

พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล

พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ

ฉบับมหาวิทยาลัย

พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล

พิมพ์ครั้งที่ ๑/๒๕๔๖	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๒	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๓/๒๕๔๒	จำนวน	๑,๐๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๔/๒๕๔๓	จำนวน	๑,๐๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๕/๒๕๔๔	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๖/๒๕๔๔	จำนวน	๑,๐๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๗/๒๕๔๖	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๘/๒๕๔๗	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๙/๒๕๔๗	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๐/๒๕๔๘	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๑/๒๕๔๙	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๒/๒๕๔๙	จำนวน	๑,๐๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๓/๒๕๖๑	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๔/๒๕๖๒	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๕/๒๕๖๔	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๖/๒๕๖๕	จำนวน	๕๐๐	เล่ม

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย

๑๒๙ หมู่ ๓ อ. ศาอาอา-นครชัยศรี จ. ศาอาอา

อ. พุทธมณฑล จ. นครปฐม ๗๓๑๗๐

โทร. ๐-๒๒๔๑-๑๐๔๕, ๐-๒๖๒๙-๑๕๑๗ ต่อ ๑๐๖

คำนำ

เนื่องในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปีแห่งพระมหากษัตริย์บรมราชวงศ์
กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระ
บรมราชูปถัมภ์ ได้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาแปลเป็น
ภาษาไทย โดยเรียกชื่อตามชื่อของแต่ละปิฎกว่า “พระวินัยปิฎกและ
อรรถกถาแปล” “พระสุตตและอรรถกถาแปล” “พระอภิธรรมปิฎกและ
อรรถกถาแปล” ความเป็นมาของการจัดพิมพ์ครั้งนั้นมีรายละเอียด
ปรากฏในราชคุณูปการานุสรณ์ และคำนำในการพิมพ์ครั้งแรก ซึ่งได้
จัดพิมพ์ไว้ตอนต้นพระคัมภีร์แล้ว

ครั้นพุทธศักราช ๒๕๔๖ เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (สวชฺฌณมมหาเถร) องค์
นายกกรรมการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ ทรงเจริญพระชนมายุ ๘๐
พรรษา นับเป็นมงคลวโรกาสอันสำคัญวาระหนึ่ง ซึ่งคณะรัฐบาลใน
ฐานะผู้แทนของปวงพุทธศาสนิกชนชาวไทยทั้งฝ่ายบรรพชิตและฝ่ายคฤหัสถ์
ได้จัดงานเฉลิมฉลองขึ้นระหว่างวันที่ ๑-๗ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๖
ณ วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

การทั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาธิคุณ
โปรดรับไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ ยิ่งความปลาบปลื้มยินดีแก่พุทธศาสนิกชน

และต่างน้อมสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณครั้งนี้เป็นล้นพ้นหาที่สุดมิได้

เนื่องในวโรกาสอันสำคัญนี้ มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้จัดทำโครงการชำระพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งได้จัดพิมพ์ขึ้นครั้งแรกในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปีแห่งพระมหาจักรีบรมราชวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕ เพื่อให้มีความครบถ้วนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น และจัดพิมพ์ขึ้นใหม่เพื่อถวายเป็นพระกุศลเฉลิมพระเกียรติแด่เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ในฐานะที่ทรงเป็นองค์สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต และทรงเป็นนายกกรรมการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

โครงการชำระพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลในครั้งนี้ ได้เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่วันที่ ๒๓ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๔๔ โดยมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ ได้ตั้งคณะกรรมการดำเนินการขึ้นคณะหนึ่ง ประกอบด้วยกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์จำนวน ๑๔ ท่าน และคณะทำงานจำนวน ๑๕ ท่าน มีพระพรหมมุนี (จันทพรหมคุณโต) วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นประธานกรรมการอำนวยการโครงการ

การตรวจชำระครั้งนี้ ได้ดำเนินการในส่วนที่สำคัญ คือ

๑. ตรวจทานคำแปลภาษาไทยของพระบาลีและอรรถกถาให้ครบถ้วนตามต้นฉบับภาษาบาลี โดยใช้พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐเป็นหลัก

๒. ข้อความในส่วนใดที่ปรากฏชัดเจนว่า ไม่ตรงความหมายตามพระบาลีหรือตกหล่น ก็แก้ไขและเพิ่มเติมให้ตรง ครบถ้วน ทั้งทำเชิงอรรถชี้แจงประกอบไว้เป็นที่หมาย

๓. ในส่วนอรรถกถา ซึ่งฉบับเดิมยกคำแปลบาลีเป็นบทตั้งโดยไม่มีคำแปลเป็นภาษาไทยกำกับไว้ นั้น ในการชำระครั้งนี้ ได้แก้ไขเป็นยกคำแปลภาษาไทยเป็นบทตั้ง และวงเล็บคำบาลีกำกับไว้ ทั้งนี้เพื่อให้สมกับที่เป็นฉบับแปลเป็นภาษาไทย และเพื่อเป็นการเอื้อประโยชน์แก่ผู้

อ่านที่ไม่มีความรู้ในภาษาบาลีจะได้อ่านและเข้าใจความหมายได้สะดวกขึ้น ส่วนคำบาลีที่ไม่มีความหมายในเชิงธรรมะ ก็ยังคงยกคำบาลีเป็นบทตั้งอย่างเดิม

๔. ปรับปรุงคำแปลภาษาไทยให้อ่านเข้าใจง่ายขึ้นสำหรับผู้อ่านทั่วไปที่ไม่มีความรู้ในภาษาบาลี

๕. จัดทำพรรณนาค้นคำและค้นเรื่องของแต่ละเล่มให้ละเอียดขึ้น เพื่อสะดวกแก่การศึกษาค้นคว้า

ในการตรวจชำระครั้งนี้ คณะกรรมการตรวจชำระมีความเห็นต้องกันว่า ควรเปลี่ยนชื่อจากเดิมที่เรียกว่า “พระวินัยปิฎกและอรรถกถาแปล พระสูตรและอรรถกถาแปล พระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถาแปล” เป็น “พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย” เพื่อให้สอดคล้องกับฉบับภาษาบาลีที่นิยมเรียกกันว่า “พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ” จนเป็นที่คุ้นกันทั่วไป ส่วนจำนวนเล่มซึ่งฉบับเดิมมีจำนวน ๔๑ เล่ม เห็นควรคงไว้ตามเดิม เพราะเป็นที่รู้จักของผู้อ่านทั่วไปอยู่แล้ว

เมื่อการตรวจชำระเสร็จสิ้นตามโครงการแล้ว คณะสงฆ์คณะธรรมยุตและมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เห็นเป็นโอกาสอันดีที่จะได้สนองพระเดชพระคุณและเฉลิมพระเกียรติเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (สุวฑฺฒนมหาเถร) ในฐานะที่ทรงเป็นองค์สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต และทรงเป็นองค์นายกกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จึงได้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งได้รับการตรวจชำระในครั้งนี้จำนวน ๑,๐๐๐ จบ โดยการร่วมบริจาคของมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ และพุทธศาสนิกชนทั่วไป น้อมเกล้าถวายเป็นพระกุศลและถวายพระพรแด่เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆ-

ปริณายก (สุวฑฒนมหาเถร) สำหรับทรงประทานแจกไปไว้ตามพระอารามต่าง ๆ และสถานศึกษาที่สำคัญ ๆ เพื่อประโยชน์แก่การศึกษาพระพุทธศาสนาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาสืบไป

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ พิจารณาเห็นว่า พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลที่ได้ตรวจชำระและจัดพิมพ์ขึ้นใหม่ในวโรกาสดังกล่าวแล้ว เป็นสิ่งที่เป็ญคุณประโยชน์ต่อการศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง สมควรที่จะได้จัดพิมพ์เผยแผ่ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นอีกส่วนหนึ่งสำหรับเผยแผ่แก่ประชาชนผู้สนใจทั่วไป

พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลฉบับนี้ ในส่วนที่จัดพิมพ์น้อมถวายแด่เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช จำนวน ๑,๐๐๐ จบ และในส่วนที่มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ จัดพิมพ์ขึ้นสำหรับเผยแผ่แก่ประชาชนทั่วไปนั้น มีส่วนที่แตกต่างกันอยู่บ้างเล็กน้อย กล่าวคือเมื่อเล่มใดที่จัดพิมพ์เมื่อคราวงานฉลองพระชนมายุ ๕๐ พรรชนั้น มีข้อผิดพลาดในการพิมพ์ เช่นข้อความตกหล่น เลขหน้าสลับกันเป็นต้น ในการจัดพิมพ์เพื่อเผยแผ่ครั้งนี้ จึงได้แก้ไขให้ถูกต้อง และจัดพิมพ์เล่มนั้นขึ้นใหม่ทดแทนเล่มที่ผิดพลาดนั้น

และอีกส่วนหนึ่งที่จัดทำเพิ่มเติมขึ้นในการจัดพิมพ์เพื่อเผยแผ่ครั้งนี้คือ เพิ่มหัวเรื่องสำหรับบางเรื่องที่ของเดิมไม่ได้ทำไว้ หรือหัวเรื่องเดิมใช้ทับคำภาษาบาลี ก็ใส่คำแปลภาษาไทยเพิ่มขึ้น

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ หวังเป็นอย่างยิ่งว่า พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลฉบับตรวจชำระใหม่ จักอำนวยประโยชน์แก่การศึกษาพระพุทธศาสนา และสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนสถาพรยิ่ง ๆ ขึ้นไป

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย
ในพระบรมราชูปถัมภ์

ราชคุณูปการานุสรณ์

(ในการพิมพ์ครั้งแรก)

ตลอดกาลอันยาวนานในโฉมหน้าประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา
จำเดิมแต่พระพุทธศาสนาได้อุบัติขึ้นในโลก พระพุทธศาสนาจะเจริญ
หรือเสื่อมมีส่วนผูกพันอยู่กับสถาบันพระมหากษัตริย์ตลอดมา ยุคใดที่
พระมหากษัตริย์ทรงยกย่องนับถือพระพุทธศาสนา ทรงเป็นพุทธมามกะ
และทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภก ยุคสมัยนั้นจะเป็นยุคทองของพระพุทธ-
ศาสนา แต่ยุคใดที่พระมหากษัตริย์ไม่สนพระราชหฤทัยในพระพุทธศาสนา
หรือทรงเป็นปฏิปักษ์ต่อพระพุทธศาสนา ยุคสมัยนั้นพระพุทธศาสนาจะ
ตกต่ำและเสื่อมไปโดยลำดับ จนถึงอันตรธานไปจากประเทศนั้น แม้แต่
ที่ดินแดนที่เป็นพุทธภูมิ

สำหรับประเทศไทยจัดว่าเป็นประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาที่มี
โชคดีที่สุดในบรรดาประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาด้วยกันในโลกนี้
เพราะตลอดกาลอันยาวนานของประวัติศาสตร์ชาติไทยนั้น สถาบัน
พระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันตลอดมา จน
บางครั้งพระมหากษัตริย์ทรงดำรงพระองค์ประหนึ่งทรงเป็นเจ้าของพระพุทธ-
ศาสนาทีเดียว ทรงให้การอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาทุก ๆ ด้าน ทั้งด้าน
ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนสถาน ศาสนพิธี ยามที่พระพุทธศาสนา
ประสบภัยอันตรายทั้งจากภายในและภายนอก สถาบันหลักที่ซจัดปิดเปา
ภยันตรายแก่พระพุทธศาสนาก็คงเป็นสถาบันพระมหากษัตริย์นั่นเอง งาน
บริหารพระพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์ก็ทรงถือเป็นพระราชภาระที่จะทรง

รับผิดชอบ ด้วยทรงประกาศเป็นพระบรมราชโองการบ้าง พระราชบัญญัติบ้าง เพื่อให้งานบริหารพระพุทธศาสนาดำเนินไปด้วยดี คราใดที่มีปัญหาเหลือมากกว่าแรงที่คณะสงฆ์จะจัดการได้ พระมหากษัตริย์จะทรงขจัดปัดเป่าปัญหาเหล่านั้นให้

หลังจากกรุงศรีอยุธยาเสียแก่ข้าศึก พระพุทธศาสนายังได้รับความสนพระราชหฤทัยจากพระมหากษัตริย์เป็นอย่างสูง แม้แต่การกู้ชาติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระองค์ก็ได้ทรงเสด็จนำพระราชหฤทัยที่จงรักภักดีต่อพระพุทธศาสนาให้ปรากฏไว้ตอนหนึ่งว่า

“อันตัวพ่อชื่อว่าพระยาตาก	ทนทุกข์ยากกู้ชาติพระศาสนา
ถวายนม่นดินให้เป็นพุทธบูชา	แต่ศาสนาสมณะพระพุทธโคดม
ให้ดำรงคงถ้วนหน้าพันปี	สมณพราหมณ์ชีปฏิบัติแต่พอสม
สมณวิปัสสนาพ่อนิยม	ถวายนั่งคมรอยบาทพระศาสดา”

อันเป็นการแสดงให้เห็นว่า แม้แต่งานกู้ชาติก็ทรงกระทำเพื่อเป็นพุทธบูชา ทรงปรารถนาที่จะให้ประเทศไทยเป็นดินแดนของพระพุทธศาสนาตลอดไป

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงแสดงให้เห็นถึงน้ำพระราชหฤทัยของพระองค์ที่ทรงมีต่อพระพุทธศาสนา โดยทรงให้ความสำคัญแก่พระราชมารดาที่ทรงมีต่อพระพุทธศาสนาเป็นประการสำคัญที่สุด ตามนัยแห่งพระราชปณิธานที่ว่า

“ตั้งใจจะอุปถัมภ์	ยกยอกพระพุทธศาสนา
ป้องกันขอบเขตศาสนา	รักษาประชาชนและมนตรี”

ด้วยพระราชปณิธานข้อนี้ พระมหากษัตริย์ในพระราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ทรงให้ความสำคัญแก่พระพุทธศาสนา โดยทรงเป็นพุทธศาสนิกที่เคร่งครัดในศาสนธรรม ทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภ์ที่ทรงกระทำทุกอย่างเพื่อความดำรงอยู่อย่างมั่นคงของพระพุทธศาสนา จนถึงทรงผนึกสถาบันหลักของชาติ พระพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์ให้เป็นอันหนึ่ง

อันเดียวกัน ด้วยสัญลักษณ์คือธงไตรรงค์ จนประเทศไทยเป็นประเทศเดียวในโลกที่นับถือพระพุทธศาสนา และนำพุทธคัมภีร์มาใช้ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในด้านศาสนธรรม คือพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อรรถกถาตลอดถึงปกรณ์พิเศษต่าง ๆ ที่ได้ดำรงสืบต่อกันมาจากอดีตถึงปัจจุบัน ล้วนได้รับพระบรมราชูปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ไทยจากอดีตถึงปัจจุบัน สำหรับพระไตรปิฎกซึ่งเป็นพระคัมภีร์หลักนั้น ได้มีการรวบรวม ชำระ แปล และจัดพิมพ์ ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์มาตลอด งานสำคัญที่เกี่ยวกับพระไตรปิฎกในเมืองไทยจากอดีตถึงปัจจุบัน แบ่งออกเป็น ๕ ยุคสำคัญ ๆ คือ

ประมาณ พ.ศ. ๒๐๒๐ มีการชำระและจารพระไตรปิฎกลงในใบลาน กระทำที่เมืองเชียงใหม่ สมัยพระเจ้าติโลกราช

พ.ศ. ๒๓๓๑ ชำระและจารลงในใบลานที่กรุงเทพมหานคร กระทำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งเป็นผลงานที่ต่อเนื่องมาจากการรวบรวมพระไตรปิฎกในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่สูญหายไปในสมัยกรุงศรีอยุธยาแตก

พ.ศ. ๒๔๓๑ - ๒๔๓๖ มีการชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกออกมาเป็นรูปเล่ม กระทำที่กรุงเทพมหานคร ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในครั้งนั้นพิมพ์ได้ถึง ๓๔ เล่ม

พ.ศ. ๒๔๖๘ - ๒๔๗๓ อันเป็นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นสมบูรณ์เป็น ๔๕ เล่ม จำนวน ๑,๕๐๐ จบ พระราชทานไปในพระราชอาณาจักร ๒๐๐ จบ พระราชทานแก่ประเทศต่าง ๆ ที่เป็นมิตร ๔๕๐ จบ อีก ๘๕๐ จบพระราชทานแก่ผู้บริจาคทรัพย์ที่ขอรับหนังสือพระไตรปิฎก ทำให้คัมภีร์พระไตรปิฎกแพร่หลายออกไปกว้างขวางมากยิ่งขึ้น

เมื่อมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช

มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤพดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร
รัชกาลที่ ๕ แห่งพระมหาจักรีบรมราชวงศ์ งานเกี่ยวกับพระคัมภีร์
พระพุทธศาสนาทุกระดับ ได้รับพระมหากรุณาสนับสนุนส่งเสริมในด้าน
การชำระ การแปลออกสู่ภาษาไทย และการพิมพ์ออกมาเป็นรูปเล่ม โดย
สถาบันที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในรูปแบบต่าง ๆ สมบูรณ์ที่สุดตั้งแต่
พระพุทธศาสนาแผ่เข้ามาสู่ดินแดนอันเป็นประเทศไทยในปัจจุบันเมื่อสอง
พันกว่าปีที่แล้วมา

สำหรับมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ซึ่งได้ทำ
หน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาในด้านการพิมพ์คัมภีร์ และตำราทาง
พระพุทธศาสนา ได้พิมพ์พระไตรปิฎก อรรถกถา และพระคัมภีร์อื่น ๆ
มาโดยลำดับ

เนื่องในวโรกาสฉลองกรุงรัตนโกสินทร์ครบ ๒๐๐ ปี ได้จัดแปล
พระไตรปิฎก อรรถกถา เป็นภาษาไทย และพิมพ์รวมไว้ในเล่ม
เดียวกันเป็นจำนวนหนังสือ ๕๑ เล่ม

ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ ทั้งที่เป็นส่วนพระองค์
และที่สถาบันพระมหากษัตริย์มีต่อพระพุทธศาสนา มหามกุฏราชวิทยาลัย
ในพระบรมราชูปถัมภ์ ด้วยความร่วมมือของสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล
ได้จัดสร้างพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล จำนวน ๕๐๐ ชุด โดยมหา-
มกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์สร้าง ๔๐๐ ชุด สำนักงานสลาก
กินแบ่งรัฐบาลสร้าง ๑๐๐ ชุด น้อมเกล้าฯน้อมกระหม่อมถวายเพื่อพระราชทาน
แก่สถาบันการศึกษา อาราม และมิตรประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา
ตามพระราชอัธยาศัย ด้วยความจงรักภักดี กตัญญูกตเวที ในพระเดช-
พระคุณ และปิติโสมนัสเป็นล้นพ้นที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรง
พระคุณอันประเสริฐ ทรงเจริญพระชนมพรรษาด้วยสวัสดียิ่งมาครบ ๕
รอบพระนักษัตร ในวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐ เป็น
วโรกาสมหากุศลมงคลโดยแท้แก่สถาบันสำคัญทั้ง ๓ คือสถาบันชาติ ศาสนา

พระมหากษัตริย์ และแก่จิตใจพสกนิกรทั่วหน้า

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ และสำนักงาน
สลากกินแบ่งรัฐบาล หวังว่าพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ที่พร้อมกัน
สร้างน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายในครั้งนี้ จักเป็นถาวรกรรมที่อำนวย
ประโยชน์ในด้านการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา สามารถสร้างประโยชน์
และเกื้อกูลความสุขแก่ชาวโลก ผู้ศึกษาและปฏิบัติ ตามเป้าหมายในการ
เสด็จอุบัติของพระผู้มีพระภาคเจ้า และในการประดิษฐานพระพุทธศาสนา
ของพระพุทธองค์ ทั้งจักเป็นการเพิ่มพูนพระทานบารมี ทั้งส่วน
พระอามิสทานและพระธรรมทาน ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐอีกส่วนหนึ่งด้วย

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ และสำนักงาน
สลากกินแบ่งรัฐบาล ขอน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายพระพรชัยมงคล
ขอพระราชทานอภัยเชิญพุทธธานุภาพ ธรรมานุภาพ สังฆานุภาพ อัน
เป็นอานุภาพสูงสุดจริง ได้รักษาพระผู้ทรงมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ ให้ทรง
ถึงซึ่งความเกษมสุข ทรงถึงซึ่งความเจริญในธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
แสดงแล้ว เสด็จสถิตมั่งงั่งยังยืนไกลในพระนพปฎลมหาเศวตฉัตร
แห่งพระมหาจักรีบรมราชวงศ์ ได้ทรงเป็นหลักชัยก่อให้เกิดความเกษม
สวัสดีมีสุขแห่งสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถและพระราชวงศ์
ประเทศชาติร่มเย็นเป็นสุข เจริญรุ่งเรืองอุดมสมบูรณ์ พร้อมด้วยความมี
ธรรม มีสัมมาทิฐิของรัฐบาล ข้าราชการทหาร ตำรวจ พลเรือน และ
ราษฎรทั้งหลายทั้งปวง.

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล

คำนำ (ในการพิมพ์ครั้งแรก)

พระพุทธวจนะ คือพระไตรปิฎก รวมเป็นศาสนธรรมคำสอน
ของพระพุทธเจ้า จัดเป็นองค์ ๔ คือ

สูตระ ได้แก่อุกโกฏวิภังค์ นิทเทส ชันธกะ ปริวาร พระสูตร
ต่าง ๆ มีมงคลสูตรเป็นต้น

เคยยะ คือพระสูตรที่ประกอบด้วยคาถาทั้งหมด

เวยยาकरणะ คือพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด พระสูตรที่ไม่มีคาถา
และพระพุทธวจนะที่ไม่ได้จัดเข้าในองค์ ๔ ได้ชื่อว่าเวยยาकरणะทั้งหมด

คาถา คือพระธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วน ๆ
ที่ไม่มีชื่อว่าสูตรในสูตรนิบาต

อุทาน คือพระสูตร ๘๒ สูตรที่พระพุทธเจ้าทรงเปล่งด้วยโสมนัส-
ญาณ

อิติวุตตกะ พระสูตร ๑๑๐ สูตร ที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า ชื่อนี้
สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้

ชาดก เป็นการแสดงเรื่องในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า มี
อปัณณกชาดกเป็นต้น มีทั้งหมด ๕๕๐ เรื่อง

อัปภูตธรรม คือพระสูตรที่ปฏิสังยุตด้วยอัจนรียอัปภูตธรรมทั้งหมด

เวทัลละ คือระเบียบคำที่ผู้ถามได้ความรู้แจ้งและความยินดีแล้ว

ถามต่อ ๆ ขึ้นไป ดังจุฬเวทลลสูตร มหาเวทลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร และ สักกปัญหสูตร เป็นต้น

พระพุทธทวณะเหล่านี้ โดยสภาพแห่งธรรมแล้ว เป็นสังฆธรรมที่ ทรงแสดงว่า เป็นธรรมที่ลึกซึ้ง รู้ได้ยาก รู้ตามเห็นตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่อาจจะรู้ได้ด้วยการตรึก ละเอียดย เป็นธรรมอันบัณฑิตจะ รู้ได้ เพราะสภาวะแห่งธรรมมีลักษณะดังกล่าว จึงต้องชี้แจงให้เกิด ความเข้าใจทั้งโดยอรรถและพยัญชนะ เพื่อให้สามารถหยั่งรู้ธรรมทั้ง หลายตามความเป็นจริงในเรื่องนั้น ๆ

เนื่องจากพื้นพ้อชยาศัยของคนแตกต่างกันในด้านต่าง ๆ ซึ่งทรง อุปมาไว้เหมือนดอกบัว ๔ เหล่า พระพุทธเจ้าจึงทรงมีวิธีการแสดง ธรรมตามอาการสอนธรรมของพระองค์ ๓ ประการ คือ

๑. ทรงสอนให้ผู้ฟังรู้ยิ่งเห็นจริง ในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น
๒. ทรงแสดงธรรมมีเหตุที่ผู้ฟังอาจตรองตามให้เห็นจริงได้
๓. ทรงแสดงธรรมเป็นอสังขรย์ คือผู้ปฏิบัติตามจะได้รับประโยชน์ ตามสมควรแก่การประพฤติดิปฏิบัติ

แต่เพราะพระพุทธเจ้าทรงประกอบด้วยปาฏิหาริย์ ทรงฉลาดใน ไวยาหาร เพราะทรงเป็นเจ้าแห่งธรรม ก่อนจะทรงแสดงธรรมแก่ใคร ทรง ตรวจสอบภูมิหลังด้านต่าง ๆ ของคนเหล่านั้นด้วยพระญาณแล้ว ผล จากการฟังในพุทธสำนักจึงไม่มีปัญหาว่า คนฟังจะไม่เข้าใจ ผลจากการ ฟังธรรมสมัยพุทธกาลจึงมีความอสังขรย์

หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้ว ทรงตั้งพระธรรมวินัยไว้ เป็นพระศาสดาแทนพระองค์ ธรรมที่ทรงแสดงไว้ยังเป็นเช่นเดิม แต่ ระดับสติปัญญา บารมี ความสนใจในธรรมของคนเปลี่ยนแปลงไป ทำให้ การตีความพระธรรมวินัยตามความเข้าใจของตนเองเกิดขึ้น จนทำให้สูญ เสียความเสมอกันในด้านศีลและทริฐครั้งแล้วครั้งเล่า บางสมัยเกิด แยกแยกกันเป็นนิกายต่าง ๆ ถึง ๑๘ นิกาย

พระอรรถกถาจารย์ผู้ทราบพุทธาธิบาย ทั้งโดยอรรถและพยัญชนะ แห่งพระพุทธรวณะ เพราะการศึกษาจำต้องสืบต่อกันมาตามลำดับ มี ฉันทะอุตสาหะอย่างสูงมาก ได้ธรรมาธิบายพระพุทธรวณะในพระไตรปิฎก ส่วนที่ยากแก่การเข้าใจ ให้เกิดความเข้าใจง่ายขึ้นสำหรับผู้ศึกษาและปฏิบัติ ความสำคัญแห่งคัมภีร์ในพระพุทธรศาสนาจึงมีลดหลั่นกันลงมา คือ

๑. พระสูตร คือพระพุทธรวณะที่เรียกว่า พระไตรปิฎก ทั้ง พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

๒. สุตตานุโลม คือคัมภีร์ที่พระอรรถกถาจารย์รจนาขึ้น อธิบาย ข้อความที่ยากในพระไตรปิฎก

๓. อัจฉริยวาท วาทะของอาจารย์ต่าง ๆ ตั้งแต่ชั้นภิกขา อนุภิกขา และบูรพาจารย์ในรุ่นหลัง

๔. อัตโนมติ ความคิดเห็นของผู้พูด ผู้แสดงธรรมในพระพุทธรศาสนา

ในกาลต่อมา มีการอธิบายธรรมประเภทอัจฉริยวาท คือถือตาม ที่อาจารย์ของตนสอนไว้ กับอัตโนมติ ว่าไปตามมติของตนกันมากขึ้น ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะคัมภีร์พระพุทธรศาสนาที่เป็นหลักสำคัญ คือพระไตรปิฎก และอรรถกถามีไม่แพร่หลาย อรรถกถาส่วนมากยังคงเป็นภาษาบาลี คนมี ฉันทะในภาษาบาลีน้อยลง สำนวนภาษาบาลีที่แปลออกมาแล้วยากต่อการ ทำความเข้าใจของคนที่ไม่ได้ศึกษามาก่อน ขาดกัลยาณมิตรที่เป็นสัตบุรุษ ในพระพุทธรศาสนาเป็นต้น

การอธิบายธรรมที่เป็นผลจากการตรัสรู้ของพระอรหันตสัมมาสัม พุทธเจ้านั้นเป็นอันตรายมาก เพราะโอกาสที่จะเข้าใจผิด พุจฉิด ปฏิบัติ ผิด มีได้ง่าย พระไตรปิฎกเป็นเหมือนรัฐธรรมนูญ กฎหมายทั่วไปจะ ชัดแย้งกับกฎหมายรัฐธรรมนูญไม่ได้ฉันใด การอธิบายธรรมชัดแย้งกับ พระไตรปิฎก พุทธศาสนิกชนที่ดีย่อมถือว่าทำไม่ได้เช่นกันฉันนั้น

เพื่อให้พระพุทธรวณะอันปรากฏในพระไตรปิฎกแพร่หลายออกมา

ในรูปภาษาไทย และให้เกิดความรู้ความเข้าใจพระพุทธศาสนา ตรงตามหลักที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและที่พระอรรถกถาจารย์อธิบายไว้ จะได้เกิดทวิญญูสามัญญตา ความเสมอกันในด้านทวิญญู และศีลสามัญญตา ความเสมอกันในด้านศีล ของชาวพุทธทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้จัดให้มีการแปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาขึ้น โดยมีหลักในการทำงานดังต่อไปนี้

๑. นำเอาพระสูตรและอรรถกถาแห่งพระสูตรนั้น ๆ มาพิมพ์เชื่อมต่อกันไป เพื่อช่วยให้ท่านที่ไม่เข้าใจข้อความในพระสูตร สามารถหาคำตอบได้จากอรรถกถาในเล่มเดียวกัน

๒. เนื่องจากพระวินัยปิฎกเป็นเรื่องของพระภิกษุสามเณรโดยเฉพาะ อรรถกถาพระวินัยได้แปลกันมากแล้ว พระอภิธรรมปิฎกก็ได้แปลแพร่หลายแล้วพร้อมทั้งอรรถกถา แต่มีการศึกษากันในวงจำกัด การทำงานในคราวแรก จึงเริ่มที่พระสุตตันตปิฎกก่อน โดยเรียงตามลำดับนิกาय

๓. ในการแปลนั้น กำหนดให้ข้อความเป็นภาษาไทยมากที่สุด ในขณะที่เดียวกันต้องมองเห็นศัพท์ภาษาบาลีด้วย เพื่อช่วยให้คนที่ไม่ได้ศึกษาภาษาบาลีอ่านเข้าใจ และนักศึกษภาษาบาลีได้หลักในการสอบทานเทียบเคียง

๔. คณะกรรมการผู้ทำงานได้คัดเลือกท่านที่มีความชำนาญในภาษาบาลี มีความรักงาน มีความเสียสละ พร้อมทั้งจะทำงานเพื่อเป็นพุทธบูชา

๕. ผลงานที่จะพิมพ์ขึ้นตามลำดับนั้น พยายามหาท่านผู้ใจบุญช่วยเสียสละรับเป็นเจ้าภาพในการพิมพ์แต่ละเล่ม เมื่อพิมพ์เสร็จแล้วจัดจำหน่ายด้วยราคาเกินทุนที่ใช้พิมพ์เพียงเล็กน้อยเท่านั้น เพื่อให้ผู้มีความสนใจทั่ว ๆ ไปสามารถหาซื้ออ่านได้

งานเหล่านี้จะดำเนินไปโดยลำดับตามกำลังทรัพย์และกำลังศรัทธาของท่านที่เห็นผลประโยชน์จากงานนี้จะให้การสนับสนุน

มหามกุฏราชวิทยาลัยหวังว่า งานแปลพระไตรปิฎก อรรถกถา และปริวรรตอรรถกถาแต่ละเล่ม คงอำนวยประโยชน์ให้แก่พระพุทธศาสนา ภิภษ สามเณร ท่านพุทธศาสนิกชนผู้สนใจในหลักธรรม และคงเป็น การกรรมอันอำนวยประโยชน์ได้นานแสนนาน

งานในคราวแรกนี้ อาจจะมีผลผลิตบกพร่องอยู่บ้าง ซึ่งหวังว่าคงได้รับความเมตตากรุณาชี้แนะจากท่านผู้รู้ทั้งหลาย เพื่อปรับปรุงแก้ไขให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นในโอกาสต่อไป

มหามกุฏราชวิทยาลัย ต้องการให้พระคัมภีร์เล่มนี้เป็นอนุสรณ์เนื่องในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปี แห่งราชวงศ์จักรีกรุงรัตนโกสินทร์อีกด้วย

ขออำนาจแห่งพระรัตนตรัย ได้ดลบันดาลให้ท่านผู้สนับสนุนในการแปล ปริวรรต ให้ทุนพิมพ์และซื้อพระคัมภีร์แปลเล่มนี้ และเล่มอื่น ๆ จงประสบความสำเร็จในธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศไว้ดีแล้วโดยทั่วกัน

มหามกุฏราชวิทยาลัย

๒๔๒๗

คำชี้แจง

คัมภีร์อรรถกถา เป็นคัมภีร์ที่รวมคำอธิบายเกี่ยวกับพระไตรปิฎกที่ท่านโบราณจารย์ได้อธิบายขยายความไว้ โดยการยกเอาศัพท์บ้าง วลีบ้าง ประโยคบ้าง ในพระไตรปิฎกที่เห็นว่าควรอธิบายเพิ่มเติม หรือที่เนื้อความยังไม่กระจ่างชัด มาตั้งเป็นหัวข้อหรือบทตั้ง แล้วอธิบายขยายความเท่าที่เห็นว่าควรอธิบาย หรือเพิ่มเติมเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับศัพท์ วลี หรือประโยคนั้นให้ชัดเจนขึ้น เพื่อผู้ศึกษาพระไตรปิฎกในส่วนนั้นจะได้เข้าใจ หรือได้รู้เรื่องราวประกอบละเอียดพิสดารขึ้น ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการเข้าใจธรรมะ เรื่องราว เหตุการณ์อันเป็นที่มาหรือเกี่ยวข้องกับธรรมะข้อนั้นในพระไตรปิฎกได้กระจ่างแจ้งยิ่งขึ้น

ฉะนั้น คัมภีร์อรรถกถา หรือเรียกกันสั้น ๆ ว่า อรรถกถา จึงมีประโยชน์ต่อการอ่าน หรือการศึกษาพระไตรปิฎกเป็นอย่างมาก เพราะช่วยไขความในส่วนที่เป็นปัญหา และช่วยเพิ่มเติมเรื่องราวเนื้อหาบางเรื่องบางตอนที่อาจจะไม่ได้บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกให้สมบูรณ์ขึ้น

แต่ในขณะเดียวกัน คัมภีร์อรรถกถาก็มิได้มีเฉพาะคำอธิบายศัพท์ วลี หรือประโยคต่าง ๆ ในพระไตรปิฎกเท่านั้น แต่ท่านอรรถกถาจารย์ทั้งหลายยังได้แสดงทรรศนะทางธรรมและอื่น ๆ ของท่านมากบ้างน้อยบ้างไว้ในคัมภีร์นั้น ๆ ด้วย

ฉะนั้น คัมภีร์อรรถกถาจึงเป็นแหล่งความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญ รองลงมาจากพระไตรปิฎก และใช้เป็นหลักฐานอ้างอิงกันอย่างแพร่หลายในการศึกษาพระพุทธศาสนา

ลักษณะการอธิบายพระไตรปิฎกที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถานั้น ไม่ได้นำเอาทุกสูตรหรือทุกเรื่องในพระไตรปิฎกมาอธิบาย แต่นำเอาคำบางศัพท์ บางวลี หรือบางประโยคในสูตรหรือเรื่องนั้น ๆ มาอธิบายเท่าที่พระอรรถกถาจารย์ท่านเห็นว่าควรอธิบายเพิ่มเติมเท่านั้น ฉะนั้น บางสูตรหรือบางเรื่องในพระไตรปิฎกจึงไม่มีคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาหรือเรียกย่อ ๆ ว่า ไม่มีอรรถกถา เพราะพระอรรถกถาจารย์ท่านเห็นว่าเนื้อหาหรือถ้อยคำสำนวนในสูตรหรือเรื่องนั้น "สั้น" คือง่ายหรือเข้าใจได้ง่าย

คัมภีร์อรรถกถา อันเป็นคำอธิบายพระไตรปิฎกทั้งหมดมีดังนี้

๑. วินัยปิฎก ซึ่งมี ๘ เล่ม มีอรรถกถาชื่อ สมันตปาสาทิกา

๒. สุตตันตปิฎก ซึ่งมี ๒๕ เล่ม มีอรรถกถาดังนี้

- ทิฆนิกาย (๓ เล่ม) มีอรรถกถาชื่อ สุมังคลวิลาสินี

- มัชฌิมนิคาย (๓ เล่ม) มีอรรถกถาชื่อ ปปัญจสุทนี

- สังยุตตนิกาย (๕ เล่ม) มีอรรถกถาชื่อ สารัตถปกาสินี

- อังคุตตรนิคาย (๕ เล่ม) มีอรรถกถาชื่อ มโนรทปูรณ

- ขุททกนิคาย (๔ เล่ม) มีอรรถกถาดังนี้

- ขุททกปาฐะ มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถโชติกา

- ธรรมบท มีอรรถกถาชื่อ ชัมมปัทฏฐกถา

- อุทาน มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี

- อิติวุตตกะ มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี

- สุตตนิบาต มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถโชติกา

- วิมานวัตถุ มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี

- เปตวัตถุ มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี

- เถรคาถา มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี

- เถรีคาถา มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี

- ชาดก มีอรรถกถาชื่อ ชาตกัฏฐกถา

- มหานิทเทศ มีอรรถกถาชื่อ สัทธัมมปัสโชติกา
- จุฬนิทเทศ มีอรรถกถาชื่อ สัทธัมมปัสโชติกา
- ปฏิสัมภิทามรรค มีอรรถกถาชื่อ สัทธัมมปกาสิณี
- อปทาน มีอรรถกถาชื่อ วิสุทธชนวิลาสินี
- พุทธวงศ์ มีอรรถกถาชื่อ มธุรัตตวิลาสินี
- จริยาปิฎก มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี

๓. อภิธรรมปิฎก ซึ่งมี ๑๒ เล่ม มีอรรถกถาดังนี้

- ธรรมสังคณี มีอรรถกถาชื่อ อัญญสาสิณี
- วิภังค์ มีอรรถกถาชื่อ สัมโมหวิโนทนี
- อีก ๕ คัมภีร์ที่เหลือคือ ชาติกถา ปุคคลบัญญัติ กถา-

วัตถุ ยมก ปัญฐาน มีอรรถกถารวมกันชื่อ ปรมัตถทีปนี บางแห่งเรียก
ปัญจปกรณ์ัญญุกถา

พระไตรปิฎกทั้ง ๔๕ เล่ม มีคัมภีร์อรรถกถารวม ๒๓ คัมภีร์
หรือ ๒๓ เล่ม โดยอรรถกถาหลายคัมภีร์หรือหลายเล่มมีชื่อซ้ำกันบ้าง

พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลที่จัดพิมพ์ขึ้นใหม่ครั้งนี้ มีข้อควร
ชี้แจงเพิ่มเติมนอกเหนือจากที่ได้กล่าวไว้แล้วในคำนำ เพื่อความเข้าใจใน
การใช้อีกบางประการดังนี้

๑. ในส่วนของอรรถกถาที่ได้จัดพิมพ์ต่อท้ายแต่ละสูตรหรือ
แต่ละวรรคนั้น คำหรือข้อความจากพระไตรปิฎกที่นำมาเป็นบทตั้ง จะ
พิมพ์ด้วยอักษรตัวหนา เพื่อให้ผู้อ่านทราบว่า อรรถกถาตอนนั้น ๆ
กำลังอธิบายพระบาลีคำใดหรือข้อความใดในพระไตรปิฎก

๒. เมื่อต้องการทราบว่า เรื่องนั้น ๆ หรือคำนั้น ๆ มีอยู่ใน
เล่มนั้น ๆ หรือไม่ วิธีค้นหา ขั้นต้นให้ตรวจสอบสารบาญในเล่มนั้น ๆ
เพราะสารบาญจะบอกไว้สั้น ๆ ว่า สูตรใดว่าด้วยเรื่องอะไร หากหาคำ
หรือเรื่องที่ต้องการไม่พบในสารบาญ ให้ตรวจสอบที่ดรรชนีท้ายเล่ม ซึ่งจะ
มีบัญชีคำสำคัญ ๆ และบัญชีเรื่องสำคัญ ๆ เรียงไว้ตามลำดับอักษร

๓. ในกรณีที่ต้องการค้นหาเรื่องต่าง ๆ โดยทราบมาก่อนแล้วว่า อยู่ในพระไตรปิฎกบาลีเล่มใด ข้อใด ให้ค้นหาในพระไตรปิฎกและ อรรถกถาแปลเล่มที่ชื่อตรงกัน แล้วดูตามเลขข้อซึ่งจะตรงกัน

๔. ชื่อคัมภีร์และเลขข้อในคัมภีร์ตามที่กล่าวนี้ หมายถึงชื่อ คัมภีร์และเลขข้อในพระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐเท่านั้น ทั้งนี้เพราะ พระไตรปิฎกฉบับอื่นอาจมีการจัดเลขข้อต่างออกไป

๕. ตัวเลขในวงเล็บขาเดียว เช่น ๑] ที่กำกับไว้หน้าข้อความ ย่อหน้าใหม่ ในส่วนที่เป็นอรรถกถา บอกให้รู้ว่า เป็นข้อความที่อธิบาย เรื่องราวข้อ [๑] ในพระไตรปิฎก แต่ที่ใส่วงเล็บขาเดียวไว้เพื่อเป็นที่ หมายรู้ว่า ข้อความตรงนี้เป็นอรรถกถาที่กำลังอธิบายเรื่องราวในข้อ [๑] ของพระไตรปิฎก หากใส่วงเล็บ ๒ ขาเกรงว่าผู้อ่านจะเข้าใจผิดว่าเป็น ข้อความในพระไตรปิฎก

เลขในวงเล็บขาเดียวนี้อาจมีลำดับไม่ต่อเนื่องกัน เช่น ๑] แล้ว อาจข้ามไป ๔], ๘] ที่เป็นดังนี้ แสดงว่า ข้อความในพระไตรปิฎกใน ข้อที่ไม่ปรากฏนั้น อรรถกถาไม่ได้นำมาอธิบายไว้

๖. การค้นคำบางคำซึ่งอาจใช้อักษรวิธีหลายอย่าง เช่น คำว่า กรรมฐาน กัมมัฏฐาน ทิฏฐิ ทิฐิ จิตตสิกขา จิตสิกขา เมื่อค้นหาที่ คำหนึ่งไม่พบ ควรค้นหาดูอีกคำหนึ่ง

๗. คำใกล้เคียงกัน เช่น กรรม กรรมดี กรรมชั่ว จิต จิตสกปรก จิตสะอาด บุญ บุญกรรม เมื่อค้นหาคำหนึ่งไม่พบ ควร ค้นหาดูอีกคำที่ใกล้เคียงกัน

๘. พระบาลีอุทานและอิตฺตวุตตกะ แต่ละวรรคไม่มีชื่อสูตร แต่มีเลขข้อกำกับอยู่ต้นสูตรและมีเลขลำดับสูตรภายในวรรคอยู่ท้ายสูตร พระอรรถกถาจารย์ผู้ร้อยกรอง ประมัตถทีปนีได้ตั้งชื่อสูตรไว้ เช่น อุทาน สูตรที่ ๑ ของโพธิวรรคที่ ๑ ชื่อว่า ปฐมโพธิสูตร เป็นต้น ในการแปลเป็น ไทยได้ใช้ชื่อสูตรอนุวัติตามอรรถกถา หากประสงค์จะเทียบเคียงกับพระ บาลี ให้ยึดเลขข้อเป็นหลัก เพราะเลขข้อในพระบาลีและคำแปลจะตรงกัน.

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

๑. บาทีพระไตรปิฎก

วิ. มหาวิ.	วินัยปิฎก มหาวิภังค์
วิ. ภิกขุณี.	วินัยปิฎก ภิกขุณีวิภังค์
วิ. มหา.	วินัยปิฎก มหาวรรค
วิ. จุลล.	วินัยปิฎก จุลวรรค
วิ. ปริ.	วินัยปิฎก ปริวาร
ที. ส.	ทีฆนิกาย สีสัณทวรรค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาวรรค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค
ม. มุ.	มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์
ม. ม.	มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์
ม. อุ.	มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์
ส. ส.	สังยุตตนิกาย สคาถวรรค
ส. นิ.	สังยุตตนิกาย นิทานวรรค
ส. ข.	สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค
ส. สฬา.	สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค
ส. มหา.	สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค
อง. เอก.	อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต
อง. ทุก.	อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต
อง. ติก.	อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต

ฌ. จตุกก.
 ฌ. ปญจก.
 ฌ. ฉกก.
 ฌ. สตุตก.
 ฌ. อฏฐก.
 ฌ. นวก.
 ฌ. ทสก.
 ฌ. เอกาทสก.

ข. ข.
 ข. ฌ.
 ข. อุ.
 ข. อิติ.
 ข. สุ.
 ข. วิมาน.
 ข. เปต.
 ข. เถร.
 ข. เถรี.
 ข. ชา.
 ข. มหา.
 ข. จุฬ.
 ข. ปฏี.
 ข. อป.
 ข. พุทธ.
 ข. จริยา.
 ฌก. สง.
 ฌก. วิ.

อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต
 อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต
 อังคุตตรนิกาย ฉกกนิบาต
 อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต
 อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาต
 อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต
 อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต
 อังคุตตรนิกาย เอกาทสกนิบาต
 ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ
 ขุททกนิกาย ธรรมบท
 ขุททกนิกาย อุทาน
 ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ
 ขุททกนิกาย สุตตนิบาต
 ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ
 ขุททกนิกาย เปตวัตถุ
 ขุททกนิกาย เถรคาถา
 ขุททกนิกาย เถรีคาถา
 ขุททกนิกาย ชาดก
 ขุททกนิกาย มหานิทเทส
 ขุททกนิกาย จุฬนิทเทส
 ขุททกนิกาย ปฏีสัมภิตามรรค
 ขุททกนิกาย อปทาน
 ขุททกนิกาย พุทธวงศ์
 ขุททกนิกาย จริยาปิฎก
 ฌกธรรมปิฎก ธรรมสังคณี
 ฌกธรรมปิฎก วิภังค์

อภิ. ธา.	อภิธรรมปิฎก	ชาตุกกถา
อภิ. ปุ.	อภิธรรมปิฎก	ปุคคลบัญญัติ
อภิ. ก.	อภิธรรมปิฎก	กถาวัตถุ
อภิ. ย.	อภิธรรมปิฎก	ยมก
อภิ. ป.	อภิธรรมปิฎก	ปัญฐาน

คัมภีร์ที่อ้าง คือพระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ พุทธศักราช ๒๕๓๘

เลขท้ายอักษรย่อ คือ เล่มที่/ข้อ/หน้า

เช่น อญ. ดิก. ๒๐/๔๗๙/๑๘๖ หมายถึง คัมภีร์อังคุตตรนิกาย

ติกนิบาต เล่มที่ ๒๐ ข้อ ๔๗๙ หน้า ๑๘๖

๒. อรรถกถา

คัมภีร์ที่อ้าง คือ อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๓๕ ใช้อักษรย่อพระไตรปิฎกบาลีในข้อ ๑ ตามด้วย
อ. แล้วจึงตามด้วย เล่ม/หน้า เช่น ส. ส. อ. ๑๐/๑๒๓ หมายถึง
อรรถกถาสังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ ๑๐ หน้า ๑๒๓

๓. คัมภีร์พิเศษ

วิสุทธิ. คือ คัมภีร์วิสุทธิมรรค

มิลินท. คือ คัมภีร์มิลินทปัญหา

หนังสืออ้างอิงนอกจากนี้ บอกชื่อหนังสือไว้แล้ว

พระสูตรตันตปิฎก

บุททกนิกาย อติวุตตกะ

สารบัญ

เรื่อง

ข้อ/หน้า
(๑)

เอกนิบาต ปาฏิโกวรรค ที่ ๑

๑. โลกสูตร

ว่าด้วยละโลกะได้ เป็นพระอนาคามี
อาร์มภักดา

๑๗๔/๑

๓

อธิบายอติวุตตกะ

๕

พรรณนาความเบื้องต้น

๖

อธิบายวุตตศัพท์

๖

อธิบาย หิและเอตํ ศัพท์

๗

อธิบายคำว่า ภควา

๘

ความหมายของภควาอีกนัยหนึ่ง

๑๐

๑. ทรงมีภาคธรรม

๑๑

๒. ทรงอบรมพุทธรธรรม

๑๒

๓. ทรงเสพภาคธรรม

๑๔

๔. ทรงเสพภคธรรม

๑๕

๕. ทรงมีคนรักดี

๑๖

๖. ทรงกายภคธรรม

๑๘

เรื่อง

๗. ทรงคาบภาคารธรรม

๑๔

ความหมายของ ภควตา, อรหตา กัณฑ์

๒๑

เหตุที่กล่าว รุตต์ ไว้ ๒ ครั้ง

๒๘

อธิบาย อิติ กัณฑ์

๓๓

อธิบายคำว่า นานาณานิปุณฺ เป็นตัน

๓๕

อธิบายคำว่า ปาฏิหาริย์

๓๖

เม กัณฑ์ใช้ในอรรถ ๓ อย่าง

๓๙

อธิบาย สุตตะ กัณฑ์

๔๐

ประวัตินางชุชชุตตรา

๔๐

อดีตชาติของนางชุชชุตตรา

๔๓

อติวุตตกะมี ๑๑๒ สุตระ

๔๕

กล่าวคำนิทานไว้ทำไม ?

๔๖

อรรถกถาโฆสสูตร

๔๙

ว่าด้วยการละ ๕ อย่าง

๖๕

ว่าด้วยปฏิจฉา ๕

๖๘

๒. โทสสูตร

ว่าด้วยละโทสะได้ เป็นพระอนาคามี

๑๘๐/๓๕

อรรถกถาโทสสูตร

๓๖

๓. โฆสสูตร

ว่าด้วยละโมหะได้ เป็นพระอนาคามี

๑๘๑/๘๐

อรรถกถาโฆสสูตร

๘๐

๔. โกรสสูตร

ว่าด้วยละความโกรธได้ เป็นพระอนาคามี

๑๘๒/๘๒

อรรถกถาโกรสสูตร

๘๓

๕. มัคขสูตร

ว่าด้วยละมักขะได้ เป็นพระอนาคามี

๑๘๓/๘๓

เรื่อง	ข้อ/หน้า
อรรถกถามักขสูตร	๘๔
๖. มานสูตร	
ว่าด้วยละมานะได้ เป็นพระอนาคามี	๑๘๔/๘๕
อรรถกถามานสูตร	๘๖
๗. สัพพสูตร	
ว่าด้วยละสรรพธรรมทั้งปวง ล่วงทุกข์ได้	๑๘๕/๘๔
อรรถกถาสัพพสูตร	๙๐
๘. มานสูตร	
ว่าด้วยละมานะไม่ได้ ไม่พ้นความทุกข์	๑๘๖/๙๔
อรรถกถามานสูตร	๙๕
๙. โลกสูตร	
ว่าด้วยละความโลภได้ เป็นพระอนาคามี	๑๘๗/๙๗
๑๐. โทสสูตร	
ว่าด้วยละโทสะได้ เป็นพระอนาคามี	๑๘๘/๙๘
อรรถกถาโลกสูตรและโทสสูตร	๙๙

อิติวุตตกะ เอกนิบาต วรรคที่ ๒

๑. โมหสูตร	
ว่าด้วยโมหะ ให้ไปสู่ทุกคติ	๑๘๙/๑๐๐
๒. โกรธสูตร	
ว่าด้วยโกรธะ ให้ไปสู่ทุกคติ	๑๙๐/๑๐๑
๓. มัถขสูตร	
ว่าด้วยมัถชะ ให้ไปสู่ทุกคติ	๑๙๑/๑๐๒
อรรถกถาโมหสูตรเป็นต้น	๑๐๒

เรื่อง	
๔. โมนสูตร	
ว่าด้วยโมหะ ให้ไปสู่ทุกคติ	๑๕๒/๑๐๓
อรรถกถาโมนสูตร	๑๐๔
๕. กามสูตร	
ว่าด้วยมิกามัตถหาเป็นเพื่อนท่องเที่ยวไปนาน	๑๕๓/๑๐๗
อรรถกถากามสูตร	๑๐๘
๖. ปฐมเสขสูตร	
ว่าด้วยโยนิโสมนสิการ ทำให้บรรลุผลสูงสุด	๑๕๔/๑๑๒
อรรถกถาปฐมเสขสูตร	๑๑๓
๗. ทุติยเสขสูตร	
ว่าด้วยความมิมิตรดี	๑๕๕/๑๑๘
อรรถกถาทุติยเสขสูตร	๑๑๙
๘. ฌาตสูตร	
ว่าด้วยสังฆฌาตให้ตกนรกตลอดกับ	๑๕๖/๑๒๓
อรรถกถาฌาตสูตร	๑๒๔
๙. โฆทสูตร	
ว่าด้วยสังฆสามัคคีให้ขึ้นสวรรค์	๑๕๗/๑๒๕
อรรถกถาโฆทสูตร	๑๓๐
๑๐. ปุคคผลสูตร	
ว่าด้วยจิตชุ่มมัว พาไปสู่ทุกคติ	๑๕๘/๑๓๒
อรรถกถापุคคผลสูตร	๑๓๓

อิติวุตตกะ เอกนิบาต วรรคที่ ๓

๑. จิตตณายสูตร	
ว่าด้วยจิตผ่องใส ย่อมไปสวรรค์	๑๕๙/๑๓๗

เรื่อง	ข้อ/หน้า
อรรถกถาจิตตมายุสูตร	๑๓๘
๒. ปุณฺณสูตร	
ว่าด้วยเรื่องอย่างกลัวต่อนุญเลย	๒๐๐/๑๓๙
อรรถกถาปุณฺณสูตร	๑๔๐
๓. อุโภธตถสูตร	
ว่าด้วยธรรมอย่างหนึ่งยึดประโยชน์ ๒ อย่าง	๒๐๑/๑๔๙
อรรถกถาอุโภธตถสูตร	๑๕๐
๔. เวปุลลปีพพตสูตร	
ว่าด้วยกองกระดุกโตเท่าภูเขาที่ล่องทุกขไม่ได้	๒๐๒/๑๕๔
อรรถกถาเวปุลลปีพพตสูตร	๑๕๕
๕. สัมปชานมฺสาวาทสูตร	
ว่าด้วยสัมปชานมฺสาวาท	๒๐๓/๑๖๑
อรรถกถาสัมปชานมฺสาวาทสูตร	๑๖๒
๖. ทานสูตร	
ว่าด้วยให้ทานที่ให้แล้วมีผลมาก	๒๐๔/๑๖๔
อรรถกถาทานสูตร	๑๖๕
๗. เมตตาทาวนาสูตร	
ว่าด้วยบุญไม่ถึงเสียที่ ๑๖ แห่งเมตตาคิจต	๒๐๕/๑๖๘
อรรถกถาเมตตาทาวนาสูตร	๑๗๐

อิติวุตตกะ ทุกนิบาต วรรคที่ ๑

๑. ปฐมภิกขุสูตร	
ว่าด้วยผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ อยู่เป็นทุกข์	๒๐๖/๑๘๐
อรรถกถापฐมภิกขุสูตร	๑๘๑

เรื่อง

ข้อ/หน้า

๒. ทุติยภิกขุสูตร

ว่าด้วยผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ อยู่เป็นสุข

๒๐๗/๑๘๘

อรรถกถาทุติยภิกขุสูตร

๑๘๘

๓. ตปณียสูตร

ว่าด้วยธรรม ๒ อย่างเป็นเหตุให้เดือดร้อน

๒๐๘/๑๘๐

อรรถกถาตปณียสูตร

๑๘๑

๔. อตปณียสูตร

ว่าด้วยธรรม ๒ ประการ ไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน

๒๐๙/๑๘๓

๕. ปฐมศีลสูตร

ว่าด้วยศีลและทัญญูอันลามก

๒๑๐/๑๘๔

อรรถกถापฐมศีลสูตร

๑๘๕

๖. ทุติยศีลสูตร

ว่าด้วยศีลและทัญญูดี

๒๑๑/๑๘๗

อรรถกถาทุติยศีลสูตร

๗. อาดาปีสูตร

ว่าด้วยภิกษุผู้มีความเพียรบรรลुธรรมเกษม

๒๑๒/๑๘๘

อรรถกถาอาดาปีสูตร

๑๘๙

๘. ปฐมนกฺขนาสูตร

ว่าด้วยแนวปฏิบัติพรหมจรรย์

๒๑๓/๒๐๓

อรรถกถापฐมนกฺขนาสูตร

๒๐๔

๙. ทุติยนกฺขนาสูตร

ว่าด้วยพรหมจรรย์เครื่องกำจัดจัญไร

๒๑๔/๒๑๒

อรรถกถาทุติยนกฺขนาสูตร

๒๑๓

๑๐. โสมนัสสสูตร

ว่าด้วยธรรม ๒ อย่างให้ถึงความสิ้นทุกข์

๒๑๕/๒๑๓

อรรถกถาโสมนัสสสูตร

๒๑๔

อิติวุตตกะ ทุกนิบาต บรรคที่ ๒

๑. วิตักกสูตร	
ว่าด้วยวิตักกของพระพุทธเจ้า ๒ ประการ	๒๑๖/๒๒๐
อรรถกถาวิตักกสูตร	๒๒๒
๒. เทสนาสูตร	
ว่าด้วยพระธรรมเทศนา ๒ ประการ	๒๑๗/๒๗๑
อรรถกถาเทสนาสูตร	๒๗๒
๓. วิชาสูตร	
ว่าด้วยวิชาเป็นหัวหน้าแห่งกุศลธรรม	๒๑๘/๒๗๔
อรรถกถาวิชาสูตร	๒๗๕
๔. ปัญญาสูตร	
ว่าด้วยขาดปัญญาพาให้เสื่อม	๒๑๙/๒๗๗
อรรถกถาปัญญาสูตร	๒๗๘
๕. ธรรมสูตร	
ว่าด้วยเรื่องสุกธรรมประจำโลก ๒ ประการ	๒๒๐/๒๘๑
อรรถกถาธรรมสูตร	๒๘๒
๖. อชาตสูตร	
ว่าด้วยการไม่เกิดอีกเป็นสุขในโลก	๒๒๑/๒๘๘
อรรถกถาอชาตสูตร	๒๘๙
๗. ธาตุสูตร	
ว่าด้วยเรื่องนิพพานธาตุ ๒ ประการ	๒๒๒/๒๙๔
อรรถกถาธาตุสูตร	๒๙๕
๘. สัลลानสูตร	
ว่าด้วยการหลีกเว้นมีผล ๒ อย่าง	๒๒๓/๓๐๐
อรรถกถาสัลลานสูตร	๓๐๑

๔. ลิกขาสสูตร

ว่าด้วยลิกขามีอานิสงส์ ๒ อย่าง

๒๒๔/๓๐๕

อรรถกถาลิกขาสสูตร

๓๐๖

๕๐. ชาครียสูตร

ว่าด้วยผู้ตื่นอยู่ มีผล ๒ อย่าง

๒๒๕/๓๐๕

อรรถกถาชาครียสูตร

๓๑๑

๕๑. อปายสูตร

ว่าด้วยชน ๒ พวกเกิดในอบาย

๒๒๖/๓๑๖

อรรถกถาอปายสูตร

๓๑๗

๕๒. ฌริสูตร

ว่าด้วยเรื่องฌริพัทพันพาไป

๒๒๗/๓๑๕

อรรถกถาฌริสูตร

๓๒๑

อิติวุตตกะ ตักนิบาต วรรคที่ ๑

๑. อกุศลมูลสูตร

ว่าด้วยอกุศลมูล ๓ ประการ

๒๒๘/๓๒๗

อรรถกถาอกุศลมูลสูตร

๓๒๘

๒. ชาติสูตร

ว่าด้วยชาติ ๓ อย่าง

๒๒๙/๓๓๑

อรรถกถาชาติสูตร

๓๓๑

๓. ปฐมเวทนาสูตร

ว่าด้วยเวทนา ๓ ประการ

๒๓๐/๓๓๔

อรรถกถापฐมเวทนาสูตร

๓๓๕

ปกิณกกถา

๓๔๔

เรื่อง

๔. ทุติยเวทนาสูตร

ว่าด้วยเวทนา ๓ ประการ

๒๓๑/๓๕๐

อรรถกถาทุติยเวทนาสูตร

๓๕๑

๕. ปฐมเอสนาสูตร

ว่าด้วยการแสวงหา ๓ ประการ

๒๓๒/๓๕๕

อรรถกถापฐมเอสนาสูตร

๓๕๖

๖. ทุติยเอสนาสูตร

ว่าด้วยที่ตั้งแห่งทิฏฐิ

๒๓๓/๓๕๘

อรรถกถาทุติยเอสนาสูตร

๓๕๙

๗. ปฐมอัสวสูตร

ว่าด้วยอัสวะ ๓ ประการ

๒๓๔/๓๖๑

อรรถกถापฐมอัสวสูตร

๓๖๑

๘. ทุติยอัสวสูตร

ว่าด้วยผู้ลั่นอัสวะ ย่อมชนะมารพร้อมทั้งพาหนะ

๒๓๕/๓๖๓

๙. ตัณหาสูตร

ว่าด้วยตัณหา ๓ ประการ

๒๓๖/๓๖๔

อรรถกถาตัณหาสูตร

๓๖๕

๑๐. มารเขยบสูตร

ว่าด้วยธรรม ๓ เครื่องก้ำวล่วงบ่วงมาร

๒๓๗/๓๖๗

อรรถกถามารเขยบสูตร

๓๖๘

อิติวุตตกะ ติกนิบาต วรรคที่ ๒

๑. ปุญญกิริยาวัตถุสูตร

ว่าด้วยเรื่องทำบุญ ๓ ประการ

๒๓๘/๓๗๓

อรรถกถापุญญกิริยาวัตถุสูตร

๓๗๔

เรื่อง	
๒. จักขุสูต	
ว่าด้วยจักขุ ๓ อย่าง	๒๓๕/๓๗๘
อรรถกถาจักขุสูต	๓๗๕
๓. อินทริยสูต	
ว่าด้วยอินทริย์ ๓ ประการ	๒๔๐/๓๘๒
อรรถกถาอินทริยสูต	๓๘๓
๔. อัทธาสูต	
ว่าด้วยกาล ๓ อย่าง	๒๔๑/๓๘๖
อรรถกถาอัทธาสูต	๓๘๗
๕. ทุจจริตสูต	
ว่าด้วยทุจจริต ๓ อย่าง	๒๔๒/๓๙๒
อรรถกถาทุจจริตสูต	๓๙๓
๖. สุจจริตสูต	
ว่าด้วยสุจจริต ๓ อย่าง	๒๔๓/๓๙๔
อรรถกถาสุจจริตสูต	๓๙๕
๗. สัจสูต	
ว่าด้วยความสะอาด ๓ อย่าง	๒๔๔/๓๙๖
อรรถกถาสัจสูต	๓๙๗
๘. มุนีสูต	
ว่าด้วยผู้รู้ ๓ อย่าง	๒๔๕/๓๙๗
อรรถกถามุนีสูต	๓๙๘
๙. ปฐมราคสูต	
ว่าด้วยผู้ถูกमारผูกไว้	๒๔๖/๔๐๐
อรรถกถापฐมราคสูต	๔๐๑
๑๐. ทุติยราคสูต	
ว่าด้วยผู้ข้ามถึงฝั่งยืนอยู่บนบก	๒๔๗/๔๐๓

อรรถกถาทุติยวาคสูตร

๔๐๔

อิติวุตตกะ ทิกนิบาต วรรคที่ ๓

๑. มิจฉาทิฏฐิสูตร

ว่าด้วยผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิเข้าถึงนรก

๒๔๘/๔๐๗

อรรถกถามิจฉาทิฏฐิสูตร

๔๐๘

๒. สัมมาทิฏฐิสูตร

ว่าด้วยผู้เป็นสัมมาทิฏฐิเข้าถึงสววรรค์

๒๔๙/๔๑๑

อรรถกถาสัมมาทิฏฐิสูตร

๔๑๒

๓. นิสสรณสูตร

ว่าด้วยชาติที่สลัดออก ๓ อย่าง

๒๕๐/๔๑๒

อรรถกถานิสสรณสูตร

๔๑๓

๔. รูปสูตร

ว่าด้วยอรุณสงบว่ารูป

๒๕๑/๔๑๕

อรรถกถารูปสูตร

๔๑๕

๕. ปุตตสูตร

ว่าด้วยบุตร ๓ จำพวก

๒๕๒/๔๑๗

อรรถกถาปุตตสูตร

๔๑๘

๖. อวฏฐิกสูตร

ว่าด้วยบุคคล ๓ จำพวกเปรียบเหมือนฝน

๒๕๓/๔๔๔

อรรถกถาอวฏฐิกสูตร

๔๔๖

๗. สุขสูตร

ว่าด้วยผู้ปรารถนาสุข ๓ ประการ พึงรักษาถือ

๒๕๔/๔๕๑

อรรถกถาสุขสูตร

๔๕๒

๘. กิณฑนสูตร

ว่าด้วยสิ่งที่จะต้องแตกเป็นธรรมดา

๒๕๕/๔๕๗

อรรถกถากิณฑนสูตร

๔๕๘

๙. ธาตุสูตร

ว่าด้วยสัตว์ทั้งหลายเสมอกันโดยชาติ

๒๕๖/๔๖๐

อรรถกถาธาตุสูตร

๔๖๒

๑๐. ปริหานสูตร

ว่าด้วยธรรม ๓ ประการ เป็นไปเพื่อความเสื่อม

๒๕๗/๔๖๕

อรรถกถापริหานสูตร

๔๖๗

อิติวุตตกะ คิกนิบาต วรรคที่ ๔

๑. วิตักกสูตร

ว่าด้วยขอกุศลวิตก ๓ ประการ

๒๕๘/๔๗๐

อรรถกถาวิตักกสูตร

๔๗๑

๒. สักการสูตร

ว่าด้วยผู้ถูกสักการะครอบงำจิต

๒๕๙/๔๗๓

อรรถกถาสักการสูตร

๔๗๔

๓. สัททสูตร

ว่าด้วยสมัย ๓ อย่าง

๒๖๐/๔๗๗

อรรถกถาสัททสูตร

๔๗๘

๔. จวมานสูตร

ว่าด้วยเทพจุติมีนิมิต ๕ ประการ

๒๖๑/๔๘๓

อรรถกถาจวมานสูตร

๔๘๕

๕. โลกสูตร

ว่าด้วยบุคคล ๓ จำพวก อุบัติขึ้นในโลก

๒๖๓/๔๘๔

เรื่อง	ข้อ/หน้า
อรรธกถาโลกสูตร	๔๔๖
๖. อสุภสูตร	
ว่าด้วยเห็นอารมณ์ว่าไม่งามในกาย	๒๖๔/๕๐๖
อรรธกถาอสุภสูตร	๕๐๗
๗. ธรรมสูตร	
ว่าด้วยปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม	๒๖๕/๕๑๑
อรรธกถาธรรมสูตร	๕๑๒
๘. อันธการสูตร	
ว่าด้วยอกุศลวิตกและกุศลวิตก ๓ ประการ	๒๖๖/๕๑๕
อรรธกถาอันธการสูตร	๕๑๖
๙. มลสูตร	
ว่าด้วยมลทินภายใน ๓ ประการ	๒๖๘/๕๒๐
อรรธกถามลสูตร	๕๒๒
๑๐. เทวทัตตสูตร	
ว่าด้วยพระเทวทัตเยียวยาไม่ได้เพราะอสังฆกรรม ๓	๒๖๙/๕๒๙
อรรธกถาเทวทัตตสูตร	๕๓๐

อิติวุตตกะ ทิกนิบาต วรรคที่ ๕

๑. ปสาทสูตร	
ว่าด้วยความเลื่อมใส ๓ ประการ	๒๗๐/๕๓๖
อรรธกถापสาทสูตร	๕๓๘
๒. ชีวิตสูตร	
ว่าด้วยก้อนข้าวของชาวแวนแก้ว	๒๗๑/๕๔๒
อรรธกถาชีวิตสูตร	๕๔๓

เรื่อง

๓. สังฆาฏิสูตร

ว่าด้วยผู้ประพฤติธรรมอยู่ไกล
เหมือนอยู่ใกล้พระพุทธรูปองค์

๒๗๒/๕๖๐

อรรถกถาสังฆาฏิสูตร

๕๖๑

๔. อัคคิสูตร

ว่าด้วยไฟ ๓ กอง

๒๗๓/๕๖๔

อรรถกถาอัคคิสูตร

๕๖๕

๕. อุปปริกขยสูตร

ว่าด้วยผู้ตัดเครื่องข้องได้ ไม่มีภพใหม่

๒๗๔/๕๖๔

อรรถกถาอุปปริกขยสูตร

๕๗๐

๖. อุปปัตติสูตร

ว่าด้วยการเข้าถึงกาม ๓ ประการ

๒๗๕/๕๗๒

อรรถกถาอุปปัตติสูตร

๕๗๓

๗. กามสูตร

ว่าด้วยผู้ประกอบด้วยกามไปสู่สงสาร

๒๗๖/๕๗๖

อรรถกถากามสูตร

๕๗๗

๘. กัลยาณสูตร

ว่าด้วยศีลงาม ธรรมงาม ปัญญางาม

๒๗๗/๕๘๐

อรรถกถากัลยาณสูตร

๕๘๒

๙. ทานสูตร

ว่าด้วยทาน ๒ อย่าง

๒๗๘/๕๙๒

อรรถกถาทานสูตร

๕๙๓

๑๐. ธรรมสูตร

ว่าด้วยวิชา ๓ ประการ

๒๗๙/๕๙๗

อรรถกถาธรรมสูตร

๖๐๐

อติวุตตกะ จตุกนิบาต

๑. พรหมมณสูตร

ว่าด้วยการให้ทาน ๒ อย่าง

๒๘๐/๖๑๐

อรรถกถาพรหมมณสูตร

๖๑๑

๒. จัดตาริสูตร

ว่าด้วยปัจจัยน้อย หาง่าย ไม่มีโทษ ๔

๒๘๑/๖๒๑

อรรถกถาจัดตาริสูตร

๖๒๒

๓. ชานสูตร

ว่าด้วยรู้อะไรเห็นอะไร

๒๘๒/๖๒๕

อรรถกถาชานสูตร

๖๒๖

๔. สมณสูตร

ว่าด้วยสมณะหรือพรหมมณี่ไม่รู้จริง

๒๘๓/๖๓๑

อรรถกถาสมณสูตร

๖๓๒

๕. สีลสูตร

ว่าด้วยภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีลเป็นต้น

๒๘๔/๖๓๔

อรรถกถาสีลสูตร

๖๓๕

๖. ตัณหาสูตร

ว่าด้วยที่เกิดตัณhamี ๔ อย่าง

๒๘๕/๖๔๑

อรรถกถาตัณหาสูตร

๖๔๒

๗. พรหมสูตร

ว่าด้วยตระกูลมีบุตรบุษามารดาบิดา

๒๘๖/๖๔๓

อรรถกถาพรหมสูตร

๖๔๔

๘. พนุการสูตร

ว่าด้วยผู้มีอุปการะมาก

๒๘๗/๖๕๒

อรรถกถาพนุการสูตร

๖๕๓

เรื่อง	ข้อ/หน้า
๔. กุทนาสูตร	
ว่าด้วยการหลอกลวง	๒๘๘/๖๕๖
อรรถกถากุทนาสูตร	๖๕๗
๑๐. ปุริสสูตร	
ว่าด้วยเหมือนบุรุษถูกกระแสน้ำพัดไป	๒๘๙/๖๕๙
อรรถกถาปุริสสูตร	๖๖๐
๑๑. จรสูตร	
ว่าด้วยวิตก ๓ อย่าง	๒๙๐/๖๗๒
อรรถกถาจรสูตร	๖๗๓
๑๒. สัมปันนสูตร	
ว่าด้วยสมบูรณ์ด้วยธรรมปฏิบัติ	๒๙๒/๖๗๗
อรรถกถาสัมปันนสูตร	๖๗๙
ธรรมสำหรับละภากามฉันท์ ๖ ข้อ	๖๘๕
ธรรมสำหรับละพยาบาท ๖ ข้อ	๖๘๖
ธรรมสำหรับละถีนมิทตะ ๖ ข้อ	๖๘๘
ธรรมสำหรับละอุทัจจกุกกุจจะ ๖ ข้อ	๖๙๐
ธรรมสำหรับละวิจิกิจฉา ๖ ข้อ	๖๙๑
๑๓. โลกสูตร	
ว่าด้วยตรัสรู้โลกพร้อมเหตุเกิดและความดับ	๒๙๓/๖๙๖
อรรถกถาโลกสูตร	๖๙๘
นิคมกถา	๗๑๓
คาวชนี	๗๑๕

พระสูตรตันตปิฎก

บุพพกนิกาย อิติวุตตกะ

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

เอกนิบาต

ปาฏิโมกขวรรค ที่ ๑

๑. โลกสูตร

ว่าด้วยละโลกะได้ เป็นพระอนาคามี

[๑๗๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละธรรมอย่างหนึ่ง เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี ธรรมอย่างหนึ่งเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละธรรมอย่างหนึ่งคือโลกะ เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้โลกแล้ว ด้วยความโลภอันใด
ย่อมไปสู่ทุกคติ ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดี ซึ่ง
ความโลภอันนั้น ย่อมละเสียได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อม
ไม่มาสู่โลกนี้อีก ไม่ว่าในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

โลกสูตร ที่ ๑ จบ

อรรถกถาพุทธทศนิกาย ชื่อปรมัตถทีปนี

อิติวุตตกวรรณา

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

อาร์มภกตา

ข้าพเจ้าขอวันทาพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงเป็น
นาถะ ผู้มีพระหฤทัยเปี่ยมล้นไปด้วยพระมหากุณาธิคุณ
เสด็จถึงฝั่งสาครคือไฉยธรรมได้แล้ว ทรงมีนัยเทศนา
อันวิจิตรสุขุมคัมภีรภาพ.

ข้าพเจ้าขอวันทาพระธรรมนั้นอันอุดม ที่สมเด็จ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบูชา ที่นำพาพระอริยสาวก
ทั้งหลายผู้สมบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะให้พ้นไปจากโลก.

ข้าพเจ้าขอวันทาพระสงฆ์ผู้เป็นพระอริยะนั้นซึ่ง
สถิตมั่นอยู่ในมรรคและผล สมบูรณ์แล้วด้วยศีลาธิคุณ
เป็นนาบุญอย่างเยี่ยมยอด.

ด้วยเดชานุภาพแห่งบุญที่เกิดจากการวันทาพระ
รัตนตรัย ดังได้พรรณนามานี้ ขอข้าพเจ้าจงปลอดภัย
จากอันตรายในที่ทุกสถาน ในกาลทุกเมื่อเทอญ.

พระธรรมสังคายนากะโรทั้งหลายผู้จำพรรษาอยู่ในบุรี

มีปกดินสวหาคุณอันยิ่งใหญ่ ได้รวบรวมพระสูตรทั้งหลายที่พระผู้แสวงหาคุณธรรมอันยิ่งใหญ่ได้ทรงแสดงไว้แล้ว โดยแยกเป็นนิบาตมีเอกนิบาตเป็นอาทิ อันสองแสดงถึงการละซึ่งกิเลสทั้งหลายมีโลภะเป็นต้น ไว้อย่างวิเศษเข้าเป็นสายเดียวกัน แล้วร้อยกรองบทอักษรดังกล่าวมานี้ โดยเรียกชื่อว่า "อิติวุตตกะ."

อันที่จริง การแต่งอรรถกถาพรรณนาความล้ำค่าที่มีอรรถอันลึกซึ้ง ในขุททกนิกาย เป็นสิ่งที่ข้าพเจ้าทำได้ยาก เพราะเป็นอรรถที่จะฟังหยั่งถึงได้ก็ด้วยคัมภีรญาณ แต่เพราะเหตุที่อรรถกถาจะช่วยทรงศาสนาของพระศาสดาไว้ได้ ทั้งวินิจฉัยของบรรดาบูรพาจารย์ผู้เรียบเรียงด้วยราชสีห์ ก็ยังคงดำรงอยู่ด้วย. ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงแต่งอรรถกถาอิติวุตตกะไว้ให้ติดตามกำลัง โดยจะยึดวินิจฉัยของบรรดาบูรพาจารย์นั้นเป็นหลัก ถือนิกาย ๔ เป็นเกณฑ์ อิงอาศัยนัยจากอรรถกถาเก่า แม้จะเป็นเพียงคำบอกกล่าวของนิสิตแต่ก็บริสุทธิ์ ไม่คลาดเคลื่อน เป็นการวินิจฉัยอรรถที่ละเอียดของบรรดาบูรพาจารย์คณะมหาวิหาร แล้วเว้นความที่ซ้ำ ๆ กันเสีย.

สาธุชนทั้งหลาย ขอท่านทั้งหลายได้โปรดตั้งใจสดับการพรรณนาความ แห่งอรรถกถาอิติวุตตกะนั้นของข้าพเจ้าผู้หวังให้พระสัทธรรมดำรงมั่นอยู่ได้นานจะได้จำแนกต่อไปนี้

อธิบายอิติวุตตกะ

ในคานานัน ชื่อว่า อิติวุตตกะ จัดเป็นนิบาต ๔ อย่าง คือ เอกกนิบาต* ทุกนิบาต ติกนิบาต จตุกนิบาต. อิติวุตตกะเมื่อนั้น นับเนื่องในสุตตันตปิฎก ในปิฎก ๓ อย่าง คือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธรรมปิฎก. นับเนื่องในชุตตทกนิกาย ในนิกาย ๕ อย่าง คือ ทิณนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย ชุตตทกนิกาย. จัดเป็นอิติวุตตกะ ในนวัคสัจตฤศาสน์ คือ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คากา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัมภุตธรรม เวทลละ. สงเคราะห์เข้าในธรรมชั้นจำนวนเล็กน้อย ในธรรมชั้น ๘๔,๐๐๐ ที่พระอานนทเถระผู้เป็นธรรมกถาจารย์ปฏิญาณไว้ อย่างนี้ว่า

ธรรมเหล่าใดที่เป็นไปแก่ข้าพเจ้า ธรรมเหล่านั้น
ข้าพเจ้าเรียนจากพระพุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐ จากภิกษุ ๒,๐๐๐
รวมเป็น ๘๔,๐๐๐ ธรรมชั้น."

โดยพระสูตร รวมพระสูตรไว้ ๑๑๒ สูตร คือ ในเอกกนิบาต ๒๗ สูตร ในทุกนิบาต ๒๒ สูตร ในติกนิบาต ๕๐ สูตร ในจตุกนิบาต ๑๓ สูตร. อิติวุตตกะนั้น ในบรรดานิบาต มีเอกกนิบาตเป็นนิบาตแรก ในบรรดาวรรค มีปาฏิโมคควรรคเป็นวรรคแรก ในบรรดาสูตร มีโลกสูตรเป็นสูตรแรก. อนึ่ง อิติวุตตกะเมื่อนั้น มีคำขึ้นต้นที่ท่านพระอานนท์กล่าวไว้ในคราวทำสังคายนาใหญ่ครั้งแรก มีอาทิว่า วุตตํ เหตุภควตา เป็นคำแรก. ก็การสังคายนาใหญ่ครั้งแรกนี้นั้น ยกขึ้นสู่แบบแผนปรากฏอยู่ในวินัยปิฎกแล้วแล. อนึ่ง กถามรรคใดจะพึงกล่าวไว้ เพื่อจะได้เข้าใจในคำขึ้นต้นในที่นี้ กถามรรคเมื่อนั้น ก็ได้กล่าวไว้แล้ว โดยพิสดารในอรรถกถาทิณนิกาย ชื่อ สุมังคลวิลาสินี เพราะเหตุนั้น นักศึกษาพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในอรรถกถานั้นเกิด.

๑. บาลีเป็นเอกกนิบาต.

๒. ช. เถร. ๒๖/๓๔๗/๔๐๖.

พรรณนาความเบื้องต้น

ก็คำขึ้นต้นมีอาทิว่า พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว (วุตฺตํ
 เทตํ ภควตา) และพระสูตรมีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละ
 ธรรมอย่างหนึ่ง (เอกธมฺมํ ภิกฺขเว ปชฺชนถ) นี้ได้ ในคำขึ้นต้นและ
 พระสูตรนั้น คำทั้งหลายมีอาทิว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว (วุตฺตํ
 ภควตา) เป็นคำนาม. คำว่า อิติ (อย่างนั้น) เป็นคำนิบาต. คำว่า ป ใน
 คำว่า ปชฺชนถ (ละ) นี้ เป็นคำอุปสรรค. คำว่า ชนถ เป็นคำอาชยาต.
 พึงทราบการจำแนกคำในที่ทุกแห่งตามนัยนี้.

อธิบายวุตตศัพท์

อนึ่ง โดยอรรถ วุตตศัพท์ที่มีอุปสรรคและไม่มีอุปสรรค ย่อม
 ปรากฏในอรรถทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ การหว่านพืช การทำพืชที่
 หว่านให้เสมอกัน (กลบ) การโกนผม การเลี้ยงชีวิต ความหลุดพ้น
 การเป็นไปโดยความเป็นปาพจน์ การเล่าเรียน การกล่าว.

จริงอย่างนั้น วุตตศัพท์นั้นมาในการหว่านพืช ในประโยคเป็นต้นว่า

ผู้ใดมิได้ประทุษร้ายมิตรทั้งหลาย โคทั้งหลายของ
 ผู้นั้น ย่อมตกถูก พืชที่หว่านไว้ในนา ย่อมงอกงาม
 ผู้นั้นย่อมบริโภคมลของพืชที่หว่านไว้.*

มาในการทำพืชที่หว่านให้เสมอกันด้วยวัตถุทั้งหลายมีคราดเป็นต้น
 ในประโยคมีอาทิว่า ใน ๑ โย ปฏิวุตฺตํ (ยังไม่ได้กลบ). มาในการ
 โกนผม ในประโยคมีอาทิว่า มาณพทฺนฺมฺช็อกกาปฏิกะ ยังเป็นเด็กโกน
 ศิระษะ.* มาในการเลี้ยงชีวิต ในประโยคมีอาทิว่า มีชนราบ (ไม่เย่อหยิ่ง)

๑. จ. ข. ๒๘/๔๐๑/๑๕๕.

๒. วิ. มหวิ. ๑/๔๑๒/๒๘๓.

๓. ม. ม. ๑๓/๖๕๑/๕๔๘.

เลี้ยงชีพด้วยปัจจัยที่ผู้อื่นให้ มีใจจุมฤคอยู่.* มาในความหลุดพ้นจากเครื่องผูก ในประโยคมืออาทิวา ไบไม้เหลืองหลุดจากชั่ว ไม่สามารถกลับเป็นของเขียวสดได้อีก แม้นั่นใด. มาในการเป็นไปโดยความเป็นปาพจน์ ในประโยคมืออาทิวา ในบัดนี้ พวกพราหมณ์ (ร้ายตาม สาธยายตาม) ซึ่งบทมนต์ของแก่นี้ที่ท่านร้ายไว้แล้ว บอกไว้แล้วรวบรวมไว้แล้ว." มาในการเล่าเรียน ในประโยคมืออาทิวา ก็คุณที่เล่าเรียนในโลก เป็นคุณที่จะต้องเล่าเรียนต่อไป. มาในการกล่าว ในประโยคมืออาทิวา ก็แล สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นธรรมทายาทของเราตถาคตเกิดอย่าเป็นอามิสทายาทเลย." แต่ในที่นี้ วุตตคัพพ์ ฟังเห็นว่าใช้ในการกล่าว. เพราะเหตุนั้น จึงมีความหมายว่า พุด บอก กล่าว. ส่วนวุตตคัพพ์ที่ ๒ ฟังทราบว่าเป็นคำพุดและในภาวะที่ประพฤติแล้ว.

อธิบาย นิและเอต คัพพ์

คัพพ์ว่า นิ เป็นนิบาต ใช้ในความหมายนี้ว่า แน่แท้ ชัดแจ้ง. นิ คัพพ์นั้น ส่องความว่าสูตรที่จะกล่าวในบัดนี้ เป็นสูตรที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างชัดเจน. นิบาตทั้งหลายประกอบด้วยความประชุมพร้อมแห่งคัพพ์บอกความหมาย. จริงอยู่ นิบาตเหล่านั้นช่วยขยายความที่จะฟังกล่าวให้ชัดเจน.

เอต คัพพ์ ในคำว่า เอต นี้ มาในอรรถว่าประจักษ์ชัดในที่ใกล้ชิด ตามที่กล่าวแล้วในประโยคมืออาทิวา

ก็บุคคลใดถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ว่าเป็นสรณะ เห็นอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ เหตุให้

๑. วิ. จุลล. ๗/๓๔๖/๑๖๓.

๒. ที. สี. ๔/๑๖๔/๑๓๔.

๓. ม. มุ. ๑๒/๒๒/๒๒.

ทุกข์เกิด ความพ้นทุกข์ และอริยมรรคมีองค์ ๘ อัน
มีปกติยังผู้ปฏิบัติให้ถึงความพ้นทุกข์ ด้วยปัญญาอันชอบ
การถึงสรณะของบุคคลนั้นนั่นแล เป็นที่พึงอันเกษม
นั่นเป็นที่พึงอันสูงสุด เพราะว่า บุคคลอาศัยสรณะ
นั่นแล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งหมด."

แต่ที่มาในอรรถว่าประจักษ์ชัดในที่ใกล้ชิด ที่กำลังกล่าวถึงอยู่
ในประโยคมีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็แลพุทฺชนเมื่อกล่าวสรรเสริญคุณ
ของพระตถาคต พึงกล่าวด้วยคำสรรเสริญใด คำสรรเสริญนั้น เป็น
เพียงเล็กน้อย เพียงขั้นต่ำ เพียงแค่นี้." อนึ่ง ในที่นี้ เอตํ ศัพท์พึง
เห็นว่า ใช้ในความหมายว่าประจักษ์ชัดในที่ใกล้ชิด ที่กำลังกล่าวถึงอยู่
นั่นแล. เพราะว่า สูตรที่กำลังกล่าวถึงด้วยสามารถแห่งการพิจารณา
พระอานนท์เถระผู้ธรรมวัณทาการิก ดำรงอยู่แล้วในอุฉิธรรม กล่าวไว้
ในครั้งนั้นว่า เอตํ ดังนี้.

อธิบายคำว่า ภควา

ในคำว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า (ภควตา) นี้ พึงทราบอธิบายดังนี้
คำว่า ภควา เป็นคำเรียกบุคคลผู้เป็นครู. เป็นความจริง คนทั้งหลาย
ในโลก มักเรียกบุคคลผู้เป็นครูว่า ภควา. และพระตถาคต ชื่อว่าเป็น
ครูของสัตว์ทั้งหลาย เพราะทรงวิเศษด้วยสรรพคุณ เพราะเหตุนั้น พึง
ทราบว่า ภควา. แม้พระโบราณอาจารย์ทั้งหลาย ก็ได้กล่าวไว้ว่า

คำว่า ภควา เป็นคำประเสริฐที่สุด คำว่า ภควา
เป็นคำสูงสุด พระตถาคตนั้น ทรงเป็นครู ทรงเป็นผู้
ควรแก่ความเคารพ ด้วยเหตุนี้ บัณฑิตจึงเฉลิม
พระนามว่า ภควา.

อันที่จริง คำพูดที่ระบุถึงบุคคลผู้ประเสริฐที่สุด กล่าวกันว่า ประเสริฐที่สุด เพราะดำเนินไปด้วยกันกับคุณอันประเสริฐที่สุด. อีกประการหนึ่ง ที่ชื่อว่า วจนะ เพราะอรรถว่า อันบุคคลกล่าว ได้แก่ ความหมาย. เพราะเหตุนั้น ในคำว่า คำว่า ภควา เป็นคำประเสริฐที่สุด (ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ) จึงมีความหมายว่า ความหมายใดที่จะพึงพูด ด้วยคำว่า ภควา นี้ ความหมายนั้นประเสริฐที่สุด. แม้ในคำว่า คำว่า ภควา เป็นคำสูงสุด (ภควาติ วจนมุตตมํ) นี้ ก็นัยนี้แล. คำว่า ทรง เป็นผู้ควรแก่ความเคารพ (คารวยุตฺโต) ได้แก่ ชื่อว่า ทรงเป็นผู้ควร แก่ความเคารพ เพราะทรงประกอบด้วยคุณของบุคคลผู้เป็นที่เคารพ. อีก ประการหนึ่ง พระตถาคต ชื่อว่า ทรงควรแก่ความเคารพ ก็เพราะอรรถว่า ทรงควรซึ่งการกระทำความเคารพอย่างยิ่ง. หมายความว่า ทรงควร แก่ความเคารพ. เมื่อเป็นเช่นนั้น คำว่า ภควา นี้ จึงเป็นคำเรียก บุคคลผู้วิเศษโดยคุณ ผู้สูงสุดกว่าสัตว์ และบุคคลผู้เป็นที่เคารพโดยฐานะครู ดังนี้แล.

อีกประการหนึ่ง พึงทราบความหมายของคำว่า ภควา ตามนัย ที่มาในนิทเทสว่า

พระพุทธเจ้านั้น บัณฑิตเฉลิมพระนามว่า ภควา เพราะเหตุที่พระองค์ทรงมีภคธรรม ๑ ทรงมีปกติช่องเสพ (ที่สัจ) ๑ ทรงมีภาคธรรม ๑ ทรงจำแนกแจกแจง ธรรม ๑ ทรงทำลายนามรูป ๑ ทรงเป็นที่เคารพ ๑ ทรงมีภาคยธรรม ๑ ทรงมีพระองค์อบรมดีแล้วด้วย ญาขธรรมจำนวนมาก ๑ ทรงถึงที่สุดแห่งภพ ๑* และด้วยอำนาจแห่งคาถานี้ว่า

เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงมีภาคยธรรม ๑ ทรง มีภคธรรม ๑ ทรงประกอบด้วยภคธรรม ๑ ทรง

* จ. มหา. ๒๔/๓๗๔/๒๕๒.

จำแนกแจกแจงธรรม ๑ ทรงมีคนภักดี ๑ ทรงคาบ
การไปในภพทั้งหลาย ๑ ฉะนั้น พระองค์จึงทรงพระ
นามว่า ภควา.

ก็ความหมายนี้นั้น ได้กล่าวไว้แล้วในพุทธธานุสตินิทเทศ ใน
วิสุทธิมรรคอย่างครบถ้วน เพราะเหตุนั้น นักศึกษาพึงทราบตามนัยที่
กล่าวไว้แล้วในวิสุทธิมรรคนั้นเถิด.

ความหมายของภควาอีกนัยหนึ่ง

อีกนัยหนึ่ง พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงมี
ภาคธรรม

พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ผู้อบรมพุทธรธรรม
(ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธรเจ้า)

พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงเสพภาคธรรม

พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงเสพภาคธรรม

พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงมีคนภักดี

พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงคาบภาคธรรม

พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงคาบภาคธรรม.

พระชินเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมาย

ความว่า ทรงมีภาคธรรม ๑ ทรงอบรมพุทธรธรรม ๑

ทรงเสพภาคธรรม ๑ ทรงเสพภาคธรรม ๑ ทรงมีคน

ภักดี ๑ ทรงคาบภาคธรรม ๑ ทรงคาบภาคธรรม ๑.

ในความหมายเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้

๑. ทรงมีภาคธรรม

พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงมีภาคธรรม เป็นอย่างไร ? คือ กองธรรม ได้แก่ ส่วนแห่งคุณมีศีลเป็นต้นที่พิเศษยิ่ง ไม่สาธารณะแก่บุคคลอื่น มีอยู่ คือ หาได้เฉพาะแก่พระตถาคตเจ้า. จริงอย่างนั้น พระตถาคตเจ้านั้น ทรงมี คือ ทรงได้ภาคแห่งคุณ ได้แก่ ส่วนแห่งคุณ อันเป็นนิรติสัย (ไม่มีส่วนแห่งคุณอื่นที่ยิ่งกว่า) ไม่จำกัดประเภท ไม่มีที่สุด ไม่สาธารณะแก่บุคคลอื่น มีอาทิอย่างนี้ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ หิริ โอตตัปปะ ศรัทธา วิริยะ สติ สัมปชัญญะ สีลวิสุทธิ จิตวิสุทธิ ฌริวิสุทธิ สมณะ วิปัสสนา กุศลมูล ๓ สุจริต ๓ สัมมาวิตก ๓ อนวัชชสัญญา ๓ ธาตุ ๓ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อริยมรรค ๔ อริยผล ๔ ปฏิสัมภิทา ๔ ญาณกำหนดรู้กำหนด ๔ อริยวงศ์ ๔ เวสัชชญาณ ๔ องค์ของภิกษุผู้บำเพ็ญเพียร ๕ สัมมาสมาธิ มืองค์ ๕ สัมมาสมาธิมีญาณ ๕ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ นิสสารณียธาตุ ๕ วิมุตตายนญาณ (ญาณเป็นบ่อเกิดแห่งวิมุตติ) ๕ วิมุตติปริปาจนีย-ปัญญา (ปัญญาเป็นเครื่องปมวิมุตติ) ๕ อนุสติฐาน (ที่ตั้งแห่งอนุสติ) ๖ การวะ ๖ นิสสารณียธาตุ ๖ สัตตวิหารธรรม ๖ อนุตริยะะ ๖ นิพเพชภาคัยสัญญา ๖ อภิญญา ๖ อสาธารณญาณ ๖ อปริหานิยธรรม ๗ อริยทรัพย์ ๗ โพชฌงค์ ๗ สปัปริสธรรม ๗ นิชชรวัตถุ ๗ สัญญา ๗ เทศนาว่าด้วยทักษิณายบุคคล ๗ เทศนาว่าด้วยพลธรรมของพระชินาสพ ๗ เทศนาว่าด้วยเหตุให้ได้ปัญญา ๘ สัมมัตตธรรม ๘ การล่วงพ้นโลกธรรม ๘ อารัมภวัตถุ ๘ อักขณเทศนา (เทศนาว่าด้วยขณะที่ไม่สามารถประพฤติพรหมจรรย์ได้) ๘ มหาบุรุษวิตก ๘ เทศนาว่าด้วยอภิภายตนะ ๘ วิโมกซ์ ๘ ธรรมที่มีโยนิโสมนสิการเป็นมูล ๔ องค์ของ ภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ ๔ เทศนาว่าด้วยสัตตาวาส ๔ อุบาย

กัจจายิกา ๔ สัณฺญา ๔ นานัตตธรรม ๔ ออนุพหวิหารธรรม ๔
 นาถกรรมธรรม ๑๐ กสิณายตนะ (บ่อเกิดกสิณ) ๑๐ กุศลกรรมบถ ๑๐
 สัมมัตตธรรม ๑๐ อริยวาสนธรรม ๑๐ อสsekขธรรม ๑๐ ตถาคตผละ ๑๐
 อานิสงส์เมตตา ๑๑ อากาธรรมจักร ๑๒ ชุติงค์คุณ ๑๓ พุทธญาณ
 ๑๔ วิมุตติปรีชาจริยธรรม ๑๕ อานาปานสติ ๑๖ อตปนิยธรรม ๑๖
 พุทธธรรม ๑๘ ปัจจเวกชนญาณ ๑๙ ญาณวัตถุ ๔๔ อุทยัพพยญาณ
 ๕๐ กุศลธรรมมากกว่า ๕๐ ญาณวัตถุ ๗๗ มหาวชิรญาณที่ท่องเที่ยว
 ในสมบัติ ๒,๔๐๐,๐๐๐ โภจิ ญาณเป็นเครื่องสอดส่องพิจารณาและ
 แสวงหาอย่างรอบคอบมีนัยไม่สิ้นสุด และญาณที่แจ่มแจ้งถึงอาสยะเป็นต้น
 ของสัตว์ทั้งหลายไม่มีที่สูงสุดในโลกธาตุอันไม่มีที่สุด. เพราะเหตุนั้น เมื่อ
 ควรจะเฉลิมพระนามว่า ภควา เพราะเหตุที่ทรงมีภาคแห่งคุณ ตามที่
 ได้กล่าวจำแนกไว้แล้ว ท่านก็เฉลิมพระนามว่า ภควา โดยรัสสะ อ
 อักษรเป็น อะ อักษร. พระพุทธเจ้า ทรงพระนามว่า ภควา เพราะ
 หมายความว่า ทรงมีภาคธรรม ดังพรรณนามานี้ก่อน.

เพราะเหตุที่ภาคแห่งคุณทั้งหมด มีศีลเป็นต้น
 มีอยู่ในพระสุคตอย่างครบถ้วน ฉะนั้น บัณฑิตจึงเฉลิม
 พระนามพระองค์ ว่า ภควา.

๒. ทรงอบรมพุทธรธรรม

พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรง
 อบรมพุทธรธรรม เป็นอย่างไร ? คือ พุทธกรรม (ธรรมที่ทำให้เป็น
 พระพุทธเจ้า) เหล่านั้นได้ มีอาทิอย่างนี้ คือ บารมี ๑๐ ได้แก่ ทานบารมี
 ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจ-
 บารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี อุปบารมี ๑๐ และ
 ปรมัตถบารมี ๑๐ รวมเป็นบารมี ๓๐ ถ้วน สังคหวัตถุ ๔ มีทานเป็นต้น

อธิษฐานธรรม ๔ มหาบริจาต ๕ คือ การบริจาคร่างกาย การบริจาตดวงตา การบริจาตทวาร์พย์ การสละราชสมบัติ การบริจาคนบุตรและภรรยา
บุพประโยค บุพจริยา การกล่าวธรรม พระจริยาที่เป็นประโยชน์แก่โลก
พระจริยาที่เป็นประโยชน์แก่พระญาติ พระจริยาที่เป็นประโยชน์ในฐานะ
เป็นพระพุทธเจ้า ที่พระมหาสัตว์ทั้งหลายผู้ถึงความชวนชวายเป็น
ประโยชน์แก่อกุลแก่ชาวโลกทั้งมวล ผู้ประมวลธรรม ๘ ประการ มี
ความเป็นมนุษย์เป็นต้นไว้อย่างพร้อมมูลแล้ว กระทำมหาภินิหารไว้ เพื่อ
บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ ควรบำเพ็ญให้บริบูรณ์ หรือเมื่อว่าโดยย่อ คือ
พุทธการธรรมที่เป็นเหตุเพิ่มบุญ เพิ่มญาณ (ปัญญา)

พุทธการธรรมเหล่านั้นที่พระองค์ทรงบำเพ็ญ คือ สัมมา โดย
เคารพอย่างครบถ้วนไม่ขาดสาย สิ้นเวลา ๔ อสงไขย กำไรแสนกัป นับ
แต่มหาภินิหาร (ที่ได้รับจากพระพุทธที่ปึงกร) มา โดยที่พุทธการธรรม
เหล่านั้นมิได้อยู่ในภาคเสื่อม มิได้อยู่ในภาคเศร้าหมอง หรือ มิได้อยู่
ในภาคหยุดชะงัก โดยที่แท้ อยู่ในภาคคุณวิเศษที่สูง ๆ ขึ้นไป มิอยู่
แก่พระองค์ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า ภควา (ผู้
บำเพ็ญพุทธการธรรม) ดังนั้น เมื่อควรเฉลิมพระนามว่า ภควา แต่กลับ
เฉลิมพระนามว่า ภควา เพราะแปลงอักษร ต ให้เป็นอักษร ค ตามนัย
แห่งนิรุกติศาสตร์. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ภควา มีความว่า ทรงสัมมา
คือ อบรมไว้ ได้แก่ บำเพ็ญพุทธการธรรม ตามที่กล่าวแล้วนั้นนั้นแล
โดยนัยที่กล่าวแล้ว. พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะ
หมายความว่า ทรงอบรมพุทธการธรรม แม้ด้วยประการฉะนี้.

เพราะเหตุที่พระโลกนาถทรงอบรมสัมภารธรรม
ทั้งหมด มีทานบารมีเป็นต้น เพื่อพระสัมมาสัมโพธิญาณ
ฉะนั้น บัณฑิตจึงเฉลิมพระนามพระองค์ ว่า ภควา.

๓. ทรงเสพภาคธรรม

พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงเสพภาคธรรม เป็นอย่างไร ? คือ ส่วนแห่งสมาบัติที่ใช้ทุกวัน นับได้จำนวน ๒๔.๐๐๐ โกฎิเหล่าใด มีอยู่ พระพุทธเจ้าทรงใช้ ทรงคบ ทรงชองเสพ ได้แก่ ทรงทำให้มากอยู่เนื่องนิตย์ซึ่งส่วนแห่งสมาบัติเหล่านั้นไม่มีเหลือ เพื่อประโยชน์แก่อกุลแก่ชาวโลก และเพื่อประทับอยู่อย่างเป็นสุขในปัจจุบันของพระองค์ เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงเสพภาคธรรม. อีกประการหนึ่ง ในธรรมทั้งหลายที่ควรรู้อย่าง มีกุศลเป็นต้น และมีชั้นเป็นต้น ธรรมเหล่าใดเป็นส่วนที่ควรรู้อย่าง ด้วยอำนาจเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้เป็นต้น หรือเป็นส่วนที่ควรรู้อย่าง โดยย่อก็มีอยู่ ๔ อย่าง แต่เมื่อว่าโดยพิสดารก็คือ ธรรมทั้งหลายเป็นส่วนที่ควรกำหนดรู้หลายประเภท โดยนัยเป็นต้นว่า จักขุ เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ ฯลฯ ชราและมรณะ เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ ๑ ธรรมทั้งหลายเป็นส่วนที่ต้องละหลายประเภท โดยนัยเป็นต้นว่า เหตุเกิดของจักขุ ต้องละ ฯลฯ เหตุเกิดของชราและมรณะ ต้องละ ๑ ธรรมทั้งหลายเป็นส่วนต้องทำให้แจ้งหลายประเภท โดยนัยเป็นต้นว่า การดับของจักขุ ต้องทำให้แจ้ง ฯลฯ การดับของชราและมรณะ ต้องทำให้แจ้ง ๑ ธรรมทั้งหลายเป็นส่วนต้องทำให้เจริญหลายประเภท โดยนัยเป็นต้นว่า ปฏิปทาที่มีปกติให้ถึงความดับแห่งจักขุต้องเจริญ ฯลฯ สติปัฏฐาน ๔ ต้องเจริญ ๑ ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด พระพุทธเจ้าทรงใช้ ทรงคบ ทรงเสพ ด้วยอำนาจ อารมณฺ์ ภาวนา และอาเสวนะ ตามควร. พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงเสพภาคธรรมดังพรรณนามาฉะนี้.

อีกประการหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงเสพ ทรงปรารภนา ด้วยพระมหากรุณา ว่า หมवादธรรมมีศีลเป็นต้นเหล่านี้ เป็นส่วนแห่งคุณ คือ

เป็นภาคแห่งคุณที่ทั่วไปแก่สาวกทั้งหลาย ทำใจนทนอ ทมวดธรรม เหล่านั้นจะพึงดำรงมั่นอยู่ในสันดานของเวไนยสัตว์. และความปรารถนา นั้นของพระองค์ ก็ได้นำผลมาให้สมพระประสงค์. พระพุทธเจ้าจึงทรง พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงเสพภาคธรรม ดังพรรณนา มาดังนี้.

เพราะเหตุที่พระตถาคตเจ้าทรงเสพ ทรงปรารถนา ภาคแห่งคุณคือการบรรลุนิยธรรม เพื่อเป็นประโยชน์ แก่กุลแก่สัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้น บัณฑิตจึงถวายพระ นามว่า ภควา.

๔. ทรงเสพภาคธรรม

พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรง เสพภาคธรรม เป็นอย่างไร ? คือ ว่าโดยย่อก่อน สมบัติทั้งหลายทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตระ ชื่อว่า ภคะ เพราะบุคคลทั้งหลายผู้ทำบุญไว้แล้ว ถึงพร้อมด้วยปโยคะ รับผลบุญได้ตามควรแก่สมบัติ. ก่อนอื่น ในภาคธรรม ทั้งสองนั้น ภาคธรรมที่เป็นโลกียะอันสูงสุดอย่างยิ่งยวด พระตถาคตเจ้า ครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ ก่อนที่จะได้ตรัสรู้ ก็ได้เสวย คบ เสพมาแล้ว ซึ่งพระองค์ทรงดำรงอยู่ แล้วจึงได้พิจารณาพุทธกรรณอย่างครบถ้วน บ่มพุทธธรรมให้สุกเต็มที่ ต่อเมื่อได้เป็นพระพุทธเจ้า ก็ได้เสวย คบ เสพ ซึ่งภาคธรรมเหล่านั้น อันเป็นโลกุตระ ประกอบด้วยภาวะอันไม่มี โทษ สิกซึ่ง ไม่สาธารณแก่บุคคลอื่น. ส่วนที่ว่าโดยพิสดาร พระตถาคตเจ้า (ครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์) ก็ได้เสวย คบ เสพภาคธรรม (อันเป็นโลกียะ) ที่ไม่สาธารณะแก่บุคคลอื่นหลายอย่าง คือ ความเป็นพระเจ้าในประเทศ ความเป็นเอกราช จักรพรรดิราชสมบัติ และเทวราชสมบัติ เป็นต้น และ ครั้นได้เป็นพระพุทธเจ้า ก็ได้เสวย คบ เสพภาคธรรม (อันเป็นโลกุตระ)

ที่ไม่สาธารณะแก่บุคคลอื่นหลายอย่าง คือ อุตริมนุสสรรมมีมาน วิโมกข์
สมาธิ สมาบัติ ญาณทัสสนะ การเจริญมรรค และการทำผลให้แจ้ง
เป็นต้น พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะความหมายว่า ทรง
เสพภกธรรม ดังพรรณนามาฉะนี้.

เพราะเหตุที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเสพซึ่งสมบัติ
ทั้งมองทั้งที่เป็นโลกียสมบัติ และโลกุตระสมบัติจำนวนมาก
ฉะนั้น บัณฑิตจึงเฉลิมพระนามพระองค์ ว่า ภควา.

๔. ทรงมีคณกัฏฐิ

พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะความหมายว่า ทรง
มีคณกัฏฐิ เป็นอย่างไร ? คือ พระองค์ทรงมีคณกัฏฐิ คือ มีคนที่
ภักดีอย่างมั่นคงอยู่มาก เพราะเหตุฉนั้น จึงชื่อว่า ทรงมีคณกัฏฐิ. เป็น
ความจริง พระตถาคตเจ้า ชื่อว่า สูงสุดกว่าสรวพสัฏฐ์ เพราะพร้อม
ด้วยคุณวิเศษที่มีอำนาจหาที่เปรียบประมาณมิได้ อาทิพระมหากุรุณา และ
พระสัพพัญญุตญาณ ชื่อว่า สูงสุดกว่าสรวพสัฏฐ์ เพราะทรงมีอุปการะ
อย่างยิ่งยวดในหมู่สัตว์กับทั้งเทพและมนุษย์ด้วยปโยคสมบัติอันยอดเยี่ยม
มีการบำบัดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เป็นเบื้องต้น มีการจัดสิ่งที่เป็นประโยชน์
สุขให้ครบถ้วนเป็นเบื้องหน้า ชื่อว่า สูงสุดกว่าสรวพสัฏฐ์ เพราะทรงมี
รูปร่างประดับด้วยคุณวิเศษอันไม่สาธารณะแก่บุคคลอื่น เช่นมหาปุริส-
ลักษณะ ๓๒ ประการ อนุพยัญชนะ ๔๐ และพระรัศมีที่แผ่ชานออกไป
ราวหนึ่งเป็นต้น ชื่อว่า สูงสุดกว่าสรวพสัฏฐ์ เพราะทรงประกอบด้วยเสียงสตุติ
ที่แสนไพเราะอันแสนบริสุทธิ์ แผ่ไปในไตรโลก เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า
อติปิโส ภควา (แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น) ซึ่ง
พระองค์ทรงได้มาจากพระคุณตามที่เป็นจริง ชื่อว่า สูงสุดกว่าสรวพสัฏฐ์
เพราะทรงดำรงมั่นอยู่ในพระคุณ มีความมักน้อยและความสันโดษ

เป็นต้นที่ถึงขั้นเป็นบารมีขั้นสูงสุด ชื่อว่า สูงสุดกว่าสรรพสัตว์ เพราะทรงพร้อมด้วยคุณวิเศษอันยิ่งยวดมีทศพลญาณ และจตุเวสารัชชญาณ เป็นต้น, ความรักอย่างเหลือเกิน คือ ที่ตั้งแห่งความภักดี ย่อมมี เพราะทรงเป็นบ่อเกิดแห่งความเอื้อเฟื้อ ความนับถือ และความเคารพ อย่างมากของสัตว์ทั้งหลายไม่จำกัด รวมทั้งเทพและมนุษย์ เพราะทรงเป็นผู้ที่น่าเลื่อมใสทุกด้าน โดยทรงนำความเลื่อมใสมาให้โดยประการทั้งปวงในโลกสันนิบาตที่มีผู้ยึดถือประมาณ ๔ อย่างนี้ คือ ผู้ถือรูปเป็นประมาณก็เลื่อมใสในรูป ๑ ผู้ถือเสียงเป็นประมาณ ก็เลื่อมใสในเสียง ๑ ผู้ถือความเศร้าหมองเป็นประมาณ ก็เลื่อมใสในความเศร้าหมอง ๑ ผู้ถือธรรมเป็นประมาณ ก็เลื่อมใสในธรรม ๑. บุคคลเหล่านี้ได้ตั้งอยู่ในโอวาทของพระองค์ ประกอบพร้อมด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ความภักดีของบุคคลเหล่านั้น อันใคร ๆ จะเป็นสมณะ พราหมณ์ เทพ มาร หรือพรหม ก็เปลี่ยนแปลงไม่ได้. เป็นความจริง บุคคลเหล่านั้น แม้ตนเองจะต้องเสียชีวิต ก็จะไม่ยอมทิ้งความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้านั้น หรือคำสั่งของพระองค์ ก็เพราะต่างมีความภักดีอย่างมั่นคง. ด้วยเหตุนี้แล พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า

ผู้ใดแน่วเป็นปราชญ์ เป็นผู้กตัญญูกตเวที ผู้นั้น
ย่อมเป็นกัลยาณมิตรและมีความภักดีอย่างมั่นคง.*

และว่า ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนมหาสมุทรตั้งอยู่เสมอฝั่งเป็นธรรมดา ไม่ล้นฝั่ง ฉะนั้นใด ภิกษุทั้งหลาย เหล่าสาวกของเราก็จะไม่ยอมล้นวงละเมิดสิกขาบทที่เราสถาปนาบัญญัติแล้วแก่สาวกทั้งหลาย แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ฉะนั้นเหมือนกันแล." พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงมีคุณภักดี ดังพรรณนามาฉะนี้ เมื่อการจะเฉลิมพระนามว่า ภคบุตร แต่กลับเฉลิมพระนามว่า ภควา โดยลบ ๓ อักษรเสียตัวหนึ่ง แล้วแปลง ๓ อักษรอีกตัวหนึ่งให้เป็น ๓ อักษร

ตามนัยแห่งนิรุกติศาสตร์.

เพราะเหตุที่พระศาสดาผู้ประกอบด้วยพระคุณอัน
ยิ่งยวด ทรงมีปกติแสวงหาประโยชน์ที่อกุลแก่สัตว์โลก
ทรงมีคนรักดีมาก ฉะนั้น บัณฑิตจึงเฉลิมพระนาม
พระองค์ ว่า ภควา.

๖. ทรงกายภคธรรม

พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรง
กายภคธรรม เป็นอย่างไร ? คือ เพราะเหตุที่พระตถาคตเจ้า แม้
ครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงบำเพ็ญบารมีในอดีตชาติ ได้ทรงกาย ขย້อน
ออก ทั้ง ซึ่งสิริและอิสริยยศที่เรียกว่า ภคะ อย่างไม่ไยดี เหมือนทรง
บัวน้ออันชะงัด ฉะนั้น จริงอย่างนั้น อรรถาธิบายที่พระองค์ทรงสละสิริ
ราชสมบัติ อันเป็นเช่นกับราชสมบัติของเทพ ด้วยอำนาจการบำเพ็ญ
เนกขัมมบารมี กำหนดจำนวนไม่ได้ ในชาติทั้งหลาย มีอาทิอย่างนี้ คือ
ในคราวเกิดเป็นโสมนัสสกุमार ในคราวเกิดเป็นหัตถิปาลกุมาร ในคราว
เกิดเป็นอโยธยบัณฑิต ในคราวเกิดเป็นมุคปากษบัณฑิต (พระเตมีย์) ใน
คราวเกิดเป็นพระเจ้าจุฬาสตโสสม. แม้ในอรรถาธิบายก่อน ๆ พระองค์ก็มีได้
สำคัญสิริจักรพรรดิราชสมบัติมีความเป็นใหญ่ในทวีปทั้ง ๔ อันเป็นเช่น
เดียวกับความเป็นใหญ่ในเทวโลก และยศที่สง่างามด้วยรัตนะ ๗ ซึ่ง
เป็นที่อาศัยของสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิที่อยู่ในเงื้อมมือว่า แม้กว่าหญา
ทรงละทิ้งไปอย่างไม่ไยดี แล้วเสด็จออกอภิเนษการมณเฑียร จนได้ตรัสรู้พระ
สัมมาสัมโพธิญาณ ฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า
ทรงกายภคธรรม มีสิริ (อันเป็นโลกียะ) เป็นต้น ดังพรรณนามาฉะนี้.
อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลายชื่อว่า ภคะ เพราะเป็นเครื่องไป คือเป็นไป
สม่าเสมอแห่งนักษัตริย์ทั้งหลายที่ชื่อว่า ภา อันอาศัยโลกพิเศษซึ่งจำแนก

เป็นภูเขาสีเนรุ บุคันธร อุตตรกูรทวีป และภูเขาคิมวันต์เป็นต้น ชื่อว่า
โสภา เพราะมีความตั้งมั่นตลอดกาล. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกาย คือ
ทรงละภาคธรรม แม้เหล่านั้น ด้วยการละฉันทราคะอันปฏิพัทธ์ใน
ภาคธรรมนั้น เพราะก้าวล่วงซึ่งสัตตาวาสอันเป็นที่อยู่อาศัยของภาคธรรมนั้น.
พระพุทธรเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงกายภาคธรรมทั้งหลาย
แม้ด้วยประการฉะนี้.

เพราะเหตุที่พระสุคตทรงละจักรพรรดิสิริ ยศ
อิสริยะ สุข และการสะสมโลก ฉะนั้น บัณฑิตจึง
ถวายพระนามพระองค์ว่า ภควา.

๗. ทรงกายภาคธรรม

พระพุทธรเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรง
กายภาคธรรม เป็นอย่างไร ? คือ ชื่อว่า ภาคะ ได้แก่ ไภยฐานะทั้ง
หลาย. ไภยฐานะเหล่านั้นมีหลายอย่าง ด้วยอำนาจชั้น อายตนะ ชาติ
เป็นต้น แม้ชั้น อายตนะ ชาติเป็นต้นนั้น ก็มีไภยฐานะหลายอย่าง
ด้วยอำนาจชั้นมีรูปและเวทนาเป็นต้น และด้วยอำนาจชั้นที่เป็นอดีต
เป็นต้น ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตัดขาดกิเลสเป็นเหตุให้เนิ่นช้าทั้งหมด
(ปัญจะ) กิเลสเครื่องประกอบไว้ทั้งหมด (โยคะ) กิเลสเครื่องรัดรั้งทั้งหมด.
(กัณฐะ) กิเลสเครื่องผูกมัดไว้ทั้งหมด (สังโยชน์) ได้แล้ว จึงบรรลุมตชาติ
ทรงกาย ขย่อนออก ทั้ง ซึ่งภาคธรรมเหล่านั้นโดยมีทรงโยติ คือ ไม่
เสด็จหวนกลับมาหาภาคธรรมเหล่านั้น. จริงอย่างนั้น พระองค์ทรงกาย
ขย่อน สลัด ทั้ง ซึ่งส่วนแห่งธรรมทั้งหมดทีเดียว โดยไม่มีส่วนเหลือ
แม้ด้วยการจำแนกธรรมไปตามลำดับบทยอทิ คือ ปฐวี อาโป เตโช
วาโย ซึ่งมีอยู่ในที่ทุกแห่งทีเดียว จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มนะ
รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ จักขุวิญญาณ ฯลฯ

มโนวิญญาน จักขุสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ
 มโนสัมผัสสชาเวทนา จักขุสัมผัสสชาสัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาสัญญา
 จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา รูปตัณหา ฯลฯ ธรรม-
 ตัณหา รูปวิตก ฯลฯ ธรรมวิตก รูปวิจารณ์ ฯลฯ ธรรมวิจารณ์ ทั่วถ้วน
 ทุกอย่าง. สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ ดังนั้นว่า อานนท์ สิ่งใดที่
 ตถาคตสละแล้ว กายแล้ว พันแล้ว ละได้แล้ว สละคืนแล้ว ตถาคต
 จักกลับมาหาสิ่งนั้นอีก เรื่องนี้ไม่ใช่ฐานะจะมีได้.* พระพุทธเจ้าทรง
 พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงกายภาคธรรม ดังว่ามานี้.

อีกประการหนึ่ง คำว่า ทรงกายภาคธรรม (ภาเค วมิ) ความ
 ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกาย ชย่อน สละ ทั้งธรรมทั้งหมด คือ
 กุศลธรรมและอกุศลธรรม ธรรมที่มีโทษและไม่มีโทษ ธรรมที่เลวและ
 ประณีต ธรรมที่มีส่วนเปรียบด้วยธรรมดำและธรรมขาว ทางพระโอรุ
 คืออริยมรรคญาณ และทรงแสดงธรรมเพื่อความเป็นอย่างนั้น แม้
 บุคคลเหล่าอื่น สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า
 ภิกษุทั้งหลาย แม้ธรรมทั้งหลายเขาก็ต้องละ จะปวยกล่าวไปไยถึงอธรรมเล่า
 ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตจึงแสดงธรรมเปรียบด้วยแพแก่เขาทั้งหลาย เพื่อ
 ต้องการให้ถ้ายถอน มิใช่เพื่อให้ยึดถือเป็นต้น.* พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า
 ภควา เพราะหมายความว่า ทรงกายภาคธรรม แม้ดังพรรณนามาจะนี้

เพราะเหตุที่ธรรมดำและธรรมขาวซึ่งแยกประเภท
 ออกเป็นชั้นๆ อายตนะ ธาตุเป็นต้น อันพระพุทธเจ้า
 ผู้ทรงแสวงหาพระคุณอันยิ่งใหญ่ทรงกายได้แล้ว ฉะนั้น
 บัณฑิตจึงเฉลิมพระนามพระองค์ ว่า ภควา
 ด้วยเหตุนี้ พระโอรานาจารย์จึงกล่าวว่า

พระชินเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมาย
 ความว่า ทรงมีภาคธรรม ทรงอบรมพุทธกรธรรม ทรง

เสพภาคธรรม ทรงเสพภาคธรรม ทรงมีคนักดี ทรง
 คายภาคธรรม ทรงคายภาคธรรม.
 อันพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น.

ความหมายของ ภควตา, อรหตา คัพห์

คำว่า ผู้เป็นพระอรหันต์ (อรหตา) ความว่า อันพระผู้มีพระ
 ภาคเจ้า ผู้ชื่อว่า เป็นพระอรหันต์ เพราะเหตุเหล่านี้ คือ เพราะ
 ทรงห่างไกลจากกิเลสทั้งหลาย ๑ เพราะทรงทำลายข้าศึกคือกิเลสไม่มี
 ส่วนเหลือ ๑ เพราะทรงทำลายซีกาแห่งสังสารจักร ๑ เพราะทรงควร
 แก่ปัจจัยเป็นต้น ๑ เพราะไม่มีความลับในการทำบาป ๑. นี่คือการย่อใน
 คำนี้ ส่วนความพิสดาร พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในวิสุทธิมรรคเกิด.

อนึ่ง ในอธิการนี้พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ด้วยคำว่า พระผู้มี
 พระภาคเจ้า (ภควตา) นี้ ท่านแสดงถึงความถึงพร้อมด้วยพระรูปกาย
 อันไม่สาธารณ์แก่บุคคลอื่น ประดับด้วยมหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการ
 อนุพยัญชนะ ๘๐ และพระเกตุมาลามีรัศมีแผ่ไปได้ประมาณ ๑ วา ของ
 พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ผู้ชื่อว่าทรงบุญลักษณะไว้ตั้ง ๑๐๐ (ลักษณะ) เพราะ
 ทรงมีบุญสมภารที่ทรงสั่งสมไว้หลายอสงไขยกัป ด้วยการแสดงว่าพระองค์
 ทรงกายภาคยธรรมได้แล้ว. ด้วยคำว่า ผู้เป็นพระอรหันต์ (อรหตา) นี้
 ท่านแสดงถึงความถึงพร้อมด้วยพระธรรมกายอันประมาณมิได้ที่เป็นอจินไตย
 อาทิ พลญาณ ๑๐ เวสารัชชญาณ ๔ อสาธารณญาณ ๖ และ
 อาเวณิกพุทธธรรม (ธรรมเฉพาะพระพุทธเจ้า) ๑๘ เพราะแสดงการบรรลุ
 สัพพัญญุตญาณมีการสิ้นอาสวะเป็นปทัฏฐาน โดยการแสดงการละกิเลส
 ที่ไม่มีส่วนเหลือ. ด้วยคำทั้งสอง ท่านแสดงถึงความที่พระองค์อันนัก
 ปราชญ์ชาวโลกนับถือมาก ๑ ความที่พระองค์อันคฤหัสถ์และบรรพชิต
 พึงเข้าไปหา ๑ ความที่พระองค์ทรงสามารถในการบำบัดทุกข์ทางกาย

และทางใจของคฤหัสถ์และบรรพชิตเหล่านั้น ผู้เข้าไปหา ๑ ความที่
พระองค์ทรงมีอุปการะด้วยอามิสทานและธรรมทาน ๑ ความที่พระองค์
ทรงสามารถในการชักนำประชาชนให้ประกอบด้วยคุณที่เป็นโลกียะและ
โลกุตระ ๑.

อนึ่ง ด้วยคำว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า (ภควตา) นี้ ท่านแสดง
ความถึงพร้อมด้วยจรณะ(ของพระองค์) โดยแสดงความประกอบพร้อม
ด้วยวิหารธรรมอันวิเศษมีทิวहारธรรมเป็นต้น อันเป็นยอดในบรรดา
จรณธรรมทั้งหลาย. ด้วยคำว่า ผู้เป็นพระอรหันต์ (อรหตา) นี้ ท่าน
แสดงความถึงพร้อมด้วยวิชา โดยแสดงการบรรลุอัสวักขญาณอัน
เป็นยอด (สูงสุด) ในวิชาทุกประการ. อีกอย่างหนึ่ง ด้วยคำแรก
(ภควตา) ท่านประกาศถึงการประกอบด้วยเวสัชชญาณ ๒ ข้อหลัง โดย
แสดงความรู้ที่อันตรายิกธรรมและนียยานิกธรรม อันพระองค์ทรงจำแนก
ไว้ไม่มีผิดพลาด. ด้วยคำหลัง (อรหตา) ท่านประกาศถึงการประกอบ
ด้วยเวสัชชญาณข้อแรก ๒ ข้อ โดยแสดงการละกิเลส พร้อมทั้ง
วาสนาได้ไม่มีเหลือ.

อนึ่ง ด้วยคำแรก (ภควตา) ท่านประกาศถึงความบริบูรณ์แห่ง
อธิฐานธรรมคือสัจจะและอธิฐานธรรมคือจาคะ โดยแสดงถึงปฏินญา-
สัจจะ วจิสัจจะ และญาณสัจจะ ของพระตถาคต โดยแสดงถึงการสละ
ทั้งกามคุณ ความเป็นใหญ่ทางโลก ยศ ลาภ และสักการะ เป็นต้น
และโดยแสดงถึงการสละทั้งอภิสังขารคือกิเลสไม่มีเหลือ. ด้วยคำที่ ๒
(อรหตา) ท่านประกาศถึงความบริบูรณ์ แห่งอธิฐานธรรมคืออุปสมะและ
อธิฐานธรรมคือปัญญา โดยแสดงถึงการได้บรรลุความสงบระงับสังขาร
ทั้งหมด และโดยแสดงถึงการบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ.

จริงอย่างนั้น ความมีอธิฐานธรรมคือสัจจะเป็นบารมี ของ
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ ได้ทำอภินิหารไว้ในโลกุตระ-
คุณถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงมุ่งบำเพ็ญบารมีทุกข้อตามปฏินญา

เนื่องจากทรงประกอบด้วยพระมหากรุณาธิคุณ ความมีอิชฺฐานธรรมคือ จาคะเป็นบารมี ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงสละทั้งสิ่งที่เป็นข้าศึก ความมีอิชฺฐานธรรมคืออุปสมะเป็นบารมี ถึงความบริบูรณ์ เพราะทำจิตให้สงบด้วยคุณทั้งหลาย รวมความว่า อิชฺฐานธรรมคือปัญญา ถึงความบริบูรณ์ เพราะความที่พระองค์ทรงฉลาดในอุบายอันเป็นประโยชน์ เกื้อกูลแก่ผู้อื่น ดังพรรณนามานี้แล.

อนึ่ง อิชฺฐานธรรมคือสัจจะ ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงปฎิญาณว่า จักให้ไม่ทำชนผู้ขอให้คลาดเคลื่อน (พลาดหวัง) คือ เพราะทรงให้โดยไม่ทำปฎิญาณให้คลาดเคลื่อน อิชฺฐานธรรมคือจาคะ ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงสละไทยธรรม อิชฺฐานธรรมคืออุปสมะ ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงระงับภัยคือโลภะโทสะโมหะได้ ในเมื่อผู้รับไทยธรรมไม่มี และไทยธรรมคือทานหมดไป อิชฺฐานธรรมคือปัญญา ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงให้ตามควรตามกาล และตามวิธี และเพราะทรงยังด้วยปัญญา. ความบริบูรณ์แห่งอิชฺฐานธรรม ๔ แม้ในบารมีที่เหลือก็พึงทราบตามนัยนี้ ก็บารมีทั้งหมด อบรม (ทำให้เกิดมี) ด้วยสัจจะ เด่นชัดด้วยจาคะ เพิ่มพูนด้วยอุปสมะ บริสุทธ์ด้วยปัญญา รวมความว่า อิชฺฐานธรรมคือสัจจะ ของพระตถาคตผู้ประกอบด้วยอิชฺฐานธรรม ๔ ถึงความบริบูรณ์ ดังพรรณนามานี้.

สีลวิสุทธิ ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงประกอบด้วยอิชฺฐานธรรมคือสัจจะ อาชีวิวิสุทธิ ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงประกอบด้วยอิชฺฐานธรรมคือจาคะ จิตตวิสุทธิ ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงประกอบด้วยอิชฺฐานธรรมคืออุปสมะ ทิฏฐิวิสุทธิ ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงประกอบด้วยอิชฺฐานธรรมคือปัญญา. อนึ่ง คีลของพระตถาคตนั้น พึงทราบด้วยการอยู่ร่วมกัน เพราะทรงประกอบด้วยอิชฺฐานธรรมคือสัจจะ. ความสะอาด พึงทราบด้วยการแลกเปลี่ยน (สังวาท) เพราะทรงประกอบด้วยอิชฺฐานธรรมคือจาคะ. กำลังใจ พึง

ทราบในคราวมีอันตรายทั้งหลาย เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐานธรรม คืออุปสมะ. ปัญญา พึงทราบในคราวสนทนา เพราะทรงประกอบด้วย อริยฐานธรรมคือปัญญา.

อนึ่ง พระตถาคต อันโทะสะประทุษร้ายไม่ได้ ทรงยับยั้ง พระหฤทัยให้อยู่เหนือโทะสะได้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐานธรรมคือ สัจจะ. พระตถาคต อันโละาะให้ละโมบไม่ได้ ทรงเสพ (ใช้) ปัจจัย เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐานธรรมคือจาคะ. พระตถาคต อันภัย ทำให้หวาดกลัวไม่ได้ ทรงหลีกเว้นได้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐาน ธรรมคืออุปสมะ. พระตถาคต อันโมหะให้หลงไม่ได้ ทรงขจัดโมหะ เสียได้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐานธรรมคือปัญญา.

อนึ่ง การที่ทรงบรรลุถึงเนกขัมมสุข ของพระตถาคตนั้น ท่าน แสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐานธรรมคือสัจจะ. การที่ทรง บรรลุถึงปวิเวกสุข ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐานธรรม คือจาคะ. การที่ทรงบรรลุถึงอุปสมสุข ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบ ด้วยอริยฐานธรรมคืออุปสมะ. การที่ทรงบรรลุถึงสัมโพธิสุข ท่านแสดง ไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐานธรรมคือปัญญา.

อีกอย่างหนึ่ง การที่ทรงบรรลุถึงปิติและสุขอันเกิดจากวิเวก ท่าน แสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐานธรรมคือสัจจะ. การที่ทรง บรรลุถึงปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบ ด้วยอริยฐานธรรมคือจาคะ. การที่ทรงบรรลุถึงสุขทางกายอันเกิดจากปิติ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐานธรรมคืออุปสมะ. การที่ ทรงบรรลุถึงอุเบกขาและสุขอันเกิดจากความบริสุทธิ์ของสติ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐานธรรมคือปัญญา.

อนึ่ง การที่ทรงประกอบด้วยความสุขอันเกิดจากปัจจัย ซึ่งมี บริวารสมบัติเป็นลักษณะ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐาน ธรรมคือสัจจะ เหตุที่ไม่ตรัสให้คลาดเคลื่อน. การที่ทรงประกอบด้วย

ความสุขตามสภาวะซึ่งมีความสันโดษเป็นลักษณะ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือจาคะ เหตุที่พระองค์ไม่มีโลภะ. การที่ทรงประกอบด้วยความสุขอันเกิดจากเหตุมีความเป็นผู้ได้ทำบุญไว้แล้วเป็นลักษณะ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคืออุปสมะ เหตุที่พระองค์ไม่ทรงถูกกิเลสครอบงำ. การที่ทรงประกอบด้วยความสุขอันเกิดจากความสงบระงับทุกข์ ซึ่งมีวิมุตติสมบัติเป็นลักษณะ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือปัญญา เหตุที่ทรงบรรลุนิพพานได้ด้วยญาณสมบัติ.

อนึ่ง การที่ตรัสรู้และแทงตลอดสี่ขั้นอันเป็นอริยะได้สำเร็จ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือสัจจะ. การที่ตรัสรู้และแทงตลอดสมาธิขั้นอันเป็นอริยะได้สำเร็จ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือจาคะ. การที่ตรัสรู้และแทงตลอดปัญญาขั้นอันเป็นอริยะได้สำเร็จ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือปัญญา. การที่ตรัสรู้และแทงตลอดวิมุตติขั้นอันเป็นอริยะได้สำเร็จ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคืออุปสมะ. ความสำเร็จแห่งปัจจัย ๔ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอธิฐานธรรมคือสัจจะ. ความสำเร็จแห่งการสละทิ้งทั้งปวง ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอธิฐานธรรมคือจาคะ. ความสำเร็จแห่งอินทริยสังวร ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอธิฐานธรรมคืออุปสมะ. ความสำเร็จแห่งพุทธิ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอธิฐานธรรมคือปัญญา. และความสำเร็จแห่งนิพพาน ท่านก็แสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอธิฐานธรรมคือปัญญานั้น. อนึ่ง การได้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอธิฐานธรรมคือสัจจะ. การได้อริยวงศ์ ๔ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอธิฐานธรรมคือจาคะ. การได้อริยวิหารธรรม ๔ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอธิฐานธรรมคืออุปสมะ. การได้อริยโวรหาร ๔ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอธิฐานธรรมคือปัญญา.

อีกนัยหนึ่ง ท่านประกาศพระมหากรุณาของพระตถาคตเจ้า โดยแสดงการที่พระองค์ทรงปรารถนาโลกียสมบัติและโลกุตระสมบัติ แก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยคำว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า (ภควดา) นี้. ประกาศปหานปัญญา โดยแสดงการที่พระองค์ทรงถึงพร้อมด้วยการละ ด้วยคำว่า ผู้เป็นพระอรหันต์ (อรหตา) นี้ บรรดาพระปัญญาและพระกรุณาทั้งสองนั้น ประกาศการที่พระองค์ทรงบรรลุความเป็นพระสัทธรรมราชา ด้วยพระปัญญา ประกาศการที่พระองค์ทรงจำแนกธรรมไว้อย่างดี ด้วยพระกรุณา. ประกาศการที่พระองค์ทรงทนายในสังสารทุกข์ ด้วยพระปัญญา ประกาศการที่พระองค์ทรงทำลายสังสารทุกข์ ด้วยพระกรุณา. ประกาศการที่พระองค์ทรงกำหนดรู้สังสารทุกข์ ด้วยพระปัญญา ประกาศการที่พระองค์ทรงเริ่มแก้ทุกข์ของบุคคลอื่น ด้วยพระกรุณา. ประกาศการที่พระองค์ทรงมีพระหฤทัยมุ่งมั่นต่อปรินิพพาน ด้วยพระปัญญา ประกาศการที่พระองค์ทรงบรรลุปรินิพพานนั้น ด้วยพระกรุณา. ประกาศการที่พระองค์ทรงข้ามพ้นสังสาร ด้วยพระองค์เอง ด้วยพระปัญญา ประกาศการที่พระองค์ทรงยังบุคคลเหล่านั้นให้ข้ามพ้นสังสาร ด้วยพระกรุณา. ประกาศความสำเร็จแห่งความเป็นพุทธะ ด้วยพระปัญญา ประกาศความสำเร็จแห่งพุทธกิจ ด้วยพระกรุณา.

อีกประการหนึ่ง ประกาศภาวะที่พระองค์ทรงเผชิญอยู่ในสังสารในภูมิแห่งพระโพธิสัตว์ ด้วยพระกรุณา ประกาศการที่พระองค์ไม่ยินดีในสังสารนั้น ด้วยพระปัญญา. อนึ่ง ประกาศการที่พระองค์ทรงทำบุคคลเหล่านั้นให้ได้รับอภิเษก (ด้วยอมฤต) ด้วยพระกรุณา ประกาศการที่พระองค์ไม่ทรงหวั่นเกรงบุคคลเหล่านั้น ด้วยพระปัญญา. (ประกาศพระดำรัสที่ว่า) เมื่อรักษาคณอื่น ก็ชื่อว่า รักษาตน ด้วยพระกรุณา (ประกาศพระดำรัสที่ว่า) เมื่อรักษาคณ ก็ชื่อว่า รักษาบุคคลอื่น ด้วยพระปัญญา. อนึ่ง ประกาศการที่พระองค์ไม่ทำบุคคลอื่นให้เดือดร้อน ด้วยพระกรุณา ประกาศการที่พระองค์ไม่ทำพระองค์เองให้เดือดร้อน

ด้วยพระปัญญา. ด้วยการที่ไม่ทรงทำพระองค์เองให้เดือดร้อนนั้น จึงเป็นอันสำเร็จภาวะเป็นบุคคลที่ ๔ (พระอรหันต์) ในบรรดาบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนเองเป็นต้น. อนึ่ง ประกาศความที่พระองค์ทรงเป็นที่พึ่งของโลก ด้วยพระกรุณา ประกาศความที่พระองค์ทรงเป็นที่พึ่งของพระองค์เอง ด้วยพระปัญญา. อนึ่ง ประกาศภาวะที่พระองค์ไม่มีอาการฟุบลง (ด้วยอำนาจความเกียจคร้าน) ด้วยพระกรุณา ประกาศภาวะที่พระองค์ไม่มีอาการฟุ้งขึ้น (ด้วยอำนาจกิเลส) ด้วยพระปัญญา.

อนึ่ง ในบรรดาสรรพสัตว์ การทรงอนุเคราะห์หมุ่ชน ของพระตถาคตเจ้า มีเพราะพระกรุณา แต่พระตถาคตเจ้ามีพระหฤทัยปราศจากพระกรณาก็หาไม่ในที่ทุกแห่ง เพราะทรงคล้อยตามพระปัญญา พระองค์ทรงมีพระหฤทัยปล่อยวางในธรรมทั้งปวง ก็ด้วยพระปัญญา แต่พระองค์ก็หาได้ทรงประพฤติเพื่ออนุเคราะห์สัตว์ทุกประเภทไม่ เพราะทรงคล้อยตามพระกรุณา. เหมือนอย่างว่า พระกรุณาของพระตถาคตเจ้า เว้นจากความเสนาหาและความโศก ฉนฺได พระปัญญาของพระองค์ก็ฉนฺนนั้น คือ พ้นจากอหังการและมมังการ รวมความว่า พระกรุณาและพระปัญญา (ของพระองค์) ต่างชำระกันและกันให้บริสุทธิ์ จึงควรเห็นว่า เป็นพระคุณบริสุทธิ์อย่างยิ่ง. บรรดาพระกรุณาและพระปัญญาทั้งสองนั้น ชอบเขตแห่งพระปัญญาเป็นพละ ชอบเขตแห่งพระกรุณาเป็นเวสาร์ชชะ. บรรดาพละและเวสาร์ชชะทั้งสองนั้น เพราะทรงประกอบด้วยพละ พระตถาคตเจ้าจึงไม่ถูกคนอื่นครอบงำ เพราะทรงประกอบด้วยเวสาร์ชชะ พระองค์จึงทรงครอบงำคนอื่นได้. ความสำเร็จแห่งสัตตุสัมปทา(ของพระองค์) มีได้เพราะพละทั้งหลาย ความสำเร็จแห่งศาสนสัมปทา มีได้เพราะเวสาร์ชชะทั้งหลาย. อนึ่ง ความสำเร็จแห่งพุทธรัตตะ มีได้เพราะพละทั้งหลาย ความสำเร็จแห่งธรรมรัตตะมีได้เพราะเวสาร์ชชะทั้งหลาย. นี่เป็นการแสดงเพียงแนวทางการขยายความของคำทั้งสองที่ว่า ภควตา อรหตา ในที่นี้.

เหตุที่กล่าว วุตต์ ไว้ ๒ ครั้ง

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในที่นี้ท่านกล่าวคำว่า วุตต์ เหตุ
ภควดา (จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว) ไว้แล้ว จึง
กล่าวคำว่า วุตต์ ไว้อีกเล่า ? ตอบว่า ท่านกล่าวคำว่า วุตต์ ไว้อีก
ก็เพื่อแสดงความแน่นอน โดยปฏิเสธการได้ฟังตามกันมา. เหมือนอย่างว่า
คนบางคนได้ฟังมาจากคนอื่นแล้วพูด ถ้าวาเรื่องนั้น คนอื่นนั้นมิได้พูด
เอง คือ แม้คนอื่นนั้นมิได้พูด เพราะมีคนอื่นพูดไว้อีกทีหนึ่ง และ
เรื่องนั้นคนอื่นนั้น ก็มิได้พูดเอง โดยที่แท้ ได้ฟังมาอีกต่อหนึ่ง ฉะนั้น
ในที่นี้หาเป็นฉันทันไม่. เป็นความจริง พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรง
สดับมาจากบุคคลอื่น ตรัสถึงสิ่งที่พระองค์ทรงบรรลุด้วยพระองค์เอง
ด้วยพระสัมมัญญา เพราะเหตุนั้น เพื่อแสดงความแปลกกันของวุตต์
สองคำนี้ ท่านจึงได้กล่าวคำว่า วุตต์ ซ้ำถึง ๒ ครั้ง. มีคำอธิบายดังนี้ว่า
ก็ข้อนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ก็แลข้อนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเอง
ตรัสไว้ หาใช่ผู้อื่นกล่าวไว้ไม่เลย หาใช่พระองค์ได้ทรงสดับต่อมาจาก
คนอื่นไม่. จริงอยู่ การกล่าวซ้ำ ย่อมช่วยให้เข้าใจความหมายของกัน
และกัน เพราะเหตุนี้ จึงไม่มีข้อเสียหายในเพราะการกล่าวซ้ำ. แม้ใน
ที่แห่งอื่นจากที่นี้ก็มิใช่ออย่างเดียวกันนี้.

อนึ่ง ที่ท่านกล่าวคำว่า วุตต์ ไว้ซ้ำถึง ๒ ครั้ง ก็เพื่อแสดงว่า
ไม่มีการรจนาไว้ก่อน จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมได้
เหมาะแก่อัธยาศัยของบริษัทที่มาประชุมกัน เพราะทรงมีปฏิภาณเกิดขึ้น
อย่างฉับพลัน เหตุที่ทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (ผู้ตรัสรู้ชอบด้วย
พระองค์เอง).

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ไม่มีกิจรจนาเตรียมไว้ก่อน เปรียบ
เหมือนนักจกมีทวนเป็นต้น ทรงรจนา (แสดง) ไปตามเหตุการณ. ด้วย
เหตุนี้ ท่านจึงแสดงคำนี้ไว้ว่า ก็เรื่องนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้

แล้ว. ก็แล เรื่องนั้น หาได้ทรงประมวลมาด้วยตักกะและทรงคิดไตร่ตรองด้วยอำนาจการรจนาไว้ก่อนไม่ โดยที่แท้แล พระองค์ตรัสขึ้นมาอย่างฉับพลัน เหมาะสมแก่อัธยาศัยของเวไนยสัตว์เลยทีเดียว.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวคำว่า จุดต์ ไว้ ๒ ครั้ง ก็เพื่อแสดงว่าพระดำรัส (ของพระผู้มีพระภาคเจ้า) ไม่มีใครปฏิเสธได้. เป็นความจริง พระดำรัสใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว ก็เป็นอันตรัสแล้วทีเดียว ใคร ๆ ไม่สามารถจะคัดค้านพระดำรัสนั้นได้ เพราะอัครสมบุรณ์ และอรรทกสมบุรณ์ด้วย. สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า ธรรมจักรอันยอดเยี่ยมมนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้เป็นไปแล้ว ณ ปาอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี สมณะหรือพราหมณ์จะปฏิเสธไม่ได้.* พระองค์ทรงกล่าวไว้อีกข้อหนึ่งว่า ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ พึงมากล่าวในที่นี้ว่า ทุกข์ใดที่พระสมณโคตมบัญญัติไว้ ทุกข์นี้ไม่ใช่อริยสัจข้อที่เราตถาคคจักเว้นทุกขอริยสัจนี้แล้ว บัญญัติทุกข์อื่นว่าเป็นอริยสัจนั้นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ดังนี้ เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า จุดต์ ไว้ ๒ ครั้ง ก็เพื่อแสดงว่าพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่มีใครปฏิเสธได้.

อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวคำว่า จุดต์ ไว้ ๒ ครั้ง ก็เพื่อจะแสดงภาวะที่จะให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟังทั้งหลาย. เป็นความจริง บุคคลผู้มีใช้สัพพัญญู ไม่รู้อาสยะเป็นต้นของบุคคลเหล่านั้น กล่าวคำใด ไม่ถูกเทศะหรือไม่ถูกกาละ คำนั้นแม้จะเป็นคำจริง ก็ไม่เชื่อว่ากล่าวไว้เลย เพราะไม่สามารถในอันให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟังทั้งหลาย จะปวยกล่าวไปไยถึงคำที่ไม่จริงเล่า. แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบอาสยะเป็นต้นของบุคคลเหล่านั้น เทศะ กาละ และความสำเร็จประโยชน์ อย่างถูกต้องทีเดียว เพราะพระองค์ทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสพระดำรัสใดไว้ พระดำรัสนั้น ก็เชื่อว่าตรัสไว้เสร็จแล้วทีเดียว เพราะให้

* วิ. มหา. ๔/๑๗/๒๒. ส. มหา. ๑๙/๑๖๗๑/๕๓๑.

สำเร็จประโยชน์ตามที่ประสงค์แก่ผู้ฟังทั้งหลาย โดยส่วนเดียว การ
อ้อมค้อมแห่งพระดำรัสนั้น ไม่มี เพราะพระองค์มิได้ตรัสไว้. เพราะ
เหตุนั้น ท่านกล่าวคำว่า จุดต์ ไว้ ๒ ครั้ง ก็เพื่อจะแสดงภาวะที่จะให้
สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟังทั้งหลายด้วย.

อีกประการหนึ่ง คำที่มีความหมายที่ใคร ๆ เข้าใจไม่ได้ และ
คำที่ใคร ๆ ปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนั้นไม่ได้ ไม่เชื่อว่าฟังเสร็จแล้ว ฉะนั้น
คำที่ใคร ๆ รับด้วยดีไม่ได้ ไม่เชื่อว่ากล่าวแล้ว ฉะนั้น. ก็บริษัท ๔ รับ
พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยดีแล้ว พวกปฏิบัติเพื่อความเป็น
อย่างนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า จุดต์ ไว้ ๒ ครั้งเพื่อแสดง
ว่าพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า สारวกรับไว้ด้วยดีทีเดียว.

อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวคำว่า จุดต์ ไว้ ๒ ครั้ง เพื่อแสดง
ว่าพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ขัดแย้งกับพระอริยเจ้าทั้งหลาย.
เหมือนอย่างว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมแยกประเภท เป็นกุศล
อกุศล สारวชะ (มีโทษ) และอนารวชะ (ไม่มีโทษ) ปวัตติ (ความเป็นไป)
นิวัตติ (ความหมุนกลับ) สมมติสัจจะ และปรมัตถสัจจะ ไม่คลาดเคลื่อน
ฉะนั้น แม้พระอริยเจ้าทั้งหลาย มีพระธรรมเสนาบดีเป็นต้น ก็ฉะนั้น
เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ก็ตาม ปรินิพพานแล้วก็ตาม
ก็กล่าวคล้อยตามเทศนาของพระองค์ หากได้มีวาทีเป็นต่าง ๆ กัน ใน
เทศนานั้นไม่. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้
เป็นพระอรหันต์ตรัสไว้แล้ว ในกาลต่อมาจากนั้น แม้พระอริยสงฆ์ผู้
เป็นพระอรหันต์ก็กล่าวไว้." ท่านกล่าวคำว่า จุดต์ ไว้อย่างนั้น (ซ้ำ ๒
ครั้ง) ก็เพื่อจะแสดงว่าพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ขัดแย้งกับ
พระอริยเจ้าทั้งหลาย ดังพรรณนามาฉะนี้.

อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวคำว่า จุดต์ ไว้ ๒ ครั้ง ก็เพื่อแสดง
ว่า พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า มีนัยอย่างพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
พระองค์ก่อน ๆ ตรัสไว้. แม้จะมีความแตกต่างกันในเรื่องชาติ โคตร

และจำนวนอายุเป็นต้น แต่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็ไม่มีความแตกต่างกันด้วยพระธรรมเทศนา เหมือนกับที่ไม่ทรงมีความแตกต่างกันด้วยพระคุณมีทสพลญาณเป็นต้น. พระพุทธเจ้าเหล่านั้นตรัสไม่ขัดกันเองและตรัสคำหน้าไม่ขัดแย้งกับคำหลังด้วยพระองค์เอง. เพราะเหตุนั้น จึงสมด้วยคำที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า "พระพุทธเจ้าทั้งหลาย และพระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ในปัจจุบัน ตรัสไว้แล้วด้วยพระองค์เอง เมื่อก่อนเป็นฉันใดถึงบัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ก็ตรัสคำนี้ไว้ฉันนั้น. ท่านกล่าวคำว่า วุตตัม ไว้ ๒ ครั้ง เพื่อแสดงว่า คำสอนของพระพุทธเจ้ามีนัยเดียวกับที่พระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน ๆ ตรัสไว้ และมีนัยเดียวกับที่พระองค์เองตรัสไว้ในพระสูตรอื่น ๆ ดังพรรณนามาฉะนี้. ความไม่ขัดแย้งกันแห่งเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ในที่ทุกแห่ง เป็นอันท่านแสดงไว้แล้วด้วยคำนั้น.

อีกประการหนึ่ง คำว่า วุตตัม ที่เป็นคำที่ ๒ นี้ พึงเห็นว่าเป็นคำพูดถึงภาวะคือความยิ่งใหญ่. มีคำอธิบายดังนี้ว่า ก็คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว ได้แก่คำพูดที่จะกล่าวในบัดนี้ต่อไปนี้ มีอาทิว่า เอกธมมัม ภิกขเว (ภิกษุทั้งหลาย ชรรณอย่างหนึ่ง) พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้พระอรหันต์ตรัสไว้แล้ว. อีกประการหนึ่ง คำว่า วุตตัม นี้ หมายถึงพูดถึงคำที่ ๒ อีกคำหนึ่ง โดยที่แท้ พึงเห็นว่ามีคามหมาย หมายถึงถึงการพูด ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงแสดงไว้อย่างนี้ มีอธิบายว่า ก็คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว ก็แล คำนั้นไม่ใช่สักแต่ว่าตรัสไว้แล้ว คือไม่ใช่สักแต่ว่าทรงบอกไว้แล้ว โดยที่แท้ ทรงแสดงถึงกุศลมูลของเวไนยสัตว์ทั้งหลาย.

อีกประการหนึ่ง คำว่า วุตตัม ที่เป็นคำที่ ๒ นี้ มีความหมายว่าประพฤติ. ก็คำนี้ มีคำอธิบายดังนี้ว่า ก็คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสไว้แล้ว ก็แลคำนั้น ไม่ใช่เพียงแต่สักว่าตรัสไว้แล้วที่แท้คำนั้นทรงบำเพ็ญ คือ ทรงประพฤติจนเกิดประโยชน์. ด้วยเหตุนี้

ท่านจึงแสดงไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้ามีปกติตรัสอย่างไร ก็มีปกติทำอย่างนั้น. อีกประการหนึ่ง มีความหมายว่า (คำนั้น) เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้า คือ ผู้ควรเรียกว่าพระอรหันต์ตรัสไว้แล้ว. อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวคำว่า วุตฺต (คำแรก) ไว้ หมายถึงการยกขึ้นแสดงด้วยคำแต่โดยย่อ. กล่าวคำว่า วุตฺต ไว้ซ้ำอีก หมายถึงการแสดงขยายด้วยคำโดยพิสดาร. เป็นความจริง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรม ทั้งโดยย่อทั้งโดยพิสดาร.

อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวคำว่า วุตฺต เหน้ ภควตา ไว้แล้ว ก็กล่าวคำว่า วุตฺต ไว้ซ้ำอีก ก็เพื่อแสดงว่าไม่มีคำพูดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ไม่ดี. เป็นความจริง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงละโทษทุกอย่างพร้อมทั้งวาสนาไว้แล้ว มีกรรลองแห่งคำพูดไม่ผิดพลาด จึงไม่มีคำพูดที่ไม่ดีแม้ในกาลไหน ๆ เพราะพระองค์ทรงมีวจีกรรมอันคล้อยตามพระญาณอยู่ตลอดเวลา. เหมือนอย่างว่า คนบางพวกในโลก พูดอะไร ๆ ออกไปเพราะคะนองหรือเพราะความสนุกสนาน เนื่องจากเปลอสติ ต่อมา รู้ตัวก็ทำคำพูดที่พูดไปแล้วตอนก่อนให้เป็นอันไม่ได้พูด ปรับปรุงคำพูดบ้าง ไม่ปรับปรุงบ้าง เป็นฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าจะเป็นฉันนั้นหามิได้.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีพระหฤทัยมั่นคงอยู่ตลอดเวลาเป็นนิตย์ มีความไม่เปลอสติเป็นธรรมดา และมีความไม่เลอะเลือนเป็นธรรมดา เมื่อจะทรงประกาศอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นสวานุตตรียะ มีสาระที่น่าสดับ ให้เป็นเหมือนไปรยแผ่อำมฤตแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลายผู้กำลังสดับธรรมที่น้อมนำเข้าไปด้วยปัญญาปฏิบัติสัมภิกก อันพระสัมพัณฺณุตญาณประดับประดาแล้ว อันเป็นโสดายตนะและรสายตนะ เพราะกรณีวิญญูอันพิเศษที่มองเห็นและบริสุทธิ ซึ่งไม่ทั่วไปแก่บุคคลอื่น เกิดมาจากบุญสมาธิ อันสั่งสมไว้แล้วตลอดกาลประมาณไม่ได้ ได้ตรัสพระดำรัสเหมาะแก่อัธยาศัยของเวไนยสัตว์ ด้วยภาษาที่เหมาะสมแก่สภาวะ ด้วยพระสุรเสียงที่ก้องกังวาน

ดังเสียงร้องของนกการเวก. ในพระตำรานั้น ไม่มีความผิดพลาดแม้เพียงปลายขนทราย แล้วโอกาสที่จะตรัสพระดำรัสไม่ดีจักมีมาแต่ไหน. เพราะเหตุนั้น เพื่อแสดงว่า คำใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว คำนั้นก็ป็นอันตรัสแล้วทีเดียว ไม่มีพระดำรัสที่ไม่ได้ตรัสไว้หรือตรัสไว้ไม่ดีในกาลไหน ๆ ท่านจึงกล่าวว่า ก็คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว ดังนี้แล้ว กล่าวไว้อีกว่า ผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสไว้แล้ว เพราะเหตุนี้ในที่นี้จึงไม่มีโทษแห่งคำที่กล่าวซ้ำอีก. พึงทราบว่ ศัพท์ที่กล่าวซ้ำไว้มีประโยชน์ ในที่นี้ ดังพรรณนามาจะนี้.

อธิบาย อิติ ศัพท์

อิติ ศัพท์นี้ ในคำว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ (อติ เม สุต) นี้ แตกต่างกันโดยความหมายเป็นอเนกมีอาทิว่า ความหมายว่า เหตุ ความหมายว่า ปริสมานันะ ความหมายว่า เป็นเบื้องต้น ความหมายว่า ปัตตถปริยายะ (ขยายความหมายของคำ) ความหมายว่า ปการะ (ประการ) ความหมายว่า นิทสสนะ ความหมายว่า อวธารณะ. จริงอย่างนั้น อิติ ศัพท์นั้น ปรากฏในความหมายว่า เหตุ ในประโยคเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติที่เรียกว่า รูป เพราะเหตุที่แตกสลายแล.^๑ ปรากฏในความหมายว่า ปริสมานันะ ในประโยคเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล ขอเธอทั้งหลายจงเป็นธรรมทายาทของเราตถาคตในพระศาสนานี้เกิด อย่าเป็นอามิสทายาทเลย เราตถาคตมีความอนุเคราะห์ในเธอทั้งหลาย ทำอย่างไร สาวกทั้งหลายของเราตถาคตจะพึงเป็นธรรมทายาท ไม่พึงเป็นอามิสทายาท.^๒ ปรากฏในความหมายว่า เป็นเบื้องต้น ในประโยคเป็นต้นว่า จดเว้นจากการดูการฟ้อนรำ ขับร้อง และประโคมดนตรีที่เป็นข้าศึกอย่างนี้ คือ เห็นปานนี้เป็นเบื้องต้น. ปรากฏ

ในความหมายว่า ปทัตตปริยาเย ในประโยคเป็นต้นว่า คำว่า มาคัน-
หิยะ เป็นชื่อ เป็นสมัญญา เป็นบัญญัติ เป็นโวหาร เป็นนาม เป็นการ
ตั้งนาม เป็นนามไชย เป็นภาษา เป็นพยัญชนะ เป็นคำร้องเรียก
พรหมณ์นั้น ปราภในความหมายว่า ปการะ (ประการ) ในประโยค
เป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย คนพาลมีภัยเฉพาะหน้า บัณฑิตไม่มีภัยเฉพาะหน้า
คนพาลมีอุปัทวะ บัณฑิตไม่มีอุปัทวะ คนพาลมีอุปสรรค บัณฑิตไม่มี
อุปสรรค ด้วยประการดังพรรณนามานี้แล.^๑ ปราภในความหมายว่า
นิทสฺสณะ ในประโยคเป็นต้นว่า กัจจანะ ความเห็นที่ว่า มีอยู่แล นี้
เป็นที่สุดโต่งอันแรก กัจจანะ ความเห็นที่ว่า ไม่มีแล ก็เป็นที่สุดโต่ง
อันที่สอง.^๒ ปราภในความหมายว่า อวธารณะ อธิบายว่า ในการ
ตกลงใจ ในประโยคเป็นต้นว่า (อานนท์ เมื่อเธอถูกถามว่า) ชรามรณะ
มี เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัยหรือ (เธอพึงตอบว่า มี) ถ้าเขาพึงถามอย่างนี้ว่า
(ชรามรณะมี เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย) เธอพึงตอบว่า ชรามรณะมี
เพราะมีชาติเป็นปัจจัย.^๓

ในที่นี้ อิติ ศัพท์นี้นั้น พึงเห็นว่า ปราภในความหมายว่า ปการะ
นิทสฺสณะ และอวธารณะ. บรรดาความหมายทั้ง ๓ อย่างนั้น ด้วยอิติ
ศัพท์ ที่มีความหมายว่า ปการะ พระอานนทเถระ จึงแสดงความ
หมายนี้ไว้ว่า พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น มีความหมายที่
ละเอียดด้วยนัยต่าง ๆ มีอรรถกถาเป็นอเนกเป็นสมุฏฐาน สมบูรณ์ด้วย
อรรถและพยัญชนะ มีปาฏิหาริย์ต่าง ๆ อย่าง ลึกซึ้งด้วยธรรม (เหตุ)
อรรถ (ผล) เทศนา และปฏิเวธ มากระทบคลองแห่งโสตประสาทของ
สรรพสัตว์ ตามสมควรแก่ภาษาของตน ๆ ว่า ใครเล่าจะสามารถเข้าใจ
ได้ครบทุกประการ ข้าพเจ้าแม้ยังความเป็นผู้ประสงค์จะพึงให้เกิดขึ้น
ด้วยเรี่ยวแรงทั้งหมด ก็พึงมาแล้วอย่างนี้ คือ แม้ข้าพเจ้าก็พึงมาด้วย

๑. อจ. ตีก. ๒๐/๔๔๐/๑๒๘.

๒. ส. นี. ๑๖/๔๔/๒๑.

๓. ทิ. มหา. ๑๐/๕๗/๖๕.

ประการอย่างหนึ่ง.

อธิบายคำว่า นานานยนิปुณ เป็นตัน

ในคำว่า ละเอียดย่นัยต่าง ๆ (นานานยนิปุณ) เป็นตันนี้ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ นัยต่าง ๆ อย่างกัน โดยแยกตามอารมณ์เป็นตัน กล่าวคือ เอกัตตนัย นานัตตนัย อพยาปารนัย และฉัมมตानัย และกล่าวคือ นันทิยาวุญญนัย ติปุกขลนัย สหวิกิพิตนัย ทิสาลोजนนัย และอังกุสนัย ชื่อว่า นัยต่าง ๆ. อีกประการหนึ่ง นัยทั้งหลาย ได้แก่ คติแห่งบาลี. และคติแห่งบาลีเหล่านั้น ก็มีประการต่าง ๆ กัน ด้วยอำนาจบัญญัติและอนุบัญญัติเป็นตัน ด้วยอำนาจสังกิเลสภาคิยาทินัย โลภิยาทินัย และตทุภยไวมิสสตานัยเป็นตัน ด้วยอำนาจกุสลนัยเป็นตัน ด้วยอำนาจขันธนัยเป็นตัน ด้วยอำนาจสังคหนัยเป็นตัน ด้วยอำนาจสมยวิมุตตินัยเป็นตัน ด้วยอำนาจรูปนัยเป็นตัน ด้วยอำนาจกุสลมูลนัยเป็นตัน และด้วยอำนาจติกปัฏฐานนัยเป็นตัน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า มีนัยต่าง ๆ. ความหมายที่ชื่อว่า ละเอียดย่นัยต่าง ๆ เพราะหมายความว่า ละเอียด คือ ละเอียดอ่อน ได้แก่ สุขุม ด้วยนัยเหล่านั้น.

อาสยะนั้นแล ชื่อ อัชฌาสัย. และอัชฌาสัยนั้นก็มีหลายอย่าง โดยแยกเป็นสัสสตทิกฐิเป็นตัน และโดยแยกเป็นผู้มีฐลีคือกิเลสในจักขุ น้อยเป็นตัน อีกประการหนึ่ง อัชฌาสัยเป็นอเนก มีอัชฌาสัยของตนเป็นตัน ชื่อว่า อัชฌาสัยเป็นอเนก. นั้นเป็นสมุฏฐาน คือ เป็นแดนเกิด ได้แก่ เป็นเหตุแห่งพระพุทฺธพจน์นั้น เพราะเหตุนี้ พระพุทฺธพจน์นั้น จึงชื่อว่า มีอัชฌาสัยเป็นอเนกเป็นสมุฏฐาน. (พระพุทฺธพจน์) ชื่อว่า ถึงพร้อมด้วยอรรถ เพราะเมื่อมีความถึงพร้อมด้วยอรรถมิกุศลเป็นตัน จึงประกอบด้วยบทแห่งอรรถ ๖ บท คือ สังกาสนะ ปกาสนะ วิวรรณะ

วิมานะ อุตทานิกรณะ และบัญญัติ. ชื่อว่า ถึงพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะเมื่อมีความถึงพร้อมด้วยพยัญชนะที่ประกาศอรรถนั้นให้แจ่มแจ้ง จึงประกอบด้วยบทแห่งพยัญชนะ ๖ บท คือ อักษร บท พยัญชนะ อากาโร นิสกตติ และนิเทศ.

ชื่อว่า มีปาฏิหาริย์ต่าง ๆ อย่าง เพราะหมายความว่า ปาฏิหาริย์ ต่างอย่าง คือ มากอย่าง โดยแยกเป็นอิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุสาสนีปาฏิหาริย์ และโดยที่ปาฏิหาริย์ทั้ง ๓ นั้น ปาฏิหาริย์ แต่ละอย่างก็แตกต่างกันไปตามอารมณ์เป็นต้น

อธิบายคำว่า ปาฏิหาริย์

ในคำว่า มีปาฏิหาริย์ต่าง ๆ อย่าง (วิธปาฏิหาริย์) นั้น พึงทราบ วิธจึงจัดต่อไปนี้ ที่ชื่อว่า มีปาฏิหาริย์ เพราะขจัดเสียได้ซึ่งกิเลสที่เป็นข้าศึก คือ เพราะกำจัดกิเลสมีรากะเป็นต้น เมื่อความหมายมีอยู่ ดังว่ามานี้ กิเลสทั้งหลายมีรากะเป็นต้นที่บุคคลพึงขจัด ที่เป็นปฏิปักษ์ ต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมไม่มี, แม้สำหรับปุถุชนทั้งหลาย เมื่อจิต ปราศจากอุปกิเลส ประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ ขจัดกิเลสที่เป็น ปฏิปักษ์ได้แล้ว อิทธิวิธี (การแสดงฤทธิ์ได้) จึงเป็นไป. เพราะเหตุนั้น ตามโวหารที่เป็นไปในที่นั้น ใคร ๆ จึงไม่สามารถกล่าวได้ว่า อิทธิวิธี เป็นปาฏิหาริย์ในที่นี้. ก็เพราะกิเลสทั้งหลายที่มีอยู่ในเวไนยสัตว์ เป็น ปฏิปักษ์ต่อพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระมหากรุณาธิคุณ ฉะนั้น ปาฏิหาริย์ ย่อมเป็นไปเพื่อขจัดกิเลสเหล่านั้น.

อีกประการหนึ่ง เดียรถียทั้งหลายเป็นปฏิปักษ์ต่อคำสอนของ พระผู้มีพระภาคเจ้า ปาฏิหาริย์ ย่อมเป็นไปเพื่อขจัดปฏิปักษ์เหล่านั้น. อธิบายว่า เดียรถียเหล่านั้น ถูกพระผู้มีพระภาคเจ้าขจัด คือ นำออกไป ด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุสาสนีปาฏิหาริย์ เพราะ

ไม่สามารถในการประกาศทัญญู โดยขจัดทัญญู. อีกประการหนึ่ง คำว่า ปฏี หมายความว่า ภายหลัง. เพราะเหตุนั้น ที่ชื่อว่า เป็นปาฏิหาริย์ เพราะหมายความว่า เป็นสิ่งที่ท่านผู้ทำกิจเสร็จแล้วพึงนำไป คือ พึงให้เป็นไปภายหลัง ในเมื่อจิตตั้งมั่น ปราศจากอุปกิเลสแล้ว. อีกประการหนึ่ง เมื่ออุปกิเลสทั้งหลายของตน ถูกมรรคอันประกอบด้วยฌานที่ ๔ นำไป (ขจัด) แล้ว การนำไปในภายหลัง ชื่อว่า ปาฏิหาริย์.

ปาฏิหาริย์ทั้งหลาย มีก็เพราะเหตุที่ อิทธีวิธี อาเทศนาวิธี และอนุสาสนีวิธี อันท่านผู้ปราศจากอุปกิเลส และทำกิจเสร็จแล้วพึงให้เป็นไปอีก เพื่อประโยชน์แก่อกุลแก่สัตว์ และเพราะเหตุที่เมื่อนำอุปกิเลสทั้งหลายของตนออกได้แล้ว จึงนำอุปกิเลสในสันดานของผู้อื่นออก (ภายหลัง). ปาฏิหาริย์นั้นแล ชื่อว่า ปาฏิหาริย์. อีกประการหนึ่ง คุณชาติแต่ละอย่าง ที่มีในเพราะปาฏิหาริย์อันเกิดมาจากอิทธิวิธี อาเทศนาวิธีและอนุสาสนีวิธี ท่านก็เรียกว่า ปาฏิหาริย์. อีกประการหนึ่ง ฌานที่ ๔ และมรรค ก็ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะนำไปซึ่งกิเลสที่เป็นข้าศึก. คุณชาติที่ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะเกิดในฌานที่ ๔ และมรรคนั้นบ้าง เพราะเป็นนิมิตในฌานที่ ๔ และมรรคนั้นบ้าง เพราะมาจากฌานที่ ๔ และมรรคนั้นบ้าง. ก็เพราะเหตุที่ ตันติตันติเทศนาและอรรถตันติเทศนา กล่าวคือการบรรลุปาฏิหาริย์นั้น หรือกล่าวคือการแทงตลอดเหตุผล และการบัญญัติเหตุผลทั้งสองนั้น ลึกซึ่งด้วยเหตุผล เทศนา และปฏิเวธ อันบุคคลผู้มีได้สั่งสมบุญกุศล วัชยังถึงได้ยาก เปรียบเหมือนมหาสมุทรอันสัตว์ทั้งหลายมีกระต่ายเป็นต้น หยั่งถึงได้ยาก ฉะนั้น และมีที่พึง อันบุคคลเหล่านั้นหาไม่ได้. ฉะนั้น จึงชื่อว่า ลึกซึ่งด้วยเหตุ ผล เทศนา และปฏิเวธ เพราะประกอบ ด้วยคัมภีรภาพทั้ง ๔ เหล่านั้น.

เสียงแสดงธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าอย่างเดี๋ยวก่อนนั้น ที่ เป็นไปในขณะเดียวกัน เป็นเสียงที่สัตว์ทั้งหลายผู้ต่างภาษากัน รับฟัง ได้พร้อมกันตามภาษาของตน ย่อมเป็นไปเพื่อให้เข้าใจความหมายได้. เพราะ

ว่า พุทธธามภาพ เป็นอจินไตย. นักศึกษาพึงเข้าใจว่า เสียงแสดงธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า มาสู่คลองแห่งโสตประสาท (มากระทบโสตประสาท) ของสรรพสัตว์ ตามควรแก่ภาษาของตน ๆ.

ด้วย อิติ ศัพท์ที่มีความหมายว่า นิทสสนะ พระอานนทเถระ เมื่อจะออกตัวว่า ข้าพเจ้าไม่ใช่สยัมภู สูตรนี้ข้าพเจ้ามิได้ทำให้แจ้งด้วยตนเอง จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าได้ฟังมาอย่างนี้ คือ แม้ข้าพเจ้าเองก็ได้ฟังมาอย่างนี้ พระอานนทเถระ แสดงไซ (ชยาบ) สูตรทั้งหมดที่จะพึงกล่าวในบัดนี้ ด้วยอิติศัพท์ที่มีความหมายว่า นิทสสนะ นี้.

ด้วย อิติ ศัพท์ที่มีความหมายว่า อวชาธนะ พระอานนทเถระ เมื่อจะแสดงพลังแห่งความทรงจำของตน ซึ่งสมควรแก่ภาวะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุสาวกของเราตถาคต ผู้เป็นพหูสูต มิคติ มิสติ มิจติ เป็นพุทธอุปัฏฐาก อานนทนั้นเป็นยอด* และสมควรแก่ภาวะที่พระธรรมเสนาบดีสรรเสริญไว้ อย่างนี้ว่า ท่านพระอานนท เป็นผู้ฉลาดในอรรถ เป็นผู้ฉลาดในธรรม เป็นผู้ฉลาดในพยัญชนะ เป็นผู้ฉลาดในภาษา เป็นผู้ฉลาดในคำตันและคำปลาย** จึงยังความเป็นผู้ใคร่จะฟังให้เกิดแก่สัตว์ทั้งหลายว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ก็แลสูตรนั้น ไม่ขาดไม่เกินทั้งโดยอรรถหรือโดยพยัญชนะ พึงเห็นว่า เป็นอย่างนี้นั้นแล ไม่พึงเห็นว่า เป็นอย่างอื่น. คำว่า เป็นอย่างอื่น (อญฺยตา) ความว่า เป็นอย่างอื่นจากอาการที่ได้ฟังมาเฉพาะพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า แต่ว่าไม่ใช่เป็นอย่างอื่นจากอาการที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง. ก็เทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า มีธามภาพเป็นอจินไตย เทศนานั้น ใคร ๆ ไม่สามารถจะเข้าใจได้ครบทุกอย่าง ความนี้ท่านกล่าวไว้ ดังพรรณนามานี้แล. ก็การที่ไม่ผิดพลาดจากอาการที่ได้ฟังมา เป็นพลังแห่งความทรงจำ. ก็ในที่นี้ ไม่มีการใช้ความหมายอย่างอื่น เพราะความหมายทั้งสอง มีวิสัยเป็นอย่าง

เดียวกัน. เพราะเมื่อว่าโดยประการนอกนี้ พระเถระพึงถึงภาวะที่ว่าจะต้องเป็นผู้สามารถหรือไม่สามารถ ในการรับเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า โดยประการทั้งปวงแล.

เม ศัพท์ใช้ในอรรถ ๓ อย่าง

เม ศัพท์ปรากฏในอรรถ ๓ อย่าง. จริงอย่างนั้น เม ศัพท์นั้น มีความหมายว่า มยา (อันเรา) ในประโยคเป็นต้นว่า อันเราไม่พึงบริโภคโภชนะที่ได้เพราะการขับกล่อมคาถา ซึ่งเป็นของไม่ควรบริโภค.* มีความหมายว่า มยห์ (แก่เรา, แก่ข้าพเจ้า, แก่ฉัน, แก่ข้าพระองค์) ดังในประโยคเป็นต้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานพระวโรกาส ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงทรงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์แต่โดยย่อ.† มีความหมายว่า มม (ของเรา, ของข้าพเจ้า, ของฉัน, ของข้าพระองค์) ดังในประโยคเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย ขอเธอทั้งหลายจงเป็นธรรมทายาทของเราตถาคตเถิด.‡ แต่ในที่นี้ประกอบในอรรถ ๒ อย่าง คือ อันข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้ว และ การฟังมาของข้าพเจ้า. ก็ในที่นี้ เม ศัพท์ทั้ง ๓ อย่าง แม้ถ้าจะปรากฏในความหมายอย่างเดียวกัน เพราะในเมื่อควรจะกล่าวอย่างนี้ว่า “บุคคลใดไม่ใช่บุคคลอื่น บุคคลนั้นก็คือตัวเรา” ก็กลับเป็นไปในสันดานของตน กล่าวคือเกิดภายในตนไซ้ ถึงกระนั้น เม ศัพท์นั้น ก็ยังมีความหมายที่แตกต่างกันนี้อยู่แล กล่าวคือแตกต่างกันโดยเป็นตติยาวิภัติและจตุตถวิภัติเป็นต้น เพราะเหตุานั้น ท่านจึงกล่าวว่า เม ศัพท์ ปรากฏในความหมาย ๓ อย่าง.

อธิบาย สุตะ ศัพท์

สุตตะ ศัพท์ ในคำว่า สุตต์ นี้ ที่มีอุปสรรคก็มี ที่ไม่มีอุปสรรคก็มี แตกต่างโดยความหมายเป็นอเนกมิตาติ คือ กมนะ (การไป) วิสสุตตะ (ฟัง) กิลินนะ (เบียดชุม) อุปจิตตะ (สั่งสม) อนุยุตตะ (ตามประกอบ: บำเพ็ญ) โสตวิญญูญยะ (รู้ได้ทางโสตะ) โสตทวารานุสารีวิญญาตะ (รู้ได้ตามกระแสแห่งโสตทวาร) อธิบายว่า อุปสรรคเป็นตัวขยายกริยาให้ พิเศษออกไปก็จริง ถึงกระนั้น เมื่ออุปสรรคนั้น แม้มียู่ เพราะ ขยายความให้. สุตตะ ศัพท์นั้นแล ก็ยังกล่าวถึงความหมายนั้น ๆ อยู่ เพราะเหตุนั้น ในการยกความหมายของ สุตตะ ศัพท์ที่ไม่มีอุปสรรคขึ้นมา (เป็นตัวอย่าง) ท่านจึงยกเอา สุตตะ ศัพท์ที่มีอุปสรรคขึ้นมา (เป็นตัวอย่าง) ด้วย.

ใน สุตตะ ศัพท์นั้น มีความหมายดังต่อไปนี้

๑. มีความหมายว่า ไป ในประโยคเป็นต้นว่า ไปในกองทัพ.
๒. มีความหมายว่า ผู้ฟังธรรมแล้ว ในประโยคเป็นต้นว่า ผู้มีธรรมที่ได้ฟังแล้ว เห็น (ธรรม) อยู่.
๓. มีความหมายว่า ผู้เบียดชุมด้วยกิเลส ยินดีการถูกต้องกาย ของผู้ชายผู้เบียดชุมด้วยกิเลส ในประโยคเป็นต้นว่า ภิกษุฉนฺสฺสนฺทรีนฺนทา ผู้อันราคะร้าวรดแล้ว (กำหนด) ยินดีการเคล้าคลึงกาย ของชายผู้ถูกราคะร้าวรดแล้ว.
๔. มีความหมายว่า สั่งสม ในประโยคเป็นต้นว่า บุญเป็นอันมาก อันท่านทั้งหลายสั่งสมไว้แล้ว.
๕. มีความหมายว่า บำเพ็ญงาน ในประโยคเป็นต้นว่า นักปราชญ์เหล่าใดบำเพ็ญงาน.
๖. มีความหมายว่า รู้แจ้งได้ทางโสตประสาท ในประโยคเป็นต้นว่า รูปารมณฺเฑได้เห็นแล้ว สัททการมณฺเฑได้ฟังแล้ว คันธารมณฺ รสารมณฺ

และโฆฎฐัพพารมณฺเฑได้ทราบแล้ว.

๗. มีความหมายว่า ทรงจำไว้ซึ่งอารมณ์ที่รู้แจ้งตามแนวแห่ง
โสตทวาร ในประโยคเป็นต้นว่า บุคคลผู้เป็นพหูสูต ทรงจำสิ่งที่ได้ฟัง
มาแล้ว สัมสมสิ่งที่ได้ฟังมาแล้วไว้.

แต่ในที่นี้ สุตตะ ศัพท์นั้น มีความหมายว่า ทรงจำไว้แล้วตาม
แนวแห่งโสตทวาร หรือ การทรงจำไว้ตามแนวแห่งโสตทวาร. ก็เมื่อ
เม ศัพท์ มีความหมายเท่ากับ มยา (อันข้าพเจ้า) จึงมีเนื้อความว่า อัน
ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วอย่างนี้ คือ อันข้าพเจ้าทรงจำไว้แล้วตามแนวแห่ง
โสตทวาร. เมื่อ เม ศัพท์ มีความหมายเท่ากับ มม (ของข้าพเจ้า)
จึงมีเนื้อความว่า การฟังของข้าพเจ้า คือ การทรงจำไว้ตามแนวแห่ง
โสตทวาร เป็นอย่างนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำทั้ง ๓ นี้อย่างนี้ว่า เพราะเหตุที่ อิติ ศัพท์
นั้น พึงเป็นศัพท์ที่มความหมายของ สุต ศัพท์ไว้ และพึงเป็นศัพท์ที่
ขยายความของกริยาคือการฟัง. ฉะนั้น คำว่า อิติ จึงแสดงถึงหน้าที่
ของวิญญานมีโสตวิญญานเป็นต้น. คำว่า เม แสดงถึงบุคคลผู้ฟังพร้อม
ด้วยวิญญานดังกล่าวแล้ว. แม้ทุกพากย์ (ทุกประโยค) จึงประกอบ
ด้วยความหมายของ เอว ศัพท์นั่นเอง เพราะมีอวชารณะเป็นผล. ด้วย
เหตุนี้ คำว่า สุต จึงเป็นคำแสดงถึงการรับเอามาไม่บกพร่อง และไม่
ผิดพลาด เพราะปฏิเสธภาวะคือการไม่ได้ฟัง. เปรียบเหมือนว่า สิ่ง
ที่ได้ฟังมาแล้ว ย่อมควรเป็นสิ่งที่จะพึงพูดว่า "ได้ฟังมาแล้ว" ฉะนั้น การ
ฟังมาด้วยดีนั้น จึงเป็นการรับเอามาไม่บกพร่อง และเป็นการรับเอามา
ไม่ผิดพลาด ฉะนั้นดังนี้ อีกประการหนึ่ง (พึงทราบว่า) ศัพท์ ย่อม
บอกความหมาย โดยไม่ให้หลงไปในความหมายของศัพท์อื่น เพราะเหตุที่
คำว่า สุต นี้ มีความหมายดังนี้ว่า ไม่ได้ฟังมา หามิได้ ฉะนั้น คำ
ว่า สุต จึงชื่อว่า แสดงการรับเอามาไม่บกพร่องและไม่ผิดพลาด เพราะ
ปฏิเสธภาวะคือการไม่ได้ฟัง. มีคำอธิบายดังนี้ว่า เราได้ฟังมาแล้วอย่าง

นี้ คือ เราไม่ได้เห็นเอง ไม่ได้ทำให้แจ้ง ด้วยสยัมภูญาณ หรือไม่ใช่ได้มาโดยประการอื่น และการฟังนั้นก็เป็นการฟังด้วยดีทีเดียว. อีกอย่างหนึ่ง อิติ คัมภีร์ ที่มีอรรถาธิบายเป็นอรรถ (ความหมายห้ามเนื้อความอื่น) มีการ (อธิบาย) ประกอบความดังพรรณนามานี้ เพราะเหตุนั้น สุต คัมภีร์ ซึ่งเพ่งถึง อิติ คัมภีร์นั้น จึงมีความหมายว่า กำหนด (แน่นอน) เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการที่ สุต คัมภีร์ ปฏิเสธภาวะคือการไม่ได้ฟัง และการที่ สุต คัมภีร์ แสดงการรับเอาไม่บกพร่องและไม่วิปริต.

นักศึกษาพึงเห็นว่า ท่านแต่งอรรถโยชนาของคำทั้ง ๓ (เอวมเม สุต) ด้วยอำนาจเหตุแห่งการฟังและความแปลกกันแห่งการฟังดังพรรณนามานี้. อนึ่ง คำว่า อิติ ชื่อว่า ประกาศถึงภาวะคือความเป็นไปในอารมณ์มีประการต่าง ๆ เพราะวิญญานวิถีที่เป็นไปตามแนวแห่งโสจทวารรับเอาอรรถและพยัญชนะต่าง ๆ กัน เพราะทำการอธิบายว่า อิติ คัมภีร์ มีความหมายถึงอาการ. คำว่า เม ประกาศถึงตน คำว่า สุต ชื่อว่า ประกาศถึงธรรม เพราะวิญญานวิถีตามที่กล่าวแล้วมีปริยัติธรรมเป็นอารมณ์.

ก็ในคำนี้มีความย่อตั้งต่อไปนี้ว่า ข้าพเจ้า (พระอานนทเถระ) มิได้ทำสิ่งอื่น คือ ข้าพเจ้าได้ฟังธรรมนี้ ด้วยวิญญานวิถีที่เป็นไปในอารมณ์มีประการต่าง ๆ อันเป็นสาเหตุ. อนึ่ง คำว่า อิติ ชื่อว่า ประกาศถึงสิ่งที่ได้แสดงมาแล้ว เพราะสิ่งที่พึงแสดงก็ไม่มีภาวะที่จะพึงแสดง (อีก) เพราะอธิบายว่า อิติ คัมภีร์ มีนิทสสนะเป็นอรรถ. เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่า ท่านทำความถึงสูตรทั้งหมดด้วย อิติ คัมภีร์. คำว่า เม ประกาศถึงบุคคล. คำว่า สุต ประกาศถึงกิจของบุคคล. ก็กิริยาถือการฟังที่ได้มาด้วยเสียงที่ได้ยินมา เกี่ยวเนื่องผูกพันอยู่กับสวณวิญญาน (วิญญานในการฟัง). ก็ในธรรมประพันธ์ (การเอ่ยถึงธรรม) ที่ประกอบด้วยบทกล่าวถึงบุคคลนั้น ย่อมได้กิริยาถือการฟัง. คำนี้มีความย่อตั้งนี้ว่า ข้าพเจ้า (พระอานนทเถระ) จักแสดงอ้างสูตรใด สูตรนั้นข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วอย่างนี้

อนึ่ง คำว่า อิติ เป็นคำมีการรับเอาอรรถและพยัญชนะต่าง ๆ กัน เพราะความเป็นไปแห่งจิตสันดานใดที่มีอารมณ์ต่าง ๆ กัน. คำว่า อิติ ก็แสดงถึงอาการต่าง ๆ กัน แห่งจิตสันดานนั้น เพราะทำอธิบายว่า อิติ ศัพท์ มีความหมายถึงอาการ. ด้วยว่าศัพท์ อิติ นี้ ชื่อว่า เป็นการบัญญัติถึงอาการ เพราะธรรมทั้งหลายมีสภาวะที่จะต้องบัญญัติ โดยอาศัยอาการคือความเป็นไปนั้น ๆ. คำว่า เม แสดงถึงกัตตา. คำว่า สุตฺ แสดงถึงอารมณ์. เพราะว่า ธรรมที่จะต้องฟัง ย่อมเป็นฐานให้บุคคลผู้ทำเป็นไปด้วยอำนาจกิริยาคือการฟัง. ด้วยคำมีประมาณเท่านั้น เป็นอันท่านแสดงถึงการตกลงใจในการรับอารมณ์ของผู้ทำผู้พร้อมด้วย กิริยาคือการฟังนั้น ด้วยจิตสันดานที่เป็นไปแล้วโดยประการต่าง ๆ.

อีกประการหนึ่ง คำว่า อิติ แสดงถึงกิจของบุคคล. อธิบายว่า จริงอยู่ ธรรมดากิจของบุคคล เป็นอันพระอานนทเถระแสดงแล้ว ด้วยอิตติศัพท์ที่มีภาวะประกาศอรรถว่า นิทสสนะ หรือว่า อาชาธนะ ที่มีอาการแห่งธรรมทั้งหลายที่ได้ฟังมาแล้ว อันตนรับไว้แล้ว เพราะการทรงจำอาการนั้นเป็นต้นไว้ เป็นความชวนชวายในธรรม ด้วยการยึดมั่นในโวหารว่าบุคคล. คำว่า สุตฺ แสดงถึงกิจของวิญญาน. อธิบายว่า จริงอยู่ กิริยาคือการฟังแม้ของผู้มีวาทะว่าบุคคล จะไม่เพ่งถึงวิญญาน ก็หาไม่ได้. คำว่า เม แสดงถึงบุคคลผู้ประกอบด้วยกิจทั้งสอง. อธิบายว่า จริงอยู่ ก็ความเป็นไปของศัพท์ว่า เม มีธรรมอันพิเศษที่ได้ฟังมาแล้วเป็นอารมณ์ โดยส่วนเดียวเท่านั้น และกิจของวิญญานก็เพ่งตั้งลงในอารมณ์นั้นนั่นแล. แต่ในที่นี้มีความย่อตั้งนี้ว่า อันข้าพเจ้า (พระอานนทเถระ) คือ อันบุคคลผู้พร้อมด้วยวิญญานที่มีหน้าที่ฟัง ได้ฟังมาแล้ว ด้วยสามารถแห่งวิญญานที่ได้โวหารว่าผู้มีหน้าที่ฟัง.

อนึ่ง คำว่า อิติ และคำว่า เม เป็นอวิชชมานบัญญัติ ด้วยอำนาจสัจฉิกัญฐูปรมัตถ์ (ความหมายที่แจ่มแจ้งและความหมายที่ยอดยิ่ง) เพราะว่า ความหมายที่จะพึงเข้าใจได้ด้วยเสียงทั้งหมดก็ดี บัญญัติที่จะ

ต้องปฏิบัติตามแนวทางแห่งการบัญญัตินั้นเองก็ดี ย่อมมีความไม่ขัดแย้งกันในบัญญัติทั้ง ๖ นั้นแหละ มีวิชชมานบัญญัติเป็นต้น เพราะเหตุนี้ความหมายอันใด เป็นความหมายที่ไม่มีอยู่จริง เหมือนมายากลและพยับแดดเป็นต้น และไม่ใช่เป็นความหมายที่ไม่สูงสุด เหมือนอย่างความหมายที่ต้องรับไว้ด้วยการฟังกันสืบ ๆ มาเป็นต้น, ความหมายเป็นปรมัตถสภาวะมีสัททรูปคือเสียงเป็นต้น และมีการแตกสลาย มีการสลายอารมณ์เป็นต้น มีอยู่ด้วยอำนาจสังคิกัฏฐปรมัตถ์. ส่วนความหมายอันใด มีความหมายถึงอาการเป็นต้น ที่กำลังกล่าวอยู่ว่า อิติ และว่า เม. ความหมายอันนั้น มิใช่ปรมัตถสภาวะ คือ ไม่ได้ด้วยอำนาจสังคิกัฏฐปรมัตถ์ ชื่อว่า อวิชชมานบัญญัติ. ถามว่า บรรดาคำทั้ง ๓ นี้ คำใดพึงได้การแสดงอ้างว่า อิติ หรือว่า เม คำนั้นมีอยู่โดยปรมัตถ์หรือ ? ตอบว่า คำว่า สุตํ เป็นวิชชมานบัญญัติ. อธิบายว่าอารมณ์ที่ได้รับทางโสตะประสาทนั้น มีอยู่โดยปรมัตถ์.

อนึ่ง คำว่า อิติ จัดเป็นอุปาทายบัญญัติ เพราะจะพึงกล่าวด้วยอำนาจการพาตพึงถึงอาการทั้งหลาย มีอาการที่ทรงจำไว้เป็นต้นเหล่านั้นได้ก็โดยอาศัยธรรมทั้งหลายที่มากระทบโสตะ. คำว่า เม ชื่อว่าเป็นอุปาทายบัญญัติ เพราะจะต้องพูดถึงโดยอาศัยผัสสทั้งหลายที่นับเนื่องในสันตติ ซึ่งที่สูงสุดโดยพิเศษมีการณะเป็นต้น. คำว่า สุตํ ชื่อว่าเป็นอุปนิธายบัญญัติ เพราะจะต้องพูดถึงโดยเปรียบเทียบกับอารมณ์ทั้งหลายมีรูปที่ได้เห็นเป็นต้น ไวหารว่าสุตะ แม้เป็นไปในสัททายตนะ ที่เว้นจากสภาวะของรูปที่ได้เห็นเป็นต้น จะต้องพูดถึงโดยเปรียบเทียบกับรูปที่ได้เห็นเป็นต้น เพราะเป็นสิ่งที่พึงทราบชัดว่า สิ่งใดไม่มุ่งถึงรูปที่ได้เห็น กลับรล โฉมรู้พระที่ได้ทราบ และอารมณ์ที่ได้รู้แจ้ง สิ่งนั้นจัดเป็นสุตะเปรียบเหมือนไวหารว่า ทุตติยฉาน ตตติยฉานเป็นต้น จะต้องพูดถึงโดยอาศัยปฐมฉาน เป็นต้น ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงประกาศเนื้อความนี้ไว้ว่า ชื่อว่า สุตะ เพราะไม่ใช่ไม่ได้ฟังมา.

อนึ่ง ในที่นี้ ท่านแสดงถึงความไม่หลงลืมออกมาด้วยคำว่า อิติ. อธิบายว่า ประการที่แตกต่างกันออกไปแห่งความหมาย ที่ท่านพระอานนท์ พาดพิงถึงในคำว่า อิติ นี้ ท่านแทงตลอดแล้ว. ความไม่หลงลืมของท่าน จึงเป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยคำว่า อิติ นั้น. เป็นความจริง คนหลงลืม ย่อมไม่สามารถแทงตลอดประการต่าง ๆ ได้. ประการต่าง ๆ คือ การละโลภะเป็นต้น และประการที่แทงตลอดไว้ไม่ดี ท่านแสดงไว้ว่าเป็นสุตะ. ท่านแสดงถึงความไม่เลอะเลือน ด้วยคำว่า สุตํ เพราะอาการแห่งสุตะ เป็นอาการที่เห็นอยู่ตามความเป็นจริง. จริงอยู่ ผู้ใดมีสุตะหลงลืมแล้ว ผู้นั้นย่อมปฏิกูลไม่ได้ว่า เราได้ฟังมาแล้วในกาลอื่น เพราะความไม่หลงลืม เพราะไม่มีความหลงลืม หรือเพราะปัญญาที่เกิดในเวลาฟัง ของพระอานนท์นั่นเอง จึงมีความสำเร็จแห่งปัญญาในกาลอื่นจากนั้น ดังพรรณนามาฉะนี้. อนึ่ง เพราะความไม่เลอะเลือน จึงมีความสำเร็จแห่งสติ. บรรดาปัญญากับสติทั้งสองนั้น เพราะสติที่เป็นตัวนำปัญญา จึงมีความสามารถทรงจำพยัญชนะไว้ได้. เพราะว่า อาการแห่งพยัญชนะทั้งหลายที่จะพึงแทงตลอด ไม่ลึกซึ่งยิ่งนัก การทรงจำไว้ตามที่ได้ฟังมานั้นแล เป็นกรณียกิจในเรื่องนั้น เพราะเหตุนั้น ความปรากฏของสติ จึงเป็นของสำคัญ. ปัญญาเป็นคุณ (หนุณ) ในข้อนั้น เพราะเหตุที่สติเป็นตัวนำของปัญญา. เพราะปัญญาเป็นตัวนำของสติ จึงมีความสามารถในการแทงตลอดความหมายได้. เพราะว่า อาการแห่งความหมายที่จะพึงแทงตลอด เป็นของลึกซึ่ง เพราะเหตุนั้น ความชวนขายของปัญญาจึงเป็นของสำคัญ. สติเป็นตัวคุณธรรมในข้อนั้น เพราะเหตุที่ปัญญาเป็นตัวนำของสติ. เพราะประกอบด้วยความสามารถทั้งสองนั้น (พระอานนท์) จึงมีความสำเร็จแห่งความเป็นพระธรรมกถึก (พระขุณคลังธรรมะ) เพราะท่านสามารถตามรักษาคลึงพระธรรมที่สมบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะได้.

อีกนัยหนึ่ง พระอานนท์แสดงการทำไว้ในใจโดยแยบคาย ด้วย

คำว่า อิติ เพราะอรรถแห่ง อาการะ นิหัสสนะ และ อวชาธนะ ที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า อิติ นั้น ซึ่งจะกล่าวถึงข้างหน้า อันสองถึงการแทงตลอดโดยประการต่าง ๆ เป็นอรรถไม่วิปริต ก็มีสัทธรรมที่ไม่วิปริตเป็นอารมณ์ อธิบายว่า การแทงตลอด(ธรรม)โดยประการต่าง ๆ ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่ใส่ใจโดยแบบกาย. พระอานนท์แสดงความไม่ฟังชานด้วยคำว่า สุต. การฟังสูตรที่กำลังกล่าวอยู่ซึ่งจัดเป็นปกรณ์ ด้วยอำนาจนิทานและบุจจา เว้นสมาธิเสียย่อมไม่มี เพราะบุคคลผู้มีจิตฟังชานจะฟังไม่ได้. เป็นความจริง บุคคลผู้มีจิตฟังชาน แม้อันพระธรรมกถีกกล่าวอยู่ด้วยสมบัติทั้งปวง ก็มักกล่าวว่า “ข้าพเจ้ามิได้ฟัง นิมนต์พระคุณเจ้ากล่าวซ้ำอีก.” อนึ่ง ในที่นี้ บุคคลจะให้อัคตสัมมาปณิธิและบุพเพกตบุญญาสำเร็จได้ก็ด้วยโยนิโสมนสิการ เพราะบุคคลผู้มีได้ตั้งตนไว้ชอบหรือผู้มีได้ทำบุญไว้ในชาติปางก่อนจะมีโยนิโสมนสิการนั้นไม่ได้. บุคคลจะให้สัทธัมมัสสวนะและสัพปุริสุปัสสยะสำเร็จได้ ก็ด้วยความไม่ฟังชาน เพราะบุคคลผู้มีได้สดับธรรม และผู้เว้นจากการเข้าไปนั่งใกล้สัตบุรุษ จะมีความไม่ฟังชานนั้นไม่ได้. เป็นความจริง บุคคลผู้มีจิตฟังชาน จะไม่สามารถฟังพระสัทธรรมได้เลย. และบุคคลผู้ไม่เข้าไปนั่งใกล้สัตบุรุษ จะไม่มีการฟัง (ธรรม) เลย.

อีกนัยหนึ่ง เพราะจิตสันดานใดเป็นไปโดยอาการต่าง ๆ กัน จึงมีการรับ (เข้าใจ) อรรถและพยัญชนะต่าง ๆ ได้ อิติศัพท์ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นศัพท์แสดงอาการต่าง ๆ ของจิตสันดานนั้น. ก็เพราะเหตุที่อาการแห่งพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่งามอย่างนี้ ที่เป็นเหตุให้ประโยชน์ของผู้อื่นบริบูรณ์ได้ครบถ้วน โดยทำให้ผู้อื่นนั้นหยั่งลงสู่ความสมบูรณ์แห่งพระศาสนาทั้งหมด ด้วยการกำหนดประเภทแห่งอรรถและพยัญชนะได้ ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้มีได้ตั้งตนไว้ชอบ หรือ ผู้มีได้ทำบุญไว้ในชาติปางก่อน ฉะนั้น พระอานนท์จึงแสดงความถึงพร้อมแห่งจักร ๒ ข้อหลังของตน โดยอาการอันงาม ด้วยคำนี้ว่า อิติ. พระอานนท์

แสดงความถึงพร้อมแห่งจักร ๒ ข้อข้างต้น เพราะประกอบด้วยการฟัง ด้วยคำว่า สุต. อธิบายว่า การฟัง(ธรรม) ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้อยู่ใน ประเทศที่ไม่สมควร หรือผู้เว้นจากการเข้าไปนั่งใกล้สัตบุรุษ เพราะจักร ๒ ข้อหลังของพระอานนท์นั้นสำเร็จ ความบริสุทธิ์แห่งอาสยะ จึงเป็น อันสำเร็จด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้. บุคคลผู้ตั้งตนไว้ชอบ และ ทำบุญไว้ในชาติปางก่อน ชื่อว่าเป็นผู้มีอาสยะบริสุทธิ์ เพราะกิเลสทั้งหลายที่เป็นเหตุให้อาสยะไม่บริสุทธิ์นั้นอยู่ไกล. สมจริงด้วยพระดำรัสที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ว่า

**จิตที่บุคคลตั้งไว้ชอบแล้ว ฟังทำบุคคลนั้นให้
ประเสริฐกว่าเหตุอื่น***

และว่า อานนท์ เธอเป็นผู้ที่ได้ทำบุญไว้แล้ว ขอเธอจงหมั่น ประกอบความเพียรเกิด ไม่ช้าก็จักได้เป็นผู้ไม่มีอาสวะ.* เพราะจักร ๒ ข้างต้นสำเร็จ ความบริสุทธิ์แห่งปโยคะ ก็เป็นอันสำเร็จด้วย. อธิบายว่า พระอานนท์ ชื่อว่าเป็นผู้มีปโยคะอันบริสุทธิ์ โดยสาธุชนทั้งหลายถือเอา เป็นเยี่ยงอย่างได้ เพราะการอยู่ในประเทศอันสมควร และเพราะการเข้าไปนั่งใกล้สัตบุรุษ ก็เพราะอาสยะบริสุทธิ์นั้น. ความฉลาดในอริคม สำเร็จได้ก็เพราะเครื่องเศร้าหมองคือตัณหาและทิฏฐิถูกชำระให้บริสุทธิ์ แล้วในกาลก่อนนั้นแล. เพราะปโยคะบริสุทธิ์ ความฉลาดในอาคมจึง สำเร็จได้. อธิบายว่า พระอานนท์มีกายปโยคะและวชิปโยคะบริสุทธิ์ มีจิตไม่ฟุ้งซ่านเพราะไม่มีวิปการ จึงเป็นผู้แก่ล้าวกเล่าในปริยัติ. ถ้อยคำ ของพระอานนท์ ผู้มีปโยคะและอาสยะบริสุทธิ์ ผู้สมบูรณ์ด้วยอาคม และอริคม ดังว่ามานี้ สมควรที่จะเป็นคำแนะนำแห่งพระดำรัสของพระผู้มี พระภาคเจ้า เหมือนอรุณขึ้น ควรมีมาก่อนพระอาทิตย์ขึ้น และโยนิโส- มนสิการควรเกิดขึ้นก่อนกุศลธรรม เพราะเหตุนี้ พระอานนท์ เมื่อ จะตั้งนิทาน (คำเบื้องต้น) ในที่อันควร จึงกล่าวคำว่า ข้าพเจ้าได้สดับมา

แล้วอย่างนี้ (อิตติ เม สุต) เป็นต้นไว้.

อีกนัยหนึ่ง พระอานนท์แสดงการเกิดมีแห่งสมบัติคืออรรถ-
ปฏิสัมภิทา และปฏิภาณปฏิสัมภิทาของตน ด้วยคำว่า อิตติ นี้ ที่แสดง
ถึงการแทงตลอดโดยประการต่างๆ ตามนัยที่กล่าวแล้วในกาลก่อน. พระ
อานนท์แสดงการเกิดมีแห่งสมบัติคือธรรมปฏิสัมภิทา และนิรุตติปฏิสัมภิทา
ด้วยคำว่า สุต นี้ ที่แสดงถึงการแทงตลอดสิ่งที่แตกต่างกันที่ควรสดับ เพราะ
อรรถของอิตติศัพท์ไว้ หรือเพราะมุ่งถึงเรื่องที่กำลังกล่าว. อนึ่ง พระ
อานนท์กล่าวคำนี้ว่า อิตติ ที่แสดงถึงโยนิโสมนสิการ ตามนัยที่กล่าวแล้ว
นั้นแล จึงเท่ากับแสดงว่า ธรรมเหล่านี้ข้าพเจ้าตามพ่งด้วยใจ เข้าใจ
แล้วด้วยดีด้วยทัญญู. อธิบายว่า ปริยัติธรรมทั้งหลายที่บุคคลตามพ่งด้วยใจ
โดยนัยเป็นต้นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสืบไว้ในสูตรนี้ ตรัสสมาธิไว้
ในสูตรนี้ ตรัสปัญญาไว้ในสูตรนี้ ในสูตรนี้ มีอนุสนธิเท่านั้น ที่บุคคล
กำหนดรูปธรรมและอรูปธรรม ที่กล่าวไว้ในสูตรนั้น ๆ ด้วยดี โดยนัย
เป็นต้นว่า รูปเป็นอย่างนี้ รูปมีเท่านั้น เข้าใจแล้วด้วยดีด้วยทัญญูอัน
เกี่ยวเนื่องกับการตรึกตรองไปตามอาการที่ได้ฟังสืบ ๆ มา อันเป็นตัว
ทนต่อการพ่งพินิจแห่งธรรมหรือกล่าวคือเป็นญาตปริญญา ย่อมนำ
ประโยชน์เกื้อกูลและความสุขมาให้ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่นแล. พระอานนท์
เมื่อกกล่าวคำว่า สุต นี้ ที่แสดงถึงการประกอบในการฟัง จึงเท่ากับ
แสดงว่า ธรรมเป็นอันมาก อันข้าพเจ้าฟัง ทรงจำได้ สั่งสมไว้ด้วย
วาจาแล้ว (สาธยาย) อธิบายว่า การฟัง การทรงจำ และการสั่งสม
ปริยัติธรรมไว้ เกี่ยวเนื่องกับการเจียไสตลอดสดับ. พระอานนท์แสดงความ
บริบูรณ์แห่งอรรถและพยัญชนะโดยภาวะที่ธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ดีแล้วทั้งสองนั้น จึงทำให้ (ผู้ฟัง) เกิดความเอื้อเฟื้อในการฟัง. จริง
อยู่ บุคคลเมื่อไม่ฟังธรรมที่บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะโดยเอื้อเฟื้อ
ย่อมเป็นผู้เห็นห่างจากประโยชน์เกื้อกูลใหญ่ เพราะเหตุานั้น นักศึกษา
พึงทำความเอื้อเฟื้อให้เกิดแล้วฟังธรรมโดยเคารพเกิด.

ก็ด้วยคำทั้งหมดนี้ว่า ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วอย่างนี้ (อิติ เม สุต) ท่านพระอานนท์ เมื่อไม่ตั้งธรรมวินัยที่พระตถาคตเจ้าประกาศแล้วเพื่อตนเอง ชื่อว่าก้าวสู่ภูมิของอัสตบุรุษ เมื่อปฎิญาณความเป็นพระสาวก ชื่อว่าก้าวลงสู่ภูมิของสัสตบุรุษ ด้วยประการนั้น ท่านพระอานนท์ ชื่อว่ายังจิตให้ออกจากอสังขาร ชื่อว่ายังจิตให้สถิตอยู่ในสังขาร. อนึ่ง ท่านพระอานนท์ เมื่อแสดงว่า คำนั้น คือ พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นแล อันข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วทั้งหมดทีเดียว ชื่อว่าเปลื้องตน อ่างพระศาสนา แนบแน่นคำของพระชินเจ้า ตั้งเป็นแบบธรรมเนียมไว้. อนึ่ง ด้วยคำว่า ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วอย่างนี้ (อิติ เม สุต) ท่านพระอานนท์ เมื่อไม่ปฎิญาณว่า ธรรม ตนเองให้เกิดขึ้น เปิดเผยคำพูดเริ่มต้น ว่า คำนี้ อันข้าพเจ้ารับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นผู้แก้แล้วด้วยเวสัชชญาณ ๔ ผู้ทรงไว้ซึ่งทสพลญาณ ผู้ทรงดำรงอยู่ในฐานะแห่งบุคคลผู้องอาจ ผู้ทรงมีปกติบันลือสีหนาท ผู้สูงสุดกว่าสรรพสัตว์ ผู้ทรงเป็นพระธรรมิกราช (ผู้เป็นใหญ่ในธรรม) ธรรมราชา ธรรมาธิบดี ผู้ทรงเป็นธรรมประทีป ทรงเป็นธรรมสรณะ ผู้ทรงหมุนล้อแห่งพระสังขารอันประเสริฐ ผู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ท่านทั้งหลายไม่ควรทำความสงสัยหรือความแคลงใจ ในอรรถหรือธรรม ในบทหรือพยัญชนะนี้ ดังนี้ ชื่อว่ายังความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาในธรรมวินัยนี้ให้พินาศ ยังศรัทธาสัมปทาให้เกิดขึ้นแก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าว คาถาประพันธ์นี้ไว้ว่า

พระสาวกของพระโคตม เมื่อกล่าวว่า เอวมเม สุต
ดังนี้ ชื่อว่ายังอศรัทธาให้พินาศ ยังศรัทธาในพระ
ศาสนาให้เจริญ.

ในที่นี้ อาจารย์บางท่านกล่าวว่า “ก็เพราะเหตุไร ในสูตรนี้ ท่านจึงไม่กล่าวกำนิทานไว้เหมือนในสูตรอื่น ๆ ที่พระอานนท์กล่าวกำนิทานอย่างกาละเทศะไว้ โดยนัยเป็นต้นว่า เอวมเม สุต เอกัง สมยํ ภควา

เล่า ?" ตอบว่า เพราะอาจารย์พวกอื่นได้กล่าวไว้ก่อนแล้ว. ก็คำนิทาน (ในสูตรนี้) พระเถระมิได้กล่าวไว้ เพราะมีผู้กล่าวไว้แล้ว. อธิบายว่า คำนิทานนี้ ท่านพระอานนท์มิได้กล่าวก่อน แต่นางชชชุตตรา ผู้ซึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแต่งตั้งไว้ในเอตทัคคะ เพราะในบรรดาอุบาสิกานั้นนางเป็นพหูสูต เป็นอริยสาวิกา ได้บรรลुเสกขปฏิสัมภิทา กล่าวไว้ก่อนแล้วแก่สตรี ๕๐๐ นาง ซึ่งมีพระนางสามาวดีเป็นประมุข. ในเรื่องนั้น มีการเล่าไว้เป็นลำดับ ดังต่อไปนี้

ประวัตินางชชชุตตรา

ได้ทราบว่า นับจากนี้ไปในตอนท้ายแสนกับ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่า ปทุมุตตระ ได้เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ทรงประกาศพระธรรมจักรอันประเสริฐ แล้วประทับอยู่ในเมืองหงสวดี. อยู่มาวันหนึ่ง กุลธิดานางหนึ่ง ในเมืองหงสวดี ได้ไปยังอารามพร้อมกับอุบาสิกา ซึ่งกำลังไปเพื่อฟังเทศนาของพระศาสดา เห็นพระศาสดาทรงแต่งตั้งอุบาสิกาคณะหนึ่งไว้ในเอตทัคคะ (ตำแหน่งที่เลิศ) กว่าอุบาสิกาทั้งหลายผู้เป็นพหูสูต จึงทำบุญแล้วปรารภนาฐานันดรนั้น.

ฝ่ายพระศาสดาก็ทรงพยากรณ์อุบาสิกานั้นว่า ในอนาคตกาล นางจักได้เป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาผู้สาวิกาผู้เป็นพหูสูตของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่าโคตมะ. นางทำกุศลจนตลอดชีวิตแล้ว ก็ไปบังเกิดในทวโลก (จุติจากเทวโลกแล้ว) ก็มาบังเกิดในหมู่มนุษย์อีก เมื่อนางท่องเที่ยวอยู่ในทวโลกและมนุษย์โลกอย่างนี้แล ล่วงไปได้หนึ่งแสนกับ ครั้นแล้วในภัททกัปนี้ ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย นางก็ได้จุติจากเทวโลกมาถือปฏิสนธิในท้องหญิงแม่นมในเรือนของโฆสิตเศรษฐี.

ชนทั้งหลายได้ตั้งชื่อให้นางว่า อุตตรา. ในเวลาที่เกิดมาแล้ว นางได้เป็นหญิงค่อม เพราะเหตุนั้น จึงปรากฏชื่อว่า ชชชุตตรา. ต่อมา ใน

เวลาที่โมสิตเศรษฐีถวายนางสามาวดีแก่พระเจ้าอุเทน นางชุชชุตตรานัน ก็ถูกยกให้ไปเป็นนางบริจาริกาของพระนางสามาวดีนั้น อยู่ภายในราชสำนักของพระเจ้าอุเทน.

ก็สมัยนั้น โมสิตเศรษฐี กุกกุฏเศรษฐี และปาวาริกเศรษฐี ในเมืองโกสัมพี ได้พากันสร้างวิหาร ๓ แห่ง อุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อพระตถาคตเจ้าเสด็จจาริกไปในชนบท ถึงพระนครโกสัมพี ก็ได้มอบถวายวิหารแด่พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แล้วพากันบำเพ็ญมหากทาน. ประมาณเดือนหนึ่งผ่านพ้นไป. ครั้งนั้น เศรษฐีเหล่านั้นได้มีความคิดกันว่า ธรรมดาพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงอนุเคราะห์โลกทั้งหมด พวกเราจักให้โอกาสแก่คนอื่นบ้าง. แม้คนที่อยู่ในตัวเมืองโกสัมพี ก็ได้เปิดโอกาสให้แก่ประชาชนทั่วไป. ตั้งแต่นั้นมา พวกชาวเมือง ก็พากันถวายมหากทาน โดยรวมคนในถนน (เดียวกัน) บ้าง โดยรวมกันเป็นคณะบ้าง. อยู่มาวันหนึ่ง พระศาสดามีภิกษุสงฆ์แวดล้อมแล้ว ประทับนั่งในเรือนของนายมาลาการผู้เป็นหัวหน้า.

ขณะนั้น นางชุชชุตตรา ได้รับทรัพย์ ๘ กหาปณะ แล้วไปยังเรือนนั้นเพื่อซื้อดอกไม้ไปให้พระนางสามาวดี. นายมาลาการผู้เป็นหัวหน้าเห็นนางแล้วก็กล่าวว่า "แม่ชุตตรา วันนี้ ไม่มีเวลาที่จะให้ดอกไม้แก่เธอ ฉันกำลังอ้างคาสภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้เธอก็จะเป็นสหายในการอ้างคาสเกิด เมื่อทำอย่างนี้แล้ว เธอก็จักพ้นไปจากการทำการรับใช้บุคคลอื่น." ครั้งนั้น นางชุชชุตตราก็ได้ทำการรับใช้พระพุทธเจ้าทั้งหลายในโรงครัว. นางได้เรียนธรรมทั้งหมดที่พระศาสดาตรัสแล้วด้วยอำนาจเป็นอุปนิสินนกา ต่อมาได้ฟังอนุโมทนาแล้วได้บรรลุโสดาปัตติผล. ในวันอื่น ๆ นางให้ ๔ กหาปณะเท่านั้น แล้วรับเอาดอกไม้ไป. แต่ในวันนั้น เพราะได้เห็นสัจจะ นางไม่ยั้งจิต (โลก) ให้เกิดในสิ่งของของบุคคลอื่น จึงให้หมดทั้ง ๘ กหาปณะ แล้วได้รับเอาดอกไม้ไปยังสำนักของพระนางสามาวดี.

ลำดับนั้น พระนางสามาวดีนั้นได้ถามนางว่า “แม่อุตตรา ใน
วันอื่น ๆ เอนำดอกไม้มาให้ไม่มาก แต่วันนี้นำมาให้มาก พระราชา
ของเราทั้งหลายทรงเลื่อมใสมากขึ้นหรือ ?” นางได้ทูลเรื่องทั้งหมดไม่
ปกปิดเรื่องที่ตนได้ทำไปแล้ว เพราะไม่สามารถจะกล่าวเท็จได้. และเมื่อ
นางถูกถามว่า “เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร วันนี้จึงนำดอกไม้มา
มาก ?” ก็ทูลตอบว่า “วันนี้หม่อมฉันได้ฟังธรรมของพระสัมมาสัมพุทธ
เจ้า แล้วได้ทำให้แจ้งซึ่งอมตะ เพราะเหตุนั้น หม่อมฉันจึงสวพระองค์
ท่านไม่ได้.” พระนางสามาวดีทรงสดับคำนั้นแล้ว ก็มีได้ทรงชูตะดอกว่า
เยี่ยงนางทาสีผู้ชั่วร้าย แกงจืดนกทาปนกะทิแก่เอาไปตลอดเวลาเท่านั้น
(พระนาง) อันบุรพเหตุจักเตือน ได้ตรัสว่า “นี่แม่ ขอแม่จงให้พวกเรา
ได้ดื่มน้ำอมฤตที่แม่ได้ดื่มแล้วบังเกิด” เมื่อนางอุตตราทูลว่า “ถ้าอย่างนั้น
จงทรงพระกรุณาให้หม่อมฉันอาบน้ำ (ก่อน)” ทรงให้นางอาบน้ำด้วยน้ำหอม
๑๖ หม้อ แล้วรับสั่งให้ประทานผ้าเนื้อเกลี้ยง ๒ ผืน

นางอุตตรานั้น นุ่งผืนหนึ่ง อีกผืนหนึ่งเอาห่มเฉวียงป่า แล้ว
ปูลาดอาสนะ นั่งบนอาสนะถือพัดอันวิจิตร เตือนมกตูกามทั้ง ๕๐๐ นาง
ซึ่งนั่งอยู่บนอาสนะที่ต่ำกว่าให้ตั้งใจฟัง (นางเอง) ดำรงอยู่ในสภกปฏิสัมภิทา
แสดงธรรมแก่หญิงเหล่านั้น ตามนิยามที่พระศาสดาทรงแสดงแล้วนั้นแล.
เวลาจบเทศนา หญิงทั้งหลายนั้นได้บรรลุโสดาปัตติผล. หญิงทั้งหมด
นั้นให้วันางอุตตราพลาถกล่าววว่า “ข้าแต่แม่เจ้า ตั้งแต่วันนี้ไป ขอ
แม่เจ้าอย่าได้ทำงานอันจำต้องอีกต่อไปเลย ขอแม่เจ้าจงดำรงอยู่ในฐานะ
เป็นมารดา ในฐานะเป็นอาจารย์ ของเราทั้งหลายเถิด” ดังนี้แล้ว ได้ตั้ง
(นาง) ไว้ในฐานะเป็นที่เคารพ.

อดีตชาติของนางขุขชุตตรา

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร นางขุขชุตตรานี้จึงบังเกิดเป็นนางทาสี ?
 ตอบว่า เล่ากันว่า ในกาลแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสปะ
 นางบังเกิดเป็นธิดาของเศรษฐีในเมืองพาราณสี เมื่อพระเถรีผู้เป็นพระ
 ชีนาสพรูปหนึ่งไปยังตระกูลอุปัฏฐาก ได้ทำพระเถรีให้ทำการรับใช้ด้วย
 เรียนว่า ข้าแต่แม่เจ้า ขอแม่เจ้าจงให้กระเช้าเครื่องประดับนั้นแก่ดิฉัน
 เกิด ดังนี้ ฝ่ายพระเถรีคิดว่า เมื่อเราไม่ให้ นางจักเกิดความอาฆาต
 (ตายแล้ว) จักบังเกิดในนรก เมื่อเราให้ นางจักเกิดเป็นทาสีของคนอื่น
 การที่นาง (เกิด) เป็นทาสี ดีกว่าการไหม้ในนรก ดังนี้แล้ว อาศัยความกรุณา
 จึงได้ทำตามคำของนาง. ด้วยกรรมนั้น นางได้บังเกิดเป็นทาสีของคน
 อื่นสิ้น ๕๐๐ ชาติ.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร นางจึงได้เป็นหญิงค่อม ? ตอบว่า เล่า
 กันว่า เมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่เสด็จอุบัติขึ้น นางอยู่ในพระราชวังของ
 พระเจ้าพาราณสี เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าผู้เป็นราชสกุลปกะองค์หนึ่งหลัง
 ค่อมนิดหน่อย เมื่อจะทำการล้อเลียนต่อหน้าหญิงที่อยู่ด้วยกันกับตน
 จึงได้แสดงอาการหลังค่อมเป็นการสนุกสนานตามที่กล่าว เพราะเหตุนั้น
 นางจึงบังเกิดเป็นหญิงค่อม.

ถามว่า ก็นางทำกรรมอะไรไว้จึงเกิดเป็นหญิงมีปัญญามาก ?
 ตอบว่า เมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่เสด็จอุบัติขึ้น นางอยู่ในพระราชวังของ
 พระเจ้าพาราณสี เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ๘ องค์ เปลี่ยน (มือ) อุ้ม
 บาตรที่เต็มด้วยข้าวปายาสร้อน (ที่รับ) จากพระราชวัง ก็ได้ถวายวลัยงา
 ๘ อัน ซึ่งเป็นของตน พลังเรียนว่า ขอพระคุณเจ้าโปรดวาง (บาตร) ไว้
 บนวลัยนี้ แล้วอุ้ม (บาตร) เกิด. พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้น ทำตาม
 นั้นแล้วมองดู นางเรียนว่า วลัยเหล่านี้ ดิฉันสละถวายแด่พระคุณเจ้า
 ขอพระคุณเจ้าจงถือไปเกิด. พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นได้ไปยังจอมเขา

นั้นทูลกะ. แม้จนวันนี้ วลัยเหล่านั้น ก็ยังไม่ผูกเรือนเลย. นางเกิดเป็นหญิงมีปัญญามากเพราะผลแห่งกรรมนั้น.

ต่อมา สตรี ๕๐๐ นาง ซึ่งมีพระนางสามาวดีเป็นประมุข ได้กล่าวกะนางว่า ข้าแต่แม่ ขอแม่จงไปยังสำนักของพระศาสดาทุกวัน สดับธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว แสดงแก่พวกเราบ้าง. นางได้ทำตามนั้น ในเวลาต่อมาจึงกลายเป็นผู้ทรงจำพระไตรปิฎก. เพราะเหตุนั้น พระศาสดาจึงตั้งนางไว้ในเอตทัคคะว่า ภิกษุทั้งหลาย บรรดาอุบาสิกาสาวิกาของเราที่เป็นพหูสูต ชุชชุตตรานี้เป็นเลิศ. อุบาสิกาชุชชุตตรา ผู้เป็นอริยสาวิกาได้บรรลุปฏิสัมภิตา อันพระศาสดาทรงตั้งไว้ในเอตทัคคะ เพราะในบรรดาอุบาสิกา นางเป็นพหูสูต เมื่อพระศาสดาประทับอยู่ในกรุงโกสัมพี ได้ไปยังสำนักพระศาสดาตามกาลอันสมควร ได้ฟังธรรมแล้วกลับไปภายในราชสำนัก เมื่อจะกล่าวธรรมตามที่ได้ฟังมา ตามนิยามที่พระศาสดาทรงแสดง แก่สตรีอริยสาวิกา ๕๐๐ นาง มีพระนางสามาวดีเป็นประมุข เมื่อจะเปลื้องตน ประกาศความที่ธรรมอันตนได้สดับในสำนักพระศาสดา จึงยกนิทาน (คำเริ่มต้น) ขึ้นว่า จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้.

ก็เพราะเหตุที่นางชุชชุตตรานั้นได้ฟังมาเฉพาะพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าในนครนั้นแล แล้วกล่าวแก่สตรีเหล่านั้น ในวันนั้นด้วยฉะนั้น จึงไม่มีประโยชน์ที่จะอ้างเวลาและสถานที่ว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในกรุงโกสัมพี เพราะเวลาและสถานที่ปรากฏชัดอยู่แล้ว. ฝ่ายภิกษุณีทั้งหลายก็ได้เรียนเอาสูตรเหล่านี้ในสำนักนางชุชชุตตรานั้น แม้ในหมู่ภิกษุ นิทาน (คำเริ่มต้น) ที่นางชุชชุตตรานั้นยกขึ้นไว้ก็ปรากฏโดยสืบทอดกันมาอย่างนี้. ต่อมาท่านพระอานนท์ นั่งสังคายนาพระธรรมอยู่ในท่ามกลางคณะพระเถระผู้เชี่ยวชาญมีพระมหา-กัสสปะเป็นประมุข ในสังฆกรรมมณฑปที่พระเจ้าอชาตศัตรูทรงให้สร้าง

ชั้นที่ถ้าสัตตบรรณคูหา ภายหลังจากเวลาที่พระตถาคตเจ้าปรินิพพาน เมื่อจะหลีกเลี้ยง (ไม่ต้องการให้) นิทานของสูตรเหล่านี้มี ๒ ส่วน จึงยกนิทานขึ้นตามนิยามที่นางชุชชุตตรานี้ยกไว้แล้วแล. แต่อาจารย์บางพวกขยายประการในที่นี้ให้มากออกไป. ประโยชน์อะไรด้วยประการเหล่านั้น.

อิติวุตตกะมี ๑๑๒ สูตร

อีกอย่างหนึ่ง พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลายสังคายนาพระธรรมวินัยไว้โดยนัยต่าง ๆ. จริงอยู่ พระมหาเถระผู้สังคายนาพระธรรม เป็นพระอนุพุทธะ (ผู้ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้า). พระมหาเถระเหล่านั้นรู้อาการสังคายนาพระธรรมวินัย โดยชอบแท้ทีเดียว ในที่บางแห่งจึงตั้งนิทาน (คำเริ่มต้น) ไว้โดยนัยเป็นต้นว่า เอวมุเม สุต ในที่บางแห่งตั้งนิทานไว้โดยนัยเป็นต้นว่า เตน สมเณ ในที่บางแห่งตั้งนิทานโดยเป็นคาถาพันซ์ (แต่) ในที่บางแห่งไม่ตั้งนิทานไว้ทั้งหมด สังคายนาพระธรรมวินัย โดยแยกเป็นวรรคสังคะเป็นต้น บรรดาอาคตสถานเหล่านั้น ในที่นี้ พระสังคีติกาจารย์ตั้งนิทานไว้โดยนัยเป็นต้นว่า วุตตฺ เหนฺ แล้วสังคายนา (พระธรรมวินัย). พุทธวจนะนี้มีองค์ ๔ โดยแยกเป็น สุตตะ เคยยะ เป็นต้น (แม้พระพุทธวจนะ) ของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ก็เป็นเหมือนพุทธวจนะมีองค์ ๔ นั้น. สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ตั้งนี้ว่า ก็พุทธวจนะมีองค์ ๔ คือ สุตตะ เคยยะ เป็นต้น ของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น มีน้อย. ในบรรดาองค์เหล่านั้น องค์คืออิติวุตตกะไม่ปรากฏนิทานอะไร ๆ อย่างอื่นเลย ยกเว้นคำนี้ว่า วุตตฺ เหนฺ ฯ เปฯ เม สุต ซึ่งเป็นเครื่องหมายของอิติวุตตกะนั้น. ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า "สูตร ๑๑๒ สูตร ที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า วุตตฺ เหนฺ ภควตา จัดเป็นอิติวุตตกะ" เพราะเหตุนั้น ฟังทราบว่ พระธรรมสังคากาจารย์ทั้งหลาย หรือแม้พระอริยสาวิกา ผู้รู้พระประสงค์ของพระศาสดา จึง

ได้ตั้งนิทานไว้โดยนัยนี้แล เพื่อให้ทราบว่า สูตรเหล่านี้จักเป็นองค์คือ อิติวุตตกะ.

กล่าวคำนิทานไว้ทำไม ?

ถามว่า ก็พระอานนท์เมื่อจะทำการรวบรวมพระธรรมวินัย ได้กล่าวคำนิทานไว้เพื่ออะไร ? ท่านควรทำการรวบรวมพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้มิใช่หรือ ? ข้าพเจ้าจะเฉลย พระอานนท์กล่าวคำนิทานไว้เพื่อยังความดำรงมั่น ความไม่เลอะเลือน และความเป็นของควรเชื่อแห่งเทศนาให้ถึงพร้อม. เป็นความจริง เทศนาที่ผูกพันอยู่กับข้ออ้าง คือ กาละ เทศะ ผู้แสดง และบริษัท ย่อมเป็นเทศนาที่ดำรงอยู่ได้ยั่งยืน ไม่เลอะเลือน และเป็นเทศนาควรเชื่อ. การวินิจฉัยโวหาร เป็นเหมือนผูกพันอยู่กับเครื่องหมาย คือ เทศะ กาละ กัตถก (ผู้ทำ) และโสจก (ผู้ฟัง) ก็ท่านพระอานนท์ผู้เป็นขุนคลังแห่งพระธรรมนั้นแล เมื่อพระมหากัสสปะทำการบูชาถึงเทศะ (สถานที่ตรัส) เป็นอาทิ แห่งพรหมชาลสูตรและมูลปริยายสูตรเป็นต้น จะทำการวิสาขนาบูชาเหล่านั้น จึ่งกล่าวคำนิทานไว้โดยนัยเป็นต้นว่า เอมุเม สุตं (ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้). แต่ในที่นี้ ท่านกล่าวเหตุไว้แล้วแล ในเพราะระบุถึงกาละและเทศะ.

อีกประการหนึ่ง คำนิทาน ท่านกล่าวไว้เพื่อประกาศสมบัติของพระกาสก. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระตถาคต ทรงสำเร็จความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ โดยไม่มีการรจนาไว้ก่อน ไม่มีการอนุมาณ และไม่มีการกะในปริยัติ. ก็พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่มีความต้องการด้วยการรจนาไว้ก่อนเป็นต้น เพราะทรงมีพระญาณสอดส่องไปไม่ถูกขัดขวาง (ไม่ติดขัด) ในธรรมทั้งปวง และเพราะทรงมีประมาณเป็นหนึ่ง ในไญยธรรมทั้งหลาย. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสำเร็จเป็นพระชินาสพได้ เพราะไม่มีกำมือของอาจารย์ คือ ความตระหนี่ธรรม และ

ความยินดีแม้แต่น้อยในผู้ฟังคำสอน (ของพระองค์). เพราะว่า ธรรมเหล่านั้นหาเกิดขึ้นแก่พระชินาสพโดยตลอดไม่ เพราะฉะนั้น พฤติกรรมที่อนุเคราะห์ผู้อื่น จึงเกิดแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงบริสุทธิ์อย่างยิ่ง. ความสำเร็จเวสาร์ชญาณ ๒ ข้อข้างต้นของพระผู้มีพระภาคเจ้า (สัมมาสัมพุทธานุสสติ ๑ ชินาสวปณฺณิยา ๑) มีได้ด้วยสัมพุทธานุสสติ (ตรัสรู้เองโดยชอบ) และวิสุทธิภาวะ (ทรงหมดจด) ที่บังถึงความไม่มีโดยสิ้นเชิงแห่งอวิชชาและตัณหาอันเป็นตัวประทุษร้ายทวิฏฐิสัมปทาและสีลสัมปทาเป็นสังกิลเลส (เครื่องเศร้าหมอง) ของผู้แสดง และที่ทำญาณสัมปทาและปหานสัมปทาให้ปรากฏ และความสำเร็จเวสาร์ชญาณ ๒ ข้อหลัง (อันตรายิกธรรมวาทะ ๑ นิยยานิกธรรมเทศนา ๑) มีได้ เพราะทรงสำเร็จความไม่มลายในอันตรายิกธรรม และนิยยานิกธรรมนั้น ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้น ด้วยคำนิทาน เป็นอันพระอานนทเถระประกาศการที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกอบด้วยเวสาร์ชญาณ ๔ อย่าง อันเป็นที่อาศัยบำเพ็ญประโยชน์เพื่อพระองค์และประโยชน์เพื่อผู้อื่น เพราะทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยพระปฏิภาณที่เกิดขึ้นตามฐานะที่ควรเหมาะสมกับอัธยาศัยของบริษัทผู้ประสบ (พระองค์) แล้วในที่นั้น ๆ. แต่ในที่นี้ ควรประกอบคำพูดว่า "การละโทษของกามโดยไม่มีส่วนเหลือ และโดยการแสดงถึงพระธรรมเทศนาตามวิธี" ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงได้กล่าวไว้ว่า "ท่าน(พระอานนท)กล่าวนิทานพจน์ไว้ เพื่อประกาศพระคุณสมบัติของพระศาสดา."

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ท่านแสดงถึงการประกาศเนื้อความให้แจ่มแจ้งตามที่ได้กล่าวมาแล้วในหนหลังนั่นเอง ด้วยคำเหล่านั้นว่า ภควตา อรหตา. อนึ่ง พระอานนทเถระกล่าวคำนิทานไว้ เพื่อประกาศพระคุณสมบัติของพระศาสดา (คำสอนของพระองค์). เพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงมีพระกิริยาทุกอย่างอันพระญาณและพระกรุณาประคองไว้ ไม่มีข้อปฏิบัติที่ได้รับประโยชน์หรือเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่พระองค์แน่แท้. เพราะฉะนั้น

กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม แม้ทั้งหมดของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงมีพระกิริยาทุกอย่างที่เป็นไปแล้วเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่นที่เดียว ที่กำลังกล่าวถึงตามที่เป็นไปแล้ว ชื่อว่า เป็นคำสอน (เหมือนกัน) เพราะ อรรถว่าเป็นเหตุสอนสัตว์ทั้งหลายได้เนื่อง ๆ ตามความเหมาะสมกับประโยชน์ ชาตินี้ ประโยชน์ชาติหน้า และประโยชน์อย่างอื่น ไม่ใช่เพราะรณาไว้ ทั้งหมด ท่านประกาศพระจิตของพระศาสนานี้ไว้ตามสมควร ในที่ นั้น ๆ ด้วยนิทานพจน์ทั้งหลายที่อ้างถึงกาละเทศะผู้แสดงและบริษัท. แต่ ในที่นี้ ควรประกอบถ้อยคำไว้ที่อ้างถึงผู้แสดงและบริษัทเข้าไว้. ด้วย เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "ท่านกล่าวนิทานพจน์ไว้ เพื่อประกาศคุณสมบัติ ของพระศาสนา."

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวนิทานพจน์ไว้ เพื่อแสดงว่าคำสอนเป็น ประमाण เพราะประกาศว่าพระศาสนาเป็นประमाण ก็การแสดงว่า คำ สอนนั้นเป็นประमाणได้นั้น พึงทราบว่าได้ประกาศไว้แล้วด้วยคำเหล่านี้ว่า ภควตา อรหตา ตามแนวแห่งนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง. ในที่นี้ คำนี้แสดงเพียงช่องทางของประโยชน์แห่งคำนิทานเท่านั้น ดังนี้เล.

พรรณานิทาน จบ

อรรถกถาเอกกนิบาต^๒

วรรคที่ ๑

อรรถกถาโลภสูตร

บัดนี้ ถึงโอกาสแห่งการพรรณนาพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้น โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงละธรรมอย่างหนึ่ง (เอกรมมํ ภิกขเว ปชต) ดังนี้. ก็การพรรณนาความนี้นั้น เพราะเป็นการปรากฏที่ท่านกล่าววิจารณ์ถึงคำตั้งของพระสูตรไว้ ฉะนั้น เราจักวิจารณ์คำตั้งของพระสูตรก่อน.

จริงอยู่ คำตั้ง (ของพระสูตร) มี ๔ อย่าง คือ อัตตชฌาสยะ ๑ ปรัชฌาสยะ ๑ ปุจฉาวสิกะ ๑ อตฺตูปปัตติกะ ๑. อันที่จริง พระสูตรทั้งหลาย แม้มีประเภทตั้งหลายแสน ก็ไม่เกิน ๑๖ อย่างไปได้ โดยปฏิฐานนัย (การเริ่มต้น) มีสังกิเลสภาคียะ (เป็นไปในส่วนแห่งความเศร้าหมอง) เป็นต้นฉนใด พระสูตรทั้งหลายย่อมไม่เกิน ๔ อย่างไปได้ โดยคำตั้งของสูตร มีอัตตชฌาสยะเป็นต้น ฉนนั้น ด้วยประการฉะนี้. ใน ๔ อย่างนั้น อัตตชฌาสยะและอตฺตูปปัตติ ย่อมมีความเกี่ยวข้องกับปรัชฌาสยะและปุจฉาวสิกะ เพราะมีความสืบเนื่องกันแห่งอัตตชฌาสยะและปุจฉา คือ อัตตชฌาสยะ และปรัชฌาสยะ อัตตชฌาสยะ และปุจฉาวสิกะ อตฺตูปปัตติกะ และปรัชฌาสยะ อตฺตูปปัตติกะ และปุจฉาวสิกะ ฉนใด เป็นความจริงแท้ที่แน่นอนที่อตฺตูปปัตติ ย่อมมีความเกี่ยวข้อง แม้ด้วยอัตตชฌาสยะ ฉนนั้น แต่อตฺตูปปัตติไม่มีความเกี่ยวข้องด้วยอัตตชฌาสยะเป็นต้น อันเกิดขึ้นแต่ต้น เพราะฉะนั้น

๑. คำว่า อรรถกถา ในเล่ม เว้นอรรถกถาพุทธกนิกาย ก็คือวรรณนา เป็นการอธิบายเนื้อความในชั้นอรรถกถา.

๒. บาลีเป็น เอกกนิบาต.

ปัญฐานันธอันไม่มีเศษเหลือ จึงไม่เกิด. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า ท่านกล่าวถึงคำตั้งของพระสูตรไว้ ๔ อย่าง ด้วยตั้งข้อมูลของคำตั้งที่เหลือ อันเกิดขึ้นเพราะหยั่งลงภายในของนัยนั้น.

พึงทราบเนื้อความในสูตรนั้นดังต่อไปนี้ ชื่อว่า นิกเชปะ เพราะอรรถว่า อันเขาตั้งไว้. คำตั้งคือพระสูตร ชื่อว่า สุตตนิกเชปะ. อีกอย่างหนึ่ง การตั้งความ ชื่อว่า นิกเชปะ. การตั้งความแห่งพระสูตร ชื่อว่า สุตตนิกเชปะ. อธิบายว่า แสดงพระสูตร. อธิษัตถ์ของตน ชื่อว่า อัตตชมาสยะ. ชื่อว่า อัตตชมาสยะ เพราะเป็นเหตุผลของตนนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อัตตชมาสยะ เพราะมีอธิษัตถ์ของตน. แม้ในปรัชมาสยะ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน ชื่อ ปุจฉาวสะ เพราะอำนาจแห่งคำถาม. ชื่อว่า ปุจฉาวลิกะ เพราะมีอำนาจแห่งคำถาม. เรื่องราวอันเป็นเหตุแสดงพระสูตรเกิดขึ้น ชื่อว่า อัตตูปปัตติ. อัตตูปปัตตินั้นแล ชื่อว่า อัตตูปปัตติกะ. ชื่อว่า อัตตูปปัตติกะ เพราะมีเรื่องเกิดขึ้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า นิกเชปะ เพราะเป็นเครื่องยกพระสูตรขึ้น ได้แก่ อัตตชมาสยะเป็นต้นนั่นเอง. ในอรรถวิกัปนี้ อธิษัตถ์ของตน ชื่อว่า อัตตชมาสยะ. อธิษัตถ์ของคนอื่น ชื่อว่า ปรัชมาสยะ. ชื่อว่า ปุจฉา เพราะถูกถาม ได้แก่ เนื้อความที่ควรถาม. ถ้อยคำของผู้รับธรรม อันเป็นไปด้วยคำถาม ชื่อว่า ปุจฉาวสะ. คำนั้น ท่านกล่าวโดยเป็น पुलลิงค์ว่า ปุจฉาวลิกะ เพราะเพ่งถึงศัพท์ นิกเชปะ. อนึ่ง พึงทราบความในคำนี้ อย่างนี้ว่า เรื่องราวที่เกิดขึ้นนั่นเอง ชื่ออัตตูปปัตติกะ.

อีกอย่างหนึ่ง ความที่อัตตชมาสยะเป็นความตั้งของพระสูตรต่างออกไป ควรแล้ว เพราะมิได้เพ่งถึงเหตุมีความแก่กล้าของอินทรีย์เป็นต้นของบุคคลเหล่าอื่น. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ด้วยอัชฌาสัยของตนอย่างเดียว" ดังนี้. เพราะให้เทศนาเป็นไปเพื่อดำรงแบบแผนของพระธรรมไว้. ข้อนี้ไม่ควรท้วงว่า ความไม่เกิดกันอัชฌาสยะและปุจฉาของคนเหล่าอื่น อันเป็นปรัชมาสยะและปุจฉาวลิกะ อันเป็นเหตุของเทศนานิมิตที่เป็นไป

แล้วในอุปปัตติ ในอัตตูปปัตติกะ ได้อย่างไร หรือความไม่กิดกันของ
 ปุจฉาสิกะและอัตตูปปัตติกะที่เป็นไปแล้ว ด้วยไม่เข้าไปกิดกันปรัชฌาสยะ
 ในปรัชฌาสยะ ได้อย่างไร. เป็นการแยกถือเอาแห่งปรัชฌาสยะและ
 ปุจฉาสิกะ เพราะถือเอาโดยความเป็นอัตตูปปัตติ แห่งความเกิดของ
 เหตุแสดงพระสูตร อันนอกเหนือจากอภินิหารและการสอบถามเป็นต้น
 ของชนเหล่าอื่น. เป็นความจริงดังนั้น การแสดงคุณโทษและความเกิด
 แห่งอามิสเป็นต้นของพรหมชาลสูตรและฉัมมทายาทสูตร^๑เป็นต้น ท่าน
 เรียกว่านิमित. ท่านแสดงปรัชฌาสยะ กระทำอัชฌาสยะเว้นจากคำถาม
 ของคนเหล่าอื่นให้เป็นนิमित ท่านแสดงปุจฉาสิกะ ด้วยสามารถคำถาม
 เพราะเหตุานั้น เนื้อความนี้ปรากฏชัดแล้ว.

พระผู้มีพระภาคเจ้าอันผู้อื่นมิได้ทูลเชิญ ตรัสพระสูตรเหล่าใด
 โดยอัชฌาสัยของพระองค์อย่างเดียวกันเท่านั้น เช่น อากังเขยยสูตรและ
 ฐัมมฏกสูตร^๒เป็นต้น อัตตัสฌาสยะเป็นความตั้งของสูตรเหล่านั้น. พระ
 สูตรเหล่าใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรวจตราอัชฌาสัย ความอดทน
 อภินิหาร และความรู้ ของคนเหล่าอื่นอย่างนี้ว่า ธรรมอันแก่กล้า อัน
 จะอบรมราหุลให้หลุดพ้น มีอยู่ เราพึงนำราหุลไปในความสิ้นอาสวะให้
 ยิ่งขึ้นไป ดังนี้แล้วตรัสด้วยอำนาจปรัชฌาสยะ เช่น ราชูลอวาหสูตร^๓
 ฉัมมจักกัปปวัตตนสูตร^๔เป็นต้น ปรัชฌาสยะเป็นความตั้งของสูตรเหล่านั้น.

ก็เหล่าเทพ มนุษย์ บริษัท ๔ วรรณะ ๔ เข้าไปเฝ้าพระผู้มี
 พระภาคเจ้า แล้วทูลถามปัญหาอย่างนั้น ๆ พระสูตรเหล่าใด มี
 โพชฌังคสังยุต^๕เป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคเจ้ามีผู้ทูลถามอย่างนี้ว่า "ข้า
 แต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์ตรัสโพชฌังค โพชฌังค ขอพระองค์
 ตรัสนิวรรณ นิวรรณ" ดังนี้เป็นต้นแล้วตรัสปุจฉาสิกะ เป็นความตั้งของ
 พระสูตรเหล่านั้น.

๑. ที. ที. ๔/๑/๑.

๒. ฐ. ๕. ๒๕/๔๒๑/๕๑๓.

๓. ม. ม. ๑๓/๑๒๕/๑๒๓.

๔. วิ. มห. ๔/๑๓/๑๗.

๕. ส. มห. ๑๔/๓๕๕/๔๓.

ก็พระสูตรเหล่านี้ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอาศัยเหตุที่เกิดขึ้นแล้ว เช่นอัมมทายาทสูตร* ปุตตมังสูปมสูตร ทารุกขันธูปมสูตรเป็นต้น อัตถูปปัตติกะ เป็นความตั้งของพระสูตรเหล่านั้น.

ในความตั้งพระสูตร ๔ เหล่านี้ ปรัชฌาสยะ เป็นความตั้งของพระสูตรนี้ ด้วยประการฉะนี้. จริงอยู่ ท่านยกสูตรนี้ขึ้นด้วยสามารถ ปรัชฌาสยะ. ถามว่า ท่านยกขึ้นด้วยอรรถาสัยของบุคคลเหล่าไหน ? ตอบว่า ด้วยอรรถาสัยของบุคคลผู้ไม่เห็นโทษในความโลก. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "อัตตัชฌาสยะ."

เอก ศัพท์ในคำเป็นต้นว่า เอกธมฺมํ ภิกขเว (ภิกษุทั้งหลาย ... ธรรมอย่างหนึ่ง) ในสูตรนั้น ย่อมมีในความอื่น ดังในประโยคเป็นต้นว่า คนพวกหนึ่งย่อมกล่าวอย่างนี้ว่า อัตตาและโลกเที่ยง นี่เท่านั้นเป็นสัจจะ อย่างอื่นเป็นโมฆะ." ย่อมมีในความประเสริฐ ดังในประโยคเป็นต้นว่า เจตโส เอโกภิกาวํ (ความที่มีจิตหลุดขึ้นดวงเดียว). ย่อมมีในความไม่มีเพื่อน ดังในประโยคเป็นต้นว่า เอโก รูปกฺกุโร (ผู้เดียวสลัดไป). ย่อมมีในความนับ ดังในประโยคเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย ขณะและสมัยหนึ่งแล เพื่ออยู่พรหมจรรย์." แม้ในสูตรนี้พึงเห็นว่า ย่อมมีในความนับ.

ธมฺม ศัพท์ ย่อมปรากฏในความว่าปริยัติ สัจจะ สมาธิ ปัญญา ปกฺติ บุญ อาบัติ สุนฺญตา เญยยะ และสภาวะ. เป็นต้น มีความว่า ปริยัติ ในคำมีอาทิว่า ตณฺหาสิสฺส อธิ ภิกขเว ภิกษุ ธมฺมํ ปริยาปุณาติ (ภิกษุทั้งหลาย เป็นความจริง ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมเรียนธรรม). มีความว่า สัจจะ ในคำมีอาทิว่า กิฏฺฐธมฺโม (เห็นธรรมแล้ว). มีความว่า สมาธิ ในคำมีอาทิว่า เอวํธมฺมา เต ภควนฺโต อเนสุ (พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้น ได้เป็นผู้มีธรรมอย่างนี้). มีความว่า ปัญญา ในคำมีอาทิว่า ตจฺจํ ธมฺโม วิติ จาโค สเว เปจฺจ น โสจติ* (ผู้ตั้งอยู่ใน

ธรรม ๔ ประการ คือ สัจจะ ปญญา ธิติ จาคะ ละโลกนี้ไปแล้ว
 ย่อมไม่เศร้าโศก). มีความว่า ปกติ ในคำมีอาทิว่า **ชาติธมฺมานํ ภิกฺขเว**
สตุตฺตานํ เอวํ **อิจฺจํ อูปฺปชฺชติ** (ภิกษุทั้งหลาย ความปรารถนาของ
 สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีชาติเป็นปกติ ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้). มีความว่า บุญ
 ในประโยคมีอาทิว่า **ธมฺโม หเว รกฺษติ ธมฺมจารี** (ธรรมแล ย่อม
 รักษาผู้ประพฤติธรรม). มีความว่า อาบัติ ในประโยคมีอาทิว่า **ติณฺณํ**
ธมฺมานํ อณฺเฏตเรน วเทยฺย ปาราชิเกน วา **สงฺฆทิสฺเสน** วา
ปาจิตฺติเยน วา* (ภิกษุพึงกล่าวถึงอาบัติ ๓ อย่าง คือ ปาราชิก หรือ
 สังฆาทิเสส หรือ ปาจิตตียอย่างใดอย่างหนึ่ง). มีความว่า สุนฺญตา
 ในคำมีอาทิว่า **ตสฺมิ โข ปน สมเย ธมฺมา โทนฺติ** (ก็ในสมัยนั้นแล
 ธรรมทั้งหลายย่อมมี). มีความว่า เญยยะ (ธรรมที่ควรรู้) ในคำมีอาทิว่า
สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต ฅาณมฺมุเชน อาปาถ
อาคจฺจนฺติ** (ธรรมทั้งหลายทั้งปวงย่อมมาสู่คลอง โดยญาณมุขของพระผู้
 มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะโดยอาการทั้งปวง). มีความว่า สภาวะในคำมี
 อาทิว่า **กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา** (ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล ธรรม
 ทั้งหลายที่เป็นอกุศล). พึงทราบว่ ในที่นี้ได้แก่สภาวะธรรม. เพราะฉะนั้น
 คำว่า **ธรรมอย่างหนึ่ง (เอกธมฺม)** ประสงค์เอาสภาวะธรรมอันเศร้าหมอง
 อย่างเดียว. ชื่อว่า ธรรมอย่างหนึ่ง เพราะอรรถว่าเป็นธรรมเดียว. (พวก
 เชอจงละ) ซึ่งธรรมอย่างหนึ่งนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า **ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย**
 (ภิกษุเว) ดังนี้. ถาว่า ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรม ย่อม
 ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย ไม่ทรงแสดงธรรมทันที เพื่ออะไร ? ตอบว่า
 เพื่อให้เกิดสติ. ด้วยว่า ภิกษุทั้งหลายนั่งคิดอย่างอื่นบ้าง นั่งพิจารณา
 ธรรมบ้าง นั่งมนสิการกรรมฐานบ้าง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ตรัส
 เรียกก่อน ทรงแสดงธรรมไปเลย ภิกษุทั้งหลาย ไม่อาจกำหนดได้ว่า

เทศนานี้มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นปัจจัย. ต่อเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกแล้ว ภิกษุทั้งหลายจึงสามารถตั้งสติกำหนดได้. เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อให้เกิดสติจึงตรัสเรียกว่า ภิกษเว ดังนี้ ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงประกาศข้อปฏิบัติที่ชนเหล่าที่หยาบและยิ่ง ด้วยความสำเร็จในการประกอบคุณ มีความเป็นผู้มีศีลเป็นต้น แก่ภิกษุเหล่านั้น จึงทรงทำการปรามในความที่จิตน้อมไปในความฟุ้งซ่าน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำภิกษุเหล่านั้นให้หันหน้าต่อพระองค์ ด้วยพระดำรัสอันแผ่ไปด้วยพระกรุณา พระหทัยเยือกเย็น และพระเนตรทอดลงเป็นเบื้องต่ำ ทรงให้ภิกษุเหล่านั้นเกิดความใคร่ที่จะฟัง ด้วยพระดำรัสอันแสดงถึงความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะกล่าวนั้นเอง ทรงชักจูงให้ตั้งใจฟังด้วยดี ด้วยมุ่งให้เกิดความรู้ขึ้นเอง. จริงอยู่ ความถึงพร้อมด้วยคำสอน มีเพราะอาศัยการตั้งใจฟังด้วยดี.

ถามว่า เมื่อเทพและมนุษย์แม่เหล่านี้อันเนื่องด้วยบริษัท มีอยู่. เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายเท่านั้นเล่า ?
 ตอบว่า เพราะภิกษุทั้งหลายเป็นผู้เจริญที่สุด เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้หนักไถล เป็นผู้ไถลชิตทุกเมื่อ. จริงอยู่ พระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมสาธารณ์แก่บริษัททั้งปวง. ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า เป็นผู้เจริญที่สุดในบริษัท เพราะเป็นผู้เกิดก่อน ชื่อว่า ประเสริฐที่สุด เพราะปฏิบัติตามพระจริยาของพระศาสดา เริ่มตั้งแต่การออกบวชเป็นต้น และเพราะรับคำสอนไว้ทั้งหมด. ชื่อว่า เป็นผู้ไถล เพราะเมื่อภิกษุทั้งหลายนั่งในที่นั้น เป็นผู้ยู่ไถล. ชื่อว่า เป็นผู้ไถลชิตทุกเมื่อ เพราะเป็นผู้ยู่ไถลชิตทุกเมื่อ เพราะเป็นผู้ปฏิบัติตามคำสั่งสอน อันเป็นที่ตั้ง (รองรับ) แห่งพระธรรมเทศนา และเพราะเป็นผู้มีความวิเศษ. เทศนานี้ หมายภิกษุบางพวก เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงตรัสเรียกภิกษุเหล่านั้น.

ว่าด้วยการละ ๔ อย่าง

ชื่อว่า ปทานะ ในค่านีว่า ปชถ (จงละ) นี้ มี ๔ อย่าง คือ
 ดหังคปทาน ๑ วิกัมภนปทาน ๑ สมุจเฉทปทาน ๑ ปฏิปัสสทธิ-
 ปทาน ๑ นิสสรณปทาน ๑. ในปทานะ ๔ อย่างนั้น การละความ
 โลภเป็นต้น ด้วยความไม่โลภเป็นต้น การละสิ่งไม่มีประโยชน์นั้น ๆ ด้วย
 วิปัสสนาญาณ มีการกำหนดนามรูปเป็นต้น เพราะเป็นปฏิปักษ์กัน เหมือน
 การกำจัดความมืดด้วยแสงประทีป ฉะนั้น. เช่น การละมลทินมีโลภ
 เป็นต้นด้วยการบริจาต การละความทุกข์มีปณาติบาตเป็นต้น ด้วยศีล
 การละความไม่มีศรัทธาเป็นต้น ด้วยศรัทธา การละสักกายทิฏฐิ ด้วย
 กำหนดนามรูป การละทิฏฐิอันเป็นเหตุกะและวิสมเหตุ ด้วยการ
 กำหนดปัจจัย การละความสงสัย ด้วยการข้ามพ้นความสงสัยส่วนอื่น ๆ
 นั้นเสียได้ การละความถือมั่นว่าเราของเรา ด้วยพิจารณาเห็นเป็นกลาปะ
 การละความเห็นในสิ่งที่ไม่เป็นมรรคว่าเป็นมรรค ด้วยกำหนดมรรคและ
 อมรรค การละอุจเฉททิฏฐิ ด้วยการเห็นความเกิด การละสัสสตทิฏฐิ
 ด้วยเห็นความเสื่อม การละความสำคัญในสิ่งที่เป็นภัยว่าไม่เป็นภัย ด้วย
 การเห็นภัย การละความสำคัญในสิ่งที่ชอบใจ ด้วยการเห็นโทษ การ
 ละความสำคัญ ในสิ่งที่น่าอภิมรย์ ด้วยการพิจารณาถึงความเปื้อนหนาย
 การละความที่ไม่อยากหลุดพ้น ด้วยญาณคือความอยากพ้น การละ
 ความไม่วางเฉย ด้วยอุเบกขาญาณ การละธรรมจुติ ด้วยอนุโลม การ
 ละความเป็นปฏิโลม ด้วยนิพพาน การละความเป็นสังขารนิमित ด้วย
 โคตรภู การละนี้ ชื่อว่า ดหังคปทาน (การละด้วยธรรมคู่ปรับ).

การละธรรมมีนิ वर्ณเป็นต้น เหล่านั้น ๆ ด้วยสมาธิอันต่างด้วย
 อุปจาระและอัปปนา เหมือนการกำจัดสาหร่ายที่หลังน้ำ ด้วยการทุ่ม
 หม้อน้ำลงไป เพราะห้ามความเป็นไป การละนี้ ชื่อว่า วิกัมภนปทาน
 (การละด้วยการข่มไว้).

การตัดขาดกองกิเลสอันเป็นฝ่ายที่จะให้ตัณหาเกิด ซึ่งท่านกล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า เพื่อละกิฐฐิในสันดานของตนผู้มีมรรคนั้นๆ เพราะเจริญอริยมรรค ๔ ได้แล้ว การละนี้ ชื่อว่า สมุจเฉทปหาน (ละได้เด็ดขาด).

การละกิเลสทั้งหลาย อันเป็นความสงบในขณะแห่งผล การละนี้ ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธิปหาน (ละด้วยความสงบกิเลส). การดับที่ละเครื่องปรุงแต่งทั้งหมดได้แล้ว เพราะสลัดเครื่องปรุงแต่งทั้งหมดได้ นี้ ชื่อว่า นิสสรณปหาน (การละด้วยการสลัดออก). ในสูตรนี้พึงทราบว่าได้แก่ สมุจเฉทปหาน เพราะท่านประสงค์เอาการละที่ทำให้เป็นพระอนาคามี ด้วยการละ ๕ อย่าง ด้วยประการฉะนี้. เพราะฉะนั้น คำว่า จงละ (ปชหน) จึงมีความว่า เชอทั้งหลายจงสละ จงตัดขาด ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอ้างถึงพระองค์ ด้วยคำว่า เรา (อห). คำว่า โว มีวินิจฉัยดังนี้ โวศัพท์นี้ ปราภวในปฐมาวิภักติ ทุตติยาวิภักติ ตติยาวิภักติ จัฏฐีวิภักติ ปทปุรณะ และจตุตถีวิภักติ. จริงอย่างนั้น โว ศัพท์ มาในปฐมาวิภักติ ในคำเป็นต้นว่า กจฺจิ ปน โว อนฺนรุธา สมคฺคา สมฺโมทมานา* (อนฺนรุธะ ก็พวกเธอยังพร้อมเพรียง บันเทิงกันดีอยู่หรือ). มาในทุตติยาวิภักติ ในคำเป็นต้นว่า คจฺจนฺน วิกฺขเว ปณฺณามมิ โว" (ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงไป เราประณามพวกเธอ). มาในตติยาวิภักติ ในคำเป็นต้นว่า น โว มม สนฺติเก วตฺถพฺพ" (พวกเธอไม่ควรอยู่ในสำนักของเรา). มาในจัฏฐีวิภักติ ในคำเป็นต้นว่า สพฺเพสฺส โว สารีปฺตฺต สฺภาสิต" (สารีบุตร คำของพวกเธอทั้งหมดเป็นสุภาสิต). มาในปทปุรณะ ในคำเป็นต้นว่า เย หิ โว อริยา ปริสุทฺธกายกมฺมมฺนฺตา" (พระอริยะเหล่าใดแลเป็นผู้มีงานทางกายบริสุทธิ์). มาในจตุตถีวิภักติ ในคำเป็นต้นว่า วนฺสณฺเฑ ปรียายํ โว วิกฺขเว เทเสสฺสามิ (ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงเหตุแห่งการอยู่ป่าซึ่งแก่

๑. ม. ม. ๑๒/๓๖๒/๓๘๗.

๒. ๓. ม. ม. ๑๓/๑๘๖/๑๔๔.

๔. ม. ม. ๑๒/๓๘๒/๔๐๔.

๕. ม. ม. ๑๒/๓๑/๒๕.

พวกเธอ*). ในที่นี้พึงทราบว่ วั ธัมมาในจตุตถวิภัตติ.

คำว่า ปาฏิโกโค ได้แก่ เป็นผู้รับรอง. จริงอยู่ ผู้นั้นอาศัย ผู้รับรอง ยิมทรัพย์ของผู้มีทรัพย์ ฝากไว้แก่ผู้รับรอง เมื่อถึงคราวจะใช้ ก็นำทรัพย์จากผู้รับรองนั้นมาใช้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ปาฏิโกโค (ผู้รับรอง). ผู้รับรองนั้นแล ชื่อว่า ปาฏิโกโค. คำว่า อนาคามิตาย ได้แก่ เพื่อความเป็นพระอนาคามี. ชื่อว่า อนาคามี เพราะไม่มาสู่กามภพ ด้วยการถือปฏิสนธิ. มรรคที่ ๓ พร้อมด้วยผล ชื่อว่า อนาคามี ท่านเรียกว่า อนาคามี เพราะบรรลุมรรคนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงฉลาดในการฝึกเวไนยสัตว์ ทรงแสดง ธรรมอันยิ่งใหญ่คือตติยมรรค อันอนุกุลแก่อัชยาศัยของเวไนยสัตว์ ทรงกระทำให้หนักแน่นด้วยความบริบูรณ์ในธรรมอันหนึ่ง โดยอุบายฉับพลัน จึงสมเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยประการฉะนี้. จริงอยู่ ก็เลสทั้งหลาย อันตติยมรรคพึงทำลาย มีปฏิฆสังโยชน์เป็นต้น แม้เป็นไปใน ภูมิอื่น ก็ไม่พ้นการละกามราคะไปได้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรง ตั้งพระองค์ไว้ในความเป็นผู้รับรองเล่า ? ตอบว่า เพื่อให้ภิกษุเหล่านั้น เกิดความอุตสาหะในการบรรลุนาคามิมรรค. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเห็นว่า เมื่อเรากล่าวว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละธรรมอย่างหนึ่ง เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี ดังนี้ ภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ จะสามารถละธรรมอย่างหนึ่งนั้น แล้วบรรลุตติยมุมิได้ แน่อน ทั้งจะเกิดความอุตสาหะว่า พระธรรมสามี ตรัสเป็นครั้งแรกว่า เราเป็นผู้รับรอง ดังนี้ จักสำคัญถึงข้อที่ควรปฏิบัติ เพื่อนำไปสู่ความเป็นจริง (อนาคามี) ดังนี้. ฉะนั้น เพื่อให้ภิกษุทั้งหลายเกิดความอุตสาหะ จึง ทรงตั้งพระองค์ไว้ในความเป็นผู้รับรองภิกษุเหล่านั้น เพื่อความเป็นพระอนาคามี.

* ม. ม. ๑๒/๒๓๔/๒๑๒. สุยาม. เป็น วมุตตปริยาย.

ว่าด้วยปจฺจนา ๔

คำว่า เป็นโณ (กตม) ในคำว่า ธรรมอย่างหนึ่ง เป็นโณ (กตม เอกธมฺ) นี้ เป็นคำถาม. ก็ธรรมตา คำถามมีอยู่ ๔ อย่าง คือ อภิภูโตตนาปจฺจนา ๑ ภิภูตังสันตนาปจฺจนา ๑ วมติเจตนาปจฺจนา ๑ อโนมติปจฺจนา ๑ กเดตุกัมมตนาปจฺจนา ๑.

ในคำถามเหล่านั้น ตามปกติ คนเรายังไม่รู้ ไม่เห็น ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง ไม่เข้าใจ ไม่แจ่มแจ้ง ไม่กระจ่างชัดถึงลักษณะ จึงถาม ปัญหา เพื่อรู้ เพื่อเห็น เพื่อพิจารณา เพื่อไตร่ตรอง เพื่อเข้าใจ เพื่อแจ่มแจ้ง เพื่อกระจ่างชัดถึงลักษณะนั้น นี้ชื่อว่า อภิภูโตตนาปจฺจนา (ถามเพื่อความสว่างในสิ่งที่ตนไม่เห็น). ตามปกติ คนรู้แล้ว เห็นแล้ว พิจารณาแล้ว ไตร่ตรองแล้ว แจ่มแจ้งแล้ว กระจ่างชัดแล้ว ซึ่งลักษณะ เขาถามปัญหาเพื่อเทียบเคียงกับบัณฑิตเหล่านั้น นี้ชื่อว่า ภิภูตังสันตนาปจฺจนา (ถามเพื่อเทียบเคียงกับสิ่งที่เห็นแล้ว). ตามปกติ คนเป็นผู้ตกอยู่ในความสงสัย ในความไม่รู้ ในความเคลือบแคลงว่า อย่างนี้หรือหนอ ไม่ใช่หรือหนอ เป็นอะไรหนอ เป็นอย่างไรหนอ ดังนี้ เขาจึงถามปัญหา เพื่อขจัดความสงสัย นี้ชื่อว่า วมติเจตนาปจฺจนา (ถามเพื่อขจัดความสงสัย).

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามปัญหา เพื่อทรงรับรองความเห็น ด้วยพระดำรัสมีอาทิว่า ตํ ก็ มนุญฺช ภิกฺขเว รูปํ นิจุจฺจ วา อนิจุจฺจ วา (ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอสำคัญความข้อนั้นเป็นโณ รูป เทียงหรือไม่เทียง) นี้ชื่อว่า อโนมติปจฺจนา (ถามเพื่อรับรอง). พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามปัญหา เพราะมีพระประสงค์เพื่อจะตรัสบอกแก่ภิกษุทั้งหลายว่า จตุตาโรปิ ภิกฺขเว อาหารา ภูตานิ วา สุตตานิ จิตฺตยา สมฺภวสฺสานิ วา ออนุคฺคหยา กตฺเต จตุตาโร (ภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔ เหล่านั้น ย่อมเป็นไปเพื่อดำรงชีวิตของเหล่าสัตว์ที่เกิดขึ้นแล้ว หรือเพื่อ

อนุเคราะห์เหล่าสัตว์จำพวกสัมภเวสี อาหาร ๔ คืออะไรบ้าง) นี่ชื่อว่า กณฺเฑกัมมตาปฺจณา (ถามเพื่อประสงค์จะบอก).

ในคำถาม ๕ อย่างเหล่านั้น คำถาม ๓ ข้อข้างต้น มิได้มีแก่ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย. ถามว่า เพราะเหตุไร จึงไม่มี ? ตอบว่า เพราะ ว่า ในทางทั้ง ๓ สังฆตธรรมใดๆ หรืออสังฆตธรรม (นิพพาน) พ้นจาก ทางไปแล้ว ที่จะไม่เห็น ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง ไม่เข้าใจ ไม่แจ้งชัด มิได้มีแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ด้วยเหตุนั้น คำถามเพื่อความ สว่างในสิ่งที่ไม่เห็น จึงไม่มีแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้น. กิจคือการ เทียบเคียงกับสมณะ พราหมณ์ เทพ มาร พรหม อื่นแห่งสังฆตธรรม และอสังฆตธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้นแทงตลอดแล้วด้วยพระ ญาณของตน ๆ มิได้มี ด้วยเหตุนั้น แม้คำถามเพื่อเทียบเคียงในสิ่งที่ เห็นแล้ว จึงมิได้มีแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้น. ก็เพราะพระผู้มี พระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะทั้งหลายไม่มีความเคลือบแคลง ข้ามพ้นวิจิกิจฉา ปราศจากความสงสัยในธรรมทั้งปวง ฉะนั้น แม้คำถามเพื่อขจัดความ สงสัย จึงมิได้มีแก่พระพุทธเจ้าเหล่านั้น. ส่วนคำถามอีก ๒ ข้อ นั้น มีอยู่. ในคำถาม ๒ ข้อ นั้น พึงทราบว่า คำถามนี้หมายถึง กณฺเฑกัมมตาปฺจณา.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงความรู้ที่พระองค์ตรัส ทามด้วยคำถามนั้นโดยสรุป จึงตรัสพระดำรัสมีอาทิว่า โลกํ ภิกฺขเว เอกธมฺมํ (ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงละธรรมอย่างหนึ่ง คือ โลกะ) ดังนี้

ในคำว่า โลกะ (โลก) นั้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ชื่อว่า โลก ด้วยอรรถว่า เป็นเครื่องอยากได้ หรืออยากได้เอง หรือเพียง อยากได้เท่านั้น. ความโลภนั้น พึงเห็นว่า มีลักษณะยึดอารมณ์ ดุจ ลิงติดตั้ง มีการเกาะเกี่ยวอารมณ์เป็นกิจ ดุจชิ้นเนื้อที่เขาใส่ลงในกระทะ ร้อน มีการไม่บริจาคนเป็นผล ดุจสีแห่งน้ำมันและยาหยอดตา มีทัศนะ ในการยินดีในธรรมอันเป็นเครื่องผูกมัดเป็นที่ยึดถือเป็นเหตุไกล้ เจริญ ผุดขึ้นเสมอ โดยเป็นแม่น้ำคือตัณหาพัดพาสัตว์ไปสู่อบาย ดุจแม่น้ำมี

กระแสน้ำเชี่ยว พัดพาสัตว์ไปสู่มหาสมุทร ฉะนั้น. โลกศัพท์นี้ เป็นคำ
สามัญที่ว่าด้วยความโลภทั้งปวงก็จริง แต่ในที่นี้ ฟังทราบว่าเป็นคำ
ที่ว่าด้วยความกำหนดในกาม. เพราะความโลภนั้น ถูกอนาคามิฆระฆ่า.

คำว่า ภิกษุทั้งหลาย (ภิกษเว) เป็นคำร้องเรียกอีก เพื่อให้ภิกษุ
ผู้หันหน้ารับธรรมเกิดความเอาใจใส่ในธรรมนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงวางหลักการบรรลุปหาน ด้วยคำว่า จงละ
(ปชต) นี้. อนึ่ง การบรรลุปหานนั้น ย่อมเป็นไปกับการบรรลु
ปริญา สัจฉิกิริยา และภาวนาด้วย ไม่แยกกันเลย. เป็นอันว่าท่าน
จัดกิจแห่งสัมมาทิฐิ ๔ อย่างลงในอริยสัจ (อริชฺฐาน) ๔ นั้นเอง. อนึ่ง
เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "พวกเธอจงละโลภะ" ดังนี้ เป็นอันตรัส
ถึงการละแม้โทสะเป็นต้นด้วย เพราะมีความเป็นอันเดียวกับปหาน โดย
เนื้อความ ฉนฺได เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงการบรรลุปหานอันเป็น
กิจแห่งสัมมาทิฐิ อันเป็นลักษณะแห่งสมุทยสัจ ก็ฉนฺนํ เป็นอัน
พระองค์ตรัสถึงลักษณะและกิจของสมุทยสัจ แม้แห่งองค์มรรคที่เหลือ
มิสัมมาสังกัปปะเป็นต้น อันเป็นเหตุทำร่วมกันแห่งสัมมาทิฐินั้นนั่นเอง
โดยเนื้อความ เพราะเหตุนี้ ฟังเห็นว่า ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสถึงความขวนขวายในอริยมรรคที่ครบถ้วนแล้ว. ความที่ท่านกล่าวถึง
ความขวนขวายโพธิปักขิยธรรมมีสติปัญญาเป็นต้นไว้ในที่นี้ ย่อมมีโดยนัยนี้
ฟังให้พิสดารตามสมควร.

อีกอย่างหนึ่ง ในสูตรนี้ ท่านกล่าวถึงปหานปริญา (การกำหนด
รู้ด้วยการละ) ด้วยคำว่า จงละโลภะ (โลภํ ปชต) นี้. เป็นอันท่าน
ตรัสรู้ปริญาแม้ทั้ง ๓ โดยความเป็นอริชฺฐาน คือ ปหานปริญยานั้น
มีจตรณปริญาเป็นอริชฺฐาน และจตรณปริญา มีญาตปริญาเป็นอริชฺฐาน
ในที่นี้ฟังเห็นอย่างนี้ว่า ท่านประกาศกระทำจตุสัจจกัมมัฏฐานให้บริบูรณ์
พร้อมด้วยผล. อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจด
แห่งญาณทัสสนะ) พร้อมด้วยผล ด้วยคำว่า จงละโลภะ, ก็ญาณทัสสน-

วิสุทธินั้น มีปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติ) เป็นที่อาศัย ฯลฯ จิตตวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งจิต) มีศีลวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งศีล) เป็นที่อาศัย เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่าการแสดงวิสุทธิ ๗ แม้ทั้งหมดพร้อมด้วยผล โดยความที่มีลำดับต่าง ๆ กัน อันผู้ประสงค์จะละความโลภ ด้วยการบำเพ็ญปริญญา ๓ เพื่อความเป็นผู้บริสุทธิ์นี้ พึงพิจารณาถึงโทษของความโลภ แล้วปฏิบัติเพื่อละความโลภนั้น โดยนัยต่าง ๆ ตามแนวบทพระสูตรมีอาทิอย่างนี้ว่า

ความโลภให้เกิดความพินาศ ความโลภยังจิตให้กำเริบ ชนย่อมไม่รู้ถึงความโลภนั้นที่เกิดแล้วในภายในว่าเป็นภัย คนโลภ ย่อมไม่รู้จักอรรถ คนโลภ ย่อมไม่เห็นธรรม ความโลภย่อมครอบงำคนในกาลใด ความมืดบอดย่อมมีในกาลนั้น^๑

คนที่ถูกราคะย่อมครอบงำ มีจิตยึดถือแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง ลักทรัพย์บ้าง ตัดช่องย่องเบาบ้าง ปล้นสะดมบ้าง ปล้นคนอยู่เรือนหลังเดียวบ้าง ดักปล้นในทางเปลี่ยวบ้าง ล้วงเก็บภรรยาคนอื่นบ้าง พุดปดบ้าง. ตณฺหา^๒นั้น เมื่อสมณพราหมณ์ผู้เจริญ ไม่รู้ ไม่เห็น ไม่เข้าใจ ตกอยู่ในตณฺหา ก็ทำให้สะดุ้งหวั่นไหวได้เหมือนกัน

บุรุษมีตณฺหาเป็นเพื่อน ท่องเที่ยวไปตลอดเวลา ยาวนาน ไม่ล่วงพ้นสงสารอันมีความเป็นอย่างนี้และมีความเป็นอย่างอื่นไปได้^๓

ไฟเสมอด้วยราคะ ไม่มี โทษเสมอด้วยโทสะ ไม่มี^๔ เราถูกกามราคะเผา จิตของเราถูกเผาด้วย^๕ ผู้ที่ถูกราคะยึด ย่อม ย่อมตกไปสู่กระแสตณฺหา เหมือนแมงมุมตกไปสู่ตาข่ายที่ตนทำเอง ฉะนั้น^๖

๑. จ. อิติ. ๒๕/๒๖๘/๒๔๕. ๒. จ. อิติ. ๒๕/๑๔๓/๒๓๖. ๓. จ. อ. ๒๕/๒๕/๔๒.

๔. ส. ส. ๑๕/๗๓๖/๒๗๖. ๕. จ. อ. ๒๕/๓๔/๖๒.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลาย ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อสะ
 กามราคะได้ คือ การถือเอาอสุภนิมิต ๑ การบำเพ็ญอสุภภาวนา ๑
 การคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ๑ การรู้จักประมาณในการบริโภค
 ๑ การคบมิตรดี ๑ การสนทนาเป็นที่สบาย ๑. จริงอยู่ แม้เมื่อถือเอา
 อสุภนิมิต ๑๐ อย่าง ก็สะกามราคะได้. แม้เมื่อชวนชวายบำเพ็ญอสุภ-
 ภาวนา ในอสุภะที่มีวิญญูญาณ ด้วยการเจริญกายคตาสติ ในอสุภะที่ไร้
 วิญญูญาณ ด้วยพิจารณาศพที่ขึ้นพองเป็นต้น ก็สะกามราคะได้. แม้ปิด
 ทวารด้วยประตูดุคคอสติ โดยสำรวมในอินทรีย์มีใจเป็นที่ ๖ ก็สะกามราคะ
 ได้ แม้เมื่อมีโอกาสที่จะกลืนคำข้าวอีก ๔-๕ คำ จึงดื่มน้ำ แล้วรู้ประมาณ
 ในโภชนะ เพียงเพื่อให้ชีวิตเป็นไปตามปกติ ก็สะกามราคะได้. สมดังที่
 ท่านกล่าวไว้ว่า

ไม่บริโภคคำข้าว ๔-๕ คำ (ก่อนจะอิ่ม) แล้วพึง
 ดื่มน้ำ เพียงพอเพื่ออยู่อย่างสบาย ของภิกษุผู้มีจิต
 เด็ดเดี่ยว.*

แม้เมื่อคบคนดี ผู้ยินดีในการเจริญอสุภกรรมฐาน ก็สะกามราคะได้
 แม้ในการสนทนาเป็นที่สบายถึงเรื่องอสุภะ ๑๐ ในที่ทั้งหลายมีที่ยืนและที่
 นั่งเป็นต้น ก็สะกามราคะได้. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุ
 ทั้งหลาย อสุภนิมิตมีอยู่ การมนสิการโดยแยบคาย การทำให้มาก การ
 เพิ่มกำลัง ในอสุภนิมิตนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อไม่ให้เกิดกามฉันทะที่ยังไม่
 เกิด หรือเพื่อสะกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว.* ภิกษุปฏิบัติเพื่อละโลภะอัน
 ได้แก่กามราคะ ในส่วนเบื้องต้นอย่างนี้ ชวนชวายวิปัสสนา ย่อมตัด
 โลภะนั้นได้ด้วยตติยมรรคโดยไม่มีเหลือ. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระ
 ภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงละธรรมอย่างหนึ่งคือโลภะ
 เราเป็นผู้รับรองพวกเธอ เพื่อความเป็นพระอนาคามี.

ในข้อนี้ เกจิอาจารย์กล่าวว่า “ก็โลภะที่ละในสูตรนี้เป็นอย่างไร

เป็นโลกะในอดีต หรืออนาคต หรือปัจจุบัน ?” อันที่จริง โลกะในสูตรนี้ พึงละไม่ใช่ทั้งอดีต ทั้งอนาคต เพราะยังไม่มีอดีตและอนาคตเหล่านั้น. ท่านกล่าวไว้ว่า “ความจริง จิตดับแล้วหรือยังไม่เกิด หามีไม่.” อนึ่ง ความพยายามถึงความไร้ผล. เมื่อเป็นเช่นนั้น ต้องเป็นโลกะปัจจุบัน. แม้ด้วยประการอย่างนี้ ความพยายามไม่มีผล และมรรคภาวนาเศร้าหมอง (ที่ย่อนยาน) ย่อมได้รับ เพราะความพยายามนั้นได้สลายไปเสียแล้ว อีกอย่างหนึ่ง โลกะที่ปราศจากจิต จะพึงมีได้ นัยนี้ท่านไม่ต้องการ. ควรจะกล่าวว่า ความโลกะที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ละไม่ได้โดยนัยที่กล่าวแล้ว. เหมือนอย่างว่า ต้นไม้อ่อนยังไม่มีผล บุรุษพึงเอาฝักตัดต้นไม้ในที่โคน เมื่อไม่มีการตัดต้นไม้ นั้น ผลเหล่าใดพึงเกิด ผลเหล่านั้นก็ยังไม่เกิด เพราะต้นไม้ถูกตัด จะพึงเกิดไม่ได้ ฉนั้นใด เมื่อบรรลุนิยามมรรค ไม่มีอยู่ ความโลกะที่ควรเกิด ย่อมไม่เกิด เพราะความที่แห่งความโลกะนั้นมีเหตุถูกกำจัด ถูกการบรรลุนิยามมรรคกระทำแล้ว. ความโลกะนี้ ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า “เกิดเพราะได้กุมิ.” จริงอยู่ เบญจขันธ์อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ชื่อว่า กุมิ เพราะเป็นฐานให้เกิดความโลกะนั้น. ท่านกล่าวอธิบายความข้อนี้ไว้ว่า ความโลกะเกิดเพราะได้กุมิ ดังที่จะกล่าวว่า สา กุมิ เตน ลหุตา (กุมินั้นอันความโลกะได้แล้ว) ๑ เกิดเพราะยึดถืออารมณ์ ๑ เกิดเพราะไม่ข่มไว้ ๑ เกิดเพราะไม่ถอน ๑.

คำว่า ใน ... นั้น (ตตถ) คือ ในสูตรนั้น. บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระสูตรหนึ่ง โดยผู้เป็นคฤา. ถามว่า ใครกล่าว ? ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า (ตรัส) ก็ในฐานะเช่นนั้นอื่น ๆ พระสังคิตกอาจารย์เป็นผู้ผูกคฤา. แต่ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาความที่พระองค์ตรัสด้วยอัชยาภัยของบุคคลผู้ชอบคฤา จึงตรัสเป็นคฤา.

ในข้อว่า สัตว์ทั้งหลาย โลกแล้วด้วยความโลกอันใด ย่อมไปสู่ทุกคติ (เขน โลกาน ลหุตาเส สตุตา . คจฺจนฺติ ทุกฺคตี) นั้น อธิบายว่า

สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้โลภด้วยความโลภใด อันมีลักษณะเกาะอารมณ์ มี
กิจรสเกี่ยวข้องกับแต่ความโลภนั้น คือ ยากได้ยึดติดในอายตนะภายใน
และภายนอก. คำว่า เส เป็นเพียงนิบาต. ก็นักคิดอักษรทั้งหลาย
ต้องการลง เส อักษรในฐานะเช่นนี้. สัตว์ไม่ประพฤตีสุจริตไร ๆ ในกาย-
สุจริตเป็นต้น เพราะเป็นผู้โลภอย่างเดียวนั้น สละสมกายทุจริตเป็นต้น
ได้ชื่อว่า สัตว์ เพราะเป็นผู้ต้องเกี่ยวข้องกับรูปเป็นต้น ย่อมเข้าถึง
นรก กำเนิดดิรัจฉาน เปตวิสัย อันได้ชื่อว่า ทุกคติ เพราะเป็นที่ให้
เกิดทุกข์ ด้วยการถือปฏิสนธิ.

คำคาถาว่า ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่งความโลภนั้น
ย่อมละเสียได้ (คำ โลก สุมมทญฺญา ปชนฺติ วิปสฺสโน) ความว่า
ชนชื่อว่า ผู้เห็นแจ้ง เพราะเห็นอุปาทนันธ์ ๕ มีรูปเป็นต้น โดยอาการ
หลายอย่าง มีความไม่เที่ยงเป็นต้น รู้ความโลภตามที่กล่าวแล้วนั้น โดย
ชอบ โดยเหตุโดยญาณอันไม่วิปริต โดยอาการเหล่านี้ คือ โดยความ
เป็นจริง โดยความเกิด โดยความดับ โดยความชื่นชม โดยความ
เป็นโทษ โดยความออกไป คือ รู้ด้วยปัญญา อันได้แก่ ญาตปริญญา
(กำหนดรู้ด้วยการรู้) ตีรณปริญญา (กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา) ย่อมละ
กิเลสที่เหลือ ด้วยมรรคปัญญาอันเป็นส่วนเบื้องต้นของวิปัสสนาปัญญา
ด้วยสมุจเฉทปหาน คือ ไม่ให้เกิดขึ้นในสันดานของตนอีกต่อไป.

ชื่อว่า ครั้นละได้แล้ว ย่อมไม่มาสู่โลกนี้อีก ไม่ว่าในกาลไหน ๆ
(ปหาย น ปุณฺณานิ อิมํ โลกํ กุทาจน) ความว่า ครั้นละโลภะ
นั้นกับกิเลสที่เหลือ พร้อมด้วยกิเลสสำคัญที่ละได้แล้วยังเหลืออยู่หนึ่ง
ด้วยอนาคามีมรรค ย่อมไม่มาสู่โลก อันได้แก่กามชาตุนี ในภายหลังอีก
ด้วยการถือปฏิสนธิ แม้ในกาลไหน ๆ เพราะละโอรัมภาคิยสังโยชน
(สังโยชนเบื้องต้น) ได้เรียบร้อยแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจบเทศนา
ลงด้วยอนาคามีผล ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า เนื้อความนี้ (อยมฺปิ อตุโถ) ความว่า พระผู้มีพระ

ภาคเจ้าทรงประกาศความด้วยพระสูตรนี้ตั้งแต่สดนิทาน จนถึงจบคาถา.
 อปิ คัมภี เป็นคัมภีร์ประมวลความในพระสูตรที่กล่าวอยู่ในบัดนี้. บทที่
 เหลือ มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

สมุทยสัง มาในพระสูตรนี้โดยสรุป. มรรคสัง มาโดยส่วน
 ของปหาน สองสังจะนอกนั้น พึงยกออกไป เพราะทั้งสองสังจะนั้น
 เป็นเหตุ. ทุกขสัง สมุทยสัง มรรคสัง ย่อมขัดตามทีกล่าวไว้ใน
 คานานั้นแล. สังจะนอกนั้น ยกออกไป. ในสูตรแม้อื่นจากนี้ก็มิมีนัยนี้.

อรรถกถาสูตรที่ ๑ แห่งการพรรณนาอิติวุตตกะ
 ในอรรถกถาขุททกนิกาย ชื่อปรมัตถทีปนี จบ

๒. โทสสูตร

ว่าด้วยละโทสะได้ เป็นพระอนาคามี

[๑๘๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว
 พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้
 สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละธรรมอย่างหนึ่ง
 เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี ธรรมอย่าง
 หนึ่งเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละธรรมอย่างหนึ่งคือโทสะ
 เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว. ในพระสูตรนั้น พระ
 ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้ประทุษร้ายด้วยโทสะอันใด ย่อม
 ไปสู่ทุกคติ ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่งโทสะ

อันนั้น ปอมละเสียได้.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

โทสสูตร ที่ ๒ จบ

อรรถกถาโทสสูตร

สูตรที่ ๒ มีคำเริ่มต้นว่า จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาค
เจ้าตรัสแล้ว ฯลฯ คือโทสะ (วุตฺตํ เหตุ ฯ เปฯ โทส) ดังนี้. ในสูตรที่ ๒
นั้น มีการพรรณนาบทตามลำดับดังนี้. เราจักพรรณนาบทไปตามลำดับ
ในสูตรทั้งปวงเหมือนกัน จากสูตรนี้อย่างเดียวกับสูตรนี้. เพราะพระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงตรวจดูอัธยาศัยของบุคคลผู้มากด้วยโทสะ จึงทรงแสดง
พระสูตรนี้ เพื่อระงับโทสะ ฉะนั้น จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย
จงละธรรมอย่างหนึ่งคือโทสะ (โทส ภิกฺขเว เอกธมฺมํ ปชฺชสฺว) ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า โทสะ (โทส) ได้แก่ ความอาฆาตอัน
เกิดจากอาฆาตวัตถุ ๑๔ อย่าง คือ ๔ อย่าง ท่านกล่าวไว้ในพระสูตร
โดยนัยเป็นต้นว่า ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นว่า เขาได้ประพฤติกาม
พิณาศแก่เรา ดังนี้ และ ๔ อย่าง อันตรงกันข้ามกับข้างต้นเป็นต้นว่า
เขาไม่ประพฤตสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่เรา ดังนี้ กับสิ่งที่ไม่ใช่ฐานะ มีตอ
และหนามเป็นต้น รวมเป็น ๑๔ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง. ก็ความ
อาฆาตนั้นท่านกล่าวว่า "เป็นโทสะ" เพราะอรรถว่าเป็นเหตุประทุษร้าย
หรือลงมือประทุษร้ายเอง หรือเพียงคิดประทุษร้ายเท่านั้น. โทสะนั้น
พึงเห็นว่ามีลักษณะดุร้าย ดุจอสรพิษที่ถูกกระตุ้น พึงเห็นว่ามีความชาน
ไป ดุจถูกวางยาพิษ พึงเห็นว่ามีลักษณะเผานิสัยของตน ดุจไฟไหม้ป่า

พึงเห็นว่าเป็นการบำรุงความโหดเหี้ยม ตูจัตรูได้โอกาสแล้ว พึงเห็นว่าเป็นปทัฏฐานแห่งอาฆาตวัตถุตามที่กล่าวแล้ว ตูจของบุดและน้ำมูตรผสมกับยาพิษ. คำว่า จงละ (ปชพล) ได้แก่ พวกเธอจงตัดขาด.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมเป็นที่ระงับความอาฆาต ๕ ประการอย่างนี้ว่า ธรรมเป็นที่ระงับความอาฆาตซึ่งเกิดแก่ภิกษุโดยประการทั้งปวง ๕ ประการนี้. ๕ ประการ เป็นไฉน คือ ความอาฆาตพึงเกิดขึ้นในบุคคลใด พึงเจริญเมตตาในบุคคลนั้น ๑ ความอาฆาตพึงเกิดขึ้นในบุคคลใด พึงเจริญกรุณาในบุคคลนั้น ๑ ความอาฆาตพึงเกิดขึ้นในบุคคลใด พึงเจริญอุเบกขาในบุคคลนั้น ๑ ความอาฆาตพึงเกิดขึ้นในบุคคลใด พึงถึงการไม่นึก ไม่ใส่ใจในบุคคลนั้น ๑ ความอาฆาตพึงเกิดขึ้นในบุคคลใด พึงนึกถึงความเป็นผู้มีกรรมเป็นของของตน ให้ตั้งอยู่ในบุคคลนั้นว่า ท่านผู้นี้มีกรรมเป็นของของตน จักเป็นทายาทของกรรม ๑^{*} ดังนี้.

ท่านพระสาริบุตรได้กล่าวว่า อาวุโสทั้งหลาย ธรรมเป็นที่ระงับความอาฆาตซึ่งเกิดขึ้นแก่ภิกษุโดยประการทั้งปวง ๕ ประการนี้. ๕ ประการ เป็นไฉน คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มีความประพฤติทางกาย ไม่บริสุทธิ์ ฯลฯ เป็นผู้มีความประพฤติทางวาจาไม่บริสุทธิ์ ฯลฯ ภิกษุพึงระงับความอาฆาตในบุคคลเห็นปานนั้น^๑ อนึ่ง พระศาสดาทรงสอนไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย หากว่าผู้ที่พิจารณาโดยวิธีระงับความอาฆาตอย่างใดอย่างหนึ่ง ใน ๕ อย่างนั้น โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ แล้วยังมีใจประทุษร้าย แม้ในใจผู้ต่ำช้า ที่เอาเลื่อยเลื่อยอวัยวะน้อยใหญ่จนขาดเป็นสองท่อน ก็ชื่อว่า เป็นผู้ไม่ทำตามคำสอนของเรา^๒ ดังนี้

ผู้ใดโกรธตอบบุคคลผู้โกรธแล้ว ผู้นั้นเป็นผู้เลว
กว่าบุคคลนั้นแหละ เพราะการโกรธตอบนั้น ผู้ไม่
โกรธตอบผู้ที่โกรธแล้ว ย่อมชนะสงครามที่ชนะได้ยาก

ผู้ใดรู้ผู้อื่นโกรธแล้ว เป็นผู้มีสติสงบระงับได้ ผู้นั้น
ชื่อว่าประพฤติประโยชน์แก่บุคคล ๒ ฝ่าย คือ ทั้ง
แก่ตนและทั้งแก่คนอื่น^๑

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๗ ประการเหล่านั้น เป็นความมุ่งหมาย
เป็นความต้องการของศัตรู ย่อมมาถึงสตรีหรือนุรุชผู้มักโกรธ. ธรรม
๗ ประการเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย ศัตรูในโลกนี้ ย่อมปรารถนาต่อ
ศัตรูอย่างนี้ว่า กระไรหนอ ผู้นี้จะพึงมีผิวพรรณเศร้าหมอง. ข้อนั้นเพราะ
เหตุไร ภิกษุทั้งหลาย ศัตรูย่อมไม่พอใจ เพราะเห็นศัตรูมีผิวพรรณงาม

ภิกษุทั้งหลาย คนมักโกรธนี้ ถูกความโกรธครอบงำ ถูกความ
โกรธย่ำยี แม้เขาอาบน้ำเป็นอย่างดี ลูบได้เป็นอย่างดี โกนผมและทนต์
นุ่งผ้าขาว โดยที่แท้ เขายังมีความโกรธครอบงำ ก็ยังมีผิวพรรณเศร้า
หมองอยู่แน่นอน. ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นธรรมข้อที่ ๑ ที่ เป็นความมุ่งหมาย
เป็นความต้องการของศัตรู ย่อมมาถึงสตรีหรือนุรุชผู้มักโกรธ.

ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ศัตรูย่อมปรารถนาต่อศัตรู
อย่างนี้ว่า กระไรหนอ ผู้นี้พึงอยู่อย่างลำบาก ฯลฯ ไม่พึงมีประโยชน์
มากมาย ฯลฯ ไม่พึงมีสมบัติ ฯลฯ ไม่พึงมียศ ฯลฯ ไม่พึงมีมิตร ฯลฯ
เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พึงเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก.
ข้อนั้นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย ศัตรูย่อมไม่พอใจในการที่ศัตรูไปสวรรค์.
ภิกษุทั้งหลาย คนมักโกรธนี้ ถูกความโกรธครอบงำ ถูกความโกรธย่ำยี
ย่อมประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจ. เขาครั้นประพฤติทุจริตทางกาย
วาจา ใจ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก คนที่ถูกความโกรธครอบงำ
ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก^๒

คนโกรธย่อมไม่รู้orro คนโกรธย่อมไม่เห็นธรรม

ฯลฯ^๓

พึงละความโกรธ พึงละมานะ พึงก้าวล่วงสังโยชน์
ทั้งปวง ฯลฯ”

ความโกรธทำให้เกิดความพินาศ ความโกรธทำให้
จิตกำเริบ ฯลฯ”

บุคคลฆ่าความโกรธเสียได้ ย่อมอยู่เป็นสุข บุคคล
ฆ่าความโกรธเสียได้ ย่อมไม่เศร้าโศก พราหมณ์
ความโกรธมีรากเป็นพิษ มียอดหวาน”

ท่านผู้มีปัญญาจุจณณดิน ท่านจงงดโทษสัก
ครั้งหนึ่งเถิด บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่มีความโกรธเป็น
กำลัง.”

การแนะนำภิกษุเหล่านั้นในข้อนั้นว่า เธอทั้งหลายจงพิจารณาถึง
โทษในโทษะและอาณิสสในการละโทษะ โดยตรงกันข้าม ดังกล่าวแล้ว
โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล้ว จงละโทษะในส่วนเบื้องต้น
ด้วยตหังคปทานเป็นต้น แล้วพึงชวนชวาววิปัสสนาให้เกิด จงดัดขาด
จงละโทษะด้วยตติยมรรคให้หมดสิ้นไป ด้วยเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาค
เจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงละธรรมอย่างหนึ่งคือโทษะเสีย
(โทษ์ ภิกขเว เอกธมมํ ปชหต) ดังนี้.

คำว่า เป็นผู้ประทุษร้าย (ทุฏฐาส) ได้แก่ เป็นผู้ประทุษร้าย
เพราะมีจิตประทุษร้ายด้วยความอาฆาต. บทที่เลื้ออันควรกล่าวในสูตร
ที่ ๒ นี้ มีนัยดังได้กล่าวแล้วในอรรถกถาสสูตรที่ ๑ นั้นแล.

อรรถกถาสสูตรที่ ๒ จบ

๓. โมหสูตร ว่าด้วยละโมหะได้ เป็นพระอนาคามี

[๑๔๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละธรรมอย่างหนึ่ง เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี ธรรมอย่างหนึ่งเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละธรรมอย่างหนึ่งคือโมหะ เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้หลงแล้วด้วยโมหะอันใด ย่อม
ไปสู่มุคต ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่งโมหะ
อันนั้น ย่อมละเสียได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อมไม่มาสู่
โลกนี้อีก ไม่ว่าในกาลไหน ๆ.

เนื้อความแน้นนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

โมหสูตร ที่ ๓ จบ

อรรถกถาโมหสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๓ ดังต่อไปนี้.

คำว่า โมหะ (โมห์) ได้แก่ ความไม่รู้. จริงอยู่ ความไม่รู้นั้นมีหลายประเภท โดยวิภาค โดยนัยเป็นต้นว่า ความไม่รู้ในทุกข์

ความไม่รู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่รู้ในการดับทุกข์ ความไม่รู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์. ท่านกล่าวว่า "โมหะ" เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้หลง หรือหลงไปเอง หรือเป็นเพียงความหลงเท่านั้น. พึงเห็นว่า โมหะนั้นมีความที่จิตมืดเป็นลักษณะหรือมีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีความไม่แทงตลอดเป็นรส หรือมีความปกปิดสภาพอารมณ์เป็นรส มีการปฏิบัติหลงลืมเป็นอาการปรากฏ หรือปรากฏมืดมัวเป็นอาการปรากฏ มีการไม่ใส่ใจโดยแยบคายเป็นปทัฏฐาน เป็นรากแห่งอกุศลทั้งหมด.

บัดนี้ พึงเห็นความแห่งคำว่า จงละ (ปรหต) ดังนี้

คนหลงย่อมไม่รู้อรรถ คนหลงย่อมไม่เห็นธรรม
โมหะย่อมครอบงำคนในกาลใด ความมืดบอดย่อมมี
ในกาลนั้น โมหะให้เกิดความพินาศ ฯลฯ^๑

ภิกษุทั้งหลาย อวิชชาเป็นหัวหน้า (ส่วนเบื้องต้น)
ของการเข้าถึงอกุศลธรรม^๒

สัตว์โลกถูกโมหะรัดรั้งไว้ ปากถูกดุจสิ่งน่าพอใจ^๓

โมหะเป็นเหตุเพื่อให้เกิดกรรมทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงพิจารณาโทษในโมหะ โดยนัยมีอาทิว่า พรหมณ์ คนหลงแลถูกโมหะครอบงำ มีจิตยึดแน่น ย่อมประสพภัยเวรแม้ในปัจจุบัน ย่อมประสพภัยเวรแม้ในภพหน้า และโดยนัยเป็นต้นว่า ความพินาศใด ๆ พึงเกิดขึ้นด้วยกรรมเศร้าหมอง มีกามฉันทะเป็นต้น ความพินาศทั้งหมดนั้นมีโมหะเป็นเหตุ และอานิสงส์ในการละโมหะ โดยตรงกันข้ามกับโทษนั้น แล้วละโมหะด้วยตหังคะเป็นต้น ในส่วนเบื้องต้น โดยลำดับการละกามฉันทะเป็นต้นนั่นเอง จงละโมหะอันเป็นเอกของโลกะและโทษะตามที่กล่าวแล้ว โดยสมุจเฉทด้วยตติยมรรค. ก็ในพระสูตรนี้ ท่านประสงค์เอาโมหะอันอนาคามีมรรคพึงฆ่ามันเอง.

๑. จ. อิติ. ๒๕/๒๖๘/๒๗๖.

๒. จ. อิติ. ๒๕/๒๑๘/๒๕๕.

๓. จ. อิติ. ๒๕/๑๕๗/๒๐๕.

คำว่า เป็นมูลง (มูฬหาเส) ได้แก่ เป็นผู้หลงในประโยชน์ และมีใจประโยชน์ของตน อันต่างด้วยกุศลอกุศลมีโทษและไม่มีโทษเป็นต้น บทที่เหลือ มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

อรรถกถาสูตที่ ๓ จบ

๔. โกธสูตร

ว่าด้วยผลละความโกรธได้ เป็นพระอนาคามี

[๑๘๒] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละธรรมอย่างหนึ่ง เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี ธรรมอย่างหนึ่งเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่งคือโกรธ เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้โกรธแล้วด้วยโกรธอันใด
 ย่อมไปสู่ทุกคติ ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่ง
 โกรธอันนั้น ย่อมละเสียได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อมไม่
 มาสู่โลกนี้อีก ไม่ว่าในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

โกธสูตร ที่ ๔ จบ

อรรถกถาโกธสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

คำว่า โกะระ (โกธ) คือ โทสะ. เพราะโทสะนั้นแล ท่านกล่าวอย่างนี้ด้วยอรรถาธิบายของบุคคลผู้รู้ โดยปริยายของโกธะ ฉะนั้น พึงทราบความในสูตรนี้ โดยนัยที่กล่าวแล้วในสูตรที่ ๒ นั้นแล. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นความโกรธ มีความขัดเคืองเป็นลักษณะ มีท่าความอาฆาตเป็นรส มีความวิบัติแห่งจิตเป็นอาการปรากฏ มีความเน่าของจิต (เป็นเหตุใกล้สุด). พึงทราบความต่างกันดังนี้.

อรรถกถาสูตรที่ ๔ จบ

๕. มัคขสูตร

ว่าด้วยละมักขะได้ เป็นพระอนาคามี

[๑๘๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละธรรมอย่างหนึ่ง เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี ธรรมอย่างหนึ่งเป็นโณ ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละธรรมอย่างหนึ่งคือมักขะ เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้ลบหลู่แล้วด้วยความลบหลู่อันใด
ย่อมไปสู่ทุกคติ ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่ง

ความลบหลู่อันนั้น ย่อมละเสียได้ ครั้นละได้แล้ว
ย่อมไม่มาสู่โลกนี้อีก ไม่ว่าในกาลไหน ๆ.

เนื้อความแนนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

มักขสูตร ที่ ๕ จบ

อรรถกถามักขสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๕ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ลบหลู่ (มกฺข) ได้แก่ ลบหลู่คุณท่าน. จริงอยู่ ผู้ว่า
คนลบหลู่ นั้น เป็นเหมือนคนจับคุณแล้วประหารผู้อื่น กายของตน ย่อม
เบื่อนก่อนทีเดียว แม้นั้น ท่านก็กล่าวว่า เป็นผู้มักลบหลู่คุณผู้อื่น
เพราะการทำเช่นนั้น โดยประสงค์จะลบหลู่คุณของผู้อื่น เป็นความจริง
คนลบหลู่ นั้น ย่อมลบหลู่ คือ ล้างคุณของผู้อื่นให้พินาศไปดุจผ้าเช็ดน้ำ
เช็ดน้ำที่ติดตัวของผู้อาบน้ำ ฉะนั้น. จริงอยู่ ท่านกล่าวว่า "ลบหลู่"
เพราะทำลาย กาจัดสัการะอันใหญ่ ซึ่งเป็นที่ปรากฏแก่คนเหล่านั้น. พึง
เห็นว่าคนลบหลู่ นั้น มีการลบหลู่คุณผู้อื่นเป็นลักษณะ มีการทำให้คน
ทั้งหลายพินาศเป็นรส (หรือกิจ) มีการปกปิดคุณของเขาเป็นอาการปรากฏ.
แต่โดยใจความ พึงเห็นว่า คนลบหลู่เป็นผู้มีจิตตูปบาทสหระตด้วย
โทมนัสอันเป็นไปโดยอาการลบหลู่คุณของผู้อื่น. คำว่า จงละ (ปชฺชต)
อธิบายว่า เธอทั้งหลาย จงพิจารณาโทษมีประภัตดังกล่าวแล้วในมักขะ
นั้น และโทษมีนัยดังกล่าวแล้วในโทษะ และอานิสงส์ในการละโทษตาม
ที่กล่าวนั้น แล้วละด้วยตทั้งคะเป็นต้นในส่วนเบื้องต้น ชวนชวายเป็นเกิด
วิปัสสนา แล้วละไมให้มีส่วนเหลือด้วยตติยมรรค.

คำว่า เป็นผู้ลบหลู่ (มกุชิตาเส) ได้แก่ เป็นผู้ลบล้างคุณของผู้
อื่น คือ ป้ายร้ายความดีของผู้อื่น. อธิบายว่า เป็นผู้ขจัดคุณแม่ของตน
จากการที่ลบล้างคุณของผู้อื่นนั้นด้วย. บทที่เหลือ มินัยดังได้กล่าวแล้ว
นี้แล.

อรรถกถาสูตรที่ ๕ จบ

๖. มานสูตร

ว่าด้วยละมานะได้ เป็นพระอนาคามี

[๑๘๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว
พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้
สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละธรรมอย่างหนึ่ง
เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี ธรรมอย่าง
หนึ่งเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละธรรมอย่างหนึ่งคือมานะ
เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้มัวเมาด้วยมานะอันใด ย่อม
ไปสู่ทุกคติ. ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่งการ
ถือตัวอันนั้น ย่อมละเสียได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อม
ไม่มาสู่โลกนี้อีก ไม่ว่าในกาลไหน ๆ.

เนื้อความแม้นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

มานสูตร ที่ ๖ จบ

อรรถกถามาณสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๖ ดังต่อไปนี้.

คำว่า มาณะ (มาน) ได้แก่ มีใจหยิ่งอาสยเรื่องชาติเป็นต้น. ด้วยว่า คนมีใจหยิ่งนั้น ท่านกล่าวว่า “มีความถือตัว” เพราะอรรถว่า เป็นเหตุทำให้สำคัญ โดยนัยเป็นต้นว่า เราเป็นผู้ประเสริฐ ดังนี้ หรือสำคัญตนเอง หรือเป็นผู้ยกย่องการถือตัว. มาณะนี้นั้นมี ๓ อย่าง คือ มาณะว่า เราเป็นผู้ประเสริฐกว่า ๑ มาณะว่า เราเป็นผู้เสมอเขา ๑ มาณะว่า เราเป็นผู้เลว ๑. พึงเห็นมาณะ มีการหยิ่งเป็นลักษณะอีก ๔ อย่าง คือ มาณะว่า เราเป็นผู้ประเสริฐกว่าผู้ประเสริฐ ๑ เสมอกับผู้ประเสริฐ ๑ เลวกว่าผู้ประเสริฐ ๑ ประเสริฐกว่าผู้เสมอ ๑ เสมอกับผู้เสมอ ๑ เลวกว่าผู้เสมอ ๑ ประเสริฐกว่าผู้เลว ๑ เสมอกับผู้เลว ๑ เลวกว่าผู้เลว ๑ มีการถือตัวเป็นกิจรส หรือมีการยกย่องเป็นรส มีความเป็นคนพอง เป็นอาการปรากฏ หรือมีความยิ่งใหญ่เป็นอาการปรากฏ เป็นจุดคนมัก มีความโลภปราศจากทัญญูเป็นปทัฏฐาน.

คำว่า จงละ (ปชต) มีอธิบายว่า เธอทั้งหลายจงพิจารณาโทษมีประเภทเป็นต้นอย่างนี้ว่า มาณะทั้งหมดนั้นมีการยกตนและชมผู้อื่นเป็นนิमित เป็นเหตุไม่ทำการกราบไหว้ การต้อนรับ อัญชลีกรรมและสามิจักรมเป็นต้น ในท่านผู้อยู่ในฐานะที่ควรเคารพ เป็นเหตุให้ถึงความประมาทโดยความเมาในชาติและเมาในบุรุษเป็นต้น ดังนี้ และอันสงส์ของความไม่มีมานะอันตรงกันข้ามกับโทษนั้น แล้วเริ่มตั้งจิตอ่อนน้อมในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ตูจคนจันฑาลเข้าไปสู่ราชสภา แล้วละมานะนั้นด้วยตทังคปทานในส่วนเบื้องต้น เจริญวิปัสสนา ละมานะด้วยอนาคามิมรรค. ในสูตรนี้ ท่านประสงค์มานะอันอนาคามิมรรคพึงฆ่าเท่านั้น.

คำว่า เป็นผู้มัวเมา (มตฺตาเส) ได้แก่ เป็นผู้มัวเมาได้ด้วยมานะมีมัวเมาในชาติและมัวเมาในบุรุษเป็นต้น อันเป็นเหตุให้ถึงความประมาท

เป็นต้น ยกย่องตนแล้วมัวเมา. บทที่เหลื่อมมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

แต่ใน ๖ สูตร หรือในคาถาทั้งหลายตามลำดับเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้ายังภิกษุทั้งหลายให้ถึงอนาคามีผลแล้วจึงจบเทศนา.

ในท่านผู้บรรลุอนาคามีผลนั้น ได้เป็นพระอนาคามี ๕ ด้วยอำนาจาภพที่เกิด คือ อวิหา อตปฺปา สุตฺตสา สุตฺตสี อกนิฏฺฐา. บรรดาพระอนาคามี ๕ เหล่านั้น ท่านที่เกิดในชั้นอวิหา ชื่อว่า อวิหา. ท่านเหล่านั้นมี ๕ คือ อันตราปรินิพพายี (ท่านผู้จะปรินิพพานในระหว่างอายุยังไม่ทันถึงกึ่ง) ๑ อุปหัจจปรินิพพายี (ท่านผู้จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งแล้วจนถึงที่สุด) ๑ อสังขารปรินิพพายี (ท่านผู้จะปรินิพพานด้วยไม่ต้องใช้ความเพียรแรงกล้า) ๑ สสังขารปรินิพพายี (ท่านผู้จะปรินิพพาน ด้วยต้องใช้ความเพียรเรียวแรง) ๑ อุทฺธังโสโตอกนิฏฺฐคามิ (ท่านผู้มีกระแสน้ำนองบนไปสู่อกนิฏฐภพ) ๑. ท่านที่ชื่ออตปฺปา สุตฺตสา สุตฺตสี ก็เหมือนอย่างนั้น แต่ท่านผู้เป็นอุทฺธังโสโตอกนิฏฐคามิ ย่อมสิ้นสุดในชั้นอกนิฏฐา.

บรรดาพระอนาคามี ๕ เหล่านั้น ท่านผู้เกิดในชั้นอวิหาเป็นต้นแล้ว ปรินิพพานด้วยการดับกิเลสเพื่อบรรลุพระอรหัตต์ไม่เกินกึ่งอายุ ชื่อว่า อันตราปรินิพพายี. ท่านผู้ปรินิพพานพ้นกึ่งอายุ คือ ๕๐๐ กัป เป็นภคณ์ เริ่มต้นในชั้นอวิหาเป็นต้น นี้ชื่อว่า อุปหัจจปรินิพพายี. ท่านผู้ปรินิพพานด้วยการดับกิเลสโดยลำบากน้อยไม่ต้องทำความเพียรนัก นี้ชื่อว่า อสังขารปรินิพพายี. ท่านผู้ปรินิพพานด้วยความยากลำบาก ต้องทำความเพียรแรงกล้า นี้ชื่อว่า สสังขารปรินิพพายี. ส่วนท่านที่ชื่อว่า อุทฺธังโสโต เพราะมีกระแสคือตัณหาและกระแสคือมรรคในเบื้องบน โดยถือเอาเบื้องบนในชั้นอวิหาเป็นต้น. นี้ชื่อว่า อกนิฏฐคามิ เพราะไม่อาจเกิดในชั้นอวิหาเป็นต้น แล้วบรรลุพระอรหัตต์ได้ จึงดำรงอยู่ในชั้นนั้นชั่วอายุแล้วจึงไปสู่ชั้นอกนิฏฐา ด้วยการถือเอาปฏิสนธิ.

ก็ในสูตรนี้ พึงทราบอกนิฏฐคามิ ๔ หมวด คือ อุทฺธังโสโต

อกนิฏฐคามิ (ท่านผู้มีกระแสน้ำเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภาพ) ๑ อุทธังโสโต น
 อกนิฏฐคามิ (ท่านผู้มีกระแสน้ำเบื้องบนไม่ไปสู่อกนิฏฐภาพ) ๑ น อุทธังโสโต
 อกนิฏฐคามิ (ท่านผู้ไม่มีกระแสน้ำเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภาพ) ๑ น อุทธังโสโต
 น อกนิฏฐคามิ (ผู้ไม่มีทั้งกระแสน้ำเบื้องบน ทั้งไม่ไปสู่อกนิฏฐภาพ) ๑.
 ถามว่า อย่างไร ? ตอบว่า ผู้ที่หมดจดในเทวโลก ๔ ตั้งแต่ชั้นอวิหา
 แล้วไปสู่ชั้นอกนิฏฐาจึงปรินิพพาน นี่ชื่อว่า อุทธังโสโต อกนิฏฐคามิ.
 ท่านผู้หมดจดในเทวโลก ๓ ชั้นต่ำแล้ว ดำรงอยู่ในเทวโลกชั้นสุทสสี จึง
 ปรินิพพาน นี่ชื่อว่า อุทธังโสโต น อกนิฏฐคามิ. ท่านผู้ไปสู่อกนิฏฐภาพ
 ต่อจากนั้นนั้นแล แล้วปรินิพพาน นี่ชื่อว่า น อุทธังโสโต อกนิฏฐคามิ.
 ส่วนผู้ที่ดำรงอยู่ในเทวโลก ๔ ชั้นต่ำ แล้วปรินิพพานที่ชั้นนั้น ๆ ชื่อว่า น
 อุทธังโสโต น อกนิฏฐคามิ.

บรรดาพระอนาคามีเหล่านั้น พระอนาคามี ๓ จำพวก คือ ท่าน
 ผู้เกิดในชั้นอวิหา แล้วปรินิพพานต่ำกว่า ๑๐๐ กัป ๑ ท่านผู้ปรินิพพาน
 ในที่สุด ๒๐๐ กัป ๑ ท่านผู้ปรินิพพานในเมื่อยังไม่ถึง ๕๐๐ กัป ๑ ชื่อว่า
 อันตรปรินิพพายี. สมดังที่ท่านกล่าวว่า เกิดขึ้นแล้วในระหว่างเวลา
 ติดต่อกันบ้าง ยังไม่ถึงท่ามกลางกำหนดบ้าง* ดังนี้. จริงอยู่ท่าน
 สงเคราะห์แม้มรรคที่บรรลุแล้วด้วย วา กัณฑ์.

พระอนาคามีผู้เป็นอันตรปรินิพพายี ๓ จำพวกอย่างนี้ เป็น
 อุปหัจจปรินิพพายีพวกหนึ่ง เป็นอุทธังโสโตพวกหนึ่ง. ในท่านเหล่านั้น
 ท่านที่เป็นอสังขารปรินิพพายี ๕ เป็นสสังขารปรินิพพายี ๕ รวมเป็น ๑๐.
 ในชั้นอตัปปา สุทสสา สุทสสี ก็เหมือนอย่างนั้น เหตุฉะนั้นจึงเป็นสุทธาวาส
 ๔ มีย่างละ ๑๐ หมวด รวมเป็น ๔๐. เพราะไม่มีกระแสน้ำเบื้องบน
 ในชั้นอกนิฏฐา จึงเป็นอันตรปรินิพพายี ๓ เป็นอุปหัจจปรินิพพายี ๑.
 เป็นอสังขารปรินิพพายี ๔ เป็นสสังขารปรินิพพายี ๔ รวมเป็น ๘. จึง
 เป็นพระอนาคามี ๔๘ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้. พึงเห็นว่า ในพระ

สูตรนี้ท่านถือเอาพระอนาคามีทั้งหมดเหล่านั้น ด้วยคำอันไม่ต่างกัน.

อรรทกกาสูตรที่ ๖ จบ

๗. สัพพสูตร ว่าด้วยละสรรพธรรมทั้งปวง ล่วงทุกขได้

[๑๘๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ยิ่งซึ่งธรรมที่ควรรู้อย่างทั้งปวง ไม่กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้นั้น ไม่ยังจิตให้คลายยินดีในธรรมที่ควรรู้อย่างและธรรมที่ควรกำหนดรู้นั้น ไม่ละกิเลสวัฏ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ ภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อย่างทั้งปวง กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ทั้งปวง ยังจิตให้คลายยินดีในธรรมที่ควรรู้อย่างและธรรมที่ควรกำหนดรู้นั้น ละกิเลสวัฏได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ผู้ใดรู้ธรรมเป็นไปในภุมิ ๓ ทั้งปวง โดยส่วนทั้งปวง
ย่อมไม่ยินดีในสักกายธรรมทั้งปวง ผู้นั้นกำหนดรู้ธรรม
อันเป็นไปในภุมิ ๓ ทั้งปวงแล้ว ล่วงทุกข์ทั้งปวงได้
โดยแท้.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

สัพพสูตร ที่ ๗ จบ

อรรถกถาสัพพสูตร^๑

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๗ ดังต่อไปนี้.

คำว่า **หังปวง (สพฺพ)** คือ ไม่มีเหลือ. สัพพัตถ์นี้ บอกความไม่มีเหลือ. สัพพัตถ์นั้น แสดงถึงความไม่มีเหลือของความทั้งหมด เช่นรูปทั้งหมด เวทนาทั้งหมด ในธรรมอันเนื่องด้วยสักกายะทั้งหมด. อนึ่ง สัพพัตถ์นี้ มี ๒ อย่าง คือ สัปเปสสวิสัย (มีบางส่วน) นิปปเตสสวิสัย (สิ้นเชิง). จริงดังนั้น สัพพัตถ์นี้ มีข้อที่เห็นได้ในวิสัย ๔ คือ สัพพัตถ์วิสัย (ทั้งหมดสิ้นเชิง) ปเตสสัตถ์วิสัย (ทั้งหมดเป็นบางส่วน) อายตณสัตถ์วิสัย (ทั้งหมดเฉพาะอายตนะ) สักกายสัตถ์วิสัย (ทั้งหมดเฉพาะสักกายะ). ในวิสัยเหล่านั้น วิสัยอันมาแล้วในสัพพัตถ์วิสัย ดังในคำมีอาทิว่า **ธรรมหังปวงมาสู่พระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะโดยสิ้นเชิง.**^๒ มาในปเตสสัตถ์วิสัย ดังในพุทธพจน์มีอาทิว่า **สารูปุตถ์คำของพวกเธอทั้งหมดเป็นสุภาสิตโดยปริยาย.**^๓ มาในอายตณสัตถ์วิสัย ดังในพุทธพจน์มีอาทิว่า **ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงจักขุ รูป ฯลฯ ใจ และธรรมทั้งหมดแก่พวกเธอ.**^๔ มาในสักกายสัตถ์วิสัย ดังในพุทธพจน์มีอาทิว่า **ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงเหตุที่เป็นมูลของธรรมหังปวง แก่พวกเธอ.**^๕ สัพพัตถ์อันมาแล้วในสัพพัตถ์วิสัยนั้น ชื่อนิปปเตสสวิสัย. มาใน ๓ วิสัยนอกนั้น ชื่อสัปเปสสวิสัย. แต่ในที่นี้ พึงทราบว่า มาในสักกายสัตถ์วิสัย. ก็คำว่า **หังปวง (สพฺพ)** ในที่นี้ ท่านถือเอาธรรมเป็นไปในภูมิ ๓ อันเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา โดยไม่มีส่วนเหลือ.

คำว่า **ไม่รู้ยิ่ง (อนภิชาเน)** ความว่า ภิกษุไม่รู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่งหังปวง โดยความเป็นจริงไม่วิปริต คือ ไม่รู้ด้วยญาณอันวิเศษยิ่ง

๑. อรรถกถาสัพพปริยญาสูตร.

๒. ข. ปฏี. ๓๑/๖๖๔/๕๗๔.

๓. ม. มุ. ๑๒/๓๘๒/๔๐๔.

๔. ส. สฬา. ๑๔/๒๔/๑๔.

๕. ม. มุ. ๑๒/๑/๑.

มีอาทิว่า ชรรมเหล่านี้เป็นกุศล เหล่านี้เป็นอกุศล เหล่านี้มีโทษ เหล่านี้ไม่มีโทษ และมีอาทิว่า เหล่านี้เป็นชั้นที่ ๕ เหล่านี้เป็นอายตนะ ๑๒ เป็นธาตุ ๑๘ นี่เป็นทุกขอริยสัจ นี่เป็นทุกขสมุทยอริยสัจ.

คำว่า อปริชาน์ ได้แก่ ไม่กำหนดรู้. จริงอยู่ ผู้ใดกำหนดรู้ ชรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งหมด ผู้นั้นย่อมรู้ด้วยปริญญา ๓ คือ ด้วย ญาตปริญญา (กำหนดรู้ด้วยการรู้) ๑ ด้วยติริณปริญญา (กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา) ๑ ด้วยปหานปริญญา (กำหนดรู้ด้วยการละเสีย) ๑.

ในปริญญา ๓ นั้น ญาตปริญญา เป็นโฉน. ภิกษุกำหนดรู้นาม รูปเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งหมด คือ รูป มีประเภทเป็นต้นว่าภูตรูปและ ปสาทรูป และนาม มีประเภทเป็นต้นว่าผัสสะ ว่า นีรูป รูปมีเท่านี้ ยิ่งไปจากนี้ไม่มี นีนาม นามมีเท่านี้ ยิ่งไปจากนี้ไม่มี โดยความเป็น ลักษณะ รส ปัจจุปัจฐาน ปทัฏฐาน และกำหนดปัจจัยของนามรูป นั้นมีกรรมและอวิชาเป็นต้น นี้ชื่อว่า ญาตปริญญา. ติริณปริญญา เป็น โฉน. ภิกษุพิจารณาปัจจัยทั้งหมดนั้นทำให้รู้โดยอาการ ๔๒ คือ โดย ความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นโรคเป็นต้น นี้ชื่อว่า ติริณปริญญา. ปหานปริญญา เป็นโฉน. ภิกษุครั้นพิจารณาอย่างนี้แล้ว ละฉันทราคะในอาการทั้งหมดด้วยมรรคอันเลิศ นี้ชื่อว่า ปหานปริญญา.

แม้ทัญญูวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งทัญญู) กังขาวิตรณวิสุทธิ (ความ หมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย) ก็ชื่อว่า ญาตปริญญา. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่ ทางหรือมิใช่ทาง) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งญาณเครื่อง รู้ทางปฏิบัติ) หรือปัญญาที่มีการพิจารณาธรรมเป็นหมวดเป็นกอง เป็นเบื้องต้น มีอนุโลมเป็นที่สุด ชื่อว่า ติริณปริญญา. การละด้วยอริยมรรค ชื่อว่า ปหานปริญญา. ภิกษุใดกำหนดรู้ธรรมทั้งหมด ภิกษุนั้น ชื่อว่ากำหนด รู้ด้วยปริญญา ๓ เหล่านี้. แต่ในที่นี้ พึงทราบว่กำหนดรู้ด้วยอำนาจ แห่งญาตปริญญาและติริณปริญญา เพราะการละวิราคะ ท่านถือเอา

ต่างกันด้วยการปฏิเสธ. ความไม่กำหนดรู้ ท่านกล่าวหมายถึงผู้ที่ไม่รู้อย่างนี้
ด้วยประการฉะนี้.

ข้อว่า ไม่ยังจิตให้คลายยินดีในธรรมที่ควรรู้อย่างและธรรมที่ควร
กำหนดรู้นั้น (คตฺต จิตฺตํ อวิราชย) ความว่า ภิกษุไม่ยังจิตสันดาน
ของตนให้คลายยินดี คือ ไม่คลายยินดีในธรรมที่ควรรู้อย่างนั้น และใน
ธรรมที่ควรกำหนดรู้อย่างวิเศษ อธิบายว่า ไม่ยังวิราคานุปัสสนา (การ
เห็นเนื่อง ๆ ในวิราคะ) ให้เกิดขึ้น โดยที่ไม่มีวิราคะในธรรมที่ควรรู้อย่างนั้น
คำว่า ไม่ละ (อปุပ္พหิ) ได้แก่ ไม่ละกิเลสวัฏอันควรละละ ในธรรมที่ควร
รู้อย่างนั้น ด้วยมรรคปัญญาอันประกอบด้วยวิปัสสนาปัญญา โดยไม่มีส่วน
เหลือ. พึงทราบแม้ธรรมที่ควรรู้อย่างเป็นต้น ด้วยมรรคเจือปนกัน เหมือน
ข้อนั้น พึงทราบด้วยอำนาจจิตต่าง ๆ กัน ในส่วนเบื้องต้น. ญาณอัน
หนึ่งเท่านั้น ยังธรรมที่ควรรู้อย่างเป็นต้นให้ถึงโดยลำดับ ด้วยญาตปริญญา
จิรณปริญญา และปหานปริญญาแล้ว ยังธรรมทั้งหมดนั้นให้สำเร็จด้วย
มรรคกิจในกาลแห่งมรรค คือ ในขณะเดียวกันนั้นเองเป็นไป ด้วยประการ
ฉะนี้. คำว่า เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ (อภัพฺโพ ทุกฺขกฺขยาเย)
ความว่า เป็นผู้ไม่ควร ไม่อาจ คือ ไม่สามารถเพื่อความสิ้นทุกข์ใน
ภวภูตังสิ้น ด้วยการดับกิเลส.

จ ศัพท์ในคำว่า สหฺพฺพญฺจ โช นี้ เป็นไปในอรรถพยติเรกะ.
โช ศัพท์ เป็นไปในอรรถอวधारณะ. ด้วยคำทั้งสองนั้น พระผู้มีพระภาค
เจ้าทรงแสดงถึงเหตุส่วนเดียวแห่งการสิ้นทุกข์อันพิเศษ ที่ควรได้จากการ
รู้อย่างเป็นต้น.

คำใดที่ควรกล่าวในคำว่า รู้อย่าง เป็นต้น คำนั้น ท่านได้กล่าวไว้
ชัดเจนแล้ว. แต่ในคำนั้น ท่านกล่าวโดยการหักท้วง. ในคำนี้พึงทราบ
โดยเป็นกฎ. ความต่างกันมีดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า รู้อย่าง (อภิชานํ) ความว่า เป็นผู้รู้อย่างซึ่ง
สักรายสัพพะอันได้แก่อุปาทานชั้น ๕ โดยสรูปและโดยปัจจัย ด้วยทำ

ญาณไว้เฉพาะหน้า คือ กำหนดรู้สัkkายสัพพะนั้น โดยถือเอาอาการที่ไม่มีเป็นต้น ด้วยกำหนดตามลักษณะมือนิจจลักษณะเป็นต้น. คำว่า ยังจิตให้คลายยินดี (วิราชย์) ความว่า กระทำจิตของตนให้คลายยินดี ด้วยรู้ชัดถึงความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น แห่งสัkkายสัพพะนั้นโดยชอบ และด้วยอำนาจของญาณมีนิพพิทาญาณ ต่อภัยที่เกิดขึ้นเป็นต้น ไม่ให้ความกำหนดแม้เพียงเล็กน้อยเกิดขึ้นในจิตนั้น. คำว่า ละได้ (ปชห์) ได้แก่ ละ คือ ตัดขาดกิเลสวัฏอันเป็นฝ่ายของสมุทัย ด้วยมรรคปัญญา อันประกอบกับวฏฐานคามินีวิปัสสนา.

คำว่า เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ (ภพฺโพ ทุกฺขกฺขยาเย) ได้แก่ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นวิปากวฏไม่มีส่วนเหลือ หรืออนุปาติเสสนิพพานธาตุอันเป็นความสิ้นทุกข์ในสงสารวัฏทั้งสิ้น เพราะละมลทินคือกิเลสเสียได้ และเพราะสิ้นกรรมวัฏทั้งหมด พึงเห็นความในข้อนี้เป็นอย่างนี้ว่า เป็นผู้ควรเพื่อบรรลุธรรมนั้นโดยส่วนเดียว.

ชื่อว่า ผู้ใดรู้ธรรมเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งปวง โดยส่วนทั้งปวง (โย สพฺพํ สพฺพโต ฃตฺวา) ความว่า ผู้ใด คือ ผู้ประกอบความเพียร ผู้เจริญวิปัสสนา รู้ธรรมเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งปวง โดยส่วนทั้งปวง คือ โดยจำแนกชั้นมัคฺคูลชั้นเป็นต้น และโดยจำแนกการบีบคั้นมีทุกข์เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โดยส่วนทั้งปวง (สพฺพโต) ได้แก่ รู้โดยอาการทั้งปวง คือ โดยลักษณะมีหยาบและละเอียดเป็นต้น และโดยลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้นทั้งปวง หรือเพราะเหตุแห่งตลอดด้วยมรรคญาณอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งวิปัสสนาแล้ว รู้ด้วยวิปัสสนาญาณ.

ชื่อว่า ย่อมไม่ยินดีในสัkkายธรรมทั้งปวง (สพฺพตฺถสฺส น รชฺชติ) ความว่า ย่อมไม่ยินดีในสัkkายธรรมทั้งปวงอันมีประเภทต่างกันไม่น้อย โดยมีในอดีตเป็นต้น คือ ไม่ให้ราคะเกิดด้วยการบรรลุวิมรรค.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงความไม่มีแห่งการยึดติดหนั้น ด้วยคำว่า ย่อมไม่ยินดีในสัkkายธรรมทั้งปวง นี้ จึงทรง

แสดงถึงความไม่มีแม้การยึดผิด ๓ หมวดนี้ คือ นี่ของเรา ๑ นี่เป็นเรา ๑ นี่เป็นอัตตาของเรา ๑ ของผู้ที่ยึดทิฏฐิมานะ เพราะมีสิ่งนั้นเป็นนิมิต. คำว่า ส ในคำว่า สเว นี้ เป็นเพียงนิบาต. คำว่า เว เป็นพยัตตะ (ความปรากฏ). หรือเป็นนิบาต ในความนี้ว่า เอกังเสน (โดยส่วนเดียว). คำว่า กำหนดรู้ธรรมทั้งปวง (สพฺพํ ปริณฺญา) ได้แก่ เพราะกำหนดรู้ธรรมทั้งปวง คือ เพราะกำหนดรู้ธรรมทั้งปวงตามที่กล่าวแล้ว โดยบรรลุปริณญา. คำว่า มุนี (โส) ได้แก่ พระโยคาวจรตามที่กล่าวแล้ว หรือพระอริยะนั้นเอง. ข้อว่า ล่วงทุกข์ทั้งปวงได้ (สพฺพํ ทุกฺขํ อุปฺจฺจคา) ความว่า ล่วง คือ ก้าวล่วง ได้แก่ พ้นทุกข์ในวัฏฏะได้ทั้งหมด.

อรรถกถาสูตที่ ๗ จบ

๘. มานสูตร

ว่าด้วยละมานะไม่ได้ ไม่พ้นความทุกข์

[๑๘๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ยิ่ง ไม่กำหนดรู้มานะ ไม่ยังจิตให้คลายยินดีในมานะนั้น ยังละมานะนั้นไม่ได้ เป็นผู้ไม่ควรรเพื่อความสิ้นทุกข์ ภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุรู้ยิ่ง กำหนดรู้มานะ ยังจิตให้คลายยินดีในมานะนั้น ละมานะนั้นได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

หมุ่สัตว์นี้ประกอบแล้วด้วยมานะ ฌีมานะเป็น

เครื่องร้อยรัด ยินดีแล้วในภาพ ไม่กำหนดรู้มานะ ต้อง
เป็นผู้มาสู่ภพอีก ส่วนสัตว์เหล่าใดละมานะได้แล้ว
น้อมไปในธรรมเป็นที่สิ้นมานะ สัตว์เหล่านั้นครอบงำ
กิเลสเครื่องร้อยรัดคือมานะเสียได้ ก้าวล่วงได้แล้วซึ่ง
กิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งปวง.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

มานสูตร ที่ ๘ จบ

อรรถกถามานสูตร*

ในสูตรที่ ๘ ไม่มีเรื่องที่ไม่เคยกล่าว. เหตุเป็นไปด้วยมานะ
ล้วน.

ก็ในคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้. ชื่อว่า หมู่สัตว์นี้
ประกอบแล้วด้วยมานะ (มานุเปตา อยัม ปชา) ความว่า สัตว์เหล่านี้
ได้ชื่อว่า ปชา เพราะเกิดด้วยกรรมกิเลส ประกอบด้วยมานะ อันมีการ
ถือตัวเป็นลักษณะ ชื่อว่าเป็นผู้มีมานะ. ชื่อว่า มีมานะเป็นเครื่องร้อยรัด
ยินดีแล้วในภาพ (มานคณฺธา ภเว รตา) ความว่า สัตว์ทั้งหลายถูก
มานะร้อยรัด คือ ประกอบด้วยมานสังโยชน์ อบรมมาจากมานะนั้น
เป็นเวลานาน ยินดีในกามภาพเป็นต้น ด้วยเห็นผิดในสังขารนั้นว่า เทียง
เป็นสุข มีตัวตน เป็นต้น เพราะมัวหมกมุ่นในสังขารทั้งหลายว่า นี่
ของเรา ด้วยความถือตัว แม้ในอัตภาพมีท่อน แผลง ตักแตง เป็นต้น.
คำว่า ไม่กำหนดรู้มานะ (มานํ อปริชานนฺตา) ความว่า ไม่กำหนดรู้

* อรรถกถามานปริญญาสูตร.

มานะนั้นด้วยปริญา ๓ หรือไม่พ้นมานะนั้นด้วยอรรถัตตมัคคญาณ. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า มานํ อปริญาบาย ดังนี้. คำว่า ต้องเป็นผู้ มาสู่ภพอีก (อาคนตาโร ปุนพฺภว) ความว่า เป็นผู้ต้องไป คือ ต้องเข้าไปสู่ภพอื่นจะต้องเกิดต่อไปอีก หรือสู่สงสารอันได้แก่ภพใหม่ จากที่เกิดบ่อย ๆ ด้วยการหมุนเวียนไป ๆ มา ๆ. อธิบายว่า ไม่พ้นไปจากภพ.

ชื่อว่า ส่วนสัตว์เหล่าใดละมานะได้แล้ว น้อมไปสู่ธรรมเป็นที่สิ้น มานะ (เย จ มานํ ปหานฺตฺวาน วิมุตฺตา มานสฺสขเย) ความว่า ก็ สัตว์เหล่าใดละมานะเสียด้วยประการทั้งปวง ด้วยอรรถัตตมรรคแล้ว น้อม ไป คือ น้อมไปด้วยดี ในอรรถัตตผล หรือ ในนิพพานอันเป็นที่สิ้นสุด มานะ ด้วยการหลุดพ้นกิเลสทั้งมวลอันมีมานะนั้นเป็นตัวเอง.

ชื่อว่า สัตว์เหล่านั้นครอบงำกิเลสเครื่องร้อยรัดคือมานะเสียได้ ก้าวล่วงได้แล้วซึ่งกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งปวง (เต มานคฺชนฺทากิภูตา สพฺพคณฺธํ อุปจฺจุคฺ) ความว่า สัตว์เหล่านั้น คือ พระอรหันต์ผู้มีสังโยชน์ คือภพสิ้นไปแล้ว ครอบงำกิเลสเครื่องร้อยรัดคือมานะ ได้แก่ กิเลส เครื่องผูกสัตว์คือมานะได้ โดยประการทั้งปวง ด้วยสมุจเฉตปหาน ตั้ง อยู่ ก้าวล่วงวัฏทุกข์ได้โดยไม่มีส่วนเหลือ.

ในสูตรนี้และในสูตรที่ ๗ ท่านกล่าวถึงพระอรหันต์.

อรรถกถาสูตทที่ ๘ จบ

๙. โลกสูตร

ว่าด้วยละความโลภได้ เป็นพระอนาคามี

[๑๘๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ยิ่ง ไม่กำหนดรู้โลภะ ไม่ยังจิตให้คลายยินดีในโลภะ ยังละโลภะนั้นไม่ได้ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ ภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุรู้ยิ่ง กำหนดรู้โลภะ ยังจิตให้คลายยินดีในโลภะนั้น ละโลภะนั้นได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้โลภแล้วด้วยความโลภอันใด
 ย่อมไปสู่ทุกคติ ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลายรู้จักด้วยดีซึ่ง
 ความโลภอันนั้น ย่อมละเสียได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อม
 ไม่มาสู่โลกนี้อีก ไม่ว่าในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

โลกสูตร ที่ ๙ จบ

๑๐. โทสสูตร

ว่าด้วยละโทสะได้ เป็นพระอนาคามี

[๑๘๘] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ยิ่ง ไม่กำหนดรู้โทสะ ไม่ยังจิตให้คลายยินดีในโทสะนั้น ยังละโทสะนั้นไม่ได้ เป็นผู้ไม่ควร เพื่อความสิ้นทุกข์ ภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุรู้ยิ่ง กำหนดรู้โทสะ ยัง จิตให้คลายยินดีในโทสะนั้น ละโทสะนั้นได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้ประทุษร้ายด้วยโทสะอันใด
 ย่อมไปสู่ทุกคติ ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลายรู้ชัดด้วยดีซึ่ง
 โทสะอันนั้น ย่อมละเสียได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อมไม่
 มาสู่โลกนี้อีก ไม่ว่าในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

โทสสูตร ที่ ๑๐ จบ
 ปาฏิโมกขวรรค ที่ ๑ จบ

อรรถกถาโลกสูตรและโทสสูตร*

ในโลกสูตรอันเป็นที่ ๔ และโทสสูตรอันเป็นที่ ๑๐ ไม่มีเรื่องที่ไม่เคยกล่าว. พึงเห็นว่าพระสูตรเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแก่ผู้รู้ โดยเทศनावิลาส หรือแก่เวไนยสัตว์ด้วยอัธยาศัย.

อรรถกถาสูตรที่ ๔ และสูตรที่ ๑๐ จบ
อรรถกถาวรรคที่ ๑ จบ

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้

๑. โลกสูตร ๒. โทสสูตร ๓. โมหสูตร
๔. โภธสูตร ๕. มัชฌสูตร ๖. มานสูตร ๗. สัพพสูตร
๘. มานสูตร ๙. โลกสูตร ๑๐. โทสสูตร.

* อรรถกถาโลกปริญญาสูตรและโทสปริญญาสูตร.

อิติวุตตกะ เอกนิบาต วรรคที่ ๒

๑. โมหสูตร ว่าด้วยโมหะ ให้ไปสู่ทุกคติ

[๑๘๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ยิ่ง ไม่กำหนดรู้โมหะ ไม่ยังจิตให้คลายยินดีในโมหะนั้น ยังละโมหะนั้นไม่ได้ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ ภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุรู้ยิ่ง กำหนดรู้โมหะ ยังจิตให้คลายยินดีในโมหะนั้น ละโมหะนั้นได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้หลงแล้วด้วยโมหะอันใด ย่อม
ไปสู่ทุกคติ ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลายรู้ชัดด้วยดีซึ่งโมหะอัน
นั้น ย่อมละเสียได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อมไม่มาสู่โลก
นี้อีก ไม่ว่าในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

โมหสูตร ที่ ๑ จบ

๒. โภธสูตร

ว่าด้วยโกธะ ให้ไปสู่ทุกคติ

[๑๕๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ยิ่ง ไม่กำหนดรู้โกธะ ไม่ยังจิตให้คลายยินดีในโกธะนั้น ยังละโกธะนั้นไม่ได้ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ ภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุรู้ยิ่ง กำหนดรู้โกธะ ยังจิตให้คลายยินดีในโกธะนั้น ละโกธะนั้นได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้โกรธด้วยโกธะอันใด ย่อม
 ไปสู่ทุกคติ ขณผู้เห็นแจ้งทั้งหลายรู้ชัดด้วยดีซึ่งโกธะอัน
 นั้น ย่อมละเสียได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อมไม่มาสู่โลก
 นี้อีก ไม่ว่าในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
 แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

โภธสูตร ที่ ๒ จบ

๓. มัคขสูตร ว่าด้วยมัคคะ ให้ไปสู่ทุกติ

[๑๕๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ยิ่ง ไม่กำหนดรู้มัคคะ ไม่ยังจิตให้คลายยินดีในมัคคะนั้น ยังละมัคคะนั้นไม่ได้ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ ภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุรู้ยิ่ง กำหนดรู้มัคคะ ยังจิตให้คลายยินดีในมัคคะนั้น ละมัคคะนั้นได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้ลบหลู่ด้วยมัคคะอันใด ย่อม
 ไปสู่ทุกติ ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลายรู้ชัดด้วยดีซึ่งมัคคะอัน
 นั้น ย่อมละเสียได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อมไม่มาสู่โลก
 นี้อีก ไม่ว่าในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

มัคขสูตร ที่ ๓ จบ

อรรถกถาโมหสูตรเป็นต้น*

สูตร ๓ สูตร มีโมหสูตรเป็นต้น แม้ในวรรคที่ ๒ มินัยดังได้กล่าวมาแล้ว. แม้เหตุแห่งเทศนา ก็ได้กล่าวมาแล้วอย่างนั้น.

* โมหปริญญาสูตรเป็นต้น.

๔. โมหสูตร ว่าด้วยโมหะ ให้ไปสู่ทุกติ

[๑๔๒] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นแม้ นิวรรณอันหนึ่งอื่น ซึ่งเป็นเหตุให้หมู่สัตว์ผู้ถูกนิวรรณหุ้มห่อแล้ว ย่อมเล่นไป ท่องเที่ยวไป สิ้นกาลนาน เหมือนนิวรรณคืออวิชชาอันนี้เลย ภิกษุทั้งหลาย หมู่สัตว์ผู้ถูกนิวรรณคืออวิชชาหุ้มห่อแล้ว ย่อมเล่นไป ท่องเที่ยวไป สิ้นกาลนาน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

แม้ธรรมอันหนึ่งอื่น ซึ่งเป็นเหตุให้หมู่สัตว์ถูกรรณ
นั้นหุ้มห่อแล้วท่องเที่ยวไปตลอดวันและคืน เหมือน
หมู่สัตว์ผู้ถูกโมหะหุ้มห่อแล้ว ไม่มีเลย ส่วนพระอริย-
สาวกเหล่าใดละโมหะแล้ว ทำลายกองแห่งความมืดได้
แล้ว พระอริยสาวกเหล่านั้นย่อมไม่ท่องเที่ยวไปอีก
เพราะอวิชชาอันเป็นต้นเหตุ (แห่งสงสาร) ย่อมไม่มี
แก่พระอริยสาวกเหล่านั้น.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

โมหสูตร ที่ ๔ จบ

อรรถกถาวรรคที่ ๒

อรรถกถาโมหสูตร^๑

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

น อักษรในคำเป็นต้นว่า นานํ ภิกขเว มโรรสปฏิเสธ. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงอ้างถึงพระองค์ว่า อหํ. คำว่า อีน (อญญ) ได้แก่ ธรรมอื่นจากนิวรรณ์คืออวิชา ที่จะต้องกล่าวในบัดนี้. คำว่า แม้นิวรรณ์อันหนึ่ง (เอกนิวรรณมปิ) ได้แก่ ธรรมไม่ให้บรรลุความดีอย่างหนึ่ง. คำว่า พิจารณาเห็น (สมนุสสุสามิ) ได้แก่ สมนุสฺสสนา (การพิจารณาเห็น) ๒ อย่าง คือ ทิฏฐิสมนุสฺสสนา (การพิจารณาเห็นด้วยทิฏฐิ) ๑ ญาณสมนุสฺสสนา (การพิจารณาเห็นด้วยญาณ) ๑.

ในสมนุสฺสสนา ๒ อย่างนั้น การพิจารณาเห็นที่มาโดยบาลี มีอาทิว่า รูป อคฺคโต สมนุสฺสติ^๒ (พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นตัวตน) นี้ชื่อว่า ทิฏฐิสมนุสฺสสนา. ส่วนสมนุสฺสสนาที่มาโดยบาลี มีอาทิว่า อนิจฺจโต สมนุสฺสติ โน นิจฺจโต^๓ (พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นของเที่ยง) นี้ชื่อว่า ญาณสมนุสฺสสนา. ในพระสูตรแม้นี้ ท่านประสงค์เอาญาณสมนุสฺสสนาอย่างเดียว. คำว่า สมนุสฺสสามิ เชื่อมด้วย น อักษร. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกขุทั้งหลาย เราแม้ตรวจตราดูธรรมทั้งปวง ด้วยสมันตจักขุ (จักขุรอบคอบ) อันได้แก่สัพพัญญุตญาณ ดุจมะขามป้อมในมือ ก็ยังไม่พิจารณาเห็นแม้นิวรรณ์อันหนึ่งอื่น (ซึ่งเป็นเหตุให้หมูสัตว์ถูกนิวรรณ์หุ้มห่อแล้วแล่นไป ท่องเที่ยวไป สิ้นกาลนาน เหมือนนิวรรณ์คืออวิชชาอันนี้เลย).

ชื่อว่า หมูสัตว์ถูกนิวรรณ์หุ้มห่อแล้ว ย่อมแล่นไป ท่องเที่ยวไป

๑. อรรถกถาอวิชชานิวรรณสูตร.

๒. อจ. จตฺตก. ๒๑/๒๐๐/๒๔๓. จ. ปฏ. ๓๑/๓๑๒/๒๐๗. ๓. จ. ปฏ. ๓๑/๓๑๒/๔๓.

สิ้นกาลนาน (เช่น นีวรณน นิวุตา ปชา ที่มรุตต์ สนฺธาวนฺติ สฺสรนฺติ) ความว่า สัตว์ทั้งหลายถูกนิวรณครอบงำปกคลุมหุ้มห่อให้มืดมัว ไม่ให้เพื่อจะรู้ เพื่อจะเห็น เพื่อแทงตลอดสภาวะธรรมทั้งหลาย เพราะสภาวะธรรมถูกปกปิด ย่อมเล่นไป ย่อมท่องเที่ยวไป ในสงสารอันหาเบื้องต้นมิได้ และในภาพใหญ่่น้อย ตลอดกับอันกำหนดไม่ได้ โดยประการทั้งปวง ด้วยการเกิดแล้วเกิดอีก. การเล่นไปด้วยอำนาจการก้าวไปในระหว่างอารมณ์ การเล่นไปด้วยอำนาจการก้าวไปในระหว่างภพ. หรือว่าการเล่นไปด้วยกิเลสมีกำลังแรง การเล่นไปด้วยกิเลสมีกำลังอ่อน. หรือว่าการเล่นไปในชาติหนึ่ง ด้วยอำนาจการตายไปชั่วขณะ การเล่นไปในหลาย ๆ ชาติ ด้วยอำนาจการตายตามโวหาร หรือการเล่นไปด้วยจิต. ดังที่ท่านกล่าวว่า "จิตของเขาย่อมเล่นไป." การท่องเที่ยวไปด้วยอำนาจกรรม. พึงทราบความต่างกันของการเล่นไปและการท่องเที่ยวไป ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า ยถยิทํ ตัดคำเป็น ยถา อิทํ. ย อักษร เป็นคำสนธิ ทำเป็นรัสสะด้วยวิธีสนธิ.

ในคำว่า นิวรณคืออวิชชา (อวิชชานิวรณ) นี้ พึงทราบความดังต่อไปนี้ กายหุจจิตเป็นต้น ชื่อว่า ไม่ควรรู้ โดยอรรถว่าไม่ควรบำเพ็ญ อธิบายว่า ไม่ควรได้. ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถว่ารู้สิ่งไม่ควรรู้นั้น. โดยตรงกันข้าม กายสุจจิตเป็นต้น ชื่อว่า เป็นสิ่งควรรู้. ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถว่าไม่รู้สิ่งควรรู้นั้น.

ท่านกล่าวถึงกองฉันธ์ทั้งหลาย เครื่องติดต่อกายตนะทั้งหลาย ความสูญของธาตุทั้งหลาย ความเป็นใหญ่ของอินทรีย์ทั้งหลาย ความเป็นจริงของสัจจะทั้งหลาย ด้วยการบีบคั้นของทุกข์เป็นต้น. ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถว่า ไม่รู้เนื้อความ ๔ อย่างนั้น. หรือว่า ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถว่า ยังเหล่าสัตว์ให้เล่นไปในสงสารอันไม่มีที่สุด. หรือว่าโดยปรมาตม ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถว่า ย่อมเล่นไป คือ ย่อมเป็นไปในอวิชชมาน-

บัญญัติทั้งหลายมีสตรีและบุรุษเป็นต้น ย่อมไม่แล่นไป คือ ย่อมไม่
เป็นไป ในวิชฌมานบัญญัติทั้งหลายมีชั้นเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
อวิชา เพราะปกปิดวัตถุและอารมณ์มีจักขุวิญญาณเป็นต้น และธรรม
คือปัจจุสมุปบาท. นิวรรณ์คืออวิชา ชื่อว่า อวิชานิวรรณ์.

ชื่อว่า ภิกษุทั้งหลาย หมู่สตรีผู้ถูกนิวรรณ์คืออวิชาหุ้มห่อแล้ว
ย่อมแล่นไป ห่อหุ้มไป สิ้นกาลนาน (อวิชานิวรรณ์ นิ ภิกษเว
นิรุตตา ปชา ที่มรุตตํ สนฺธาวนฺติ สสรนฺติ) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสเพื่อทำเนื่อความในก่อนให้หนักแน่นนั่นเอง. หรือคําก่อนว่า ขณฺธิ
ภิกษเว อวิชานิวรรณ์ (แปลว่า เหมือนนิวรรณ์คืออวิชานี้เลย) พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อแสดงข้ออุปมาอย่างนี้. คำนี้นั้น ตรัสเพื่อแสดง
อาณาเขตของนิวรรณ์. ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในสูตรนี้ พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าจึงตรัสอวิชาเท่านั้น ไม่ตรัสถึงธรรมเหล่าอื่นด้วย ? ตอบว่า
เพราะอวิชาเป็นวิเสสปัจจัยแห่งกามฉันทะเป็นต้น ด้วยการปกปิดโทษ. จึง
ดังนั้น กามฉันทะเป็นต้น ย่อมเป็นไปในอาการของโทษที่ถูกอวิชานั้น
ปกปิดไว้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามมีอาทิว่า อื่น ... ไม่มีเลย (นตฺตญฺเอย)
ดังนี้ ด้วยรวบรวมความที่ตรัสแล้ว และที่ยังไม่ได้ตรัส. ในคําเหล่านั้น
คําวา หุ้มห่อแล้ว (นิรุตตา) ได้แก่ ปกคลุม ห่อหุ้ม ปิดบังไว้แล้ว. คํ
ว่า ตลอดวันและคืน (อโหระตํ) ได้แก่ ทั้งกลางวันกลางคืน อธิบาย
ว่า ตลอดเวลา. ชื่อว่า เหมือนหมู่สตรีผู้ถูกโมหะหุ้มห่อแล้ว (ยถา
โมหเณ อารุตตา) ความว่า โดยประการที่หมู่สตรีถูกโมหะคืออวิชา
นิวรรณ์หุ้มห่อปกปิดไว้ ไม่รู้แม้ธรรมที่ควรรู้ด้วยดี ย่อมท่องเที่ยวไปใน
สงสาร. พึงประกอบเนื่อความว่า ธรรมอย่างหนึ่งอื่น เห็นปานนั้นก็ดี
นิวรรณ์อย่างหนึ่งก็ดี ย่อมไม่มี. ชื่อว่า พระอริยสาวกเหล่าใดละโมหะ
แล้ว ทำลายกองแห่งความมืดได้แล้ว (เย จ โมหํ ปภนฺตฺวาน ตโมกฺขนํ
ปทาณฺย) ความว่า ก็พระอริยสาวกเหล่าใด ละโมหะ อันมรรคนั้น ๆ พึง

ฆ่า ด้วยมรรคเบื่องต่ำ ด้วยตักทงคปทานเป็นต้น ในส่วนเบื่องต้น แล้ว
ทำลายกองแห่งความมืด อันได้แก่โมหะนั่นเอง ด้วยญาณเปรียบด้วย
เพชร อันเป็นญาณชั้นเลิศ คือ ตัดขาดโดยไม่ให้มีส่วนเหลือ. ข้อว่า
อริยสาวกเหล่านั้น ย่อมไม่ท่องเที่ยวไปอีก (น เค ปุณ สสรนติ)
ความว่า พระอริยสาวก คือ พระอรหันต์เหล่านั้น ย่อมไม่ท่องเที่ยวไป
คือ ไม่หันกลับไปในสงสารนี้ ที่ท่านกล่าวว่า

ลำดับแห่งขั้น ชาติ อยตนะ ยังเป็นไปไม่
ขาดสาย ท่านเรียกว่า สงสาร.

ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะอวิชชาอันเป็นต้นเหตุ
ย่อมไม่มีแก่พระอริยสาวกทั้งหลาย คือ เพราะอวิชชาเป็นมูลเหตุแห่งสงสาร
ย่อมไม่มีแก่พระอริยสาวกเหล่านั้น เพราะตัดขาดแล้ว โดยประการทั้ง
ปวง ดังนี้.

อรรถกถาสูตรที่ ๔ จบ

๕. กามสูตร

ว่าด้วยมีกามตัณหาเป็นเพื่อน ท่องเที่ยวไปนาน

[๑๕๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว
พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้
สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นแม้สังโยชน์อัน
หนึ่งอื่น ซึ่งเป็นเหตุให้สัตว์ผู้ประกอบแล้วด้วยสังโยชน์ ย่อมเล่นไป
ท่องเที่ยวไป ล้นกาลนาน เหมือนสังโยชน์คือตัณหาอันนี้เลย ภิกษุทั้งหลาย
สัตว์ทั้งหลายผู้ประกอบด้วยสังโยชน์คือตัณหา ย่อมเล่นไป ท่องเที่ยว
ไป ล้นกาลนาน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุรุษผู้มีตัณหาเป็นเพื่อน พองเหี่ยวไปสิ้นกาลนาน
ย่อมไม่ก้าวล่วงสงสารอันมีความเป็นอย่างนี้และความ
เป็นอย่างอื่นไปได้ ภิกษุรู้ตัณหาซึ่งเป็นแดนเกิดแห่ง
ทุกข์นี้ว่าเป็นโทษแล้ว เป็นผู้ปราศจากตัณหา ไม่ถือ
มั่น มีสติ พึงเว้นรอบ.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

กามสูตร ที่ ๕ จบ

อรรถกถากามสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๕ ดังต่อไปนี้.

ชื่อว่า สังโยชน์ เพราะอรรถว่า ผูกมัดบุคคลผู้มีสังโยชน์ไว้ด้วย
กรรมและวิบากอันเป็นทุกข์ หรือด้วยลำดับของภพ ในภพ กำเนิด คติ
วิญญานฐิติ และสัตตาวาส เป็นต้น. ชื่อว่า ตัณหา เพราะอรรถว่า
เป็นที่มาของความอยาก. ชื่อว่า ตัณหา เพราะอรรถว่า ทำให้สะดุ้ง
หรือหวาดเสียว. คำว่า ประกอบ (สยุดตา) ได้แก่ ผูกมัดในอกนิเวส-
วัตถุ (วัตถุเครื่องยึดมั่น) มีจักขุ เป็นต้น. บทที่เหลื่อมมีนัยดังได้กล่าวแล้ว
นั้นแล.

อนึ่ง ในที่นี้ แม้อวิชชาก็เป็นสังโยชน์ และตัณหาเป็นนิวรรณ์
ยังมีอยู่โดยแท้ ถึงดังนั้น ตัณหาย่อมผูกมัดสัตว์ไว้ด้วยภพอันมีโทษที่

* อรรถกถาตัณหาสังโยชนสูตร.

ถูกอวิชาปกปิดไว้ เพราะเหตุนั้น เพื่อแสดงความต่างกันนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอวิชาไว้ในสูตรก่อนโดยความเป็นนิวรรณ์ และตรัสค้นหาไว้ในสูตรนี้โดยความเป็นสังโยชน์ ทั้งนี้เพื่อให้เห็นความเป็นใหญ่ของนิวรรณ์และสังโยชน์. เหมือนอย่างว่า อวิชาเป็นใหญ่และเป็นประธานของกรรมเศร้าหมองทั้งหลาย โดยความเป็นนิวรรณ์ ฉนฺไดฺ ตณฺหาภิ เป็นใหญ่ เป็นประธาน ของกรรมเศร้าหมองเหล่านั้น โดยความเป็นสังโยชน์ ฉนฺนํ. เพราะเหตุนี้ เพื่อแสดงความใหญ่ของกรรมเศร้าหมองเหล่านั้น จึงตรัสกรรมเหล่านั้นอย่างนี้ในสูตรทั้งสอง. อีกอย่างหนึ่ง ด้วยความต่างกัน ตรัสอวิชาว่า "เป็นนิวรรณ์" เพราะห้ามนิพพานสุข. ตรัสค้นหาว่า "เป็นสังโยชน์" เพราะผูกมัดสัตว์ไว้ด้วยสังสารทุกข์.

สูตรทั้ง ๒ ตรัสไว้เป็นสองส่วน โดยทำอันตรายแก่การเห็นการบรรลุ หรือโดยเป็นข้อจำกัดของวิชาและจรรยา. อวิชาเป็นข้อจำกัดโดยตรงของวิชา ทำอันตรายอย่างยอดเยี่ยมแก่การเห็นนิพพาน และแก่การเห็นที่ไม่วิปริต. ค้นหาเป็นข้อจำกัดโดยตรงของจรณกรรม ทำอันตรายแก่การบรรลุ คือ แก่การปฏิบัติชอบ ด้วยประการฉะนี้. บุคคลนี้ ถูกอวิชาหุ้มท้อ ทำให้มืดมัว พัวพันด้วยค้นหาโดยประการทั้งปวง ไม่พึงมีกิเลสหนา ติดุดจนบอด ย่อมไม่ก้าวล่วงมหากันดาร สงสารกันดารไปได้เลย. เพื่อแสดง ๒ หมวดอันเป็นเหตุให้เกิดความพินาศ จึงตรัส ๒ หมวดโดย ๒ ส่วน.

จริงอยู่ บุคคลที่มีอวิชา ย่อมเสื่อมประโยชน์ เพราะความเป็นคนโง่ และทำความพินาศให้แก่ตน. ผู้เสพลิงไม่เป็นสัปปายะ ทำุดจนไม่ฉลาด เดือดร้อน ดุจคนรู้ เพื่อจะทำในสิ่งไม่เป็นสัปปายะ. มักกฏาเลโปปมสูตร เป็นตัวอย่างของเรื่องนี้. ในสูตรนี้ ตรัส ๒ หมวดโดยส่วน ๒ เพื่อแสดงมูลเหตุของปัจจุสมุปบาท. ก็ด้วยความต่างกันชอบเขตของอวิชา เป็นอดีตยาวนาน เพราะสัมโมหะมีกำลังแรง. ชอบเขตของค้นหา เป็นอนาคตยาวนาน เพราะความปรารถนามีกำลัง

แรงกล้า. จึงดั่งนั้น คนพาลมากด้วยสัมโมหะ ย่อมเศร้าโศกถึงอดีต
 กรรมแนะนำคนพาล ผู้มากด้วยสัมโมหะนั้น ให้เข้าใจถึงปัจจุสมุปบาท
 ทั้งหมดเป็นต้นว่า อริชชาปัจจุยา สงฆา (สังฆาท้องหลายมีเพราะ
 อริชชาเป็นปัจจัย) ดังนี้ คนพาล มากไปด้วยความปรารถนา ย่อม
 ปันถึงอนาคต กรรมแนะนำคนพาลผู้มากด้วยความปรารถนานั้นให้เข้าใจ
 ปัจจุสมุปบาททั้งหมดว่า ตณหาปัจจุยา อุปาทาน (อุปาทานมี เพราะ
 ตณหาเป็นปัจจัย) ดังนี้ หรือว่า ด้วยค่านั่นเอง ฟังทราบทั่ว ทรงแสดงถึงมูลเหตุของปัจจุสมุปบาทนั้นตามลำดับ ด้วยการเกี่ยวโยงกัน
 จากส่วนเบื้องต้นถึงส่วนเบื้องปลาย ด้วยประการฉะนี้.

ในคาถาทั้งหลาย ฟังทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ คำว่า มีตณหา
 เป็นเพื่อน (ตณหาทุติโย) คือ มีตณหาเป็นสหาย. จริงอยู่ ตณหา
 ย่อมทำสัตว์ผู้ถูกความกระหายครอบงำ ถูกความทุกข์ที่ไม่สนองคุณ
 ครอบงำบ้าง ให้เป็นหน้าที่ของสหายด้วยทำให้พอใจและชักนำ ตุงความ
 สำคัญว่าน้ำในพยับแดด ในที่กันดารไม่มีน้ำ กระทำไม่ให้เมื่อน้ำใน
 ภาชนะแห้ง แล้วเวียนกลับมา เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
 "ตณหาเป็นเพื่อนของคน" ดังนี้. ถ้ามว่า ก็กิเลสเป็นต้นแม่เหล่าอื่น
 เป็นปัจจัยเพื่อให้เกิดในภพมิใช่หรือ ? ตอบว่า ชื่อนั้นจริง. แต่เป็น
 ปัจจัยพิเศษไม่เหมือนตณหา. เพราะตณหาเว้นจากกุศล อกุศล ส่วน
 ปัจจัยพิเศษ เว้นจากกามาวจรกุศลเป็นต้น เพื่อให้เกิดในภพด้วย
 รูปาวจรกุศลเป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า สมุทยสัจ ดังนี้.

คำว่า ความเป็นอย่างนี้และความเป็นอย่างอื่น (อิตถภาวญญตา-
 ภาว) ได้แก่ ความเป็นอย่างนี้ด้วย ความเป็นอย่างอื่นด้วย ชื่อว่า ความเป็น
 อย่างนี้และความเป็นอย่างอื่น. สงสาร ชื่อว่า ความเป็นอย่างนี้และ
 ความเป็นอย่างอื่น เพราะอรรถว่า สงสารมีความเป็นอย่างนี้และความเป็น
 อย่างอื่น. ในค่านั้น ความเป็นอย่างนี้ คือ ความเป็นมนุษย์. ความเป็น
 อย่างอื่น คือ สัตตาวาสที่นอกจากความเป็นมนุษย์นั้น. หรือว่า

ความเป็นอย่างนี้ ได้แก่ อรรถาปัจจุบันของเหล่าสัตว์นั้น ๆ. ความเป็นอย่างอื่น ได้แก่ อรรถาอนาคต. หรือว่า อรรถาอื่นมีรูปอย่างนี้ ชื่อว่า ความเป็นอย่างนี้. ไม่มีรูปอย่างนี้ ชื่อว่า ความเป็นอย่างอื่น. บุรุษผู้มีตัณหาเป็นเพื่อน ย่อมไม่ก้าวล่วง คือ ย่อมไม่พินสงสาร อันมีความเป็นอย่างนี้และความเป็นอย่างอื่นนั้น คือ ลำดับชั้นที่ ๓ อายุขัยนั้นไปได้.

ชื่อว่า ภิกษุรู้ตัณหาอันเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์นี้ ว่าเป็นโทษ (เอตมทึนฺว ฆตฺวา ตณฺหํ ทุกฺขสฺส สมฺภวํ) ความว่า ภิกษุรู้ตัณหาอันเป็นแดนเกิด คือ เป็นเหตุเกิดแห่งวัฏฏทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ว่าเป็นโทษ อธิบายว่า รู้โดยความเป็นโทษ. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า รู้ตัณหา นั้น โดยความเป็นโทษ (เอตมทึนฺว ฆตฺวา) ได้แก่ รู้โทษ คือ ความชั่วร้าย อันจะไม่ทำให้ก้าวล่วงสงสารตามที่กล่าวแล้วนั้นไปได้. ชื่อว่า ตัณหา ซึ่งเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ (ตณฺหํ ทุกฺขสฺส สมฺภวํ) ได้แก่ รู้ตัณหาว่า เป็นเหตุให้เกิดวัฏฏทุกข์โดยนัยที่กล่าวแล้ว.

ชื่อว่า ภิกษุ ... เป็นผู้ปราศจากตัณหา ไม่ถือมั่น มีสติ พึงเว้นรอบ (วิตตณฺโห อนาทาโน สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช) ความว่า ภิกษุกำหนดรู้ด้วยปริยญา ๓ อย่างนี้ เจริญวิปัสสนา ไปปราศจากตัณหาตามลำดับมรรค ชื่อว่า เป็นผู้ปราศจากตัณหา คือ มีตัณหาพ้นไปแล้ว โดยประการทั้งปวง ด้วยมรรคอันเลิศ. ชื่อว่า เป็นผู้ไม่ถือมั่น เพราะไม่มีแม้อะไร ๆ ในอุปาทาน ๔ เพราะปราศจากตัณหา นั้น หรือเพราะไม่มีการยึดถือ อันได้แก่ปฏิสนธิต่อไป. ชื่อว่า เป็นผู้มีสติ เพราะทำอย่างมีสติในที่ทั้งปวง ด้วยมิสต์ไพบูลย์ เป็นผู้กำจัดกิเลสได้แล้ว พึงเว้น คือ พึงประพฤติ หรือ พึงออกไปจากความเป็นไปของสังขาร ด้วยชั้นอธิปหาน.

๖. ปฐมเสขสูตร

ว่าด้วยโยนิโสมนสิการ ทำให้บรรลุผลสูงสุด

[๑๔๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุผู้เป็นเสขะ ยังไม่บรรลุอรหัตตปรารภความเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมอยู่. เราไม่พิจารณาเห็นแม้เหตุอันหนึ่งอัน ที่กระทำเหตุที่มีในภายในอย่างนี้ ว่ามีอุปการะมากเหมือนโยนิโสมนสิการนี้เลย ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมนสิการโดยแบบคายน่อมละอกุศลเสียได้ บ่อมเจริญกุศลให้เกิดมี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ธรรมอื่นอันมีอุปการะมาก เพื่อบรรลุประโยชน์
อันสูงสุด แห่งภิกษุผู้เป็นพระเสขะ เหมือนโยนิโส-
มนสิการ ไม่มีเลย ภิกษุเริ่มตั้งไว้ซึ่งมนสิการโดย
แบบคาย พึงบรรลุนิพพานอันเป็นที่สิ้นไปแห่งทุกข์ได้.
เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

ปฐมเสขสูตร ที่ ๖ จบ

อรรถกถापฐमเสखสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๖ ดังต่อไปนี้.

คำว่า เสขะ ในคำว่า เสกขสูตร นี้ มีความว่า อย่างไร ? ชื่อว่า เสขะเพราะได้เสขธรรม. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ภิกษุรูปหนึ่ง ฯลฯ ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่าไร ภิกษุชื่อว่าเป็นเสขะ ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ประกอบด้วยทิวฏฐิอันเป็นเสขะ ฯลฯ ประกอบด้วยสมาธิอันเป็นเสขะ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล ภิกษุชื่อว่าเป็นเสขะ.* อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า เสขะ เพราะยังต้องศึกษา. แม้ข้อนี้ก็ตรัสไว้ว่า ภิกษุ เพราะภิกษุยังต้องศึกษา ฉะนั้น จึงเรียกว่า เสขะ. ศึกษาอะไร ? ศึกษา อธิศีลบ้าง อธิจิตบ้าง อธิปัญญาบ้าง เพราะยังต้องศึกษา ดังนี้แล ฉะนั้น จึงเรียกภิกษุว่า เสขะ.๒ แม้ผู้ที่เป็นกัลยาณปุณฺณ กระทำให้บริบูรณ์ด้วยอนุโลมปฏิบัติ ถึงพร้อมด้วยศีล กุมครองทวารในอินทริยทั้งหลาย รู้จักประมาณในโภชนะ ประกอบความเพียรโดยไม่เห็นแก่นอน ประกอบความเพียรด้วยการเจริญโพธิปักขิยธรรม ตลอดราตรีต้น ราตรีปลาย ด้วยหวังว่า เราจักบรรลुสัมมัญญผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ในวันนี้ หรือในวันพรุ่งนี้ ท่านก็เรียกว่า เสขะ เพราะยังต้องศึกษา. ในข้อนี้ท่านประสงค์เอาพระเสขะผู้ยังไม่แทงตลอด ที่แท้ก็เป็นกัลยาณปุณฺณ.

ชื่อว่า อปฺปตฺตมานโส เพราะอรรถว่า ยังไม่บรรลुอรหัต ท่านกล่าววาทะว่าเป็นมานสะ ในค่านีว่า คำว่า มานสะ ได้แก่ วาทะเที่ยวไปดุษบ่วงลอยอยู่ในอากาศ. ได้แก่จิต ในค่านีว่า จิต มนะ ชื่อว่า มานสะ.๓ ได้แก่ พระอรหัต ในค่านีว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ปรากฏในหมู่ชน (สาวกของพระองค์ยินดีในพระพุทธศาสนา) ยังไม่บรรลुพระอรหัต

๑. ส. มหา. ๑๔/๕๑/๑๘.

๒. อจ. ตก. ๒๐/๕๒๕/๒๔๗.

๓. อภ. สจ. ๓๔/๓๒/๓๒.

ยังเป็นพระเสขะอยู่ โฉนพึงทำกาลละเสียเล่า.* ในสูตรนี้ ท่านประสงค์
เอาพระอรหัตตอย่างเดียว. ด้วยเหตุนั้น จึงเป็นอันกล่าวได้ว่า อปฺปตฺตา-
รหตฺตสฺส (แปลว่า ยังไม่บรรลुพระอรหัต).

คำว่า ยอดเยี่ยม (อนุคฺตร) คือ ประเสริฐที่สุด อธิบายว่า
ไม่มีเหมือน ชื่อว่า ความเกษมจากโยคะ เพราะเกษม คือ ไม่ถูก
เบียดเบียนจากโยคะ ๔. ท่านประสงค์เอาพระอรหัตที่เดียว.

คำว่า ปรารณนา (ปตฺถยมานสฺส) ได้แก่ ความปรารณนา ๒
อย่าง คือ ความปรารณนาด้วยตัณหา ๑ ความปรารณนาด้วยความพอใจ
อันเป็นกุศล ๑. ความปรารณนาด้วยตัณหา ได้ในคำนี้ว่า

วัตถุทั้งหลายเป็นของอันผู้มีความปรารณนาอยากได้
หรือแม้ความหวั่นไหวมีอยู่ในวัตถุที่ตนกำหนดแล้ว"
ปรารณนาความพอใจในกุศล ไคร่จะทำ ได้ในคำนี้ว่า

กระแสน้ำผู้ตามก ถูกตัดแล้ว ถูกกำจัดแล้ว ถูก
ทำให้หมดมานะแล้ว ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเป็นผู้
มากไปด้วยความปราโมทย์เกิด จงปรารณนาความเกษม
เกิด."

ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาปรารณนาดังนี้แล. ด้วยเหตุนี้ คำ
ว่า ปรารณนา (ปตฺถยมานสฺส) จึงมีอธิบายว่า เป็นผู้ไคร่เพื่อจะทำความ
เกษมจากโยคะนั้น คือ น้อม โน้ม โอน ไปสู่ความเกษมนั้น.

คำว่า อยู่ (วิหฺรโต) ได้แก่ บรรเทาทุกข์ในอริยาบถหนึ่ง ด้วย
อริยาบถหนึ่ง แล้วนำอรรถภาพไปไม่ให้ทรุดโทรม. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็น
ความในคำนี้โดยนิเทศนัย (ชี้แจ้ง) มีอาทิว่า ภิกษุน้อมไปอยู่ว่า สังขาร
ทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ดังนี้ ย่อมอยู่ด้วยศรัทธา.

คำว่า มีในภายใน (อชฺฌตฺติก) ได้แก่ มีอยู่ในภายใน กล่าว
คือภายในตน ชื่อว่า อัชฌตฺติกะ. คำว่า เหตุ (องฺค) ได้แก่ การณ์.

คำว่า อิติ ภริตฺวา ได้แก่ กระทำอย่างนี้. ความย่อในข้อนี้ว่า เราไม่พิจารณาเห็นแม้เหตุอันหนึ่งอื่น (น อญฺญํ เอกํ กุมฺปิ สมณฺณสฺส สามี) นี่มีดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นแม้เหตุอันหนึ่งอื่น กระทำเหตุอันมีในภายใน คือ เหตุที่ตั้งอยู่ในสันดานของตนอย่างนี้ ข้อว่า มีอุปการะมากอย่างนี้ เหมือนโยนิโสมนสิการนี้เลย (เอวํ พหุปรการํ ยถยิทํ โยนิโสมนสิการโร) ความว่า มนสิการโดยอุบาย มนสิการโดยคลองธรรม มนสิการโดยนัยในอนิจจลักษณะเป็นต้นว่า เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น หรือ การพิจารณา การตามพิจารณา การรำพึง การใคร่ครวญ การใส่ใจ ถึงจิต โดยอนุโลมในของไม่เที่ยง นี้ ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ.

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงถึงอานุภาพแห่งโยนิโสมนสิการ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมนสิการอยู่โดยแยบคาย ย่อมละอกุศลเสียได้ ย่อมเจริญกุศลให้เกิดมี ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า กระทำไว้ในใจโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการโรโต) ความว่า ยังโยนิโสมนสิการให้เป็นไปในอริยสัจ ๔ ว่า นี่ทุกขอริยสัจ นี่ทุกขสมุทัยอริยสัจ นี่ทุกขนิโรธอริยสัจ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ดังนี้.

ต่อไปนี้เป็นความอธิบายอย่างแจ่มแจ้งในอริยสัจ ๔ นั้น. พระสูตรนี้ หมายเอาเสขบุคคลโดยไม่แปลกกันโดยแท้. แต่ข้าพเจ้าจักกล่าวกรรมฐานด้วยสามารถมรรค ๔ ผล ๔ โดยทั่วไป โดยสังเขป. พระโยคาวจรได้ผู้บำเพ็ญกรรมฐานคืออริยสัจ ๔ เป็นผู้บำเพ็ญกรรมฐานคืออริยสัจ ๔ ที่ได้อบรมในสำนักอาจารย์มาก่อนอย่างนี้ว่า ชั้นทั้งหลายอันเป็นไปในภุมิ ๓ มีตัณหาเป็นโทษ เป็นทุกข์ ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่เป็นไปของทั้งสองนั้น เป็นความดับทุกข์ การให้ถึงความดับทุกข์เป็นมรรค ดังนี้ สมัยต่อมา พระโยคาวจรนั้นขึ้นสู่วิปัสสนามรรค ย่อมพิจารณาชั้นอื่นเป็นไปในภุมิ ๓ โดยแยบคายว่า นี่ทุกข์ คือ พิจารณาและเห็นแจ้งโดยอุบาย คือ โดยคลองธรรม. ความจริง ในสูตรนี้ ท่าน

กล่าวถึงวิปัสสนาด้วยหัวข้อมนสิการ. พระโยคาวจร ย่อมมนสิการโดย
แบบคายว่า ตณฺหา^๑มีในภาพก่อนอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์นั้น นี้ชื่อว่า
ทุกข์สมุทัย. ย่อมมนสิการโดยแบบคายว่า ก็เพราะนี้ทุกข์ นี้สมุทัย
ทุกข์ทั้งหลายถึงฐานะนั้นแล้ว ย่อมดับ ย่อมไม่เป็นไป ฉะนั้น จึงถือว่า
นิพพานนี้ คือ ทุกขนิโรธ. พระโยคาวจร ย่อมมนสิการโดยแบบคาย
ย่อมพิจารณาและย่อมเห็นแจ้งมรรคมองค์ ๘ อันทำให้ถึงความดับทุกข์
โดยอุบายโดยคลอง ว่า นี้ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

ในข้อนั้น ชื่อว่ายึดมั่นโดยอุบายนี้ ย่อมมีในชั้น ๕ ไม่มีใน
นิพพาน เพราะฉะนั้น จึงมีอธิบายดังต่อไปนี้ พระโยคาวจร ยึด
มหาวุตรูป ๔ โดยนัยมีอาทิว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ มียู่ในกายนี้^๒ และ
อุปาทากรูป^๓ โดยทำนองเดียวกับมหาวุตรูป ๔ นั้น แล้วกำหนดว่า นี้
รูปชั้น ๔ ดังนี้ เมื่อให้กำหนดรูปชั้นนั้น จึงกำหนดถึงธรรมคือจิตและ
เจตสิก อันมีรูปชั้นนั้นเป็นอารมณ์ซึ่งเกิดขึ้นว่า ธรรมเหล่านี้ คือ
อรุปชั้น ๔. จากนั้นย่อมกำหนดว่า ชั้น ๕ เหล่านี้ เป็นทุกข์. ก็ชั้น
เหล่านั้น โดยย่อมมี ๒ ส่วน คือ นามและรูป. พระโยคาวจรย่อม
กำหนดเหตุและปัจจัยว่า ก็นามรูปนี้ มีเหตุ มีปัจจัย จึงเกิดขึ้น อวิชชา
ภพ ตณฺหาเป็นต้นนี้ เป็นเหตุของนามรูปนั้น อาหารเป็นต้น เป็น
ปัจจัยของนามรูปนั้น. พระโยคาวจรนั้น กำหนดลักษณะพร้อมด้วย
รสของปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้น และธรรมที่เกิดโดยปัจจัย ตามความ
เป็นจริงแล้ว ยกขึ้นสู่อนิจจลักษณะว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ไม่มีแล้วมี
ครันมีแล้วย่อมดับไป เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหลายจึงไม่เที่ยง. ย่อม
ยกขึ้นสู่ทุกขลักษณะว่า ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะถูก
ความเกิดความเสื่อมเบียดเบียน. ย่อมยกขึ้นสู่อนัตตลักษณะว่า ธรรม
ทั้งหลาย ชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ.

พระโยคาวจรครันยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์อย่างนี้แล้ว เห็นแจ้งอยู่

กำหนดทางและมิใช่ทาง ว่า เมื่อวิปัสสนูปกิเลสมีแสงสว่างเป็นต้น เกิดขึ้นในขณะอุทัพพญาณเกิด นี่ไม่ใช่ทาง อุทัพพญาณเท่านั้นเป็นอุบาย คือ เป็นทางอันเป็นส่วนเบื้องต้น ของอริยมรรคแล้ว ยังอุทัพพญาณและภังคญาณเป็นต้นให้เกิดขึ้นตามลำดับ ย่อมบรรลุโสดาปัตติมรรค เป็นต้น ในขณะนั้น พระโยคาวจรย่อมแทงตลอดอริยสัจ ๔ โดยการแทงตลอดครั้งเดียวเท่านั้น ย่อมตรัสรู้ด้วยการตรัสรู้ครั้งเดียว. ในอริยสัจนั้น พระโยคาวจรย่อมแทงตลอดทุกข์ด้วยการแทงตลอดด้วยกำหนดรู้ ย่อมตรัสรู้ด้วยการตรัสรู้ครั้งเดียว. ในอริยสัจนั้น พระโยคาวจรแทงตลอดทุกข์ ด้วยการแทงตลอดด้วยกำหนดรู้ เแทงตลอดสมุทัยโดยแบบกาย ด้วยการแทงตลอดด้วยการละ ย่อมละอกุศลทั้งปวงได้. พระโยคาวจรแทงตลอดนิโรธโดยการตรัสรู้ด้วยการทำให้แจ้ง เแทงตลอดมรรคโดยการตรัสรู้ด้วยภาวนา ย่อมเจริญกุศลทั้งปวง. จจริงอยู่ อริยมรรคชื่อว่ากุศล เพราะอรรถว่ากำจัดสิ่งที่น่าเกลียดโดยตรง ก็เมื่อเจริญอริยมรรคแล้ว โภธิปักขิยธรรมอันหาโทษมิได้ เป็นกุศลแม้ทั้งหมด ก็ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรเมื่อมนสิการโดยแบบกายอย่างนี้ ย่อมละอกุศลเสียได้ ย่อมเจริญธรรมที่เป็นกุศล. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเป็นอาทิว่า พระโยคาวจรย่อมมนสิการโดยแบบกายว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแม้ข้ออื่นอีกว่า ภิกษุทั้งหลาย อันภิกษุถึงพร้อมแล้วด้วยโยนิโสมนสิการพึงหวังข้อนี้ได้ว่า จักเจริญมรรคมองค์ ๘ อันเป็นอริยะะ จักทำให้มากซึ่งมรรคมองค์ ๘ อันเป็นอริยะะ* ดังนี้.

ต่อไปนี้เป็นความย่อแห่งคาถาว่า โยนิโส มนสิกาโร. ชื่อว่าเสขะ เพราะยังต้องศึกษาสิกขาบททั้งหลาย หรือเพราะยังมีการศึกษาอยู่เป็นปกติ. ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเห็นภัยในสงสาร. ธรรมใด ๆ อันที่มีอุปการะมาก เหมือนอย่างโยนิโสมนสิการ เพื่อให้ภิกษุผู้ยังเป็นเสขะนั้น

บรรลुพระอรหัตอันมีประโยชน์อย่างสูงสุด ปอมไม่มี. ตามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะพระโยคารจรมุงมนสิการโดยอุบายอันแยบคาย เมื่อจะตั้งความเพียร จึงเริ่มตั้งความเพียรด้วยสัมมปปธาน ๔ อย่าง พึงถึงความสิ้นทุกข์ได้ คือ พึงถึง พึงบรรลुพระนิพพานอันเป็นที่สิ้นสุด วัฏทุกข์อันเศร้าหมองสิ้นเชิง ฉะนั้น โยนิโสมนสิการ จึงเป็นธรรมมีอุปการะมาก ดังนี้.

อรรถกถาสูตที่ ๖ จบ

๗. ทุตติยเสบสูตร ว่าด้วยความมีมิตรดี

[๑๕๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุผู้เป็นพระเสขะ ยังไม่บรรลุอรหัต ปราศจากความเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมอยู่ เราไม่พิจารณาเห็นแม้เหตุอันหนึ่งอื่น ที่กระทำเหตุที่มีภายนอกอย่างนี้ ว่ามีอุปการะมาก เหมือนความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรนี้เลย ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีมิตรดี ย่อมละอกุศลเสียได้ ย่อมเจริญกุศลให้เกิดมี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุใดผู้มีมิตรดี มีความยำเกรง มีความเคารพ
กระทำตามคำของมิตรดีทั้งหลาย มีสติสัมปชัญญะ
ภิกษุนั้นพึงบรรลุธรรม อันเป็นที่สิ้นไปแห่งสังโยชน์
ทั้งปวงโดยลำดับ.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับ
มาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ทุติยเสขสูตร ที่ ๗ จบ

อรรถกถาทุติยเสขสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๗ ดังต่อไปนี้.

คำว่า มีภายนอก (พาหิร) ได้แก่ เหตุที่มี ณ ภายนอก จาก
สันดานในภายใน. คำว่า ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร (กัลยาณมิตฺตดา)
ความว่า ผู้ใดมีมิตรผู้สมบูรณ์ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น กำจัดความชั่วร้าย
ส่งเสริมประโยชน์ มีอุปการะทุกสิ่งทุกอย่าง ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีกัลยาณมิตร.
ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรนั้น ชื่อว่า กัลยาณมิตฺตดา.

ในคำว่า ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร (กัลยาณมิตฺตดา) นั้น มี
อธิบายดังนี้ ตามปกติ กัลยาณมิตรนี้เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ศีล
สุตะ จาคะ วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา. กัลยาณมิตร เพราะ
ถึงพร้อมด้วยศรัทธา จึงย่อมเชื่อการตรัสรู้ของพระตถาคต ย่อมไม่สละ
การแสวงหาประโยชน์สุขในสัตว์ทั้งหลายที่เกิดขึ้น เพราะเหตุการตรัสรู้
ชอบนั้น เพราะถึงพร้อมด้วยศีล จึงย่อมเป็นที่รัก และเป็นที่เคารพ
ของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย เป็นผู้นำยกย่อง คอยตักเตือน ตำหนิบาป
คอยว่ากล่าว อดทนถ้อยคำ เพราะถึงพร้อมด้วยสุตะ จึงเป็นผู้กล่าว
ถ้อยคำที่ลึกซึ้ง มีขันธ อายตนะ สัจจะ ปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น เพราะ
ถึงพร้อมด้วยจาคะ จึงเป็นผู้มีความปรารถนาน้อย เป็นผู้สันโดษ มี
ความสงัด ไม่คลุกคลี เพราะถึงพร้อมด้วยวิริยะ จึงเป็นผู้เพียร
พยายามในการปฏิบัติประโยชน์แก่ตนและคนอื่น เพราะถึงพร้อมด้วยสติ

จึงเป็นผู้มีสติมั่น เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยความรอบคอบคือสติอย่างเยี่ยม เป็น
ผู้ระลึกได้ จำได้แม้สิ่งที่ทำ แม้คำที่พูดนานมาแล้ว เพราะถึงพร้อม
ด้วยสมาธิ จึงเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นผู้มั่นคง มีจิตแน่วแน่ และเพราะ
ถึงพร้อมด้วยปัญญา จึงย่อมรู้สิ่งที่ไม่วิปริต. กัลยาณมิตรนั้น แสวงหา
คติดธรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลด้วยสติ รู้ประโยชน์สุขของสัตว์ทั้ง
หลายตามความเป็นจริง ด้วยปัญญา เป็นผู้มิจิตไม่ฟุ้งซ่านในอารมณ์นั้น
ด้วยสมาธิ ปราณสัตรว์ทั้งหลายจากสิ่งไม่เป็นประโยชน์ ด้วยความเพียร
ย่อมชักชวนในสิ่งที่มีประโยชน์อย่างเดียว. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ไว้ว่า

กัลยาณมิตร เป็นผู้น่ารัก น่าเคารพ น่ายกย่อง
เป็นมธุรากล่าวดักเตือน อดทนถ้อยคำ กล่าวถ้อยคำ
ลึกซึ้ง ไม่ชักชวนในทางที่ไม่ใช่ฐานะ.*

ข้อว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ย่อมละอกุศลเสียได้
ย่อมเจริญกุศลให้เกิดมี (กัลยาณมิตรใด ภิกษุเว ภิกษุ อกุศล ปหติ
กุศล ภาเวติ) ความว่า บุคคลผู้มีกัลยาณมิตร อาศัยภิกษุผู้เป็น
กัลยาณมิตร ยังกัมมัสสกตาญาณให้เกิด ย่อมทำศรัทธาที่เกิดขึ้นแล้ว
ให้คงที่ เกิดศรัทธาแล้ว ก็เข้าไปหา ครั้นเข้าไปหาแล้ว ย่อมฟังธรรม
ครั้นฟังธรรมนั้นแล้ว ย่อมได้ศรัทธาในพระตถาคต ด้วยการได้ศรัทธา
นั้น จึงละการอยู่ครองเรือนออกบวช ทำปาริสุทธิศีล ๔ ให้ถึงพร้อม
สมาทานประพฤติธรรมอันก่าจัดกิเลสเป็นไปตามกำลัง เป็นผู้ได้กถาวัตถุ
๑๐ เป็นผู้ปรารภความเพียรอยู่ เข้าไปตั้งสติไว้ มีสัมปชัญญะ เจริญ
โพธิปักขิยธรรมตลอดราตรีตันราตรีปลาย (ตลอดคืน) ในไม่ช้าทำวิปัสสนา
ให้เกิด และตัดขาดอกุศลทั้งหมด ด้วยการบรรลุนิยามรรค และยัง
กุศลธรรมทั้งปวงให้เจริญถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา. สมดังที่พระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า เมตถิยะ ข้อที่ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร หวังต่อสหาย

ดี เพื่อนดี จักเป็นผู้มีศีล จักเป็นผู้สำรวมในปาติโมกข์ จักเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร จักเป็นผู้เห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย จักสมารถศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย ข้อที่ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร หวังต่อสหายดี เพื่อนดี เป็นผู้ได้ตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้ไม่ลำบาก ซึ่งถ้อยคำขัดเกลากิเลส สบายต่อการเปิดจิต จักเป็นไปเพื่อความเบื่อง่ายโดยส่วนเดียว ฯลฯ เพื่อนิพพาน คือ :-

๑. อปัจจกตา	ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย
๒. สันตญูฏิกตา	ถ้อยคำที่ชักนำให้สันโดษ
๓. ปวิเวกกตา	ถ้อยคำที่ชักนำให้สงัด
๔. อสังสัคคกตา	ถ้อยคำชักนำไม่ให้ระคนด้วยหมู่
๕. วิยารัมภกตา	ถ้อยคำชักนำให้ปรารภความเพียร
๖. สีลกตา	ถ้อยคำชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล
๗. สมาธิกตา	ถ้อยคำชักนำให้ทำใจให้สงบ
๘. ปัญญาภกตา	ถ้อยคำชักนำให้เกิดปัญญา
๙. วิมุตติภกตา	ถ้อยคำชักนำให้ทำใจให้พ้นจากกิเลส
๑๐. วิมุตติญาณทัสสนกตา	ถ้อยคำชักนำให้เกิดความรู้ ความเห็น ในการพ้นจากกิเลส.

ข้อที่ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร หวังต่อสหายดี เพื่อนดี จักเป็นผู้ปรารภความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้เกิดกุศลธรรม เป็นผู้มีความตั้งใจ มีความเพียรมั่น ไม่ทอดธุระ ในกุศลธรรมทั้งหลาย. ข้อที่ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร หวังต่อสหายดี เพื่อนดี จักเป็นผู้มีปัญญา จักเป็นผู้ประกอบด้วยอุทยัตถคามินีปัญญา (รู้ความเกิดและความเสื่อม) เพื่อให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ อันเป็นการตรัสรู้อย่างประเสริฐ* พึงทราบนิमितแห่งการหลุดพ้นจากวัฏทุกข์ทั้งสิ้นว่า **ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร** อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้. ด้วยเหตุฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสคำมี

อาทิวา อานนท์ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่ เป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชาติชรา เพราะอาศัยเราผู้เป็นกัลยาณมิตร.* สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ย่อมละอกุศลเสียได้ เจริญกุศลให้เกิดมี ดังนี้.

พึงทราบความแห่งคาถาต่อไปนี้ คำว่า มีความยำเกรง (สปปกฺกิสฺสโต) ความว่า ชื่อว่า มีความยำเกรง เพราะเป็นไปกับด้วยความยำเกรงคือ การรับฟัง. เป็นผู้น้อมรับโอวาทของกัลยาณมิตร อธิบายว่า เป็นผู้ว่า ง่าย. อีกอย่างหนึ่ง ผู้ให้โอวาท ชื่อปติสสะ เพราะปรารถนาให้เกิด ประโยชน์สุข. ชื่อสปปกฺกิสฺสสะ เพราะเป็นไปกับด้วยความปรารถนานั้น ประกอบด้วยความเคารพ และความเอื้อเฟื้อ. มากด้วยความเคารพ ยำเกรงในครู. คำว่า มีความเคารพ (สคารโว) ได้แก่ ประกอบด้วย การวชิรรม ๖ อย่าง. ชื่อว่า กระทำตามคำของมิตรดีทั้งหลาย (กร มิตฺตทานํ วจนํ) ได้แก่ กระทำตามโอวาท คือ ปฏิบัติตามโอวาทของ กัลยาณมิตรทั้งหลาย. คำว่า มีสัมปชัญญะ (สมฺปชานโน) ได้แก่ ประกอบด้วยสัมปชัญญะ ๗ อย่าง. คำว่า มีสติ (ปฺกิสฺสโต) ได้แก่ มีสติ คือ ทำอย่างมีสติ ด้วยสติอันสามารถเพื่อให้ถึงความกำกับการมฐานได้. คำว่า โดยลำดับ (อนุปฺพุเพน) ได้แก่ โดยลำดับแห่งศีลวิสุทธิเป็นต้น คือ โดยลำดับแห่งวิปัสสนาและโดยลำดับแห่งมรรคในศีลวิสุทธิเป็นต้นนั้น. คำว่า อันเป็นที่สิ้นไปแห่งสังโยชนทั้งปวง (สพฺพสฺสโยชนกฺขยํ) ความว่า พึงถึง คือ พึงบรรลุพระนิพพานอันเป็นอารมณ์แห่งพระอรหัตตอันเป็นที่ สิ้นสุด กล่าวคือความสิ้นแห่งสังโยชนทั้งปวง เพราะสังโยชนทั้งหมดมี กามราคสังโยชนเป็นต้นสิ้นไป.

ใน ๒ สูตรเหล่านี้ พึงทราบว่า พระศาสดาทรงถือเอาองค์แห่ง ความเพียรของการบรรลุวิมรรค ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาสูตที่ ๗ จบ

๘. เกทสูตร

ว่าด้วยสังมเภทให้ตกนรกตลอดกับ

[๑๙๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งเมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้น เพื่อความไม่เกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อไม่ใช่ความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความหายนะแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความไม่เกื้อกูลเพื่อทุกข์ แก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งเป็นไฉน. คือ สังมเภท ภิกษุทั้งหลาย ก็ในเพราะสงฆ์ที่แตกกันแล้ว ย่อมมีการบาดหมางซึ่งกันและกัน มีการบริภาษซึ่งกันและกัน มีการดูหมิ่นซึ่งกันและกัน มีการขับไล่ซึ่งกันและกัน ในเพราะสงฆ์ที่แตกกันนั้น ชนทั้งหลายผู้ยังไม่เลื่อมใส ย่อมไม่เลื่อมใส และผู้เลื่อมใสบางพวก ย่อมกลายเป็นอื่นไป.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ผู้ทำลายสงฆ์ ต้องไปเกิดในอบาย เกิดในนรก
ตั้งอยู่ตลอดกับ ผู้มีความยินดีในวรรค ตั้งอยู่ในอธรรม
ย่อมเสื่อมจากธรรมอันเกษมจากโยคะ ผู้นั้นครั้นทำลาย
สงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกันแล้ว ย่อมหมกไหม้อยู่ในนรก
ตลอดกับ.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาเภทสูตร^๑

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๘ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ธรรมอย่างหนึ่ง (เอกมฺโม) ได้แก่ ความตั้งขึ้นของพระสูตรนี้เป็นไฉน คือ มีเหตุเกิดเรื่องขึ้น ความย่อในข้อนั้น มีดังต่อไปนี้.

มีเรื่องว่า พระเทวทัต เชิญชวนพระเจ้าอชาตศัตรูให้ถือผิด ให้ปลงพระชนม์พระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นพระชนกของพระองค์บ้าง ชักชวนนายมังฆุให้ฆ่าบ้าง กระทำโลหิตุปบาทด้วยการกลิ้งศิลาบ้าง โทษนั้นยังไม่ปรากฏชัด แต่ที่ปรากฏชัด เพราะปล่อยช้างนาฬาคีรี. ครั้งนั้นมหาชนได้โจษจันขึ้นว่า พระราชาทรงเที่ยวคบคนชั่วเห็นปานนี้. ได้มีโจษจันกันอย่างแพร่หลาย. พระราชาครั้นสดับดังนั้น จึงรับสั่งให้ยกเลิกถวายอาหาร ๕๐๐ ที่พระองค์พระราชทาน ไม่ทรงให้การอุปถัมภ์พระเทวทัตอีกต่อไป. แม้ชาวเมืองก็พากันไม่ให้อาหารเพียงทัพพีหนึ่งแก่พระเทวทัตผู้เข้าไปสู่ตระกูล. พระเทวทัตนั้นเสื่อมจากลาภและสักการะ ประสงค์จะดำรงชีวิตด้วยการหลอกลวง จึงเข้าไปเฝ้าพระศาสดา ทูลขอวัตถุ ๕ ประการ ถูกพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้ามด้วยพุทธดำรัสมีอาทิว่าอย่าเลยเทวทัต ภิกษุใดปรารถนา ภิกษุนั้นจงถือการอยู่ป่าเป็นวัตรเถิด.^๒ พระเทวทัต ชักชวนชนผู้เลื่อมใสในความเศร้าหมองซึ่งเป็นคนโง่ให้เห็นชอบด้วยวัตถุ ๕ ประการนั้น ให้ภิกษุวัชชีบุตร ๕๐๐ รูป จับสลาก แล้วทำลายสงฆ์ให้แตกกัน ได้พาภิกษุเหล่านั้นไปยังคยาสิสประเทศ.

ลำดับนั้น พระอัครสาวกทั้งสอง โดยพระพุทธดำรัสของพระศาสดาพากันไป ณ คยาสิสประเทศนั้น แสดงธรรมให้ภิกษุ ๕๐๐ รูปเหล่านั้นตั้งอยู่ในอริยมวลแล้วนากลับมา. ส่วนภิกษุเหล่าใด ชอบใจลัทธิของพระเทวทัตผู้พยายามเพื่อทำลายสงฆ์ ยังยกย่องอยู่อย่างเดิม เมื่อสงฆ์กำลังจะแตก และแตกแล้ว ได้เกิดความพอใจ ข้อนั้นได้ปรากฏเพื่อ

ความไม่เป็นประโยชน์ เพื่อความทุกข์แก่ภิกษุเหล่านั้นยาวนาน.

ในไม่ช้านั่นเอง พระเทวทัตก็ถูกโรคเบียดเบียน อาพาธหนัก ใกล้จะตาย คิดว่า เราจักถวายบังคมพระศาสดา จึงให้เขานำขึ้นบนเตียงไปวางไว้ ณ ผิงสระโบกขรณี ใกล้พระเชตวัน ขณะนั้นแผ่นดินก็แยกออก พระเทวทัตตกลงไปบังเกิดในอเวจีมหานรก. ร่างของพระเทวทัตสูง ๑๐๐ โยชน์ ถูกหลาวเหล็กขนาดลำตาลเสียบอยู่ตลอดกัป. และตระกูลประมาณ ๕๐๐ ตระกูลที่ฝักใฝ่กับพระเทวทัต ยึดมั่นในลัทธิของพระเทวทัตนั้น พร้อมกับพวกก็ไปเกิดในนรก.

วันหนึ่ง ภิกษุทั้งหลายประชุมสนทนากัน ณ ธรรมสภาว่า “อาวุโสทั้งหลาย พระเทวทัตทำลายสงฆ์ให้แตกกัน เป็นการทำความหนักนัก.” ลำดับนั้น พระศาสดาเสด็จเข้าไปยังธรรมสภา ตรัสถามว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้พวกเธอประชุมสนทนากันด้วยเรื่องอะไร” เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลให้ทรงทราบแล้ว เมื่อจะทรงแสดงถึงโทษในการทำลายสงฆ์ จึงได้ตรัสพระสูตรนี้. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นความที่พระเทวทัตและผู้ฝักใฝ่ในพระเทวทัตนั้นบังเกิดในนรก อย่างนั้นแล้ว เมื่อทรงแสดงโทษในการทำลายสงฆ์ จึงทรงแสดงพระสูตรนี้ ด้วยพระอัธยาศัยของพระองค์เอง.”

ในคำเหล่านั้น คำว่า ธรรมอย่างหนึ่ง (เอกมฺโม) ได้แก่ ธรรมมีโทษมากเป็นอกุศลอย่างหนึ่ง. คำว่า ในโลก (โลเก) ได้แก่ สัตว์โลก. ในชื่อว่า เมื่อเกิดขึ้น ... บ่อเกิด (อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ) นี้ มีอธิบายว่า เมื่อการบาทหมางเป็นต้น อันเป็นไปในการทำลาย เกิดขึ้นในสงฆ์ก็ดี พุดด้วยอำนาจแสดงบาทกัรวัตถุ (เรื่องทำให้แตกกัน) ๑๘ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง มีอาทิว่า ธรรม อธรรม ดังนี้ก็ดี ประกาศเพื่อให้เกิดความชอบใจในการทำลายสงฆ์นั้นก็ดี กรันประกาศจับสลากแล้วก็ดี สังฆปาต เป็นอันชื่อว่า เมื่อเกิดขึ้น. เมื่อให้จับสลากแล้ว ภิกษุ ๔ รูป หรือเกินกว่า ๔ รูป แยกกันกระทำอุเทศหรือสังฆกรรมเมื่อใด เมื่อนั้น

สังขมาท ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้น เมื่อทำสังขมาทแล้ว ชื่อว่า การทำลาย
สงฆ์ได้เกิดขึ้นแล้ว. กรรมกัฏฐิ อุเทศกัฏฐิ เป็นข้อกำหนดในเหตุแห่งการ
ทำลายสงฆ์ ๕ เหล่านี้ คือ กรรม อุเทศ โวหาร อนุสสาวณะ (การ
ประกาศ) สลากักคคาหะ (การจับสลาก) ส่วนโวหาร อนุสสาวณะ และ
สลากักคคาหะ เป็นส่วนเบื้องต้น

ในคำว่า เพื่อความไม่เกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก (พหุชนาหิตาย)
เป็นต้น มีเนื้อความเชื่อมกัน ดังนี้ ชรรวมอย่างหนึ่ง ย่อมเกิดขึ้น เพื่อ
ความไม่เกื้อกูลแก่มหาชน โดยห้ามสมบัติมีฉกนและมรรคเป็นต้น เพื่อ
ไม่ใช่ความสุขแก่มหาชน โดยห้ามสมบัติคือสวรรค์ เพื่อความหายนะ
แก่มหาชน โดยเป็นเหตุให้เกิดในอบาย เพื่อความไม่เกื้อกูลแก่มหาชน
โดยอกุศลธรรม เพื่อทุกข์ทางกายทางใจของบุคคลผู้เกิดในสุคติ เพราะ
ไม่มีมรรคเกื้อกูล. คำว่า แก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย (เทวมनुสฺसानิ) นี้
แสดงถึงบุคคลชั้นยอด ในเมื่อท่านกล่าวว่า แก่ชนเป็นอันมาก ดังนี้

อีกนัยหนึ่ง คำว่า เพื่อความไม่เกื้อกูลแก่ชนหมู่มาก (พหุชนา-
หิตาย) ได้แก่ เพื่อไม่เกื้อกูลแก่ชนมาก คือ แก่หมู่สัตว์มาก. อธิบาย
ว่า เพื่อความไม่เป็นประโยชน์ในทิฏฐธรรมและสัมปรายาพ. คำว่า เพื่อ
มิใช่ความสุข (อสุขาย) ได้แก่ เพื่อมิใช่ความสุขในทิฏฐธรรมและ
สัมปรายาพ. อธิบายว่า เพื่อความทุกข์ ๒ อย่าง. คำว่า เพื่อหายนะ
(อนตฺตาย) ได้แก่ เพื่อผลาตประโยชน์อย่างยิ่ง. จริงอยู่ พระนิพพาน
ชื่อว่า ประโยชน์อย่างยิ่ง. ประโยชน์ยิ่งกว่าพระนิพพานนั้น ไม่มี. คำว่า
เพื่อความไม่เกื้อกูล (อหิตาย) ได้แก่ เพื่อผลาตสวรรค์และมรรค. จริง
อยู่ ชื่อว่า ประโยชน์เกื้อกูลยิ่งกว่ามรรคอันเป็นทางให้ถึงประโยชน์เกื้อกูล
คือพระนิพพาน ไม่มี. คำว่า เพื่อความทุกข์ (ทุกฺขาย) ได้แก่ เพื่อ
ทุกข์ในวัฏฏะ โดยผลาตจากอริยสุข. จริงอยู่ ผู้ที่ผลาตจากอริยสุขเสีย
แล้ว ไม่อาจบรรลุลอริยสุขนั้น เขาย่อมหนีไปในวัฏฏทุกข์. จริงอยู่ ชื่อว่า
สุขยิ่งกว่าอริยสุข ไม่มี. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า สมาธินี้

เป็นสุขในปัจจุบันและเป็นผลของสุขต่อไป."

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงโดยสรุปของคำว่า สังฆเภท แล้ว เพื่อทรงประกาศภาวะแห่งสังฆภาคนั้นเป็นเหตุของความไม่เกื้อกูลเป็นต้น โดยส่วนเดียว จึงตรัสคำเป็นอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ในเพราะสงฆ์ที่แตกกันนั้น (สงฺฆे โข ปน ภิกฺขเว ภินฺเน) ดังนี้

ในคำเหล่านั้น คำว่า ภินฺน (แตก) เป็นสัตตมมีวิภัตติ ในอรรถว่านิमित (ในเพราะ) เหมือนอย่างว่า ในเพราะทรัพย์ที่ไม่พระราชทานแก่คนไม่มีทรัพย์." อธิบายว่า เพราะเหตุแตกกัน. คำว่า การบาดหมางซึ่งกันและกัน (อญฺยมญฺยภนฺทนํ) ได้แก่ เกียวกันและกันว่า นี้ธรรม นี่ไม่ใช่ธรรม ของบริษัท ๔ และของผู้ที่เป็นฝ่ายของบริษัทนั้น. จริงอยู่ ความบาดหมางเป็นเบื้องต้นของการทะเลาะ. คำว่า การบริภาษ (ปรีมาสา) ได้แก่ ถูกถามโดยให้เกิดความกลัวว่า เราจักทำความหายนะนี้ ๆ แก่พวกท่าน ดังนี้ คำว่า การดูหมิ่น (ปรีกุเชปา) ได้แก่ ดูหมิ่นด้วยชาติเป็นต้น คือ ดำและสบประมาท ด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐. คำว่า การขับไล่ (ปริจฺจชนา) ได้แก่ ขับไล่ออกไป โดยทำอุกเขปนียกรรม (การลงโทษให้ออกจากหมู่) เป็นต้น. คำว่า ในเพราะสงฆ์แตกกันนั้น (ตตฺถ) ได้แก่ ในเพราะสังฆภาคนั้น หรือในเพราะความบาดหมางกันเป็นต้น อันเป็นนิमितแห่งสังฆภาคนั้น คำว่า ผู้ยังไม่เลื่อมใส (อปฺปสนฺนา) ได้แก่ คนผู้ไม่รู้ถึงคุณของพระรัตนตรัย. คำว่า ย่อมไม่เลื่อมใส (นปฺป-สิทฺติ) ได้แก่ ไม่เลื่อมใสอย่างอาการเลื่อมใสในภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุเหล่านี้ เป็นผู้ประพฤติธรรม เป็นผู้ประพฤติสม่าเสมอเป็นต้น หรือไม่สนใจที่จะฟังจะเชื่อภิกษุเหล่านั้น. อนึ่ง เป็นผู้ไม่เลื่อมใสในพระธรรม และในพระศาสนาก็เหมือนกัน. ข้อว่า บางพวกย่อมเป็นอื่นไป (เอกจฺจานํ อญฺยถตฺตํ) ได้แก่ ปุถุชนผู้มีศรัทธาไม่แก่กล้าก็จะมี ความเลื่อมใสเป็นอื่นไป (ไม่เลื่อมใส).

จะอธิบายในคาถาต่อไป. ในคำว่า เกิดในอบาย (อาปายโก) เป็นตัน ชื่อว่า เกิดในอบาย เพราะควรบังเกิดในอบาย. ชื่อว่า เกิดในนรก เพราะจะต้องเกิดในนรก กถาคืออเวจีนั้น. ชื่อว่า ตั้งอยู่ตลอดกับ เพราะตั้งอยู่ในนรกนั้นตลอดอันตรกัปหนึ่งบริบูรณ์. ชื่อว่า ยินดีในวรรค เพราะยินดีในวรรค กถาคือการทำลายสงฆ์. ชื่อว่า อธรรม เพราะไม่ใช่ธรรม. ชื่อว่า ตั้งอยู่ในอธรรม เพราะตั้งอยู่ในอธรรม กถาคือทำลายสงฆ์ด้วยบาทกรวัตถุ (เรื่องทำให้แตกกัน). คำว่า จากธรรมอันเกษมจากโยคะ (โยคกุเหมโต) ได้แก่ ย่อมกำจัด คือ ย่อมเสื่อมจากธรรมอันเกษมจากโยคะนั้น พระอรหันต์และพระนิพพาน ชื่อว่า เกשמจากโยคะ เพราะปลอดจากโยคะ ๔ แต่ไม่ควรพูดถึงในการกำจัดพระอรหันต์และพระนิพพานนั้นจากธรรมอันเกษมจากโยคะนั้น. ชื่อว่า สงฆ์ เพราะอรรถว่า สืบต่อจากความเป็นผู้มีทิฏฐิและศีลเสมอกัน. ชื่อว่า ผู้พร้อมเพรียงกัน คือ ให้ความเกื้อกูลกัน เพราะประกอบแบบแผนมีกรรมอย่างเดียวกัน. คำว่า ครั้นทำลายแล้ว (ภตฺวาน) ได้แก่ ทำลายโดยให้สงฆ์แตกกัน อันมีลักษณะดังที่ได้กล่าวมาก่อนแล้ว. คำว่า ตลอดกัป (กปฺปิ) ได้แก่ อายุกัป. ก็อายุกัปในที่นี้ คือ อันตรกัปนั่นเอง. คำว่า ในนรก (นिरยมุหิ) ได้แก่ ในอเวจีมหานรก.

๔. โมทสูตร ว่าด้วยสังฆสามัคคีให้ขึ้นสวรรค์

[๑๔๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ชรรวมอย่างหนึ่งเมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้น เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย ชรรวมอย่างหนึ่งเป็นโณน คือ สังฆสามัคคี ภิกษุทั้งหลาย ก็ในเพราะสงฆ์พร้อมเพรียงกัน ย่อมไม่มีการบาดหมางซึ่งกันและกัน ไม่มีการบริภาษซึ่งกันและกัน ไม่มีการดูหมิ่นซึ่งกันและกัน ไม่มีการขับไล่ซึ่งกันและกัน ในเพราะมีสังฆสามัคคีนั่น ชนทั้งหลายผู้ยังไม่เลื่อมใส ย่อมเลื่อมใส และชนผู้เลื่อมใสแล้ว ย่อมเลื่อมใสยิ่ง ๆ ขึ้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ความพร้อมเพรียงของหมู่ให้เกิดสุข และการ
อนุเคราะห์ซึ่งหมู่ผู้พร้อมเพรียงกันให้เกิดสุข ผู้ยินดี
แล้วในหมู่ผู้พร้อมเพรียงกัน ตั้งอยู่ในธรรม ย่อมไม่
เลื่อมจากธรรมอันเกษมจากโยคะ ผู้นั้นกระทำหมู่ให้
พร้อมเพรียงกันแล้ว ย่อมบันเทิงในสวรรค์ตลอดกัป.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาโมทสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ธรรมอย่างหนึ่ง (เอกธมฺโม) ได้แก่ ธรรมเป็นกุศล คือ ธรรมไม่มีโทษอย่างหนึ่ง. ก็หากว่า ความวิวาทจะพึงเกิดขึ้นในสงฆ์ว่า นีัธรรม นี้ไม่ใช่ธรรม เป็นต้น ในข้อนั้น วิญญูชนผู้ใคร่ธรรมพึงใคร่ครวญ อย่างนี้ว่า ข้อนั้นเป็นฐานะที่จะมีได้ คือ ความวิวาทเมื่อเจริญขึ้น พึงเป็นไป เพื่อความร้าวรานแห่งสงฆ์ หรือเพื่อความทำลายสงฆ์. หากว่า อธิการนั้น ตนกขึ้นตั้งไว้เอง การรับงดเว้นจากอธิการนั้น เหมือนเหยียบไฟ ฉะนั้น. เมื่อถูกคนอื่นยกอธิการขึ้น หากสามารถจะระงับอธิการนั้นด้วยตนเอง พึงพยายามไปแม้ที่ไกล ปฏิบัติเหมือนอย่างที่อธิการนั้นสงบลง. แต่หากไม่สามารถให้สงบด้วยตนเองได้ ความวิวาทนั้น ยิ่งเจริญเพิ่มยิ่ง ๆ ขึ้น ไม่สงบลงได้. ก็ขอให้เพื่อนพรหมจารีผู้ใคร่การศึกษา ผู้เหมาะสมในเรื่องนั้นช่วยเหลือ ระงับอธิการนั้นโดยธรรม โดยวินัย โดยสัตตสุสาน์ พึงให้อธิการสงบอย่างนี้. เมื่ออธิการสงบอย่างนี้ กุศลธรรมอันทำความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์ ท่านประสงคว่า "เอกธรรม" ในที่นี้ จริงอยู่ กุศลธรรมนั้น ปลดเปลื้องธรรมเศร้าหมองอันจะนำสิ่งไม่เป็นประโยชน์และความทุกข์ อันควรเกิดของภิกษุทั้งหลาย ผู้ฝึกฝนทั้งสองข้าง เกิดความสงสัยกัน ของภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาผู้ดำรงอยู่ ด้วยประพฤติดำมภิกษุเหล่านั้น ของอารักขเทวดา เหล่านั้น ตลอดถึงเทพและพรหม แล้วนำสิ่งที่เป็นประโยชน์และความสุขให้แก่ชาวโลกพร้อมด้วยเทพ เพราะกุศลธรรมนั้นเป็นเหตุแห่งกองบุญ เป็นที่หลั่งไหลแห่งกุศล. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งเมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก.

* อรรถกถาสังฆสามัคคีสูตร.

พึงทราบเนื้อความแห่งพระพุทฺธพจน์นั้น โดยตรงกันข้ามกับที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วในสูตรก่อน. ข้อว่า ความพร้อมเพรียง
ของหมู่ (สงฆสฺส สามคฺคิ) ได้แก่ ความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์ คือ
ความไม่มีความแตกกัน ความมีธรรมอย่างเดียวกัน และความมีอุเทศ
อย่างเดียวกัน.

ในคาถา มีอธิบายดังต่อไปนี้ ข้อว่า ความพร้อมเพรียงของหมู่
ให้เกิดสุข (สุขา สงฆสฺส สามคฺคิ) ได้แก่ ความสามัคคี ท่านกล่าวว่า
“เป็นความสุข” เพราะความสามัคคีเป็นปัจจัยแห่งความสุข เหมือนที่
ท่านกล่าวว่า ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทฺธเจ้าทั้งหลายเป็นความสุข.* คำว่า
การอนุเคราะห์หมู่ผู้พร้อมเพรียงกัน (สมคฺคานญฺจนคฺคโห) ความว่า
การอนุเคราะห์หมู่ผู้พร้อมเพรียงกัน ด้วยอาการอนุโมทนาในความพร้อม
เพรียงกัน คือ อนุรูปแก่สามัคคี อธิบายว่า การถือเอา คือ ดำรงไว้
ได้แก่ เพิ่มกำลังให้ โดยประการที่ผู้พร้อมเพรียงเหล่านั้นจะไม่ละความ
สามัคคี. ข้อว่า กระทำหมู่ให้พร้อมเพรียงกันแล้ว (สงฺฆํ สมคฺคํ
กตฺวาน) ความว่า กระทำหมู่ที่แตกกันหรือถึงความร้าวฉานกันให้พร้อม
เพรียงกัน คือ ให้มีความเกื้อกูลกัน. คำว่า ตลอดกัป (กปฺป) ได้แก่
ตลอดอายุกัปนั้นเอง. คำว่า ย่อมบันเทิงในสวรรค์ (สคฺคมฺหิ โมหติ)
ความว่า ครอบงำเทวโลกอื่นในกามาวจรเทวโลกโดยฐานะ ๑๐ บรรลุ
ทิพย์สุข ย่อมบันเทิง คือ ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมเสวย ย่อมเบิกบาน
ด้วยความสำเร็จที่ตนปรารถนาแล้ว.

อรรถกถาสูตรที่ ๔ จบ

๑๐. ปุคคลสูตร

ว่าด้วยจิตขุ่นมัว พาไปสู่ทุกติ

[๑๔๘] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เรากำหนดรู้จิตของบุคคลบางคนในโลกนี้ ผู้มีจิตขุ่นมัว ด้วยจิต อย่างนี้แล้ว ถ้าในสมัยนี้ บุคคลนี้พึงกระทำการละไฉรั เขาถูกกรรมของตนตัดไปในนรก เหมือนถูกนำมาทิ้งลง ฉะนั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะจิตของเขาขุ่นมัว ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะเหตุแห่งจิตขุ่นมัวแล สัตว์บางพวกในโลกนี้ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกติ วินิบาต นรก อย่างนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระพุทธรเจ้าทรงทราบบุคคลบางคนในโลกนี้ ผู้มีจิตขุ่นมัว ได้ทรงพยากรณ์เนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ในสำนักของพระองค์ว่า ถ้าในสมัยนี้ บุคคลนี้พึงทำการละไฉรั เขาพึงเข้าถึงนรก เพราะจิตของเขาขุ่นมัว เขาเป็นอย่างนั้น เหมือนถูกนำมาทิ้งไว้ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายย่อมไปสู่ทุกติ เพราะเหตุแห่งจิตขุ่นมัวนั้นแล. เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ปุคคลสูตร ที่ ๑๐ จบ

วรรคที่ ๒ จบ

อรรถกถาปุคคลสูตร^๑

ถามว่า อะไรเป็นอุบัติของสูตรที่ ๑๐. ตอบว่า มีเหตุเกิดเรื่องขึ้น.

เล่ากันมาว่า วันหนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย นั่งสนทนากันในธรรมสภาว่า “อาวุโสทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ทำบุญมาก บางคนทำบาปมาก บางคนทำปนกันไปทั้ง ๒ อย่าง ในบุคคลเหล่านั้น คนที่ทำปนกันทั้ง ๒ อย่าง ภาพหน้าจะเป็นเช่นไร.” ลำดับนั้น พระศาสดาเสด็จไปยังธรรมสภา ประทับนั่งบนบวรพุทธอาสน์ที่เขาจัดไว้ ได้สดับถ้อยคำนั้น เมื่อจะทรงแสดงว่า “ภิกษุทั้งหลาย ผู้มีจิตเศร้าหมอง ในเวลาใกล้ตาย ทุกคติเป็นอันหวังได้” ดังนี้ จึงทรงแสดงพระสูตรนี้ ด้วยเรื่องที่เกิดขึ้นนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า อธิ เป็นนิบาตในการชี้ถึงที่อยู่. ท่านกล่าว อธิ นิบาตนี้ในที่บางแห่งหมายถึงที่อยู่ ในคำเป็นต้นว่า อธิเว ติฏฐมานสฺส เทวภูตสฺส เม สโต” (เมื่อเราเป็นเทพสถิตอยู่ในเทวโลกนี้แล). ในที่บางแห่งหมายถึงศาสนา ในคำมีอาทิว่า อธิเว ภิกฺขเว สมณฺเณ อธิ ทุตฺติโย สมณฺเณ” (ภิกษุทั้งหลาย สมณะมีในศาสนานี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ มีในศาสนานี้). ในที่บางแห่งเป็นเพียงทำบทให้เต็ม ในคำมีอาทิว่า อธิหํ ภิกฺขเว ภูตฺตวํ อสฺสํ ปวริโต” (ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตฉันเสร็จแล้ว ห้ามภัตแล้ว). ในที่บางแห่งกล่าวหมายถึงโลก ในคำมีอาทิว่า อธิ ตถาคโต โลเก อุปฺปชฺชติ” (พระตถาคตอุบัติขึ้นในโลกนี้). พึงเห็นว่าในสูตรนี้หมายถึงในโลกแม้นี้เท่านั้น.

คำว่า บางคน (เอกจุ) ได้แก่ คนหนึ่ง คือ คนใดคนหนึ่ง. คำว่า บุคคล (ปุคฺคล) ได้แก่ สัตว์. จริงอยู่ สัตว์นั้น ท่านเรียกว่า บุคคล เพราะยังกุศล อกุศล และวิบากของกุศลอกุศลนั้นให้บริบูรณ์

๑. อรรถกถาปฏฐจิตตสูตร ๒. ที. มหา. ๑๐/๒๖๔/๓๒๑. ๓. ม. ม. ๑๒/๑๕๔/๑๒๘. ๔. จ. จ. ๒๑/๒๔๑/๓๒๓. ๕. ม. ม. ๑๒/๒๒/๒๑. ๕. อ. จ. ๒๐/๕๐๐/๒๑๕.

ตามปัจจัย และเพราะอำนาจความตายกลืนกิน. คำว่า **ผู้มีจิตชุ่มมัว** (ปรหุจจิตฺต) ได้แก่ มีจิตชุ่มมัวด้วยความประทุษร้าย ด้วยความอาฆาต. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **ผู้มีจิตชุ่มมัว** ได้แก่ มีจิตชุ่มมัวด้วยราคะเป็นต้น อันเป็นโทษ. อนึ่ง คำว่า **เอกจุจ** ในที่นี้ นี่เป็นวิเสสณะของบุคคลผู้มีจิตชุ่มมัว. ท่านกล่าวอย่างนั้นถึงบุคคลผู้ที่กรรมอันให้ปฏิสนธิได้โอกาส. อนึ่ง เพราะอกุศลยังเป็นไปอยู่ ผู้ใกล้จะตายไม่สามารถจะกลับจิตให้หยั่งลงด้วยอำนาจกุศลได้. ท่านแสดงอาการที่ควรกล่าวในบัดนี้ ด้วย คำว่า **เอว** (อย่างนี้) ดังนี้. คำว่า **ด้วยจิต (เจตสา)** ได้แก่ ด้วยจิต คือ ด้วยเจโตปริยญาณ (การกำหนดรู้จิต) ของตน (พระองค์). คำว่า **จิต (เจโต)** ได้แก่ จิตของบุคคลนั้น. คำว่า **กำหนด (ปริจฺจ)** คือ กำหนดรู้. ถามว่า นี่เป็นวิสัยของยถากัมมุปคญาณ (การรู้ว่าสัตว์เป็นไปตามกรรม) มิใช่หรือ ? ตอบว่า ข้อนั้นเป็นความจริง แต่ข้อนี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจอกุศลจิตอันเป็นไปในกาลนั้น.

ข้อว่า ถ้าในสมัยนี้ บุคคลนี้ (อิมมฺหิ จายํ สมเย) ความว่า หากในกาลนี้หรือในปัจจุบันสักคตินี้ บุคคลนี้พึงทำกาลละในภายหลัง ชวนวิถิ (วิถิจิตฺที่เล่นไป). การทำกาลละย่อมไม่มีในขณะแห่งชวนจิต. ข้อว่า เขาถูกกรรมของตนชดไปในนรกเหมือนถูกนำมาทึงไว้ ฉะนั้น (ยถาคํ นิภฺชิตฺโต เอว นฺธิรเย) ความว่า เขาถูกกรรมของตนชดไป คือ ตั้งไว้ในนรก เหมือนถูกนำอะไร ๆ มาทึงลง ฉะนั้น. คำว่า **เพราะกายแตก (กายสฺส เกทา)** ได้แก่ ทั้งชั้นอันมีใจครองเสีย. คำว่า **เบื้องหน้าแต่ตาย (ปรมฺมรณ)** ได้แก่ ในการยึดถือเอาชั้นอันเกิดในระหว่างนั้น อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **เพราะกายแตก (กายสฺส เกทา)** ได้แก่ เพราะตัดขาดชีวิตินทรีย์. คำว่า **เบื้องหน้าแต่ตาย (ปรมฺมรณ)** ได้แก่ เบื้องหน้าแต่จุติจิต (จิตที่เคลื่อนไป).

คำว่า **อบาย (อปาโย)** เป็นต้น ทั้งหมดเป็นไวพจน์ของนรกนั่นเอง. จริงอยู่ นรก ชื่อว่า **อบาย** เพราะปราศจากความสุข กล่าวคือความ

เจริญ. อีกอย่างหนึ่ง นรก ชื่อว่า อบาย เพราะปราศจากความเจริญ อันถือว่าเป็นบุญซึ่งเป็นเหตุแห่งสวรรค์และนิพพาน. นรก ชื่อว่า ทุคติ เพราะเป็นที่ไป คือ เป็นที่อาศัยของทุกข์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ทุคติ เพราะเป็นที่ที่สัตว์ทั้งหลายผู้มากด้วยโทสะ ไปเกิดด้วยกรรมชั่ว. นรก ชื่อว่า วินิบาต เพราะเป็นที่ที่สัตว์หมดอำนาจ ทำกรรมชั่วตกไป หรือเป็นที่ที่ สัตว์พินาศมีอวัยวะน้อยใหญ่ย่อยยับตกไป. ชื่อว่า นรก เพราะอรรถว่า หมดความยินดี เพราะความเจริญที่รู้กันว่าเป็นความยินดี มิได้มีในนรกนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวว่า ตีรจฉานโยนิ (กำเนิดเดียรจฉาน) ด้วย อบายศัพท์. อนึ่ง ตีรจฉานโยนิ เป็นอบาย เพราะปราศจากสுகติ แต่ ไม่จัดเป็นทุคติ เพราะเป็นที่เกิดของนาคราชเป็นต้น ผู้มีศักดิ์ใหญ่. ชื่อ ปิตติวิสัยด้วยทุคติศัพท์. จริงอยู่ ปิตติวิสัยนั้น เป็นทั้งอบายเป็นทั้ง ทุคติ เพราะปราศจากสுகติ และเป็นคติของทุกข์ ไม่จัดเป็นวินิบาต เพราะไม่ตกลงเช่นกับบอสูร. ชื่ออสุรกายด้วยวินิปาตศัพท์. กืออสุรกาย นั้น เป็นทั้งอบาย เป็นทั้งทุคติ เพราะอรรถตามที่กล่าวแล้ว ท่าน เรียกว่า วินิบาต เพราะตกไปทั้งร่างกาย. ท่านกล่าวนรกมีประการมากมาย มีอเวจีเป็นต้น ด้วยนिरยศัพท์. แต่ในที่นี้ ท่านกล่าวถึงนรกอย่างเดียว แม้ด้วยทุก ๆ คำ. คำว่า ปอมเข้าถึง (อุปปชฺชนติ) ได้แก่ ถือเอา ปฏิสนธิ.

คาถาที่หนึ่ง ในคาถาทั้งหลาย พระธรรมสังคาคหกเถระได้จัดไว้ แล้วในสังคีตีกาล (เวลาทำสังคายนา). คำว่า ทรงทราบ (มตฺวาน) เป็น ปุพพกาลกิริยา. แท้จริง การพยากรณ์มีญาณเป็นเบื้องต้น. อีกอย่าง หนึ่ง มตฺวา*ศัพท์ มีเนื้อความเป็นเหตุ เหมือนประโยคว่า สิ้น หิสฺวา ภย โหติ ภัยย่อมมีเพราะเห็นสึหะ ดังนี้. อธิบายว่า เพราะความรู้เป็น เหตุ. ข้อว่า พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์ ... แก่ภิกษุทั้งหลายในสำนักของ พระองค์ (พฺพุโ ภิกฺขุณ สนฺติเก) ความว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า

๑๓๖ พระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ เอกนิบาต

ทรงพยากรณ์เนื้อความที่พระองค์ตรัสด้วย ๒ คาถาเบื้องต้นนั้น แก่
ภิกษุทั้งหลาย ในสำนักของพระองค์. บทที่เหลือ มีนัยดังกล่าวแล้ว
นั้นแล.

อรรถกถาสูตที่ ๑๐ จบ

อรรถกถาวรรคที่ ๒ จบ

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้

๑. โมหสูตร ๒. โกธสูตร ๓. มัคชสูตร
๔. โมหสูตร ๕. กามสูตร ๖. ปฐมเสขสูตร ๗. ทุติย-
เสขสูตร ๘. มาทสูตร ๙. โมหสูตร ๑๐. ปุคคลสูตร.

อิติวุตตกะ เอกนิบาต วรรคที่ ๓

๑. จิตตณายีสูตร ว่าด้วยจิตผ่องใส ย่อมไปสวรรค์

[๑๔๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เรากำหนดรู้จิตของบุคคลบางคนในโลกนี้ ผู้มีจิตผ่องใส ด้วยจิต อย่างนี้แล้ว ถ้าในสมัยนี้ บุคคลนี้พึงทำกาละไชร้ เขาพึงเกิดในสวรรค์ เหมือนถูกเชิญมาไว้ ฉะนั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะจิตของเขาผ่องใส ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะเหตุแห่งจิตผ่องใสแลสัตว์บางพวกในโลกนี้ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระพุทฺธเจ้า ทรงทราบบุคคลบางคนในโลกนี้ผู้มีจิตผ่องใส ได้ทรงพยากรณ์เนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ในสำนักของพระองค์ว่า ถ้าในสมัยนี้ บุคคลนี้พึงกระทำกาละไชร้ บุคคลนี้พึงเข้าถึงสุคติ เพราะจิตของเขาผ่องใส เขาเป็นอย่างนั้น เหมือนถูกเชิญมา ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลาย ย่อมไปสู่สุคติ เพราะเหตุแห่งจิตผ่องใสแล. เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา

แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

จิตตมัยสูตร ที่ ๑ จบ

อรรถกถาวรรคที่ ๓

อรรถกถาจิตตมัยสูตร*

ในสูตรที่ ๑ แห่งวรรคที่ ๓ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้.

คำว่า มผู้มีจิตผ่องใส (ปสนฺนจิตฺต) ได้แก่ มีใจผ่องใสแล้ว ด้วยความเชื่อในพระรัตนตรัย และด้วยความเชื่อในผลของกรรม. คำว่า สุกฺติ (สุคติ) ได้แก่ คติดีหรือคติแห่งสุข เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า สุกฺติ. คำว่า สวรรค์ (สคฺค) ได้แก่ เลิศด้วยดีด้วยสมบัติมีรูปเป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สวรรค์. ในคำว่า โลก (โลก) ได้แก่ ผลแห่งบุญ และบาป หรือชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่าสลายไป. อนึ่ง ในที่นี้ แม้ คติของมนุษย์ก็สงเคราะห์ด้วยสุคติศัพท์. คติของเทพก็สงเคราะห์ด้วย สักคศัพท์เหมือนกัน บทที่เหลือ มีนัยดังกล่าวแล้วในหนหลังนั้นแล.

อรรถกถาสูตรที่ ๑ จบ

* อรรถกถาปสันนจิตตสูตร.

๒. ปุณณสูตร

ว่าด้วยเรื่องอย่างกลัวต่อบุญเลย

[๒๐๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอย่าได้กลัวต่อบุญเลย คำว่าบุญนี้ เป็นชื่อแห่งความสุข อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่ารัก น่าพอใจ. ภิกษุทั้งหลาย ก็เรารู้ด้วยญาณอันวิเศษยิ่ง ซึ่งวิบากอันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่ารัก น่าพอใจ ที่ตนสวयแล้วสิ้นกาลนาน แห่งบุญทั้งหลายที่ตนได้ทำไว้สิ้นกาลนาน. เราเจริญเมตตาจิตตลอด ๗ ปี แล้วไม่กลับมาสู่โลกนี้ตลอด ๗ สังวัฏฏวิวัฏฏกับ ภิกษุทั้งหลาย ได้ยินว่า เมื่อกลับเสื่อมไปอยู่ เราเป็นผู้เข้าถึงพรหมโลกชั้นอนาสสระ เมื่อกลับเจริญอยู่ เราย่อมเข้าถึงวิมานแห่งพรหมที่ว่าง. ภิกษุทั้งหลาย ได้ยินว่า เราเป็นพรหม เป็นมหาพรหม เป็นผู้ยิ่งใหญ่ ใครครอบงำไม่ได้ เป็นผู้สามารถเห็นอดีตอนาคตและปัจจุบันโดยแท้ เป็นผู้ยังจิตให้เป็นไปในอำนาจอยู่ในวิมานพรหมนั้น ภิกษุทั้งหลาย ก็เราได้เป็นท้าวสักกะผู้เป็นจอมเทพ ๓๖ ครั้ง ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ประกอบด้วยธรรม เป็นพระธรรมราชามีสมุทรสาครทั้ง ๔ เป็นขอบเขต เป็นผู้ชนะวิเศษแล้ว ถึงความเป็นผู้มั่นคงในชนบท ประกอบด้วยรัตนะ ๗ ประการ หลายร้อยครั้ง จะกล่าวไปไยถึงความเป็นพระเจ้าประเทศราชเล่า. ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นได้มีความดำริว่า บัดนี้ เราเป็นผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอำนาจมากอย่างนี้ เพราะผลวิบากแห่งกรรมอะไรของเราหนอแล. ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นดำริว่า บัดนี้ เราเป็นผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอำนาจมากอย่างนี้ เพราะผลวิบากแห่งกรรม ๓ ประการของเรา คือ ทาน ๑ ทมะ ๑ สัจญมมะ ๑.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

กุดบุตรผู้ใคร่ประโยชน์ พึงศึกษาบุญนั้นแล มี
ผลอันเลิศสืบต่อไป ซึ่งมีสุขเป็นกำไร คือ พึงเจริญ
ทาน ๑ ความประพฤติสงบ ๑ เมตตาจิต ๑ ปิณทิต
ครั้นเจริญธรรม ๓ ประการ อันเป็นเหตุเกิดแห่ง
ความสุขเหล่านั้นแล้ว ย่อมเข้าถึงโลกอันไม่มีความ
เบียดเบียน เป็นสุข.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ปุณฺณสูตร ที่ ๒ จบ

อรรถกถापुणฺณสูตร°

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๒ ดังต่อไปนี้.

มำคัณฑ์ ในชื่อว่า มา ภิกษเว ปุณฺณานํ นี้ เป็นนิบาตลงใน
อรรถปฏิเสธ. ปุณฺณศัพท์ มาในผลแห่งบุญ ในประโยคเป็นต้นว่า ภิกษุ
ทั้งหลาย ผลบุญนี้ ย่อมเจริญอย่างนี้เพราะเหตุแห่งการสมาทานกุส-
ลธรรมทั้งหลาย.” มาในสุจริตอันเป็นกามาวจรและรูปาวจร ในประโยค
เป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลตกอยู่ในอวิชา ถ้าสังฆาที่เป็น
บุญปรุ้งแต่.” มาในอุปปัตติภาพอันเป็นสุคติพิเศษ ในประโยคมีอาทิว่า
วิญญาณเข้าถึงบุญ ย่อมเจริญ. มาในกุศลเจตนา ในประโยคเป็นต้นว่า
ภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตถุ ๓ เหล่านี้ คือ บุญกิริยาวัตถุ สำเร็จ

ด้วยทาน ๑ บุญกิริยาวัตถุ สำเร็จด้วยศีล ๑ บุญกิริยาวัตถุ สำเร็จด้วยภาวนา ๑. แต่ในที่นี้ พึงทราบว่ามีในกุศลธรรมในภูมิทั้ง ๓.

ในคำว่า อย่าได้กลัว (ภาอิตถ) นี้ ภัยมี ๒ อย่าง คือ ญาณภัย ๑ สार्षชภัย ๑. ในภัย ๒ อย่างนั้น ญาณภัย มาในคำมโหิตว่า เทพแม่เหล่าใดมีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มากด้วยความสุข เทพแม่เหล่านั้นได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระตถาคต โดยมากก็ถึงความกลัวหวาดสะดุ้ง สังเวช ดังนี้. สार्षชภัย มาในคำมโหิตว่า ภัยได้มีแล้ว ความหวาดสะดุ้งได้มีแล้ว ความสยอกลัวได้มีแล้ว" ดังนี้ ในที่นี้ ประสงค์เอาสาร्षชภัยเท่านั้น.

ในคำนี้ มีอธิบายดังต่อไปนี้ ภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่าได้กลัวต่อบุญที่ภิกษุพึงประพฤติดตลอดกาล มโหิตอย่างนี้ คือ การสำรวมกาย วาจา ตลอดกาลนาน การบำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติ การฉันมือเดียว การนอนหงายเดียว การฝึกอินทรีย์ การข่มจิตด้วยธรรมเครื่องกำจัดกิเลส มีสติสัมปชัญญะ ปรรวาคความเพียรด้วยการประกอบกรรมฐาน พวกเธออย่าได้ถึงความกลัว ความหวาดสะดุ้ง พวกเธออย่าได้กลัวต่อบุญอันให้ความสุขในสัมปรายภพและนิพพาน เพราะกลัวการขัดขวางความสุขในปัจจุบันบางอย่างเลย. ความจริง คำว่า ปุญฺญานํ นี้ เป็นฉนฺธิ-วิภัตติ ลงในอรรถปัญจมีวิภัตติ.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงเหตุในความเป็นของไม่ควรกลัวต่อบุญนั้น จึงตรัสคำมโหิตว่า สุขสฺสเสตฺ (นี้เป็นชื่อของความสุข) ดังนี้. สุขศัพท์ในคำว่า สุขสฺสเสตฺ นั้น มาในต้นคำของสุข ในประโยคมโหิตว่า ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย นำมาซึ่งความสุข ความปราศจากความกำหนัด เป็นสุขในโลก." มาในสุขารมณฺ ในประโยคมโหิตว่า มหาสิ ก็เพราะรูปเป็นความสุข ตกลงไปสู่ความสุข ก้าวลง

ไปสู่ความสุข.* มาในฐานะมิสุขเป็นปัจจัย ในประโยคมิอาทิวา ภิกษุทั้งหลาย การเข้าถึงสวรัคอันเป็นความสุขเพียงบอกกล่าวเท่านั้น ทำไม่ได้ง่ายนัก.* มาในเหตุแห่งความสุข ในประโยคมิอาทิวา สุข ปุณฺณสฺส จฺจโย (การสั่งสมบุญนำมาซึ่งความสุข). มาในความไม่เบียดเบียน ในประโยคมิอาทิวา ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ มีความสุขในปัจจุบันเป็นวิหารธรรม. มาในนิพพาน ในประโยคมิอาทิวา นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ (นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง). มาในสุขเวทนา ในประโยคมิอาทิวา สุขสฺส จ ปหานา (ก็เพราะละสุขเสียได้). มาในอุเบกขาเวทนา ในประโยคมิอาทิวา เมื่อไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข ก็กล่าวได้ว่าเป็นสุขอย่างเดียว. มาในสุขที่น่าปรารถนา ในประโยคมิอาทิวา อานนํ เรากล่าวเวทนาแม้ ๒ อย่าง คือ สุขเวทนา และทุกขเวทนา โดยปริยาย.* มาในวิบากที่น่าปรารถนา ในประโยคมิอาทิวา วิบากแห่งบุญทั้งหลาย เป็นความสุข. ในที่นี้ พึงเห็นว่า มาในวิบากที่น่าปรารถนาตัวเอง.

ในคำว่า น่าปรารถนา (อฺภูตฺสฺส) เป็นต้น พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ ชื่อว่า น่าปรารถนา เพราะควรเสาะหา และเพราะห้ามสิ่งไม่ น่าปรารถนา ชื่อว่า น่าใคร่ เพราะเป็นสิ่งที่ควรให้ใคร่และเพราะก้าวเข้าไปถึงใจ ชื่อว่า น่ารัก เพราะเป็นสิ่งที่ควรน่ารัก และเพราะให้เกิดความเอิบอิ่ม ชื่อว่า น่าพอใจ เพราะให้เกิดความนับถือ และเพราะความเจริญแห่งใจ. คำว่า คำว่าบุญนี้ (ยทฺธิํ ปุณฺณานิ) ความว่า คำว่าบุญนี้ เป็นชื่อของความสุข คือ วิบากอันน่าปรารถนา. ความสุขนั้นแหละ คือ บุญ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวถึงอุปจารอันไม่ต่างกันแห่งเหตุ ด้วยผล. ผู้ไม่ประมาท สดับผลอันแจ่มแจ้งชัดเจนของบุญที่เขาสั่งสมมาแล้ว การทำบุญโดยเคารพ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงชักชวนในการทำบุญ และให้เกิดความเอาใจใส่ในการทำบุญนั้นของเขาเหล่านั้น.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกมาอ้างถึงวิบากของบุญอันกว้างขวางอย่างยิ่ง ปกปิดระหว่างภพ เสวยบุญกรรมที่พระองค์ได้ทำแล้วในสมัยเป็นสุเนตตะ (เจ้าลัทธิ) ตลอดกาลนาน เมื่อจะทรงกระทำความนั้นให้ปรากฏ จึงตรัสคำเป็นอาทิว่า ก็เรารู้ด้วยญาณอันวิเศษยิ่ง ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า เรารู้ (อภิชานามิ) ได้แก่ เรารู้ด้วยญาณอันวิเศษยิ่ง คือ เรารู้โดยชัดเจน. คำว่า ที่มรตต์ ได้แก่ สิ้นกาลนาน. คำว่า แห่งบุญ (บุญฺยานํ) ได้แก่ กุศลธรรมมีทานเป็นต้น. คำว่า สดุด วสุธานี ได้แก่ ตลอด ๗ ปี.

คำว่า เมตตวจิต (เมตฺตจิตฺตํ) ความว่า ชื่อว่า เมตตา เพราะอรรถว่า รักใคร่ อธิบายว่า เยื่อใย. ชื่อว่า เมตตา เพราะอรรถว่า ความเจริญเป็นไปในมิตร หรือความเจริญนั้นเป็นไปต่อมิตร. พึงทราบวินิจฉัยเมตตาโดยลักษณะเป็นต้นต่อไปนี้ เมตตา มีอันเป็นไปในอาการให้ประโยชน์เกื้อกูลเป็นลักษณะ มีการนำสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลเป็นรส มีการปลดเปลื้องความอาฆาตเป็นเครื่องปรากฏ มีการแสดงความพอใจของสัตว์ทั้งหลายเป็นปทัฏฐาน. ความสงบพยายามเป็นสมบัติของเมตตา นั้น ความมีเสน่ห์หา เป็นวิบัติของเมตตา. ชื่อว่า เมตตวจิต เพราะจิตมีเมตตา.

คำว่า เจริญแล้ว (ภาเวตฺวา) ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสมาธิด้วยหัวข้อแห่งจิตอันสหระศด้วยเมตตา เพราะเหตุานั้น จึงยังเมตตาสมาธิ ยังเมตตาพรหมวิหารให้เกิดและให้เจริญ. ข้อว่า ตลอด ๗ สังวัฏฏวิวัฏฏกัป (สดุด สังวัฏฏวิวัฏฏกปฺเป) ได้แก่ ๗ มหากัป. จจริงอยู่ท่านถือเอาแม้สังวัฏฏฐายีและวิวัฏฏฐายี ด้วยสังวัฏฏะและวิวัฏฏกัณฑ์นั่นเอง. คำว่า โลกนี้ (อิมํ โลกํ) ได้แก่ กามโลก. คำว่า ได้ยินว่า ... เสื่อมไปอยู่ (สังฺวณฺณมานเณ สุทํ) ได้แก่ กัปเสื่อมอยู่. คำว่า สุทํ เป็นเพียงนิบาต. อธิบายว่า กำลังพินาศ. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า สังวัฏฏมานเณ สุทํ ดังนี้. คำว่า กัป (กปฺเป) ได้แก่ โลก. ก็ท่านกล่าวว่าโลกโดย

หวัชข้อแห่งกัป. แม้เมื่อโลกสิ้น กัปก็สิ้นไปด้วย. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า
 กาลย่อมมกสิ้นภินสรวรพัสตร์พร้อมกับทั้งตนเอง.* พึงทราบว่าการออก
 จากกัปในโลกนี้ ด้วยสามารถเตโชสังวัฏฏกัป เพราะพระองค์ตรัสไว้ว่า
 เราเป็นผู้เข้าถึงพรหมโลกชั้นอนัตตสระ. คำว่า เราเป็นผู้เข้าถึงพรหมโลก
 ชั้นอนัตตสระ (อนาสฺสรูปโค) ความว่า เราเข้าถึงพรหมโลกชั้นอนัตตสระ
 โดยการถือปฏิสนธิในพรหมโลกนั้น เพราะฉะนั้น เราจึงเป็นผู้เข้าถึง
 พรหมโลกชั้นอนัตตสระ. คำว่า เจริญอยู่ (วิมฺภฺยมาเน) ได้แก่ ดำรงอยู่
 อธิบายว่า เกิดอยู่. ชื่อว่า เราเข้าถึงวิมานแห่งพรหมที่ว่าง (สุญฺญ
 พรหมวิมานํ อูปฺปชฺชามิ) ความว่า เราย่อมเกิด คือ เข้าถึงวิมาน
 แห่งพรหม กล่าวคือภูมิแห่งปฐมฌานอันเกิดแล้วแต่ต้น ซึ่งว่าง เพราะ
 ไม่มีสัตว์ไร ๆ อันจะเกิดในที่นั้น ด้วยการถือเอาปฏิสนธิ. คำว่า พรหม
 (พรหมมา) ความว่า ชื่อว่า พรหม เพราะอรรถว่าเป็นผู้ประเสริฐกว่า
 สัตว์ชั้นกามาวจร และเพราะอรรถว่าเกิดจากพรหมวิหารธรรม เพราะ
 งอกงามด้วยคุณธรรมอย่างนั้น ๆ. ชื่อว่า มหาพรหม เพราะเป็นพรหม
 ผู้ใหญ่กว่าพรหมปาริสัชชะและพรหมบุโรหิต. ชื่อว่า เป็นผู้ยิ่งใหญ่ เพราะ
 ปกครองพรหมเหล่านั้นได้. ชื่อว่า เป็นผู้นั้นใครครอบงำไม่ได้ เพราะ
 ไม่มีใครครอบงำได้ด้วยคุณธรรม. คำว่า โดยแท้ (อณฺเวยทตฺต) เป็น
 นิบาตลงในคำแน่นนอน. คำว่า เห็น (ทสฺส) คือ มีปกติเห็น. พระองค์
 สามารถเห็นอดีต อนาคต และปัจจุบันได้. อธิบายว่า เราย่อมเห็นสิ่ง
 ที่ควรเห็นด้วยความรู้ยิ่ง. ควรประกอบคำว่า วสวตฺติ โหมิ ว่าเราเป็น
 ผู้ยังพรหมที่เหลือและจิตของตนให้เป็นไปในอำนาจของเรา ด้วยกำลัง
 อิทธิบาทภาวนา.

ได้ยินว่า ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เมืได้สมบัติ ๘ ก็ยังทรง
 ตรวจตุประโยชน์แกือกูลของสัตว์อย่างนั้นและการบำเพ็ญบารมีของพระองค์
 ยังความพอใจให้เกิดในภุมิฉาน ๒ เหล่านั้น ทรงท่องเที่ยวไป ๆ มา ๆ

ด้วยเมตตาทพหวิหารธรรม. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เราเจริญเมตตาคจิต ๗ ปี ฯลฯ เป็นผู้ยังจิตให้เป็นไปในอำนาจ ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงประกาศวิบากอันยิ่งใหญ่ของบุญ อันเป็นรูปาวจรแล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงถึงวิบากอันยิ่งใหญ่ แม้ ของบุญอันเป็นกามาวจร จึงตรัสคำมีอาทิว่า ๓๖ ครั้ง ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า เราได้เป็นท้าวสักกะ (สกุโก อโหสี) ความว่า เราไม่เกิดในที่อื่น ได้เป็นท้าวสักกะจอมเทพ คือ เป็นเทวราชชั้น ดาวดึงส์ตลอด ๓๖ ครั้ง. ในคำว่า ราชา อโหสี เป็นต้น มีเนื้อความ ดังต่อไปนี้ ชื่อว่า ราชา เพราะยังชาวโลกให้ชื่นชมยินดีด้วยอัจริยธรรม ๔ และด้วยสังคหวัตถุ ๔. ชื่อว่า จักรพรรดิ เพราะยังจักรวรรดะให้หมุนไป จักรวรรดะ ย่อมหมุนไปด้วยจักรสมบัติ ๔ ทั้งยังจักรวรรดะอื่นให้หมุนไป ด้วยจักรสมบัติ ๔ เหล่านั้น ทั้งมีจักรคืออิริยาบถ ๔ หมุนไปเพื่อ ประโยชน์แก่อกุลแก่บุคคลอื่น อนึ่ง คำว่า ราชา ในคำนี้ เป็นคำสามัญ. คำว่า จกกวตติ เป็นวิเสสนะ. ชื่อว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม เพราะ ประพฤติโดยธรรม. อธิบายว่า ย่อมประพฤติโดยระเบียบแบบแผนโดย เสมอ. ชื่อว่า เป็นธรรมราชา เพราะได้รับความเป็นพระราชาโดยธรรม จึงเป็นพระราชา. หรือ ชื่อว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม เพราะประพฤติธรรม เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น. หรือชื่อว่า เป็นธรรมราชา เพราะประพฤติธรรม เพื่อประโยชน์แก่ตน. ชื่อว่า มีสมุทรสาครทั้ง ๔ เป็นขอบเขต เพราะ เป็นอิสระในสมุทรสาครทั้ง ๔. อธิบายว่า เป็นอิสระในแผ่นดินเพราะ มีสมุทรทั้ง ๔ เป็นขอบเขต และเพราะมีทวีปทั้ง ๔ แวดล้อม. ชื่อว่า เป็นผู้ชนะวิเศษแล้ว เพราะชนะข้าศึกในภายในและพระราชาทุกพระองค์ใน ภายนอก โดยไม่ต้องลงอาชญา ไม่ต้องใช้ศัสตรา. ชื่อว่า ผู้ถึงความ เป็นผู้มั่นคงในชนบท เพราะเป็นผู้ถึงความมั่นคง คือ ความยั่งยืนใน ชนบท อันใคร ๆ ไม่สามารถให้เคลื่อนไปจากนั้นได้ หรือชนบทถึงความ เป็นชนบทมั่นคง ณ ที่นั้น ไม่ต้องชวนชวาย ยินดีการงานของตน ไม่

ทวันไหว ไม่กลอนแคลน ชื่อว่า ประกอบด้วยรัตนะ ๗ ประการ เพราะ
ถึงพร้อมด้วยรัตนะ ๗ ประการเหล่านี้ คือ จักรแก้ว ๑ ช้างแก้ว ๑
ม้าแก้ว ๑ แก้วมณี ๑ หญิงแก้ว ๑ คหบดีแก้ว ๑ ปริณายกแก้ว ๑.

จริงอยู่ ในรัตนะเหล่านั้น พระราชาจักรพรรดิทรงชนะแคว้นที่
ไม่มีใครชนะได้ด้วยจักรรัตนะ เสด็จเที่ยวไปในแคว้นด้วยช้างแก้วและ
ม้าแก้วอย่างสบาย ทรงปกครองแคว้นด้วยปริณายกแก้ว ทรงเสวย
อุปโภคสุขด้วยรัตนะที่เหลือ. พระเจ้าจักรพรรดินั้น ทรงประกอบด้วย
ความสามารถทางอุตสาหะ ด้วยรัตนะที่ ๑. ทรงประกอบด้วยความ
สามารถทางพระปัญญา ด้วยรัตนะสุดท้าย. ทรงประกอบด้วยความ
สามารถทางอำนาจ เต็มบริบูรณ์ ด้วยช้างแก้ว ม้าแก้ว คหบดีแก้ว.
ผลจากการประกอบด้วยความสามารถ ๓ อย่าง มีด้วยหญิงแก้ว และ
แก้วมณี. พระเจ้าจักรพรรดินั้นเสวยโภคสุขด้วยหญิงแก้วและแก้วมณี.
เสวยอิสริยสุข ด้วยรัตนะที่เหลือ. อนึ่ง โดยความต่างกัน ๓ รัตนะ
ข้างต้นของพระเจ้าจักรพรรดิ สำเร็จด้วยอำนาจของกรรมอันเกิดจาก
กุศลมูลคืออโหสะ. ๓ รัตนะตอนกลาง สำเร็จด้วยอำนาจของกรรม
อันเกิดจากกุศลมูลคืออโลภะ. รัตนะ ๑ สุดท้ายพึงทราบว่า สำเร็จด้วย
อำนาจของกรรมอันเกิดจากกุศลมูลคืออโมหะ.

คำว่า ประเทสราช (ปเทศรชฺชสฺส) ได้แก่ แคว้นน้อย ๆ. คำ
ว่า ได้มีความดำริ (เอตทโหสิ) ความว่า พระเจ้าจักรพรรดิเมื่อทรง
พิจารณาถึงสมบัติของพระองค์ ได้มีพระดำริมีอาทิว่า นี่เป็นผลแห่ง
กรรมอะไรของเราหนอ ในกาลเป็นจักรพรรดิครั้งสุดท้าย. ความดำริได้
สำเร็จทุกประการในภพนั้น ๆ. นี่เป็นการประกอบด้วยสมรรถแห่งจักก-
วัตติกาลในภพนั้น. คำว่า มีฤทธิ์มากอย่างนี้ (เอวมนิทฺธิโก) ความว่า
พระเจ้าจักรพรรดิมีฤทธิ์มากอย่างนี้ เพราะถึงพร้อมด้วยการทรงไว้ซึ่ง
ทองพระคลังอันมีแก้วมณีและช้างแก้วเป็นต้นเป็นประมุข และเพราะถึง
ความเป็นผู้มั่นคงในชนบท. คำว่า มีอำนาจมากอย่างนี้ (เอวมนานุภาโว)

ความว่า พระเจ้าจักรพรรดิมิได้ทรงทำการเบียดเบียนใคร ๆ ด้วยส่งจักรแก้วเป็นต้นไปทำลาย ทรงมีอานุภาพมากอย่างนี้เป็นต้นว่า เสด็จขึ้นสู่เวทาสมิพระบัญชาให้พระราชาทูกระองค์น้อมรับด้วยเคียวเกล้า. คำว่า ทาน (ทานสูตร) ได้แก่ ทรงบริจาคไทยธรรมมีข้าวเป็นต้น. คำว่า ช่ม (ทมสูตร) ได้แก่ ทรงฝึกอินทรีย์มีจักขุเป็นต้น และทรงช่มกิเลสมีรากะเป็นต้น ด้วยการสมาทาน. คำว่า สัณญมะ (สณฺณมสูตร) ได้แก่ เป็นผู้สำรวมกายและวาจา. ใน ๓ ประการนั้น การช่มกิเลสด้วยการสมาทานอันใด อันนั้นเป็นบุญที่สำเร็จด้วยภาวนา. ก็บุญนั้นแล เป็นเมตตาทพรหมวิหาร ท่านประสงคในที่นี้. ในอุปจารและอัปปนาทั้ง ๒ อย่างนั้น บุญใดถึงอัปปนา. ความเกิดขึ้นในภุมิณาน ๒ ตามที่กล่าวแล้ว มิได้ด้วยบุญนั้น. พึงทราบว่ความเป็นจักรพรรดิเป็นต้นตามฐานะ มิได้ด้วยวิบาก ๓ อย่างนี้.

ด้วยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกระทำพระองค์ให้เป็นกายสักขี แล้วทรงประกาศความที่บุญมีผลมาก บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงเนื้อความนั้นโดยคาถาประพันธ์ จึงตรัสคำมีอาทิว่า บุญนั้นแล ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น ชื่อว่า กุลบุตรพึงศึกษาบุญนั้นแล (ปุณณเมวโส สิกฺขเยยฺย) ความว่า กุลบุตรผู้ใคร่ประโยชน์ พึงศึกษา พึงดำรงมั่น พึงเสพธรรมอันเป็นกุศล ๓ อย่าง อันได้ชื่อว่า บุญ เพราะให้เกิดผลน่านุชา และเพราะชำระสันดานของตน. คำว่า มีผลอันเลิศสืบต่อไป (อายุตคฺค) ความว่า บุญ ชื่อว่า มีผลอันเลิศสืบต่อไป เพราะมีผลไพบุลย์ มีผลยิ่งใหญ่ หรือว่า ชื่อว่า มีผลอันเลิศสืบต่อไป เพราะสูงสุดต่อไป เพราะมีผลน่านุชาพอใจ. หรือว่า ชื่อว่า มีผลอันเลิศสืบต่อไป เพราะเลิศด้วยความเจริญ คือ ด้วยความยิ่งใหญ่และสูงสุดด้วยปัจจัยมีโยนิโสมนสิการเป็นต้น. ๓ อักษร เป็นคำสนธิ. อีกอย่างหนึ่ง บุญ ชื่อว่า มีผลอันเลิศสืบต่อไป เพราะเลิศ คือ เป็นประธานทางความเจริญอันเป็นผลน่านุชาพอใจ. อธิบายว่า ต่อจากนั้นก็มิสุขเป็นกำไร คือ มิสุข

เป็นวิปาก.

ท่านถามว่า ก็บุญนั้นเป็นไฉน และกุศลบุตรพึงศึกษาบุญได้อย่างไร ? ตอบว่า พึงบำเพ็ญทาน สมจริยา และเมตตาจิต.

ในคำเหล่านั้น คำว่า การประพฤตีสงบ (สมจริย) ได้แก่ ศีล อันบริสุทธิมีการประพฤตีสงบทางกายเป็นต้น เพราะเว้นความไม่สงบททางกายเป็นต้น คำว่า พึงเจริญ (ภาวเย) ได้แก่ พึงให้เกิด คือ พึงให้เจริญในสันดานของตน คำว่า ธรรมเหล่านี้ (เอเต ธมฺเม) ได้แก่ สุจริตธรรมมีทานเป็นต้นเหล่านี้ คำว่า อันเป็นเหตุให้เกิดความสุข (สุขสมุหฺรฺเบ) ได้แก่ มีสุขเป็นอันิสงส์. อาจารย์บางพวกแสดงว่า แม้ผลคืออันิสงส์ของธรรมเหล่านั้นก็เป็นความสุขแท้. คำว่า โลกอันไม่มีความเบียดเบียนเป็นสุข (อพฺยาปชฺฉํ สุขํ โลก) ได้แก่ โลกอันไม่มีความเบียดเบียน คือ ไม่มีทุกข์ เพราะเว้นจากเบียดเบียนอันมีกามฉันทะ เป็นต้น แต่ไม่มีคำพูดถึงการไม่มีความเบียดเบียนต่อผู้อื่น พรหมโลกของฌานและบุญ ชื่อว่า เป็นสุข และชื่อว่า เป็นสุขโดยส่วนเดียว เพราะมากด้วยความสุข ด้วยอำนาจฌานและสมาบัติ. แต่บัณฑิตผู้มีปัญญา ย่อมบังเกิด คือ ย่อมเข้าถึงโลกอันเป็นสุข กล่าวคือความเป็นผู้มีสมบัติอื่นจากนั้นของบุญนอกนี้.

ด้วยประการดังนี้ ในสูตรนี้และในคาถาทั้งหลาย ท่านกล่าวถึงวิภูสมบัติอย่างเดียว ดังนี้แล.

๓. อุโฆอฏฺถสูตร

ว่าด้วยธรรมอย่างหนึ่งยิตประโยชน์ ๒ อย่าง

[๒๐๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งอันภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยิตประโยชน์ทั้ง ๒ ไปได้ คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน ๑ ประโยชน์ในสัมปรายภพ ๑ ธรรมอย่างหนึ่งเป็นไฉน คือ ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งนี้แล อันภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยิตประโยชน์ทั้ง ๒ ไปได้ คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน ๑ ประโยชน์ในสัมปรายภพ ๑.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญความไม่ประมาทใน
บุญกิริยาทั้งหลาย บัณฑิตไม่ประมาทแล้ว ย่อมยิต
ประโยชน์ทั้ง ๒ ไปได้ คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน ๑
ประโยชน์ในสัมปรายภพ ๑ นักปราชญ์ท่านเรียกว่า
เป็นบัณฑิต เพราะการได้ประโยชน์ทั้ง ๒ นั้น

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้
สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

อุโฆอฏฺถสูตร ที่ ๓ จบ

อรรถกถาอุโปத்தสสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๓ ดังต่อไปนี้.

คำว่า เจริญแล้ว (ภาวิโต) ได้แก่ อันภิกษุทำให้เกิดขึ้น และให้เจริญขึ้น. คำว่า กระทำให้มากแล้ว (พหุสีกโต) ได้แก่ ทำบ่อย ๆ. คำว่า ประโยชน์ (อตุโธ) ได้แก่ ประโยชน์เกื้อกูล. จริงอยู่ ประโยชน์เกื้อกูลนั้น ท่านกล่าวว่า ประโยชน์ เพราะความไม่มีข้าศึก เพราะควรเข้าไปถึง. คำว่า ย่อมยึดไว้ได้ (สมริคคยฺห ติฏฺฐติ) ได้แก่ ยึดไว้โดยชอบ คือ ไม่ละ ยังเป็นไปอยู่. คำว่า ปัจจุบัน (ทิจฺจุสมฺมิกํ) ได้แก่ อนาคตที่เห็นประจักษ์ ท่านเรียกว่า ทิจฺจุธรรม. ความมีในปัจจุบัน ชื่อว่า ทิจฺจุธรรมิกะ. อธิบายว่า อันเนื่องอยู่ในโลกนี้. คำว่า สัมปรายภพ (สมฺปรายิกํ) ได้แก่ โลกอื่น ชื่อสัมปรายะ เพราะต้องเป็นไปด้วยอำนาจธรรม. ความมีในเบื้องหน้า ชื่อว่า สัมปรายิกะ. ท่านอธิบายว่า อันเนื่องในโลกหน้า.

ถามว่า ประโยชน์ปัจจุบันนั้นคืออะไร หรือประโยชน์ภพหน้าคืออะไร ? ตอบว่า กล่าวเพียงโดยย่อ อันใดเป็นความสุขในโลกนี้ และอันใดนำความสุขมาให้ในโลกนี้ เตี้ยนี้ นี่แหละคือประโยชน์ปัจจุบัน เช่นสุขของคฤหัสถ์ก่อน มีอาทิอย่างนี้ คือ ของใช้ที่ดี การงานไม่รุ่มวายสับสน วัตรรักษาสุภาพ ทำของใช้เรียบร้อย จัดการงานดี ช่างฝีมือ และแสวงหาความรู้ สงเคราะห์บริวาร. ส่วนความสุขของบรรพชิต มีอาทิอย่างนี้ คือ เครื่องใช้ประจำตัว เครื่องใช้คือจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชเหล่านี้ การได้เครื่องใช้เหล่านั้นโดยไม่ยาก อนึ่ง การเสพด้วยการพิจารณา การเว้นด้วยการพิจารณาในของใช้เหล่านั้น การทำวัตรให้เรียบร้อย ความมักน้อย ความสันโดษ ความสัจ ความไม่คลุกคลี. พึงทราบว่า การอยู่ในประเทศอันสมควร การคบ

สัตบุรุษ การฟังพระสัทธรรม การทำให้ในใจโดยแยบคายเป็นต้น เป็นธรรมทั่วไปแก่คฤหัสถ์และบรรพชิตทั้ง ๒ และเป็นสิ่งที่เหมาะสมทั้ง ๒ ฝ่าย.

ความไม่ประมาท ในคำว่า อปฺปมาโท นี้ พึงทราบโดยตรงกันข้ามกับความประมาท. ถามว่า ก็ชื่อว่าความประมาทนี่คืออะไร ? ตอบว่า คืออาการเลินเล่อ. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ในความประมาทและความไม่ประมาทนั้น ความประมาทเป็นไฉน ? การปล่อยจิตไปในกามคุณ ๕ ด้วยกายทุจริตกัมม วิจิตรทุจริตกัมม มโนทุจริตกัมม การเพิ่มพูนจิตให้เพลนไปในอารมณ์ การไม่ทำความเคารพในการบำเพ็ญกุศลธรรม การทำความเพียรไม่ติดต่อกัน การทำอันไม่ยั่งยืน ความประพฤติด้อยหย่อน การหมดฉันทะ การทอดธุระ การไม่คบหา การไม่อบรม การไม่ทำให้มาก การไม่ตั้งใจมั่น การไม่ชวนชวาย ความมัวเมา ความเลินเล่อ ความเผอเรอเห็นปานนี้ ท่านเรียกว่า ประมาท.*

เพราะฉะนั้น พึงทราบความไม่ประมาท โดยตรงกันข้ามกับความประมาทดังที่กล่าวแล้ว. แท้จริง ความไม่ประมาทนั้น โดยอรรถได้แก่การไม่อยู่ปราศจากสติ. คำว่าไม่ประมาทนี้ เป็นชื่อของสติที่เข้าไปตั้งไว้เป็นนิจันนั่นเอง. แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "ชั้น ๕ ไม่นับรูปที่เป็นไปโดยประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ชื่อว่า ความไม่ประมาท."

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "อันภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว" ดังนี้ ถามว่า ความไม่ประมาทนี้ พึงให้เจริญอย่างไร ? ตอบว่า การเจริญอย่างเดียวแยกกัน หากชื่อว่าเจริญความไม่ประมาทไม่. การทำบุญทำกุศลทั้งหมดอย่างใดอย่างหนึ่ง พึงทราบว่าเป็นการเจริญความไม่ประมาททั้งนั้น. แต่โดยต่างกัน อันได้แก่การเจริญศีล สมาธิ ปัญญาทั้งหมด หมายถึงอุปนิสัยแห่งวิวิธะ (นิพพาน) การถึงสรณะ และการสำรวมทางกายและทางใจ เพราะเหตุฉะนั้น การเจริญกุศล การ

เจริญธรรมอันไม่มีโทษ พึงทราบว่าเป็นการเจริญความไม่ประมาท.

จริงอยู่ คำว่า อပ္ปมาโท นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึง
 ประโยชน์ใหญ่ คือ ทรงยึดถือประโยชน์มากดำรงอยู่. ไม่ควรกล่าวว่า
 “พระธรรมกถึกนำเอาพุทธพจน์ คือพระไตรปิฎกแม่ทั้งสิ้น มากล่าวทำ
 อรรถแห่งบทคืออัมปมาท ออกนอกทางไป.” ถามว่า เพราะเหตุไร ?
 ตอบว่า เพราะความไม่ประมาทเป็นธรรมข้อใหญ่. เป็นความจริงดังนั้น
 พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อใกล้จะปรินิพพาน ทรงบรรทม ณ ระหว่าง
 ต้นสาละทั้งคู่ ใกล้เมืองกุสินารา ทรงรวบรวมธรรมที่พระองค์ทรงแสดง
 มาในเวลา ๔๕ พรรษา ตั้งแต่การตรัสรู้ลงด้วยคำเดียว จึงได้ประทาน
 พระโอวาทแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “เธอทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึง
 พร้อมเกิด.” และทรงกล่าวขยายความต่อไปว่า ภิกษุทั้งหลาย รอยเท้า
 ของสัตว์ทั้งหลายบนแผ่นดินเหล่าใดเหล่าหนึ่ง รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมด
 ย่อมรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้าง ท่านกล่าวว่า เลิศกว่ารอยเท้า
 สัตว์ทั้งหมด เพราะเป็นรอยเท้าใหญ่ฉันใด. ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็น
 กุศลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทั้งหมดนั้น มีความไม่ประมาทเป็นมูล รวมลง
 ในความไม่ประมาท ความไม่ประมาท เรากล่าวว่าเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น
 ฉะนั้น* ด้วยประการฉะนี้

อธิบายความในคาถาทั้งหลายต่อไปนี้. ชื่อว่า ย่อมสรรเสริญ
 ความไม่ประมาท (อัมปมาทํ ปสฺสณฺติ) ความว่า บัณฑิตทั้งหลายผู้มี
 ปัญญา มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมสรรเสริญ คือ ย่อมยกย่อง ย่อม
 ชมเชยความไม่ประมาท คือ ความไม่มัวเมา ในการทำบุญมีทานเป็นต้น
 ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะบัณฑิตผู้ไม่ประมาทแล้ว ย่อม
 ยึดเอาประโยชน์ทั้งสองไว้ได้. ถามว่า ก็ประโยชน์ทั้งสองเหล่านั้น คือ
 อะไร. ตอบว่า คือประโยชน์ในปัจจุบัน ๑ ประโยชน์ในอนาคต ๑. พึง
 ทราบการแก้บทในคาถานี้อย่างนี้. ในชื่อว่า ประโยชน์ในปัจจุบัน (ทิวฺห

* ส. มห. ๑๔/๒๔๓/๖๕

ธมฺเม จ โย อตุโถ) ความว่า ประโยชน์ของคฤหัสถ์ก่อน ประโยชน์
 ที่คฤหัสถ์ควรจะได้ มีวิธีประกอบภสิกรรมและโครักขกรรมเป็นต้น ดัง
 ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว โดยนัยมีอาทิว่า "กรรมอันไม่มีโทษ
 การงานไม่อาภูล" ดังนี้. ส่วนของบรรพชิต พึงทราบว่าได้แก่ประโยชน์
 มีความไม่เดือดร้อนเป็นต้น. ส่วนคำว่า ประโยชน์ในสัมปรายภาพ (โย
 จตุโถ สมฺปรายโก) พึงทราบว่า ท่านกล่าวถึงการประพฤติธรรมของทั้ง
 สองฝ่าย คือ ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต. คำว่า เพราะการได้ประโยชน์
 (อตุณฺนิสมยา) ได้แก่ เพราะได้ประโยชน์ คือประโยชน์เกื้อกูลแก่ทั้ง
 สอง. การได้ ชื่อว่า สมยะ เพราะร่วมกัน เกี่ยวข้องกัน ประชุมกัน
 ด้วยสิ่งที่ควรได้. สมยะนั้นแล คือ อภิสมยะ. หรือ สมยะ ชื่อว่า
 อภิสมยะ เพราะความเผชิญหน้า. พึงทราบอรรถแห่งคำในที่นี้ ดังนี้.
 ชื่อว่า นักปราชญ์ เพราะเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา. อนึ่ง ในที่นี้ พึง
 ทราบการรวมเอาแม่พระนิพพานอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ด้วยอรรถศัพท์.
 บทที่เหลือ ชัดดีแล้วทั้งนั้น.

ในสูตรนี้ ท่านกล่าวถึงวัฏสมบัติน้อยอย่างเดียว ด้วยประการฉะนี้.
 ส่วนในคาถา พึงเห็นการรวมเอาซึ่งวิวัฏฐะด้วย. จริงดังที่พระผู้มีพระ
 ภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ความไม่ประมาทเป็นทางแห่งความไม่ตาย ความ
 ประมาทเป็นทางแห่งความตาย ผู้ไม่ประมาทย่อมไม่ตาย
 คนประมาท เหมือนคนตายแล้ว บัณฑิตทั้งหลายรู้
 ความต่างกันในความไม่ประมาทนี้แล้ว ยินดีในธรรม
 เป็นโคจรของพระอริยะทั้งหลาย ย่อมบันเทิงในความ
 ไม่ประมาท.

นักปราชญ์ทั้งหลายเหล่านั้น ผู้มีความเพ่ง มี
 ความพยายามติดต่อ มีความเพียรมั่นเป็นนิจ ย่อม
 ถูกต้องพระนิพพานอันเกษมจากโยคะ ไม่มีอะไรอื่น

ยิ่งไปกว่า* ดังนี้.

เพราะฉะนั้น ในคำว่า เพราะการได้ประโยชน์ นี้ พึงทราบ
ความ แม้ด้วยประโยชน์อันเป็นโลกุตระ.

อรรถกถาสูตที่ ๓ จบ

๔. เวปุลลปัพพตสูตร

ว่าด้วยกองกระดูกโตเท่าภูเขาก็ล่วงทุกข*ไม่ได้

[๒๐๒] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระ
สูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับ
มาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลหนึ่งเล่นไปท่องเที่ยวไปตลอดกับ
ร่างกระดูก หมูกระดูก กองกระดูก พึงเป็นกองใหญ่ เหมือนภูเขา
เวปุลลบรรพตนี้ ถ้าว่าใคร ๆ จะพึงรวบรวมไว้ และส่วนแห่งกระดูก
ที่ใคร ๆ รวบรวมไว้แล้ว จะไม่พึงเสื่อมสิ้นไป.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว. ในพระสูตรนั้น พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ ตรัสไว้
ดังนี้ว่า กองกระดูกบุคคลคนหนึ่งสะสมไว้โดยกับหนึ่ง
พึงเป็นกองเสมอด้วยภูเขา ก็ภูเขานี้ที่พระสัมมาสัม
พุทธเจ้าตรัสบอกแล้ว คือภูเขาใหญ่ชื่อเวปุลละ นั้นแล
สูงยิ่งกว่าภูเขาศิขณภู อยู่ใกล้พระนครราชคฤห์ของ
ชาวอมร เมื่อใด บุคคลย่อมพิจารณาเห็นอริยสัจ คือ
ทุกข์ ๑ ธรรมเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ ๑ ธรรมเป็นที่

กาวล่งทุกข์ ๑ อริยมรรคมืองค์ ๘ อันให้ถึงความ
สงบแห่งทุกข์ ๑ ด้วยปัญญาอันชอบ เมื่อนั้นบุคคล
นั้นท่องเที่ยวไปแล้ว ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง ย่อมเป็นผู้
กระทำซึ่งที่สุดแห่งทุกข์ได้ เพราะสิ่งโยชนทั้งปวงสิ้นไป.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

เวปุลลปัพพตสูตร ที่ ๔ จบ

อรรถกถาเวปุลลปัพพตสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

คำว่า บุคคล ในคำว่า บุคคลหนึ่ง (เอกบุคคลสฺส) นี้ เป็น
โฆหารกถา (กล่าวเป็นโฆหาร). จริงอยู่ เทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า
มี ๒ อย่าง คือ สมมติเทศนา และปรมัตถเทศนา. ในเทศนา ๒ อย่าง
นั้น สมมติเทศนา มีอย่างนี้คือ บุคคล สัตว์ หญิง ชาย กษัตริย์
พราหมณ์ เทวดา มาร. ปรมัตถเทศนา มีอย่างนี้ คือ อนิจจัง ทุกขัง
อนัตตา ชันธฺ ธาตุ อายตนะ สติปัฏฐาน.

ในเทศนา ๒ อย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสมมติเทศนา
แก่บุคคลผู้ฟังเทศนาโดยสมมติแล้วสามารถบรรลุคุณวิเศษได้. ทรงแสดง
ปรมัตถเทศนา แก่บุคคลผู้ฟังเทศนาโดยปรมัตถแล้ว สามารถบรรลุ
คุณวิเศษได้.

พึงทราบอุปมาในข้อนี้ดังต่อไปนี้ เหมือนอย่างว่า อาจารย์ผู้ฉลาด
ในภาษาท้องถิ่น พรรณนาความแห่งพระเวท ๓ บอกด้วยภาษาหมีฟ แก่

* อรรถกถาอฏฐปัณณสูตร.

ผู้ที่ไม่เมื่อเขาสอนด้วยภาษาทมิฬก็รู้ความ. บอกด้วยภาษาอันธกะแก่ผู้ที่รู้ด้วยภาษาอันธกะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ฉันท ไต มาณพทั้งหลายเหล่านั้น อาศัยอาจารย์ผู้ฉลาดเฉียบแหลมย่อมเรียนศิลปะได้รวดเร็ว ฉันทนั้น. ในข้อนั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเป็นอุจอาจารย์. พระไตรปิฎกอยู่ในภาวะที่ควรบอก อุจไตรเพท ความเป็นผู้ฉลาดในสมมติ-เทศนาและปรมัตถเทศนา อุจความเป็นผู้ฉลาดในภาษาท้องถิ่น เวไนย-สัตว์ ผู้สามารถแทงตลอดด้วยสมมติเทศนาและปรมัตถเทศนา อุจมาณพผู้รู้ภาษาท้องถิ่นต่าง ๆ การแสดงด้วยสมมติเทศนาและปรมัตถ-เทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า อุจการบอกด้วยภาษาทมิฬเป็นต้น ของอาจารย์. ในข้อนี้ อาจารย์กล่าวไว้ว่า

พระสัมพุทธเจ้าผู้ประเสริฐกว่าผู้บอกทั้งหลาย ได้ทรงบอกสิ่งจะ ๒ อย่างคือ สมมติสิ่ง และปรมัตถสิ่ง ไม่ได้บอกสิ่งจะที่ ๓ อันเป็นคำสิ่งที่กำหนดกันตนเอง เป็นเหตุสมมติกันในโลก คำอันเป็นปรมัตถสิ่ง มีลักษณะเป็นของแท้แห่งธรรมทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ไวยาหารของพระศาสดาผู้เป็นที่พึ่งของโลก ผู้ฉลาดในไวยาหาร ทรงกล่าวสมมติสิ่ง ว่าเป็นอริยไวยาหารแล.

อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบุคคลลลกา ด้วยเหตุ ๘ ประการ คือ เพื่อแสดงถึงทิวและโอตตูปปะ ๑ เพื่อแสดงความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน ๑ เพื่อแสดงความเพียรเครื่องกระทำแห่งบุรุษเฉพาะตน ๑ เพื่อแสดงอนันตริยกรรม ๑ เพื่อแสดงพรหมวิหารธรรม ๑ เพื่อแสดงบุพเพนิวาส ๑ เพื่อแสดงทักษิณวิสุทธิ ๑ เพื่อไม่ละโลก-สมมติ ๑. ก็เมื่อกล่าวว่า “ขันธ ธาตุ อายตนะ นารังเกยจ นากลัว” ดังนี้ มหาชนย่อมไม่รู้ ย่อมถึงความลุ่มหลง หรือกลายเป็นปรปักษ์ว่า นี่อะไรกัน ขันธ ธาตุ อายตนะ ชื่อว่า นารังเกยจ นากลัว ดังนี้. แต่เมื่อกล่าวว่า “หญิง ชาย กษัตริย์ พราหมณ์ นารังเกยจ นากลัว”

ดังนี้ มหาชนย่อมรู้ ย่อมไม่ลุ่มหลง หรือไม่กลายเป็นปรปักษ์. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสบุคคลลกกา เพื่อแสดงหิริและโอตตปปะ.

แม้เมื่อกล่าวว่า "ขันธ กัมมัสสกา ธาตุ อายตนะ" ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบุคคลลกกา ก็เพื่อแสดงความคิดที่มีกรรมเป็นของของตน.

แม้เมื่อกล่าวว่า "มหาวิหาร มีเวฬุวันเป็นต้น สร้างขึ้นด้วยขันธ ธาตุ อายตนะ" ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. แม้เมื่อกล่าวว่า "ขันธทั้งหลาย นำมารดา นำบิดา นำพระอรหันต์, ธาตุ อายตนะ กระทำกรรม โลหิตุปบาท กรรมสังฆบาท" ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. แม้เมื่อกล่าวว่า "ขันธ ธาตุ อายตนะ ย่อมมีเมตตา" ดังนี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. แม้เมื่อกล่าวว่า "ขันธ ธาตุ อายตนะ ย่อมระลึกถึงบุพเพนิวาส" ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสบุคคลลกกา เพื่อแสดงความเพียรเครื่องกระทำแห่งบุรุษเฉพาะตน เพื่อแสดงอนันตริยกรรม เพื่อแสดงพรหมวิหารธรรม และเพื่อแสดงบุพเพนิวาส.

แม้เมื่อกล่าวว่า "ขันธ ธาตุ อายตนะ รับทาน" มหาชนก็ไม่ว่าย่อมถึงความลุ่มหลง หรือกลายเป็นปรปักษ์ว่า นี้อะไรกัน ขันธ ธาตุ อายตนะ ชื่อว่า รับทาน. แต่เมื่อกล่าวว่า "บุคคลทั้งหลายย่อมรับทาน" ดังนี้ มหาชนย่อมรู้ ไม่ลุ่มหลง หรือไม่กลายเป็นปรปักษ์. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสบุคคลลกกา เพื่อแสดงทักษิณาวิสุทธิ.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลายผู้ตรัสรู้แล้ว ไม่ทรงละโลกสมมติ ทรงคงไว้ในความมงดงามของโลก พร้อมแสดงธรรมตามสมัญญาของโลก ตามภาษาของโลก. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสบุคคลลกกา เพื่อไม่ทรงละโลกสมมติ.

แม้ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นเมื่อจะทรงแสดงอรรถที่ควรแสดง ด้วยโลกโวหาร จึงตรัสคำมีอาทิว่า เมื่อบุคคลหนึ่ง ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า เมื่อบุคคลหนึ่ง (เอกบุคคลสฺส) ได้แก่ เมื่อสัตว์ผู้หนึ่ง. คำว่า ตลอดกัป (กप्ปิ) ได้แก่ ตลอดมหากัป. อันที่จริง คำว่า กप्ปิ นี้ เป็นเหตุยวาทิตติลงในอังจันตสังโยค (สิ้น ตลอด). ฟังถือเอาที่ศัพท์ทั้งหลายแล่นไป ท่องเที่ยวไป เกิดขึ้นอยู่. คำว่า ร่าง กระตุก (อญฺฐิกกโ) ได้แก่ ส่วนของกระตุก. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า อญฺฐิโ บ้าง. ความว่า สะสมกระตุก. คำว่า หมุกระตุก (อญฺฐิปุณฺโ) ได้แก่ กลุ่มกระตุก. คำว่า กองกระตุก (อญฺฐิราติ) เป็นไวพจน์ของคำว่า หมุกระตุก (อญฺฐิปุณฺโ) นั้นแล. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า “ตั้งแต่ สะมวลงมา ชื่อกกละ (ร่าง) บนขึ้นไปชั่วลำตาล ชื่อปุณฺชะ (หมู่) จากนั้นขึ้นไปเป็นราติ (กอง).” นั้นเป็นเพียงมติของอาจารย์พวกนั้น ทั้งหมดนั้นเป็นคำปริยายของสมุหศัพท์นั่นเอง. คำว่า ภูเขาเวปุลละ (เวปุลลสฺส วา) ได้แก่ เพราะนำมาโดยความเปรียบเทียบกับกัน.

ชื่อว่า ถ้าใคร ๆ ฟังรวบรวมไว้ (สเจ สหการโก อสฺส) ความว่า อาจารย์ย่อมกล่าวด้วยกำหนดว่า ผิดว่า ใคร ๆ จะฟังรวบรวมไป กองไว้โดยไม่ให้เรี่ยราย. ชื่อว่า และส่วนแห่งกระตุกที่ใคร ๆ รวบรวมไว้แล้ว จะไม่ฟังเสื่อมสิ้นไป (สมฺภคญฺจ น วินสฺเสยฺย) อาจารย์ย่อมกล่าวด้วยกำหนดว่า และถ้าส่วนแห่งกระตุกที่ใคร ๆ รวบรวมไว้แล้ว จะไม่ฟังเสื่อมสิ้นไปเพราะไม่ผุ ไม่เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย โดยไม่อันตรายไป.

ในพระสูตรนี้มีอธิบายว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อสัตว์หนึ่งแล่นไป ท่องเที่ยวไป ตลอดมหากัปหนึ่ง โดยเกิดแล้วเกิดอีก ด้วยกรรมกิเลส กองกระตุกใหญ่จะฟังมีอย่างนี้ ขนาดภูเขาเวปุลลบรรพต โดยส่วนสูงและส่วนกว้าง. ก็ผิดว่า ใคร ๆ จะฟังรวบรวมกองไว้ และถ้าว่าส่วนแห่งกระตุกนั้น ที่ใคร ๆ รวบรวมแล้ว จะไม่ฟังเสื่อมสิ้นไป ยังคงอยู่.

ก็นัยนี้ ท่านกล่าวเว้นอรรถาพที่เป็นโอปปาติกะ ปราศจากการทอดทิ้งเกลวระอันมีการแตกดับเป็นสภาพ ดุจประทับที่ดับแล้ว และ

อัฒาฬเล็ก ๆ ซึ่งไม่มีกระดูกเป็นชิ้นเป็นอัน. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "เพราะน่านัยนี้มาด้วยการกำหนด ผิดว่า จะพึงมีกระดูกของสัตว์ เหล่านั้นเสมอเท่าภูเขา ท่านก็หาได้กล่าวถึงปริมาณของกระดูก." อาจารย์ อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "นี้ไม่ใช่อย่างนั้น เพราะปริมาณนี้ ท่านกล่าว กำหนดด้วยสัมพัฏฐญุตญาณ ด้วยอำนาจกระดูกที่ได้ไว้นั้นแหละ." ฉะนั้น พึงถือเอาความโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล ด้วยประการฉะนี้.

พึงทราบความในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้. คำว่า **ผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ (มเหสีนา)** ความว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่าเป็นผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ เพราะค้นหาแสวงหาคุณมีศีลชั้นเป็นต้นอันใหญ่. ชื่อว่า **ผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ตรัสไว้ดังนี้ (อิติ วุตตม มเหสีนา)** ความว่า ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระองค์ ทำดูจผู้อื่น ดังในประโยค มีอาทิว่า "ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตประกอบแล้วด้วยกำลัง ๑๐" ดังนี้. คำว่า **เวปุลลละ (เวปุลโล)** ความว่า ภูเขาได้ชื่อว่า เวปุลลละ เพราะเป็นภูเขาใหญ่โตกว่า บรรดาภูเขา ๕ ลูกที่ตั้งล้อมกรุงราชคฤห์. ภูเขาเวปุลลบรรพต ใหญ่กว่านั้น คือ สูงกว่าภูเขาคิชฌกูฏโดยส่วนของทิศที่ตั้งอยู่. คำว่า **ใกล้พระนครราชคฤห์ (คิริพพเช)** ได้แก่ ใกล้กรุงราชคฤห์ อันได้ชื่อคิริพพปุระ.

ด้วยข้อความเพียงเท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงถึงโทษในวัฏฏะว่า ปุณฺชนผู้มีความไม่กำหนดรู้เป็นพื้นฐาน ยังตัดรากของภพไม่ขาดโดยกาลเพียงนี้ เช่นนี้นั้นแล เป็นการเพิ่มปาฐาให้รัก บัดนี้เมื่อจะทรงแสดงว่า ปุณฺชนผู้โง่เขลา เพราะไม่รู้ไม่เข้าใจอริยสัจเหล่าใด จึงเป็นผู้รักในปาฐาอย่างนี้ พระอริยบุคคลผู้เห็นอริยสัจเหล่านั้น จึงไม่เป็นผู้รักในปาฐา ดังนี้ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ยโต จ อริยสัจจานิ** ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ยโต** คือ ยथा (แปลว่า เมื่อใด). คำว่า **อริยสัจ (อริยสัจจานิ)** ได้แก่ ชื่อว่า อริยะ เพราะความหมดทุกข์ และชื่อว่า สัจจะ เพราะความเป็นของจริง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า

อริยสัจ. หรือสัจจะทำความเป็นอริยะ จึงชื่อว่า อริยสัจ. หรือสัจจะอัน
 พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น พึงแทงตลอด จึงชื่อว่า อริยสัจ.
 อีกอย่างหนึ่ง สัจจะของพระอริยะ ชื่อว่า อริยสัจ. จริงอยู่ พระผู้มี
 พระภาคเจ้า ทรงเป็นพระอริยะ โดยชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกพึงถึงว่า
 เป็นสวณะ. ชื่อว่าสัจจะของพระอริยะนั้น เพราะเห็นด้วยสยัมภูญาณนั้น
 เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อริยสัจ. ชื่อว่า ย่อมเห็นด้วยปัญญาอันชอบ
 (สมมุปปญฺเญย ปสฺสติ) ได้แก่ ย่อมเห็นด้วยมรรคปัญญาอันเป็นไป
 กับด้วยวิปัสสนาปัญญา โดยชอบ โดยเหตุ โดยความถูกต้อง ด้วย
 การกำหนดรู้ การละ การทำให้แจ้ง การเจริญ และการตรัสรู้.

คำว่า ทุกข์ (ทุกข์) เป็นต้น แสดงรูปของอริยสัจ. ในคำว่า
 ทุกข์ นั้น ชื่อว่า ทุกข์ เพราะความเป็นของน่ารังเกียจ โดยเป็นที่รวม
 อันตรายหลายอย่าง และเพราะความว่างเปล่าจากความสุขยังยืนสตรขึ้น
 ที่พวกชนพาลหมายมั่นไว้หนักหนา. ความเกิดแห่งทุกข์ ชื่อว่า ทุกขสมุทัย
 เพราะเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์. นิพพาน ชื่อว่า เป็นธรรมเป็นที่ก้าวล่วงแห่ง
 ทุกข์ เพราะเป็นเหตุล่วงทุกข์ หรือ เป็นที่ก้าวล่วงทุกข์ อันเป็นอารัมมณ-
 ปัจจัย. ชื่อว่า อริยะ เพราะห่างไกลและสงบจากกิเลสทั้งหลาย และ
 เพราะหมดความทุกข์. อริยมรรคมีองค์ ๘ ด้วยสามารถแห่งองค์ ๘ มี
 สัมมาทิฏฐิเป็นต้น ชื่อว่า มรรค เพราะฆ่ากิเลสให้สิ้นไป หรือ เพราะผู้
 ต้องการนิพพาน ย่อมแสวงหา หรือ เพราะแสวงหานิพพานเอง. ชื่อว่า
 อันให้ถึงความสงบแห่งทุกข์ เพราะถึงความสงบ คือ ความดับ แห่ง
 ทุกข์ จากมรรคนั้นนั่นเอง. เชื่อมกับคำว่า ยโต สมมุปปญฺเญย ปสฺสติ
 เมื่อใด บุคคลย่อมพิจารณาเห็นอริยสัจ ด้วยปัญญาอันชอบ ดังนี้

ชื่อว่า บุคคลนั้นท่องเที่ยวไปแล้ว ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง (ส สดฺดก-
 ขตฺตํ ปรมํ สนฺธาวิตฺวาน ปุคฺคโล) ความว่า พระอริยบุคคลผู้เป็น
 โสดาบัน มีอินทรีย์อ่อนกว่าทั้งหมด เห็นอริยสัจ ๔ นั้น ท่องเที่ยวไป
 คือ แล่นไป ด้วยการเกิดติดต่อกันไปในภพเป็นต้น ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง.

จริงอยู่ พระโสดาบันทั้งหลาย ๓ จำพวก คือ เอกพิชี (มีพิชคือภพเดียว) ๑ โกลังโกละ (ไปสู่กณะจากกณะ กุละหมายถึงภพ) ๑ สัตตักขัตตอุปมะ (มี ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง) ๑ โดยความที่มีอินทรีย์แก่กล้า ปานกลางและอ่อน. คำว่า บุคคลนั้นท่องเที่ยวไปแล้ว ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงพระโสดาบัน ผู้มีอินทรีย์อ่อนกว่าพระโสดาบันทั้งหมดเหล่านั้น. ข้อนั้น ย่อมเป็นผู้กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ (ทุกข์สมุต-กโร โหติ) ความว่า เป็นผู้ทำที่สุด คือ ทำเป็นครั้งสุดท้ายแห่งวัฏฏทุกข์ได้. ถามว่า อย่างไร ? ตอบว่า เพราะสังโยชน์ทั้งปวงสิ้นไป. อธิบายว่า เพราะบรรลุมรรคขั้นเลิศโดยลำดับแล้ว สังโยชน์สิ้นไปโดยไม่มีเหลือเลย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอายอดแห่งเทศนา ด้วยอรหัตผลนั้นแล.

อรรถกถาสูตรที่ ๔ จบ

๕. สัมปชานมุตสาบาทสูตร ว่าด้วยสัมปชานมุตสาบาท

[๒๐๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุรุษบุคคลล่วงธรรมอย่างหนึ่งแล้ว เรากล่าวว่า บาปกรรมไร ๆ อันเขาจะไม่พึงทำ ไม่มีเลย ธรรมอย่างหนึ่ง เป็นไฉน คือ สัมปชานมุตสาบาท (พูดเท็จทั้ง ๆ ที่รู้อยู่).

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บาปกรรมที่สัตว์ผู้เป็นคนมักพูดเท็จ ถ่วงกรรม
อย่างหนึ่งแล้ว ช้ามโลกหน้าเสียแล้ว จะไม่พึงทำ
ไม่มีเลย.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

สัมปชานมุตสาบาทสูตร ที่ ๕ จบ

อรรถกถาสัมปชานมุตสาบาทสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๕ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ผู้ถ่วงกรรมอย่างหนึ่ง (เอกธมมํ อตฺตสฺส) อะไรเป็นเหตุ
ให้เกิด. เรื่องมีอยู่ว่า ลมสัฏกการะเป็นอันมาก เกิดแก่พระผู้มีพระภาค
เจ้าและภิกษุสงฆ์. แต่ลมสัฏกการะของพวกเดียรทีย์ กลับเสื่อมสิ้นไป.
พวกเดียรทีย์เมื่อเสื่อมจากลมสัฏกการะ ก็อับเฉา หมดฤทธิ์เดช เกิด
ริษยา จึงพากันไปชักชวนปริพาชิกา ชื่อจิณฺญจมาณวิกา ว่า “นี่แน่ น้องสาว
เธอจงกล่าวตู่พระสมณโคดมด้วยคำไม่จริงที่เกิด.” นางจิณฺญจมาณวิกา
ก็เข้าไปหาพระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งกำลังทรงแสดงธรรมในท่ามกลางบริษัท
ได้กล่าวตู่ด้วยคำไม่จริง ท้าวสัฏกะได้ประกาศความไม่จริงของนาง ใน
ท่ามกลางบริษัท มหากษณพากันแข่งด่าว่า ชินฺญิงกาลกรรณิ แล้วจุด
กระชากออกจากวิหาร แผ่นดินได้แยกออกเป็นช่อง นางจิณฺญจมาณวิกา
เป็นดุจเชื้อแห่งเปลวไฟนรก ไปบังเกิดในอเวจีมหานรก พวกเดียรทีย์
ยิ่งเสื่อมจากลมสัฏกการะมากขึ้น.

ภิกษุทั้งหลายประชุมสนทนากันในโรงธรรมว่า “อาวุโสทั้งหลาย

* อรรถกถามุตสาบาทสูตร.

นางจิณฺจมาณวิกาตำพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นทักษิณโดยบุคคลผู้เลิศ ทรง
คุณยิ่ง ด้วยคำไม่จริง ได้ถึงความพินาศใหญ่" ดังนี้. พระผู้มีพระภาค
เจ้าทรงอาศัยเหตุ นั้น จึงตรัสมหาปทุมชาดกว่า "ภิกษุทั้งหลาย นาง
จิณฺจมาณวิกาได้ตำเราด้วยคำไม่จริง แล้วถึงความพินาศใหญ่ มิใช่ใน
บัดนี้เท่านั้น แม้เมื่อก่อนก็เหมือนกัน" เมื่อจะทรงแสดงธรรมให้อิ่งขึ้นไป
จึงตรัสพระสูตรนี้ด้วยคำว่า ผู้ลวงธรรมาอย่างหนึ่ง ดังนี้ เพื่อให้เรื่องนี้เกิด
ขึ้น.

ในคำเหล่านั้น คำว่า ธรรมาอย่างหนึ่ง (เอกธมฺม) ได้แก่ ธรรม
คือวจีสัจจอย่างหนึ่ง. คำว่า ผู้ลวง (อิตฺตสฺส) ความว่า เมื่อบุคคลลวง
เลยมารยาท อันพระอริยะทั้งหลายเว้นไวहारอันมิใช่อริยะ ๘ ประการแล้ว
เพื่อดำรงมั่นอยู่ในไวहारอันเป็นอริยะ ๘ ประการ จึงตั้งมั่นอยู่ด้วยคำว่า
"ควรพูดความจริง ไม่ควรพูดเหลวไหล" ดังนี้ เป็นต้น. บุคคล คือ
บุรุษ ชื่อว่า บุรุษบุคคล. อันบุรุษบุคคลนั้น. คำว่า จะไม่พึงทำ
(อกรรมิย) ได้แก่ ไม่อาจเพื่อจะทำ. จริงอยู่ บุคคลพูดเท็จทั้ง ๆ รู้
กระทำบาปกรรมไร ๆ ไว้ เมื่อเขาพูดว่า "ท่านทำกรรมนี้" ยังจักยืนยัน
ด้วยคำเท็จว่า "เราไม่ได้ทำ" ดังนี้. ก็เมื่อปฏิบัติอยู่อย่างนี้ ยังทำบาป
กรรมเรื่อย ๆ ไป ชื่อว่า ย่อมไม่ละอายในบาปกรรมนั้น เพราะลวงเลย
คำสัจอันเป็นมารยาทที่ดี. ด้วยเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
"ภิกษุทั้งหลาย ธรรมาอย่างหนึ่ง เป็นโณน คือ สัมปชานมุตสาบาท" ดังนี้.

พึงทราบอธิบายความในคาถา ดังต่อไปนี้. คำว่า ผู้มักพูดเท็จ
(มุตสาบาทิสฺส) ได้แก่ มักพูดเท็จ ไม่จริง ไม่แท้ เพื่อให้คนอื่นรู้. คำ
พูด ๑๐ คำ ไม่มีคำพูดจริงแม้แต่คำเดียว. คำว่า ชนฺตฺโน ได้แก่ สัตว์.
จริงอยู่ สัตว์ ท่านเรียกว่า ชนฺตฺ เพราะอรรถว่าเป็นผู้เกิด. คำว่า ช้าม
โลกหน้าเสียแล้ว (วิตินฺนปรโลกสฺส) ได้แก่ สละโลกหน้าเสียแล้ว. เพราะ
บุคคลเช่นนี้ ย่อมไม่เห็นสมบัติแม้ทั้ง ๓ เหล่านี้ คือ มนุษยสมบัติ
เทวโลกสมบัติ นิพพานสมบัติ ในที่สุด. คำว่า จะไม่พึงทำบาป ไม่มี

เคย (นตฺถิ ปาป) ได้แก่ บาปชื่อนี้ ที่คนเช่นนั้นจะไม่พึงทำ ไม่มี.

อรรถกถาสูตที่ ๕ จบ

๖. ทานสูตร ว่าด้วยให้ทานที่ให้แล้วมีผลมาก

[๒๐๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าสัตว์ทั้งหลายพึงรู้ผลแห่งการจำแนกทานเหมือนอย่างเราผู้รู้ไซ้ สัตว์ทั้งหลายยังไม่ให้แล้ว ก็จะไม่พึงบริโภค อนึ่ง ความตระหนี่อันเป็นมลทิน จะไม่พึงครอบงำจิตของสัตว์เหล่านั้น สัตว์เหล่านั้นไม่แบ่งแม้คำข้าวคำหลังที่พึงมีแม้จากคำข้าว นั้นแล้วก็ไม่พึงบริโภค ถ้าปฏิภาทกของสัตว์เหล่านั้นยังพึงมี. ภิกษุทั้งหลาย แต่เพราะสัตว์ทั้งหลายไม่รู้ผลแห่งการจำแนกทานเหมือนอย่างเราผู้รู้ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายไม่ให้แล้วจึงบริโภค อนึ่ง ความตระหนี่อันเป็นมลทิน จึงยังครอบงำจิตของสัตว์เหล่านั้นอยู่.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ถ้าว่า สัตว์ทั้งหลาย พึงรู้ผลแห่งการจำแนกทาน
เหมือนอย่างที่เราผู้มีพระภาคเจ้าผู้แสวงหาคุณอันใหญ่
ตรัสแล้วโดยประการที่ผลนั้นเป็นผลใหญ่ไซ้ สัตว์ทั้ง
หลายพึงกำจัดความตระหนี่อันเป็นมลทินเสียแล้ว มี
ใจผ่องใส พึงให้ทานในพระอริยบุคคลทั้งหลายที่ให้
แล้ว มีผลมากตามกาลอันควร อนึ่ง ทายกเป็นอัน

มาก ครั้นให้ทักษิณาทานคือข้าวในพระทักษิณบุคคล
ทั้งหลายแล้ว จุติจากความเป็นมนุษย์นี้แล้ว ย่อมไป
สู่สวรรค์ และหายกเหล่านั้น ผู้ใคร่ถาม ไม่มีความ
ตระหนี่ ไปสู่สวรรค์แล้วบันเทิงอยู่ในสวรรค์นั้น เสวย
อยู่ซึ่งผลแห่งการจำแนกทาน

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ทานสูตร ที่ ๖ จบ

อรรถกถาทานสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๖ ดังต่อไปนี้.

คำว่า เอว ในคำว่า เอวญฺเจ นี้ เป็นไปในความอุปมา.
คำว่า เจ เป็นนิบาต ลงในปริกัป. คำว่า สัตว์ (สตุตา) ได้แก่ ผู้ซื้อ
คือ ผู้ชานไปในอารมณมีรูปเป็นต้น. คำว่า พิงรุ (ชานะยุ) ได้แก่
พึงทราบ. คำว่า การจำแนกทาน (ทานส่วภาคสฺส) ได้แก่ เจตนาที่
รวบรวมไทยธรรมมีข้าวเป็นต้นให้แก่คนอื่น โดยการอนุเคราะห์และการ
บูชาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ทาน. ส่วนเจตนาที่แบ่งส่วนหนึ่งของวัตถุ
ที่ตนถือเอาไว้บริโภคแล้วให้ ชื่อว่า การจำแนก. คำว่า วิปาก คือ ผล.
คำว่า ยถา ชานามิ ได้แก่ เหมือนอย่างเรา. ข้อนี้ พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ พิงรุผล
แห่งการจำแนกทานเหมือนอย่างเราด้วยกำลังญาณอันเป็นผลแห่งกรรม
โดยประจักษ์ในบัดนี้ มีอาทิว่า ผลทานย่อมมีถึง ๑๐๐ เท่า โดยให้
ทานแม้แก่สัตว์เดียรัจฉาน แล้วเสวยสุขเป็นไปใน ๑๐๐ อัฐภาพ” ดังนี้.

ชื่อว่า สัตว์ทั้งหลายยังไม่ให้แล้ว จะไม่พึงบริโภค (น อทตวา ภูณฺเชยฺยุ) ความว่า สัตว์ทั้งหลายยังไม่ให้ของที่ควรบริโภคอันมีอยู่แก่ตนแก่ผู้อื่น ก่อนแล้วก็จะยังไม่บริโภค ต่อเมื่อให้แล้วจึงบริโภค. ชื่อว่า อนึ่ง ความตระหนี่อันเป็นมลทิน จะไม่พึงครอบงำจิตของสัตว์เหล่านั้น (น จ เนสฺมจฺเจรฺมลํ จิตฺตํ ปรียาหาเย ติฏฺเฐยฺเย) ความว่า ความตระหนี่อันเป็นมลทินอย่างใดอย่างหนึ่งของบรรดาธรรมฝ่ายดำอันเป็นอุปกิเลส ทำลายความผ่องใสของจิต มีลักษณะไม่ยอมให้สมบัติของตน ให้เป็นของสาธารณะแก่คนอื่น. อีกอย่างหนึ่ง ความตระหนี่ และมลทินมีอิสสา โสภะและโทสะเป็นต้น อันทำอันตรายแก่ทานเมื่อนั้น จะไม่พึงครอบงำจิตของสัตว์เหล่านั้น โดยอาการที่ไม่มีเจตนาจะให้หรือมีเจตนาไม่บริสุทธิ์. ก็ใครเล่าเมื่อรู้ผลของท่านโดยชอบ จะพึงให้โอกาสแก่ความตระหนี่อันเป็นมลทินในจิตของตนได้.

ชื่อว่า สัตว์เหล่านั้น ... แม้คำข้าวคำหลังที่พึงมี (โยปี เนสฺ อสฺส จริโม อาโลโป) ได้แก่ สัตว์เหล่านั้นพึงมีคำข้าวคำหลังทั้งหมดใด. คำว่า จริมํ กพลํ เป็นไวพจน์ของคำว่า อาโลโป นั่นเอง. ข้อนี้ท่านอธิบายว่า ตามปกติสัตว์เหล่านี้มีชีวิตอยู่ได้เองด้วยคำข้าวเพียงเท่าใด เหลือคำข้าวไว้ส่วนหนึ่งในคำข้าวเหล่านั้น เพื่อประโยชน์แก่ตน แล้วให้คำข้าวทั้งหมดตนนอกจากที่เหลือไว้ส่วนหนึ่งนั้นแก่คนที่ต้องการที่มาหา คำข้าวที่เหลือไว้นั้น ชื่อว่า คำหลัง ในที่นี้. ชื่อว่า ไม่แบ่ง ... แม้จากคำข้าวนั้นแล้วก็จะไม่พึงบริโภค ถ้าปฏิคาหกของสัตว์เหล่านั้นยังพึงมี (ตโตปี น อสฺมิวชิตฺวา ภูณฺเชยฺยุ สเจ เนสฺ ปฏิคฺคาหกา อสฺสุ) ความว่า ถ้าปฏิคาหกของสัตว์เหล่านั้น พึงมี สัตว์ทั้งหลายพึงแบ่ง แม้จากคำข้าวมีประมาณตามที่กล่าวแล้ว พึงให้ส่วนหนึ่งแล้วจึงบริโภค สัตว์ทั้งหลายพึงรู้เหมือนอย่างที่เรารู้ผลของการจำแนกทานโดยชัดแจ้ง ฉะนั้น ด้วยคำว่า ยสฺมา จ โห เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังความตามพระพุทฺธประสงค์ให้สำเร็จด้วยเหตุว่า สัตว์เหล่านี้ ไม่ประพฤตินิ

การจำแนกทานอย่างนี้ เพราะผลของกรรมยังไม่ประจักษ์. ด้วยคำนี้พึงเห็นว่า พระองค์ทรงแสดงถึงเหตุแห่งการไม่ปฏิบัติในบุญอื่นและแห่งการปฏิบัติในสิ่งมิใช่บุญแก่สัตว์เหล่านั้น.

ในคาถาทิ้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้ ข้อว่า เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ตรัสแล้ว (ยถา วุตตะ มเหสีนา) ความว่า เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ตรัสแล้ว โดยนัยมีอาทิว่า "ผู้ให้ทานแก่สัตว์เดียรัจฉาน พึงหวังผลทานถึง ๑๐๐ เท่า" ดังนี้ หรือโดยนัยมีอาทิในสูตรนี้ว่า ถ้าว่าสัตว์ทั้งหลายพึงรู้ผลแห่งการจำแนกทานอย่างนั้น ดังนี้ อธิบายว่า เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วโดยพระญาณ คือ ทรงทราบทางจิตตามที่ตรัสไว้แล้ว. ข้อว่า วิปากํ สวิภาคสุส ได้แก่ ผลแห่งการจำแนก. ก็จะพูดถึงทานอย่างไรเล่า. ข้อว่า โดยประการที่ผลเป็นผลใหญ่ (ยถา โหติ มหปุผล) ควรผูกเป็นใจความว่า ถ้าว่า สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น พึงรู้โดยประการที่ผลนั้นเป็นผลใหญ่ไซ้. ข้อว่า พึงกำจัดความตระหนี่อันเป็นมลทินเสีย (วิเนยย มจฺเจรณฺถ) ความว่า สัตว์ทั้งหลายพึงกำจัดความตระหนี่อันเป็นมลทิน มีจิตผ่องใสโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ด้วยความเชื่อผลแห่งกรรม และด้วยความเชื่อในพระรัตนตรัย พึงให้ทานที่ให้แล้วแม้เล็กน้อยก็มีผลมาก ในพระอริยบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลสทั้งหลาย ตามกาลอันควร.

ท่านควรแก้ทักษิณาทาน เพราะทำให้มีผลมาก ฉะนั้นจึงชื่อว่า ทักษิณายนุคคส คือ เป็นผู้ปฏิบัติชอบ. ให้ทักษิณา คือ ไทยธรรม ที่ผู้เชื่อโลกหน้าแล้วพึงให้ ในทักษิณายนุคคสเหล่านั้น โดยประการที่ทานนั้นเป็นทานใหญ่. อีกอย่างหนึ่ง ถามว่า ควรจะให้ทานอย่างไร ? ตอบว่า ควรให้ทักษิณาทานในทักษิณายนุคคส. อนึ่ง ผู้ให้ จุติจากความเป็นมนุษย์นี้แล้ว ย่อมไปสู่สวรรค์ ด้วยการปฏิสนธิ. คำว่า ผู้ใดรํ กาม (กามกามิโน) ความว่า ทายกผู้ใดรํกาม คือ มีความพร้อมใน

งามทุกอย่าง เพราะเป็นผู้ทำความดี โดยได้รับกรรมอันเป็นสมบัติอัน
ตนได้แล้ว แห่งเทพสมบัติอันโอฬารที่ควรใคร่ ย่อมบันเทิง คือ ได้รับความ
บำรุงบำเรอตามชอบใจ.

อรรทกกาสูตรที่ ๖ จบ

๗. เมตตาวาสนาสูตร

ว่าด้วยบุญไม่ถึงเสียที่ ๑๖ แห่งเมตตาจิต

[๒๐๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระ
สูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับ
มาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง มี
อุปธิสมบัติเป็นผล บุญกิริยาวัตถุทั้งหมดนั้น ย่อมไม่ถึงเสียที่ ๑๖ แห่ง
เมตตาเจโตวิมุตติ เมตตาเจโตวิมุตตินั้นแล กรอบงำบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น
นั้น ย่อมส่องสว่าง แฉดเผย รุ่งเรือง.

ภิกษุทั้งหลาย รัศมีแห่งดาวชนิดใดชนิดหนึ่ง รัศมีดาวทั้งหมด
นั้น ย่อมไม่ถึงเสียที่ ๑๖ แห่งรัศมีพระจันทร์ รัศมีพระจันทร์นั้นแล
กรอบงำรัศมีดาวเหล่านั้น ย่อมส่องสว่าง แฉดเผย รุ่งเรือง แม้ฉันใด
ภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง มีอุปธิสมบัติเป็นผล
บุญกิริยาวัตถุทั้งหมดนั้น ย่อมไม่ถึงเสียที่ ๑๖ แห่งเมตตาเจโตวิมุตติ
เมตตาเจโตวิมุตตินั้นแล กรอบงำบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น ย่อมส่องสว่าง
แฉดเผย รุ่งเรือง ฉะนั้นนั้นแล

ภิกษุทั้งหลาย เมื่ออากาศโปร่งปราศจากเมฆหมอกในสารถสมัย
ในเดือนท้ายแห่งฤดูฝน พระอาทิตย์ลอยขึ้นไปสู่ท้องฟ้า ก่าจัดอากาศ
อันมืดทั้งปวง ย่อมส่องสว่าง แฉดเผย รุ่งเรือง ฉะนั้นใด ภิกษุทั้งหลาย

บุญกิริยาวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง มีอุปธิสมบัติเป็นผล บุญกิริยาวัตถุทั้งหมดนั้น ย่อมไม่ถึงเสียที่ ๑๖ แห่งเมตตาเจโตวิมุตติ เมตตาเจโตวิมุตตินั้นแล กรอบงำบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น ย่อมส่องสว่าง แฉดเผย รุ่งเรือง ฉะนั้นนั้นแล

ภิกษุทั้งหลาย ดาวประกายพรึก ในปัจจุสมัยแห่งราตรี ย่อมส่องสว่าง แฉดเผย รุ่งเรือง ฉะนั้นใด ภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง มีอุปธิสมบัติเป็นผล บุญกิริยาวัตถุทั้งหมดนั้น ย่อมไม่ถึงเสียที่ ๑๖ แห่งเมตตาเจโตวิมุตติ เมตตาเจโตวิมุตตินั้นแล กรอบงำบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น ย่อมส่องสว่าง แฉดเผย รุ่งเรือง ฉะนั้นนั้นนั้นแล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ผู้ใดมีสติ เจริญเมตตาไม่มีประมาณ สังโยชน์ทั้งหลายของผู้นั้นผู้พิจารณาเห็นซึ่งธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธิ ย่อมเป็นธรรมชาติเบาบาง ถ้าว่าผู้นั้นมีจิตไม่ประทุษร้ายซึ่งสัตว์มีชีวิตแม้ชนิดหนึ่ง เจริญเมตตาอยู่ไซ้ ผู้นั้นย่อมชื่อว่าเป็นผู้มีกุศล เพราะการเจริญเมตตานี้ พระอริยบุคคล มีใจอนุเคราะห์ซึ่งสัตว์มีชีวิตทุกหมู่เหล่า ย่อมกระทำบุญเป็นอันมาก พระราชาทั้งหลายทรงชนะซึ่งแผ่นดิน อันเกลื่อนกล่นด้วยหมู่สัตว์ ทรงบูชาอยู่ (ซึ่งบุญเหล่าใด คือ อัสสเมธะ ปุริสเมธะ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ นิรัคคพะ) เสด็จเที่ยวไป บุญเหล่านั้นย่อมไม่ถึงแม้เสียที่ ๑๖ แห่งเมตตาจิตอันบุคคลเจริญดีแล้ว (เหมือนหมู่ดาวทั้งหมด ย่อมไม่ถึงเสียที่ ๑๖ แห่งรัศมีพระจันทร์ ฉะนั้น) ผู้ใดมีส่วนแห่งจิตประกอบด้วยเมตตาสัตว์ทุกหมู่เหล่า ย่อมไม่ฆ่า ไม่ใช้ให้ผู้อื่นฆ่า ไม่ชนะ ไม่พึงให้ผู้อื่น

เสื่อม เวรของผู้นั้น ปอมไม่มีเพราะเหตุอะไร ๆ เลย.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

เมตตาทาวนาสูตร ที่ ๗ จบ
วรรคที่ ๓ จบ

อรรถกถาเมตตาทาวนาสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๗ ดังต่อไปนี้.

คำว่า อย่างใดอย่างหนึ่ง (ยานิ กานิจิ) ได้แก่ การถือเอา
(บุญกิริยาวัตถุ) รวมไม่มีเหลือ. ข้อว่า บุญกิริยาวัตถุ ... มีอุปธิสมบัติ
เป็นผล (โอปธิกานิ ปุณฺณกิริยาวัตถุนิ) เป็นคำกำหนดถึงบุญกิริยาวัตถุ
เหล่านั้น ชั้นทั้งหลาย ท่านเรียกว่า อุปธิ ในค่านั้น. คือเป็นเหตุ
แห่งอุปธิ หรือ คือเหล่านั้นมีอุปธิเป็นประโยชน์ (ผล) ชื่อว่า โอปธิกะ (มี
อุปธิสมบัติเป็นผล) ทำให้เกิดในอรรถภาพในสมบัติภาพ คือ ให้ผลอันเป็น
ไปในปฏิสนธิ. คำว่า บุญกิริยาวัตถุ (ปุณฺณกิริยาวัตถุนิ) คือ ชื่อว่า
บุญกิริยาวัตถุ เพราะเป็นบุญกิริยาและเป็นวัตถุแห่งผลานิสงส์นั้น ๆ. ก็
บุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น โดยย่อมี ๓ อย่าง คือ ทานมัย (บุญสำเร็จ
ด้วยการให้) ๑ สีลมัย (บุญสำเร็จด้วยการรักษาศีล) ๑ ภาวนามัย (บุญ
สำเร็จด้วยการภาวนา) ๑. ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่างนั้น ข้อที่ควรกล่าว
จักมีแจ้งในอรรถกถาติกนิบาตต่อไป.

ข้อว่า เมตตาเจโตวิมุตติ (เมตตาย เจโตวิมุตติยา) ได้แก่
การเข้าฌานหมวด ๓ และหมวด ๔ ก็ได้ด้วยเมตตาทาวนา. ก็เมื่อกล่าว
ว่า “เมตตา” ย่อมหมายทั้งอุปจารทั้งอัปปนา. แต่เมื่อกล่าวว่า “เจโตวิมุตติ”

ย่อมหมายถึงอัปปนาณอย่างเดียว. ก็อัปปนาณนั้น ท่านเรียกว่า
เจโตวิมุตติ เพราะจิตพ้นด้วยดีจากกรรมอันเป็นข้าศึกมีนิวรรณ์เป็นต้น. ข้อ
ว่า **ไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ (กล่ นาคุณนฺติ โสฬสํ)** ได้แก่ บุญกิริยาวัตถุ
มีอุปธิสมบัติเป็นผล ย่อมไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งเมตตาธรรมวิหาร. ข้อ
นี้ท่านอธิบายไว้ว่า กระทำผลแห่งเมตตาเจโตวิมุตติให้เป็น ๑๖ เสี้ยว คือ
ให้เป็น ๑๖ ส่วนแล้วทำส่วนหนึ่งจาก ๑๖ ส่วนนั้นให้เป็น ๑๖ ส่วนอีก
บุญกิริยาวัตถุ มีอุปธิสมบัติเป็นผลเหล่านี้ ยังไม่ถึงส่วนหนึ่งในส่วนที่
๑๖ นั้น.

คำว่า **ครอบงำ (อิหฺคฺคเหตฺวา)** คือ ครอบงำแล้ว. คำว่า **ย่อม
ส่องสว่าง (ภาสเต)** คือ ย่อมส่องสว่างเพื่อหมดจดจากเครื่องเศร้าหมอง.
คำว่า **แผดเผา (ตปเต)** ได้แก่ เผากรรมอันเป็นปฏิบัติไม่ให้มีเหลือ
อีกเลย. คำว่า **รุ่งเรือง (วิโรจเต)** ได้แก่ ย่อมรุ่งเรืองด้วยสมบัติทั้ง
สอง. จริงอยู่ เมตตาเจโตวิมุตติ ย่อมส่องสว่างดูความแจ่มใสอัน
ปราศจากความเศร้าหมอง กล่าวคือความสว่างของดวงจันทร์ ย่อมกำจัด
คือ เผากรรมเป็นข้าศึก ดูแสงสว่างกำจัดความมืด ย่อมสว่างไสวไพโรจน์
ดูดาวประกายพรึกโชติช่วง ฉะนั้น.

คำว่า **เสวยถาปี** เป็นนิบาตลงในอรรถแสดงความเปรียบเทียบ.

คำว่า **ดาว (ตารุรูปานํ)** ได้แก่ ความรุ่งเรือง. คำว่า **พระจันทร์
(จันทิยา)** ชื่อว่า จันทิ เพราะอรรถว่ามีรัศมี. อธิบายว่า แห่งรัศมี คือ
แห่งแสงสว่างของดวงจันทร์นั้น. คำว่า **ฤดูฝน (วสุสานํ)** ได้แก่ ฤดู
อันได้ชื่อเป็นพหูพจน์ว่า วสุธานี ดังนี้. คำว่า **ในเดือนห้า (ปจฺฉิม
มาเส)** ได้แก่ ในเดือน ๑๒. คำว่า **ในสารทสมัย (สรทสมเย)** ได้แก่
ในสารทกาล (ฤดูใบไม้ร่วง). เดือนอัสสยุชะ (เดือน ๑๑) และเดือน
กัตติกะ (เดือน ๑๒) ท่านเรียกฤดูสารทในโลก. คำว่า **โปร่ง (วิทุเช)**
ได้แก่ แจ่มใสขึ้น. อธิบายว่า ไล้งไกลโดยปราศจากเมฆ. เหตุนั้น ท่าน
จึงกล่าวไว้ว่า **วิคตฺวลาหเก** (ปราศจากเมฆหมอก). คำว่า **เทเว** ได้แก่

เมื่ออากาศ. คำว่า ลอยขึ้นไปสู่ท้องฟ้า (นภํ อพฺหุสฺสทุกฺกมาโน) ได้แก่ว
 ลอยขึ้นสู่อากาศจากที่โผล่ขึ้น. คำว่า อันมิต (ตมคตฺ) ได้แก่อากาศ
 มิต. คำว่า กำจัด (อภินฺจฺจ) ได้แก่ ทำลาย คือ ขจัด. คำว่า ดาว
 ประกายพรึก (โอสถิตารกา) ได้แก่ ดาวใดชื่อว่า โอสถิ เพราะเป็นเหตุ
 ทำให้มีรัศมีมากขึ้น หรือเพราะดาวประกายพรึกเพิ่มให้มีพลังมากขึ้น.

ในคำนี้น่าจะกล่าวว่ ก็เพราะเหตุไร เมื่อยังมีอาสวะอยู่ พระผู้
 มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เมตตา วิเศษกว่าบุญมีอุปนิสัยนอกนี้เล่า ?
 ท่านแก้ว่า เพราะความปฏิบัติชอบในสัตร์ทั้งหลายด้วยความประเสริฐสุด
 และด้วยความไม่มีโทษ. ก็วิหารธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เป็นธรรมประเสริฐ
 ที่สุด เป็นสัมมาปฏิบัติในสัตร์ทั้งปวง คือ เมตตาภาวนา ก็เหมือน
 อย่างว่า พวกพรหมมีจิตไม่ประทุษร้าย ฉันทะ พระโยคีทั้งหลายผู้
 ประกอบด้วยวิหารธรรมเหล่านี้ ก็เป็นผู้เสมอด้วยพรหม ฉันทัน เป็น
 ความจริงอย่างที่ท่านกล่าวว่า "เมตตาเป็นพรหมวิหารธรรม." ด้วย
 ประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเมตตาว่าวิเศษกว่าบุญมีอุปนิสัย
 นอกนี้ เพราะเป็นการปฏิบัติชอบในสัตร์ทั้งหลายด้วยความประเสริฐ
 ที่สุดและด้วยความไม่มีโทษ. ถ้ามว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ เพราะเหตุไร
 พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเมตตาเท่านั้นว่าวิเศษถึงอย่างนี้ ? ตอบว่า เพราะ
 เมตตาเป็นที่ตั้งของพรหมวิหารธรรมนอกนี้ และเพราะกัลยาณธรรม
 ทั้งหมดมีทานเป็นต้นครบบริบูรณ์. ก็เมตตานี้ มีความประพฤติดีการ
 อันเป็นประโยชน์ก็อยู่ภายในสัตร์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีการประมวล
 ประโยชน์ก็อยู่เป็นรส มีการปลดเปลื้องความอาฆาตเป็นเครื่องปรากฏ
 วิชา เมตตาอันบุคคลเจริญแล้วทำให้มากแล้วโดยไม่ว่างเว้น เมื่อเป็นเช่นนั้น
 ภาวนามีกรุณาเป็นต้น ย่อมสำเร็จได้โดยง่ายทีเดียว เพราะเหตุฉนั้น เมตตา
 จึงเป็นที่ตั้งแห่งพรหมวิหารธรรมนอกนี้. จริงอย่างนั้น เมื่อมีอภัยตัณ
 ก็อยู่ให้สัตร์ทั้งหลาย ความเป็นผู้นำสัตร์ให้ออกไปจากทุกข์ ความเป็น
 ผู้ไถ่จะให้สมบัติวิเศษดำรงอยู่ได้นาน ย่อมสำเร็จได้โดยง่าย เพราะ

ไม่มีการฆ่าอีกฝ่ายหนึ่ง และเพราะมีจิตเป็นไปสม่ำเสมอในที่ทั้งปวง. ก็ด้วยเหตุอย่างนี้ พระมหาโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้น้อมไปในการแบ่งความสุขอันเป็นประโยชน์แก่อกุลแก่โลกทั้งมวล ไม่ทำการแบ่งแยกด้วยการเลือกว่าควรให้แก่ผู้นี้ ไม่ควรให้แก่ผู้นี้ ดังนี้ แล้วให้ท่านอันเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สรรพสัตว์ไม่เลือกหน้า ด้วยความพยายามอันสูงสุด สมาทานศีลเพื่อประโยชน์แก่สรรพสัตว์ บำเพ็ญเนกขัมมะ เพื่อให้ศีลบริบูรณ์ ทำปัญญาให้บริสุทธิ์เพื่อความไม่ลุ่มหลงในประโยชน์สุขของสรรพสัตว์ ปราบความเพียรมั่นเพื่อประโยชน์สุขยิ่ง ๆ ขึ้นไป บรรลุความเป็นผู้กล้าด้วยความเพียรอันสูงสุด อดโทษด้วยอัธยาศัยอันเป็นประโยชน์นานัปการแก่สรรพสัตว์ ไม่ผิดคำพูดที่ได้ปฏิญาณไว้ด้วยคำมโหฬารว่า เราจักให้ จักกระทำสิ่งนี้แก่ท่าน ดังนี้ เป็นผู้ตั้งใจจริงเพื่อประโยชน์สุขแก่สรรพสัตว์ เป็นผู้แผ่เมตตาไม่กลอนแกลนในสรรพสัตว์ เป็นผู้ให้อภัยในความผิดพลาดของสรรพสัตว์ด้วยอัธยาศัยเกื้อกูล แม้เพราะได้ทำอุปการะก่อนก็ไม่หวังการตอบแทน พระมหาโพธิสัตว์เหล่านั้นบำเพ็ญบารมีแล้ว ยังกัลยาณธรรมทั้งหมด อันเป็นประเภทแห่งพุทธธรรม ๑๘ หมวด ตลอดถึงทศพลญาณ จตุเวสารัชญาณ และอสาขารณญาณ ๖ ให้บริบูรณ์ ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเมตตานี้ให้วิเศษกว่าบุญมีอุปธิสมบัติอื่นอีก เพื่อทรงแสดงถึงความวิเศษนี้ว่า “เมตตาบริบูรณ์ว่า กัลยาณธรรมทั้งหมดมีท่านเป็นต้น.”

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงความที่เมตตามีอานุภาพมากกว่าบุญมีอุปธิสมบัติอื่น ด้วยเวลาสูตร. ก็ในสูตรนั้น ท่านกล่าวไว้ว่า การถวายทานแก่พระโสดาบันองค์หนึ่ง มีผลมากกว่ามหาทานของเวลามพราหมณ์มาก ฉนได การถวายทานแก่พระสกทาคามีองค์หนึ่ง มีผลมากกว่าพระโสดาบันตั้งร้อย ฯลฯ การถวายทานแด่พระผู้มีพระภาคเจ้ามีผลมากกว่าพระปัจเจกพุทธเจ้าตั้งร้อย การถวายทานแด่พระสงฆ์มีพระพุทธรูปเจ้าเป็นประมุข มีผลมากกว่าพระผู้มีพระภาคเจ้า

แม้นั้น การถวายวิหารแก่พระสงฆ์ผู้มาจากทิศทั้ง ๔ มีผลมากกว่าการถวายทานแด่พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขนั้นอีก การรับสรณคมน์ มีผลมากกว่าการถวายวิหารแก่พระสงฆ์นั้นอีก การสมาทานศีลมีผลมากกว่าการรับสรณคมน์อีก การเจริญเมตตาแม้ชั่วรัตนโมโค พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ยังตรัสว่ามีผลมากกว่าการสมาทานศีลนั้น ฉะนั้น. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า กุหบดี ทานที่บุคคลเชื่อเชิญท่านผู้ถึงพร้อมด้วย ทิฏฐิผู้เดียวบริโภค มีผลมากกว่าทานที่เวลามพราหมณ์ได้ให้มหาทานนั้น ทานที่บุคคลเชื่อเชิญท่านผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ ๑๐๐ ทานบริโภค ฯลฯ การเจริญเมตตาจิตโดยที่สุดแม้เพียงรัตนโมโค มีผลมากกว่าการที่บุคคลมีจิตเลื่อมใสสมาทานสิกขาบท คือ งดเว้นจากการเสพของเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท* ดังนี้. แต่ไม่ควรกล่าวถึงเมตตานี้ ดีเกินกว่าบุญนิดหน่อย เพราะความเป็นบุญประกอบด้วยมหัคคตกรรม. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

กรรมใดกระทำพอประมาณ กรรมนั้นจักไม่เหลือ
ในภพนั้น กรรมใดกระทำพอประมาณ กรรมนั้น
ย่อมไม่ติดอยู่ในภพนั้น ดังนี้

ก็กามาจรรกรรม ชื่อว่า กระทำพอประมาณ. แต่มหัคคตกรรม ชื่อว่า กระทำหาประมาณมิได้ เพราะพ้นประมาณแล้ว ทำเจริญด้วยการแผ่ไปโดยเจาะจงและไม่เจาะจง. กามาจรรกรรม ไม่สามารถยึดติดในระหว่างมหัคคตกรรมหรือเพื่อครอบงำกรรมนั้น แล้วถือโอกาสแห่งผลของตนดำรงไว้ได้. ที่นั่นแหละ มหัคคตกรรมนั้นแล ครอบงำกรรมนิดหน่อยนั้น ดุจหัวงน้ำใหญ่ท่วมน้ำน้อยแล้วถือโอกาสของตนตั้งอยู่ห้ามผลของกรรมนั้นแล้ว นำเข้าไปสู่ความเป็นสหายของพรหมด้วยตนเอง เพราะเหตุนั้น ข้อนี้ จึงเป็นอธิบายของมหัคคตกรรมนั้น.

ในคาถาทั้งหลาย พึงทราบความดังต่อไปนี้. คำว่า ผู้ใด (โย)

ได้แก่ คฤหัสถ์หรือบรรพชิตคนใดคนหนึ่ง. คำว่า เมตตา (เมตฺต) ได้แก่ เมตตาอาณ. คำว่า ไม่มีประมาณ (อปรมาณ) ได้แก่ ไม่มีประมาณ ด้วยอำนาจภาวนาและอารมณ์. จริงอยู่ เมตตาไม่มีประมาณ ด้วยไม่ทำการยึดถือเป็นส่วนหนึ่งในอารมณ์ ดุจอสุภภาวนาเป็นต้น ด้วยแผ่ไป โดยไม่มีส่วนเหลือ ด้วยการแผ่ไปไม่เจาะจง และด้วยเจริญโดยคล่องแคล่ว เพราะไม่มีความประมาณเป็นอารมณ์.

ข้อว่า สังโยชน์ ... ย่อมเบาบาง (ตฺนุ สโยชฺชา โหนฺติ) ความว่า สังโยชน์มีปฏิสมสังโยชน์เป็นต้น อันผู้พิจารณากระทำเมตตาอาณให้เป็นบาท แล้วบรรลุวิมุตติขั้นต่ำ ละได้โดยง่ายทีเดียว ย่อมเป็นธรรมชาติเบาบาง. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ของผู้นั้นผู้พิจารณาเห็นธรรมอันเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธิ.” จริงอยู่ นิพพานท่านเรียกว่า ความสิ้นไปแห่งอุปธิ. พระโยคาวจรย่อมเห็นนิพพานนั้น ด้วยมรรคญาณ โดยบรรลุการทำให้แจ้งธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธินั้น. อีกอย่างหนึ่ง ข้อว่า สังโยชน์ ... ย่อมเบาบาง (ตฺนุ สโยชฺชา โหนฺติ) ความว่า จะกล่าวไปไยถึงสังโยชน์แม้ ๑๐ ประการ ของผู้ชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธินั้น เพราะวิปัสสนาอันมีเมตตาอาณเป็นปทัฏฐาน อันตนบรรลุพระอรหัต กล่าวคือความสิ้นไปแห่งอุปธิโดยลำดับ ย่อมเป็นธรรมชาติเบาบาง อธิบายว่า ย่อมละได้.

อีกอย่างหนึ่ง ข้อว่า สังโยชน์ ... ย่อมเบาบาง (ตฺนุ สโยชฺชา โหนฺติ) ความว่า ปฏิสมและสังโยชน์ที่สัมปยุตด้วยปฏิสม ย่อมเป็นธรรมชาติเบาบาง. คำว่า ปสฺสโต อุปธิกฺขยํ พึงเห็นความในคำนี้ อย่างนี้ว่า ของผู้นั้นผู้พิจารณาเห็นเมตตาอันเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธิกิเลสแห่งสังโยชน์เหล่านั้นนั่นเอง ด้วยการบรรลุ. ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงอานิสงส์แห่งการบรรลุถึงยอดแห่งเมตตากาวนาอันละกิเลสและบรรลุถึงพระนิพพานแล้ว บัดนี้ เพื่อทรงแสดงถึงอานิสงส์แม้อย่างอื่น จึงตรัสคำมีอาทิว่า หากว่า ... ชนิดหนึ่ง (เอกปี

๑๑) ดังนี้

ในคำเหล่านั้น คำว่า มีจิตไม่ประทุษร้าย (อทุฏฐจิตโต) ได้แก่ มีจิตไม่ประทุษร้ายด้วยความพยาบาท เพราะข่มความพยาบาทได้ด้วยดี ด้วยกำลังเมตตา. คำว่า ย่อมเจริญเมตตา (เมตตายติ) ได้แก่ ทำเมตตาด้วยการแผ่ประโยชน์เกื้อกูลให้. คำว่า ผู้มีกุศล (กุสโล) ได้แก่ เป็นผู้มีกุศล คือ มีบุญมาก เพราะความดียิ่ง หรือเป็นผู้มีความเกษม เพราะปราศจากความพินาศมีปฏิมะเป็นต้น คำว่า เตน ได้แก่ เพราะ การเจริญเมตตานั่น จ กัณฑ์ในคำว่า สหุเพ จ ปาณ เป็นนิบาต ลงพยติเรกะ. คำว่า มีใจอนุเคราะห์ (มณสาอนุมาปี) ได้แก่ อนุเคราะห์ทางจิต. ท่านอธิบายข้อนี้ไว้ว่า เมตตาแม้เป็นวิสัยของสัตว์อย่างหนึ่งก็ตาม แต่เป็นของมหากุศล พระอริยบุคคลผู้มีจิตบริสุทธิ์ มีใจอนุเคราะห์สัตว์ทั้งปวง ด้วยการแผ่ประโยชน์เกื้อกูล ตูจบุตรอันเป็นที่รักของตน ย่อมกระทำ คือ ผลิตบุญอันยิ่งใหญ่มากมายไม่สิ้นสุด สามารถผูกพันวิบากของตนให้เป็นไปใน ๖๔ มหากัปได้. คำว่า เกื้อหนุนภักด้วยหมู่มุสตร์ (สตุตสณฺท) ได้แก่ เติมไปด้วยหมู่มุสตร์ คือ ไม่เว้นว่างจากสัตว์ทั้งหลาย อธิบายว่า เกื้อหนุนภักด้วยหมู่มนุษย์. คำว่า ทรงชนะ (วิจิตฺวา) ได้แก่ ทรงชนะโดยธรรมอย่างเดียว ไม่ใช่โดยท่อนไม้และศาสตรา. คำว่า ราชนาธิ (ราชิสโย) ได้แก่ พระราชาผู้ทรงธรรมเช่นฤๅษีทั้งหลาย. คำว่า ทรงบูชาอยู่ (ยชมานา) ได้แก่ ให้ทานเป็นต้น. คำว่า เสด็จเที่ยวไป (อนุปริยคา) ได้แก่ เสด็จจาริกไป.

ในคำว่า อสฺสเมธ เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้. ได้ยินว่า สังคหัตถ์ ๔ คือ สัสสเมธะ ปุริสเมธะ สัมมาปาสะ วาจาเปยยะ ได้มีมาในรัชกาลก่อน ๆ การเก็บส่วนที่ ๑๐ จากข้าวกล้าที่สำเร็จแล้ว ในส่วนที่พระราชาทรงสงเคราะห์ชาวโลก ชื่อว่า สัสสเมธะ คือทรงฉลาดในการเก็บข้าวกล้า. การเพิ่มอาหารและค่าจ้างแก่ทหารทุก ๖ เดือน ชื่อ ปุริสเมธะ คือทรงฉลาดในการสงเคราะห์คน. การรับสัญญาไว้ในมือของ

คนจน ยกเว้นดอกเบี๋ย ๓ ปี แล้วเพิ่มทรัพย์ประมาณ ๑ พัน ๒ พัน เพื่อพัฒนา ชื่อ สัมมาปาสะ คือต้องมนุษย์ไว้โดยชอบ ทรงสถิตดูจผูกไว้ในหทัย เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สัมมาปาสะ. การสงเคราะห์ด้วยวาจาอ่อนหวาน เช่นเรียกว่า พ่อ ลุง เป็นต้น ชื่อว่า วาจาเปยยะ คือ กล่าวถ้อยคำดูดีมีน่านรัก. แวนแคว้นที่พระราชาทรงสงเคราะห์ด้วยสังคหวัตถุ ๔ อย่างนี้ ย่อมเป็นแวนแคว้นที่สมบูรณ์ มั่งคั่ง มีข้าวน้ำบริบูรณ์ เกษมปลอดภัย. พวกมนุษย์ร่ำรวยบันเทิง เล่นหัวฟ้อนรำกับบุตร เรือนก็ไม่ต้องปิด. นี่ท่านเรียกว่า นิรคคพะ เพราะไม่มีกลอนที่ประดูเรือน นี่เป็นประเพณีเก่าแก่ตามปกติ.

แต่ในภายหลัง ครั้งรัชกาลพระเจ้าโอกกากราช พวกพราหมณ์ได้เปลี่ยนแปลงสังคหวัตถุ ๔ เหล่านี้และสมบัติของแวนแคว้นนี้เสีย. กระทำให้มีค่าสูงขึ้น แล้วจัดเป็นยัญพิธี ๕ ประการ มี อัสสเมธ ปุริสเมธ เป็นต้น สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพราหมณธัมมียสูตรว่า

ความวิปลาสได้มีแก่พวกพราหมณ์เหล่านั้น อันเกิดจากกามคุณ เพราะเห็นกามสุขเล็กน้อย อันเกิดจากกามคุณเล็กน้อย ... ได้ผูกมนต์ในยัญนั้นแล้วพากันไปเฝ้าพระเจ้าโอกกากราช.*

ในยัญเหล่านั้น ยัญชื่อ อัสสเมธ เพราะเป็นที่ฆ่าม้า. อัสสเมธนี้ เป็นชื่อของยัญอันเป็นผลที่จะให้ได้สมบัติทั้งปวงที่เหลือ เว้นแผ่นดินและคน เป็นยัญพิธีที่น่ากลัว เพราะจะต้องฆ่าสัตว์เลี้ยงอย่างละ ๕๐๐ ถึง ๗ ครั้ง หรือ ๔ ครั้ง ในวันสุดท้ายวันหนึ่ง ที่เสนาภูชาัยญ ๒๑ ตัน อันจะต้องบูชาด้วยการบูชาัยญ ๒ อย่าง. ยัญชื่อว่า ปุริสเมธ เพราะเป็นที่ฆ่าคน. คำนี้เป็นชื่อของยัญอันเป็นผลให้ได้สมบัติดังได้กล่าวแล้ว ในอัสสเมธ อันจะต้องบูชาด้วยการบูชาัยญ ๔ อย่างกับพื้นที่. ยัญชื่อว่า สัมมาปาสะ เพราะเป็นที่ขว้างคือชดไปซึ่งสลักแอก. คำนี้เป็นชื่อของการ

บุชชาญที่เขาสั่งไปซึ่งสลักแอก คือท่อนไม้สำหรับใส่ในช่องแอก แล้วทำ
 แหน่บุชชาในโอกาสที่สลักแอกนั้นตกไป แล้วทวนกลับจำเดิมแต่โอกาสที่
 เสาบุชชาญเป็นต้น อันเคลื่อนที่ได้ จมลงไปในแม่น้ำสรสสวัสดิ์ ทำการ
 บุชชาญ. ญญชื่อว่า วาชเปยยะ เพราะเป็นที่ตมน้ำศักดิ์สิทธิ์. ญญนี้เป็น
 ชื่อของญญอันเป็นทักษิณอย่างละสิบเจ็ด ๆ ชนิด มีเสาญญทำด้วยไม้มะตูม
 อันควรวุชชาด้วยสัตว์ ๑๗ ชนิด ด้วยญญอันหนึ่ง. ญญชื่อว่า นิรัคคพะ
 เพราะไม่มีกลอนประตุ. ญญนี้เป็นชื่อของกำหนดการฆ่าม้าอันเป็นชื่อโดย
 ปริยาย เป็นทักษิณาให้สมบัติดังกล่าวแล้วในอัสสเมธะ ที่ควรวุชชาด้วย
 ญญ ๔ อย่าง กับด้วยพื้นที่และพวกบุรุษ.

คำว่า จนุทปฺปภา ได้แก่ แห่งรัศมีพระจันทร์. คำว่า เหมือน
 หมู่ดาวทั้งหมด (ดารคณาว สพฺเพ) ความว่า หมู่ดาวแม้ทั้งหมด ย่อม
 ไม่ถึงเสียที่ ๑๖ แห่งรัศมีพระจันทร์ ฉะนั้น ญญทั้งหลายมีอัสสเมธะ
 เป็นต้นเหล่านั้น ย่อมเทียบไม่ได้ คือ ย่อมไม่ถึงแม้เสียที่ ๑๖ อัน
 นับค่าไม่ได้ แห่งเมตตาทิจที่เจริญไว้ดีแล้ว โดยลักษณะที่กล่าวแล้ว ฉะนั้น

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำมีอาทิว่า ผู้ใด ... ย่อมไม่ฆ่า
 เอง (โย น หนฺติ) ดังนี้ เพื่อทรงแสดงถึงอานิสงส์แห่งเมตตาทานา
 อันเป็นปัจจุบันและสัมปรายภาพ แม้อีก. ในคำเหล่านั้น คำว่า ผู้ใด
 (โย) ได้แก่ บุคคลผู้ชวนชวายเป็นในการเจริญเมตตาทพรหมวิหาร. คำ
 ว่า ย่อมไม่ฆ่า (น หนฺติ) ได้แก่ ไม่เบียดเบียนสัตว์ไร ๆ หรือไม่ทำร้าย
 ด้วยก้อนดินและท่อนไม้เป็นต้น เพราะช่มพยาบาทไว้ด้วยดี ด้วยอาณภาพ
 แห่งเมตตานั่นแล. คำว่า ไม่ใช้ให้ผู้อื่นฆ่า (น จาเทติ) ได้แก่ ไม่
 ชักชวนผู้อื่นให้ฆ่าสัตว์และไม่ให้ทำร้ายสัตว์. คำว่า ไม่ชนะ (น จินาติ)
 ได้แก่ ไม่ชนะใคร ๆ ด้วยการแข่งดี และพูดหาเรื่องทะเลาะกันเป็นต้น.
 หรือไม่ชนะใคร ๆ ด้วยก่อดดีเป็นต้น หมายถึงทำความเสื่อม เพราะ
 ไม่มีการแข่งดีนั่นเอง. คำว่า ไม่พึงให้ผู้อื่นเสื่อม (น ชาปเย) ได้แก่
 ไม่พึงชักชวนแม้คนอื่นทำให้คนอื่นเขาเสื่อมจากทรัพย์. คำว่า ประกอบ

ด้วยเมตตา (เมตตโส) ได้แก่ มีส่วนแห่งจิตสำเร็จด้วยเมตตา. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เมตตโส เพราะมีส่วนแห่งเมตตา คือ มีส่วนต่าง ๆ เพราะอรรถว่าไม่ละโดยถ่องแท้. คำว่า ในสัตว์ทุกหมู่เหล่า (สพฺพภูเตสุ) ได้แก่ ในสรรพสัตว์. ชื่อว่า เวนของผู้นั้น ย่อมไม่มีเพราะเหตุไร ๆ (เวรุตฺตส น เกนจิ) ได้แก่ อกุศลเวรของผู้นั้น ย่อมไม่มีเพราะเหตุอะไร ๆ เลย อธิบายว่า ความผิดอันได้แก่เวรในบุคคล ย่อมไม่มีแก่ผู้มีวิหารธรรมคือเมตตา นี้ กับด้วยบุรุษไร ๆ เลย.

อรรถกถาสูตที่ ๗ จบ

ในเอกกนิบาตนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงวิวัฏฐะใน ๑๕ สูตร คือ ใน ๑๓ สูตรตามลำดับ และในสิกขาสูต ๒. ตรัสวิวัฏฐะและวิวัฏฐะใน ๔ สูตรเหล่านี้ คือ นิเวรณสูตร ๑ สังโยชนสูตร ๑ อัปปมาทสูตร ๑ วัฏฐิสัญญายสูตร ๑. แต่ในสูตรนอกนั้น ตรัสถึงวิวัฏฐะอย่างเดียว ด้วยประการฉะนี้.

พรรณนาเอกกนิบาต อิติวุตตกะ
แห่งอรรถกถาขุททกนิกาย ชื่อปรมัตถทีปนี จบ

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้

๑. จิตตมยีสสูตร ๒. อุโภธตถสูตร ๓. ปุญญ-
สูตร ๔. เวปุลลปัพพตสูตร ๕. สัมปชานมุสาวาทสูตร
๖. ทานสูตร ๗. เมตตาทาวนาสูตร.

ในธรรมหมวดหนึ่ง มีพระสูตรรวม ๒๗ สูตร คือ พระสูตรเหล่านี้ ๗ สูตร และพระสูตรข้างต้น ๒๐ สูตร ฉะนี้แล.

เอกนิบาต จบ

อิติวุตตกะ ทุกนิบาต วรรคที่ ๑

๑. ปฐมภิกขุสูตร

ว่าด้วยผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ อยู่เป็นทุกข์

[๒๐๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ ย่อมอยู่เป็นทุกข์ มีความเดือดร้อน มีความคับแค้น มีความเร่าร้อน ในปัจจุบัน เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พึงหวังได้ทุกคติ ธรรม ๒ ประการเป็นไฉน คือ ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ๑ ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในโภชนะ ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการนี้แล ย่อมอยู่เป็นทุกข์ มีความเดือดร้อน มีความคับแค้น มีความเร่าร้อน ในปัจจุบัน เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พึงหวังได้ทุกคติ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุใดไม่คุ้มครองทวารเหล่านี้ คือ ตา หู จมูก
ลิ้น กาย และใจ ไม่รู้ประมาณในโภชนะ และไม่
สำรวมในอินทรีย์ทั้งหลาย ภิกษุนั้นย่อมถึงความทุกข์ คือ
ทุกข์กาย ทุกข์ใจ ภิกษุเช่นนั้น มีกายถูกไฟคือความ
ทุกข์แผลดเผาอยู่ มีใจถูกไฟคือความทุกข์แผลดเผาอยู่
ย่อมอยู่เป็นทุกข์ทั้งกลางวันกลางคืน.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ปฐมภิกขุสูตร ที่ ๑ จบ

อรรถกถาทุกนิบาต

วรรคที่ ๑

อรรถกถापฐมภิกขุสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑ แห่งทุกนิบาต ดังต่อไปนี้.

คำว่า ๒ (ทวิธิ) ได้แก่ กำหนดจำนวน. คำว่า ด้วยธรรม
(ธมฺเมหิ) ได้แก่ ชี้แจงจำนวนที่กำหนดไว้. คำว่า ด้วยธรรม ๒ ประการ
(ทวิธิ ธมฺเมหิ) ได้แก่ ด้วยอกุศลธรรม ๒ ประการ. คำว่า ประกอบ
(สมนฺนาคโต) คือ ประกอบแล้ว. คำว่า ในปัจจุบัน (ทิจฺจุเชว ธมฺเม)
ได้แก่ ในอรรถาพจน์เท่านั้น. คำว่า ย่อมอยู่เป็นทุกข์ (ทุกฺขํ วิหฺรติ)
ได้แก่ อยู่เป็นทุกข์ในอริยาบถแม้ ๔ ด้วยทุกข์เพราะกิเลส และด้วย
ทุกข์ทางกาย ทางใจ. คำว่า มีความเดือดร้อน (สฺวิฆาตํ) ได้แก่ มี
ความเดือดร้อน ด้วยกิเลสอันเข้าไปทำร้ายทางใจและทางกาย. คำว่า มี
ความคับแค้น (สอฺปายาสํ) ได้แก่ มีความคับแค้น ด้วยความคับแค้น
เพราะกิเลส ด้วยความเดือดร้อนทางร่างกาย และด้วยความลำบาก
เหลือกำลัง. คำว่า มีความเร่าร้อน (สปริฬานํ) ได้แก่ มีความเร่าร้อน
ด้วยความเผาของกิเลส ด้วยความเร่าร้อนเพราะกิเลส และด้วยความ

* อรรถกถาทุกขวิหารสูตร.

เร้าร้อนทางกาย. คำว่า เพราะกายแดง (กายสุส ภาทา) ได้แก่ ทั้ง
 ขันธอัมมิวิญญาน (ตาบ). คำว่า เบื้องหน้าแต่ตาย (ปรมมรณา) ได้แก่
 ในการยิดขันธอัมมิเกิดแล้วในระหว่างนั้น. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เพราะกาย
 แดง (กายสุส ภาทา) ได้แก่ เพราะชาติชีวิตินทรีย์. คำว่า เบื้องหน้า
 แต่ตาย (ปรมมรณา) ได้แก่ เบื้องหน้าแต่จติ. คำว่า พึงหวังได้ทุกคติ
 (ทุกคติ ปาฎิกงฺขา) ได้แก่ พึงปรารถนาคติอย่างใดอย่างหนึ่ง ของ
 อปาย ๔ กล่าวคือทุกคติ. อธิบายว่า มีส่วนแน่นอน.

คำว่า ไม่คุ้มครองทวาร (อคุตฺตทวารโ) ได้แก่ ไม่สำรวมทวาร.
 ถามว่า ไม่คุ้มครองทวารในที่ไหน ? ตอบว่า ในอินทรีย์ทั้งหลาย. อาจารย์
 กล่าวถึงความไม่สำรวมอินทรีย์ อัมมิใจเป็นที่ ๖ ด้วยคำนั้น. ชื่อว่า ไม่รู้
 จักประมาณในโภชนะ เพราะไม่รู้ประมาณในโภชนะด้วยการรับและการ
 บริโภค. เกจิอาจารย์กล่าวว่า "เพราะความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์
 ทั้งหมด เพราะความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในโภชนะบ้าง."

ถามว่า ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย เป็นอย่างไร
 หรือความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย เป็นอย่างไร ? ตอบ
 ว่า แท้จริง ความสำรวมหรือความไม่สำรวมในจักขุนทรีย์ ไม่มีอยู่แล.
 ด้วยว่า สติก็ดี ความไว้สติก็ดี หาได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุประสาทไม่.
 อันที่จริง ขณะใด รูปารมณ์มาสู่ครองจักขุ ขณะนั้น เมื่อภวังค์เกิดขึ้น
 ๒ ครั้งแล้วดับไป กิริยามโนธาตุ ยังอาวัชชนกิจให้สำเร็จ เกิดขึ้นแล้ว
 ย่อมดับไป จากนั้นจักขุวิญญาน ทำหน้าที่เห็น จากนั้นวิปากมโนธาตุ
 ทำหน้าที่รับ จากนั้นวิปากาเหตุกมโนวิญญานธาตุ ทำหน้าที่พิจารณา
 จากนั้นกิริยาเหตุกมโนวิญญานธาตุ ยังโฆฎฐัพพนกิจ (กำหนดอารมณ์)
 ให้สำเร็จ เกิดแล้วย่อมดับไป ในระหว่างนั้นชวนจิตย่อมแล่นไป. ใน
 ขณะนั้น ความสำรวมก็ดี ความไม่สำรวมก็ดี ย่อมมีในสมัยแห่ง
 ภวังค์ก็หามิได้ ในสมัยแห่งอาวัชชนะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็หามิได้.
 ก็ในขณะแห่งชวนจิต หากว่าความเป็นผู้ทุศีลก็ดี ความไว้สติก็ดี ความ

ไม่รู้ก็ดี ความไม่อดทนก็ดี ความเกียจคร้านก็ดี ย่อมเกิดขึ้น ย่อม
 ไม่มีความสํารวม. ภิกษุหนึ่งแม้เป็นอยู่อย่างนี้ ท่านก็กล่าวว่า “เป็นผู้ไม่
 สํารวมในจักขุทวาร.” ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะเมื่อไม่มี
 ความสํารวมนั้น แม้ทวารก็ไม่ใช่อันคํมครอง แม้ภวังค์ก็ไม่ใช่อันคํมครอง
 แม้วิถิจิตมียาวชณะเป็นต้น ก็ไม่ใช่อันคํมครอง. ถามว่า เหมือนอะไร ?
 ตอบว่า เหมือนเมื่อประตู ๔ ประตูในเมือง ไม่ปิด ประตูเรือน ชุม
 ประตู และห้องเป็นต้น ภายใน ปิดอย่างดีแล้วก็จริง แม้กระนั้น
 สิ่งของทั้งหมดภายในเมือง ก็เป็นอันชื่อว่า ไม่รักษา ไม่คํมครองเลย.
 ใจทั้งหลายเข้าไปทางประตูเมือง ปรารถนาสิ่งใด ก็พินาสสิ่งนั้นไป ฉนใด
 เมื่อความเป็นผู้ทุศีลเป็นต้น เกิดขึ้นในชวนจิต เมื่อไม่มีการสํารวมนั้น
 แม้ทวารก็ไม่ใช่อันคํมครอง แม้ภวังค์ก็ไม่ใช่อันคํมครอง แม้วิถิจิตมี
 ยาวชณะเป็นต้น ก็ไม่ใช่อันคํมครอง. แม้เมื่อไม่มีการไม่สํารวมนั้น
 เมื่อศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วในชวนจิต แม้ทวารก็เป็นอันคํมครอง แม้
 ภวังค์ก็เป็นอันคํมครอง แม้วิถิจิตมียาวชวนจิตเป็นต้น ก็เป็นอันคํมครอง.
 ถามว่า เหมือนอะไร ? ตอบว่า เหมือนเมื่อประตูเมืองปิดดีแล้ว ประตู
 เรือนเป็นต้นภายในไม่ปิด ก็จริง ถึงกระนั้น สิ่งของทั้งหมดภายใน
 เมืองก็ชื่อว่า เป็นอันรักษาดีแล้ว เป็นอันคํมครองดีแล้วทีเดียว. ก็เมื่อ
 ประตูเมืองปิดแล้ว ใจทั้งหลายก็เข้าไปไม่ได้ ฉนใด เมื่อศีลเป็นต้น
 เกิดขึ้นแล้วในชวนจิต แม้ทวารก็เป็นอันคํมครอง แม้ภวังค์ก็เป็นอันคํมครอง
 แม้วิถิจิตมียาวชณะเป็นต้นก็เป็นอันคํมครอง ฉนนั่นแน่แล. ฉะนั้น
 ความสํารวมแม้เกิดขึ้นในขณะแห่งชวนจิต ท่านก็กล่าวว่า “สํารวมใน
 จักขุทวาร.” แม้ในทวารที่เหลือ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. พึงทราบความ
 เป็นผู้ไม่คํมครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย และความเป็นผู้คํมครองทวาร
 ในอินทรีย์ทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ก็ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในโภชนะ เป็นอย่างไร
 หรือชื่อว่าเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ เป็นอย่างไร ? ตอบว่า ก็บุคคล

โตเป็นผู้มีความอยากมาก ไม่รู้จักประมาณในการรับ บุคคลผู้มีความอยากมากนั้น ก็เหมือนพ่อค้าเร่หิ้วเครื่องประดับและสิ่งของไปแล้วเก็บสิ่งที่ควรเก็บไว้ในพก แล้วตะโกนบอกแก่มหาชนผู้เห็นอยู่ว่า “พวกท่านจงเอาสิ่งโน้น จงเอาสิ่งโน้น” ดังนี้ ฉนโต บุคคลยกย่องศีลก็ดี คัมภีร์ก็ดี คุณของชุดงค์ก็ดี ของตน แม้มีประมาณน้อย โดยที่สุดแม้เพียงการอยู่ป่าแก่มหาชนผู้รู้อยู่ ก็แลครั้นยกย่องแล้ว เมื่อเขาเอาเกวียนขนปัจจัยนำเข้าไป ก็ไม่พูดว่า “พอละ” ยังรับอีก ฉนนั้นเหมือนกัน. เพราะว่าเป็นบุคคลไม่อาจให้สิ่ง ๓ อย่างเต็มได้ คือ ไฟเต็มด้วยเชื้อ มหาสมุทรเต็มด้วยน้ำ คนมีความอยากมาก เต็มด้วยปัจจัย.

กองไฟ มหาสมุทร และบุคคลผู้มีความอยากมาก
ทั้ง ๓ นี้ ไม่เต็มด้วยปัจจัยเป็นอันมาก.

ด้วยว่า บุคคลผู้มีความอยากมาก ไม่สามารถยึดเหนี่ยวหัวใจแม้ของมารดาผู้บังเกิดเกล้าได้. เพราะบุคคลเห็นปานนี้ ย่อมยังสภอันยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น และย่อมเสื่อมจากสภอันเกิดขึ้นแล้ว ดังนี้. จะพูดถึงผู้ไม่รู้จักประมาณในการรับก่อน. ผู้ใดปรารถนา อยาก ต้องการอาหารแม้ได้แล้วโดยธรรมโดยเสมอ ไม่เป็นผู้เห็นโทษ ไม่มีปัญญาเป็นเครื่องออกไป บริโภคเต็มท้อง ตามความต้องการ โดยไม่แยบคาย โดยมิใช่อุบาย ดุจอาหารหัตถกพรหมณ์ อสังสฏกพรหมณ์ ตัตถวัฏฏกพรหมณ์ กากมาสกพรหมณ์ และภุตจวัมมิกพรหมณ์ คนใดคนหนึ่งเป็นผู้มุ่งเอาแต่ความสุขในการนอน สุขในการอิง สุขในการหลับ นี่ชื่อว่าเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค. ก็ผู้ใดเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ ด้วยสามารถแห่งการรู้ประมาณในการรับที่ทันท่วงทีอย่างนี้ว่า แม้หากว่าไทยธรรมมีมาก ผู้ให้ประสงค์จะให้น้อย ผู้รับย่อมรับน้อยตามความประสงค์ของผู้ให้ ไทยธรรมมีน้อย ผู้ให้ประสงค์จะให้มาก ผู้รับย่อมรับแต่น้อย ด้วยอำนาจของไทยธรรม ไทยธรรมมีมาก แม้ผู้ให้ก็ประสงค์จะให้มาก ผู้รับรู้จักกำลังของตน ย่อมรับแต่พอประมาณเท่านั้น

และการรู้ประมาณในการบริโภค อันได้แก่การพิจารณา ที่ท่านกล่าว โดยนัยมีอาทิว่า พิจารณาอาหารในอาหารโดยแยกกาย ไม่บริโภคเพื่อเล่น เพื่อมัวเมา* ดังนี้ และโดยนัยมีอาทิว่า ก็รู้กันได้แล้วไม่ปรารถนา ไม่อยาก ไม่ต้องการบิณฑบาต เป็นผู้เห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องออกไป บริโภคแล้วรู้ด้วยปัญญาเครื่องพิจารณา แล้วจึงบริโภคอาหาร ดังนี้ นี้ ชื่อว่าเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ. ฟังทราบว่ ภิกษุเป็นผู้ไม่รู้ประมาณ และเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะอย่างนี้.

ฟังทราบความในคาถาทั้งหลายต่อไปนี้ ในคำทั้งหลายมีคำว่า จักขุ (จกขุ) เป็นต้น ฟังทราบเนื้อความต่อไปนี้. ชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่า เห็น. อธิบายว่า พอใจรูป ดุจบอกถึงความสมและไม่สม (ควรและไม่ควร). ชื่อว่า โสต เพราะอรรถว่า ย่อมฟัง. ชื่อ ฆานะ เพราะอรรถว่า ดมกลิ่น. ความเป็นอยู่ มีชีวิตเป็นนิमित มีอาหารเป็นรส. ชื่อว่า ชิวหา เพราะอรรถว่า เรียกหาความเป็นอยู่นั้น. ชื่อว่า กาย เพราะอรรถว่า เจริญด้วยความน่าเกลียด. ชื่อว่า มนะ เพราะอรรถว่า รู้ คือ รู้แจ้ง. ก็โบราณจารย์กล่าวว่า "ชื่อว่า มนะ เพราะอรรถว่า ย่อมรู้." อธิบายว่า ย่อมรู้อารมณ์ ดุจดวงด้วยทะนาน และดุจช้างด้วยตาช้างใหญ่. ฟังทราบเนื้อความแห่งคำในสูตรนี้ เพียงนี้ก่อน.

ก็โดยความเป็นจริง จักขุมี ๒ อย่าง คือ มังสจักขุ ๑ ปญญาจักขุ ๑. ในจักขุ ๒ อย่างนั้น ปญญาจักขุ* มี ๕ อย่างคือ พุทธจักขุ ๑ สมันตจักขุ ๑ ญาณจักขุ ๑ ทิพยจักขุ ๑ ธรรมจักขุ ๑.

ในจักขุ ๕ อย่างนั้น ชื่อ พุทธจักขุ ในพุทธวจนะว่า ภิกษุทั้งหลาย เราตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นแล้วแล ดังนี้ เป็นต้น. ชื่อว่า สมันตจักขุ ในคำว่า สัพพัญญุตญาณ ท่านเรียกว่า สมันตจักขุ.* ชื่อว่า ญาณจักขุในคำว่า จักขุเกิดขึ้นแล้ว* ดังนี้ เป็นต้น. ชื่อว่า ทิพยจักขุ

ในพุทธทศวรรณะว่า ภิกษุทั้งหลาย เราได้เห็นแล้วด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์
 ดังนี้เป็นต้น ชื่อธรรมจักขุ ได้แก่ มรรค ๓ เบื้องต้น ในคำว่า
 ธรรมจักขุ ปราศจากธุลี ปราศจากความเศร้าหมอง ได้เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้
 เป็นต้น แม้มังสจักขุ ก็มี ๒ อย่าง คือ สัมมการจักขุ ๑ ปสาทจักขุ
 ๑. ในมังสจักขุ ๒ อย่างนั้น ก้อนเนื้อตั้งอยู่ในเบ้าตา กำหนดด้วยเบ้าตา
 ทั้ง ๒ ข้าง คือ ด้วยกระดูกเบ้าตาล่าง ด้วยกระดูกคิ้วบน ด้วย
 สมอศีรษะภายใน ด้วยขนตาภายนอก โดยย้อมีสัมการะ ๑๔ อย่าง
 คือ ธาตุ ๔ วัณณะ ๔ คันธะ ๔ รส ๔ โอชา สัมภาระ ๔ สันฐาน ชีวิต ภาวะ
 กายปสาท จักขุปสาท โดยพิสดารมีสัมภาระ ๔๔ อย่าง ด้วยสามารถ
 แห่งรูป ๔๔ เหล่านี้ คือ รูป ๔๐ เพราะสัมภาระ ๑๐ เหล่านี้ คือ ธาตุ
 ๔ วัณณะ ๔ คันธะ ๔ รส ๔ โอชา สันฐาน สัมภาระ อันอาศัยธาตุ ๔ นั้น
 แต่ละอย่างมีธาตุ ๔ เป็นสมุฏฐาน สัมภาระ ๔ คือ ชีวิต ภาวะ
 กายปสาท จักขุปสาท มีกรรมเป็นสมุฏฐานโดยส่วนเดียวเท่านั้น เมื่อ
 สัตว์โลกรู้ว่า จักขุ ขาว กลม หนา สะอาด ไพบุลย์ กว้าง ดังนี้
 ชื่อว่า ย่อมไม่รู้จักขุ ย่อมรู้วัตถุโดยความเป็นจักขุ ก้อนเนื้อตั้งอยู่ที่เบ้าตา
 เกี้ยวพันถึงสมอศีรษะด้วยด้ายคือเอ็น อันมีสีขาบบ้าง ดำบ้าง แดงบ้าง
 เป็นดิน น้ำ ไฟ ลมบ้าง ที่เป็นสีขาวเพราะมีเสมหะมาก ที่มีสีดำ
 เพราะดีกำเริบ ที่มีสีแดงเพราะเลือดคั่ง เป็นดังถนนเพราะมากด้วยธาตุ
 ดิน ชื่อว่าย่อมไหลลือกเพราะมากด้วยธาตุน้ำ ชื่อว่าย่อมแผดเผา เพราะ
 มากด้วยธาตุไฟ ชื่อว่าย่อมหมุ่นไปมา เพราะมากด้วยธาตุลม นี่ชื่อว่า
 สัมมการจักขุ. ประสาทอาศัยมหาภูตรูป ๔ ผูกพันในจักขุนี้ ชื่อ
 ปสาทจักขุ. จริงอยู่ ปสาทจักขุนี้ ย่อมเป็นไปโดยความเป็นวัตถุทวาร
 ตามสมควรแก่จักขุวิญญานเป็นต้น.

แม้ในโสตะเป็นต้น พึงทราบความดังต่อไปนี้. โสตะมี ๒ อย่าง
 คือ ทิพยโสตะ ๑ มังสโสตะ ๑. ในโสตะ ๒ อย่างนี้ ได้ยินเสียงทั้ง

สองด้วยโสธชาตอันเป็นทิพย์ บริสุทธิลวงโสธชาตของมนุษย์ นี่ชื่อว่า
ทิพย์โสตะ. ทั้งหมดมีอาทิว่า มังสโสตะมี ๒ อย่าง คือ สัมภารโสตะ
๑ ปสาทโสตะ ๑ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในจักขุ. ฆานะและชีวหา
ก็เหมือนกัน แต่กายมีหลายอย่างเป็นต้นว่า โจปนกาย กรัชกาย สมุหกาย
ปสาทกาย. ในกายเหล่านั้น กายนี้ คือ

ธีรชนทั้งหลายสำรวจทางกาย และสำรวจทางวาจา^๑

ชื่อว่า โจปนกาย.

กายนี้ คือ นิรมิตกายอื่นจากกายนี้^๒ ชื่อ กรัชกาย. แต่
สมุหกายมีหลายอย่าง มาแล้วด้วยสามารถแห่งหมู่วิญญานเป็นต้น. จริง
อย่างนั้น ท่านกล่าวหมู่วิญญานไว้ในคำมีอาทิว่า อาวุโส หมู่วิญญาน
เหล่านี้ มี ๖ อย่าง^๓ ดังนี้. ท่านกล่าวถึงหมู่ผัสสะเป็นต้น ในคำมีอาทิว่า
หมู่ผัสสะ ๖ อย่าง^๔ ดังนี้. อนึ่ง ท่านกล่าวเวทนาชั้นเป็นต้น ในคำมี
อาทิว่า กายปัสสัทธิ (ความสงบกาย) กายลหุตา (ความเบากาย).^๕ ท่าน
กล่าวหมู่ปฐวีธาตุเป็นต้น โดยนัยมีอาทิว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อม
พิจารณาเห็นปฐวีกาย อาโปกาย เตโชกาย วาโยกาย เกสกาย
โลมกาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง^๖ ดังนี้. ถูกต้องไฉนรู้พพะด้วย
กาย^๗ ชื่อว่า ปสาทกาย. ฟังทราบปสาทกายแม้ในคำนี้ต่อไป. จริงอยู่
ปสาทกายนั้น ย่อมเป็นไปโดยความเป็นวัตถุทวาร ตามสมควรแก่
กายวิญญาน เป็นต้น. ก็วิญญานทั้งหมด แม้เรียกว่า มโน ก็จริง แม้
ถึงอย่างนั้น ฟังทราบว่า ภวังค์พร้อมด้วยอวัชชนะเป็นทวาร เพราะ
ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาความเป็นทวาร.

ชื่อว่า ภิกษุใดไม่คุ้มครองทวารเหล่านี้ (เอตานิ ยสฺส ทวารานิ

๑. จ. ธ. ๒๕/๒๗/๔๖.

๓. ม. ม. ๑๒/๑๒๖/๔๘.

๕. อภ. สจ. ๓๔/๔๑/๓๑.

๗. ธ. จก. ๒๐/๔๕๕/๑๔๓.

๒. ที. ส. ๔/๑๓๒/๑๐๒.

๔. ที.ปา. ๑๑/๓๐๗/๒๕๕.

๖. จ. ปฏ. ๓๑/๗๒๗/๖๒๒.

อตุตตานิ ๑ ภิกขุโน) ความว่า ภิกษุใดไม่ปิดทวารอันมีใจเป็นที่ ๖ เหล่านี้ด้วยประตุคือสติ เพราะถึงความประมาท โดยปราศจากสติ. ข้อว่าไม่รู้ประมาณในโภชนะ ฯลฯ ย่อมถึงความทุกข์ (โภชนมฺหิ ฯ เปฯ อธิคฺจุณฺติ) ความว่า ภิกษุนั้นไม่รู้ประมาณในโภชนะตามนัยที่กล่าวแล้ว และเว้นการสำรวมในอินทรีย์ทั้งหลาย ย่อมถึงความทุกข์ด้วยประการทั้งปวง คือ ทุกข์กาย ในปัจจุบันด้วยโรคเป็นต้น และในภาพหน้าต้องเข้าถึงทุกคติ ทุกข์ใจ ด้วยถูกกิเลสมีราคะเป็นต้นแผดเผา และด้วยความริษยาและความแค้น เพราะเป็นอย่างนั้น ฉะนั้น บุคคลเช่นนั้นมิกายถูกไฟทุกข์ ๒ อย่างแผดเผา มีใจถูกไฟทุกข์แผดเผาทั้งในโลกนี้และในโลกหน้า ย่อมอยู่เป็นทุกข์ตลอดกาลเป็นนิจ ทั้งกลางวันทั้งกลางคืน ไม่มีอยู่อย่างเป็นสุข ไม่จำต้องพูดถึงในการไม่ล่วงทุกข์ในวิญญูะกันละ.

อรรณกกาสูตรที่ ๑ จบ

๒. ทุติยภิกขุสูตร

ว่าด้วยผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ อยู่เป็นสุข

[๒๐๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ ย่อมอยู่เป็นสุข ไม่มีความเดือดร้อน ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความเร่าร้อนในปัจจุบัน เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พึงหวังได้สุคติ ธรรม ๒ ประการเป็นไฉน คือ ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ๑ ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบ

ด้วยธรรม ๒ ประการนี้แล ย่อมอยู่เป็นสุข ไม่มีความเดือดร้อน ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความเร่าร้อน ในปัจจุบัน เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พึงหวังได้สุดดี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุได้คุ้มครองดีแล้วซึ่งทวารเหล่านี้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ รู้จักประมาณในโภชนะ และสำรวมในอินทรีย์ทั้งหลาย ภิกษุนั้นย่อมถึงความสุข คือ สุขกาย สุขใจ ภิกษุเช่นนั้น มีกายไม่ถูกไฟคือ ความทุกข์แฉดเผา มีใจไม่ถูกไฟคือความทุกข์แฉดเผา ย่อมอยู่เป็นสุขทั้งกลางวันกลางคืน

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ทุติยภิกขุสูตร ที่ ๒ จบ

อรรถกถาทุติยภิกขุสูตร*

ในสูตรที่ ๒ พึงทราบความโดยตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว.

อรรถกถาสูตรที่ ๒ จบ

๓. ตปณียสูตร

ว่าด้วยธรรม ๒ อย่างเป็นเหตุให้เดือดร้อน

[๒๐๘] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ ประการนี้ เป็นเหตุให้เดือดร้อน ธรรม ๒ ประการเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ไม่ได้ทำความดีงามไว้ ไม่ได้ทำกุศลไว้ ไม่ได้ทำบุญอันเป็นเครื่องต่อต้านความชลาตกแล้วไว้ ทำแต่บาป ทำอกุศลกรรมอันหยาบช้ำ ทำอกุศลกรรมอันร้ายแรง บุคคลนั้นย่อมเดือดร้อนว่า เราไม่ได้ทำกรรมงาม ดังนี้บ้าง ย่อมเดือดร้อนว่า เราทำแต่บาป ดังนี้บ้าง ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ ประการนี้แล เป็นเหตุให้เดือดร้อน

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลผู้มีปัญญาหาม กระทำกายทุจริต วจีทุจริต
มโนทุจริต และอกุศลกรรมอย่างอื่น อันประกอบด้วย
โทษ ไม่กระทำอกุศลกรรม กระทำแต่อกุศลกรรมเป็น
อันมาก เพราะกายแตก (ตาย) ย่อมเข้าถึงนรก.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ตปณียสูตร ที่ ๓ จบ

อรรถกถาตปณียสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๓ ดังต่อไปนี้.

คำว่า เป็นเหตุให้เดือดร้อน (ตปณียา) ความว่า ชรามชื่อว่า เป็นเหตุให้เดือดร้อน เพราะเดือดร้อน เบียดเบียน รบกวน ทั้งใน โลกนี้และโลกหน้า. อีกอย่างหนึ่ง ชรามชื่อว่า เป็นเหตุให้เดือดร้อน เพราะ ความเดือดร้อนเป็นทุกข์ ชรามทั้งหลายหนุนให้ทุกข์นั้นเกิด และให้ ทุกข์นั้นเกิดกำลัง ทั้งในปัจจุบันและสัมปรายภพ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ตปณะ เพราะเป็นเครื่องเดือดร้อน. อธิบายว่า ความเดือดร้อนตาม แผลเผาในภายหลัง. ชื่อว่า เป็นเหตุให้เดือดร้อน เพราะหนุนด้วยความ เป็นเหตุแห่งความเดือดร้อนนั้น. คำว่า เป็นผู้ไม่ได้กระทำความดีงามไว้ (อกตกल्याณ) ชื่อว่า ผู้ไม่ได้กระทำความดี เพราะไม่ทำความดี ความ เจริญ คือ บุญไว้. สองบทที่เหลือ เป็นโวพจน์ของคำว่า เป็นผู้ไม่ได้ กระทำความดีงาม นั้น จริงอยู่ บุญ ท่านเรียกว่า กัลยาณะ เพราะ อรรถว่าเจริญ เพราะเกื้อกูลความเป็นอยู่ และเพราะเป็นสุขต่อไป เรียกว่า กุศล เพราะอรรถว่ากำจัดการกระทำน่ารังเกียจเป็นต้น เรียกว่า ต่อ ด้านความกลัว เพราะอรรถว่าป้องกันความกลัวทุกข์ และความกลัวสงสาร. คำว่า ทำแต่บาป (กตปาโป) ชื่อว่า ทำบาป เพราะทำ คือ สั่งสม แต่ความชั่ว. สองบทที่เหลือ เป็นโวพจน์ของคำว่า ทำแต่บาป นั้นเอง. ก็อกุศลกรรมท่านเรียกว่า บาป เพราะอรรถว่าลามก เรียกว่า หยาบช้า เพราะเป็นสภาวะร้ายกาจ ทั้งในขณะที่ตนยังเป็นไปอยู่ ทั้งในขณะที่ให้ผล และเรียกว่า ร้ายแรง เพราะถูกกิเลสประทุษร้าย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงโดยธรรมาธิษฐานว่า ชราม ๒ ประการเป็นเหตุให้เดือดร้อน ดังนี้แล้ว จึงทรงแสดงกุศลธรรมที่ยังมิได้ ทำ และอกุศลธรรมที่ทำแล้ว โดยบุคลาธิษฐาน. บัดนี้ เมื่อจะทรง แสดงความที่ชรามเหล่านั้นเป็นเหตุให้เดือดร้อน จึงตรัสว่า บุคคลนั้น

ย่อมเดือดร้อนว่า เราไม่ได้ทำกรรมงาม ดังนี้บ้าง ย่อมเดือดร้อนว่า เราทำแต่บาป ดังนี้บ้าง ด้วยประการฉะนี้. อธิบายว่า เขาย่อมเดือดร้อน ย่อมเดือดร้อนในภายหลัง ย่อมเศร้าโศกในภายหลัง เพราะความเดือดร้อนแห่งจิต ดังนี้.

ในคาถาทั้งหลาย ฟังทราบความดังต่อไปนี้. ชื่อว่า หูจริด เพราะประพจน์่าเกลียด หรือประพจน์ความชั่ว เพราะเน่าด้วยกิเลส. ประพจน์ชั่วทางกาย หรือประพจน์ชั่วเป็นไปทางกาย ชื่อว่า กายหูจริด. แม้ วจีหูจริด มโนหูจริด ก็ฟังเห็นอย่างนี้. อนึ่ง กายหูจริดเป็นต้นเหล่านี้ ที่ถึงความเป็นกรรมบถ ท่านประสงค์เอาในที่นี้. คำว่า และอกุศลกรรม อย่างอื่น อันประกอบด้วยโทษ (บุญจัญญ โทสสนุหิต) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายถึงอกุศลกรรมอันไม่ถึงเป็นกรรมบถ. คำนั้นเมื่ออธิบาย ดังต่อไปนี้ และอกุศลกรรมอย่างอื่น ย่อมจะนับว่าเป็นกายกรรมเป็นต้น ไม่ได้โดยตรง เพราะยังไม่ถึงความเป็นกรรมบถ ชื่อว่าประกอบด้วยโทษ เพราะเกี่ยวข้องกับกิเลสมีรากะเป็นต้น กระทำอกุศลกรรมเช่นนั้น.

คำว่า นรก (นิริย) ได้แก่ ทุกคติแม้ทั้งหมดที่ได้ชื่อว่า นรก เพราะอรรถว่าไม่น่ายินดี หรือเพราะอรรถว่าไม่น่าพอใจ หรือชื่อว่า นิริยทุกขในสุดติทุกขทั้งหมด เพราะห้ามสุข กล่าวคือความเจริญ. ฟังเห็นความในคำนี้ว่า บุคคลนั้น คือ บุคคลเช่นนั้น ย่อมเข้าถึง.

อนึ่ง ในภาวะที่ผู้ประพจน์ชั่วทางกายแล้วเดือดร้อนนี้ ควรกล่าวถึงเรื่องของบุคคลเหล่านี้คือ นันทยักซ์ นันทมานพ นันทโคมาตก์ นายโคมาตก์ ๒ พี่น้อง.

เรื่องมีอยู่ว่า สองพี่น้องนั้นฆ่าแม่โคแล้วแบ่งเนื้อออกเป็น ๒ ส่วน แต่นั่นคนน้องพูดกะคนพี่ว่า "ฉันมีลูกมาก พี่จงให้ไส้ใหญ่เหล่านี้แก่ฉันเถิด." ที่นั่น พี่ชายพูดกะน้องชายนั้นว่า "เนื้อทั้งหมดแบ่งออกเป็นสองส่วนแล้ว เจ้าจะเอาอะไรอีกเล่า" จึงตีน้องชายตาย. พี่ชายหันกลับดูน้องชาย เห็นตายแล้ว เกิดเสียใจว่า เราทำกรรมหนักนัก เราฆ่าน้อง

ชายโดยไม่ใช้เหตุเลย. ที่นั่น พี่ชายเกิดความเดือดร้อนอย่างแรงกล้า. เขานึกถึงกรรมนั้น ทั้งในที่เย็นทั้งในที่นี้ ย่อมไม่ได้ความสบายใจเลย. แม้การกิน การดื่ม การเฉี้ยวของเขา ก็มีได้แผ่อิชาไปในร่างกายเลย ยังเหลือแต่หนังหุ้มกระดูกเท่านั้น. ลำดับนั้น พระเถระรูปหนึ่ง ได้ถามเขาว่า “อุบาสก ท่านชুবชีวิตเหลือเกิน มีเพียงหนังหุ้มกระดูกเท่านั้น ท่านเป็นโรคอะไร หรือมีกรรมอะไรที่ทำให้ท่านเดือดร้อน ?” เขาได้สารภาพเรื่องราวทั้งหมด. ลำดับนั้น พระเถระกล่าวแก่เขาว่า “อุบาสก ท่านทำกรรมผิดในที่ไม่น่าจะผิดไว้หนักมาก.” ด้วยกรรมนั้นแล เขาตายไปเกิดในนรก.

ส่วนผู้ประพจน์ชั่วทางวาจา ควรกล่าวถึงเรื่องสุปปพุทธสักกะ โภกาสักกะและนางจิณฺจมาณวิกาเป็นต้น. ผู้ประพจน์ชั่วทางใจ ก็ควรกล่าวถึงเรื่องอุกกณะและวัสสาคคัณฺณยะเป็นต้น.

อรรถกถาสูตที่ ๓ จบ

๔. อตปนิยสูตร

ว่าด้วยธรรม ๒ ประการ ไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน

[๒๐๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ ประการนี้ ไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน ธรรม ๒ ประการเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ได้ทำความดีงามไว้ ทำกุศลไว้ ได้ทำบุญอันเป็นเครื่องต่อต้านความชลาดกั่วไว้ ไม่ได้ทำบาป ไม่ได้ทำอกุศลกรรมอันหยาบช้า ไม่ได้ทำอกุศลกรรมอันร้ายแรง บุคคลนั้นย่อมไม่เดือดร้อนว่า

เราได้ทำกรรมอันดีงาม ดังนี้บ้าง ย่อมไม่เดือดร้อนว่า เราไม่ได้ทำบาป
 ดังนี้บ้าง ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ ประการนี้แล ไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระ
 ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลผู้มีปัญญา ละกายทุจริต วจีทุจริต มโน-
 ทุจริต และไม่กระทำอกุศลกรรมอย่างอื่น อันประกอบด้วย
 ด้วยโทษ กระทำแต่กุศลกรรมเป็นอันมาก เพราะ
 กายแตก (ตาย) ย่อมเข้าถึงสวรรค์.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับ
 มาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อตปนิยสูตร ที่ ๔ จบ

ในอรรถกถาสูตรที่ ๔ พึงทราบเนื้อความโดยตรงกันข้ามกับที่
 กล่าวแล้วในอรรถกถาสูตรที่ ๓.

๕. ปฐมศีลสูตร ว่าด้วยศีลและทิวฐิอันลามก

[๒๑๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระ
 สูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับ
 มาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ
 ถูกกรรมของตนขัดไปในนรก เหมือนถูกนำมาทิ้งลง ฉะนั้น ธรรม ๒
 ประการเป็นไฉน คือ ศีลอันลามก ๑ ทิวฐิอันลามก ๑ ภิกษุทั้งหลาย
 บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการนี้แล ถูกกรรมของตนขัดไปใน

นรก เหมือนถูกนำมาทิ้งลง ฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

นรชนใดผู้มีปัญญาทราวม ประกอบด้วยธรรม ๒
ประการนี้ คือ สีลอันลามก ๑ ทุจริตอันลามก ๑
นรชนนั้น เพราะกายแตก (ตาย) ย่อมเข้าถึงนรก.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ปฐมสีลสูตร ที่ ๔ จบ

อรรถกถาปฐมสีลสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

คำว่า สีลอันลามก (ปาปเกณ สีเลน) ความว่า อาจารย์ทั้งหลาย
กล่าวว่า ความไม่สำรวม อันทำให้ศีลขาด ชื่อว่า สีลลามก. ในค่านั้น
ชื่อว่า ความไม่สำรวมเป็นศีลเหมือนกันไซ้ เพราะความเป็นผู้ทุศีล ศีล
นั้น จะเรียกว่า ศีล อย่างไร. ในค่านั้นมีอธิบายดังต่อไปนี้. ท่านกล่าว
สิ่งที่ไม่เห็นในโลกว่าเห็น หรือผู้ไม่มีศีลว่าเป็นผู้มีศีล ดังนี้ฉันใด แม้ใน
ข้อนี้ ท่านก็เรียกความไม่มีศีลก็ดี ความไม่สำรวมก็ชื่อว่า ศีล ฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง เรียกชื่อว่าศีลมีอยู่แม้ในอกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะ
บาลีว่า คฤหบดี ก็ศีลเป็นอกุศล กายกรรมเป็นอกุศล วจีกรรมเป็น
อกุศล อาชีวะเป็นอกุศล เป็นโจน* ดังนี้ เพราะฉะนั้น ความประพฤติ
ชอบทั้งหมดเป็นปกติ เหมือนสำเร็จตามสภาพ ด้วยความคุ้นเคย ท่าน

ก็เรียกว่า คีล. คำว่า คีลอันลามก (ปาปเกน สีเลน) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายถึงอกุศลอันลามก เพราะอรรถว่าไม่เป็นความฉลาดเลย. คำว่า วิทยุอันลามก (ปาปิกาย วิทยุจยา) ได้แก่ มิจฉาทิวิทยุทั้งหมด อันลามก. แต่โดยความพิเศษ วิทยุ ๓ อย่างเหล่านี้ คือ อเหตุกวิทยุ (ความเห็นว่าหาเหตุมิได้) ๑ อกิริยวิทยุ (ความเห็นว่าเป็นอันทำ) ๑ นัตถิกวิทยุ (ความเห็นว่ามี) ๑ เป็นสิ่งลามกกว่า.

ในคำนั้น บุคคลผู้ประกอบด้วยคีลอันลามก เป็นผู้วิบัติด้วย ปโยคะ (ความชวนชวาย) บุคคลผู้ประกอบด้วยวิทยุอันลามก เป็นผู้วิบัติด้วยอาสยะ (อชยาศัย) บุคคลผู้วิบัติด้วยปโยคะและอาสยะอย่างนี้ เป็นผู้ตกนรกโดยแท้. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการนี้แล ถูกกรรมของตนจัดไปในนรก เหมือนถูกนำมาทิ้งลง ฉะนั้น.”

ในข้อว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ (ทวิหิ ธมฺเมหิ สมฺมุนาคโต) นี้ พึงเห็นเป็นคำแสดงถึงลักษณะ มิใช่แสดงถึงแบบแผน เหมือนอย่างว่า ผิดว่า ในโลก ความเจ็บป่วยทั้งหลายจะพึงมีแก่เราไซ้ ควรให้ยารชนิดนี้ แก่ผู้เจ็บป่วยเหล่านี้ ดังนี้ ในฐานะเช่นนี้แม้เหล่าอื่นก็มีนัยนี้เหมือนกัน คำว่า ปิณฺณาทรม (ทุปฺปญฺโฆ) คือ ไม่มีปัญญา.

๖. ทุติยสีลสูตร ว่าด้วยศีลและทิวฐิติ

[๒๑๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ ถูกกรรมของตนนำมาไว้ในสวรรค์ เหมือนเชิญมาไว้ ฉะนั้น ธรรม ๒ ประการ เป็นไฉน คือ ศีลดี ๑ ทิวฐิติ ๑ ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการนี้แล ถูกกรรมของตนนำมาไว้ในสวรรค์ เหมือนเชิญมาไว้ ฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

นรชนใดผู้มีปัญญา ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ
นี้ คือ ศีลดี ๑ ทิวฐิติ ๑ นรชนนั้น เพราะกายแตก
(ตาย) ย่อมเข้าถึงสวรรค์.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ทุติยสีลสูตร ที่ ๖ จบ

อรรถกถาทุติยสีลสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๖ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ศีลดี (ภทฺทเกณ สีเลน) ได้แก่ ปาริสุทธิศีล ๔ มีกายสุจริตเป็นต้น. จริงอยู่ ปาริสุทธิศีล ๔ นั้น เป็นความงามในตัวเอง

เพราะภาวะมีความไม่ต่างเป็นต้น และนำมาซึ่งคุณอันงามมีสมณะและ
วิปัสสนาเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ดี. คำว่า วิทยุติ
(ภทฺธิกาย วิทยุยา) ได้แก่ กัมมัตสกกตาญาณ (ความรู้ว่าสัตว์มีกรรม
เป็นของตน) และสัมมาวิทยุอันเป็นกรรมบท.

ในค่านั้น บุคคลเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปโยคะ ด้วยศีลอันงาม
เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอาสยะ ด้วยวิทยุอันงาม ฉะนั้น บุคคลผู้ถึงพร้อม
ด้วยปโยคะและอาสยะ จึงเป็นผู้เข้าถึงสวรรค์ ด้วยประการฉะนี้ สม
ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบธรรม
๒ อย่างเหล่านี้แล ถูกกรรมของตนนำมาไว้ในสวรรค์ เหมือนเชิญมาไว้
ฉะนั้น

คำว่า สปปโยโย คือ ปญฺญา (มีปัญญา). บทที่เหลือพึงรู้ได้
ง่ายทั้งนั้น

อรรถกถาสูตที่ ๖ จบ

๗. อาตปิสูต

ว่าด้วยภิกษุผู้มีความเพียร บรรลุธรรมเกษม

[๒๑๒] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระ
สูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับ
มาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ไม่มีความเพียร ผู้ไม่มีโอตตปปะ
ไม่ควรเพื่อจะตรัสรู้ ไม่ควรเพื่อนิพพาน ไม่ควรเพื่อจะบรรลุธรรมอัน
เป็นแดนเกษมจากโยคะชั้นเยี่ยม ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีความเพียร
ผู้มีโอตตปปะ ควรเพื่อจะตรัสรู้ ควรเพื่อนิพพาน ควรเพื่อจะบรรลุ
ธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะชั้นเยี่ยม.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกขุใดไม่มีความเพียร ไม่มีโอตตปปะ เกียจคร้าน
มีความเพียรแล้ว มากไปด้วยถีนมิทระ ไม่มีหิริ ไม่
เอื้อเฟื้อ ภิกขุเช่นนั้น ไม่ควรเพื่องจะบรรลุนิพพานเป็น
เครื่องตรัสรู้อันยอดเยี่ยม.

ส่วนภิกขุใดมีสติ มีปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน
มีมาน มีความเพียร มีโอตตปปะ ไม่ประมาท ตัด
กิเลสชาติเป็นเครื่องประกอบสัตว์ไว้ด้วยชาติและชรา
ชาติแล้ว พึงบรรลุนิพพานเป็นเครื่องตรัสรู้อันยอดเยี่ยม
ในอรรถกถาบทนี้แล.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อาตปิสูตร ที่ ๗ จบ

อรรถกถาอาตปิสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๗ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ผู้ไม่มีความเพียร (อนาตปิ) ได้แก่ ความเพียรชื่อ
อาตาปะ เพราะอรรถว่าเผากิเลสทั้งหลาย. ชื่อว่า อาตปิ เพราะมี
ความเพียร. ชื่อว่า อนาตปิ เพราะไม่มีความเพียร. ท่านอธิบายว่า
เป็นผู้เกียจคร้านเว้นจากสัมมัปปธาน (ความเพียรชอบ). ความหวาดสะดุ้ง
ต่อบาป ท่านเรียกว่า โอตตปปะ. ชื่อว่า โอตตปปี เพราะมีความหวาด
สะดุ้ง. ชื่อว่า อโนตตปปี เพราะไม่มีความหวาดสะดุ้ง ได้แก่ เว้น

จากความหวาดสะดุ้ง. อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีความเพียรเป็นปฏิปักษ์
ต่อความเพียร ได้แก่ความเกียจคร้าน. ชื่อว่า อนาตาปี เพราะไม่มี
ความเพียร. ความไม่หวาดสะดุ้งใดที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า บุคคลย่อม
ไม่หวาดสะดุ้งต่อสิ่งที่ควรหวาดสะดุ้ง คือ ไม่หวาดสะดุ้ง เพราะเข้าถึง
อกุศลธรรมอันลามก ความไม่หวาดสะดุ้งนั้น ชื่อว่า อโนตตাপะ (ไม่มี
ความหวาดสะดุ้ง). ชื่อว่า อโนตตาทิ เพราะไม่มีความหวาดสะดุ้ง. พึง
ทราบความในสูตรนี้ ด้วยประการฉะนี้

คำว่า อภัพุโพ คือ อนรโห (ไม่กลัว). คำว่า เพ็ญจะตรัสรู้
(สมุโพธาย) คือ เพ็ญประโยชน์ต่ออริยมรรค. คำว่า เพ็ญนิพพาน
(นิพพานาอ) ได้แก่ เพ็ญมตมทานิพพานอันสงบกิเลสได้โดยสิ้นเชิง.
คำว่า ธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะชั้นเยี่ยม (อนุตตรสุต โยคฤ-
ชมสุต) ได้แก่ อรหัตผล. จริงอยู่ อรหัตผลนั้น ชื่อว่า อนุตตระ (ชั้น
เยี่ยม) เพราะไม่มีสิ่งที่ยิ่งกว่า, ชื่อว่า ธรรมะ (เป็นแดนเกษม) คือ นิพพาน
เพราะไม่ถูกโยคะ ๔ เบียดเบียน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เป็น
แดนเกษมจากโยคะ." คำว่า เพ็ญบรรลु (อิติมาย) ได้แก่ เพ็ญถึง.

คำว่า อาตาทิ ได้แก่ มีความเพียร. จริงอยู่ ผู้มีความเพียรนั้น
เป็นผู้ประกอบด้วยวิริยารัมภะ (ปรารภความเพียร) ดังที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า
"ผู้ปรารภความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม เพื่อยังกุศลธรรมให้เกิดขึ้น มี
กำลังใจ มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย." ชื่อ
ว่า อาตาทิ เพราะมีปกติเผากิเลสได้โดยสิ้นเชิง. คำว่า ผู้มีโอตตัพปะ
(โอตตปฺปิ) ได้แก่ ชื่อว่า มีปกติเผากิเลส เพราะประกอบด้วยโอตตัพปะ
ดังที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า บุคคลย่อมเผาส่งที่ควรเผา คือ เผาความเกิด
แห่งอกุศลธรรมอันลามก* ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ผู้มีโอตตัพปะ.
จริงอยู่ ผู้ที่ประกอบด้วยหิริและโอตตัพปะ เพราะเว้นจากอกุศลธรรม
อันลามกนั้น ท่านว่า เป็นผู้ที่มีโอตตัพปะ ด้วยประการฉะนี้. ผู้ถึง

* อภ. สจ. ๓๔/๔๖/๑๕.

พร้อมด้วยหิริและโอตตปปะ เป็นผู้มีปกติเห็นภัยในโทษแม้มีประมาณน้อย เป็นผู้ทำความบริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย. ท่านแสดงถึงศีลสัมปทาของผู้ นั้น ด้วยประการฉะนี้. คำว่า ผู้มีความเพียร (อาตปิ) ท่านแสดงถึง ความที่ บุคคลนั้นเป็นผู้ชวนชวายเป็นสมณภวานาและวิปัสสนาภวานา โดยแสดง ถึงการเผากิเลสโดยนัยนี้. อนึ่ง ความเพียรตามที่กล่าวแล้ว เว้นเสีย จากศรัทธา สติ สมาธิ ปัญญา จะมีไม่ได้ เพราะเหตุ นั้น อินทรีย์ มีศรัทธาเป็นที่ ๕ ทำวิมุตติให้แก่กล้า เป็นอันท่านกล่าวโดยอรรถเท่านั้น ในความสำเร็จเหล่านั้น สัญญาอันเป็นนิพเพชภาติ (ส่วนแห่งการตรัสรู้) ๖ อย่าง คือ สัญญาในสิ่งไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ๑ สัญญาในสิ่งไม่เที่ยง ว่าเป็นทุกข์ ๑ สัญญาในทุกข์ว่าเป็นอนัตตา ๑ สัญญาในการละทุกข์ ๑ สัญญาในความสิ้นกำหนด ๑ สัญญาในนิโรธ ๑ เป็นความสำเร็จนั่นเอง.

พระศาสดา เมื่อจะทรงแสดงถึงความเป็นผู้ควรเพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพาน เพราะศีล สมาธิ ปัญญาอันเป็นโลกียะ ของผู้ประกอบด้วย ธรรม ๒ เหล่านี้สำเร็จ จึงตรัสว่า "ภิกษุผู้มีความเพียร มีโอตตปปะ ฯลฯ ควรเพื่อจะตรัสรู้ ควรเพื่อนิพพาน ควรเพื่อจะบรรลุธรรมเป็น แด่นเกษมจากโยคะชั้นเยี่ยม ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

ในคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า เกียจคร้าน (กุสีโต) ความว่า ชื่อว่า กุสีตะ เพราะจม พัวพัน เกี่ยวข้องด้วยธรรมอันชั่วช้า ซึ่งน่าเกลียด ได้แก่กามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก เพราะ มากไปด้วยมิจฉาวิตก. หรือจมสู่ความน่าเกลียด จมลงไปจากการ ปฏิบัติชอบ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กุสีตะ (จม) แปลง ท อักษรเป็น ด อักษร. คำว่า ผู้มีความเพียรแล้ว (หินวิริโย) ได้แก่ ไม่มีความเพียร คือ เว้นจากการทำความเพียรในอริยาบถ ๔. เป็นผู้มากไปด้วยดินมิหะ (ความง่วงเหงาหาวนอน) เพาะดินะอันเป็นความเกียจคร้านทางจิต มี สภาพหงอยเหงาเพราะไร้ความอุตสาหะ และมิหะอันเป็นความเกียจคร้าน ทางกาย ไม่มีความมองอาจ และมีความหม่นหมองเป็นสภาวะ เป็นไป

ปอย ๆ. ชื่อว่า ไม่มีหิริ เพราะไม่มีหิริอันมีลักษณะเกลียดความชั่ว และ
 เพราะประกอบด้วยความไม่มีหิริอันเป็นปฏิปักษ์ต่อหิรินั้น ชื่อว่า ไม่เอื้อเฟื้อ
 เพราะไม่มีความเอื้อเฟื้อในการปฏิบัติชอบ เพราะไม่มีหิริ โอตตปปะ วัริยะ.
 อนึ่ง ชื่อว่า ไม่เอื้อเฟื้อ เพราะไม่ทำกิริยา ๒ อย่าง โดยธรรมและบุคคล
 แม้โดยไม่มีหิริและโอตตปปะทั้ง ๒ อย่าง. คำว่า เพื่อบรรลุ (มฺหุจฺ) คือ
 เพื่อถูกต้อง. คำว่า ญาณเป็นเครื่องตรัสรู้อันยอดเยี่ยม (สมโพธิมุตตม)
 ความว่า ไม่ควรเพื่อบรรลุพระอรหัตอันสูงสุด กล่าวคือสัมโพธิญาณ.

คำว่า มีสติ (สติมา) ได้แก่ มีสติโดยประกอบด้วยสติปัฏฐาน
 ๔ พร้อมกับมีความจำดี สามารถระลึกถึงสิ่งที่ทำและคำที่พูดไว้นานแล้ว
 ได้. คำว่า มีปัญญาเป็นเครื่องรักษาดน (นิปโก) ได้แก่ มีปัญญา
 รักษาตน เพราะประกอบด้วยความเฉลียวฉลาด กล่าวคือรู้สึกตัวในฐานะ
 ๘ อย่าง และกล่าวคือเข้าใจการรักษากรรมฐาน. คำว่า มีฉาน (ฉายี)
 ได้แก่ มีฉานด้วยฉาน ๒ อย่าง คือ อารัมมณูปนิชฌาน (การเพ่ง
 อารมณ์) ๑ ลักขณูปนิชฌาน (การเพ่งลักษณะ) ๑. คำว่า ไม่ประมาท
 (อปฺปมตฺโต) ได้แก่ ไม่ประมาทด้วยกรรมฐานภาวนา โดยนัยมีอาทิว่า
 ภิกษุข่มชำระจิตจากอาวรณียกรรม (กรรมคอยห้ามไม่ให้บรรลุความดี) ด้วย
 การจงกรมและด้วยการนั่งตลอดวัน ชื่อว่า ตัดกิเลสชาติเป็นเครื่อง
 ประกอบสัตว์ไว้ด้วยชาติและชราชาติแล้ว (สํโยชนํ ชาติชราย เณฺรฺว)
 ได้แก่ ตัดกิเลส ๑๐ อย่างมีกามราคะเป็นต้น อันได้ชื่อว่า สังโยชน
 เพราะประกอบสัตว์ไว้ด้วยชาติและชรา จากมูลราก ด้วยการถอนอนุสัย
 (กิเลสอันนอนเนื่องอยู่ในสันดาน) ชาติแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ตัด
 กิเลสชาติเป็นเครื่องประกอบสัตว์ไว้ด้วยชาติและชราชาติแล้ว (สํโยชนํ
 ชาติชราย เณฺรฺว) ได้แก่ ตัดกิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ด้วยชาติชรา
 ชาติแล้ว. อันที่จริง ผู้ที่ยังตัดสังโยชนไม่ได้ ก็ยังตัดและถอนชาติชรา
 ไม่ได้. แต่ผู้ที่ตัดสังโยชนได้ ก็ตัดชาติชราชาติได้ เพราะถอนเหตุเสียได้.
 ฉะนั้น เมื่อตัดสังโยชนขาด ก็ชื่อว่า ตัดชาติและชราชาติได้. สมดังที่

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ตักกิลเสสชาติเป็นเครื่องประกอบสัตว์ไว้ด้วย ชาติและชรา” ดังนี้. ข้อว่า พึงบรรลุนิพพานเป็นเครื่องตรัสรู้อันยอดเยี่ยม ในอรรถาพจน์แล (อิเชว สมุโพธิมมุตตรํ มุเส) ได้แก่ พึงถูกต้อง คือ พึงบรรลุพระอรหัตอันล้ำเลิศได้ในอรรถาพจน์แล.

อรรถกถาสสูตรที่ ๗ จบ

๘. ปฐมกุกกาสสูตร ว่าด้วยแนวปฏิบัติพรหมจรรย์

[๒๑๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย พรหมจรรย์นี้ ภิกษุไม่อยู่ประพฤติ เพื่อจะหลอกลวงชน ไม่อยู่ประพฤติเพื่อประจบชน ไม่อยู่ประพฤติเพื่อ อานิสงส์คือลาภสักการะและความสรรเสริญ ไม่อยู่ประพฤติด้วยคิดว่า ชนจงรู้จักเราด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย ที่แท้ พรหมจรรย์นี้ ภิกษุย่อมอยู่ประพฤติเพื่อการสำรวมและเพื่อการละแผล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นได้ทรงแสดง พรหมจรรย์เครื่องกำจัดจัญไร อันเป็นเหตุให้ถึงฝั่งคือ นิพพาน เพื่อการสำรวม เพื่อการละ ทางนี้พระ พุทธเจ้าทั้งหลาย ผู้มีประโยชน์ใหญ่ ผู้แสวงหาคุณ ใหญ่ ทรงดำเนินไปแล้ว ชนเหล่าใด ๆ ย่อมปฏิบัติ พรหมจรรย์นั้น ตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ชน

เหล่านั้น ๆ ผู้กระทำตามคำสั่งสอนของพระศาสดา จัก
กระทำสิ่งที่สุดแห่งทุกข์ได้.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ปฐมบทนาสูตร ที่ ๘ จบ

อรรถกถापฐมบทนาสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๘ ดังต่อไปนี้.

คำว่า น ในคำว่า นอิหํ นี้ เป็นนิบาต ลงในอรรถปฏิเสธ. น
ศัพท์นั้น สัมพันธ์ด้วยคำว่า วุสสตี. ย อักษร ทำเป็นบทสนธิ.

อิหํ ศัพท์ เป็นเพียงนิบาต ในคำมีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย สมัย
หนึ่งนี้ เราอยู่ ณ โคนต้นรังใหญ่ ในสฤทวัน ใกล้เมืองอุกกัฏฐะ.* มา
ในความเห็นชัดในที่ใกล้ ตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคำมีอาทิว่า
ภิกษุทั้งหลาย อันนั้นนี้แล เป็นเพียงเล็กน้อย ยังต่ำนัก เป็นเพียง
ธรรมดา.* มาในความเห็นชัดในที่ใกล้ ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคำมีอาทิว่า

มหาวิหารเชตวันนี้นั้น อันหมู่ผู้แสวงหาคุณอาศัย
อยู่แล้ว อันพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระธรรมราชประทับอยู่
เป็นสถานที่เกิดปัตติของข้าพระองค์.*

ในที่นี้พึงเห็นในความเห็นชัดในที่ใกล้ ดังที่ท่านกล่าวไว้ในสูตรนี้
พรหมจริยศัพท์ มาในการให้ ในปุณณกชาดกนี้ว่า

วัตรและพรหมจริยของท่าน เป็นอย่างไร ความ

เกิดขึ้นแห่งฤทธิ์ ความรุ่งเรือง กำลัง และความเพียร
นี้เป็นผลของความประพฤติดีเช่นไร ข้าแต่ท่านผู้
ประเสริฐ ขอท่านจงบอกมหาวิมานแก่ข้าพเจ้า

ข้าพเจ้าและภรรยาทั้งสอง เป็นทาสบดี มีศรัทธา
ในมนุษย์โลก ครั้งนั้น เรือนของข้าพเจ้าได้เป็นดัง
ปอน้ำ สมณะและพราหมณ์ข้าพเจ้าก็ให้อุ้มแล้ว นั้น
เป็นวัตรเป็นพรหมจรรย์ของข้าพเจ้า ความเกิดขึ้นแห่ง
ฤทธิ์ ความรุ่งเรือง กำลัง และความเพียร นี้เป็น
ผลแห่งความประพฤติดีนั้น ข้าแต่ท่านผู้มีปัญญา นี้
แหละเป็นมหาวิมานของข้าพเจ้า."

มาในความชวนชวาย ในอังกูรเปตวัตถุนี้ว่า

ฝ่ามือให้สิ่งที่น่าปรารถนา สำเร็จด้วยอะไร ฝ่ามือ
เป็นที่ไหลออกของวัตถุมีสร้อย สำเร็จด้วยอะไร บุญ
ย่อมสำเร็จที่ในฝ่ามือของท่าน ด้วยพรหมจรรย์อะไร

ฝ่ามือของเราให้สิ่งที่น่าปรารถนา เป็นที่ไหลออก
ของวัตถุมีสร้อย บุญย่อมสำเร็จที่ฝ่ามือของเรา เพราะ
พรหมจรรย์นั้น ๆ."

มาแล้วในศีลคือสิกขาบท ๕ ข้อ ในตัตติรชาดกนี้ว่า ภิกษุ
ทั้งหลาย พรหมจรรย์ ชื่อตัตติริยะนี้ ได้มีแล้ว." มาในพรหมวิหาร
ในมหาโควินทสูตรนี้ว่า ปัญจสีละ พรหมจรรย์นั้นแล มิใช่เพื่อความ
เบื่อหน่าย มิใช่เพื่อความปราศจากความกำหนัด ฯลฯ เพียงเพื่อความ
เข้าถึงพรหมโลกเท่านั้น." มาแล้วในเมถุนวิโรติ ในสัลเลขสูตรว่า พวก
อื่นจักไม่เป็นพรหมจารี พวกเราจักเป็นพรหมจารี ในที่นี้." มาแล้ว

๑. จ. ขา. ๒๘/๑๐๑๐/-๑๐๑๑/๓๔๓.

๒. จ. เปต. ๒๖/๑๐๖/๑๔๐.

๓. วิ. จุลล. ๗/๒๖๒/๑๑๗.

๔. ที. มหา. ๑๐/๒๓๔/๒๘๕.

๕. ม. มุ. ๑๒/๑๐๔/๗๕.

ในสทาสันโดษ ในมหาธรรมปาลชาดกว่า

เราไม่ล่วงละเมิดภรรยา ทั้งภรณาก็ไม่ล่วงละเมิด
เรา เราประพฤติพรหมจรรย์เว้นภรรยา เพราะฉะนั้น
เด็กทั้งหลายของเรา จึงไม่ตาย."

มาในความเพียร ในโลมทั้งสสูตรว่า สาริปุตระ ก็เราประพฤติ
ความเพียรอันประเสริฐ ประกอบด้วยองค์ ๔ จึงรู้อย่าง ได้ยินว่า เราเป็น
ผู้มีความเพียร."

มาแล้วในอุโบสถมืองค์ ๘ ซึ่งทำด้วยการทรมานตน ในนิมิชาดกว่า

บุคคลเข้าถึงกษัตริย์ ด้วยพรหมจรรย์แล้ว และ
เข้าถึงความเป็นเทวดาด้วยพรหมจรรย์ปานกลาง ย่อม
บริสุทธิด้วยพรหมจรรย์สูงสุด."

มาแล้วในอริยมรรค ในมหาโควินทสูตรนั้นแล้วว่า ปัญจสิขะ
พรหมจรรย์นี้แล เพื่อความเบื่อง่ายโดยส่วนเดียว เพื่อความปราศจาก
ความกำหนัด ฯลฯ นี้แล คือ มรรคมืองค์ ๘ อันเป็นอริยะะ." มาแล้ว
ในคำสอนทั้งสี่อันสงเคราะห์ด้วยสิกขา ๓ ในปาสาทิกสูตรว่า พรหมจรรย์
นี้นั้น สมบูรณ์ แพร่หลาย กว้างขวาง รู้กันมาก เป็นปึกแผ่น ตลอด
ถึงเทพและมนุษย์ ก็ได้ประกาศเป็นอย่างดี." ในที่นี้ พรหมจริยศัพท์
ย่อมเป็นไปในอริยมรรคและในคำสอน.

คำว่า อยู่ (วุตฺตติ) ได้แก่ อันภิกษุยอมอยู่ อธิบายว่า ประพฤติ.
คำว่า เพื่อจะหลอกลวงชน (ชนกฺุหนฺตฺถ) ได้แก่ เพื่อหลอกลวงชนคือ
สัตว์โลก โดยนัยมีอาทิว่า โอ พระผู้เป็นเจ้า มีศีล สมบูรณ์ด้วยวัตร
มีความมักน้อย สันโดษ มีความวิเศษมาก มีอำนาจมาก ดังนี้. คำว่า
เพื่อประจบชน (ชนนฺปนฺตฺถ) ได้แก่ เพื่อยังมนุษย์ผู้มีจิตเลื่อมใสว่า ทาน

๑. จ. ข. ๒๗/๑๔๑๕/๒๘๔.

๒. ม. ม. ๑๒/๑๗๗/๑๕๕.

๓. จ. ข. ๒๗/๑๑๘๖/๒๔๗-๒๕๐.

๔. ที. มหา. ๑๐/๒๓๔/๒๘๕.

๕. ที. ปา. ๑๑/๑๐๔/๑๓๖.

ที่ถวายแด่พระผู้เป็นเจ้า เห็นปานนี้ จักมีผลมาก ให้กล่าวว่า "(ท่าน) ต้องการอะไร จงนำอะไรมา" ดังนี้. ข้อว่า เพื่ออานิสงส์คือลาภสักการะ และความสรรเสริญ (ลาภสกุการสิโลกานิสฺสตุถํ) ได้แก่ เพื่ออานิสงส์อันเป็นปัจจุบันของผู้ประพตติพรหมจรรย์ คือ การได้ปัจจัย ๔ ที่ท่านกล่าวไว้โดยความเป็นอานิสงส์ของศีลว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุจะพึงหวังว่า ขอเราพึงได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลาณปัจจัยเภสัชบริขาร ดังนี้ ภิกษุนั้นควรกระทำให้บริบูรณ์ในศีล* และสักการะอันได้แก่การให้ปัจจัย ๔ โดยเคารพ ทั้งการเอื้อเฟื้อ การนับถือมาก การทำความเคารพ และความสรรเสริญอันได้แก่ความเฟื่องฟู ความยกย่อง ความมีชื่อเสียง โดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นพหูสูต เป็นผู้ทรงสิ่งที่ได้ฟัง เป็นผู้ปรารถนาความเพียร. ข้อว่า ชนจรรู้จักเราด้วยอาการอย่างนี้ (อิตฺติ มํ ชโน ชานาตุ) ผูกเป็นใจความว่า พรหมจรรย์นี้ ภิกษุไม่อยู่เพื่อให้เขายกย่อง ด้วยคุณอันมีอยู่ของตนว่า ชนจรรู้จัก คือจรรยกย่องเรา โดยอาทิว่า เมื่อมีการอยู่ประพตติพรหมจรรย์อย่างนี้ ภิกษุนี้ เป็นผู้มึศีล มีกัลยาณธรรม.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวความในคํานี้ อย่างนี้ว่า

คำว่า เพื่อหลอกลวงชน (ชนกฺุหนตฺถ) ความว่า เมื่อภิกษุมีความปรารถนาลามก ถูกความปรารถนาลามกครอบงำ เพื่อจะหลอกลวงชนด้วยความเท็จ ด้วยกฺุหนวัตถุ ๓ อย่าง กล่าวคือ ร่ายมนต์ อาศัยอิริยาบถ เสพปัจจัย. คำว่า เพื่อประจบชน (ชนลปนตฺถ) ความว่า เมื่อภิกษุมีความปรารถนาลามก เพื่อประจบชนด้วยพูดรำพัน หรือด้วยพูดยกยอ โดยพูดแยมให้เขารู้ความหมายเป็นต้น เพื่อปัจจัย. ข้อว่า เพื่ออานิสงส์คือลาภสักการะและความสรรเสริญ (ลาภสกุการสิโลกานิสฺสตุถํ) ความว่า เมื่อภิกษุมีความปรารถนาลามก เพื่อให้สำเร็จอานิสงส์ กล่าวคือลาภสักการะและความสรรเสริญ เพราะเป็นผู้หนักในลาภเป็นต้น. ข้อ

ว่า ชนจรรู้จักเราด้วยอาการอย่างนี้ (อติ ม ชโน ชานาตุ) ความว่า เมื่อมีความปรารถนาลามก ภิกษุไม่อยู่ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยคิดว่า ชนจรรู้จักเราอย่างนี้ ด้วยประสงค์ความยกย่องคุณอันไม่มี. แต่ความตอนต้น มีสาระกว่า.

คำว่า อต ในคำว่า อตโช นี้ เป็นนิบาตลงในอรรถอย่างอื่น. คำว่า โช เป็นนิบาตลงในอวชาธนะ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุจงประพฤติพรหมจรรย์ ดังนี้ อันมีความอื่นจากการหลอกลวงเป็นต้นนั่นเอง. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะ ทรงแสดงถึงประโยชน์นั้น จึงตรัสว่า เพื่อการสำรวมและการละ ดังนี้

ในคำว่า เพื่อการสำรวมและการละ นั้น สังวรมี ๕ อย่าง คือ ปาติโมกขสังวร ๑ สติสังวร ๑ ญาณสังวร ๑ ชันติสังวร ๑ วิริยสังวร ๑. ในสังวร ๕ เหล่านั้น ที่ชื่อว่า ปาติโมกขสังวร มาแล้วโดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงพร้อมด้วยความสำรวมในปาติโมกข์นี้* ท่านเรียกว่า สีสสังวรก็มี. สติสังวรนี้ มาแล้วในคำว่า ภิกษุ ฯลฯ ชื่อว่า รักษาจักขุนทรีย์ ชื่อว่า ย่อมถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์.* ญาณสังวรนี้ มาแล้วในกาถาว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า อชิตะ สติเป็นเครื่อง
ห้ามกระแสนในโลภ เรากล่าวความสำรวมกระแสนทั้งหลาย
กระแสนเหล่านั้น พึงทำลายด้วยปัญญา" ดังนี้.

ชันติสังวรนี้ มาแล้วโดยนัยมีอาทิว่า เป็นผู้อดทนต่อความหนาว ความร้อน.* วิริยสังวรนี้ มาแล้วโดยนัยมีอาทิว่า ไม่อดกลั้นกามวิตกที่ เกิดขึ้นแล้ว.* แต่โดยเนื้อความ เจตนาและวิริย ที่เป็นไปแล้วด้วยการ ละปาณาติบาตเป็นต้นและด้วยการกระทำวัตรปฏิบัติ โดยย่อคือการสำรวม กายและวาจาทั้งปวง โดยพิสดารคือการไม่ล่วงกองอาบัติ ๗ ชื่อว่า

๑. อภ. วิ. ๓๕/๖๐๒/๓๓๑. ๒. ที. สี. ๕/๑๒๒/๕๓. ๓. จ. สุ. ๒๕/๔๒๕/๕๓๐.
๔. ม. มุ. ๑๒/๑๕/๑๔. ๕. ม. มุ. ๑๒/๑๗/๑๕.

สัสสังวร. สติสังวร คือสตินั่นเอง หรือกุศลชั้นอันมีสติเป็นประธาน.
 ญาณสังวร คือญาณนั่นเอง. กุศลชั้นอันเป็นไปแล้วด้วยความอดกลั้น
 เพราะมือโทะสะเป็นประธาน ชื่อว่า ขันติสังวร. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า
 “ปัญญา.” ความเพียร อันเป็นไปแล้วด้วยความอดกลั้นกามวิตกเป็นต้น
 ชื่อว่า วิริยสังวร. ในสังวรเหล่านั้น ฟังทราบว่ ข้อที่ ๑ ชื่อว่า สังวร
 เพราะป้องกันความเป็นผู้ทุศีล มีกายทุจริตเป็นต้น ข้อที่ ๒ ชื่อว่า สังวร
 เพราะป้องกันความหลงลืม ข้อที่ ๓ ชื่อว่า สังวร เพราะป้องกันความไม่รู้
 ข้อที่ ๔ ชื่อว่า สังวร เพราะป้องกันความไม่อดทน ข้อที่ ๕ ชื่อว่า สังวร
 เพราะสำรวม คือปิดกั้นความเกียจคร้าน. อธิบายว่า เพื่อการสำรวม
 คือเพื่อให้สำเร็จการสำรวม เพื่อประโยชน์แก่การสำรวมนั้น ด้วยประการ
 ฉะนี้.

แม้ปหานะ (การละ) ก็มี ๕ อย่าง คือ ตทังคปหานะ ๑
 วิกัมภณปหานะ ๑ สมุจเฉทปหานะ ๑ ปฏิปัสสัทธิปหานะ ๑ นิสสรณ-
 ปหานะ ๑. ในปหานะเหล่านั้น ข้อที่ควรกล่าว ได้กล่าวไว้แล้วใน
 อรรถกถापฐมสูต ในเอกนิบาตมาก่อนแล้ว. อธิบายว่า เพื่อการละ
 คือ เพื่อให้สำเร็จการละ เพื่อประโยชน์แก่การละ เพราะสละ หรือ
 เพราะกำล้งกิเลสมีรากะเป็นต้น อย่างนั้น ๆ แม้ทั้ง ๕ อย่าง.

ในค่านั้น เกจิอาจารย์กล่าวว่า “การห้ามกิเลสเข้าไปในจิตสันดาน
 ด้วยการสำรวม, การห้ามกิเลสเข้าไปในจิตสันดาน และการถอน ด้วย
 ปหานะ.” ก็แม้โดยทั้ง ๒ อย่าง ฟังเห็นว่า ทั้ง ๒ อย่าง สมบูรณ์
 ตามควร. ความจริง ชรรรมมีศีลเป็นต้น ชื่อว่า สังวร เพราะการสำรวม
 ชื่อว่า ปหานะ เพราะการละ.

ในคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า เครื่องกำจัดจัญไร
 (อนิธิห์) ความว่า อันตรายทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ทั้งที่
 เป็นไปในสัมปรายภพ ท่านเรียกว่า จัญไร. ชื่อว่า อธิห์ เพราะพรหม-
 จรรย์กำจัดจัญไร คือ ทำให้พินาศ ได้แก่ ละ. คำว่า อนุ อธิห์ เป็น

อนิธิ์ คือ กัจจัญญไโร ได้แก่ ศาสนพหุพหุจรรยและมรรคพหุพหุจรรย. อีกอย่างหนึ่ง อุปกิเลสมีต้นตอเป็นต้น ชื่อว่า อธิทา เพราะนำไป คือ เป็นไปกับด้วยจัญไรทั้งหลาย อันหาประโยชน์มิได้. ชื่อว่า อนิธิ์ เพราะไม่มีจัญไร. หรือลัทธิของเดียรภี ตามความที่ได้กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า อธิทา. พหุพหุจรรยนี้ชื่อว่า อนิธิ์ เพราะตรงกันข้ามกับ ลัทธิเดียรภีนั้น ปาฐะว่า อนิธิ์ ดังนี้บ้าง. มีอธิบายว่า วิจิทจินา ชื่อ อธิ์ เพราะมีความจัญไรในธรรมทั้งหลายไม่น้อย. พหุพหุจรรยชื่อว่า อนิธิ์ เพราะไม่มีความสงสัย เพราะเมื่อผู้ปฏิบัติตามคำสอน ที่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประกาศแล้ว เป็นผู้หมดสงสัย. อธิบายว่า พหุพหุจรรยเป็นอุปปัจจย (ไม่อาศัยสิ่งอื่น). สมดังที่ท่านกล่าวว่า "พระธรรมเป็นอตัการจ" (ไม่มีวิตกกังวล) เพราะผู้รู้ พึงรู้เอง. เพื่อให้ง่าย ในคถา ภาจิจาจารย์จึงกล่าวทำเป็นทีมะ (เสียงยาว) ว่า อนิธิ์ ดังนี้.

พหุพหุจรรยชื่อว่า เป็นเหตุให้ถึงฝั่งคือนิพพาน เพราะเป็นเหตุ ให้ถึงที่สุด คือที่ฝั่ง คือฝั่ง อันได้แก่นิพพาน. อธิบายว่า มีวิมุตติ เป็นรส เพราะวิมุตติเป็นรสเป็นเหตุให้ถึงนิพพาน โดยส่วนเดียวเท่านั้น พหุพหุจรรยนั้น เป็นเหตุให้ถึงฝั่งคือนิพพาน. คำว่า นั้น (โส) ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใดทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ถ้วน ทรงทำลาย สรรพกิเลสแล้วจึงทรงตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้นได้ทรงแสดง คือ ทรงชี้แจง. อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าว อริยมรรคว่า หยั่งลงสู่นิพพาน เพราะเว้นอริยมรรคนั้นเสียแล้ว จะไม่มีการหยั่งลงสู่พระนิพพานได้เลย และเพราะอริยมรรคนั้นไม่หน่วงเหนี่ยว พระนิพพานแล้วจะเป็นไปไม่ได้. อนึ่ง พหุพหุจรรยนั้น ชื่อว่า เป็นเหตุ ให้ถึงฝั่งคือพระนิพพาน เพราะเป็นเหตุให้บรรลุถึงพระนิพพานนั้น โดย ส่วนเดียว. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อันเป็นเหตุให้ถึงฝั่งคือพระนิพพาน (นิพพานโนครคานิ) ได้แก่ เป็นเหตุให้ถึงภายในแห่งพระนิพพาน. อธิบาย ว่า มรรคพหุพหุจรรย กระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ แล้วจึงเป็นไป

คือ เป็นไปทั่วในภายในพระนิพพานนั้นนั่นเอง.

คำว่า ผู้มีประโยชน์ใหญ่ (มหตฺเตหิ)* ได้แก่ พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้มีตนใหญ่ คือ มีอรรถาธิบายยิ่ง. พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ชื่อว่า เป็นผู้แสวงหาคุณใหญ่ เพราะเสาะแสวงหาพระนิพพานใหญ่ หรือ ชั้นมิตีลชั้นเป็นต้นอันใหญ่. พระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น ทรงดำเนินไปแล้ว คือ ปฏิบัติแล้ว.

ชื่อว่า ตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว (ยถา พุทฺเธน ทสฺสิตํ) ความว่า ชนเหล่าใดปฏิบัติมรรคพรหมจรรย์นั้น และศาสนพรหมจรรย์ อันมีประโยชน์นั้น โดยอาการที่เราผู้เป็นสัมมาสัมพุทธะแสดงธรรม มี อภิปัญญาธรรม (ธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง) เป็นต้น โดยความเป็นอภิปัญญาธรรม เป็นต้นนั้นแล ชนเหล่านั้นเป็นผู้กระทำตามคำสั่งสอน คือ กระทำตาม โอวาทของเราผู้เป็นศาสดา ผู้พร่ำสอน ด้วยประโยชน์ปัจจุบันและ สัมปรายภพ ตามสมควร จักกระทำที่สุด คือ ที่สุดรอบ ได้แก่ ความ เป็นไปไม่ได้แห่งวัฏทุกข์ทั้งสิ้น หรือจักกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานอัน เป็นที่สุดแห่งทุกข์ได้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาสูตรที่ ๔ จบ

๙. ทุติยนกฺขนาสูตร ว่าด้วยพรหมจรรย์เครื่องกำจัดจัญไร

[๒๑๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย พรหมจรรย์นี้ ภิกษุไม่อยู่ประพฤติเพื่อจะหลอกลวงชน ไม่อยู่ประพฤติเพื่อจะประจบชน ไม่อยู่ประพฤติเพื่ออันสงสาคือลบล้างการและความสรรเสริญ ไม่อยู่ประพฤติด้วยคิดว่า ชนจงรู้จักเราด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย ที่แท้พรหมจรรย์นี้ ภิกษุอยู่ประพฤติเพื่อความรู้อยิ่งและเพื่อกำหนดรู้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ได้ทรงแสดง
พรหมจรรย์เครื่องกำจัดจัญไร อันเป็นเหตุให้ถึงฝั่งคือ
นิพพาน เพื่อความรู้อยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ ทางนี้
พระพุทธรเจ้าทั้งหลายผู้มีประโยชน์ใหญ่ ผู้แสวงหา
คุณใหญ่ ทรงดำเนินไปแล้ว ชนเหล่าใด ๆ ย่อม
ปฏิบัติพรหมจรรย์นั้น ตามที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดงแล้ว
ชนเหล่านั้น ๆ ผู้กระทำตามคำสั่งสอนของพระศาสดา
จักกระทำสิ่งที่สุดแห่งทุกข์ได้.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้
สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาทุติยนุกหนาสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

คำว่า เพื่อความรู้ยิ่ง (อภิขยตถ) ได้แก่ เพื่อความรู้ธรรมทั้งปวง โดยจำแนกมีกุศลเป็นต้น และโดยจำแนกมีฉันทเป็นต้น โดยไม่วิปริตด้วยความรู้อันวิเศษยิ่ง. คำว่า เพื่อกำหนดรู้ (ปริขยตถ) ได้แก่ เพื่อกำหนดรู้และเพื่อก้าวล่วงธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ โดยนัยมีอาทิว่า นี่เป็นทุกข์ ดังนี้.

ในค่านั้น ความรู้ยิ่งในสิ่งที่ควรรู้อย่าง เป็นวิสัยของอริยสัจ ๔. ก็การรู้รอบ คือ การกำหนดรู้. ฌีว่า การกำหนดรู้ เป็นวิสัยของทุกขสัจไซ้ร พรหมจรรย์เว้นจากการตรัสรู้ด้วยปหานะ สัจฉิกิริยา และภาวนา ย่อมเป็นไปไม่ได้. พึงทราบว่า ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาปหานะเป็นต้น. บทที่เหลือ มีเนื้อความได้กล่าวไว้แล้วในสูตรตามลำดับ.

อรรถกถาสูตรที่ ๔ จบ

๑๐. โสมนัสสสูตร

ว่าด้วยธรรม ๒ อย่าง ให้ถึงความสิ้นทุกข์

[๒๑๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ เป็นผู้มากไปด้วยสุขและโสมนัสอยู่ในปัจจุบัน เป็นผู้ปรารภความเพียรแล้วโดยแบบคายน เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ธรรม ๒ ประการเป็นไฉน คือ ความสังเวชในฐานะอันเป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช ๑ ความ

เพียรโดยแบบกายแห่งบุคคลผู้สังเวช ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการนี้แล เป็นผู้มากไปด้วยสุขและโสมนัสอยู่ในปัจจุบัน เป็นผู้ปรารถนาความเพียรแล้วโดยแบบกาย เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต มีความเพียร มีปัญญาเครื่อง
รักษาตน พิจารณาโดยชอบแล้วด้วยปัญญา พึง
สังเวชในฐานะอันเป็นที่ตั้งแห่งความสังเวชทีเดียว ภิกษุ
ผู้มีปกติอยู่อย่างนี้ มีความเพียร มีความประพฤตีสงบ
ไม่ฟุ้งซ่าน หมั่นประกอบอุบายเป็นเครื่องสงบใจ พึง
ถึงความสิ้นไปแห่งทุกข์ได้.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

โสมนัสสูตร ที่ ๑๐ จบ
วรรคที่ ๑ จบ

อรรถกถาโสมนัสสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑๐ ดังต่อไปนี้.

ในคำว่า เป็นผู้มากไปด้วยความสุขและโสมนัส (สุขโสมนัส-
พหุโต) นี้มีอธิบายดังนี้ คำว่า สุข (สุข) ได้แก่ สุขทางกาย. คำว่า
โสมนัส (โสมนัส) ได้แก่ สุขทางใจ. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า
-ผู้ที่มีสุขทางกายและสุขทางใจเป็นไปเนื่อง ๆ เป็นผู้มากไปด้วยความสุข

และโสมันต."

คำว่า กำเนิด (โยนิ) ความว่า ส่วนแห่งชั้น เรียกว่า กำเนิดมาแล้วในคำมีอาทิว่า สาริบุตร กำเนิด ๔ เหล่านี้แล." ได้แก่ เหตุ ในคำมีอาทิว่า ก็แล ภูมนี้เป็นเหตุเพื่อบรรลุลผล" ดังนี้. และได้แก่ ปัสสาวมรรค ในคำมีอาทิว่า เราไม่กล่าวผู้ที่เกิดทางช่องกำเนิด มีมารดาเป็นแดนเกิด ว่าเป็นพรหมณ์. และสมกรรมชวาท (ลมเบ่ง) เกิดขึ้นกลับเด็กนั้นให้มีเท้าขึ้น ให้มีหัวลง แล้วให้พร้อมตลอดทางช่องกำเนิดของมารดา. แต่ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาเหตุ. คำว่า อสุส คือ อนเน (แปลว่า โดย). คำว่า เป็นผู้ปรารภความเพียร (อารหุตา) ได้แก่ ตั้งไว้ ประคองไว้ หรือให้สำเร็จบริบูรณ์.

ในคำว่า เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย (อาสวานํ ขยาย) นี้ ชื่อว่า อาสวะ เพราะไหลออก. ท่านอธิบายว่า อาสวะทั้งหลายไหล คือ ชานอก จากตาบ้าง จากใจบ้าง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อาสวะ เพราะไหลจากกรรมถึงโคตรภู จากโอกาสถึงภวัคคพรหม. อธิบายว่า อาสวะทั้งหลาย กระทำโอกาสนั้นและกรรมเหล่านั้นไว้ในภายโนเป็นไปอยู่. อากรณ์มีความว่า ทำไว้ในภายโน. ชื่อว่า อาสวะ เพราะอรรกว่าหมักไว้นาน ดุจเครื่องดองมีน้ำหวานเป็นต้นบ้าง. น้ำหวานเป็นต้น ที่ชาวโลกหมักไว้นาน เรียกว่า "อาสวะ." ก็กิเลสเหล่านี้ ควรเป็นอาสวะ เพราะอรรกว่าหมักหมมไว้นาน สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้มีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย เวียนตันที่สุดของอวิชชา ย่อมไม่ปรากฏ อวิชชา มิได้มีแล้วก่อนจากนี้." อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อาสวะ เพราะไหลไปเล่นไปสู่สังสารทุกข์อันยืดยาว. ก็ในที่นี้ไม่มีคำพูดมาก่อน กิเลสทั้งหลาย ย่อมประกอบไว้ในที่ที่มา ว่า อาสวะ. คำหลัง ย่อมประกอบไว้แม้ในกรรม. อนึ่ง อาสวะทั้งหลาย หาใช่เป็นกรรมกิเลสโดยสิ้นเชิงไม่. แม้

อันตรายมีประการต่าง ๆ ก็เป็นอาสวะด้วยแท้. ด้วยว่า อาสวะอันมาในอภิธรรม มี ๔ อย่าง คือ กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ ภิญฺฐาสวะ ๑ อวิชชาสวะ ๑ เพราะฉะนั้น ก็เลศทั้งหลายมีกามราคะเป็นต้น ก็เป็นอาสวะ. แม้ในพระสูตร ท่านก็กล่าวถึงกรรมที่เป็นไปในภุมิ ๓ และอกุศลธรรมที่เหลือไว้ในที่นี้ว่า จุนทะ เราย่อมไม่แสดงธรรมเพื่อความป้องกันอาสวะทั้งหลายอันเป็นไปในปัจจุบันเท่านั้น.* ในคำนี้ว่า เพื่อความป้องกันอาสวะทั้งหลายอันเป็นไปในปัจจุบัน เพื่อกำจัดอาสวะทั้งหลายอันเป็นไปในสัมปรายาภ^๑ ท่านแสดงถึงการเข้าไปเบียดเบียนผู้อื่น ความเดือดร้อน การฆ่า การจองจำเป็นต้น และอุปัทวะมีประการต่าง ๆ อันเป็นทุกข์ในอบาย.

ก็อาสวะเหล่านั้น มาในวินัย ๒ อย่าง คือ เพื่อความป้องกันอาสวะทั้งหลายอันเป็นไปในปัจจุบัน ๑ เพื่อกำจัดอาสวะทั้งหลายอันเป็นไปในสัมปรายาภ ๑. อาสวะมาในสัพพาสวสูตร ๓ อย่าง ในบาลีมีอาทิว่า อาวุโส อาสวะ ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ อวิชชาสวะ ๑ ดังนี้. ในสูตรอื่นก็อย่างนั้น. ในอภิธรรม อาสวะ ๓ รวมเป็น ๔ กับภิญฺฐาสวะ. โดยการแสดงรวมยอด อาสวะมี ๕ อย่าง คือ อาสวะนำสัตว์ไปนรกก็มี ๑ อาสวะนำสัตว์ไปในกำเนิดเดียรัจฉานก็มี ๑ อาสวะนำสัตว์ไปเปรตวิสัยก็มี ๑ อาสวะนำสัตว์ไปสู่มนุษยโลกก็มี ๑ อาสวะนำสัตว์ไปเทวโลกก็มี ๑. แต่ในที่นี้ ท่านประสงค์เอากกรรมเท่านั้นเป็นอาสวะ. ในฉกกนิบาต อาสวะ มี ๖ อย่าง โดยนัยเป็นต้นว่า อาสวะทั้งหลาย พึงละเพราะการสำรวม ก็มี. โดยการแสดงถึงความป้องกันอาสวะทั้งปวง อาสวะเหล่านั้นมี ๗ อย่าง รวมกับธรรมอันทสฺสนะพึงละ. แต่ในที่นี้ โดยการแสดงในอภิธรรม พึงทราบว่า ท่านประสงค์เอาอาสวะ ๔.

ในคำว่า เพื่อความสิ้นไป (ขยาย) นี้ การทำลายอาสวะทั้ง

หลายพร้อมด้วยรส ในคำว่า อาสวะสิ้นไป เสื่อมไป แดกไป ทำลายไป ความไม่เที่ยง ความอันตรธาน ท่านกล่าวว่า ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย. อาการสิ้นไป ความไม่มี ความสิ้นสุด ความไม่เกิดแห่งอาสวะทั้งหลาย ในคำนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นอาสวะไว้สำหรับภิกษุผู้รู้ อยู่ ผู้เห็นอยู่” ดังนี้ ท่านกล่าวว่า “ความสิ้นไปแห่งอาสวะ” ดังนี้. อริยมรรคในคานี้ว่า

มรรคญาณที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระเสขะผู้ศึกษาอยู่ ผู้ดำเนินไปตามทางตรง ในเพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย อรหัตผล ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ แต่มรรคญาณที่ ๔ นั้น”

ท่านกล่าวว่า ความสิ้นไปแห่งอาสวะ. กล่าวผลในคำนี้ว่า เป็นสมณะเพราะสิ้นอาสวะทั้งหลาย.” กล่าวนิพพานในคานี้ว่า

อาสวะทั้งหลาย ย่อมเจริญแก่ผู้มองเห็นแต่โทษของผู้อื่น มีความสำคัญในการเพ่งโทษเป็นนิจ เขาไกลจากความสิ้นอาสวะ.”

ก็ในสูตรนี้ ท่านกล่าวว่า เพราะสิ้นอาสวะทั้งหลาย หมายถึงผล. อธิบายว่า เพื่อประโยชน์แก่อรหัตผล.

คำว่า ในฐานะอันเป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช (สังเวชนียะสุ ๓๐) ได้แก่ ในวัตถุอันควรสังเวช มีชาติเป็นต้น. วัตถุอันควรสังเวชเหล่านี้คือ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ อันนำไปสู่อบาย ในอดีต ในอนาคต เป็นทุกข์ มีวิภวะเป็นมูล ในปัจจุบันเป็นทุกข์ มีการแสวงหาอาหารเป็นมูล ชื่อว่า ในฐานะอันเป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบคำทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า โลกสันนิวาส ร้อนระอุ สับสน วุ่นวาย เดินทางผิด โลกถูกชรานำไป ไม่ยั่งยืน ไม่มีที่ต้านทาน ไม่เป็นอิสระ โลก

ไม่มีอะไรเป็นของตน ต้องละสิ่งทั้งปวงไป โลกพร่องอยู่เป็นนิจ ไม่รู้จักอึด เป็นทาสของตัณหา* ดังนี้ ชื่อว่า ฐานะอันเป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช ในที่นี้

คำว่า ด้วยความสังเวช (สสังเวชน) ได้แก่ ด้วยความสังเวช กล่าวคือความกลัวที่เกิดเพราะอาศัยวัตถุอันควรสังเวชมีชาติเป็นต้น. แต่โดยอรรถ ญาณพร้อมด้วยโสดาปัตติผล ชื่อว่า ความสังเวช. คำว่า แห่งบุคคลผู้สังเวช (สสังเวชน) ความว่า แห่งบุคคลผู้เกิดความสังเวชเพราะทุกข์มีชาติเป็นต้นหลาย ๆ อย่าง นับแต่หยั่งลงสู่ครรภ์เป็นต้น อาจารย์บางพวกกล่าวว่า สสังเวชน บ้าง. คำว่า ด้วยความเพียรโดยแบบคายน (โยนิโส ปธานน) ได้แก่ ด้วยความเพียรโดยอุบาย คือ ด้วยความเพียรชอบ. จริงอยู่ สัมมวาทยามะนั้น ท่านกล่าวว่า "เป็นปธาน" เพราะเป็นที่ตั้งความเพียร และเพราะให้สำเร็จภาวนาขั้นสูงสุด ดุจผู้ที่ละอกุศลธรรมได้ กุศลธรรมย่อมถึงการทำภาวนาให้บริบูรณ์ ฉะนั้น

ในค่านั้น ภิกษุไม่เห็นที่ต้านทาน ที่เร้น ที่พึงไร ๆ ในภพเป็นต้น ด้วยความสังเวช ไม่ติดในภพนั้น มีใจไม่เกียวกะ และหมดความรู้สึกในอันที่จะหันกลับไป เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อสิ่งนั้น จึงเป็นผู้โน้มไปเพื่อนิพพาน โน้มไปเพื่อนิพพาน โอนไปเพื่อนิพพาน โดยแท้. ภิกษุนั้น เป็นผู้มากไปด้วยโยนิโสมนสิการเพราะอาศัยกัลยาณมิตร เป็นผู้ประกอบไปด้วยธัมมจริยอันบริสุทธิ์ เป็นผู้ประกอบและชวนชวายนในสมณะและวิปัสสนา ย่อมเบื่อง่ายในสังขารทั้งปวง ชวนชวายให้เกิดวิปัสสนา. ข้อที่ภิกษุเป็นผู้มากด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นผู้ประกอบด้วยธัมมจริยอันบริสุทธิ์ เป็นผู้ประกอบและชวนชวายนในสมณะและวิปัสสนา พึงทราบความเป็นผู้มากด้วยสุขและโสมนัส ในปัจจุบันนั้นแล. ด้วยเหตุที่ภิกษุเป็นผู้ตั้งอยู่ในสมณะ เป็นผู้ประกอบและชวนชวายนในวิปัสสนา ย่อมเบื่อง่ายในสังขารทั้งปวง ชวนชวายให้เกิดวิปัสสนานั้น พึงทราบว่า

* จ. ปฏ. ๓๑/๒๘๔/๑๘๔.

เป็นผู้ปรารถนาเหตุ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.

ในคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า พึงสังเวช (สฺวิชฺเชเดว) ได้แก่ พึงสังเวช คือ พึงทำความสลดใจนั่นเอง. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า สฺวิชฺชิตฺวาน ก็มี. อธิบายว่า เป็นผู้มีความสลดใจตามนัยดังกล่าวแล้ว. คำว่า ผู้เป็นบัณฑิต (ปณฺธิโต) ได้แก่ ผู้มีปัญญา. อธิบายว่า ได้แก่ ตีเหตุกปฏิสนธิ (การปฏิสนธิด้วยเหตุ ๓ ประการ). ข้อว่า พิจารณาโดยชอบด้วยปัญญา (ปญฺญา ย สมเวกฺขิย) ได้แก่ พิจารณาสังเวควัตถุ (วัตถุอันควรให้เกิดความสังเวช) ด้วยความสลดใจ โดยชอบด้วยปัญญา. อีกอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วโดยชอบด้วยปัญญา. บทที่เหลือในที่ทั้งปวง มีความง่ายทั้งนั้น.

อรรถกถาสูตรที่ ๑๐ จบ

พรรณนาวรรคที่ ๑ ในทุกนิบาต

แห่งอรรถกถาอติวุตตกะ ชื่อปรมัตถทีปนี จบด้วยประการฉะนี้.

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้

๑. ปฐมภิกขุสูตร ๒. ทุตติยภิกขุสูตร ๓. ตปณีย-
สูตร ๔. อตปณียสูตร ๕. ปฐมศีลสูตร ๖. ทุตติยศีลสูตร
๗. อาคาปิสูตร ๘. ปฐมนกฺขนาสสูตร ๙. ทุตติยนกฺขนาส-
สูตร ๑๐. โสมนัสสสูตร.

อิติวุตตกะ ทุกนิบาต วรรคที่ ๒

๑. วิตักกสูตร

ว่าด้วยวิตกของพระพุทธเจ้า ๒ ประการ

[๒๑๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย วิตก ๒ ประการ คือ เขมวิตก ๑ วิเวกวิตก ๑ ของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมบังเกิดขึ้นเนื่อง ๆ. ภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตมีความไม่เบียดเบียนเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในความไม่เบียดเบียน วิตกนี้นั้นแลของพระตถาคตนั้น ผู้มีความไม่เบียดเบียนเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในความไม่เบียดเบียน ย่อมบังเกิดขึ้นเนื่อง ๆ ว่า เราจะไม่เบียดเบียนสัตว์อะไร ๆ ผู้สะดุ้งหรือผู้มั่นคงให้ลำบากด้วยการกระทำนี้. ภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตผู้มีความสัจเป็นที่ยินดี ยินดีแล้วในความสัจ วิตกนี้นั้นแลของพระตถาคตนี้ ผู้มีความสัจเป็นที่ยินดี ยินดีแล้วในความสัจ ย่อมบังเกิดขึ้นเนื่อง ๆ ว่า อกุศล เราละได้แล้ว. ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล แม้เธอทั้งหลายก็จะเป็นผู้มีความไม่เบียดเบียนเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในความไม่เบียดเบียนอยู่เกิด วิตกนี้นั้นแลของเธอทั้งหลายนั้น ผู้มีความไม่เบียดเบียนเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในความไม่เบียดเบียน จักบังเกิดขึ้นเนื่อง ๆ ว่า เราทั้งหลายจะไม่เบียดเบียนสัตว์อะไร ๆ ผู้สะดุ้งหรือผู้มั่นคงให้ลำบากด้วยการกระทำนี้. ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจง

เป็นผู้มีความสัจเป็นที่ยืนยันดี ยินดีแล้วในความสัจอยู่เกิด วิตกนี้
นั้นแลของเขอทั้งหลายนั้น ผู้มีความสัจเป็นที่ยืนยันดี ยินดีแล้วใน
ความสัจ จักบังเกิดขึ้นเนื่อง ๆ ว่า อะไร ชื่อว่า อกุศล อกุศลอะไร ๆ
ที่เราทั้งหลายยังละไม่ได้แล้ว เราทั้งหลายจะละอกุศลอะไร.

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว. ในพระสูตรนั้น พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

วิตก ๒ ประการของพระตถาคตผู้เป็นพระพุทธเจ้า
ผู้ครอบงำมารอันผู้อื่นไม่พึงครอบงำได้ ป่อมเกิดขึ้น
เนื่อง ๆ พระตถาคตผู้เป็นพระพุทธเจ้านั้นได้แสดง
เขมวิตกข้อที่ ๑ ลำดับนั้น ได้ประกาศวิเวกวิตกข้อที่
๒. เรากล่าวมุนีผู้บรรเทาความมืด ผู้ถึงฝั่ง ผู้
แสวงหาคุณอันใหญ่หลวง ผู้ถึงคุณอันพระสัมมาสัม
พุทธเจ้าทั้งหลายพึงถึง ผู้มีความชำนาญ ผู้ไม่มีอาสวะ
ผู้ข้ามวัฏทุกข์อันเป็นยาพิษ ผู้น้อมไปแล้วในธรรม
เป็นที่สันติตนหา ผู้ทรงไว้ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุดนั้นแลว่า
ผู้ละมาร ผู้ถึงฝั่งแห่งชรา. พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มี
ปัญญาดี มีพระจักรรอบคอบ ผู้ปราศจากความโศก
ขึ้นสู่ปราสาทอันสำเร็จด้วยธรรม (ปัญญา) ป่อมพิจารณา
เห็นหมูชนผู้ยังข้ามความโศกไม่ได้ ผู้ถูกชาติและชรา
ครอบงำ เปรียบเหมือนนบุรุษผู้มีจักขุ ยืนอยู่บนยอด
ภูเขาหิน พึงเห็นหมูชนได้โดยรอบ ฉะนั้น.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาวรรคที่ ๒

อรรถกถาวิตักกสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑ แห่งวรรคที่ ๒ ดังต่อไปนี้.

ตถาคคศัพท์ในคำว่า ตถาคค ภิกขเว นี้ ย่อมปรากฏใน
โวหารว่า สัตว์ และสัมมาสัมพุทธะเป็นต้น. ปรากฏในโวหารว่า สัตว์
ในข้อมีอาทิว่า เป็นความจริงอย่างนั้น สัตว์นี้มีความตายเป็นเบื้องหน้า.*
ปรากฏในโวหารว่า สัมมาสัมพุทธะ ในข้อมีอาทิว่า

ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอนอบน้อมพระตถาคคคือ
พระพุทธเจ้า ผู้อันเทพและมนุษย์บูชาแล้ว ขอความ
สวัสดิ์ จงมีแก่ข้าพเจ้าทั้งหลายเกิด."

ปรากฏในโวหารว่า ธรรม ในข้อมีอาทิว่า

ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอนอบน้อมพระตถาคคคือ
พระธรรม อันเทพและมนุษย์บูชาแล้ว ขอความสวัสดิ์
จงมีแก่ข้าพเจ้าทั้งหลายเกิด."

ปรากฏในโวหารว่า สงฆ์ ในข้อมีอาทิว่า

ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอนอบน้อมพระตถาคคคือ
พระสงฆ์ ผู้อันเทพและมนุษย์บูชาแล้ว ขอความสวัสดิ์
จงมีแก่ข้าพเจ้าทั้งหลายเกิด."

แต่ในที่นี้ปรากฏในโวหารว่า สัมมาสัมพุทธะ. เพราะฉะนั้น ใน
คำว่า ตถาคค นี้ ท่านกล่าวถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า เป็นตถาคค
ด้วยเหตุ ๘ ประการ. เหตุ ๘ ประการเป็นไฉน. ชื่อว่า ตถาคค เพราะ
เสด็จมาอย่างนั้น. ชื่อว่า ตถาคค เพราะเสด็จไปอย่างนั้น. ชื่อว่า ตถาคค
เพราะทรงถึงลักษณะที่แท้จริง. ชื่อว่า ตถาคค เพราะตรัสรู้ธรรมที่แท้

จริง โดยความเป็นจริง. ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงเห็นความแท้จริง. ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงสั่งสอนสิ่งที่แท้จริง. ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงกระทำแต่ความแท้จริง. ชื่อว่า ตถาคต เพราะอรรกว่าทรงครอบงำ.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จมาอย่างนั้น เป็นอย่างไร ? ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบำเพ็ญทานบารมี ทรงบำเพ็ญศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิฐานบารมี เมตตาบารมี และอุเบกขาบารมี ทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ถ้วน คือ บารมี ๑๐ เหล่านี้ อุပဘารมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ ทรงบริจาคมหาบริจาค ๕ เหล่านี้ คือ บริจาคอวัยวะ ๑ บริจาคตน ๑ บริจาคทรรพย์ ๑ บริจาคมรรยา ๑ บริจากราชสมบัติ ๑ โดยทำนองเดียวกับที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายมีพระวิปัสสีเป็นต้น เสด็จมาอย่างใด แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ก็เสด็จมาอย่างนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ตถาคต. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

พระมุนีทั้งหลายมีพระวิปัสสีเป็นต้น เสด็จมาสู่ความเป็นพระสัมพุทธเจ้าในโลกนี้อย่างใด แม้พระศากยมุนีนี้ ก็เสด็จมาเหมือนอย่างนั้น ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระจักขุ จึงชื่อว่า ตถาคต ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาอย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตถาคต ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปอย่างนั้น เป็นอย่างไร ? ตอบว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีพระวิปัสสีเป็นต้น ซึ่งประสูติเดิวนั้น กรันประดิษฐานพระบาททั้งสองเสมอกันบนแผ่นดิน แล้วทรงหันพระพักตร์ไปทางทิศอุดร ย่างพระบาท ๗ ก้าวอย่างใด แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ก็เสด็จไปอย่างนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ตถาคต. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

พระพุทธเจ้าพระนามว่า ควัมปติ ประสูติในบัด

เดิวนั้น ทรงเหยียบบนแผ่นดินด้วยพระบาททั้งคู่เสมอกัน
 อันใด พระโคตมุนี ก็ฉันนั้น ทรงย่างพระบาทได้
 ๗ ก้าว หมูเทพพากันกันแสวงตณฺดร ครั้นพระองค์
 เสด็จไปได้ ๗ ก้าวแล้ว ทรงหยุดเหยียบแลดูทิศสม่ำเสมอ
 กันโดยรอบ ทรงเปล่งพระวาจาประกอบด้วยองค์ ๔
 เหมือนราชสีห์ยืนอยู่บนยอดเขา ฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าก็เสด็จไปอย่างนั้น จึงชื่อว่า ตถาคต ด้วย
 ประการฉะนี้

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงถึง
 ลักษณะที่แท้จริง เป็นอย่างไร ? ตอบว่า พระองค์ทรงถึง คือ บรรลุ
 ไม่ผิด ได้แก่ ตรัสรู้สามัญลักษณะ พร้อมด้วยลักษณะของรูปธรรม
 และอรูปธรรมทั้งปวง จริงแท้แน่นอน ด้วยญาณคต เพราะฉะนั้น จึง
 ชื่อว่า ตถาคต. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นนาถะ ทรงถึง
 สามัญลักษณะของพระองค์ แห่งธรรมทั้งปวง แท้จริง
 ที่เดียว ฉะนั้น พระองค์จึงชื่อว่า ตถาคต.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงถึงลักษณะที่แท้
 จริง ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงตรัสรู้
 ธรรมที่แท้จริงโดยความเป็นจริง เป็นอย่างไร ? ตอบว่า อริยสัจ ๔
 ชื่อว่า ธรรมแท้จริง. สมดังที่ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ความจริงแท้แน่นอน
 ไม่เป็นอย่างอื่น ๔ อย่างเหล่านี้ ๔ อย่างเป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลาย ทุกข์
 นี้เป็นอริยสัจเป็นความจริงแท้แน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่น.* ฟังทราบ
 ความพิสดารต่อไป พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้อริยสัจเหล่านั้น เพราะฉะนั้น
 จึงชื่อว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้ยิ่งซึ่งธรรมอันแท้จริง. เพราะ คต ศัพท์

* ส. มหา. ๑๔/๑๖๔๗/๕๓๕-๕๔๐.

ในที่นี้ มีความหมายว่า ตรัสรู้ยิ่ง. พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้ธรรมที่แท้จริง โดยความเป็นจริง ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงเห็นความแท้จริง เป็นอย่างไร ? ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงรู้ทรงเห็นโดยอาการทั้งปวงซึ่งรูปารมณอันมาทางจักขุทวาร ของสัตว์ทั้งหลายหาประมาณมิได้ ในโลกธาตุอันไม่มีประมาณ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งเทพและมนุษย์ เมื่อทรงรู้ทรงเห็นอย่างนี้ ทรงจำแนกรูปารมณนั้น ด้วยอารมณ์น่าปรารถนาเป็นต้น หรือด้วยการได้พบในพระอาทิตย์ สุตตะ มุตตะ วิญญุตตะ โดยนัยมีอาทิว่า รูปที่เรียกว่ารูปายตนะนั้น เป็นไฉน ? รูปใดเป็นสี อาคัสมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ ได้แก่สีขาว คราม สีเหลือง* โดยชื่อมากมาย หรือโดย ๑๓ วาระ หรือโดยนัย ๕๒ นัย เป็นความจริงแท้ทีเดียว ไม่จริงไม่มี. ในเสียงเป็นต้น อันมาทางโสตทวารเป็นต้น ก็มีนัยนี้. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดที่โลกทั้งเทวโลก ฯลฯ พร้อมทั้งเทพและมนุษย์ได้เห็นแล้ว ได้ฟังแล้ว ได้ทราบแล้ว ได้รู้แล้ว ได้ประสพแล้ว ได้แสวงหาแล้ว ได้คิดค้นแล้ว เรารู้สิ่งนั้นด้วยใจ ฯลฯ เรารู้ด้วยปัญญาอันยิ่งแล้วซึ่งสิ่งนั้น สิ่งนั้น ตถาคตทราบแล้ว แต่สิ่งนั้นไม่ปรากฏ (ไม่ติดพัน) ในตถาคต.* พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงเห็นความแท้จริง ด้วยประการฉะนี้. พึงทราบความหมายของคำว่า ตถาคโต ในอรรถว่า เห็นความแท้จริงในที่นี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงสั่งสอนสิ่งใดที่แท้จริง เป็นอย่างไร ? ตอบว่า ตลอดราตรีใด พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ตลอดราตรีใด เสด็จปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ในระหว่างนี้ คำสอนมีสุตตะ เคยยะเป็นต้นได้อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ในเวลาปริมาณ ๔๕ พรรษา (คำสอน)

ทั้งหมดนั้นบริสุทธิ์ บริบูรณ์ บำยิความมัวเมาในราคะเป็นต้น เป็นสิ่ง
จริงแท้แน่นอน เป็นเช่นเดียวกัน. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า จุนทะ
ตลอดราตรีใด ตถาคตตรัสรู้บุตรสมาสัมโพธิญาณ ราตรีใด ตถาคต
ปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ในระหว่างนี้ ตถาคต กล่าวพูด
ชี้แจงคำสอนใด (คำสอน) ทั้งหมดนั้น เป็นความจริงแท้ ไม่เป็นอย่างอื่น
เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ตถาคต.* คต ศัพท์ในที่นี้ มีความว่า กล่าว.
พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงสั่งสอนสิ่งที่แท้จริง ด้วย
ประการฉะนี้. อีกอย่างหนึ่ง การกล่าว ชื่อว่า อาคท อธิบายว่า คำพูด.
พึงทราบผลสำเร็จในที่นี้ อย่างนี้ว่า ชื่อตถาคโต เพราะแปลง ท อักษร
เป็น ต อักษร ในคำว่า ตโต อวิปริโต อาคโท อสฺส (มีคำพูดจริง
แท้ไม่แปรผัน).

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงกระทำ
แต่ความแท้จริง เป็นอย่างไร ? ตอบว่า จริงอยู่ พระวรกายของ
พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมอนุโลมตามพระวาจา แม้พระวากีอนุโลม
ตามพระวรกาย. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงเป็นผู้ตรัสอย่างใด
ก็ทรงทำอย่างนั้น และทรงทำอย่างใด ตรัสอย่างนั้น เมื่อพระองค์เป็น
อย่างนี้ พระวาจาเป็นอย่างใด แม้พระวรกายก็ไป คือ เป็นไป อย่าง
นั้น และพระวรกายเป็นอย่างใด แม้พระวากีเป็นอย่างนั้น. เพราะ
เหตุนี้ จึงชื่อว่า ตถาคต.* ด้วยเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตพูดอย่างใด ทำอย่างนั้น ทำอย่างใด พูดอย่าง
นั้น เพราะตถาคตพูดอย่างใด ทำอย่างนั้น ทำอย่างใด พูดอย่างนั้น
ฉะนั้นจึงชื่อว่า ตถาคต. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรง
กระทำแต่ความแท้จริง ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะอรรถว่า
ทรงครอบงำ เป็นอย่างไร ? ตอบว่า เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรง

กระทำภวคคพรหมไว้ในเบื้องบน ที่สุดเวจีไว้ในเบื้องล่าง ทรงครอบงำสรรพสัตว์ในโลกธาตุอันหาประมาณมิได้ในเบื้องขวาง คุณของพระองค์ ซึ่งหรือวัดไม่ได้ ด้วยศีลบ้าง สมาธิบ้าง ปัญญาบ้าง วิมุตติบ้าง วิมุตติญาณทัสสนะบ้าง โดยแท้จริง พระองค์ อันบุคคลซึ่งไม่ได้ วัดไม่ได้ เป็นเทวดายิ่งกว่าเทวดา ไม่มีเทวดายิ่งกว่า เป็นท้าวสักกะยิ่งกว่าท้าวสักกะทั้งหลาย เป็นพรหมยิ่งกว่าพรหมทั้งหลาย สูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตถาคต. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ตถาคต เป็นผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีผู้ใดครอบงำได้ เห็นทุกสิ่งทุกอย่าง ยังสัตว์ให้อยู่ในอำนาจ ในโลกพร้อมกับเทวโลก ฯลฯ ในหมู่สัตว์พร้อมกับเทพและมนุษย์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตถาคต.* นี้เป็นบทสำเร็จในข้อนั้น คำพูดก็เหมือนยา เป็นความงามแห่งเทศนา และเป็นการสะสมบุญ. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นผู้มีอำนาจมาก ทรงครอบงำผู้กล่าวคัดค้านทั้งหมดและโลกพร้อมด้วยเทวโลก ดุจหมอยาปราบงูด้วยยาทิพย์ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้ามีคำพูดพิเศษตามที่กล่าวแล้ว จริงแท้ ไม่แปรผัน ในการครอบงำชาวโลกทั้งปวง เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า ตถาคโต เพราะแปลง ท อักษรเป็น ต อักษร ด้วยประการฉะนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะอรรถว่า ทรงครอบงำ ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงรู้ คือ ทรงตรัสรู้ด้วยความแท้จริง. อธิบายว่า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงรู้ คือ ทรงหยั่งรู้โลกทั้งสิ้นด้วยจิรณปริญาณอันแท้จริง. ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงละโลกสมุทัย (ค้นหาเป็นต้นเหตุให้เกิดโลก) ด้วยปหานปริญาณอันแท้จริง. ชื่อตถาคต เพราะบรรลุลोकนิโรธ (ความดับต้นเหตุให้เกิดโลก) ด้วยการทำให้แจ้งอันแท้จริง. ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงไป คือ ปฏิบัติโลกนิโรธคามินีปฏิปทา (ปฏิบัติปฏิบัติให้ถึงความดับต้นเหตุซึ่งเป็นเหตุให้เกิด

โลก) ด้วยภาวนาอันแท้จริง. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตรู้แจ้งซึ่งโลก ตถาคตพ้นจากโลกแล้ว. ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตรู้แจ้งซึ่งจิตโลกสมุทัย ตถาคตละโลกสมุทัยได้แล้ว. ตถาคตรู้แจ้งซึ่งจิตโลกนิโรธ ตถาคตทำให้แจ้งโลกนิโรธแล้ว. ตถาคตรู้แจ้งซึ่งจิตโลกนิโรธคามินีปฏิปทา ตถาคตเจริญโลกนิโรธคามินีปฏิปทาชัดเจนแล้ว. ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดที่โลกทั้งเทวโลก ฯลฯ สิ่งทั้งปวงนั้น ตถาคตได้ตรัสรู้ยิ่งโดยชอบแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตถาคต* ด้วยประการฉะนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต ด้วยเหตุอื่นอีก ๘ ประการ คือ ชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จมาเพื่อความแท้จริง. ชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปเพื่อความแท้จริง. ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงตรัสรู้ความจริงแท้. ชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปอย่างนั้น. ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงเป็นอย่างนั้น. ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงเป็นไปอย่างนั้น. ชื่อว่า ตถาคต เพราะไม่เสด็จไปจากความแท้จริง. ชื่อว่า ตถาคต เพราะความที่พระองค์เสด็จไปอย่างนั้น.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จมาเพื่อความแท้จริง เป็นอย่างไร ? ตอบว่า มหาปฎิญญาอันใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นสุเมธตาบสได้บำเพ็ญอภินิหารอันประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ ดังที่ทันทกล่าวไว้ดังนี้ว่า

อภินิหารย่อมสำเร็จ เพราะความประชุมลงด้วย
ธรรม ๘ ประการ คือ ความเป็นมนุษย์ ๑ ความ
ถึงพร้อมด้วยเพศ ๑ เหตุ ๑ การเห็นพระศาสดา ๑
การบรรพชา ๑ ความถึงพร้อมด้วยคุณ ๑ อริการ ๑
ความมีฉันทะ ๑^๑

ดังนี้ ให้เป็นไปแล้ว ณ บาทมูลของพระที่บังกรทศพลว่า เรา
ข้ามโลกพร้อมทั้งเทวโลกแล้ว จักยังสัตว์ให้ข้ามบ้าง เราพ้นแล้ว จัก

ยังสัตว์ให้พ้นบ้าง เราฝึกแล้ว จักให้สัตว์ฝึกบ้าง เราปลดปล่อยแล้ว
 จักให้สัตว์ปลดปล่อยบ้าง เราบริณิพพานแล้ว จักให้สัตว์บริณิพพานบ้าง
 เราหมดจดแล้ว จักให้สัตว์หมดจดบ้าง เราตรัสรู้แล้ว จักให้สัตว์รู้บ้าง
 ดังนี้. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

จะมีประโยชน์อะไรแก่เรา ด้วยบุรุษผู้แสดงกำลัง
 ข้ามไปแต่ผู้เดียว เราบรรลุความเป็นพระสัมพันธัญญแล้ว
 จักยังมนุษย์พร้อมทั้งเทวดาให้ข้ามบ้าง.

จะมีประโยชน์อะไรแก่เรา ด้วยบุรุษผู้แสดงกำลัง
 ด้วยอธิการนี้ เราบรรลุสัมพันธัญญุตญาณแล้ว จะให้
 ชนเป็นอันมากข้ามบ้าง.

เราตัดกระแสสงสารได้แล้ว กำจัดภาพ ๓ ได้แล้ว
 ขึ้นสู่เรือคือพระธรรมได้แล้ว จักให้มนุษย์พร้อมด้วย
 เทวดาข้ามบ้าง.

จะมีประโยชน์อะไรแก่เรา ด้วยบุรุษผู้ทำให้แจ้งพระ
 ธรรม ด้วยเพศที่ไม่มีใครรู้จัก เราบรรลุสัมพันธัญญุตญาณ
 แล้ว จักเป็นพระพุทธเจ้าในโลกนี้กับทั้งเทวโลก* ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นโลกนาถ ไม่ทรงกล่าวให้ผิดมหัพปฏิญญา
 นั้นอันเป็นเหตุแห่งการค้นคว้า พิจารณา และสมาทาน ซึ่งเป็นบ่อเกิด
 แห่งธรรมอันทำให้เป็นพระพุทธเจ้า แม้ทั้งสิ้น เพราะพระองค์ทรง
 บำเพ็ญบารมี ๓๐ ถ้วน มีทานบารมีเป็นต้น โดยครบบริบูรณ์เป็นลำดับ
 โดยเอื้อเฟื้อ ตลอด ๔ อสงไขยกับแสนมหากัป ทรงบริจาคมหาบริจาด
 ๕ มีบริจาดอวัยะเป็นต้น ทรงเพิ่มพูนอธิฐานธรรม ๔ มีสังจาธิฐาน
 เป็นต้น ทรงสั่งสมบุญสมาทานและญาณสมาทาน ทรงยังความเพียรในเบื้องต้น
 ประพฤติธรรมในเบื้องต้น ทรงบอกธรรมและทรงประพฤติเป็นประโยชน์
 แก่พระญาติเป็นต้นให้ดียิ่งขึ้น ทรงบรรลุพุทธจริยา อันเป็นที่สุดอย่างยิ่ง

* จ. พุทธ. ๓๓/๒/๔๒๒.

แล้วจึงตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ. ฉะนั้น มหาปญฺญานัน
 ของพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น ความ
 ไม่จริงแท้แม้เพียงปลายขนทราย ย่อมไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์
 นั้น. จริงอย่างนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์เหล่านี้ คือ
 พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า พระปิณฑกตพล พระโกณฑัญญะ
 พระสุมังคละ ฯลฯ พระกัสสปะ ทรงอุบัติแล้วตามลำดับ ได้พยากรณ์
 สุขเมธดาบสนั้นว่า "จักเป็นพระพุทธเจ้า" ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
 ได้รับพยากรณ์ในสำนักของพระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย ๒๔ องค์ อย่างนี้ ครั้น
 ทรงได้รับอานิสงส์ที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้บำเพ็ญบารมีควรได้ แล้วจึง
 เสด็จมา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ตถาคต เพราะมา (เข้าถึง) คือบรรลุ
 ความเป็นผู้ตรัสรู้ด้วยความจริงแท้ อันเป็นมหาปญฺญาดังที่ได้กล่าว
 แล้วนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จมาเพื่อความ
 แท้จริง ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปเพื่อ
 ความแท้จริง เป็นอย่างไร ? ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นโลกนาถ
 ทรงเห็นหมู่สัตว์ได้รับทุกข์ใหญ่และความคับแค้น ทรงตั้งพระหฤทัยว่า
 ไม่มีใครอื่นจะเป็นที่พึ่งของหมู่สัตว์นั้นได้ เราเท่านั้น จักช่วยให้หมู่สัตว์
 นั้นพ้น ดังนี้ จึงได้ทรงบำเพ็ญบารมียิ่งใหญ่ ด้วยพระมหากุณา. ก็
 ครั้นทรงบำเพ็ญแล้ว ทรงชวนชวายเป็นให้เกิดประโยชน์แก่สัตว์โลกทั้ง
 สิ้นตามที่ทรงตั้งปณิธานไว้ ไม่ทรงห่วงใยในร่างกายและชีวิต ทรงบำเพ็ญ
 ทุกรกิริยาที่ทำได้ยากอย่างยิ่ง อันให้เกิดมิจิตสะดัง แม้ด้วยเหตุเพียงผู้อื่น
 ได้ยินได้ฟังเข้า ทรงปฏิบัติโดยประการที่การปฏิบัติของพระมหาโพธิสัตว์
 ทั้งหลาย อันจะเป็นส่วนแห่งการละ หรือจะเป็นส่วนแห่งความเศร้าหมอง
 หรือจะเป็นส่วนแห่งความตั้งอยู่ ก็ไม่ใช่ ที่แท้ยังมีส่วนอันวิเศษยิ่งขึ้นไป
 อีก จึงทรงรวบรวมโพธิสมาหารทุกอย่างตามลำดับ แล้วบรรลุสัมโพธิญาณ
 อันยอดเยี่ยม. ฉะนั้น ทรงมีพระหฤทัยอันพระมหากุณานั้นนาระดับเดือน

อยู่เสมอ ทรงละความยินดีในความสงัดและความสุขคือความหลุดพ้น
อันสงบอย่างยิ่ง ไม่ทรงคำนึงถึงความยกย่อง ดูหมิ่น และอาการผิด
ปกติที่ชนเหล่านั้นทำให้เกิดขึ้นในโลกอันมากด้วยชนพาล ทรงสำเร็จ
พุทธกิจทุกอย่างโดยการแนะนำเวไนยชน. อาการที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงประกอบด้วยพระมหากรุณาในสัตว์ทั้งหลาย ในพุทธกิจนั้น จักมีแจ้ง
ข้างหน้า. พระมหากรุณาในสัตว์ทั้งหลายของพระโลกนาถผู้เป็นพระพุทธเจ้า
เป็นอย่างไร แม้ของท่านผู้เป็นพระโพธิสัตว์ก็เป็นอย่างนั้น เป็นของแท้จริง
ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะเป็นเช่นเดียวกันในสูตรทั้งปวง มีมหาภินิหารกาล-
สูตรเป็นต้น และโดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จไป คือ ดำเนินไปเพื่อประโยชน์แก่โลก
ทั้งสิ้น ด้วยพระมหากรุณาอันแท้จริง มีรสเสมอกันในสรวพลีตว์อัน
ไม่มีกำหนดแม้ ๓. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จ
ไปเพื่อความแท้จริง ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงตรัสรู้
ความจริงแท้ เป็นอย่างไร ? ตอบว่า อริยมรรคญาณ ๔ ชื่อว่า ความ
แท้จริง. จริงอยู่ อริยมรรคญาณเหล่านั้น ชื่อว่า จริงแท้แน่นอน ไม่
เป็นอย่างอื่น เพราะไม่ผิดสภาวะและลักษณะพร้อมด้วยรส ของอริยสัจ
๔ อันเป็นเหตุแห่งความเป็นไป การกลับ และทั้งสองอย่างนั้น รวบรวม
ธรรมที่ควรรู้ไว้ทั้งหมดอย่างนี้ว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่ความดับ
ทุกข์ นี่ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ และของธรรมทั้งหลายเพื่อความ
เป็นไปโดยอาการไม่วิปริต อันได้แก่การไม่ลุ่มหลงและการตรัสรู้ในอริย-
มรรคญาณนั้น ซึ่งได้ด้วยการตัดขาดฝ่ายที่เศร้าหมอง ตรัสรู้ผูกพัน
สภาวะตามเป็นจริง อันมีวิภาคแห่งอริยมรรคญาณนั้นเป็นต้นว่า ทุกข์
มีการเบียดเบียน ปรุงแต่ง ผา แปรปรวนเป็นอรรถ, สมุทัยมีการชวนชวายเป็น
เหตุ พัวพัน ท่วงโยเป็นอรรถ, นิโรธ เป็นเครื่องสลัดออก สกัดจากกิเลส
ไม่ปรุงแต่ง อมตะเป็นอรรถ, มรรคมีการนำออกไป เหตุ ทัสสนะ

อธิบดีเป็นอรรถ ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่มีผู้อื่นแนะนำ ทรงถึง
คือ บรรลุซึ่งอริยมรรคญาณเหล่านั้นด้วยพระองค์เอง. เพราะฉะนั้น พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าจึงชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงตรัสรู้ความจริงแท้.

มรรคญาณ ควรให้แจ่มแจ้งด้วยประการใด อปัปฺปทญาณ (ญาณ
ที่ไม่มีอะไรกระทบได้) จตฺตปฺปัสสัทธิญาณ (ญาณคือปฐีสัมปทา ๔)
จตุเวสารัชชญาณ (ญาณคือเวสารัชชธรรม ๔) ปัญจคติปริจเฉทญาณ (ญาณ
คือกำหนดคติ ๕) ฉ อสากาณญาณ (ญาณคืออสาการณะ ๖) สัตตโพช-
ฌังคิภาวนญาณ (ญาณอันทำให้แจ้งซึ่งโพชฌงค์ ๗) อัญญมคคังคิภา-
วนญาณ (ญาณอันทำให้แจ้งซึ่งองค์แห่งมรรค ๘) นวามุขุพฺพวิหารสมาปัตติ-
ญาณ (ญาณคือการเข้าอนุพฺพวิหาร ๙) และทศพลญาณ (ญาณเป็นกำลัง
ของพระตถาคต ๑๐) ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ควรให้แจ่มแจ้งในกาลทั้ง
๓ โดยประการนั้น. ในมรรคญาณนั้น ควรรู้อย่างใดอย่างหนึ่ง มี
สภาวะกิจเป็นต้น มีที่อยู่พิเศษเป็นต้น และมีนามและโคตรอันเนื่องด้วย
ชั้นเป็นต้น ในชั้นธรรมาธิบายตนะที่เป็นอดีตอันแตกต่างกันมีเลวเป็นต้น
ของสัตว์ผู้แตกต่างกันมีความเลวเป็นต้น อันไม่มีประมาณในโลกธาตุอัน
ไม่มีประมาณ อนึ่ง พระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ข้องไม่มีอะไร
กระทบแล้ว ในความวิเศษ มีวรรณะ สันฐาน กลิ่น รส และผัสสะ
เป็นต้นของรูปธรรมอันเกิดขึ้นเพราะปัจจัยนั้น ๆ ในรูปธรรมทั้งหลายอัน
ละเอียดยิ่ง ตั้งอยู่ภายใน และอยู่ไกล อันเนื่องด้วยอนินทรีย์ ย่อม
เป็นไปโดยประจักษ์ในที่ทั้งปวง ดุจมะขามป้อมที่วางไว้บนฝ่ามือ. ญาณ
เหล่านี้ คือ ญาณในอนาคตและปัจจุบัน ก็เหมือนอย่างนั้น ชื่อว่า อปั-
ปฺปทญาณในกาลทั้ง ๓. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า "อปัปฺปทญาณ
ของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะ ในส่วนอดีต อนาคต ปัจจุบัน"
ก็ญาณเหล่านั้น ชื่อว่า จริงแท้ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะไม่
ผิดไปจากสภาวะและลักษณะ พร้อมด้วยรส แห่งธรรมทั้งหลายในญาณ

นั้น ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบรรลุนานเหล่านั้นด้วยสัทมภูญาณ จึงชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงตรัสรู้ความจริงแท้ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ปฏิสัมภิตา มี ๔ อย่าง คือ อตถปฏิสัมภิตา (ปัญญาแตกฉานในอรรถ) ๑ ชัมมปฏิสัมภิตา (ปัญญาแตกฉานในธรรม) ๑ นิรุตติปฏิสัมภิตา (ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ) ๑ ปฏิภาณปฏิสัมภิตา (ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ) ๑.

ในปฏิสัมภิตา ๔ นั้น ญาณอันถึงความแตกฉานในอรรถ เพื่อสามารถทำให้แจ้งและกำหนดที่พร้อมด้วยลักษณะ ของประเภทแห่งอรรถ ชื่อว่า อตถปฏิสัมภิตาญาณ. ญาณอันถึงความแตกฉานในธรรม เพื่อสามารถทำให้แจ้งและกำหนดที่พร้อมด้วยลักษณะ แห่งประเภทของธรรม ชื่อว่า ชัมมปฏิสัมภิตา. ญาณอันถึงความแตกฉานในการใช้ภาษา เพื่อสามารถทำให้แจ้งและกำหนดที่พร้อมด้วยลักษณะแห่งประเภทของนิรุตติ ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา. ญาณอันถึงความแตกฉานในปฏิภาณ เพื่อสามารถทำให้แจ้งและกำหนดที่พร้อมด้วยลักษณะ แห่งประเภทของปฏิภาณ ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ความรู้ในอรรถ ชื่อว่า อตถปฏิสัมภิตา ความรู้ในธรรม ชื่อว่า ชัมมปฏิสัมภิตา ความรู้ในอรรถ ในธรรม ในการใช้ภาษา ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา ความรู้ในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา.*

ก็ในอตถปฏิสัมภิตานี้ โดยย่อ ผลของเหตุ ชื่อว่า อรรถ เพราะไม่มีทุกข์และเพราะควรถึงอย่างยิ่ง ตามแนวของเหตุ. แต่โดยประเภท ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ คือ สิ่งใด ๆ ที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ๑ ความดับกิเลส ๑ คำพูดที่มีประโยชน์ ๑ วิบาก ๑ กิริยา ๑ ชื่อว่า อรรถ. ญาณอันถึงความแตกฉานในอรรถนั้น ของผู้พิจารณาอรรถนั้น ชื่อว่า อตถปฏิสัมภิตา. โดยย่อ ปัจจัยชื่อว่า ธรรม. เพราะปัจจัยนั้นย่อมจัดแจง ย่อมให้ประพฤติกเลและย่อมให้บรรลุถึงประโยชน์นั้น ๆ ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า

* ฉภ. วิ. ๓๕/๗๗๔/๓๔๘.

ธรรม. แต่โดยประเภท ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ คือ เหตุเป็นที่เกิด
 แห่งผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ๑ อริยมรรค ๑ คำที่เป็นภาสิต ๑ กุศล ๑
 อกุศล ๑ ชื่อว่า ธรรม. ญาณอันถึงความแตกฉานในธรรมนั้น ของผู้
 พิจารณาธรรมนั้น ชื่อว่า ชัมมปฏิสัมภิตา. แม้ข้อนี้ท่านก็กล่าวไว้ว่า ความ
 รู้ในทุกข์ ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิตา ความรู้ในทุกขสมุทัย ชื่อว่า ชัมม-
 ปฏิสัมภิตา ความรู้ในทุกขนิโรธ ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิตา ความรู้ใน
 ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ชื่อว่า ชัมมปฏิสัมภิตา ความรู้ในเหตุ ชื่อว่า
 ชัมมปฏิสัมภิตา ความรู้ในผลของเหตุ ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิตา. ธรรม^๒
 เหล่าใด เกิดแล้ว เจริญแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดยิ่ง
 แล้ว ปรากฏแล้ว ความรู้ในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิตา. ธรรม
 เหล่านั้น เกิดแล้ว เจริญแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดยิ่ง
 แล้ว ปรากฏแล้วจากธรรมใด ความรู้ในธรรมนั้น ชื่อว่า ชัมมปฏิสัมภิตา.
 ความรู้ในชราและมรณะ ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิตา ความรู้ในเหตุเกิดชรา
 และมรณะ ชื่อว่า ชัมมปฏิสัมภิตา ความรู้ในการดับชราและมรณะ ชื่อ
 ว่า อัตถปฏิสัมภิตา ความรู้ในปฏิบัติให้ถึงความดับชราและมรณะ ชื่อว่า
 ชัมมปฏิสัมภิตา ความรู้ในชาติ ในภพ ในอุปทาน ในตัณหา ในเวทนา
 ในผัสสะ ในสฬายตนะ ในนามรูป ในวิญญาน ในสังขารทั้งหลาย
 ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิตา ความรู้ในเหตุเกิดสังขาร ชื่อว่า ชัมมปฏิสัมภิตา
 ความรู้ในการดับสังขาร ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิตา ความรู้ในปฏิบัติให้ถึง
 ความดับสังขาร ชื่อว่า ชัมมปฏิสัมภิตา.

สมจริงดังพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรม
 วินัยนี้ ย่อมรู้ธรรม คือ สุตตะ เถยยะ ฯลฯ เวทลละ นี่ท่านเรียกว่า
 ชัมมปฏิสัมภิตา. ภิกษุนี้ย่อมรู้ความแห่งภาสิตนั้น ๆ ว่า นี่ เป็นเนื้อ
 ความแห่งภาสิตนี้ ดังนี้ ท่านเรียกว่า อัตถปฏิสัมภิตา. กุศลธรรมทั้ง
 หลายเป็นไฉน คือ สมัยใด กามาวจรกุศลจิต ปราปรูปารมณฺ์ ฯลฯ
 ชัมมารมณฺ์ สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นแล้ว สมัย

นั้น ธรรมเป็นผัสสะ ไม่พึงชาน ฯลฯ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เป็น
กุศลธรรม. ความรู้ในกุศลธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ชัมมปฏิสัมภิตา ความ
รู้ในวิบากของกุศลธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิตา* ดังนี้เป็นต้น.
พึงทราบความพิสดารต่อไป.

ภาษาตามสภาพ คือ คำพูดคือโวหารที่เป็นจริง ในอรรถและ
ในธรรมนั้น ความรู้ถึงความแตกฉานในภาษาถิ่นของสัตว์ทั้งปวง ใน
การพูดภาษาตามสภาพ โดยภาษามคธว่า นี่เป็นภาษาตามสภาพ นิมิใช้
ภาษาตามสภาพ ดังนี้ ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา. ความรู้ในญาณของผู้
พิจารณากระทำญาณแม้ทั้งหมดอันเป็นไปแล้วโดยพิสดาร ด้วยโคจรกิจ
เป็นต้น (ธรรมเป็นอารมณ์) ในญาณเหล่านั้น ตามที่กล่าวแล้วให้เป็นอารมณ์
ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา. ปฏิสัมภิตาญาณ ๔ เหล่านี้ ที่พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าทรงบรรลุด้วยพระองค์เอง จึงเป็นจริงแท้แน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่น
เพราะเป็นไปในอาการไม่วิปริต โดยตรัสไม่ผิดในวิสัยของพระองค์นั้น ๆ
มีอรรถและธรรมเป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะ
ทรงตรัสรู้ความจริงแท้ แม้ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้ ทรงเห็น ทรงบรรลุ ตรัสรู้ยิ่ง
ถึงข้อควรแนะนำทั้งปวงนั้น โดยอาการทั้งหมด. จริงดังนั้น พระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสรู้อภิไญยธรรม เพราะเป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตรัสรู้ปริไญย-
ธรรม เพราะเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ ตรัสรู้ปหัตตัพพธรรม เพราะเป็น
ธรรมที่ควรละ ตรัสรู้สัจฉิกาดัตถัพพธรรม เพราะเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง
ตรัสรู้ภาเวตัพพธรรม เพราะเป็นธรรมที่ควรทำให้เจริญ โดยที่สมณะ หรือ
พราหมณ์ หรือเทพ มาร พรหม ไร ๆ ไม่สามารถจะหักท้วงพระองค์ ด้วย
ความเป็นธรรมได้ว่า ธรรมเหล่านั้นพระผู้มีพระภาคเจ้ายังไม่ได้ตรัสรู้ ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงละชื่อซึ่งปหัตตัพพธรรม ได้แก่ อนุปปัตติ-
ธรรมทั้งปวงนั้น ณ โคนต้นโพธิ์ โดยไม่มีเหลือ (และ) ไม่มีกิจที่จะต้อง

ทำยิ่งกว่าการละปหาตัพพธรรมนั้นอีก. จริงดังนั้น กิเลสพันเครื่อง อันต่างด้วยโลภะ โทสะ โมหะ การใส่ใจวิปริต ความไม่ละอายใจ ความไม่กลัวบาป ความง่วงเหงาหาวนอน ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ การตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ เจ้าเล่ห์ โอ้อวด หัวดี แข่งดี ถือตัว อุหมิ่นท่าน มัวเมา เลินเล่อ อกุศลมูล ๓ ทุจริต ความจำผิด ๆ มลทิน วิตก ความเนิ่นช้า การแสวงหา ตัณหา การแสวงหาผิด ๔ อย่าง อาสวะเครื่องร้อยรัด โสมะ โยคะ อคติ การยึดถือเพราะตัณหา นิ वर्ณเครื่องทำลาย ๕ ความเสื่อมเสียทางใจ การผูกพันทางใจ เหตุแห่งวิวาท ๖ อนุสัย ๗ มิจฉัตตะ ๘ อาฆาตวัตถุ ๙ รากเจ้าตัณหา อกุศลกรรมบถ ๑๐ การแสวงหาไม่สมควร ๒๑ ทุจริต ๖๒ ตัณหาวิปริต ๑๐๘ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงละ ทรงตัดขาด ทรงถอนได้ พร้อมด้วยวาสนา โดยที่สมณะ ฯลฯ หรือพรหม ไร ๆ ไม่สามารถจะหักท้วงพระองค์ ด้วยความเป็นธรรมได้ว่า กิเลสเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้ายังทรงละไม่ได้ ดังนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงอันตรายิกธรรม อันต่างด้วยกรรมวิบาก กิเลส การกล่าวโทษ การล่วงละเมิดอาชญา ว่า ควร (เป็นไป) เพื่ออันตรายโดยส่วนเดียว โดยที่สมณะ ฯลฯ หรือพรหม ไร ๆ ไม่สามารถจะหักท้วงพระองค์ด้วยความเป็นธรรมได้ว่า อันตรายิกธรรมเหล่านั้น ไม่ควรเสพ เพราะเป็นอันตราย.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมเครื่องนำออกจากทุกข์ อย่างเยี่ยม มีอริยมรรคเป็นอันดับแรก มี ๘ ส่วน เป็น ๓๗ ประเภท สงเคราะห์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อความสลัดออกจากวัฏทุกข์โดยไม่เหลือ ธรรมนั้นย่อมนำผู้ปฏิบัติออกจากวัฏทุกข์ โดยส่วนเดียว โดยที่สมณะหรือพรหมณ์ ฯลฯ หรือพรหม ไร ๆ ไม่สามารถจะหักท้วงพระองค์ ด้วยความเป็นธรรมได้ว่า ธรรมเครื่องนำออกจากทุกข์ ที่พระองค์ทรงแสดง นำออกจากทุกข์ไม่ได้จริง ดังนี้. ดังที่มีผู้กล่าวว่า เมื่อพระสัมมาสัม

พุทธเจ้าทรงรู้ธรรมเหล่านั้น พระองค์มิได้ตรัสรู้ธรรมเหล่านี้ จริง* ดังนี้
พึงทราบความพิสดารต่อไป. จตุเวสารัชชญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า
เป็นไปแล้วโดยอาการไม่วิปริต เพราะตรัสรู้ความจริงแท้ แห่งความ
วิเศษแห่งญาณ ปทานะ และเทศนาของพระองค์ ชื่อว่า จริงแท้แน่นอน
ไม่เป็นอย่างอื่น ด้วยประการฉะนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต
เพราะทรงตรัสรู้ความจริงแท้ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง คติมี ๕ อย่าง คือ นิรยคติ ๑ ตีรัจฉานคติ ๑ เปตคติ
๑ มนุสสคติ ๑ เทวคติ ๑. ในคติ ๕ อย่างนั้น คติทั้งหมดนี้ คือ
มหานรก ๘ ขุม มีสัตยชีวนรกเป็นต้น อุตสทนรก ๑๖ ขุม มีกุกกุสนรก
เป็นต้น และโลกันตนรก ชื่อว่า นรก เพราะไม่มีความขึ้นบาน มีแต่
ทุกข์โดยส่วนเดียว และชื่อว่า คติ เพราะต้องไปด้วยกรรมของตน เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า นิรยคติ. แม้สัตยชีวนรกซึ่งมีตมิต ก็รวมอยู่ภายในนรก
เหล่านั้น สัตว์ทั้งหลาย มีทนออน แผลง ตักแตน ฐุ นก สุนัข และ
หมาจึงจอกเป็นต้น ชื่อว่า ตีรัจฉาน เพราะเป็นสัตว์ไปชวาง. ชื่อตีรัจฉานคติ
เพราะไปสู่ความเป็นเดียรัจฉานนั่นเอง. ชื่อว่า เปตะ เพราะเปรตทั้งหลาย
มีปรทัตตูปชีวีเปรตและนิชฌามัตถนทิกเปรตเป็นต้น มีแต่ความหิว
กระหายไป คือ ปราศจากความสุขสบาย มากไปด้วยความทุกข์. ชื่อว่า
เปตคติ เพราะไปสู่ความเป็นปรตนั่นเอง. แม้พวกอสูรมีกาลกัญชิกาสูร
เป็นต้น ก็รวมอยู่ภายในปรตเหล่านั้น.

ผู้อยู่ในมหาทวีป ๔ มีชมพูทวีปเป็นต้น กับผู้อยู่ในทวีปเล็ก ๆ
ชื่อว่า มนุษย์ เพราะเป็นผู้มีใจสูง. ชื่อว่า มนุสสคติ เพราะไปสู่ความ
เป็นมนุษย์นั่นเอง.

หมู่เทพ ๒๖ เหล่านี้ คือ ตั้งแต่เทพชั้นจาตุมหาราช จนถึง
เทพผู้ได้เนวสัญญานาสัญญายตนะ บ่อมเพลิตเพลิน คือ บ่อมเล่น
และรุ่งเรืองด้วยฤทธาานุภาพของตน. เพราะเหตุานั้น จึงชื่อว่า เทพ. ชื่อว่า

เทวคติ เพราะไปสู่ความเป็นเทพนั่นเอง.

ก็คติเหล่านี้ เพราะความต่างกันของอุบัติภาพ อันเกิดด้วยกรรมวิธ (ความหมุนเวียนแห่งกรรม) นั้น ๆ ฉะนั้น โดยเนื้อความได้แก่ วิบากชั้นและกฏัตตารูป (รูปเกิดแต่กรรม).

ในคตินั้น ญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมเป็นไปโดยฐานะ โดยเหตุ ด้วยอำนาจเหตุ ผล การจำแนก และการกำหนด ตามความสามารถว่า คติข้อนี้ ย่อมเกิดด้วยกรรมข้อนี้. หมู่สัตว์เหล่านี้ แตกต่างกันโดยการจำแนกอย่างนี้ เป็นส่วนหนึ่ง เพราะกรรมนั้นแตกต่างกันโดยการจำแนกอย่างนี้ ด้วยส่วนต่างของปัจจัย. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำเป็นอาทิว่า สาริปุตระ คติ ๕ เหล่านี้แล คติ ๕ เป็น โฉน คติ ๕ คือ นรก ๑ กำเนิดเดียรัจฉาน ๑ เปตวิสัย ๑ มนุษย์ ๑ เทพ ๑. สาริปุตระ เราจรรณ เหตุที่สัตว์ไปสู่ นรก และทางปฏิบัติให้สัตว์ไปสู่ นรก เราถึงผู้ปฏิบัติ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก จะต้องเข้าถึงอภาย ทุกคติ วินิบาต นรกด้วย. ก็ญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านี้ ชื่อว่า เป็นญาณจริงแท้แน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะตรัสไม่ผิดพลาด ด้วยความเป็นไปแห่งอาการไม่วิปริตในวิสัยนั้น ๆ. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงตรัสรู้ความจริงแท้ แม้ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง การประกาศความต่างกัน มีความเป็นผู้มีขุสสิคกิเลสน้อย และขุสสิคกิเลสมากเป็นต้น ด้วยการตรัสรู้ถึงความขาดแคลนแห่งโยคะ มีศรัทธาเป็นต้น ของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไปแล้วโดยอาการ ๕๐ นั้นเป็น พระปริชากำหนดรู้ถึงความหย่อนและยิ่งของอินทรีย์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า บุคคลผู้มีศรัทธา เป็นผู้มีขุสสิคกิเลสน้อย บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา เป็นผู้มีขุสสิคกิเลสมาก* ดังนี้.

พึงทราบความพิสดารต่อไปนี้. อธิบายเป็นต้น ของสัตว์ทั้งหลาย

โดยนัยมีอาทิว่า บุคคลนี้ มีขุสติกิเลสน้อย บุคคลนี้ เป็นสัสสตทิฏฐิ บุคคลนี้ เป็นอุจเฉททิฏฐิ บุคคลนี้ ตั้งอยู่ในขันตอันเป็นอนุโลม บุคคลนี้ ตั้งอยู่ในเขตกฏญาณ (กำหนดรู้ตามความเป็นจริง) บุคคลนี้เป็น กามาสยะ (มีอหยาตัยไปในกาม) บุคคลนี้ ไม่มีอหยาตัยไปในเนกขัมมะ เป็นต้น บุคคลนี้ เป็นเนกขัมมาสยะ (มีอหยาตัยมุ่งไปในการออกจาก กาม) บุคคลนี้ ไม่มีอหยาตัยไปในกาม เป็นต้น และโดยนัยมีอาทิว่า กาม- ราคะของบุคคลนี้จัดมาก แต่ไม่มีปฏิมะ (ความคับแค้น) เป็นต้น ปฏิมะ ของบุคคลนี้แรงมาก แต่ไม่มีกามราคะ เป็นต้น ปุญญาภิสังขาร (สภาพ ประทุษแห่งบุญ) ของบุคคลนี้ยิ่ง อปุญญาภิสังขาร (สภาพประทุษแห่งบาป) ไม่ ยิ่ง อเนญชาภิสังขาร (สภาพประทุษที่ไม่หวั่นไหว) ไม่ยิ่ง, อปุญญาภิสังขาร ของบุคคลนี้ยิ่ง ปุญญาภิสังขาร ไม่ยิ่ง อเนญชาภิสังขาร ไม่ยิ่ง, อเนญชาภิสังขารของบุคคลนี้ยิ่ง ปุญญาภิสังขาร ไม่ยิ่ง อปุญญาภิสังขาร ไม่ยิ่ง, กายสุจริต วจิสุจริต มโนสุจริต ของบุคคลนี้ยิ่ง บุคคลนี้ น้อม ไปในความเลว บุคคลนี้ น้อมไปในความประณีต, บุคคลนี้ ประกอบ ด้วยอาวรรณกรรม บุคคลนี้ ประกอบด้วยอาวรรณกิเลส บุคคลนี้ ประกอบด้วยอาวรรณวิบาก, บุคคลนี้ ไม่ประกอบด้วยอาวรรณกรรม บุคคล นี้ ไม่ประกอบด้วยอาวรรณกิเลส บุคคลนี้ ไม่ประกอบด้วยอาวรรณวิบากนั้น เป็นอาสยานุสยญาณ (ปรีชากำหนดรู้อหยาตัยและกิเลสอันนอนเนื่องอยู่ ในสันดาน) ของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นไปแล้วโดยอาการแจ่มแจ้งตาม ความเป็นจริง.

พระบาลีมีอาทิว่า พระตถาคตในศาสนานี้ ทรงรู้อหยาตัย ทรง รู้กิเลสอันนอนเนื่องในสันดาน ทรงรู้จริต ทรงรู้อิมุตติ (ความมุ่งหมาย) ของสัตว์ทั้งหลาย ทรงรู้ภัพสัจจและอภัพสัจจทั้งหลาย* ท่านกล่าวหมาย ถึงอาสยานุสยญาณ.

ยมกปาฏิหาริยญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า มีการกระทำหลาย

อย่าง และการเนรมิตด้วยฤทธิ์อันไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น ปราภฏเป็นช่อไฟ และสายน้ำ พวยพุ่งจากพระวรกายเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องหน้า และ เบื้องหลัง จากพระเนตรขวาและซ้าย จากช่องพระกรรณ ช่องพระนาสิก พระอังสาฎุ พระปรัศว์ พระหัตถ์และพระบาท และจากชุมพระโลมา ในระหว่างนิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาท.

พระบาลีมีอาทิว่า พระตถาคตในศาสนานี้ ทรงกระทำยมก- ปาฏิหาริย์ อันไม่ทั่วไปด้วยสาวกทั้งหลาย ช่อไฟพวยพุ่งขึ้นจากพระ วรกายเบื้องบน สายน้ำพุ่งจากพระวรกายเบื้องล่าง ช่อไฟพวยพุ่งขึ้น จากพระวรกายเบื้องล่าง สายน้ำพวยพุ่งจากพระวรกายเบื้องบน* ดังนี้ ท่านกล่าวหมายถึงยมกปาฏิหาริย์.

ญาณคือพระมหากรุณาสมบัติ อันเป็นปัจจัยหยั่งลงสู่พระมหา- กรุณาของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นไปแล้วโดยนัยต่าง ๆ ด้วยมีพระ ประสงค์จะนำหมู่สัตว์ ซึ่งถูกทุกข์และกรรมมากมายมีโรคและชาติเป็นต้น เยียดเบียน ออกไปจากทุกข์และกรรมนั้น เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า "ญาณคือพระมหากรุณาสมบัติของพระตถาคต เป็นไฉน" ท่านได้ จำแนกไว้โดยอาการ ๘๔ อย่าง โดยนัยมีอาทิว่า พระมหากรุณาของ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะ ทรงเห็นด้วยอาการมาก หยั่งลงใน สัตว์ทั้งหลาย." พระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น เป็น ไปต่อเนื่องเพียงทรงหวังเพื่อสามารถให้รู้ถึงธรรมชาติเพียงใด สังขตธรรม และอสังขตธรรมเป็นต้นที่ควรรู้เพียงใด ทั้งหมดนั้นโดยอาการทั้งปวง เว้น คำสอนของผู้อื่น ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะตรัสรู้สังขตธรรมอสังขต- ธรรมและสมมติสัจ โดยตลอดทุกเมื่อ ท่านเรียกว่า อนาวรณญาณ หมาย ถึงความเป็นไปอันไม่ข้อง เพราะหมดอาวรณ์ในสิ่งนั้น. นี่เป็นสังเขปใน เรื่องนี้ ส่วนความพิสดาร จักมีแจ้งข้างหน้า. อสาศารณญาณ ๖ อย่าง เหล่านี้ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า จริงแท้แน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่น

เพราะตรัสไม่ผิดพลาดแห่งวิสัย ตามความสามารถ โดยเป็นไปใน
อาการไม่วิปริต. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงตรัสรู้
ความจริงแท้ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ญาณประกาศโพชฌงค์ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นไป
แล้วโดยสรุป อย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ เหล่านี้ คือ
สติสัมโพชฌงค์ ๑ ชัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ๑ วิริยสัมโพชฌงค์ ๑
ปิติสัมโพชฌงค์ ๑ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ๑ สมาธิสัมโพชฌงค์ ๑
อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ๑* ดังนี้ โดยสามัญลักษณะอย่างนี้ว่า ธรรมสามัคคี
ต่างโดยมีสติเป็นต้น อันเป็นปฏิปักษ์ต่ออันตรายทั้งหลายไม่น้อย มี
ความหดหู่ ฟุ้งซ่าน การท่วงเหินยา ประกอบความเพียรมุ่งแต่กามสุข
และทำตนให้ลำบาก ยึดมั่นความเห็นว่างาตสุญ ความเห็นว่างเป็นต้น
ซึ่งบังเกิดขึ้นในขณะโลกุตระมรรคใด อริยสาวก ตื่น คือ ลุกขึ้น จาก
ความหลับคือกิเลส แห่งตลอดอริยสัจ ๔ หรือทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน
ด้วยธรรมสามัคคีใด ธรรมสามัคคีนั่น ท่านเรียกว่า โพธิ (ความตรัสรู้)
ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งธรรมสามัคคีอันเป็นเหตุตรัสรู้นั้น
อริยสาวกย่อมตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคีตามที่กล่าวแล้ว ท่านก็เรียกว่า โพธิ
ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งการตรัสรู้นั้น ดังนี้ โดยลักษณะอัน
วิเศษ อย่างนี้ว่า สติสัมโพชฌงค์มีการเข้าไปตั้งไว้เป็นลักษณะ
ชัมมวิจยสัมโพชฌงค์ มีการสอดส่องธรรมเป็นลักษณะ วิริยสัมโพชฌงค์
มีการประคองไว้เป็นลักษณะ ปิติสัมโพชฌงค์ มีการแผ่ไปเป็นลักษณะ
ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ มีความสงบเป็นลักษณะ สมาธิสัมโพชฌงค์ มี
ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ มีการพิจารณาเป็น
ลักษณะ ดังนี้ โดยแสดงความเป็นไปในขณะเดียวกัน ด้วยเป็น
อุปการะของกันและกันแห่งโพชฌงค์ ๗ โดยนัยมีอาทิว่า ในโพชฌงค์
เหล่านั้น สติสัมโพชฌงค์เป็นโดน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีสติ

* ส. มหา. ๑๔/๓๔๓/๑๐๒. ข. ปฏิ. ๓๑/๔๔๗/๔๖๒.

ประกอบด้วยปัญญาครอบคอบคือสติอย่างยิ่ง ระลึกถึง ตามระลึกถึง
 แม้สิ่งที่ทำแม้คำที่พูดไว้นานแล้วได้* ดังนี้ โดยแสดงวิธี การทำให้แจ้ง
 และความเป็นไปแห่งโพชฌงค์เหล่านั้น โดยนัยมีอาทิว่า ในโพชฌงค์ ๗
 เหล่านั้น สติสัมโพชฌงค์เป็นไฉน สติมีอยู่ในธรรมทั้งหลายในภายใน
 สติมีอยู่ในธรรมทั้งหลายในภายนอก* ดังนี้ โดยแสดงวิธีเจริญ โดยนัย
 มีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญสติสัมโพชฌงค์ อาศัย
 ความสด อาศัยความปราศจากราคะ อาศัยความดับตัณหา น้อมไป
 ในความเสียสละ* ดังนี้ โดยอาการต่าง ๆ อย่างนี้ว่า โดยจำแนกออกถึง
 ๔๖,๐๐๐ นัย มีอาทิว่า โพชฌงค์ ๗ เป็นไฉน สมัยใด ภิกษุใน
 ธรรมวินัยนี้ เจริญฌาน ฯลฯ สมัยนั้น โพชฌงค์ ๗ คือ สติ-
 สัมโพชฌงค์ ฯลฯ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ บ่มเกิด ในโพชฌงค์ ๗ นั้น
 สติสัมโพชฌงค์เป็นไฉน คือ สติ อนุสติ ดังนี้ ชื่อว่า เป็นพระญาณ
 จริงแท้แน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะตรัสไม่ผิดความนั้น ๆ. พระผู้
 มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงตรัสรู้ความจริงแท้ แม้ด้วย
 ประการฉะนี้.

อนึ่ง ญาณประกาศอริยมรรคของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นไป
 แล้ว โดยสรุป อย่างนี้ว่า ในอริยสัจ ๔ นั้น อริยสัจ คือทุกขนิโร-
 คามินีปฏิบัติ เป็นไฉน อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นแล คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ
 สัมมาสมาธิ ดังนี้ โดยสามัญลักษณะ อย่างนี้ว่า ชื่อว่า อริยะ เพราะ
 ไกลจากกิเลสทั้งปวง เพราะทำความเป็นอริยะ และเพราะได้อริยผล ชื่อว่า
 อริยบุคคล (มีองค์ ๘) เพราะอริยะมี ๘ อย่าง และเพราะเป็นเหตุโดย
 ส่วนเดียว เพื่อบรรลุถึงนิพพาน ชื่อว่า มรรค เพราะทำลายกิเลสให้
 สิ้นไป อันผู้หวังประโยชน์แสวงหา หรือแสวงหาพระนิพพานด้วยตนเอง
 ดังนี้ โดยลักษณะวิเศษ อย่างนี้ว่า สัมมาทิฐิ มีการเห็นชอบเป็น
 ลักษณะ สัมมาสังกัปปะ มียกขึ้นชอบเป็นลักษณะ สัมมาวาจา มีการ

กำหนดชอบเป็นลักษณะ สัมมากัมมันตะ มีการสร้างสรรค์ชอบเป็นลักษณะ
 สัมมาอาชีวะ มีความผ่องใสชอบเป็นลักษณะ สัมมาวายามะ มีการ
 ประคองไว้ชอบเป็นลักษณะ สัมมาสติ มีการตั้งไว้ชอบเป็นลักษณะ สัมมา-
 สมาธิ มีความไม่ฟุ้งซ่านชอบเป็นลักษณะ ดังนี้ โดยการจำแนกหน้าที่
 อย่างนี้ว่า สัมมาทิฏฐิ ละมิจฉาทิฏฐิกับกิเลสอันเป็นข้าศึกของทานแม้อัน
 กระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์และเห็นสัมปยุตธรรมโดยความไม่ลุ่มหลง
 ด้วยการกำจัดโมหะอันปกปิดพระนิพพานนั้น แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้น
 ก็เหมือนกัน ละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้น กระทำนิโรธให้เป็นอารมณ์ และ
 กระทำการยกขึ้น การกำหนด การสร้างสรรค์ ความผ่องใส การประคอง
 การตั้งไว้ การตั้งมั่นชอบ แห่งสหชาตธรรมทั้งหลาย ดังนี้ โดยจำแนก
 ความเป็นไป เป็นอารมณ์ในภาคต้นและภาคหลัง อย่างนี้ว่า สัมมาทิฏฐิ
 ในภาคต้น มีขณะต่าง ๆ กัน เป็นอารมณ์ มีทุกข์เป็นต้นเป็นอารมณ์
 ต่างหาก ในกาลแห่งมรรค มีขณะอันเดียวกัน กระทำพระนิพพานให้
 เป็นอารมณ์ โดยกิจย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง มีอาทิว่า ฐิในทุกข์ ดังนี้ แม้
 สัมมาสังกัปปะ เป็นต้นในภาคต้น ก็มีขณะต่าง ๆ กัน มีอารมณ์ต่าง ๆ
 กัน ในกาลแห่งมรรคมีขณะอันเดียวกัน มีอารมณ์อันเดียวกัน ในอริย-
 มรรคเหล่านั้น สัมมาสังกัปปะโดยกิจย่อมได้ชื่อ ๓ อย่าง มีอาทิว่า ความ
 ดำริในการออกจากกาม ดังนี้ อริยมรรค ๓ มีสัมมาวาจาเป็นต้น มี
 จำแนกเป็นอาทิว่า เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากพูดเท็จ ในส่วนเบื้องต้น ดังนี้
 เป็นวิริติบ้าง เป็นเจตนาบ้าง ในขณะแห่งมรรคเป็นวิริติ สัมมาวายามะ
 และสัมมาสติ โดยกิจ ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วยอำนาจสัมมัปปธาน
 และสติปัฏฐาน แต่สัมมาสมาธิ แม้ในขณะแห่งมรรคก็ต่างกันนั้นทียา
 ด้วยปฐมฌานเป็นต้น โดยความต่างแห่งการเจริญ (บำเพ็ญ) โดยนัย
 เป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญสัมมาทิฏฐิ อัน
 อาศัยความสงัด* ดังนี้ โดยอาการหลายอย่าง อย่างนี้ว่า โดยการ

จำแนก ๔๔.๐๐๐ นัย โดยนัยเป็นต้นว่า มรรคมองค์ ๘ เป็นไฉน สมัยใด ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญโลกุตระมาน ที่ปฏิบัติลำบาก รู้ได้ชั่ว สมัยนั้น มรรคมองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ (และ) สัมมาสังกัปปะ ย่อมเกิด ดังนี้ แม้ทั้งหมดเป็นของจริงแท้แน่นอน (ไม่เป็นอย่างอื่น) เพราะตรัสไม่ผิดความ. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้ความจริงแท้ แม้ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง พระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า ที่เป็นไปตามลำดับในสมบัติเหล่านี้ คือ ปฐมญาณสมบัติ นิโรธสมบัติ ด้วยอาการมีการตระเตรียม (การเข้า) และการพิจารณาเป็นต้น ในอนุปัพพวิหารสมบัติ เพราะอรรถว่าพึงพักอยู่ และเพราะอรรถว่าพึงเข้าถึง และด้วยการตามประกอบตามความเหมาะสม ชื่อว่า จริงแท้แน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะให้สำเร็จประโยชน์แห่งพระญาณนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงตรัสรู้ความจริงแท้ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง พระทศพลญาณ (พระญาณที่เป็นกำลัง ๑๐ ประการ) ของพระผู้มีพระภาคเจ้า เหล่านี้คือ พระญาณเป็นเครื่องหยั่งรู้เหตุและมิใช่เหตุของผลนั้น ๆ โดยไม่ผิดว่า สิ่งนี้เป็นไปได้ และสิ่งนี้เป็นไปไม่ได้ (ฐานานุกรมญาณ) เป็นเครื่องหยั่งรู้ผลของกรรมสมาทน (การยึดถือกรรม) ที่แตกต่างกันโดยเป็นกรรมในอดีตของเหล่าสัตว์นั้น ๆ ตามความเป็นจริงอย่างสิ้นเชิง เป็นเครื่องหยั่งรู้ถึงการจำแนกกรรมที่มีอาสวะและไม่มีอาสวะตามความเป็นจริงว่า นี่เป็นข้อปฏิบัติที่นำสัตว์ไปสู่สุคติ ฯลฯ นี่เป็นข้อปฏิบัติที่นำสัตว์ไปสู่พระนิพพานของสัตว์นั้น ๆ ในขณะที่ทำกรรมที่เดียว เป็นเครื่องหยั่งรู้ชั้นและอายตนะ ที่มีสภาพหลากหลายทั้งที่เป็นอุปาทินนกะสังขารและอนุปาทินนกะสังขารเป็นต้น และมีสภาพที่แตกต่างกันตามความเป็นจริง โดยนัยเป็นต้นว่า ความแปลกประหลาด (ความพิเศษ) นี้ ย่อมเกิดขึ้นได้ ในเพราะความเกี่ยวข้อง (การสืบต่อ) แห่งธรรมนี้ เพราะความที่โลก (สัตว์โลก) นั้นแผ่ขยายเพิ่มขึ้นด้วยธาตุ

ชื่อนี้ เป็นเรื่องหยั่งรู้ถึงความยิ่ง (ความกล้าแข็ง) และความหย่อน (อ่อน) แห่งอินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น เป็นเรื่องหยั่งรู้ถึงธรรมมีฉันทะและวิโมกข์เป็นต้น พร้อมทั้งโทษทั้งหลายมีความเศร้าหมองเป็นต้น เป็นเรื่องหยั่งรู้ถึงความสืบต่อแห่งชนชั้นที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนของสัตว์ทั้งหลาย พร้อมกับความรู้ถึงคุณในชนชั้นนั้น ในชาติทั้งหลายที่หาประมาณมิได้ เป็นเรื่องหยั่งรู้ถึงการจตุตถและการปฏิสนธิ (การเคลื่อนจากภพและการถือกำเนิดใหม่) ของเหล่าสัตว์ พร้อมกับการจำแนกภาวะมีความเลวทรามเป็นต้น เป็นเรื่องหยั่งรู้ถึงอริยสัจ ๔ ตามนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังเป็นต้นว่า นี้ทุกข์ดังนี้ ชื่อว่า เป็นของจริงแท้แน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่น ตามความเป็นไปอย่างแท้จริง เพราะก้าวลงสู่วิสัยของตน และเพราะให้สำเร็จประโยชน์ตามที่ตนประสงค์อย่างไม่มีผิดพลาด.

สมจริงดังคำที่ท่านบัณฑิตกล่าวไว้ว่า "พระตถาคตเจ้า ทรงทราบชัดถึงฐานะโดยความเป็นฐานะ และอฐานะโดยความเป็นอฐานะ ตามความเป็นจริงในที่นี้* ดังนี้เป็นต้น

พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงตรัสรู้ความแท้จริงด้วยประการฉะนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงตรัสรู้ คือ ทรงบรรลุพระญาณอันแท้จริง ด้วยอำนาจความพิเศษแห่งพระปัญญาอันไม่ทั่วไปในผู้อื่น แตกต่างโดยไม่มีที่สุดและไม่มีประมาณ มีสติปัญญานสัมมปปธาน และวิภาวนญาณ (ญาณที่แจ่มแจ้งแล้ว) เป็นต้น ตามที่กล่าวไว้แล้ว เหมือนอย่างทรงบรรลุด้วยอำนาจแห่งพระญาณเหล่านี้ ฉะนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงตรัสรู้ความจริงแท้ แม้ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปอย่างนั้น เป็นอย่างไร ? ตอบว่า การเกิด การตรัสรู้ การบัญญัติ

* อภ. วิ. ๓๕/๘๓๔/๔๕๔. อง. ทสก. ๒๔/๒๑/๓๕.

ธรรมวินัย อนุปาภิเสสนิพพานธาตุของพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็เหมือน
อย่างนั้น. ถามว่า ท่านอธิบายไว้อย่างไร ? ตอบว่า การเกิดเป็นต้น
เหล่านั้น พระโลกนาถปรารภมาแล้วและประพจน์แล้ว ซึ่งประโยชน์ใด
เป็นความจริงแท้ แน่นนอน ไม่เป็นอย่างอื่น โดยประพจน์ประโยชน์ไม่วิปริต
เพราะตรัสไม่ผิด เพื่อให้ประโยชน์นั้นสำเร็จโดยส่วนเดียว. จริงดังนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้านี้เป็นพระโพธิสัตว์ ทรงบำเพ็ญเหตุแห่งความเป็น
พระพุทธเจ้าทั้งหมด มีการบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทศ เป็นต้น ดังได้กล่าว
แล้ว ประทับอยู่ ณ ชันธุสิต พากเทพในหมื่นจักรวาล ได้สดับพุทธ-
โกลาหล จึงประชุมร่วมกัน เข้าไปเฝ้ากราบทูลวิงวอนว่า

ข้าแต่พระมหาวีระ ถึงเวลาแล้วที่พระองค์จะเสด็จ
อุบัติในพระครรภ์พระมารดา ขอพระองค์ทรงยัง
มนุษย์พร้อมด้วยเทพให้ข้ามพ้น ตรัสรู้มคบทเกิด*

ดังนี้ บุญนิมิตเกิดแล้ว ทรงตรวจดูมหาวิโลกนะ ๕ ทรงดำริว่า
บัดนี้ เราจักเกิดในกำเนิดมนุษย์แล้วจักตรัสรู้ ดังนี้ ทรงถือปฏิสนธิใน
พระครรภ์ของพระมหามายาเทวี ในศากยราชตระกูล ในวันเพ็ญเดือน
๔ เหล่าเทพและมนุษย์ต่างพากันดูแลรักษาตลอด ๑๐ เดือน ครั้นถึง
เวลาใกล้รุ่ง ในวันเพ็ญเดือน ๖ ก็ทรงประสูติ ในขณะประสูติ บุญนิมิต
๓๒ ประการ ได้ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์ เหมือนในขณะถือปฏิสนธิ.
โลกธาตุหนึ่งหมื่น สะเทือน สะท้าน หวั่นไหว. แสงสว่างหาประมาณมิได้
แผ่ซ่านไปในหมื่นจักรวาล คนตาบอดก็ได้เห็น เหมือนประสงค์จะดูสิริ
อันหาประมาณมิได้. คนหูหนวกก็ได้ยินเสียง. คนใบ้ก็คุยกันได้. คน
ค่อมก็ตัวตรง. คนเปลี้ยก็เดินได้. สรรพสัตว์ที่ถูกจองจำ ก็พ้นจาก
เครื่องจองจำด้วยชื่อความเป็นต้น ไฟในนรกทั้งหมดดับ. ความหิวกระหาย
ในปรตวิสัยสงบ. ภัยมิได้มีแก่เดียรรजनทั้งหลาย. โรคของสรรพสัตว์สงบ.
สรรพสัตว์พูดจามารัก. มาร้องด้วยเสียงไพเราะ. ช้างส่งเสียงกระหึ่ม.

* จ. พุทธ. ๓๓/๔/๔๑๓.

สรรพวิยางค์บรรเลงเสียงกังวานขึ้นเอง. เครื่องประดับสวมข้อมือเป็นต้น
 ของมนุษย์ทั้งหลาย ไม่กระทบกันเลย ยังเปล่งเสียงออกมาอย่างไพเราะ.
 ทักทิกทิสว่างไสว. ลมเย็นอ่อน ๆ พัดมา ทำให้สัตว์ทั้งหลายเกิดความสุข.
 ฝนตกนอกฤดูกาล. น้ำพุพุ่งขึ้นจากแผ่นดินไหลไป. นกทั้งหลายไม่บินไป
 ทางอากาศ. แม่น้ำไม่ไหล เอ่ออยู่กับที่. น้ำในมหาสมุทร มีรสหวาน.
 เมื่อดวงอาทิตย์ลับไปแล้ว ยังส่องแสงสว่างอยู่ ความสว่างทั้งหมดโชติ
 ช่างในอากาศ. หมู่เทพทั้งหมดที่เหลือ เว้นอรุณาวจรเทพ และสัตว์นรก
 ทั้งหมด ได้ปรากฏรูปให้เห็น. ต้นไม้ ฝาประตู และหินเป็นต้น ก็กั้น
 ไว้ไม่ได้. สัตว์ทั้งหลายไม่มีจิตและอุปบัติ. กลิ่นทิพย์ฟุ้งตลบอบอวล ชจัด
 กลิ่นที่ไม่น่าปรารถนาทั้งหมด. ต้นไม้มีผลทุกชนิดก็ออกผลสมบูรณ์
 มหาสมุทรก็าดาดาชไปด้วยดอกบัว ๕ ชนิดเต็มไปทั้งหมด. บรรดาดอกไม้
 ทุกชนิด ทั้งที่เกิดบนบกและเกิดในน้ำ ก็บานสะพรั่ง. ชันสปทุม (บัวกอ)
 ก็บานสะพรั่งที่กอ สาขาปทุม (บัวก้าน) ก็บานสะพรั่งที่ก้าน ลดาปทุม
 (บัวเถา) ก็บานที่เถา. ทณชาปทุม (บัวลำต้น) ก็เจาะพื้นดินและแผ่นดิน
 ไหลออกมา มีใบตั้งร้อยคลุมอยู่เบื้องบน ๆ. ไอลัมพกปทุม (บัวห้อย
 ย้อย) ก็เกิดบนอากาศ. ฝนดอกไม้ก็ตกไปโดยรอบ. บนอากาศ ดนตรี
 ทิพย์ก็บรรเลงกระหึ่ม. หมื่นโลกธาตุจึงสิ้น มีพวงมาลาอย่างเดียวกัน
 ดุจช่อมาลาที่ร้อยห้อยไว้ ดุจกำมาลาที่มัดวางไว้ และดุจแท่นมาลาที่
 ประดับตกแต่งไว้ ได้มีพัทธาสวิชนิกลี้ออก อบด้วยกลิ่นดอกไม้และกลิ่นธูป
 ดุจดงามยิ่งนัก. อนึ่ง บุพนิมิตเหล่านั้น ได้เป็นนิมิตแห่งการบรรลุคุณ
 วิเศษไม่น้อย ที่พระโพธิสัตว์บรรลุแล้วในเบื้องบน. เพราะปรากฏความ
 อัจฉริยะไม่น้อยอย่างนี้ การเกิดที่พระโพธิสัตว์นั้นปรารถนาประโยชน์อัน
 ไต่ไว้ ก็ได้เป็นความจริงแท้ แน่นนอน ไม่เป็นอย่างอื่น เพื่อความสำเร็จ
 อภิสัมโพธิญาณนั้นโดยส่วนเดียว.

อนึ่ง พวกพ้องที่ควรแนะนำเพื่อการตรัสรู้ ที่ชื่อพุทธเวไนยนั้น
 ทั้งหมด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงแนะนำด้วยพระองค์เองทั้งนั้น โดย

ไม่มีเหลือเลย มิใช่สาวกแนะนำ. สาวกเวไนยและธรรมเวไนย แม้เหล่านั้น อันพระสาวกเป็นต้นแนะนำแล้ว ก็ย่อมเข้าถึงและจักเข้าถึงข้อแนะนำ (วินัย) ด้วยประการฉะนี้ การตรัสรู้ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าปรารถนาประโยชน์อันใดไว้ การตรัสรู้เพื่อความสำเร็จประโยชน์นั้นโดยส่วนเดียว เป็นความจริงแท้ แน่นนอน ไม่เป็นอย่างอื่น.

อีกอย่างหนึ่ง การตรัสรู้แม้อย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้ยิ่งซึ่งสภาวะแห่งไญยธรรมที่ควรตรัสรู้ โดยไม่เหลือ ไม่วิปริต ด้วยพระญาณของพระองค์อันเกี่ยวเนื่องเพียงนิมิต ตุมมะชามป้อมที่วางไว้บนฝ่ามือ ฉะนั้น ดังนี้ ก็เป็นความจริงแท้ แน่นนอน ไม่เป็นอย่างอื่น.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรวจดูวิธีที่ควรแสดงอย่างนั้น ๆ แห่งธรรมเหล่านั้น ๆ และอัธยาศัย ก็เลศอันนอนเนื่องอยู่ในสันดาน และความพอใจในความประพฤติ ของสัตว์เหล่านั้น ๆ ไม่ทรงละความเป็นธรรม ไม่ทรงเร่งรีบให้เป็นไปเพียงไวการ ทรงประกาศความเป็นธรรม ทรงพรั่นสอนตามความผิด ตามอัธยาศัย และตามความเป็นธรรม ทรงแนะนำเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ให้บรรลุถึงอริยมุมิแล้ว. แม้การประกาศธรรมวินัยของพระองค์ เพื่อความสำเร็จประโยชน์นั้น และเพื่อความ เป็นไปตามเป็นจริง ก็เป็นความจริงแท้ แน่นนอน ไม่เป็นอย่างอื่น.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบรรลุอมตมหานิพพานธาตุ อันยังมีเบญจจันธอยู่ พ้นจากสภาวะที่เป็นรูปและไม่เป็นรูป มีผัสสะ เวทนา เป็นต้น ล่วงสภาวะแห่งโลก เพราะไม่มีการแตกทำลาย ไม่มีแสงสว่าง ด้วยอะไร ๆ เพราะไม่เกี่ยวข้องด้วยความมืด เว้นจากภาวะมืดดำเป็นต้น เพราะไม่มีแสงสว่างนั่นเอง ไม่มีที่อาศัย ไม่มีอารมณ์ ท่านเรียกว่าอนุปาทิสสบ้าง เพราะไม่มีแม้เพียงกิเลสแห่งการยึดถือเป็นต้น อันได้แก่คันธ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงข้อนี้ ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ในอายตนะที่มีอยู่ ไม่มีดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีอากาศอันญายตนะ

วิญญานัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ เนาสฺสญฺญานาสฺสญฺญาตนะ
ไม่มีโลกนี้ ไม่มีโลกหน้า และไม่มีพระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้งสอง ภิกษุ
ทั้งหลาย เราไม่กล่าวถึงการมา การไป การตั้งอยู่ การจุติ การอุปบัติ
การไม่มีที่อาศัย การไม่เป็นไป การไม่มีอารมณ์นั้นแล นี่แลที่สุดแห่ง
ทุกข์.*

อมตมทานิพพานชาตุนั้น คือว่า การดับอุปาทานชั้นทั้งปวง
การสงบสังขารทั้งปวง การสลະกิเลสทั้งปวง การสงบทุกข์ทั้งปวง การ
ถอนอาลัยทั้งปวง การตัดขาดวัฏฏะทั้งปวง มีลักษณะสงบโดยสิ้นเชิง
เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า จริงแท้ แน่นนอน ไม่เป็นอย่างอื่น ไม่ว่าในกาล
ไหน ๆ เพราะตรัสไม่ผิดสภาวะตามที่กล่าวแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้า
ชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จไป เสด็จเข้าถึง เสด็จถึง ทรงพระดำเนินถึง
คือ ทรงบรรลุอภิชาติเป็นต้นเหล่านี้ อย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
ชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปอย่างนั้น ด้วยประการฉะนี้

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงเป็น
อย่างนั้น เป็นอย่างไร ? ตอบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในก่อน
เป็นอย่างไร แม้พระผู้มีพระภาคเจ้านี้ก็เป็นอย่างนั้น. ท่านอธิบายไว้อย่าง
ไร ? ท่านอธิบายไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น เป็นอย่างไร
โดยย่อ คือ ด้วยมรรคศีล ผลศีล โลกียศีล โลกุตระศีลแม้ทั้งหมด
ด้วยมรรคสมาธิ ผลสมาธิ โลกียสมาธิ โลกุตระสมาธิแม้ทั้งหมด ด้วย
มรรคปัญญา ผลปัญญา โลกียปัญญา โลกุตระปัญญาแม้ทั้งหมด ด้วย
สมาปัตติวิหารธรรม ๒,๔๐๐,๐๐๐ โกฏิ ที่ทรงตามปฏิบัติทุก ๆ วัน ด้วย
ตัทธกวิมุตติ วิกัมภณวิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ
นิสสรณวิมุตติ แต่โดยพิสดาร พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้นเป็นอย่างไร
ด้วยอานุปาพอันเป็นอนิจนไตย ไม่มีที่สุดและประมาณไม่ได้ ด้วยคุณคือ
ที่รู้ทุกสิ่งทุกอย่าง แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลายนี้ก็เป็นอย่างนั้น.

อันที่จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายทั้งปวง มีความต่างกัน ด้วยความต่างกัน ๕ ประการ เหล่านี้ คือ ความต่างกันด้วยอายุ ๑ ความต่างกันด้วยขนาดพระวรกาย ๑ ความต่างกันด้วยตระกูล ๑ ความต่างกันด้วยการบำเพ็ญทุกรกิริยา ๑ ความต่างกันด้วยพระรัศมี ๑. แต่ไม่มีความต่างกันไร ๆ ในวิสุทธิมคีสลวิสุทธิเป็นต้น และในคุณที่พระองค์ ทรงแห่งตลอดในการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนา. ที่แท้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะเหล่านั้น ไม่ต่างกันและกัน ดุจทองคำที่แบ่งตรงกลาง. เพราะฉะนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในก่อน เป็นอย่างใด แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้ก็เป็นอย่างนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงเป็นอย่างนั้น ด้วยประการฉะนี้. อนึ่ง คต ศัพท์ในคำว่า ตถาคโค นี้ มีความว่า วิชะ. แต่ชาวโลกกล่าว คต ศัพท์ ประกอบด้วยวิธศัพท์ ลงในอรรถว่า ประการ.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงเป็นไปอย่างนั้น เป็นอย่างไร ? ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงมีการถึง การไป การดำเนินไป คือ ความเป็นไปทางพระวรกายพระวาจาและพระจิตอย่างนั้น ตามความพอพระทัย เพราะทรงประกอบด้วยอิทธานุภาพอันไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น เพราะทรงได้อนาวรรณญาณเพื่อการปฏิบัติบารมีชั้นอุกฤษฏ์ แห่งอรรถปฏิสัมภิทาเป็นต้น และเพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่มีการกระทบกระทั่งในที่ไหน ๆ ในความเป็นไปทางพระวรกายเป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงเป็นไปอย่างนั้น ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะไม่เสด็จไปจากความจริง เป็นอย่างไร ? ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า อคตะ เพราะพระองค์ไม่มีการเสด็จไป กล่าวคือความเป็นไปอันเป็นปฏิปักษ์ต่อความจริงนั้น ในการสำเร็จโพธิสมภาร. ก็ความไม่เสด็จไปของพระองค์นั้นนั้น ไม่วิปริต ในการบำเพ็ญทานเพื่อขจัดความ

ตระหนี่เป็นต้น ด้วยพระญาณอันเป็นไปโดยนัยมีการพิจารณาโทษและ
อานิสงส์เป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะไม่ไปจาก
ญาณอันจริงแท้.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า อคตะ เพราะไม่มี
การไปในคติ ๕ กล่าวคือความเป็นไปในการปรุงแต่งกิเลสหรือความเป็น
ไปแห่งขันธ. ความไม่ไปของพระองค์นั้น เพราะเป็นไปด้วยสุปาภิเสส-
นิพพานและอนุปาภิเสสนิพพาน ด้วยอริยมรรคญาณอันจริงแท้. พระผู้
มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะไม่ไปจากความจริงแท้ แม้ด้วย
ประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะความที่
พระองค์เสด็จไปอย่างนั้น เป็นอย่างไร ? ตอบว่า คำว่า เพราะความที่
พระองค์เสด็จไปอย่างนั้น (ตถาคตภาเวน) ได้แก่ เพราะความเป็นจริง
ของพระตถาคต อธิบายว่า เพราะความมีจริง. ถามว่า ก็ตถาคตนั้น
คือใคร ? พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะมีอะไร ? ตอบว่า
มีพระสัทธรรม. เพราะพระสัทธรรมคืออริยมรรค ไปแล้วเหมือนอย่าง
ที่ควรไป ด้วยการละเด็ดขาด โดยถอนฝ่ายของกิเลสไม่ให้เหลือ ด้วย
กำลังสมณะและวิปัสสนาอันแนบแน่น.

ผลธรรมไปแล้ว คือ เป็นไป เหมือนอย่าง ที่ควรไป ด้วยการ
ละอย่างสงบ ตามสมควรแก่มรรคของตน ส่วนนิพพานธรรม พระพุทธเจ้า
เป็นต้น ทรงรู้ คือ ทำให้แจ้งเหมือนอย่าง ที่พระองค์ทรงรู้ คือ แสง
ตลอดด้วยปัญญา สำเร็จด้วยการสงบทุกขในวัฏฏะทั้งสิ้น ด้วยเหตุ
นั้น พระธรรมจึงชื่อว่า ตถาคต. แม้ปริยัติธรรม อันพระผู้มีพระภาคเจ้าของเรา
ทรงรู้ ทรงประกาศ ทรงให้เป็นไป เหมือนอย่าง ที่พระพุทธเจ้าแต่ก่อน
ให้เป็นไปแล้วตามสมควรแก่อัชยาคัยเป็นต้น ของเวไนยสัตว์ทั้งหลาย
ด้วยอำนาจสุตตะ เถยยะ เป็นต้น และด้วยอำนาจการประกาศความ
เป็นไปเป็นต้น เพราะเหตุนี้ พระธรรม จึงชื่อว่า ตถาคต. พระธรรม

อันสาวกทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้า รู้แล้ว คือ รู้ทั่วถึงแล้ว เหมือน
 อย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ เพราะเหตุนั้น พระธรรมจึงชื่อว่า
 ตถาคต. แม้พระสังฆธรรมทั้งหมด ก็ชื่อว่า ตถาคต ด้วยประการฉะนี้.
 สมดังที่ท้าวสักกะจอมเทพตรัสไว้ว่า

ข้าพเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระตถาคตคือพระ
 ธรรม อันเทพและมนุษย์บูชาแล้ว ขอความสวัสดิ
 จงมีแก่ข้าพเจ้าทั้งหลายเถิด* ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะมีพระสังฆธรรมนั้น.
 อนึ่ง แม้พระอริยสงฆ์ก็เหมือนอย่างพระธรรม. พระสงฆ์ ชื่อว่า ตถาคต
 เพราะบรรลुธรรมนั้น ๆ เหมือนอย่างกับผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและเพื่อ
 ประโยชน์ผู้อื่นมุ่งข้อปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาอันเป็นส่วนเบื้องต้นอันบริสุทธิ์
 แล้วพึงบรรลุด้วยมรรคนั้น ๆ ฉะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์ ชื่อว่า
 ตถาคต เพราะตรัสรู้ และเพราะบอกได้ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาค
 เจ้าทรงแสดงนัย มีปฏิจจสมุปปาทเป็นต้น ฉะนั้น. สมดังที่ท้าวสักก-
 เทวราชตรัสไว้ว่า

ข้าพเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระตถาคตคือพระสงฆ์
 อันเทพและมนุษย์บูชาแล้ว ขอความสวัสดิ จงมีแก่
 ข้าพเจ้าทั้งหลายเถิด ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะมีพระสงฆ์เป็นสาวก.
 พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะความที่พระองค์เสด็จไปอย่างนั้น
 ด้วยประการฉะนี้.

ข้อนี้ เป็นเพียงตัวอย่างในการแสดงถึงความที่พระตถาคตเสด็จ
 ไปอย่างนั้นเท่านั้น. แต่โดยแท้จริงแล้ว พระตถาคตเท่านั้น พึงพรรณนา
 ความที่พระตถาคตเสด็จไปอย่างนั้น โดยอาการทั้งปวง. เพราะข้อนี้ เป็น
 บทบาทของพระตถาคต เป็นมหาคติ เป็นมหาวิสัยที่ใหญ่หลวง. ไม่

* จ. จ. ๒๕/๗/๕. จ. สุ. ๒๕/๓๑๔/๓๗๑.

ควรพูดว่า พระธรรมกถึกที่อ้างพุทธพจน์อันเป็นไตรปิฎก เหมือน
พุทธพจน์แห่งบทอุปมาเท่านั้น โดยความมียุ่โดยความสมควร เป็น
พระธรรมกถึกนอกกริตนอกรอย ดังนี้. ในข้อนั้น ท่านกล่าวไว้ว่า

พระมุนีทั้งหลาย ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่แต่ก่อน
มาสู่ความเป็นพระสัมพัญญูในโลกนี้ อย่างไรก็ดี แม้พระ
ศากยมุนีนี้ก็เสด็จมาอย่างนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึง
เรียกว่า ตถาคต ผู้มีจักขุ.

พระชินะทั้งหลายละมลทินมีกามเป็นต้น โดยไม่
เหลือ แล้วไปด้วยสมาธิญาณอย่างไรก็ดี พระศากยมุนี
ผู้มีปัญญารุ่งเรืองแต่ก่อน เสด็จไปแล้วอย่างนั้น ด้วย
เหตุนี้ จึงชื่อว่า ตถาคต.

พระชินะผู้เป็นศากยะผู้เลิศ ตรัสรู้ลักษณะมีธาตุ
และอายตนะเป็นต้นอย่างจริงแท้ โดยจำแนกเป็นสภาวะ
และสามัญ ด้วยพระสยัมภูญาณ อย่างนั้น จึงชื่อว่า
ตถาคต.

พระชินะตรัสรู้สังขารมทั้งหลายจริงแท้ ด้วยสมันต-
จักขุ ทำให้แจ้งอหัตถปัจจุเจตนา (สิ่งนี้เป็นเหตุของสิ่งนี้)
ที่แท้จริงโดยประการทั้งปวง โดยที่ไม่มีผู้อื่นแนะนำ
อย่างนั้น ด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า ตถาคต.

การเห็นอันแท้จริงของพระชินะ ในโลกธาตุ แม้
มีประเภทไม่น้อย ในโคจรธรรมมีรูปายตนะเป็นต้น
อันมีประเภทวิจิตร ด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า ตถาคต
ผู้เห็นโดยรอบ.

เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสธรรมอันแท้จริง
เท่านั้น ทรงกระทำสมควรตามพระดำรัสของพระองค์
ทรงปกครองโลกให้ประพฤติดด้วยคุณทั้งหลาย แม้ด้วย

เหตุ นั้น จึงชื่อว่า ตถาคค ผู้แนะนำโลก.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงรู้ด้วยการกำหนดรู้
อย่างนั้น อย่างแท้จริง โดยประการทั้งปวง ทรงก้าว
ล่วงโลกอันเป็นแดนเกิด ทรงถึงความดับด้วยการ
กระทำอันประจักษ์ และทรงถึงอริยมรรค จึงชื่อว่า
ตถาคค.

พระนาถะ เพราะเสด็จมาเพื่อประโยชน์แก่โลกด้วย
ปฏินุญาอันแท้จริงเหมือนอย่างนั้น โดยประการทั้งปวง
และเสด็จไปด้วยพระกรุณาอันแท้จริง ในกาลทั้งปวง
ด้วยเหตุ นั้น พระชินะ จึงชื่อว่า ตถาคค.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้พระญาณอันแท้จริง โดย
ตรัสรู้วิสัยตามความเป็นจริง เสด็จมาอย่างนั้นตั้งแต่เกิด
จึงชื่อว่า ตถาคค เพราะยังประโยชน์ให้ถึงพร้อม.

ท่านผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่แต่ก่อนเหล่านั้น เป็น
อย่างใด แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้ ก็เป็น
อย่างนั้น วาจาที่เปล่งออกมาตามความพอใจอย่างนั้น
เพราะเป็นตัวของตัวเอง จึงชื่อว่า ตถาคค บุคคลผู้
เลิศ.

การไปก่อน โดยเป็นข้าศึกแห่งโพธิสมภาร ย่อม
ไม่มี หรือแม้การท่องเที่ยวไปในสงสาร ของพระนาถะ
นั้น ก็ไม่มี ฤทธิ์ของพระนาถะผู้เห็นที่สุดภาพ ย่อม
ไม่มี เพราะฉะนั้น ท่านผู้ไม่ไปจากความจริงแท้ จึง
ชื่อว่า ตถาคค.

พระตถาคคผู้ทรงธรรม ทรงละมลทินอันผู้
แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่พึงละอย่างใด ท่านผู้เป็นอริยะ
ผู้แนะนำอย่างวิเศษ ก็ไปอย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึง

ชื่อว่า ตถาคต เพราะความเป็นผู้มีพรหมเพริยง.

อธิบายคำว่า พระอรหันต์ (อรห) ในชื่อว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นพระอรหันต์ (อรหนต์ สมุมาสมพุทฺธ) นี้ ได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้ว. ชื่อว่า สัมมาสัมพุทฺธะ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบและด้วยพระองค์เอง. ท่านอธิบายไว้ว่า เพราะตรัสรู้ธรรมที่ควรแนะนำ อย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยพระองค์เอง โดยไม่วิปริต จากอาการทั้งปวงแห่งธรรมทั้งหมดนั้น ด้วยคำนี้เป็นอันท่านแสดงถึงการบรรลุสัพพัญญุตญาณ อันได้ก่อนนาวรรณญาณ อันเนื่องด้วยความหวัง สามารถให้บรรลุธรรมทั้งปวง โดยอาการทุกอย่าง เว้นการอ้างผู้อื่น.

ถามว่า อนาวรรณญาณต่างจากสัพพัญญุตญาณมิใช่หรือ คำที่ว่า อสทธารณญาณ ๖ เป็นพุทฺธญาณโดยประการอื่นก็ผิดนะซิ ? ตอบว่า ไม่ผิด เพราะความที่ญาณเดียวเท่านั้นท่านกล่าวเป็น ๒ อย่าง เพื่อแสดงความไม่ทั่วไปด้วยญาณเหล่านี้ โดยประเภทอันเป็นไปแห่งวิสัย เพราะวาทญาณนั้นอย่างเดียวกันเท่านั้น ท่านกล่าวว่า "เป็นสัพพัญญุตญาณ" เพราะเป็นวิสัยแห่งธรรมที่สมมติว่าเป็นสังขตะและอสังขตะโดยไม่เหลือ และท่านกล่าวว่า "เป็นอนาวรรณญาณ" เพราะอาศัยความประพฤติกิริยาที่หมดความข้อง โดยไม่มีเครื่องกั้นในญาณนั้น เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาเป็นอาทิว่า ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะรู้สังขตะและอสังขตะทั้งหมดไม่มีเหลือ ชื่อว่า อนาวรรณญาณ เพราะไม่มีเครื่องกั้นในญาณนั้น.*

เพราะฉะนั้น โดยเนื้อความ ญาณทั้งสองนั้นจึงไม่มีความต่างกัน พึงปรารภนาฏาณนี้โดยส่วนเดียวกันเท่านั้น. ความที่สัพพัญญุตญาณและอนาวรรณญาณ เป็นญาณทั่วไป และไม่เป็นอารมณ์แห่งธรรมทั้งหมด พึงประสพโดยประการอื่น. จริงอยู่ พระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่มีเครื่องกั้นแม้เพียงอนุหนึ่ง. อนึ่ง ความที่อนาวรรณญาณเป็นโดย

สัพพวิทู (ผู้รู้ทุกอย่าง) ก็รู้กล่าวอย่างนี้แล้ว แม้คำว่า ผู้ประเสริฐ
เมื่อเดินไปก็มั่นคง แม้เมื่อยืนอยู่ก็มั่นคง ดังนี้ เป็นคำที่กล่าวถูกแล้ว
แม้โทษที่กล่าวดังนั้นก็ไม่มีเกินเหล่านั้น. พระญาณของพระผู้มีพระ
ภาคเจ้าพึงเป็นวิสัยเฉพาะเท่านั้น เพราะลักษณะแห่งไญยธรรมที่ดำรงอยู่
เป็นอารมณ์ และเพราะไม่มีสมมติธรรมที่เป็นอดีตและอนาคต เพราะ
ฉะนั้น ที่กล่าวว่า “พระญาณ ย่อมเป็นไปคราวเดียวเท่านั้น” ดังนี้ จึง
ไม่ถูก. แม้ถึงจะกล่าวว่า “พระญาณ ย่อมเป็นไปในวิสัยทั้งปวงตามลำดับ”
อย่างนี้ก็ไม่ถูก. เพราะว่า เมื่อกำหนดเอาไญยธรรมที่แตกต่างกันไม่น้อย
โดยสภาพชาติและภูมิเป็นต้น และโดยทิศ ถิ่น และกาลเป็นต้น ตาม
ลำดับ การตรัสรู้ไญยธรรมนั้นโดยไม่เหลือ ย่อมเกิดไม่ได้ เพราะไญย-
ธรรมไม่มีสิ้นสุด. ก็ชนเหล่าใดกล่าวว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระ
สัพพัญญู โดยกำหนดมุ่งหมายว่า กระทำไญยธรรมให้ประจักษ์เป็นเอกเทศ
เพราะไม่พลาดประโยชน์ แม้ที่เหลือก็อย่างนั้น ดังนี้ ก็พระญาณนั้น
ไม่มีการคาดคะเน เพราะหมดข้อสงสัย แท้จริง ญาณที่ยังมีการคาด
คะเนในโลก ก็ยังผูกพันด้วยความสงสัย” ดังนี้. คำพูดของชนเหล่านั้น
ก็ไม่ถูก เพราะไม่มีการกำหนดมุ่งหมายว่า กระทำไญยธรรมให้
ประจักษ์เป็นเอกเทศ โดยไม่พลาดประโยชน์ในเมื่อไญยธรรมทั้งปวงไม่
ประจักษ์ แม้ที่เหลือก็เป็นอย่างนั้น ดังนี้ เพราะญาณที่เหลือยังไม่ประจักษ์
เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้ญาณนั้นประจักษ์ ความที่ญาณนั้นเหลือก็จะพึงมีไม่
ได้ เพราะเหตุนั้น ญาณทั้งหมดนั้นจึงไม่เป็นเหตุ. ถามว่า เพราะเหตุไร ?
ตอบว่า เพราะพันวิสัยที่จะต้องพิจารณา. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย พุทธวิสัย เป็นอจินไตย ไม่ควรคิด ผู้ใดคิด
ผู้นั้นจะพึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความบ้าความลำบาก.*

ก็ข้อสันนิษฐานในเรื่องนี้เป็นดังนี้. ญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารถนา จะทรงรู้ทั้งสิ้นหรือเอกเทศ พระญาณ

ย่อมเป็นไปโดยประจักษ์ เพราะไม่มีอะไรทำให้ติดขัดในพระญาณนั้น อนึ่ง ความตั้งมั่นเป็นนิมิต ก็จะมีไม่ได้ เพราะเป็นไปเกี่ยวเนื่องด้วยความปรารถนาของท่าน โดยไม่ใช่วิสัยของญาณทั้งสิ้นอันผู้ปรารถนาจะรู้ เพราะไม่มีความหวั่นไหว พึงปรารถนาความหวังนั้นโดยส่วนเดียวเท่านั้น.

พระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า แม้เป็นวิสัยในอดีตและอนาคต ก็เป็นพระญาณประจักษ์ เพราะเว้นจากการยึดถือโดยคาดคะเนและถือโดยการตรึก โดยบาลีว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เนื่องด้วยการพิจารณา เนื่องด้วยความปรารถนา เนื่องด้วยมนสิการ เนื่องด้วยจิตตูปบาท ของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะ.

ถามว่า โทษของผู้ที่กล่าวว่า ก็ในฝ่ายหนึ่งปรารถนาจะรู้ญาณทั้งสิ้น เมื่อใด เมื่อนั้น พระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า อันเป็นสกลวิสัยคราวเดียวเท่านั้น พึงเป็นไปโดยรูปอันสลายไป ดังนี้ จึงไม่มีมิใช่หรือ ? ตอบว่า เพราะญาณนั้นยังไม่บริสุทธิ์. จริงอยู่ พุทธวิสัยนั้นเป็นอจินไตยบริสุทธิ์ ด้วยประการฉะนี้. อีกอย่างหนึ่ง ความเป็นอจินไตยแห่งพระญาณ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะ จะพึงมีไม่ได้ เพราะเป็นไปเสมอกับญาณของชนมาก โดยประการอื่น เพราะฉะนั้น แม้ธรรมทั้งสิ้นเป็นอารมณ์ ก็กระทำกรรมเหล่านั้นที่ให้กำหนดไว้ดีแล้วให้เป็นไป จุจธรรมนั้นมีธรรมอันเดียวเป็นอารมณ์ เพราะเหตุ นั้น พระญาณนี้จึงเป็นอจินไตยในที่นี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า สัมมาสัมพุทธะ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบและด้วยพระองค์เอง ตามสมควรแก่ความปรารถนา เป็นคราว ๆ คราวเดียวกัน หรือตามลำดับ ในที่เดียวกันอย่างนี้ว่า ไญยธรรมมีประมาณเท่าใด ญาณก็มีประมาณเท่านั้น ญาณมีประมาณเท่าใด ไญยธรรมก็มีประมาณเท่านั้น ญาณมีไญยธรรมเป็นที่สุด ไญยธรรมก็มีญาณเป็นที่สุด. นั่นคือสัมมาสัมพุทธะ.

คำว่า วิตก ๒ ประการ (เทว วิตกกา) ได้แก่ วิตกชอบ ๒

อย่าง. ในวิตก ๒ อย่างนั้น ชื่อว่า วิตก เพราะตริก หรือเป็นเหตุตริก หรือความตริก. วิตกนั้น มีการปลุกฝังอารมณ์เป็นลักษณะ มีการจดและจดโดยรอบเป็นรส มีการนำจิตมาในอารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "วิตก ๒ ประการ" เพราะทำวิตกนั้นให้เป็นสอง โดยประเภทแห่งวิสัย. คำว่า ย่อมบังเกิดขึ้น (สมุทาจรณติ) ได้แก่ ย่อมเป็นไปเสมอและมากขึ้น ๆ โดยชอบ โดยชอบเขต. ก็อาการนี้มีความว่า ชอบเขต. คำว่า ของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (ตถาคต อรหันต์ สมมาสมพุทธ) นี้ โดยประโยคนั้นเป็นเหตุวิภักตติลงในอรรถแห่งฉฐวิภักติ. มีอธิบายว่า วิตก ๒ ประการ ของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ไม่ก้าวล่วงชอบเขตกันและกันเองโดยสม่ำเสมอและโดยชอบ ในวิสัยของตน ๆ ย่อมเป็นไปมากขึ้น ๆ เนื่อง ๆ.

ถามว่า ก็อะไรเป็นวิสัยของวิตกเหล่านั้น หรืออะไรเป็นชอบเขต และวิตกเหล่านั้นไม่ก้าวล่วงชอบเขต แล้วเป็นไปมากขึ้น ๆ เนื่องด้วยอย่างไร ?

ตอบว่า วิตก ๒ อย่างเหล่านี้ คือ เขมวิตก ๑ ปวิเวกวิตก ๑ ชื่อว่า วิตก. ในวิตก ๒ อย่างนั้น เขมวิตกประกอบด้วยกรุณาอย่างวิเศษของพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วยังได้ประกอบด้วยเมตตาและมุทิตาอีก เพราะฉะนั้น เขมวิตกนั้น พึงทราบว่าเป็นก่อนและประกอบด้วยสมบัติคือมหากรุณาและสมุทิตามีเมตตาเป็นต้น. ส่วนปวิเวกวิตก เป็นก่อนและประกอบด้วยผลสมุทิตา ยังได้รับทิพวิหารธรรมเป็นต้นอีก. วิตกเป็นวิสัยของวิตก ๒ อย่างเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น วิตก ๒ ประการ แม้เป็นไปมากในสันดานเดียว ก็ไม่มีโดยการเป็นไปร่วมวิสัยตลอดกาลนั้นเทียว ชอบเขตก็ไม่มีการเป็นไปเจือปนกัน.

ในวิตก ๒ อย่างนั้น เขมวิตก พึงให้แจ่มแจ้งด้วยการหยั่งลงสู่พระกรุณาของพระผู้มีพระภาคเจ้า ปวิเวกวิตก พึงให้แจ่มแจ้งด้วย

สมบัติทั้งหลาย. ต่อไปนี้ เป็นความแจ่มแจ้งในเขมวิตกนั้น. ควรกล่าวถึงเขมวิตก ด้วยอำนาจปฐมฌาน แม้ในสมบัติในส่วนเบื้องต้น แห่งมหากรุณาสมบัติ ด้วยการเห็นอาการมีความที่โลกสันนิวาสนั้นเป็นของร้อนเป็นต้น ด้วยไฟมีไฟคือราคะเป็นต้น โดยนัยมีอาทิว่า โลกนี้ถูกเผาให้ร้อน มีแต่ทุกข์ ดังนี้

สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า* พระมหากรุณาในสัตว์ทั้งหลาย หยั่งลงแม้พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าผู้ทรงเห็นโดยอาการเป็นอันมากกว่า โลกสันนิวาสนั้น ร้อน โลกสับสนวุ่นวาย เดินทางผิด ถูกชนาเข้าไป ไม่ยั่งยืน ไม่มีที่ต้านทาน ไม่เป็นอิสระ ไม่มีใครเป็นเจ้าของ จำต้องละทุกสิ่งทุกอย่างไป พร่อง ไม่อึด เป็นทาสของตัณหา.

โลกสันนิวาสนั้นไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่ซ่อน ไม่มีที่พึ่ง ไม่มีที่อาศัย ฟุ้งซ่าน ไม่สงบ มีลูกศร ถูกลูกศรเป็นอันมากทิ่มแทง ถูกปิดกั้นด้วยความมืดคืออวิชชา ถูกล้อมด้วยกรงคือกิเลส ตกอยู่ในอวิชชา มืด คือ ถูกอวิชชาร้อยรัด ยุ่งตุงด้วยของช่างหูก ร้อยรัดเป็นกลุ่มก้อน เป็นดุจหน้่ามุงกระต่ายและหน้าปล้อง ไม่พ้นอบาย ทุกคติ วินิบาต สงสาร.

ทรงเห็นว่า โลกถูกเสียบแทงด้วยโทษอันมีพิษคืออวิชชา เป็นโทษเพราะกิเลส รุ่งรังยุ่งเหยิงด้วยราคะ โทสะ โมหะ ถูกสวมมัดด้วยตัณหา ถูกตาข่ายคือตัณหาครอบ ถูกกระแสนคือตัณหาพัดไป ประกอบด้วยเครื่องผูกคือตัณหา หมกมุ่นด้วยอนุสัยคือตัณหา ร้อนด้วยความร้อนคือตัณหา ถูกความเร้าร้อนคือตัณหาเผาผลาญ. สวมมัดด้วยหิวัฏฏี ถูกตาข่ายคือหิวัฏฏีครอบ ถูกกระแสนคือหิวัฏฏีพัดไป ประกอบด้วยเครื่องผูกคือหิวัฏฏี หมกมุ่นด้วยอนุสัยคือหิวัฏฏี ร้อนด้วยความร้อนคือหิวัฏฏี ถูกความเร้าร้อนคือหิวัฏฏีเผาผลาญ. เข้าถึงชาติ ติดตามด้วยชรา ถูกพยาธิครอบงำ ถูกมรณะกำจัด ตกถึงทุกข์. โลกสันนิวาสนั้นถูกห่อหุ้มด้วยตัณหา ถูกล้อมด้วยกำแพงคือชรา ถูกแหวดด้วยบ่วงคือมัจจุ มีเครื่องผูกพัน

* จ. ปฏ. ๓๐/๒๘๔/๑๘๔-๑๘๐.

มาก ผูกด้วยเครื่องผูกคือราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส และทุจริต เดินไปในที่คับแคบมาก หมกมุ่นด้วยเครื่องพัวพันมาก ตกลงไปเหวใหญ่ เดินไปในที่กันดารมาก เดินไปสู่สงสารใหญ่ หมุนกลับลงไปในหลุมใหญ่ ตกลงไปใบบ่อลึก.

โลกสันนิวาสนุกกัจจ เกร็ดด้วยไฟคือราคะ โทสะ โมหะ ชุ่มไปด้วยชาติ ฯลฯ อุปายาส ย่อมลำบาก ไม่มีที่ต้านทานเป็นนิตย์ ถูกลงอาชญา โจรชุกชุม ผูกด้วยเครื่องผูกคือวัฏฏะ ปราภฏในทะเลแฉกแก่งไร้ที่พึง ถึงความน่าสงสารอย่างยิ่ง ถูกทุกข์ทมิฬแห่ง ถูกเบียดเบียนตลอดกาลนาน กำหนดอยู่เป็นนิตย์, กระหายอยู่เป็นนิตย์ บอด มองไม่เห็นตาเสีย ไม่เป็นผู้นำ แล่นไปนอกฤดู เดินไปผิดทาง ตกลงไปในห้วงใหญ่. หมกมุ่นด้วยทิฏฐิ ๒ ปฏิบัติผิดด้วยทุจริต ๓ ประกอบด้วยโยคะ ๔ ถูกร้อยรัดด้วยเครื่องร้อยรัด ๔ ยึดมั่นด้วยอุปาทาน ๔ ถึงคติ ๕ กำหนดด้วยกามคุณ ๕ ถูกนิวรรณ์ ๕ ทับ ทะเลาะกันด้วยเหตุวิวาท ๖ กำหนดด้วยหมู่ตณหา ๖ หมกมุ่นด้วยทิฏฐิ ๖ เสาะสายไปด้วยอนุสัย ๗ ประกอบด้วยสังโยชน์ ๗ เย่อหยิ่งด้วยมานะ ๗ หมุนไปตามโลกธรรม ๘ สนับสนุนด้วยมิจฉัตตะ ๘ ประทุษร้ายด้วยบุรุษโทษ ๘ ผูกอาฆาตด้วยอาฆาตวัตถุ ๙ เย่อหยิ่งด้วยมานะ ๙ กำหนดด้วยธรรมอันมีตณหาเป็นมูล ๙ เกร็ดหมองด้วยกิเลสวัตถุ ๑๐ ผูกอาฆาตด้วยอาฆาตวัตถุ ๑๐ ประกอบด้วยอกุศลกรรมมถ ๑๐ ประกอบด้วยสังโยชน์ ๑๐ อุดหนุนด้วยมิจฉัตตะ ๑๐ ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐ ประกอบด้วยอันตคาณิกทิฏฐิ มิวัตถุ ๑๐ หน่วงเหนี่ยวด้วยธรรมทำให้เนิ่นช้าคือตณหา ๑๐๘ หมกมุ่นด้วยทิฏฐิ ๖๒.

ทรงเห็นว่า เราข้ามแล้ว โลกยังไม่ข้าม เราพ้นแล้ว โลกยังไม่พ้น เราฝึกแล้ว โลกยังไม่ฝึก เราสงบแล้ว โลกยังไม่สงบ เราปลดปล่อยแล้ว โลกยังไม่ปลดปล่อย เราดับกิเลสแล้ว โลกยังไม่ดับกิเลส เราข้ามแล้ว เพียงพอเพื่อให้โลกข้ามบ้าง เราพ้นแล้ว เพื่อให้

โลกพันบ้าง เราฝึกแล้ว เพื่อให้โลกฝึกบ้าง เราสงบแล้ว เพื่อให้โลก
สงบบ้าง เราปลดปล่อยแล้ว เพื่อให้โลกปลดปล่อยบ้าง เราปรินิพพานแล้ว
เพื่อให้ผู้อื่นปรินิพพานบ้าง” ดังนี้.

ก็การหยั่งลงสู่พระเมตตาในสัตว์ทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้า
พึงให้แจ่มแจ้ง โดยนัยนั้นแล. จริงอยู่ แม้เมตตา น้อมนำความสุขซึ่ง
เป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์ อันเป็นวิสัยแห่งกรุณาเข้าไปในสัตว์ทั้งหลาย ก็ยัง
เป็นไม่ได้ เพราะเหตุนั้น อภัยบาทวิตกและอวิหิงสาวิตก จึงชื่อว่า
เชมวิตก ในค่านี. ส่วนปวิเวกวิตก ได้แก่ เนกขัมมวิตกนั่นเอง. อนึ่ง
พึงทราบความเป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาปฐมฌานอันเป็นส่วนเบื้องต้น
ในทิพวิหารธรรมและอริยวิหารธรรมแห่งปวิเวกวิตกนั้น. ในปวิเวกวิตก
นั้น สมาปัตติวิหารธรรมเหล่าใดอันนับได้ ๒,๔๐๐,๐๐๐ โกฏิ โดยใช้
ทุก ๆ วัน ของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระญาณอันเนื่องด้วยสมาธิจริยา
และญาณจริยา อันเป็นไปแล้วด้วยความประพฤติก่อน และสมบัติ
๒,๔๐๐,๐๐๐ โกฏิ และปัญญาของสมาปัตติวิหารธรรมเหล่าใด ท่าน
กล่าวว่า “เป็นมหาวิธาน” พึงทราบความเป็นไปเนื่อง ๆ แห่งปวิเวก-
วิตกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอำนาจแห่งสมาปัตติวิหารธรรมเหล่านั้น
อนึ่ง พึงชี้แจงเนื้อความนี้แม้โดยมหาสังจกสูตร. ในสูตรนั้น พระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า อคคิเวสสนะ เภา่นั้นแล นั่งสงบจิตในภายใน
ในสมาธินิมิตก่อนนั้น เราอยู่เป็นสุขตลอดกับเป็นนิตย.”

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนำพระสูตรนี้มาเพื่อแสดงว่า เมื่อ
สังจกนิคัณฐบุตรกล่าวว่า สมณโคดมมีรูปงาม น่าเลื่อมใส ชองพระ
ทนต์สนิทเป็นระเบียบ พระชีวหาอ่อน พระสุรเสียงไพเราะ คงจะให้
บริษัทพอใจด้วยเหตุนี้จึงเที่ยวไป แต่ในใจของสมณโคดมผู้เที่ยวประกาศ
ให้รู้อยู่อย่างนี้ ย่อมไม่มีสมาธิ. อคคิเวสสนะ ตถาคตมิได้เที่ยวประกาศ
ให้บริษัทพอใจตึงจับใจได้พร้อมด้วยของกลางแน่นอน ตถาคตแสดง

ธรรมแก่บริษัทมีจักรวาลเป็นที่สุด ให้ตามเหมาะสม ไม่ซ่อนเร้น ไม่ติดประกอบผลแห่งผลสมาบัตินั้นนั่นเอง เพราะว่างโดยมีปกติอยู่ด้วยอารมณ์เดียว ดังนี้.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดกาลโดยส่วนเบื้องต้นใน ขณะที่บริษัทให้สาธุการหรือตรองธรรมแล้ว ทรงเข้าผลสมาบัติในขณะหายใจเข้าหายใจออก อนึ่ง เมื่อหมดเสียงช้องสาธุการ มิได้ทรงกำหนด ทรงออกจากสมาบัติในที่สุดการตรองธรรมแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเริ่มตั้งแต่ตอนที่ทรงพักไว้. จริงอยู่ การเข้าสู่ภวังค์ของพระพุทธรเจ้าทั้งหลายเบาบาง. พระพุทธรเจ้าทั้งหลายทรงเข้าสมาบัติในขณะหายใจเข้าหายใจออก. พึงทราบความเป็นไปเนื่อง ๆ แห่งเขมวิตกและปวิเวกวิตกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอำนาจสมาบัติตามที่กล่าวแล้วอันเป็นไปกับด้วยส่วนในเบื้องต้นด้วยประการฉะนี้.

ในความเป็นไปเนื่อง ๆ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า มีธรรมนั้นเป็นสมังคี และทรงบรรลुธรรมอันเกษมอยู่ เพราะไม่มีภัยแต่ที่ไหน ๆ ด้วยอำนาจแห่งอภยาบาทวิตกและอวิหิงสาวิตก อันละความเศร้าหมองมีพยาบาทวิตกและวิหิงสาวิตกเป็นต้น. และแต่นั้น จิตก็มีความเกษมปลอดภัยตลอดกาล. เพราะฉะนั้น เขมวิตก แม้ทั้งสองอย่าง ก็ย่อมกระทำความเกษมแก่ทั้ง ๒ อย่างด้วย. กิวิเวก ๓ อย่าง คือ กายวิเวก ๑ จิตวิเวก ๑ อุปธิวิเวก ๑ และวิเวก ๕ อย่าง คือ ตทังควิเวก (สังคเลพาองค์ธรรมนั้น) ๑ วิกัมภณวิเวก (สังคด้วยการข่มไว้) ๑ สมุจเฉทวิเวก (สังคด้วยการตัดขาด) ๑ ปฏิปัสสัทธิวิเวก (สังคด้วยการสงบระงับ) ๑ นิสสรณวิเวก (สังคด้วยการออกไป) ๑ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมวิตกอันละความเศร้าหมองมีกามวิตกเป็นต้น.

วิตกนั้นชื่อ ปวิเวกวิตก เพราะวิตกสทรคตด้วยความสังคจากอารมณ์และจากสัมปโยคะ ตามสมควร. กิวิตก ๒ อย่างเหล่านั้น แม้มีลักษณะที่แยกออกแล้ว ก็ยังเป็นไปเพื่อความเป็นอุปการะแก่กันและกัน

ของผู้แรกทำ.

จริงอยู่ ปวิเวกวิตก บ่อมีเพื่อเชมวิตกอันยังไม่เกิด ที่เกิดแล้ว ก็เพื่อความไพบูลย์ยิ่งขึ้น ฉนโต เชมวิตกก็ฉนนั้น บ่อมีเพื่อปวิเวก-
วิตกอันยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ที่เกิดแล้ว ก็มีเพื่อความไพบูลย์ยิ่งขึ้น จริง
อยู่ เมตตาวิหารธรรมเป็นต้น จะมีไม่ได้ในระหว่างที่กายและจิตหลีกออกไป
เพราะเว้นจากการละพยาบาทเป็นต้น จิตวิเวกเป็นต้นก็ไม่มี เพราะเหตุ
นั้น พึงเห็นธรรมเหล่านี้ว่า มีอุปการะแก่กันและกัน ก็เชมวิตกและ
ปวิเวกวิตก ของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงละความเศร้าหมองได้ โดย
ประการทั้งปวง บ่อนำประโยชน์สุขแม้เพียงขณะทวยใจเข้า เพื่อประโยชน์
แก่สัตว์โลก. พึงเชื่อกำว่า เชมวิตก และปวิเวกวิตก ดังนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำเป็นอาทิว่า มีความไม่เบียดเบียนเป็น
ที่มายินดี (อพฺยาปชฺฌาราโม) ดังนี้ เพื่อทรงชี้แจงถึงวิตก ๒ อย่าง ที่
ได้ทรงยกขึ้นมาแสดงไว้แล้ว ด้วยประการฉะนี้

การไม่เบียดเบียน การไม่ทำให้ใคร ๆ ได้ลำบาก ชื่อว่า
อัพฺยาปชฺฌมะ ในคำว่า อพฺยาปชฺฌาราโม นั้น. ความไม่พยาบาทนั้น
ชื่อว่า อพฺยาปชฺฌาราโม เพราะมีความไม่เบียดเบียนเป็นที่มายินดี.
ชื่อว่า อพฺยาปชฺฌารโธ เพราะยินดีแล้วในความไม่เบียดเบียน คือ ไม่
ยินดีในการเสวนะ. คำว่า เอสฺสว ตัดคำเป็น เอสฺส เอส. คำว่า อิริยา
คือ กิริยา (แปลว่า ด้วยการกระทำ). อธิบายว่า ด้วยความชวนชวย
ทางกายและวาจา. ชื่อว่า เราจะไม่เบียดเบียนสัตว์ไร ๆ (น กิณฺหิ
พฺยาพาเมมิ) ได้แก่ เราจะไม่เบียดเบียน ไม่ทำให้ในบรรดาสัตว์ที่เสว
เป็นต้น สัตว์ไร ๆ ผู้สะดุ้ง เพราะประกอบด้วยความสะดุ้งเพราะตณหา
เป็นต้น ผู้มั่นคงเพราะละกิเลสทั้งปวงอันทำให้ตื่นรนได้แล้ว เพราะไม่มี
ความเบียดเบียนนั้นให้ลำบาก.

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระกรุณาเป็นอัชฌาสัย มากด้วยพระ
กรุณาสมบัติ ตรัสไว้อย่างนี้ สมควรแก่พระกรุณาเป็นอัชฌาสัยที่

พระองค์ทรงปลาบปลื้มเป็นอย่างยิ่ง. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงแสดงถึงอวิหิงสาวิตกและอัพยาบาทวิตก. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ชื่อนี้ไว้ว่า "เราปฏิบัติอย่างนี้ อยู่ด้วยสมาบัติจิตวิหารธรรมอย่างนี้ รับ สักการะ ความเคารพ ความนับถือ การไหว้ และการบูชา ที่ผู้ ประารถนาบุญทำอย่างนี้ ด้วยกิริยาท่าทางนี้ คือ ด้วยการปฏิบัตินี้ จึง ไม่เบียดเบียนสัตว์ใด ๆ. อีกประการหนึ่ง เราเพิ่มพูนประโยชน์สุขทั้งที่ เป็นทิณฺฐุชัมมิกประโยชน์ สัมปรายิกประโยชน์ และปรมัตถประโยชน์ แก่ สัตว์เหล่านั้น" ดังนี้.

ชื่อว่า อกุศล เราจะได้แล้ว (ยํ อกุสฺสํ ตํ ปหิณฺโณ) ความว่า เราละ คือ ถอนอกุศล ต่างโดยกิเลส ๑,๕๐๐ และมีประเภทมากมาย ที่สัมปยุตอกุศลนั้นทั้งหมด ณ โคนโพธิ์นั้นเอง. ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระ ภาคเจ้าทรงแสดงสมุจเฉทปหานวิเวกและปฏิบัติสัทธวิเวก พร้อมกับ นิสสรณวิเวก อันเป็นวิเวกที่พระองค์ทรงยกขึ้น แต่ในข้อนี้ อาจารย์ บางพวกยกขึ้น แม้ในตหังควิเวกและวิกขัมภณวิเวก. อันที่จริงในข้อนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงความสิ้นกิเลสของพระองค์ พร้อมด้วย ปฏิปทาที่พระองค์ทรงบรรลु ด้วยประการฉะนี้.

ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังพระอชยาศัยในปวิเวกที่ พระองค์ทรงสั่งสมมาตลอดกับอันนับไม่ได้ให้ถึงที่สุดในบัดนี้ พร้อมกับ พระอชยาศัยในการออกไปแล้วทรงเข้าผลสมาบัติอันมีการออกไปนั้นเป็น อชยาศัย ทรงทำให้แจ้งด้วยหัวข้อคือการละกิเลสและการพิจารณาของ พระองค์. ก็ในข้อนี้ พระศาสดาทรงยกวิตก ๒ อย่างเหล่านี้ เพื่อเนื้อ ความอันใด บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงถึงเนื้อความอันนั้น จึงตรัสคำมี อาทิวา ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล ดังนี้. จริงอยู่ พระผู้มีพระ ภาคเจ้าทรงเริ่มพระธรรมเทศนาขึ้น อันว่าด้วยวิตก ๒ อย่างนี้ เพื่อให้ ภิกษุทั้งหลายตั้งอยู่ในวิตกนั้น ด้วยหัวข้อคือการแสดงถึงความเป็นไป เนื่อง ๆ ของพระองค์.

ในคำเหล่านั้น คำว่า เพราะเหตุ นั้น (ตสุมา) ได้แก่ เพราะ
 เชมวิตกและปวิเวกวิตกเท่านั้น ย่อมเป็นไปเนื่อง ๆ แก่เราผู้ยินดีแล้ว
 ในอัปปาปัชฌาปวิเวก (ความสดคือความไม่เบียดเบียน). คำว่า ดิน เป็น
 เพียงนิบาต. คำว่า เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีความไม่เบียดเบียนเป็นที่มา
 ยินดีอยู่เกิด (อัปปาปชุณารามา วิหระถ) ความว่า เธอทั้งหลายจงเป็น
 ผู้ยินดีด้วยเบตตาวិหารธรรมและกรุณาวิหารธรรมในสัตว์ทั้งปวงอยู่เกิด.
 ด้วยเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสถึงการกระทำพยาบาทและกิเลส
 อันตั้งอยู่แห่งเดียวกันกับพยาบาทนั้นให้ไกลแสนไกล. คำว่า โว ในคำ
 ว่า เคส โว นี้ เป็นเพียงนิบาต.

คำว่า จงเป็นผู้มีความสดเป็นที่มา ยินดีอยู่เกิด (ปวิเวการามา
 วิหระถ) ความว่า พวกเธอจงกระทำวิเวกทั้งหมด คือ วิเวกมีกายวิเวก
 เป็นต้น และวิเวกมีตทังควิเวก เป็นต้น ให้เป็นที่ควรมา ยินดีอยู่เกิด.
 คำว่า เราทั้งหลาย (จะไม่เบียดเบียน) ... ด้วยการกระทำนี้ (อิมาย มย)
 เป็นต้น เป็นคำแสดงถึงอาการเป็นไปแห่งเชมวิตกของภิกษุเหล่านั้น ฉนโค
 คำว่า อะโร ชื่อว่า อกุศล (ก็ อกุศล) เป็นต้น เป็นคำแสดงอาการเป็น
 ไปแห่งปวิเวกวิตก ฉนนั้น. ในคำนั้นมีความว่า อันผู้ใคร่จะปาเพญฺจธรรม
 ที่ไม่มีโทษ เป็นผู้แสวงหาว่า อะโรเป็นกุศล ควรกระทำการแสวงหา
 กุศลธรรม ฉนโค แม้อันผู้ใคร่จะละธรรมที่มีโทษ ก็ไม่ควรกระทำการ
 แสวงหาอกุศล ฉนนั้น เพราะเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
 อะโร ชื่อว่า อกุศล เป็นต้น. จจริงอยู่ ปริญญาภาวนา ปหานภาวนา
 และสัจฉิกิริยาภาวนา เป็นเบื้องต้นแห่งอภิญญา.

ในคำเหล่านั้น คำว่า อะโร ชื่อว่า อกุศล (ก็ อกุศล) ความ
 ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงวิธีพิจารณาอกุศลโดยกิจเป็นต้นว่า อะโร
 ชื่อว่า อกุศล โดยสภาวะ อะโร ชื่อว่า เป็นลักษณะ หรืออะโร ชื่อว่า
 เป็นรส เป็นเครื่องปรากฏ และเป็นเหตุใกล้แห่งอกุศลนั้น อนึ่ง วิตก
 นี้มาแล้วโดยกระทำเบื้องต้น คำทั้งสองนี้ว่า อกุศลอะโร ๆ ที่เราทั้งหลาย

ยังละไม่ได้แล้ว เราทั้งหลายจะละอกุศลอะไร (ก็ อปฺปหีนํ ก็ ปชหาม) มาแล้วโดยพระเสขะ (ผู้ยังต้องศึกษา). เพราะฉะนั้น คำว่า อกุศลอะไร ๆ ที่เราทั้งหลายยังละไม่ได้แล้ว (ก็ อปฺปหีนํ) ได้แก่ ในบรรดา อกุศลทั้งหลายมีกามราคสังโยชน์เป็นต้น อกุศลอะไรที่เราทั้งหลายยังตัดไม่ได้ด้วยมรรค. คำว่า เราทั้งหลายจะละอกุศลอะไร (ก็ ปชหาม) ได้แก่ เราจะถอนอกุศลอะไร. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เราทั้งหลายจะละอกุศลอะไร (ก็ ปชหาม) ความว่า บัดนี้ เราจะละอกุศลส่วนอะไรใน วิตก ปริยฐาน และอนุสัย. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า กิมนฺปฺปหีนํ (อกุศลอะไรที่เรายังละไม่ได้). ท่านอธิบายว่า บรรดาอกุศลหลายอย่าง เช่นทิฏฐิสังโยชน์เป็นต้น อกุศลอะไร ๆ ประเภทไหน ที่เรายังละไม่ได้ โดยประการใด ประการไหน หรือโดยมรรคอะไร มรรคไหน. บทที่ เหลือมีนัยดังได้กล่าวแล้วนั้นแล.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า ผู้เป็นพระพุทธเจ้า (พุทธ) ความว่า ชื่อว่า พุทธะ เพราะตรัสรู้ เพราะแทงตลอดธรรมไม่ ผิดไปจากอริยสัจ ๔ ด้วยพระสยัมภูญาณ คือ เพราะไม่มีไญยธรรมที่ นอกจากสัจธรรม. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

พราหมณ์ กิจที่ควรรู้อย่าง เราแล้ว กิจที่ควร
เจริญ เราเจริญแล้ว กิจที่ควรละ เราได้ละแล้ว เพราะ
ฉะนั้น เราจึงเป็นพุทธะ* ดังนี้.

พระพุทธเจ้า ชื่อว่า ผู้ข่มมารอันผู้อื่นไม่พึงข่มได้ เพราะอดกลั้น เพราะนำไปซึ่งพระโพธิสัมภารและพระมหากรุณาธิคุณทั้งสิ้น อันผู้อื่นข่มไม่ได้ อนึ่ง เพราะอดกลั้น เพราะครอบงำมารทั้งหลาย ๕ อันผู้อื่นข่มไม่ได้ เพราะยากเพื่อจะอดกลั้น เพื่อจะครอบงำ เพราะอดกลั้น เพราะนำไปซึ่งพุทธกิจอันผู้อื่นข่มไม่ได้ อันได้แก่การปราสอนด้วยทิฏฐิธัมมิก-ประโยชน์ สัมปราชิกประโยชน์ และปรมัตถประโยชน์ แก่เหล่าเวไนย-

สัตว์ ตามสมควร ด้วยการตรัสรู้แจ้งมีอาสยะ (อชยาศัย) อนุสยะ (กิเลสอันนอนเนื่องอยู่ในสันดาน) จริยาธิมุตติ (ความมุ่งหมายความประพฤติ) เป็นต้น หรือเพราะประกาศสาธุการในพุทธกิจนั้น เฉพาะคนอื่น เว้นพระมหาโพธิสัตว์ ไม่สามารถ เพื่อดอกกลั่น เพื่อนำไปได้.

คำว่า นํ ในคำว่า สมุทาจรณฺติ นํ เป็นเพียงนิบาต. หรือมีความเท่ากับ นํ ตถาคคํ. พระมุนี ชื่อว่า ตโมนุทะ เพราะบรรเทา คือ จัดไปซึ่งอันตรายคือโมหะ กล่าวคือความมืดในสันดานของตนและผู้อื่น. พระมุนี ชื่อว่า ปารคตะ เพราะถึงฝั่งคือนิพพาน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปารคตะ เพราะถึงฝั่ง คือ ที่สุดแห่งสังสารทุกข์ทั้งสิ้น อันเป็นอกนิหารใหญ่ ซึ่งเป็นไปแล้วโดยนัยมีอาทิว่า เราพ้นแล้วจักให้สัตว์พ้นบ้าง ดังนี้ หรือแห่งคุณคือพระสัพพัญญุตทั้งหลาย. พระมุนีนั้น ผู้บรรเทาความมืดผู้ถึงฝั่ง. อธิบายว่า พระพุทธเจ้าผู้ถึงคุณอันควรถึงจากการถึงฝั่งนั้นนั่นเอง คือ ถึงคุณทั้งปวงมีศีลเป็นต้น และมีศพลญาณเป็นต้น อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายพึงถึง. คำว่า ผู้มีความชำนาญ (วสิม) ความว่า พระมุนี ชื่อว่า วสิมา เพราะมีความเป็นผู้ชำนาญ มีอาวัชชนะเป็นต้นอย่างยิ่ง อันเนื่องด้วยความหวังในฉานเป็นต้น และความเป็นผู้ชำนาญทางจิตอันไม่ท้าวไปแก่ผู้อื่น ได้แก่ฤทธิอันเป็นอริยะ. พระมุนีนั้น ผู้มีความชำนาญ. อธิบายว่า ผู้มีอำนาจ. พระมุนี ชื่อว่า อนุสวะ เพราะไม่มีอาสวะมีกามาสวะเป็นต้นทั้งหมด. พระมุนี ชื่อว่า วิสันตระ เพราะละความไม่เป็นระเบียบมีความไม่เป็นระเบียบทางกายเป็นต้น หรือเพราะข้ามมลทินคือกิเลสทั้งปวง กล่าวคือยาพิษ หรือข้ามภัยอันเป็นทุกข์ในวัฏฏะทั้งสิ้นอันเป็นยาพิษแล้วข้ามไป. พระมุนีนั้นผู้ข้ามวัฏฏทุกข์อันเป็นยาพิษ. พระมุนีผู้น้อมไปแล้วในอรหัตผล หรือนิพพานอันเป็นที่สิ้นตัณหา. ชื่อว่า มุนี เพราะประกอบด้วยความดีเยี่ยมด้วยญาณ กล่าวคือความเป็นผู้รู้ หรือด้วยความเป็นผู้รู้ทางกายเป็นต้น เพราะไปในอรหัตผลหรือนิพพานแม้ทั้งสอง.

ก็คำว่า มุนี ความว่า มุนีมีหลายอย่าง คือ อาคาริยมุนี ๑ อนาคตริยมุนี ๑ เสขมุนี ๑ อเสขมุนี ๑ ปัจเจกมุนี ๑ มุนิมุนี ๑. ใน มุนีเหล่านั้น กฤตส์ถ์ผู้บรรลุลผล ผู้รู้แจ้งคำสอน ชื่อว่า อาคาริยมุนี. บรรพชิตเช่นเดียวกันนั้น ชื่อว่า อนาคตริยมุนี. พระเสขะ ๗ จำพวก ชื่อว่า เสขมุนี. พระชีนาสพ ชื่อว่า อเสขมุนี. พระปัจเจกพุทธเจ้า ชื่อว่า ปัจเจกมุนี. พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่า มุนิมุนี. ในที่นี้ ประสงค์เอาพระมุนิมุนีนี้.

พระมุนี ชื่อว่า อันติมเทหธารี เพราะเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งร่างกายอัน มีในที่สุด คือ สุตท้าย เพราะไม่มีภพใหม่อีกต่อไป. พระมุนีนั้น ผู้ทรงไว้ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุด. พระมุนี ชื่อว่า มารชนะ เพราะสละกิเลสสามารถเป็นต้นได้โดยชอบ. พระมุนี ชื่อว่า ปารคฺช เพราะเป็นผู้ถึงฝั่งแห่งชราทั้งปวงมีชราปรากฏเป็นต้น ด้วยบรรลุนุपाธิเสสนิพพาน เพราะตัดขาดเหตุแห่งชราเสียได้. ก็ในที่นี้ พึงเห็นว่า ท่านกล่าวการถึงฝั่งแห่งชาติ มรณะ โสกะเป็นต้น ด้วยหัวข้อแห่งชรา. เชื่อมความว่า เรา กล่าวว่ "วิตก ๒ ประการ ของพระตถาคตผู้เป็นอย่างนั้น ๆ ย่อมเป็นไปเนื่อง ๆ" ด้วยประการฉะนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงวิตก ๒ ประการ ด้วยคาถาที่ ๑ จากนั้นทรงแสดงปวิเวกวิตกด้วยคาถาที่ ๒ บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงเขมวิตก จึงตรัสคาถาที่ ๓ ว่า เสเล ยถา ดังนี้เป็นอาทิ.

ในคำเหล่านั้น ชื่อว่า เปรียบเหมือนนบุรุษผู้มีจักขุ ยืนอยู่บนยอดภูเขาทิน (เสเล ยถา ปพพตมุตฺตนิฏฺฐิต) ได้แก่ เปรียบเหมือนนบุรุษยืนอยู่บนยอดภูเขาทินที่เปลี่ยวเดียว. เมื่อยืนอยู่บนภูเขานั้น ไม่มีการแหงนและชะเง้อคอเป็นต้น. คำว่า เปรียบ ... ฉะนั้น (ตถูปม) คือ เปรียบด้วยภูเขาทิน อันเทียบกันได้กับผู้มีจักขุนั้น. พึงทราบความสังเขปในข้อนี้ ดังต่อไปนี้ บุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่บนยอดภูเขาทิน พึงเห็นหมู่ชนโดยรอบได้ ฉนใด พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีปัญญาดี คือ มีปัญญางาม

มีพระจักรพรรดิครอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณ ขึ้นสู่ปราสาท อันสำเร็จด้วยธรรม คือ สำเร็จด้วยปัญญา ผู้ปราศจากความโศก ย่อมพิจารณาไตร่ตรอง ไตร่ตรอง ถึงหมู่สัตว์ผู้ยังข้ามความโศกไม่ได้ ถูกชาติชราครอบงำ ฉะนั้นเหมือนกัน ในข้อนี้มีอธิบายดังต่อไปนี้ เหมือนอย่างว่าบุรุษกระทำนาแก้วใหญ่โดยรอบที่เชิงภูเขา แล้วปลูกกระท่อมในแนวทุ่งที่นั่น พึ่งก่อไฟตอนกลางคืน ปรากฏความมืดประกอบด้วยองค์ ๔ ที่นั่น เมื่อบุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่บนยอดภูเขา แลดูภูมิประเทศ ปรากฏแนวทุ่งไม่ปรากฏ กระท่อมไม่ปรากฏ คนนอนในที่นั่นไม่ปรากฏ พึ่งปรากฏเพียงเปลวไฟที่กระท่อมเท่านั้น ฉะนั้น เมื่อพระตถาคตขึ้นสู่ปราสาทสำเร็จด้วยธรรม ทางตรวจดูหมู่สัตว์ ก็ฉะนั้น สัตว์ที่มีได้ทำความดี แม้ในที่ข้างขวาในวิหารเดียวกัน ก็มีได้มาสู่คลองแห่งพุทธญาณ เป็นดุจลูกศรที่ขัดไปในตอนกลางคืน. แต่เวไนยบุคคลผู้ทำความดี แม้ยืนอยู่ในที่ไกล ก็มาสู่คลองของพระตถาคตนั้น ดุจไฟ ดุจภูเขาหิมพานต์. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

สิตบุรุษ ย่อมปรากฏในที่ไกล ดุจภูเขาหิมพานต์
อสิตบุรุษย่อมไม่ปรากฏในที่นี้ เหมือนลูกศรที่ขัดไป
ในเวลากลางคืน ฉะนั้น*

ในสูตรนี้ และในคำถาทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงกระทำพระองค์ดูผู้อื่น.

อรรถกถาสูตทที่ ๑ จบ

* พ. ธ. ๒๔/๓๑/๔๔

๒. เทศนาสูตร

ว่าด้วยพระธรรมเทศนา ๒ ประการ

[๒๑๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเทศนา ๒ ประการ ของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมมีโดยปริยาย ๒ ประการเป็นไฉน คือ ธรรมเทศนาประการที่ ๑ นี้ว่า เธอทั้งหลายจงเห็นบาปโดยความเป็นบาป ธรรมเทศนาประการที่ ๒ แม้นี้ว่า เธอทั้งหลายครั้นเห็นบาป โดยความเป็นบาปแล้ว จงเมื่อหน่าย จงคลายกำหนด จงปลดปล่อย ในบาปนั้น ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเทศนา ๒ ประการนี้ ของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมมีโดยปริยาย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

เธอจงดูการกล่าวโดยปริยายของพระตถาคต ผู้
เป็นพระพุทธเจ้า ผู้อนุเคราะห์สัตว์ทุกหมู่เหล่า ก็ธรรม
๒ ประการ พระตถาคต ผู้เป็นพระพุทธเจ้า ผู้
อนุเคราะห์สัตว์ทุกหมู่เหล่า ประกาศแล้ว. เธอทั้งหลาย
ผู้ฉลาด จงเห็นบาป จงคลายกำหนดในบาปนั้น
เธอทั้งหลายผู้มีจิตคลายกำหนดจากบาปนั้นแล้ว จัก
กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาเทศนาสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๒ ดังต่อไปนี้.

ปริยาย กัมมในคำว่า ปริยาเยน นี้ มาในเทศนาในคำมีอาทิว่า ท่านจงทรงจำเทศนานั้นไว้ว่า เป็นมชูปิตติกปริยายเทศนา* ดังนี้. มาในความว่า เหตุ ในคำมีอาทิว่า พราหมณ์ เหตุนี้มีอยู่แล้ว เมื่อจะกล่าวกะเราโดยชอบด้วยเหตุ พึงกล่าวว่า สมณโคตม เป็นอกิริยวาท (วาทะว่าไม่เป็นอันทำ)* ดังนี้. มาในความว่า วาระ ในคำมีอาทิว่า อานนท์ วันนี้ ถึงวาระของใครจะสอนภิกษุทั้งหลาย* ดังนี้. ก็ในที่นี้ สมควรทั้งในวาระ ทั้งในเหตุ. ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ธรรมเทศนา ๒ อย่าง ของตถาคต ย่อมมีขึ้นโดยเหตุและโดยวาระ ตามสมควร ดังนี้. นี่เป็นอธิบายในคำนี้.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า บางครั้งทรงจำแนกกุศลธรรมและอกุศลธรรม ตามสมควร แก้อัธยาศัยของเวไนยสัตว์ โดยนัยมีอาทิว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ ธรรมเหล่านี้ควรเสพ ธรรมเหล่านี้ไม่ควรเสพ ดังนี้ ทรงแสดงให้รู้โดยไม่ปนอกุศลธรรมเข้ากับกุศลธรรม ทรงแสดงธรรมว่า พวกเธอจงเห็นบาปโดยความเป็นบาป. บางครั้งทรงประกาศโทษ โดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย ปาณาติบาตที่บุคคลเสพแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ให้เป็นไปในนรก ให้เป็นไปในกำเนิดเดียรัจฉาน ให้เป็นไปในปรตวิสัย ปาณาติบาตที่เบากว่าบาปทั้งปวง ทำให้มีอายุน้อย* ดังนี้ ทรงให้พราภจากบาปด้วยนิพพิทาเป็นต้น ทรงแสดงธรรมว่า พวกเธอจงเบื่อหน่าย จงคลายกำหนด ดังนี้.

คำว่า ย่อมมี (ภวนติ) ได้แก่ มีอยู่ คือ ย่อมเป็นไป. ข้อว่า

๑. ม. ม. ๑๒/๒๕๐/๒๓๐.

๓. ม. อ. ๑๔/๗๖๗/๔๘๖.

๒. วิ. มหาวี. ๑/๒/๓.

๔. อ. จตฺตก. ๒๓/๑๓๐/๒๕๒.

เธอทั้งหลายจงเห็นบาปโดยความเป็นบาป (ปาป ปาปกโต ปสฺสต) ความว่า พวกเธอจงเห็นธรรมอันลามกทั้งปวง โดยเป็นธรรมลามก เพราะนำสิ่งไม่เป็นประโยชน์และทุกข์มาให้ในปัจจุบันและอนาคต. ในคำเหล่านั้น คำว่า จงเบือนหน้าย ... ในบาปนั้น (ตตฺถ นิพฺพินฺนต) ความว่า พวกเธอเห็นโทษมีอย่างต่าง ๆ กัน โดยนัยมีอาทิว่า บาป ชื่อว่า เป็นบาป เพราะเป็นของลามก โดยความเป็นของเลวส่วนเดียว ชื่อว่า เป็นอกุศล เพราะเป็นความไม่ฉลาด ชื่อว่า เป็นความเศร้าหมอง เพราะทำจิตที่เคยประภัสสรและผ่องใสให้พินาศจากความประภัสสรเป็นต้น ชื่อว่า ทำให้มีภพใหม่ เพราะทำให้เกิดทุกข์ในภพย่อย ๆ ชื่อว่า มีความกระวนกระวาย เพราะเป็นไปด้วยความกระวนกระวาย คือ ความเดือดร้อน ชื่อว่า มีทุกข์เป็นวิบาก เพราะให้ผลเป็นทุกข์อย่างเดียวกัน ชื่อว่า เป็นเหตุให้มีชาติ ชรา และมรณะต่อไป เพราะทำให้มีชาติ ชรา และมรณะ ในอนาคต ตลอดกาลนานไม่มีกำหนดนับ สามารถกำจัดประโยชน์สุขทั้งหมดได้. และเห็นอนิสงส์ในการละบาปนั้นด้วยปัญญาชอบ จงเบือนหน้าย คือ ถึงความเบือนหน้ายในธรรมอันลามกนั้น เมื่อเบือนหน้าย พึงเจริญวิปัสสนาแล้วจะคลายกำหนด และจะปลดปล่อยจากบาป ด้วยบรรลุนิรามรรค. หรือจะคลายกำหนดด้วยการคลายอย่างเด็ดขาด ด้วยมรรค แต่นั้นจะปลดปล่อยด้วยปฏิบัติสัทธวิมุตติ ด้วยผล.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า บาป (ปาป) ได้แก่ ชื่อว่า บาป เพราะเป็นของลามก. ถามว่า ท่านอธิบายไว้อย่างไร ? ตอบว่า ชื่อว่า บาป เพราะเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ คือ พระอริยะเกลียดด้วยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นต้น ยังสัตว์ให้ถึงทุกข์ในวัฏฏะ. ถามว่า ก็บาปนั้นเป็นอย่างไร ? ตอบว่า เป็นธรรมชาติทำให้เกิดในภุมิ ๓. พวกเธอเห็นบาป โดยความเป็นบาป มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว เจริญวิปัสสนาโดยนัยมีอาทิว่า โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นโรค โดยความเป็นแผล โดยความเป็นถูกร (เครื่องเสียดแทง) โดยความ

เป็นของชั่ว โดยความเบียดเบียน ดังนี้ จงเบียดเบียนในบาปนั้น. คำว่า เทศนาประการที่ ๒ แม้นี้ (อยมปิ ทุติยา) ได้แก่ ธรรมเทศนาประการที่ ๒ นี้ เป็นการเลือกปฏิบัติจากธรรมนั้น อาศัยธรรมเทศนาประการที่ ๑ อันแสดงถึงสิ่งไม่เป็นประโยชน์และความฉิบหายโดยความแน่นอน.

พึงทราบอธิบายในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้. คำว่า พระพุทธเจ้า (พุทฺธสฺส) ได้แก่ พระสัมพันธัญญะพุทธเจ้า. คำว่า ผู้อนุเคราะห์สัตว์ทุกหมู่เหล่า (สพฺพภูตานุกมฺปิโน) ได้แก่ พระพุทธเจ้าผู้อนุเคราะห์สัตว์ทั้งหมดด้วยพระมหากรุณา. คำว่า การกล่าวโดยปริยาย (ปริยายวจนฺ) ได้แก่ การตรัส คือ ทรงแสดงโดยปริยาย. คำว่า จงดู (ปสฺส) คือ ทรงร้องเรียกบริษัท. ท่านกล่าวหมายถึง บริษัทผู้เป็นหัวหน้า. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า ปสฺส หมายถึง พระองค์เท่านั้น" คำว่า ใน ... นั้น (ตตฺถ) ได้แก่ ในบาปนั้น. คำว่า จงคลายกำหนด (วิรชฺชถ) ความว่า พวกเธอจงละความกำหนด. บทที่เหลือ มีนัยดังได้กล่าวแล้วนั้นแล.

อรรถกถาสูตที่ ๒ จบ

๓. วิชชาสูตร

ว่าด้วยวิชาเป็นหัวหน้าแห่งกุศลธรรม

[๒๑๘] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อวิชาเป็นหัวหน้าแห่งความถึงพร้อมอกุศลธรรม อหิริกะและอโนตตปปะเป็นไปตาม ภิกษุทั้งหลาย ส่วนวิชาแลเป็นหัวหน้าแห่งความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรม หิริและโอตตปปะ

เป็นไปตาม.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ทุกตัวอย่างใดอย่างหนึ่ง ในโลกนี้และในโลกหน้า
ทั้งหมดมีวิชาเป็นมูล อันความปรารถนาและความ
โลกก่อนอื่น ก็เพราะเหตุที่บุคคลเป็นผู้มีความปรารถนา
ลามก ไม่มีศิริ ไม่เอื้อเฟื้อ ฉะนั้น จึงยอมประสพ
บาป ต้องไปสู่อบายเพราะบาปนั้น เพราะเหตุนั้น
ภิกษุสารถกั้นทะ โลกะ และอวิชาได้ ยังวิชาให้
บังเกิดขึ้นอยู่ พึงละทุกคติทั้งปวงเสียได้.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

วิชาสูตร ที่ ๓ จบ

อรรถกถาวิชาสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๓ ดังต่อไปนี้.

คำว่า เป็นหัวหน้า (บุพพจมา) ได้แก่ เป็นหัวหน้าโดยอาการ
๒ อย่าง คือ โดยสหชาติปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย. หรือเป็นเหตุเป็น
ประธานแห่งอกุศลธรรมเบื้องหน้า. จริงอยู่ การเกิดขึ้นแห่งอกุศล เว้น
จากอวิชาเสียแล้ว ย่อมมีไม่ได้. คำว่า แห่งความถึงพร้อม (สมาปตติยา)
ได้แก่ ความถึงพร้อม คือ ความเป็นไป เพื่อได้เฉพาะซึ่งสภาวะ.
ความเป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย โดยความเป็นปัจจัยแห่ง
อโยนิโสมนสิการ ด้วยการปกปิดโทษแห่งความเป็นไปของอกุศล และ

โดยความที่ยังละไม่ได้ ย่อมปรากฏในความนั้น.

คติแม้ทั้งหมด ชื่อว่า ทุคติ ในคานานี้ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ มีพยาธิตะมรณะเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้ อีกอย่างหนึ่ง กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ชื่อว่า ทุคติ เพราะคติที่ถูกกิเลสมีรากจะเป็นต้น ประทุษร้าย เป็นไปทางกาย วาจา และใจ. คำว่า ในโลกนี้ (อสมิ โลเก) ได้แก่ ในโลกนี้หรือในมนุษยคติ. คำว่า และโลกหน้า (ปรมาหิ จ) ได้แก่ ในคติอื่นจากมนุษยคตินั้น. คำว่า ทั้งหมดมีอริชาเป็นมูล (อริชชามูลิกา สัพพา) ได้แก่ ความวิบัติแห่งทุจริต แม้ทั้งหมดนั้น ชื่อว่า มีอริชาเป็นมูลอย่างเดียว เพราะมีอริชาเป็นหัวหน้า โดยนัยดังกล่าวแล้ว. คำว่า อันความปรารถนาและความโลกก่อกวน (อิจฺฉาโลภ-สมุสฺสยา) ความว่า ชื่อว่า อันความปรารถนาและความโลกก่อกวน เพราะอันความปรารถนามีลักษณะแสวงหาสิ่งอันยังไม่ประจวบ และอันความโลภมีลักษณะอยากได้สิ่งอันประจวบเข้าแล้ว ก่อกวน คือ สะสมไว้.

คำว่า ยโต ได้แก่ เพราะมีอริชาเป็นเหตุ เป็นผู้ถูกอริชาปกปิด. คำว่า ผู้มีความปรารถนาลามก (ปาปิโจ) ได้แก่ ผู้มีความปรารถนาลามกไม่เห็นโทษ ทำความหลอกลวงเป็นต้น ด้วยการยกย่องคุณที่ไม่มี เพราะมีความปรารถนาลามก เพราะถูกอริชาปกปิดไว้. พึงเห็นว่า แม้ความปรารถนาในอัตตา ก็เป็นอันถือเอาด้วยความโลภเหมือนกัน. คำว่า ไม่เอื้อเฟื้อ (อนาหโร) ได้แก่ เว้นจากความเอื้อเฟื้อในเพื่อน พรหมจารี เพราะไม่มีโอตตัปปะอันถือโลกเป็นใหญ่. คำว่า ตโต ได้แก่ เพราะเป็นเหตุแห่งอริชา ความปรารถนาลามก ไม่มีหิริ ไม่มีโอตตัปปะ. คำว่า ประสบ (ปสวติ) ได้แก่ สะสมบาป มีกายทุจริตเป็นต้น. ชื่อว่า ต้องไปสู่อบายเพราะบาปนั้น (อปาย์ เตน คจฺฉติ) ได้แก่ ย่อมไป คือ ย่อมเข้าถึงอบายมีนรกเป็นต้น เพราะบาปตามที่ชวนชวายนั่น.

คำว่า เพราะเหตุนั้น (ตสฺมา) ได้แก่ เพราะอริชาเป็นต้น

เหล่านี้ เป็นรากเหง้าแห่งทุจริตทั้งปวง และเป็นเหตุแห่งความเศร้าหมองอันเป็นแดนเกิดในทุจริตทั้งปวง อย่างนี้ ฉะนั้น ภิกษุสำรอก ความปรารถนา ความโลภ อวิชชา อหิริกะ และอโนตตปปะได้ คือ ละด้วยสมุจเฉท. ถามว่า สำรอกอย่างไรจึงจะให้วิชาเกิดขึ้นได้ ? ตอบว่า ขวนขวายตามลำดับวิปัสสนาและตามลำดับมรรคแล้วยังวิชา คืออรหัตมรรคให้เกิดในสันดานของตน. คำว่า ทุจริตทั้งปวง (สพฺพาทุคฺคตฺติโย) ได้แก่ ฟิงละ คือ ฟิงสละ ฟิงกาวล่งทุจริต กล่าวคือ ทุจริตแม้ทั้งปวง หรือคติ ๕ ทั้งปวง อันชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในวัฏฏะ. จริงอยู่ กรรมวัฏและวิปากวัฏ เป็นอันละได้ด้วยการละกิเลสวัฏนั้นแล ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาสูตรที่ ๓ จบ

๔. ปัญญาสูตร

ว่าด้วยขาดปัญญาพาให้เสื่อม

[๒๑๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายผู้เสื่อมจากอริยปัญญา ชื่อว่า เสื่อมสุด สัตว์เหล่านั้นย่อมอยู่เป็นทุกข์ มีความเดือดร้อน มีความคับแค้น มีความเร่าร้อน ในปัจจุบันที่เดียว เบื้องหน้าแต่ตาย เพราะกายแตก ฟิงหวังได้ทุจริต ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่เสื่อมจากอริยปัญญา ชื่อว่า ไม่เสื่อม สัตว์เหล่านั้น ย่อมอยู่เป็นสุข ไม่มีความเดือดร้อน ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความเร่าร้อน ในปัจจุบันที่เดียวแล เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ฟิงหวังได้สุคติ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

เธอจงดูโลกพร้อมด้วยเทวโลกผู้ตั้งมั่นลงแล้วใน
นามรูป เพราะความเสื่อมไปจากปัญญา โลกพร้อม
ด้วยเทวโลก ย่อมสำคัญว่า นามรูปนี้ เป็นของจริง
ปัญญาอันให้ถึงความชำรบกิเลสนี้แล ประเสริฐที่สุด
ในโลก ด้วยว่า ปัญญานั้นย่อมรู้ชัดโดยชอบซึ่งความ
สิ้นไปแห่งชาติและภพ เทพและมนุษย์ทั้งหลาย ย่อม
รักใคร่ต่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้น ผู้มีสติ มีปัญญา
ร่าเริง (ในธรรม) ผู้ทรงไว้ซึ่งสรีระอันมีในที่สุด.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

ปัญญาสูตร ที่ ๔ จบ

อรรถกถาปัญญาสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

คำว่า เสื่อมสุด (สุปริหีนา) ได้แก่ เสื่อมสุดขีด. ข้อว่า สัตว์
ทั้งหลายผู้เสื่อมจากอริยปัญญา (เย อริยาย ปญฺญาย ปริหีนา) ความ
ว่า สัตว์เหล่าใด เสื่อมจากวิปัสสนาปัญญาและมรรคปัญญา อันเป็น
อริยะ คือ บริสุทธิ์ เพราะตั้งอยู่ไกลจากกิเลสทั้งหลาย ด้วยการรู้
ความเกิดและความเสื่อมของขันธ ๕ และด้วยการแทงตลอดอริยสัจ ๔.
สัตว์เหล่านั้นเสื่อมแล้ว คือ เสื่อมมากเหลือเกิน จากสมบัติอันเป็น

* อรรถกถาปัญญาปริหีนสูตร.

โลกียะและโลกุตระ. ถามว่า ก็สัตว์เหล่านั้น เป็นจำพวกไหน ? ตอบว่า เป็นความจริงดังนั้น สัตว์เหล่าใดประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรม สัตว์เหล่านั้นเสื่อม คือ พร่อง ได้แก่ เสื่อมมาก โดยส่วนเดียว โดยความเป็นผู้แน่นอนต่อความเห็นผิด. ดังที่ท่านกล่าวว่า ทุกฺคติ ปาฏิกงฺขา ทุกฺคติเป็นอันหวังได้ ดังนี้. แม้พร้อมเพรียงด้วยเครื่องกั้นคือวิบากก็เสื่อม. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบในธรรมฝ่ายขาว ผู้เป็นสัมมาทิฏฐิ เว้นจากเครื่องกั้น ๓ อย่าง และเป็นผู้ประกอบด้วยกัมมัสสกตญาณ ชื่อว่า ไม่เสื่อม. บทที่เหลือ พึงทราบโดยท่านองอันมีนัยดังที่กล่าวแล้ว.

ในคาถาทั้งหลายพึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า ปญฺญา (จากปัญฺญา) เป็นปัญฺจมีวิภคฺติ. ความว่า เพราะความเสื่อมไปจากวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ หรือคำว่า ปญฺญา (แห่งปัญฺญา) นี้ เป็นฉฺฐีวิภคฺติ. ความว่า เพราะเสื่อมไปแห่งญาณดังที่ได้กล่าวแล้ว. อนึ่ง การไม่ให้เกิดขึ้นแห่งญาณที่ควรให้เกิดขึ้นแล เป็นความเสื่อมในคำนี้. คำว่า ตังมํลงแล้วในนามรูป (นิวิฏฺฐํ นามรูปสฺมิ) ได้แก่ ผู้ตั้งมันแล้ว คือ หยั่งลงแล้วในนามรูป คือ ในอุปาทานขันธ ๕ ด้วยอำนาจตณฺหาและทิฏฐิ โดยนัยมีอาทิว่า เอตํ มม (นั่นของเรา) ดังนี้ เพราะความเสื่อมไปจากปัญญานั้น ชื่อว่า ย่อมสำคัญว่า นามรูปนี้ เป็นของจริง (อิทํ สจฺจนฺติ มนุสฺสํ) ได้แก่ ย่อมสำคัญว่า นามรูปนี้เท่านั้น เป็นของจริง อย่างอื่นเป็นโมฆะ ดังนี้. พึงเปลี่ยนวิภคฺติเป็น สเทวเก โลเก ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงธรรมฝ่ายเถรทั้งหมดในคาถาที่ ๑ อย่างนี้แล้ว บัดนี้เมื่อจะทรงประกาศอานุภาพแห่งปัญญาวา ก็เลสวิฏฺฐ ย่อมเป็นไปด้วยความมั่นหมายและยึดมั่นในนามรูป เพราะไม่เกิดปัญญาอันใด การเข้าไปติดวัฏฏะ ก็เพราะเกิดปัญญาอันนั้น ดังนี้ จึงตรัสคาถาว่า ปญฺญา มิ เสฏฺฐา โลกสฺมิ (ปัญญาแล ประเสริฐที่สุดในโลก) ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า ในโลก (โลกสฺมิ) ได้แก่ สังขารโลก.

ธรรมเช่นกับปัญญาในสังขารทั้งหลาย ในสัตว์ทั้งหลาย ย่อมไม่มี ดุจ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า. จริงอยู่ กุศลธรรมทั้งหลายมีปัญญาเป็นอย่างยิ่ง
และธรรมอื่นไม่มีโทษทั้งปวง เป็นอันสำเร็จเพราะความสำเร็จแห่งปัญญา.
สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ความดำริชอบย่อมเกิดมีแก่ผู้เห็น
ชอบ* ดังนี้เป็นต้น ก็ปัญญาที่ประสงค์เอาในที่นี้ ท่านยกย่องว่า ประเสริฐ
ที่สุด. เพื่อทรงแสดงถึงความเป็นไปนั้น จึงตรัสว่า ปัญญาอันให้ถึง
ความชำรุดกิเลส ดังนี้เป็นต้น.

อธิบายความแห่งคำนั้นว่า ปัญญาใด อันให้ถึงความชำรุดกิเลสว่า
ปัญญานี้ ถึงความชำรุด คือ ทำลายกิเลสมีกองโลภะเป็นต้นอันยังไม่
เคยชำรุด ยังไม่เคยทำลาย ย่อมไป คือ ย่อมเป็นไป โยคาวจรย่อมรู้
ย่อมทำให้แจ้งนิพพานและอรหัตตอันเป็นที่สิ้นไป เป็นที่สุดแห่งชาติ กล่าว
คือความเกิดครั้งแรกแห่งชั้นทั้งหลายในหมู่สัตว์ ในภพ กำเนิด คติ
วิญญาณฐิติ และสัตตาวาสนั้น ๆ และการมภาพันมีชาตินั้นเป็นนิมิต
โดยชอบ ไม่วิปริต ด้วยปัญญาใด ปัญญานี้ เป็นมรรคปัญญาพร้อม
ด้วยวิปัสสนา ประเสริฐที่สุดในโลก ดังนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงยกย่องพระชินาสพผู้ถึง
พร้อมแล้วด้วยปัญญาภาพตามที่กล่าวแล้ว จึงตรัสพระคาถาสุดทักขว่า
เทพและมนุษย์ทั้งหลายย่อมรักใคร่ต่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้น ดังนี้

อธิบายความแห่งคำนั้นว่า เทพและมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมกระหิ้ม
รักใคร่ต่อพระชินาสพเหล่านั้น ผู้ชื่อว่า เป็นสัมพุทธะ ด้วยการตรัสรู้
อริยสัจ ๔ เพราะสำเร็จโสฬสกิจ มีปัญญาเป็นต้น ในอริยสัจ ๔ ชื่อว่า
ผู้มีสติ เพราะมีสติโพลฺลย ชื่อว่า ผู้มีปัญญารำเริง ด้วยถึงความโพลฺลย
แห่งปัญญา เพราะถอนความลุ่มหลงเสียได้ โดยนัยดังกล่าวแล้ว หรือ
ว่า ชื่อว่า ผู้มีปัญญารำเริง เพราะความที่พระชินาสพมากด้วยความรำเริง
ความรู้ ความยินดี และความปราโมทย์ ตั้งแต่เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยศีล

* ม. ญ. ๑๔/๒๗๔/๑๘๗. ส. มหา. ๑๔/๓/๒.

เป็นต้นในส่วนเบื้องต้น จนถึงทำนิพพานให้แจ้ง ชื่อว่า ผู้ทรงไว้ซึ่งพระ
อัมมิในที่สุด เพราะเป็นผู้สิ้นภวสังโยชน์โดยประการทั้งปวง ย่อม
 ปราารถนาเพื่อบรรลุลความเป็นอย่างนั้นบ้างว่า ปัญญาญาณนำอัสจรรย
 ถ้ากระไร แม้เราก็ควรเป็นผู้ข้ามพ้นทุกข์ทั้งปวงเช่นนี้ได้บ้าง ดังนี้.

อรรถกถาสูตที่ ๔ จบ

๕. ธรรมสูตร

ว่าด้วยเรื่องสุกธรรมประจำโลก ๒ ประการ

[๒๒๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระ
 สูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับ
 มาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สุกกธรรม ๒ ประการนี้ ย่อมรักษาโลก
 ๒ ประการเป็นไฉน คือ หิริ ๑ โอตตปปะ ๑. ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่า
 สุกกธรรม ๒ ประการนี้ จะไม่พึงรักษาโลกไซ้ ในโลกนี้ก็ไม่พึงปรากฏว่า
 มารดา น้ำ ป่า ภรรยาของอาจารย์ หรือว่า ภรรยาของครู โลกจะ
 ถึงความปะปนกันไป เหมือนอย่างแพะ แกะ ไก่ สุนัข หมาจึงจอก
 ฉะนั้น. ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะเหตุที่สุกธรรม ๒ ประการนี้ยังรักษาโลก
 อยู่ ฉะนั้นจึงยังปรากฏว่า มารดา น้ำ ป่า ภรรยาของอาจารย์ หรือ
 ว่า ภรรยาของครู.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระ
 ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ถ้าสัตว์เหล่าใด ไม่มีหิริและโอตตปปะในกาลทุก
 เมื่อไซ้ สัตว์เหล่านั้น มีสุกกธรรมเป็นมูลไปปราศแล้ว
 เป็นผู้ถึงชาติและมรณะ. ส่วนสัตว์เหล่าใด เข้าไปตั้ง

หิริและโอตตัปปะไว้โดยชอบในกาลทุกเมื่อ สัตว์เหล่านั้น
มีพรหมจรรย์งอกงาม เป็นผู้สงบ มีภพใหม่สิ้นไปแล้ว.

เนื้อความแนนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ธรรมสูตร ที่ ๕ จบ

อรรถกถาธรรมสูตร^{*}

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๕ ดังต่อไปนี้

คำว่า สุกกธรรม (สุกกา) ชื่อว่า สุกกธรรม เพราะเป็นธรรมชา
ก็สุกกธรรม ย่อมเป็นไปเพื่อความผ่องแผ้วอย่างยิ่ง โดยความเป็นธรรม
ชาว เพราะเหตุนี้ ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ชา เพราะเป็นธรรมชา
บริสุทธิ์. ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลทั้งปวง แม้โดยพร้อมด้วยรส ชื่อว่า
ธรรมชา เพราะตรงข้ามกับความเป็นธรรมดำ. ด้วยว่า เพราะธรรม
ชาเกิดขึ้น จิตจึงเป็นประภัสสรบริสุทธิ์. คำว่า ธรรม (ธมฺมา) ได้แก่
ธรรมเป็นกุศล. คำว่า โลก (โลกิ) ได้แก่ สัตว์โลก. คำว่า รักษา
(ปาลเณติ) ได้แก่ งามชอบเชตรักษา ด้วยการรองรับไว้และทรงไว้.

ในชื่อว่า หิริและโอตตัปปะ (หิริ ๑ โอตตปฺปญฺจ) นี้ พึงทราบ
อธิบายดังต่อไปนี้ ชื่อว่า หิริ เพราะอันขาละอาย. หรือชื่อว่า หิริ เพราะ
เป็นเหตุละอาย. แม้ข้อนี้ท่านก็กล่าวไว้ว่า ข้อที่อันบุคคลละอายด้วยสิ่ง
ที่ควรละอาย คือ ละอายต่อความเกิดแห่งอกุศลธรรมอันลามก ท่าน
เรียกว่า หิริ.^๑ ชื่อว่า โอตตัปปะ เพราะกลัว. หรือชื่อว่า โอตตัปปะ
เพราะเป็นเหตุกลัว. แม้ข้อนี้ท่านก็กล่าวไว้ว่า ข้อที่กลัวสิ่งที่ควรกลัว คือ

๑. อรรถกถาสูกกธรรมสูตร.

๒. อภ. สง. ๓๔/๔๕/๑๕.

กล่าวต่อความเกิดแห่งอกุศลธรรมอันลามก ท่านเรียกว่า โอตตปปะ.

ในหิริและโอตตปปะนั้น หิริ เกิดขึ้นในภายใน โอตตปปะ เกิดขึ้นในภายนอก. หิริ ถือตนเป็นใหญ่. โอตตปปะถือโลกเป็นใหญ่. หิริ ตั้งอยู่ในความละอายเป็นสภาพ. โอตตปปะตั้งอยู่ในความกลัวเป็นสภาพ. หิริ มีลักษณะขำเกรง. โอตตปปะ มีลักษณะเห็นภัยอันเป็นโทษที่น่ากลัว.

ในหิริและโอตตปปะนั้น หิริ เกิดขึ้นในภายใน ย่อมเกิดด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ พิจารณาถึงชาติ วัย ความเป็นผู้กล้า ความเป็นผู้คงแก่เรียน. ถามว่า อย่างไร ? ตอบว่า บุคคลพิจารณาชาติอย่างนี้ ก่อนว่า ชื่อว่า การทำความชั่วนี้ ไม่ใช่เป็นการกระทำของคนผู้ถึงพร้อมด้วยชาติ เป็นการกระทำของชาวประมงเป็นต้นผู้มีชาติต่ำ ผู้สมบูรณ์ด้วยชาติเช่นท่าน ไม่ควรกระทำความผิด ดังนี้ แล้วไม่กระทำความชั่วมีปาณาติบาตเป็นต้น เกิดหิริขึ้น. อนึ่ง พิจารณาถึงวัยอย่างนี้ว่า ชื่อว่า การทำความชั่วนี้ เป็นกรรมที่คนหนุ่ม ๆ ควรกระทำ คนที่ตั้งอยู่ในวัยเช่นท่าน ไม่ควรทำความผิด ดังนี้ แล้วไม่กระทำความชั่วมีปาณาติบาตเป็นต้น เกิดหิริขึ้น. อนึ่ง พิจารณาความเป็นผู้กล้า อย่างนี้ว่า ชื่อว่า การทำความชั่วนี้ เป็นการกระทำของผู้ที่มีกำลังอ่อนแอ ผู้ที่สมบูรณ์ด้วยความกล้าเช่นท่าน ไม่ควรกระทำความผิด ดังนี้แล้ว ไม่กระทำความชั่วมีปาณาติบาตเป็นต้น เกิดหิริขึ้น. อนึ่ง พิจารณาความเป็นผู้คงแก่เรียนอย่างนี้ว่า ชื่อว่า การทำความชั่วนี้ เป็นการกระทำของอันธพาล มิใช่เป็นการกระทำของบัณฑิต ผู้เป็นบัณฑิตคงแก่เรียนเช่นท่าน ไม่ควรกระทำความผิด ดังนี้แล้ว ไม่กระทำความชั่วมีปาณาติบาตเป็นต้น เกิดหิริขึ้น. บุคคลยังหิริอันเกิดในภายในให้เกิดขึ้นด้วยเหตุ ๔ ประการอย่างนี้ ก็แลครั้นให้เกิดแล้ว พิจารณาถึงหิริในจิตของตนแล้วไม่กระทำความชั่ว. หิริ ชื่อว่า เกิดขึ้นในภายใน ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า โอตตปปะ ชื่อว่า เกิดในภายนอก เป็นอย่างไร ? ตอบว่า บุคคลพิจารณาอยู่ว่า หากว่า ท่านจักกระทำความชื่อนั้น ท่านจัก

ได้รับความติเตียนในบริษัท ๔

วิญญูชนทั้งหลาย จักติเตียนท่าน เหมือนชาว
เมืองรังเกียจของสกปรก ท่านถูกผู้มีศีลหนักเลียดเสียแล้ว
จักเป็นภิกษุอยู่ได้อย่างไร ดังนี้

ย่อมไม่กระทำความชั่ว ด้วยโอตตปปะอันเกิดแล้วในภายนอก.
โอตตปปะ ชื่อว่า ตั้งขึ้นในภายนอก ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า หิริ ชื่อว่า ถือตนเป็นใหญ่ เป็นอย่างไร ? ตอบว่า
กุสุมุตตบางคนในโลกนี้ กระทำตนให้เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า แล้วไม่
ทำความชั่ว ด้วยเห็นว่า ผู้บวชด้วยศรัทธา ผู้คงแก่เรียน ผู้กล่าว
สอนดุจดังเช่นท่าน ไม่ควรทำความชั่ว ดังนี้ หิริ ชื่อว่า ถือตนเป็น
ใหญ่ ด้วยประการฉะนี้ ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
“บุคคลนั้นนึกทำตนเป็นใหญ่ แล้วละอกุศล เจริญกุศล ละสิ่งมิโทษ
เจริญสิ่งไม่มีโทษ รักษาตนให้บริสุทธิ์” ดังนี้.

ถามว่า โอตตปปะ ชื่อว่า ถือโลกเป็นใหญ่ เป็นอย่างไร ?
ตอบว่า กุสุมุตตบางคนในโลกนี้ นึกถึงโลกเป็นใหญ่และเจริญ แล้วไม่
กระทำความชั่ว. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “โลกสันนิวาสนี้ ใหญ่นักแล ใน
โลกสันนิวาสใหญ่ มีสมณพราหมณ์ผู้มีฤทธิ์ มีทิพยจักขุ รู้จิตของผู้อื่น
ท่านเหล่านั้นย่อมเห็นแม้แต่ไกล เขาไม่ปรากฏแม้ในที่ใกล้ ย่อมรู้จิตด้วยจิต
ท่านเหล่านั้นก็จักประกาศให้รู้จักเรา อย่างนี้ว่า ‘ท่านทั้งหลายจงดูกุสุมุตตนี้
เขามีศรัทธาออกบวชแล้วยังเกลือกกลั้วด้วยอกุศลธรรมอันลามกอยู่อีก’
ดังนี้ มีเทวดาผู้มีฤทธิ์ มีทิพยจักขุ รู้จิตของผู้อื่น เทวดาเหล่านั้น ย่อม
เห็นแม้แต่ไกล เขาไม่ปรากฏแม้ในที่ใกล้ ย่อมรู้จิตด้วยจิต เทวดา
เหล่านั้นก็จักประกาศให้รู้จักเราอย่างนี้ว่า ‘ท่านทั้งหลายจงดูกุสุมุตตนี้มี
ศรัทธาออกบวชแล้วยังเกลือกกลั้วด้วยอกุศลธรรมอันลามกอยู่อีก’ ดังนี้
กุสุมุตตนั้นกระทำโลกให้เป็นใหญ่ แล้วจึงละอกุศล”* ดังนี้. โอตตปปะ

ชื่อว่า ถือโลกเป็นใหญ่ ด้วยประการฉะนี้.

ในคำว่า ตั้งอยู่ในความละอายเป็นสภาพ (ลชฺชาสภาวสณฺณจิตา) นี้ พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้ อาการแห่งความละอาย ชื่อว่า ลชฺชา. หิริตั้งอยู่โดยสภาพนั้น. ความกลัวในอบาย ชื่อว่า ภย. โอตตปปะตั้งอยู่โดยสภาพนั้น. ทั้งสองอย่างนั้น เป็นอันปรากฏในการเว้นจากความชั่ว.

ในหิริและโอตตปปะนั้น มีวินิจฉัยว่า เหมือนอย่างว่า ก่อน เหล็ก ๒ ก่อน ก่อนหนึ่งแม้เย็นก็เปื้อนดุก ก่อนหนึ่งร้อนจัด ใน ๒ ก่อนนั้น วิญญูชนเกลียดก่อนที่เย็นเพราะเปื้อนดุก จึงไม่จับ อีกก่อนหนึ่ง ไม่จับเพราะกลัวความร้อน ฉนฺได บัณฑิตเกลียด ไม่ทำความชั่วเพราะละอาย กลัวอบาย ไม่ทำความชั่วเพราะเกรงกลัว ก็ฉนฺนนั้น. หิริตั้งอยู่ในสภาพแห่งความละอาย โอตตปปะตั้งอยู่ในสภาพแห่งความกลัวอย่างนี้.

ถามว่า หิริ มีลักษณะอย่างเกรง โอตตปปะมีลักษณะเห็นภัยอันเป็นโทษที่น่ากลัว เป็นอย่างไร ? ตอบว่า จริงอยู่ บุคคลบางคน ยัง หิริอันมีลักษณะอย่างเกรงให้เกิดขึ้น ด้วยเคารพในผู้อื่น โดยอาการ ๔ อย่าง คือ พิจารณาถึงความเป็นใหญ่โดยชาติ ๑ พิจารณาถึงความเป็นใหญ่โดยเป็นผู้สอน ๑ พิจารณาถึงความเป็นใหญ่ในมรดก ๑ นึกถึงความเป็นใหญ่ในทางประเพณีพรหมจรรย์ ๑ แล้วไม่ทำความชั่ว. บางคนกลัวโดยความเป็นโทษ ด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ อตฺตานุวาทภัย (กลัวติเตียนจากตน) ๑ ปราณูวาทภัย (กลัวติเตียนจากผู้อื่น) ๑ ทัณฺหาภัย (กลัวถูกลงอาญา) ๑ ทุกคติภัย (กลัวตกนรก) ๑ แล้วเกิดโอตตปปะอันมีลักษณะเห็นภัยอันมีโทษที่น่ากลัว แล้วจึงไม่ทำกรรมชั่ว. อนึ่ง ในข้อนี้ เมื่อท่านกล่าวถึงหิริโอตตปปะอันเกิดในภายในเป็นต้น โดยความเป็นสิ่งปรากฏในที่นั้น ๆ กาลไหน ๆ หิริโอตตปปะนั้นไม่พราจากกันและกันเลย. เพราะความละอายไม่มีความกลัวย่อมมีไม่ได้ หรือความกลัวต่อบาปไม่มี ความละอายย่อมมีไม่ได้ ด้วยประการฉะนี้.

ชื่อว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่า สุกกธรรม ๒ ประการนี้ ไม่พึงรักษาโลก (อิม เจ ภิกขเว เทว สุกกา อมมา โลกํ น ปาเลยฺย) ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ฌว่า ธรรมไม่มีโทษ ๒ อย่างเหล่านี้ ไม่พึงรักษาโลก คือ ฌว่า ธรรมรักษาโลก ไม่พึงมี. ชื่อว่า ในโลกนี้ ก็ไม่พึงปรากฏว่า มารดา (นยิส ปญฺญาเยถ มาตา) ความว่า ในโลกนี้ มารดาผู้บังเกิดเกล้า ก็จะไม่พึงปรากฏด้วยความเคารพยำเกรงว่า นี่มารดาของเรา ดังนี้ คือ ไม่พึงได้ชื่อว่า นี่เป็นมารดา. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน คำว่า น้า (มาตุจฺฉา) ได้แก่ น้องของแม่. คำว่า ป้า (มาตุลาณี) ได้แก่ ภรรยาของลุง. คำว่า ของครู (ครุณ) ได้แก่ ของบุคคลผู้อยู่ในฐานะควรเคารพ มีลุง อา และพี่ชายใหญ่ เป็นต้น คำว่า ประปนกัน (สมฺปนฺนํ) ได้แก่ ประปนกันหรือทำลายมารยาทอันดี. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงข้ออุปมา ด้วยคำเป็นต้นว่า เหมือนอย่างแพะแกะ (ชฺชา อเชฟฺกา) ดังนี้ จจริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมไม่รู้จักด้วยอำนาจความเคารพยำเกรงว่า นี่มารดาของเรา หรือน้าของเรา ดังนี้ สัตว์ทั้งหลายย่อมปฏิบัติผิด แม้ในวัตถุที่ตนอาศัยเกิด. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงนำการเปรียบเทียบมา จึงได้นำแพะและแกะเป็นต้นมา. ความย่อในข้อนี้มีดังนี้. สัตว์เดียรัจฉานทั้งหลายมีแพะและแกะเป็นต้น เว้นจากหิริและโอตตปัปะ ไม่ทำความสำคัญในมารดาเป็นต้น ทำลายประเพณี สมสู่กันได้ทุกหนแห่ง ฉนฺได มนุษยโลกนี้ ก็ฉนฺนํ ฌว่า ไม่มีธรรมค้ำครองโลก ก็จะไม่พึงสมสู่กันได้ทุกหนทุกแห่ง. เพราะธรรมค้ำครองโลกเหล่านี้ ยังค้ำครองโลกอยู่ ฉนฺนํ ความประปนจึงไม่มี ด้วยประการฉะนี้.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า เว ในคำว่า เยช เว หิริโอตตปัปะ เป็นเพียงนิบาต. ความว่า สัตว์เหล่าใดไม่มี คือ ไม่ได้เข้าถึงหิริและโอตตปัปะ ในกาลทุกเมื่อ คือ ตลอดกาล. ชื่อว่า สัตว์เหล่านั้นมีสุกธรรมเป็นมูลไปปราศแล้ว (ไวฏกนฺตา สุกกมฺลตา เต) ความ

ว่า สัตว์เหล่านั้นก้าวล่วง คือพ้นจากกุศล เพราะทำกรรมอันตัดขาดกุศลมูล หรือเพราะไม่มีหิริและโอตตปปะอันเป็นที่ตั้งแห่งกุศลกรรม มีสุกธรรมไปปราศแล้ว ก้าวล่วงแล้ว เป็นผู้ถึงชาติและมรณะ เพราะมีสภาพเกิดและตายบ่อย ๆ ย่อมไม่พ้นสงสารไปได้.

ชื่อว่า ส่วนสัตว์เหล่าใดเข้าไปตั้งหิริและโอตตปปะไว้ (เขษณฺจ หิริโอตตปป) ความว่า ก็สัตว์เหล่าใดเข้าไปตั้งธรรมเหล่านี้ คือ หิริและโอตตปปะไว้โดยชอบ ในกาลเป็นนวกะ มัชฌิมะ และเถระ ตลอดวันตลอดคืน ในกาลทุกเมื่อ คือ ตลอดกาล สัตว์เหล่านั้นเกลียดกลัวต่อบาป ละบาป ด้วยตักขณฺโปกฺขานเป็นต้น คำว่า มีพรหมจรรย์งอกงาม (วิรูปฺหพรหมจริยา) ความว่า สัตว์เหล่านั้นถึงความงอกงามด้วยศาสนพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์ ชื่อว่า เป็นผู้สงบ เพราะสงบกิเลส หรือเพราะมีคุณคือความสงบ โดยประการทั้งปวง ด้วยการบรรลุมรรคขั้นสูง ชื่อว่า เป็นผู้มียภาพใหม่สิ้นแล้ว เพราะทำภาพใหม่ให้สิ้นไปแล้ว.

อรรถกถาสูตที่ ๕ จบ

๖. อชาตสูตร

ว่าด้วยการไม่เกิดอีกเป็นสุขในโลก

[๒๒๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยไม่ทำแล้ว ไม่ปรุงแต่งแล้วนี้ มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่า ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยไม่ทำแล้ว ไม่ปรุงแต่งแล้ว จักไม่ได้มีแล้วไซ้ การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้ว ที่เป็นแล้ว อันปัจจัยทำแล้ว ปรุงแต่งแล้ว จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้เลย. ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะเหตุที่ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยไม่ทำแล้ว ไม่ปรุงแต่งแล้ว มีอยู่ ฉะนั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้ว ที่เป็นแล้ว อันปัจจัยทำแล้ว ปรุงแต่งแล้ว จึงปรากฏ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ธรรมชาติอันเกิดแล้ว มีแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว
 อันปัจจัยทำแล้ว ปรุงแต่งแล้ว ไม่ยังยืน ระคนแล้ว
 ด้วยชราและมรณะ เป็นรังแห่งโรค มุพัง มีอาหาร
 และตัณหาเป็นแดนเกิด ไม่ควรเพื่อยินดีธรรมชาตินั้น
 การสลัดออกซึ่งธรรมชาตินั้น เป็นบทอันระงับ จะ
 คาคะเนหาไม่ได้ ยังยืน ไม่เกิด ไม่เกิดขึ้นพร้อม
 ไม่มีความโศก ปราศจากทุกข์ ความดับแห่งทุกขธรรม
 ทั้งหมด คือ ความเข้าไปสงบแห่งสังขาร เป็นสุข.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

อรรถกถาอชาตสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๖ ดังต่อไปนี้

คำว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติ... มีอยู่ (อตุถิ ภิกษเว) ถามว่า เกิดอะไรขึ้น ? ตอบว่า ได้ยินว่า วันหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประกาศโทษในสงสารโดยอเนกปริยายแล้วทรงแสดงพระธรรมปฏิสังขต ด้วยพระนิพพาน ด้วยการชี้แจงเป็นต้น ภิกษุทั้งหลายได้เกิดปริวิตกว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสงสารนี้พร้อมด้วยเหตุด้วยการณะทั้งหลายมี อวิชชาเป็นต้น แต่มิได้ตรัสถึงการณะไร ๆ แห่งนิพพานอันเข้าไปสงบ สงสารนั้น ชื่อนี้มันมิใช่เหตุ ย่อมได้โดยทางสัจฉิกัตถปรมัตถ์หรืออย่างไร. ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อทรงกำจัดความสงสัยของภิกษุเหล่านั้น เพื่อทำลายวาทะอันผิด ของสมณพราหมณ์ในโลกนี้ ผู้มีทิฏฐิมาก ในภายนอก ผู้ปฏิบัติผิดดุจโลกายติกะเป็นต้นว่า จริงอยู่ โดยปรมัตถ์ชื่อว่า นิพพาน ย่อมไม่มีเพียงกล่าวว่า นิพพาน นิพพาน เท่านั้น เพราะมี สภาวะที่ตนยังไม่ได้ เพื่อแสดงความมีแห่งอมตมหานิพพานโดยปรมัตถ์ และเพื่อแสดงถึงความมีอานุภาพมีการออกไปแห่งอมตมหานิพพานนั้น เป็นต้น จึงได้ทรงภาษิตสูตรนี้ด้วยอุทานอันเป็นกำลังแห่งปิตี. เป็นความจริง พระสูตรนี้สงเคราะห์เข้าในอุทานด้วย*

ในคำเหล่านั้น คำว่า มีอยู่ (อตุถิ) ได้แก่ ย่อมได้ คือ ย่อม ได้โดยปรมัตถ์. คำนี้ทั้งหมดว่า ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว อภุต ไม่ เป็นแล้ว อกต อันปัจจัยไม่ทำแล้ว อสงขต ไม่ปรุงแต่งแล้ว เป็น ไวพจน์ของกันและกัน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ไม่เกิดแล้ว เพราะไม่เกิด คือ ไม่บังเกิดโดยความพร้อมเพรียงแห่งเหตุ กล่าวคือการประชุมแห่ง เหตุปัจจัย ดุจเวทนาเป็นต้น ชื่อว่า ไม่เป็นแล้ว เพราะเว้นเหตุแล้ว จะ ไม่เป็น ไม่ปรากฏ ไม่เกิดเอง. ชื่อว่า อันปัจจัยไม่ทำแล้ว เพราะอัน ปัจจัยไม่กระทำแล้วด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะไม่เกิดและเพราะ

ไม่เป็นอย่างนี้. อนึ่ง ท่านกล่าวว่า อันปัจจยไม่ปรุงแต่งแล้ว เพื่อแสดงว่า สภาพอันเกิดแล้ว เป็นแล้ว ย่อมมีแก่สังขตธรรมมีนามรูปเป็นต้น หาได้มีแก่นิพพาน อันมีสภาพเป็นอสังขตะไม่. อีกอย่างหนึ่ง โดยปฏิโลมชื่อว่า อันปัจจยปรุงแต่งแล้ว เพราะถูกปัจจยปรุงแต่งครอบงำไปแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อันปัจจยไม่ปรุงแต่งแล้ว เพราะไม่ถูกปัจจยปรุงแต่ง และเว้นจากลักษณะอันปัจจยปรุงแต่ง. ท่านกล่าวว่า อันปัจจยไม่ทำแล้ว เพื่อแสดงว่า อันปัจจยไร ๆ ไม่ทำแล้วด้วยความสงสัยว่า เมื่อเสร็จสิ้นสภาพแห่งการเกิดด้วยเหตุไม่น้อยอย่างนี้ จะพึงมีการกระทำด้วยเหตุหนึ่งเท่านั้นหรือหนอ. ท่านกล่าวว่า ไม่เป็นแล้ว เพื่อกลับความสงสัยเท่านั้นว่า ธรรมชาตินี้ แม้ไม่มีปัจจยก็ยังเป็นแล้ว ปรากฏแล้วเองหรือหนอ. ท่านกล่าวว่า ไม่เกิดแล้ว เพื่อแสดงว่า ความที่ธรรมชาตินี้อันปัจจยไม่ปรุงแต่ง ไม่กระทำ ไม่เป็นนี้ เพราะความเป็นธรรมชาติที่ไม่เกิดทุกสิ่งทุกอย่าง. พึงทราบความที่คำแม่ทั้ง ๔ เหล่านี้ มีเนื้อความอย่างนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามที่นิพพานมีอยู่โดยปรมัตถ์ ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจยไม่ทำแล้ว ไม่ปรุงแต่งแล้ว มีอยู่” เพื่อจะทรงแสดงเหตุในธรรมชาตินั้น จึงตรัสคำเป็นอาทิว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่า ธรรมชาติ... นี้ จักไม่ได้มีแล้วไซ้” ดังนี้

พึงทราบความสังเขปแห่งคำนั้นดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย ฌว่า อสังขตธาตุมีสภาพไม่เกิด เป็นต้น จักไม่ได้มี คือ ไม่พึงมีไซ้ การสลัดออก คือ การเข้าไปสงบงวัฏฏะโดยไม่เหลือแห่งสังขาร กล่าวคือ วัฏฏะจกมีรูปเป็นต้น อันมีความเกิดเป็นต้นเป็นสภาพ จะไม่พึงปรากฏ คือ ไม่พึงได้ ไม่พึงมีในโลกนี้. เพราะธรรมคืออริยมรรคมีสัมมาทิฐิ เป็นต้น ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ เป็นไปอยู่ ย่อมตัดขาดกิเลสทั้งหลาย โดยไม่เหลือ ด้วยเหตุนั้น ความไม่เป็นไป ความไปปราศ การสลัดออกซึ่งวัฏฏะทุกข์แม้ทั้งหมด ย่อมปรากฏในนิพพานนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงถึงความที่นิพพานมีอยู่ โดย

แย้งกันอย่างนั้นแล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงถึงนิพพานนั้นโดยคล้อยตามกัน จึงตรัสคำมีอาทิว่า ยสฺมา ๑ โห ดังนี้ คำนั้นมีความดังได้กล่าวแล้ว. อนึ่ง ในข้อนี้ เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงอนุเคราะห์โลกทั้งปวงทรงแสดงความเป็นเอง โดยปรมาตมแห่งนิพพานธาตุ ด้วยสูตรแม้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว มีอยู่ ด้วยบทพระสูตรไม่น้อย มีอาทิว่า ธรรมไม่เป็นปัจจัย ธรรมเป็นอสังขตะ มีอยู่. "ภิกษุทั้งหลาย อายตนะนั้นไม่ใช่แก่นดิน." ฐานะนั้นแลเห็นได้ยาก คือ การสงบสังสารทั้งปวง การสละกิเลสทั้งปวง." ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมอันเป็นอสังขตะและปฏิบัติให้ถึงอสังขตะ แก่พวกเธอ" ฉะนั้นจึงไม่การคัดค้าน ความสงสัยหรือความเคลือบแคลง มิได้มีแก่ผู้รู้ทั้งหลาย ผู้ยังไม่ประจักษ์ในข้อนั้น. การวิจารณ์ข้อยุติโดยยกหัวข้อขึ้นอธิบายในเรื่องนี้ เพื่อบรรเทาความสงสัยของบุคคลผู้ยังไม่รู้. การสลัดออก อันมีสภาพไกลจากนั้น ซึ่งเป็นปฏิบัติทั้งปวงและรูปทั้งหลายอันยังเพราะความเป็นผู้กำหนดรู้ ย่อมปรากฏ ฉันทิ อธิการสลัดออก ซึ่งมีสภาพไกลไปจากนั้น อันเป็นปฏิบัติต่อสังขตธรรมทั้งปวง ซึ่งมีปัจจัยนั้นเป็นสภาพ พิงมิ ฉันทิ การสลัดออกนั้นเป็นอสังขตธาตุ.

พึงทราบบางอย่างยิ่ง ๆ ขึ้นไป. วิปัสสนาญาณ หรืออนุโลมญาณ มีสังขตธรรมเป็นอารมณ์ ไม่สามารถจะละกิเลสทั้งหลายได้ด้วยการละเด็ดขาด. อนึ่ง ญาณในปฐมฌานเป็นต้น อันมีสมมติสังขเป็นอารมณ์ ย่อมละกิเลสทั้งหลายได้ด้วยการข่มไว้เท่านั้น ยังละไม่ได้ด้วยอำนาจเด็ดขาด. อารมณ์อันมีสภาพผิดไปจากญาณทั้งสองนั้น คือ แห่งญาณอันมีสังขตธรรมเป็นอารมณ์ และมีสมมติสังขเป็นอารมณ์ โดยไม่สามารถละกิเลสทั้งหลายได้เด็ดขาด และแห่งอริยมรรคญาณอันทำการละกิเลสเหล่านั้นได้เด็ดขาด พิงมิ ด้วยประการดังนี้ นั่นคืออสังขตธาตุ (นิพพาน).

ชื่อว่า ภิกขุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว
 อันปัจจัยไม่ทำแล้ว ไม่ปรุงแต่งแล้วนี้ มีอยู่ นี้ เป็นคำสองถึงความที่
 นิพพานมีอยู่โดยปรมัตถ์ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ไม่ผิด. จริง
 อยู่ คำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้มีอรรถไม่ผิด เป็นปรมัตถ์ เหมือน
 อย่างที่ตรัสไว้ว่า สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์
 ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา ดังนี้ อนึ่ง นิพพานศัพท์เป็นปรมัตถวิสัย
 ตามที่เป็นจริง ในวิสัยไหน ๆ เพราะมีความเป็นไปใกล้เคียง เหมือน
 สหศัพท์ ฉะนั้น. พึงทราบความที่อสังขตธาตุมีอยู่โดยปรมัตถ์แท้โดยยुติ
 โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า อสังขตธาตุมีอยู่โดยปรมัตถ์ เพราะมีสภาพพ้น
 จากความวิปริตนอกนั้น เหมือนคำว่า ปฐวีธาตุ เวทนา เป็นต้น ดังนี้.

ในคาถาทั้งหลายพึงทราบอธิบายต่อไปนี้. คำว่า เกิดแล้ว (ชาติ)
 ได้แก่ ชื่อว่า เกิดแล้ว เพราะอรรถว่าเกิด อธิบายว่า ถึงลักษณะแห่ง
 ชาติ. คำว่า เป็นแล้ว (ภูติ) ชื่อว่า เป็นแล้ว เพราะอรรถว่าเป็น อธิบาย
 ว่า ไม่เป็นแล้วเป็น. คำว่า เกิดขึ้นพร้อมแล้ว (สมุปฺปนฺน) ได้แก่
 เกิดขึ้นแล้วด้วยความมีประโยชน์และเกิดขึ้นแล้วด้วยธรรมอันมีประโยชน์
 คำว่า อันปัจจัยทำแล้ว (กตํ) ได้แก่ เกิดด้วยปัจจัยอันเป็นเหตุ. คำว่า
 ปรุงแต่งแล้ว (สงฺขต) ได้แก่ ชื่อว่า ปรุงแต่งแล้ว เพราะถูกปัจจัยเหล่านี้
 ปรุงแต่งครอบงำไป. คำนั้นทั้งหมดเป็นชื่อของการเกิดแห่งปัจจัย. ชื่อว่า
 ไม่ยั่งยืน เพราะเว้นจากสิ่งที่มีสาระอันเป็นของเที่ยงเป็นต้น. ชื่อว่า ระคน
 แล้วด้วยชราและมรณะ เพราะระคน คือ เกี่ยวข้องด้วยชราและมรณะ
 โดยส่วนเดียวเท่านั้น อาจารย์บางพวกกล่าวว่า กระทบด้วยชราและมรณะ
 บ้าง. อธิบายว่า ถูกชราและมรณะเบียดเบียน คือ บีบคั้น. ชื่อว่า
 เป็นรังแห่งโรค เพราะเป็นรังแห่งโรคหลายอย่างมีโรคตาเป็นต้น ชื่อว่า
 มุฬฺห เพราะมีปกติมุฬฺหเป็นอย่างยิ่ง โดยการแสดง โดยความพยายาม.
 ชื่อว่า มีอาหารและตัณหาเป็นแดนเกิด เพราะมีอาหาร ๔ อย่าง และ
 เนตติ กล่าวคือตัณหา เป็นแดนเกิด คือ เป็นสมุฏฐาน. ปัจจัยแม้

ทั้งหมด เป็นอาหาร. แต่ในที่นี้พึงทราบว่ โทษทั้งหลาย ชื่อว่า ตัณหา เพราะตัณหาท่านใช้ศัพท์ว่า เนตติ. เพราะฉะนั้น ชื่อว่า อาหารเนตติปุปกว่ เพราะมีอาหารและตัณหาเป็นแดนเกิด. หรือชื่อว่า อาหาร เพราะอรรถว่านำไป ชื่อว่า เนตติ เพราะอรรถว่าเป็นไป แม้อย่างนี้ก็ชื่อว่า อาหารเนตติปุปกว่.

ชื่อว่า ไม่ควรเพื่อยินดีธรรมชาตินั้น (นาลิ ตทภินนุหิตุ) ได้แก่ ไม่ควรยินดีพอใจอุปาทานชั้น ๕ อันเป็นไปยิ่งด้วยปัจจัยอย่างนี้ จากนั้นก็เป็นที่ของไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ ด้วยตัณหาและทิฏฐิ. คำว่า การสลัดออกซึ่งธรรมชาตินั้น (ตสฺส นิสฺสรณ) ความว่า การสลัดออก คือการออกไปแห่งสัkkายะนั้น ดังได้กล่าวแล้วโดยนัยมีอาทิว่า ชาตํ ภูตํ เกิดแล้ว เป็นแล้ว ดังนี้. ชื่อว่า ระงับ เพราะภาวะที่เข้าถึงความสงบ ธรรมชาตินั้นและเพราะเป็นสิ่งที่ควรยกย่อง เพราะความไม่มีกิเลสมีรากะเป็นต้น ซึ่งมีความไม่สงบเป็นสภาพและความไม่มีสังขารทั้งปวง. ชื่อว่า จะคาดคะเนเอาไม่ได้ เพราะไม่มีอารมณ์แห่งญาณในการคาดคะเน. ชื่อว่า ยั่งยืน เพราะอรรถว่าเที่ยง จากนั้นก็ไม่เกิด ไม่เกิดขึ้นพร้อม ชื่อว่า ไม่มีความโศก เพราะไม่มีเหตุให้โศก. ชื่อว่า ปราศจากธุลี เพราะธุลีมีรากะเป็นต้นปราศจากแล้ว. ชื่อว่า เป็นบท เพราะควรเข้าถึงด้วยการล่วงสังสารทุกข์. ชื่อว่า ความดับแห่งทุกขธรรม เพราะเป็นเหตุดับแห่งทุกขธรรมมีชาติเป็นต้น. ชื่อว่า ความเข้าไปสงบแห่งสังขาร เพราะเป็นเหตุสงบแห่งสังขารทั้งปวง จากนั้นก็ชื่อว่า เป็นสุข เพราะเป็นสุขโดยส่วนเดียว. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกย่องอมตมทานิพพานเท่านั้น ด้วยคำทั้งหมด.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังนิพพานให้แจ่มแจ้งด้วยแย้งกันในคาถาที่ ๑ ด้วยการคล้อยตาม ในคาถาที่ ๒ ด้วยประการฉะนี้.

๗. ธาตุสูตร

ว่าด้วยเรื่องนิพพานธาตุ ๒ ประการ

[๒๒๒] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้ ๒ ประการเป็นไฉน คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑ อนุปาติเสสนิพพานธาตุ ๑. ภิกษุทั้งหลาย ก็สอุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันตชีณาสพอยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุแล้ว มีสังโยชนในภาพนี้สิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ ภิกษุนั้น ย่อมสวายอารมณ์ทั้งที่พึงใจและไม่พึงใจ ยังสวาสสุขและทุกขอยู่ เพราะความที่อินทรีย์ ๕ เหล่านั้นของเขายังตั้งอยู่ไม่ยุบสลายนั้นเทียบ ภิกษุทั้งหลาย ความสิ้นไปแห่งราคะ ความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไปแห่งโมหะ ของภิกษุนั้นนี้เราเรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ. ภิกษุทั้งหลาย ก็อนุปาติเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันตชีณาสพอยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุแล้ว มีสังโยชนในภาพสิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ เวทนาทั้งปวงในอัตภาพนี้แหละ ของภิกษุนั้น เป็นสภาพอันทวนไม่ผลิตผลิตแล้ว จักเป็น ภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่า อนุปาติเสสนิพพานธาตุ. ภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้ พระคณาตต ผู้มีจักขุ
ผู้อันตณหาและภริยปฏิไม่อาศัยแล้ว ผู้คงที่ ประกาศไว้
แล้ว อันนิพพานธาตุอย่างหนึ่งมีในปัจจุบันนี้ ชื่อว่า

อุปาทิเสสะ เพราะสันตันทาเครื่องนำไปสู่ภพ ส่วน
นิพพานธาตุ (อีกอย่างหนึ่ง) เป็นที่ดับสนิทแห่งภพทั้ง
หลายโดยประการทั้งปวงอันมีในเบื้องต้นนี้ ชื่อว่า อุป-
ปาติเสสะ. ชนเหล่าใด รับประทานอาหารไม่ปรุงแต่งแล้ว
นี้ มีจิตหลุดพ้นแล้ว เพราะสันตันทาเครื่องนำไปสู่
ภพ ชนเหล่านั้นยินดีแล้วในนิพพานเป็นที่สิ้นกิเลส
เพราะบรรลุมรรณอันเป็นสาระ เป็นผู้คงที่ ละภพได้
ทั้งหมด.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ชาตสูตร ที่ ๗ จบ

อรรถกถาชาตสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๗ ดังต่อไปนี้.

คำว่า เทวมา ตัดคำเป็น เทว อิมะ. ตันทา ท่านเรียกว่า
วานะ. ชื่อว่า นิพพาน เพราะออกจากตันทา หรือเป็นที่ไม่มีตันทา
หรือเมื่อบรรลุนิพพานแล้วตันทาไม่มี. ชื่อว่า นิพพานธาตุ เพราะนิพพาน
นั้นชื่อว่า ธาตุ เพราะอรรถว่า ไม่มีสัตว์ ไม่มีชีวะ และเพราะอรรถว่า
ทรงสภาวะไว้.

แม้คำว่า นิพพานธาตุนั้นไม่มีความต่างกันโดยปรมาตม แต่
ปรากฏโดยปริยาย เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ภิกษุ
ทั้งหลาย นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้” ดังนี้ ทรงหมายถึงความต่างกัน

* อรรถกถานิพพานสูตร.

โดยปริยายนั้น เพื่อทรงแสดงถึงประเภทตามพระประสงค์ จึงตรัสคำมี
อาทิว่า "สุปาติเสสา" ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น ชนบัญญัติว่า อุปาทิ เพราะให้เกิดโดย
ความเป็นผลจากกิเลสทั้งหลายมีต้นหาเป็นต้น อุปาทิที่เหลือชื่อว่า อุปาทิ-
เสสะ. ชื่อว่า สุปาติเสสา เพราะพร้อมกับอุปาทิเสสะ. เพราะความไม่
มีสุปาติเสสะนั้น จึงชื่อว่า อนุปาติเสสา.

คำว่า พระอรหันต์ (อรหัน) ได้แก่ ไกลจากกิเลส อธิบายว่า
มีกิเลสอยู่ไกล. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ
ชื่อว่า เป็นอรหันต์ นั้นอย่างไร ภิกษุนั้นเป็นผู้ไกลจากอกุศลธรรมอัน
ลามก ความเศร้าหมอง การมีภาพใหม่ ความกระวนกระวาย วิบาก
แห่งทุกข์ ชาติชรา มรณะ ภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่า เป็น
อรหันต์.* คำว่า ชีณาสพ (ชีณาสโว) ความว่า ชื่อว่า ชีณาสพ เพราะ
อาสวะ ๔ มีกามาสวะเป็นต้น ของพระอรหันต์ สิ้นแล้ว ดัดขาดแล้ว
ละได้แล้ว สงบแล้ว ไม่ควรจะเกิด ถูกไฟคือญาณเผาแล้ว. คำว่า อยู่
จบพรหมจรรย์ (วุธิตวา) ความว่า ชื่อว่า อยู่จบแล้ว เพราะอยู่แล้ว
อยู่จบแล้ว อยู่จบสิ้นแล้ว มีความอยู่ที่อยู่จบแล้ว มีจรรยาที่ประพฤติดี
แล้ว ในกรุสังวาสบ้าง ในอริยมรรคบ้าง ในอริยาส ๑๐ บ้าง. คำว่า
ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว (กตกรรมโย) ความว่า ชื่อว่า ทำกิจที่ควร
ทำเสร็จแล้ว เพราะพระเสขะ ๗ ตั้งแต่กัลยาณชนผู้เป็นปุถุชน ชื่อว่า ทำ
กิจที่ควรทำด้วยมรรค ๔ กิจที่ควรทำทั้งหมด พระชีณาสพทำเสร็จ คือ
เสร็จสิ้นแล้ว กิจที่ควรทำเพื่อบรรลุความสิ้นทุกข์ยิ่งกว่านี้ ไม่มี. แม้ข้อนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า

ภิกษุผู้มีจิตสงบแล้ว พ้นแล้วโดยชอบนั้น กระทำ
เสร็จแล้ว ไม่มีการสะสม กิจที่ควรทำ ไม่มี" ดังนี้.

คำว่า ปลงภาระลงได้แล้ว (โอหิตภาโร) ได้แก่ ภาระ ๓ อย่าง

คือ ชันชการะ ๑ กิเลสการะ ๑ อภิสังขารการะ ๑. ภาระแม่ ๓ อย่าง เหล่านี้ อันภิกษุนั้นปลงแล้ว คือ ยกปลงแล้ว วางแล้ว ทำให้ตกไปแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ปลงภาระลงได้แล้ว. คำว่า มีประโยชน์ของตน อันบรรลุแล้ว (อนุปปตฺตสทฺตโต) ได้แก่ บรรลุประโยชน์ของตนแล้ว. ท่านกล่าวว่ สกตฺถิ (ประโยชน์ของตน) ก็มี. เปลี่ยน ท เป็น ก อักษร. ชื่อว่า มีประโยชน์ของตนอันบรรลุแล้ว เพราะประโยชน์ของตนอันภิกษุ บรรลุแล้ว. ฟังทราบพระอรหัตว่ ประโยชน์ของตน. จริงอยู่ พระอรหัตนั้น ชื่อว่า เป็นประโยชน์ตน เพราะเป็นประโยชน์ของตน ด้วย อรรถว่เนื่องด้วยตน ด้วยอรรถว่ไม่ละตน และด้วยเป็นประโยชน์อย่าง ยิงของตน. คำว่า มีสังโยชนในภพสิ้นรอบแล้ว (ปริกฺขิณภวสโยชน) ได้แก่ ชื่อว่า สังโยชนในภพ เพราะสังโยชนเหล่านี้ คือ กามราค-สังโยชน ปญฺณสังโยชน มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา สิลฺลพพตปฺรามาส ภวราคะ อิสสา มัจฉริยะ และอวิชาสังโยชนย่อมประกอบ คือ เข้าไป ผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพ หรือซึ่งภพด้วยภพ. ชื่อว่า มีสังโยชนในภพ สิ้นรอบแล้ว เพราะสังโยชนเหล่านั้นของพระอรหันต์สิ้นแล้ว คือ ท่าน ละได้แล้ว ถูกไฟคือญาณเผาแล้ว. คำว่า สมฺมทณฺญา ในคำว่ สมฺมทณฺญา วิมุตฺโต นั้นแปลว่ เพราะรู้โดยชอบ. ข้อนี้ท่านอธิบายไว้ ว่ เพราะรู้ คือ ทราบ พิจารณา ไตร่ตรอง แจ่มแจ้ง ทำให้ชัด ตามความเป็นจริงโดยชอบ ซึ่งการตั้งอยู่แห่งชั้นทั้งหลายโดยเป็นชั้นๆ แห่งอายตนะทั้งหลายโดยเป็นอายตนะ แห่งธาตุทั้งหลายโดยเป็นของสุญ แห่งทุกข์โดยการบีบคั้น แห่งสมุทัยโดยเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ แห่งนิโรธ โดยเป็นที่สงบ แห่งมรรคโดยเป็นทสฺสนะ หรือซึ่งประเภทมีอาทิอย่างนี้ว่ สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ดังนี้.

คำว่า หลุดพ้นแล้ว (วิมุตฺโต) ได้แก่ วิมุตติ ๒ อย่าง คือ จิตวิมุตติ และนิพพาน. จริงอยู่ พระอรหันต์ ชื่อว่าพ้นด้วยจิตวิมุตติ บ้าง ชื่อว่าพ้นในนิพพานบ้าง เพราะพ้นจากกิเลสทั้งปวง. ด้วยเหตุนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ."

ข้อว่า อินทรีย์ ๕ ของเธอยังตั้งอยู่บนันเพียว (ตสฺส ฌิญจนตว
ปณฺจอินฺทริยานิ) ความว่า อินทรีย์ ๕ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น ของพระ
อรหันต์นั้น ยังตั้งอยู่ตราบเท่าที่กรรมอันเป็นเหตุให้เกิดในภพสุดท้ายยัง
ไม่สิ้นไป. คำว่า เพราะอินทรีย์ทั้งหลายไม่บุบสลาย (อวิคตคฺคตา)* ได้แก่
เพราะยังไม่ดับด้วยการดับคือความไม่เกิด. คำว่า อารมณฺ์ทั้งที่พึงใจและ
ไม่พึงใจ (มฺนาปามฺนาป) ได้แก่ อารมณฺ์มีรูปที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ
เป็นต้น. คำว่า ย่อมเสวย (ปจฺจนฺโหติ) ได้แก่ ย่อมประสบ คือ ย่อม
ได้. ข้อว่า ย่อมเสวยสุขและทุกขอยู่ (สุขทุกฺขํ ปฏฺิสเวเตติ) ได้แก่
ย่อมเสวยสุขและทุกขอันเป็นวิบาก คือ ย่อมได้โดยทวารเหล่านั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงอุปาติเสสะ ด้วยเหตุเพียงนี้แล้ว
บัดนี้ เพื่อทรงแสดงสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ จึงตรัสคำมีอาทิว่า ความ
สิ้นไปแห่งราคะ ... ของภิกษุ นั้น ดังนี้

ในคำเหล่านั้น คำว่า ภิกษุ นั้น (ตสฺส) ได้แก่ พระอรหันต์ผู้ยัง
มีสอุปาทิเสสะ นั้น. คำว่า ความสิ้นไปแห่งราคะ (โย ราคกฺขโย) ได้แก่
ความสิ้นไป คือ อากาสสิ้นไป ความไม่มี ความไม่เกิดในที่สุด แห่ง
ราคะ. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้. เป็นอันแสดงว่าสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ
มีความสิ้นราคะเป็นต้น ด้วยเหตุเพียงนี้.

คำว่า อีเชว ได้แก่ ในอัฐภานันเเล. คำว่า เวทนาทังปวง
(สพฺพเวทปิตานิ) ได้แก่ เวทนาทั้งหมดมีสุขเวทนาเป็นต้น. อัပ္ภากต-
เวทนา กุสลากุสลเวทนา ท่านละได้ก่อนแล้ว. คำว่า เป็นสภาพอันท่าน
ไม่เพติดเพตินแล้ว (อนภินฺนํทิตานิ) ได้แก่ ท่านไม่เพติดเพติดด้วยกิเลส
มีตัณหาเป็นต้น. คำว่า จักเยน (สีตฺติภวิสุตฺตุนฺติ) ได้แก่ จักเย็นด้วย
ความสงบส่วนเดียว คือ ด้วยความสงบระงับความกระวนกระวายในสังขาร
คือ จักดับด้วยการดับอันไม่มีปฏิสนธิ. มิใช่เพียงเวทนาอย่างเดียวเท่านั้น

* สยาม. อวิมาตคฺคตา.

จักดับ แม้ชั้น ๕ ทั้งหมด ในสันดานของพระชินาสพ ก็จักดับ. ท่านใช้เทศนาด้วยหัวข้อว่า เวทียิตะ.

พึงทราบอธิบายในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้. คำว่า ผู้มีจักขุ (จกขุมตา) ได้แก่ ผู้มีจักขุ ด้วยจักขุทั้งหลาย ๕ คือ พุทธจักขุ ธรรมจักขุ ทิพจักขุ ปัญญาจักขุ สมันตจักขุ. คำว่า ผู้อันตัดหนาและทึบไม่อาศัยแล้ว (อนิสฺสิตฺเตน) ได้แก่ ไม่อาศัยธรรมไร ๆ โดยเป็นที่อาศัยของตัดหนาและทึบ หรือไม่ผูกพันด้วยเครื่องผูกคือราคะเป็นต้น. คำว่า ผู้คงที่ (ตาทินา) ได้แก่ ผู้คงที่ อันมีลักษณะคงที่ กล่าวคือความเป็นผู้มีสภาพเป็นหนึ่ง ในอารมณ์ทั้งปวง มีอภิชารมณเป็นต้น ด้วยอุเบกขามือองค์ ๖. คำว่า มีในปัจจุบัน (ทิจฺจธมฺมิกา) ได้แก่ นิพพานธาตุ อันมี คือ เป็นไป ในอรรถาพนี้. คำว่า เพราะสิ้นตัดหนาเครื่องนำไปสู่ภพ (ภวเนตฺติสฺสงฺขยา) ได้แก่ เพราะหมดสิ้นความทะยานอยาก อันเป็นเครื่องนำไปสู่ภพ. คำว่า อันมีในเบื้องหน้า (สมฺปรายิกา) ได้แก่ อันมีในเบื้องหน้า คือ ในส่วนอื่นจากทำลายชั้น. คำว่า ยมฺหิ ได้แก่ ในอนุภาติเสสนิพพาน. คำว่า ภวานิ ท่านกล่าวโดยเป็นลึงควิปลาส. อุบัติภาพ ไม่เหลือโดยประการทั้งปวง ย่อมดับ คือ ย่อมไม่เป็นไป.

คำว่า เค ได้แก่ ชนเหล่านั้น มีจิตพ้นแล้วอย่างนี้. คำว่า เพราะบรรจุธรรมอันเป็นสาระ (ธมฺมสाराธิตมา) ได้แก่ เพราะเป็นผู้มีวิมุตติเป็นสาระ คือ เพราะบรรลुพระอรหัตอันเป็นสาระในธรรมทั้งหลายแห่งธรรมวินัยนี้. คำว่า เป็นที่สิ้นกิเลส (ชเย) ได้แก่ ยินดี ยินดียิ่งแล้วในนิพพานอันเป็นที่สิ้นกิเลสมีรากะเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง อันเป็นสาระในธรรมทั้งหลาย โดยความเป็นของเที่ยง และโดยความเป็นของประเสริฐที่สุด เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีธรรมเป็นสาระ คือ นิพพาน. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "วิราคะประเสริฐกว่าธรรมทั้งหลาย และวิราคะท่านกล่าวว่า เลิศกว่าธรรมเหล่านั้น."* ชนทั้งหลายยินดีแล้ว

ในอนุปาทิสถนิพพานเป็นที่สิ้นกิเลส คือ เป็นที่สิ้นสังขารทั้งปวง เพราะเหตุบรรลุนิพพานอันเป็นสภาวะนั้น คำว่า ละ (ปหังสุ) คือ ละแล้ว. คำว่า เค เป็นเพียงนิบาต. บทที่เหลือ มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

อรรถกถาสูตที่ ๗ จบ

๘. สัลลางสูตร

ว่าด้วยการหลีกเว้นมีผล ๒ อย่าง

[๒๒๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีความหลีกเว้นเป็นที่มา ยินดี ยินดีแล้วในความหลีกเว้น ประกอบจิตไว้ในสมณะในภายในเมือง ๆ มีฉานไม่เสื่อม ประกอบด้วยวิปัสสนา พอกพูนบุญญาธิการอยู่เกิด. ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอทั้งหลายมีความหลีกเว้นเป็นที่มา ยินดี ยินดีแล้วในความหลีกเว้น ประกอบจิตไว้ในสมณะในภายในเมือง ๆ มีฉานไม่เสื่อม ประกอบด้วยวิปัสสนา พอกพูนบุญญาธิการอยู่ พึงหวังได้ผล ๒ อย่างคือ อรหัตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่เป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนเหล่าใดมีจิตสงบแล้ว มีปัญญาเป็นเครื่อง
รักษาดน มีสติ มีฉาน ไม่มีความเพ่งเล็งในกามทั้ง
หลาย ย่อมเห็นแจ้งธรรมโดยชอบ เป็นผู้ยินดีแล้ว
ในความไม่ประมาท มีปกติเห็นภัยในความประมาท

ชนเหล่านั้น เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความเสื่อมรอบ ปอมนมี
ในที่ใกล้นิพพานที่ยว.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

สัลลลำนสูตร ที่ ๘ จบ

อรรถกถาสัลลลำนสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๘ ดังต่อไปนี้.

คำว่า เป็นผู้มีความหลักเรือนเป็นที่มายินดี(ปฏิสตุลลำนรามา) ได้แก่
เป็นผู้หลักเลียงจากสัตว์และสังขารเหล่านั้น ๆ แล้วหลักเรือนอยู่ผู้เดียว ชื่อ
ว่า มีกายวิเวก เพราะเสพอเอกมรรค. ชื่อว่า ปฏิสตุลลำนรามา เพราะเป็น
ผู้มีความหลักเรือนเป็นที่ยินดีคือเป็นที่ชอบใจ. บาลีว่า ปฏิสตุลลำนรามา
ดังนี้บ้าง. ชื่อว่า ปฏิสตุลลำนรามา เพราะเป็นผู้มีความหลักเรือนดังกล่าว
แล้วเป็นที่มายินดี เพราะควรมายินดี. คำว่า จง ... อยู่ (วิหระ) ความ
ว่า เธอทั้งหลายจงเป็นผู้เป็นอย่างนี้อยู่เกิด. ชื่อว่า ปฏิสตุลลำนรตา เพราะ
เป็นผู้ยินดีแล้ว คือ ยินดีเป็นนิจ เบิกบานแล้วในความหลักเรือน.

ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น การประกอบความเพียรและความเป็นผู้มี
กายหลักเรือน อันเป็นนิमितแห่งการประกอบความเพียรนั้น ท่านแสดง
ไว้แล้ว. การประกอบความเพียร เว้นจากธรรมทั้งหลายเหล่านี้ คือ
ศีลสังวร ความเป็นผู้มีทวารที่คุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย ความเป็น
ผู้รู้ประมาณในโภชนะ สติและสัมปชัญญะ ย่อมเป็นไปไม่ได้ เพราะ
เหตุนี้ พึงทราบว่า ธรรมแม้เหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ในที่นี้โดยเนื้อความ

* อรรถกถาปฏิสัลลลำนสูตร.

เท่านั้น

ชื่อว่า ประกอบจิตไว้ในสมณะในภายในเมือง ๆ (อชฺชุตตฺเตโธสมณานุยุตฺตา) ได้แก่ ประกอบจิตของตนไว้ในสมณะ. คำว่า อชฺชุตตฺเตโธ (ในภายในของตน) นี้ ความอย่างเดียวกัน พญฺญชนะเท่านั้น ต่างกัน คำว่า สมณํ เป็นเหตุยวิภักตติ ลงในอรรถแห่งสัตตมวิภักตติ โดยประกอบตามศัพท์. คำว่า มิดานไม่เสื่อม (อนิรากตชฺชานา) ได้แก่ มิดานไม่นำออกไปภายนอกหรือมิดานไม่เสื่อม. คำนี้ว่า การนำออก หรือความเสื่อม ชื่อว่า นิรากตฺ ตฺวในคำมีอาทิว่า ฌมฺภํ นิรํกตฺวา นิรํวตฺตฺตฺติ* (การประพฤติดื้อนน้อมเพราะไม่ยอมรับความดี). ชื่อว่า ประกอบด้วยวิปัสสนา (วิปัสสนาย สมณฺนาคตา) ได้แก่ ประกอบแล้ว ด้วยอนุปัสสนา ๗ อย่าง.

ชื่อ อนุปัสสนา ๗ อย่าง คือ อนิจจานุปัสสนา (การเห็นว่าไม่เที่ยง) ๑ ทุกขานุปัสสนา (การเห็นว่า เป็นทุกข์) ๑ อนัตตานุปัสสนา (การเห็นว่าไม่เป็นตัวตน) ๑ นิพพิทานุปัสสนา (การเห็นด้วยความเบื่อหน่าย) ๑ วิราคานุปัสสนา (การเห็นในการปราศจากราคะ) ๑ นิโรธานุปัสสนา (การเห็นในการดับทุกข์) ๑ ปฏินิสสัคคานุปัสสนา (การเห็นในการสลัดทิ้ง) ๑. วิปัสสนาเหล่านั้นพิสดารแล้วในวิสุทฺธิมรรค.

ชื่อว่า พอกพูนบุญญาคาร (พฺรหฺมาโร สุญฺญาคารานํ) ได้แก่ เจริญบุญญาคาร. อนึ่ง ในคำว่า สุญฺญาคารานํ นี้ ได้แก่ ความสัจอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นฐานะอันสมควรแก่การบำเพ็ญภาวนา. ภิกษุทั้งหลายเรียนการมรรฐานทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานแล้ว เข้าไปยังบุญญาคาร นั่งบำเพ็ญภาวนาตลอดคืนและวัน พึงทราบว่าเป็นผู้พอกพูนบุญญาคาร. ส่วนผู้อยู่แม้ในปราสาทชั้นเดียวเป็นต้นเพ่งอยู่ ก็พึงทราบว่าเป็นผู้พอกพูนบุญญาคารเหมือนกัน.

ความเป็นผู้มีกายหลักเรือนอยู่อันใด ที่ท่านตั้งไว้ในคำนี้ว่า ภิกษุ

* จ. ศ. ๒๕/๓๒๖/๓๔๘.

ทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีความหนักแน่นเป็นที่มา ยินดี ยินดีแล้ว
ในความหนักแน่น, ความเป็นผู้มีกายหนักแน่นอยู่นั้น บ่อมมีแก่ผู้มีศีลบริสุทธิ์
บ่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีศีลหรือมีศีลไม่บริสุทธิ์ เพราะผู้มีศีลบริสุทธิ์นั้นไม่มี
การหมุ่กลับแห่งจิตทางรูปารมณ์เป็นต้น. อรรถแห่งความพยายาม ท่าน
กล่าวไว้ในคำว่า สิวสุทฺธิ ท่านแสดงไว้แล้ว. ท่านกล่าวถึงสมาธิภาวนา
ด้วยคำ ๒ คำว่า การประกอบจิตไว้ในสมถะในภายใน ๑ มีฉานไม่
เสื่อม ๑. ท่านจัดปัญญภาวนาไว้ด้วยคำนี้ว่า ประกอบด้วยวิปัสสนา
ดังนี้. ท่านแสดงสิกขา ๓ เป็นโลกียะ.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะทรงแสดงถึงผลอันมีแน่แท้
ของผู้ตั้งอยู่ในสิกขา ๓ เหล่านั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า มีความหนักแน่น
เป็นที่มา ยินดี ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า พอกพูน (พुरुเหตฺตานํ) คือ เจริญ. คำ
ว่า ผล ๒ อย่าง (ทวิณฺณํ ผลานํ) ได้แก่ ผลที่ ๓ และที่ ๔. คำว่า พึง
หวังได้ (ปาณฺทิ กจฺจ) ได้แก่ พึงปรารถนา คือ มีแน่แท้. คำว่า อญฺญา
ได้แก่ พระอรหันต์. จริ่งอยู่ พระอรหันต์นั้น ท่านเรียกว่า อญฺญา เพราะ
รู้ไม่เกินขอบเขตที่รู้ได้ ด้วยมรรคญาณเบื้องต้น และเพราะไม่มีกิจที่จะ
ต้องรู้เบื้องสูง เพราะพระอรหันต์เป็นผู้มีความรู้บริบูรณ์แล้ว. ข้อว่า เมื่อ
ยังมีอุปาทานเหลืออยู่ (สตี วา อุปาทิสฺเสส) ได้แก่ เมื่อยังมีกิเลส
เหลืออยู่ ไม่สามารถจะละได้ หรือเมื่อมีญาณยังไม่แก่กล้า กิเลสที่
ควรจะละได้ด้วยญาณอันแก่กล้านั้น ยังละไม่ได้. พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงหมายถึงกิเลสนั้น จึงตรัสว่า เมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ดังนี้. และ
เมื่อยังมีกิเลสอยู่ การปรุงแต่งขั้นทั้งหลายก็ยังคงอยู่นั่นเอง.

ในสูตรนี้ ท่านแสดงธรรม ๒ อย่าง คือ อนาคามีผล ๑ อรหันต์-
ผล ๑ ด้วยประการฉะนี้. ในสูตร ๒ สูตรนอกจากนี้ ก็เหมือนในสูตรนี้.

ในคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า ชนเหล่าใดมีจิต
สงบแล้ว (เย สนฺตจิตฺตา) ได้แก่ พระโยคาวจรเหล่าใด ชื่อว่ามีจิต

สงบแล้ว เพราะกิเลสสงบด้วยตักขณิกาน. ปัญญา ท่านเรียกว่า เนปกุญฺ (ปัญญาเครื่องรักษาตน). ชื่อว่า นิปกา เพราะประกอบด้วยปัญญานั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงญาณเครื่องบริหารกรรมฐานแก่ชนเหล่านั้น ด้วยคำว่า ปัญญาเครื่องรักษาตน นี้. ชื่อว่า มิสฺติ มีฉาน (สติมนฺโต จ ฉานโน) ได้แก่ ชื่อว่า มิสฺติ เพราะสติอันเป็นเหตุไม่ละกรรมฐาน ในการยืนและการนั่งเป็นต้น ชื่อว่า มีฉาน เพราะมีฉานมีลักษณะ เข้าไปเพ่งอารมณ์ ชื่อว่า ไม่มีความเพ่งเล็งในกามทั้งหลาย ย่อมเห็นแจ้งธรรมโดยชอบ (สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสนฺติ กามเมสุ อนเนปกุญฺโน) ความว่า ไม่มีความเพ่งเล็ง คือ ไม่มีความต้องการ ในวัตถุกามและ กิเลสกามโดยนัยมีอาทิว่า กามทั้งหลายเปรียบเหมือนโครงกระดูก* ใน ก่อนนั้นแล ด้วยพิจารณาถึงโทษ ครั้นละกามทั้งหลายเหล่านั้นแล้ว กระทำ อุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิที่ตนบรรลุแล้วให้เป็นบาท แล้วกำหนด นามรูปและปัจจัยแห่งนามรูปนั้น ย่อมเห็นธรรมคือขั้น ๕ ไม่วิปริตโดย ชอบตามลำดับ มีการพิจารณาคลาปะเป็นต้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น

คำว่า ยินฺติแล้วในความไม่ประมาท (อปรฺปมาทฺธา) ได้แก่ ยินฺติ คือ ยินฺตียัง ในความไม่ประมาท ด้วยการเจริญสมถะและวิปัสสนามี ประการดังกล่าวแล้ว คือ ให้คืนและวันสว่างไปด้วยความไม่ประมาทใน ธรรมนั้น. คำว่า สนฺตา ได้แก่ มีอยู่. บาลีว่า สดฺตา ดังนี้บ้าง. อธิบายว่า ได้แก่ บุคคล. ชื่อว่า มีปกติเห็นภัยในความประมาท (ปรมา- เท ภยทสฺสโน) ได้แก่ เห็นภัยในความประมาท มีการเข้าถึงนรก เป็นต้น. คำว่า เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความเสื่อมรอบ (อภพฺพา ปริหานาย) ได้แก่ ชนเห็นปานนั้นเหล่านั้น เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความเสื่อมรอบจาก ธรรมคือสมถะและวิปัสสนา หรือจากมรรคผล. ด้วยว่า ชนทั้งหลาย ไม่เสื่อมจากสมาบัติคือสมถะและวิปัสสนา และย่อมบรรลุมรรคผลที่เหลือ

* วิ. มหาว. ๒/๖๖๒/๔๓๓. ม. มุ. ๑๒/๒๗๔/๒๖๒.

ที่ตนยังไม่บรรลु. คำว่า ปอम्मในที่ใกล้นิพพานก็ยาว (นิพพานสุเสว สนฺติเก) ได้แก่ ในที่ใกล้แห่งนิพพานและแห่งอนุปาทาปรินิพพานนั่นเอง. ไม่นานนัก ชนเหล่านั้นจักบรรลุนิพพานนั้น ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาสูตรที่ ๘ จบ

๙. สิกขาสูตร

ว่าด้วยสิกขามีอานิสงส์ ๒ อย่าง

[๒๒๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีสิกขาเป็นอานิสงส์ มีปัญญายิ่ง มีวิมุตติเป็นสาระ มีสติเป็นใหญ่อยู่เกิด. ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอทั้งหลายมีสิกขาเป็นอานิสงส์ มีปัญญายิ่ง มีวิมุตติเป็นสาระ มีสติเป็นใหญ่อยู่ พึงหวังผล ๒ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ อรหัตผล ในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็เป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

เรากล่าวมุณีผู้มีสิกขาบริบูรณ์ มีความไม่เสื่อม
เป็นธรรมดา มีปัญญายิ่ง มีปกติเห็นที่สุดคือความ
สิ้นไปแห่งชาติ ผู้ทรงไว้ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุดนั้นแล
ว่า ผู้ละมาร ผู้ถึงฝั่งแห่งชรา. เพราะเหตุนั้น ภิกษุ
ทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้ยินดีในฌาน มีจิตตั้ง
มั่นแล้วในกาลทุกเมื่อ มีความเพียร มีปกติเห็นที่สุด
คือความสิ้นไปแห่งชาติ ครอบงำมารพร้อมด้วยเสนา

ได้แล้ว เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งชาติและมรณะ.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

สิกขาสูตร ที่ ๔ จบ

อรรถกถาสิกขาสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

ชื่อว่า สิกขา ในคำว่า มีสิกขาเป็นอันสงส์ นี้ เพราะต้องศึกษา.
สิกขานั้นมี ๓ อย่าง คือ อธิศีลสิกขา ๑ อธิจิตตสิกขา ๑ อธิปัญญา
สิกขา ๑ ชื่อว่า มีสิกขาเป็นอันสงส์ เพราะมีสิกขา ๓ อย่างนั้นเป็น
อันสงส์ มีชลบท สักการะ และความสรวรเสริญ. คำว่า จง ... อยู่เกิด
(วิหโร) ได้แก่ เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีสิกขาเป็นอันสงส์อยู่เกิด. อธิบาย
ว่า เธอทั้งหลายจงเป็นผู้เห็นอันสงส์ในสิกขา ๓ อย่างนั้น คือ เห็น
อันสงส์ที่ควรจะได้ด้วยสิกขา ๓ อย่างนั้นอยู่เกิด. คำว่า มีปัญญายิ่ง
(ปัญญุตตรา) ความว่า ชื่อว่า มีปัญญายิ่ง เพราะในสิกขา ๓ อย่างนั้น
มีปัญญา กล่าวคืออธิปัญญาสิกขา มีปัญญานั้นยิ่ง คือ เป็นประธาน
ประเสริฐสุด. อธิบายว่า ผู้ที่มีสิกขาเป็นอันสงส์อยู่ เป็นผู้มีปัญญายิ่ง
ดังนี้. คำว่า มีมุตติเป็นสาระ (วิมุตตिसาระ) ได้แก่ ชื่อว่า มีมุตติ
เป็นสาระ เพราะมีมุตติอันได้แก่อรหัตผลเป็นสาระ. อธิบายว่า ถือ
เอาวิมุตติตามที่กล่าวแล้วนั้นแล โดยความเป็นสาระ แล้วคงอยู่. จริง
อยู่ ผู้ที่มีสิกขาเป็นอันสงส์และมีปัญญายิ่ง ย่อมไม่ปรารถนาภพวิเศษ.
อีกอย่างหนึ่ง ชนทั้งหลายหวังความเจริญ ย่อมปรารถนาวิมุตติเท่านั้น

* อรรถกถาสิกขานิสังสสูตร.

โดยความเป็นสาระ. คำว่า มีสติเป็นใหญ่ (สตาธิปเตยฺยา) ได้แก่ ชื่อว่า มีสติเป็นใหญ่ เพราะมีสติเป็นใหญ่ ด้วยอรรถว่าทำให้เจริญ. อธิปตินั้นแล ทำให้เป็น อธิปเตยฺย. อธิบายว่า มีจิตตั้งมั่นในสติปัฏฐาน ๔ ขวนขวายในการเจริญสมณะและวิปัสสนาด้วยหลักวิปัสสนา มีกายานุปัสสนาเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ก็พึงทราบความในคำนี้ อย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีสิกขาเป็นอันสงส์ กระทำการศึกษาลึกซึ้ง ๓ อย่าง ในการได้ขณะที่ได้ยากเห็นปานนี้ให้เป็นอันสงส์อยู่เกิด และเมื่ออยู่อย่างนี้ จงเป็นผู้มีปัญญายิ่ง คือ ยิ่งด้วยปัญญา จงเป็นผู้ประกอบด้วยโลกุตระปัญญาอยู่เกิด ครั้นเป็นอย่างนี้แล้ว จงเป็นผู้มีวิมุตติเป็นสาระ มีนิพพานเป็นสาระ ไม่มีอย่างอื่นเป็นสาระอยู่เกิด ข้อที่เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติเป็นใหญ่ จงเป็นผู้ขวนขวายในการเจริญสติปัฏฐาน หรือจงเป็นผู้มีจิตมีสติรักษาในที่ทั้งปวงอยู่เกิด นี่เป็นอุบายของความเป็นอย่างนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงชักชวนภิกษุทั้งหลายในสิกขา ๓ ด้วยประการฉะนี้ ทรงแสดงถึงอุบายที่จะให้สิกขา ๓ ที่ควรศึกษาถึงความบริบูรณ์โดยสังเขป บัดนี้ เมื่อจะทรงประกาศถึงความปฏิบัตินั้นไม่เป็นโมฆะ ด้วยเห็นผลวิเศษของผู้ปฏิบัติตามที่ได้สอนไว้ จึงตรัสคำมีอาทิว่า เมื่อเธอทั้งหลายมีสิกขาเป็นอันสงส์ ดังนี้. ข้อนั้นมีเนื้อความได้กล่าวไว้แล้ว.

ในคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า ผู้มีสิกขาบริบูรณ์ (ปริปฺพณฺณสิग्gh) ได้แก่ พระอเสขะผู้มีสิกขาบริสุทธิ์ด้วยการบรรลุผลอันเลิศ. วิมุตติทั้งหลายอันกำเริบ ท่านเรียกว่า หานธรรม (มีความเสื่อมเป็นธรรมดา) ในคำว่า มีความไม่เสื่อมเป็นธรรมดา (อปฺหานธมฺม) นี้. ก็ปหานธรรม ได้แก่ มีความเสื่อมเป็นธรรม มีความกำเริบเป็นธรรมดา. คำว่า มีความเสื่อมเป็นธรรมหามิได้ (น ปฺหานธมฺโม) ได้แก่ มีความไม่เสื่อมเป็นธรรมดา คือ มีความไม่กำเริบเป็นธรรมดา. บาลีว่า

อุปทานมฺโม ดังนี้บ้าง. มีความอย่างเดียวกัน. ชื่อว่า ขยฺยโต เพราะมี
ที่สุดคือความสิ้นไป. ที่สุดคือความสิ้นไปแห่งชาติ ชื่อว่า ชาติขยฺยโต
ได้แก่ นิพพานนั่นเอง. ชื่อว่า ชาติขยฺยตทสฺสี (มีปกติเห็นที่สุดคือความ
สิ้นไปแห่งชาติ) เพราะเห็นนิพพานนั้น

คำว่า เพราะเหตุนั้น (ตสฺมา) ได้แก่ เพราะที่สุดแห่งการถึง
ฝั่งแห่งชรา นี้เป็นอนิสงส์แห่งการทำสีกาให้บริบูรณ์. คำว่า ในกาลทุก
เมื่อ (สทา) คือ ตลอดกาลทั้งหมด. คำว่า เป็นผู้นิยมนิพพาน
(ฉานรตา) ได้แก่ นิยมนิพพาน ๒ อย่าง คือ ลักษณะนิพพาน
(การเข้าไปเพ่งลักษณะ) ๑ อารัมมณูปนิชฌาน (การเข้าไปเพ่งอารมณ์) ๑
คือ มีจิตตั้งมั่นจากฌานนั้น. ชื่อว่า ครอบงำมารพร้อมด้วยเสนาได้แล้ว
(มารํ สเสนํ อภิกุญฺย) ความว่า ครอบงำมาร ๔ อย่าง พร้อมด้วย
เสนามาร อันได้แก่เสนาคือกิเลส และเสนาคือความพินาศ ไม่ให้เหลือ.
จริงอยู่ กิเลสทั้งหลาย ท่านเรียกว่า เสนา เพราะเข้าถึงความเป็นสหาย
แม้ของเทพบุตรตมการในการฆ่าคุณความดี. อนึ่ง ความพินาศมีโรคเป็นต้น
ก็เป็นเสนาของมัจจุมาร. เหมือนอย่างทีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

กามทั้งหลาย เรากล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๑ ของท่าน
ความไม่ยินดี เรากล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๒ ของท่าน
ความหิวความกระหาย เรากล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๓ ของ
ท่าน ตัณหา เรากล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๔ ของท่าน
อินทริยะ เรากล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๕ ของท่าน ความ
ขลาดกลัว เรากล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๖ ของท่าน ความ
สงสัย เรากล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๗ ของท่าน ความสับสน
ความหวั่นใจ เรากล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๘ ของท่าน ลาก
สรรเสริญ สักการะ เรากล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๙ ของท่าน
และยศที่ได้มาผิดซึ่งเป็นเหตุให้บุคคลคลยกตนและดูหมิ่น

ผู้อื่น เรากล่าวว่าเป็นเสนาที่ ๑๐ ของท่าน แม้มา
 เสนาของท่านนี้มีปกติกำจัดซึ่งคนผู้มีธรรมดำ คนผู้ไม่
 กล้า ย่อมไม่ชนะเสนาของท่านนั้น ส่วนคนผู้กล้า
 ย่อมชนะได้ ครั้นชนะแล้ว ย่อมได้ความสุข.*

เหมือนอย่างทีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ควรทำความเพียร ในวันนี้ทีเดียว ใครจะรู้ว่า
 ความตายจะมีในวันพรุ่งนี้ เพราะการมัดเพี้ยนความ
 ตายอันมีเสนาใหญ่นั้นของเราทั้งหลายมีไม่ได้เลย* ดังนี้

ข้อว่า เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งชาติและมรณะ (ภวก ชาติมรณสุต
 ปารคา) ได้แก่ เธอทั้งหลายจงเป็นผู้ถึงฝั่งแห่งชาติและมรณะ คือ ถึง
 นิพพานเกิด.

อรรถกถาสูตรที่ ๔ จบ

๑๐. ชาครียสูตร

ว่าด้วยผู้ตนอยู่ มีผล ๒ อย่าง

[๒๒๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระ
 สูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับ
 มาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุพึงเป็นผู้มีความเพียรเป็นเครื่อง
 ตื่น มีสติสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น เบิกบาน เลื่อมใส และพึงเป็นผู้
 เห็นแจ้งในกุศลธรรมทั้งหลายสมควรแก่กาล ในการประกอบกรรมฐานนั้น
 เนื่อง ๆ เกิด. ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุมีความเพียรเป็นเครื่องตื่น มี
 สติสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น เบิกบาน เลื่อมใส เห็นแจ้งในกุศลธรรม

๑. จ. สุ. ๒๕/๓๔๕/๔๐๙. จ. มห. ๒๔/๑๓๔/๑๑๔.

๒. ม. อ. ๑๔/๕๕๒/๓๖๐. จ. ข. ๒๔/๑๒๑/๑๓๗.

ทั้งหลายสมควรแก่กาล ในการประกอบกรรมฐานนั้นเนื่อง ๆ พึงหวังผล ๒ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ อรหัตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็เป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

เธอทั้งหลายตื่นอยู่ จงฟังคำนี้ เธอเหล่าใดผู้หลับแล้ว เธอเหล่านั้นจึงตื่น ความเป็นผู้ตื่นจากความหลับเป็นคุณประเสริฐ เพราะภัยย่อมไม่มีแก่ผู้ตื่นอยู่ ผู้ใดตื่นอยู่ มีสติสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น เบิกบาน และเสื่อมใส พิจารณาธรรมอยู่โดยชอบโดยกาลอันควร ผู้นั้น มีสมาธิเป็นธรรมเอกมุตขึ้นแล้ว พึงกำจัดความมืดเสียได้ เพราะเหตุนี้แล ภิกษุพึงเสพความเพียรเป็นเครื่องตื่น ภิกษุผู้มีความเพียร มีปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน มีปกติได้ฌาน ตัดกิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ด้วยชาติและชราได้แล้ว พึงถูกต้องญาณอันเป็นเครื่องตรัสรู้อย่างยอดเยี่ยม ในอรรถภาพนี้แล.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาชาครियสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑๐ ดังต่อไปนี้.

คำว่า เป็นผู้มีความเพียรเป็นเครื่องต้น (ชาคโร) ได้แก่ เป็นผู้มีความเพียรเป็นเครื่องต้น คือ ปราศจากความหลับ ประกอบความเพียร ชวนชวายเป็นนโมสนิการกรรมฐานตลอดคืนและวัน สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุ เป็นผู้ประกอบความเพียรเป็นเครื่องต้นอยู่ ตลอดราตรีต้นและราตรีปลายอย่างไร คือ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ ชำระจิตจากอาวรณียกรรม (กรรมเครื่องกั้น) ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน ชำระจิตจากอาวรณียกรรม ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดปฐมยามของราตรี สำเร็จสัพเพสยาโดยช้างเผือกขาว ตลอดมัชฌิมยามของราตรี มีสติสัมปชัญญะด้วยการซ้อนเท้าเหลื่อมด้วยเท้า มนสิการถึงอุฏฐานสัญญา (ความสำคัญในการลุกขึ้น) แล้วลุกขึ้นชำระจิตจากอาวรณียกรรม ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี ภิกษุชื่อว่า เป็นผู้ประกอบความเพียรเป็นเครื่องต้นอยู่ตลอดราตรีต้นและราตรีปลาย ด้วยประการฉะนี้.

๑ ศัพท์ เป็นสัมปยุตตศัพท์ (มีอรรถรวบรวม). เมื่อพูดตั้งร้อยเป็นต้น บ่อมประมวลด้วย ๑ ศัพท์. คำว่า อสฺส คือ สียา (พึงเป็น). อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชาคโร ๑ ภิกษุ วินเรยฺย (ภิกษุพึงมีความเพียรอยู่). คำว่า มิสฺสติ (สโต) ได้แก่ มิสฺสติโดยไม่อยู่ปราศจากสติ ด้วยไม่ละกรรมฐานในที่ทั้งปวง และโดยกาลทั้งปวง. คำว่า มิสฺสสัมปชัญญะ (สมฺปชาโน) ได้แก่ มิสฺสสัมปชัญญะด้วยอำนาจแห่งสัมปชัญญะ ๔ อย่าง อันควรเป็นที่ตั้งของสัตว์. คำว่า มิจฺจิตตังมํ (สมานิสฺสโต) ได้แก่ มิจฺจิตตังมํ คือ มิจฺจิตมโอรมณเป็นหนึ่ง ด้วยอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ. คำว่า เบิกฺขาน (ปมุทฺติโต) ได้แก่ เบิกฺขาน คือ มากด้วยความปราโมทย์ เพราะเห็นอนิสงส์แห่งการปฏิบัติ และเพราะเห็นการปรารภ

ความเพียรไม่เป็นโมฆะด้วยการบรรลุความวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป. คำว่า เลื่อมใส (วิปฺปสฺสนโน) ได้แก่ เลื่อมใสด้วยดี เพราะเป็นผู้มากด้วยศรัทธาในไตรสิกขาอันเป็นข้อปฏิบัติจากความเบิกบานนั้น และในพระคาสดา ผู้ทรงแสดงข้อปฏิบัติ. พึงเชื่อมความว่า สหฺพตฺต อสฺส (พึงมีในที่ทั้งปวง). หรือเชื่อม สหฺพตฺต วิหเรยฺย (พึงอยู่ในที่ทั้งปวง).

ข้อว่า เห็นแจ้งในกุศลธรรมทั้งหลายสมควรแก่กาลในการประกอบกรรมฐานนั้นเนื่อง ๆ (ตตฺถ กาลวิปสฺสี จ กุสเลสุ ธมฺเมสุ) ได้แก่ เห็นแจ้งในกาลนั้น หรือเห็นแจ้งสมควรแก่กาลในการประกอบกรรมฐานนั้น คือ เห็นแจ้งสมควรแก่กาล. ถามว่า ท่านอธิบายไว้อย่างไร ? ตอบว่า ภิกษุเริ่มตั้งวิปัสสนาแล้วพิจารณา ด้วยการพิจารณาเป็นกลุ่มก่อนเป็นต้น เว้นอสัมปายธรรม ๗ มีอาวาสเป็นต้น แล้วเสพสัมปายธรรม ไม่ถึงความสิ้นสุดลงในระหว่าง มีจิตแน่วแน่ กำหนดอาการที่จิตตั้งมั่น ประพฤติอนิจจานุปัตตนาเป็นต้น ในลำดับ โดยเคารพ พึงเป็นผู้เห็นแจ้งสมควรแก่กาลในกาลนั้น ๆ หรือในการประกอบกรรมฐานนั้นอย่างนี้ คือ ในกาลใด วิปัสสนาจิต หดหู่ ในกาลนั้น พึงเห็นแจ้งในธรรมคือโพชฌงค์ อันหาโทษมิได้ เป็นกุศล ได้แก่ ัมมวิจย-สัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ และปิติสัมโพชฌงค์ ก็ในกาลใด จิต ฟุ้งซ่าน ในกาลนั้น พึงเห็นแจ้งในธรรมคือโพชฌงค์ อันหาโทษมิได้ เป็นกุศล ได้แก่ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขา-สัมโพชฌงค์ ดังนี้ แต่สติสัมโพชฌงค์ พึงปรารภนาในทุก ๆ กาลทีเดียว สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า สติ จำปรารภนาในที่ทั้งปวง" ดังนี้. ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงถึงความเพียรเป็นเครื่องตื่น ด้วยเทศนาอันเป็นมุกดาธิชฺฐาน แล้วจึงทรงประกาศธรรมอันมีการประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่นสมบูรณ์

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงวาระแห่งการพิจารณา พร้อมด้วยอุปการากธรรม (ธรรมเกื้อหนุนกัน) ของภิกษุผู้ปรารภวิปัสสนา โดย

สังเขปแล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงถึงความไม่ดูแคลนต่อการปฏิบัติของผู้ปฏิบัติอยู่อย่างนั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุมีความเพียรเป็นเครื่องตื่น ดังนี้.

การยึดถือสติสัมปชัญญะในการประกอบความเพียรนั้น นำมาซึ่งความบันเทิงและความเลื่อมใส อันจำเป็นปรารถนาในที่ทั้งปวง. การถือเอาห้องแห่งวิปัสสนาอันถึงความแก่กล้าแล้ว ชื่อว่า วิปัสสนาสมควรแก่กาลในการประกอบกรรมฐานนั้น เมื่อวิปัสสนาญาณกล้าแข็ง ดำเนินไปตามวิถีพ้นจากอุปกิเลสแล้ว นำไปอยู่ ความปราโมทย์ยิ่งและความเลื่อมใสของพระโยคี ย่อมมีในที่ไร้แห่งการบรรลุมรรคพิเศษ ด้วยความปราโมทย์และความเลื่อมใสนั้น. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นความเกิดและความเสื่อมแห่งขันธทั้งหลาย เมื่อนั้น ผู้รู้แจ้งอมตธรรมนั้น ย่อมได้ปีติและปราโมทย์ ภิกษุผู้มากด้วยความปราโมทย์เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา พึงบรรลุทางอันเป็นความสงบ อันเข้าไปสงบสังขาร นำความสุขมาให้ ดังนี้.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้ ชื่อว่า เธอทั้งหลายตื่นอยู่จงฟังคำนี้ (ชาครนฺดา สุณฺนาเถตฺถ) ความว่า เธอทั้งหลายตื่นอยู่ เพื่อตื่นจากความหลับคือความประมาท จากความหลับคืออวิชชาโดยส่วนเดียวเท่านั้น คือ ประกอบความเพียรด้วยการชวนชวายุธรรมมีสติสัมปชัญญะ เป็นต้น จงฟังคำของเรานี้. ชื่อว่า เธอเหล่าใดผู้หลับแล้ว เธอเหล่านั้นจงตื่น (เย สุตฺตา เต ปพฺพชฺฌถ) ความว่า เธอเหล่าใดเป็นผู้หลับ คือ เข้าถึงความหลับ ด้วยการหลับตามที่กล่าวแล้ว เธอเหล่านั้น จงเหนียวนำอินทรีย์ พละ และโพชฌงค์ ด้วยการประกอบความเพียรแล ชวนชวายุวิปัสสนา จงตื่นจากหลับนั้นด้วยการปฏิบัติด้วยความไม่ประมาทเกิด. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ตื่นอยู่ (ชาครนฺดา) คือ เป็นนิมิตแห่งความเพียรเป็นเครื่องตื่น คำว่า เอตฺ ในคำว่า สุณฺนาเถตฺถ

นี้ ท่านกล่าวไว้แล้ว. ถามว่า คำนั้นคืออะไร ? ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า "เธอเหล่าใดหลับ เธอเหล่านั้นจึงตื่น" ดังนี้ เป็นต้น

ในคำเหล่านั้น คำว่า เธอเหล่าใดผู้หลับแล้ว (เย สุตตา) ได้แก่ เธอเหล่าใดหลับแล้ว ด้วยการหลับคือกิเลส เธอเหล่านั้นจึงตื่น ด้วยการตรัสรู้ปริยมรรค. ชื่อว่า ความเป็นผู้ตื่นจากความหลับเป็นคุณประเสริฐ (สุตตา ชาคริต์ เสขโย) นี้ เป็นคำกล่าวถึงเหตุแห่งการตรัสรู้. เพราะ ความเป็นผู้ตื่น คือ การตื่นมีประการดังกล่าวแล้ว จากการหลับดังกล่าวแล้ว เป็นคุณประเสริฐ คือ นำสรรเสริญ นำประโยชน์สุขมาให้ แก่กุลบุตรผู้ใคร่ประโยชน์ ฉะนั้น เธอทั้งหลายจงตื่น คำว่า เพราะภัยย่อมไม่มีแก่ผู้ตื่นอยู่ (นตฺถิ ชาครโต ภย) นี้ แสดงถึงอานิสงส์ใน ความเป็นผู้ตื่นนั้น ด้วยว่า ผู้ใดเป็นผู้ตื่น เพราะประกอบด้วยธรรมเป็นเครื่องตื่น มีศรัทธาเป็นต้น ย่อมตื่น คือ ไม่เข้าถึงการหลับคือความประมาท ฆฎิกภัยแม้ทั้งหมด คือ อัตตานวาทภัย ปราณวาทภัย ทัศนภัย ทุกคติภัย อันมีชาติเป็นต้นเป็นนิमित ย่อมไม่มีแก่ผู้นั้น

คำว่า โดยกาล (กาเลน) ได้แก่ โดยกาลแห่งอาวาสสี่ปายะ เป็นต้น อันจนได้แล้ว. คำว่า โส เป็นเพียงนิบาต. ชื่อว่า พิจารณาธรรมอยู่โดยชอบ (สมฺมา ธมฺมํ ปริวิมฺสมาน) ความว่า พิจารณาโดยรอบ คือ เห็นแจ้งโดยอาการทั้งปวง โดยประการที่ความเบื่อน่ายและความคลายกำหนดเป็นต้น ย่อมเกิด ด้วยการรู้ธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ อันเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาโดยชอบ. คำว่า มีสมาธิเป็นธรรมเอกมุตฺตมฺมํ (เอโกภิกฺขุโต) ได้แก่ สมาธิ ชื่อว่า เอโกภิก เพราะสมาธิเป็นธรรมเอก คือ ประเสริฐที่สุด มุตฺตมฺมํ ผู้นั้นชื่อว่ามิสมาธิเป็นธรรมเอกมุตฺตมฺมํ เพราะสมาธินั้น เป็นธรรมเอกมุตฺตมฺมํ เป็นแล้ว เกิดแล้ว อุบัติแล้ว แก่ผู้นั้น พึงเห็นคำอันเป็นบทแห่งมุตตัมภัก ในคำนี้ ดูจกคำแห่งศัพท์ว่า อคฺคิอาภิตาภิก (ไฟถูกจุดแล้ว). อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เอโกภิกฺขุโต เพราะเป็นธรรมเอกมุตฺตมฺมํ เป็นแล้ว คือ ถึงแล้ว. ในคำ

ว่า เอโกทิ นี้ ท่านประสงค์เอามรรคสมาธิ. ก็ในคำว่า มีจิตตั้งมั่น (สมาธิโต) นี้ ได้แก่ วิปัสสนาสมาธิ พร้อมด้วยสมาธิอันมีฉานเป็นบาท. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โดยกาล (กาเลน) คือ โดยกาลแห่งตลอดมรรค. ข้อว่า พิจารณาธรรมอยู่โดยชอบ (สมมา ธมมัม ปรีวัมสมาโน) ได้แก่ พิจารณาจตุสัจธรรม ด้วยปริยญาภิสมัย (การตรัสรู้ด้วยการกำหนดรู้) เป็นต้นโดยชอบ คือ ตรัสรู้ด้วยเอกภิสมัย (ตรัสรู้ธรรมเป็นเอก). คำว่า มีสมาธิเป็นธรรมเอกมุตขึ้น (เอโกทิกมโต) ได้แก่ ชื่อว่า เอโกทิ เพราะเป็นธรรมเอก คือ ประเสริฐ ไม่มีธรรมร่วมมุตขึ้น ทำกิจ ๔ ให้สำเร็จ คือ ตั้งไว้โดยชอบ. สมาธินั้นเป็นธรรมเอกมุตขึ้นแล้ว. คำทั้งปวง เช่นกับคำก่อนนั่นเอง. ข้อว่า ผู้นั้นพึงกำจัดความมืดเสียได้ (วิหเน ตมฺโส) ได้แก่ พระอริยสาวกผู้เป็นอย่างนั้นนั้น พึงกำจัด คือ พึงตัดความมืดคืออวิชชา ด้วยอรหัตมรรค โดยไม่เหลือ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงความจริงที่การปฏิบัติไม่เป็นโมฆะ ด้วยประการฉะนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงชี้ชวนให้มั่นคงในข้อนั้น จึงตรัสคาถาสุดทักว่า เพราะเหตุนั้นแล ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า เพราะเหตุนั้น (ตสฺมา) ความว่า เพราะการเจริญสมณะและวิปัสสนาของผู้ตั้งอยู่ ด้วยการไม่อยู่ปราศจากสติเป็นต้น ย่อมถึงความบริบูรณ์ อริยมรรคย่อมปรากฏโดยลำดับ จากนั้นวิภูฏกัยทั้งหมด ย่อมไม่มีแก่ภิกษุเหล่านั้น. คำว่า แล (หเว) คือ มั่นคงโดยส่วนเดียว. คำว่า พึงคบ (ภเชถ) ได้แก่ พึงชองเสพ อธิบายว่า ภิกษุชองเสพธรรมเป็นเครื่องตั้งอยู่อย่างนี้ และประกอบด้วยคุณ มีความเป็นผู้มีความเพียรเป็นต้น ทำลายสิ่งโยชน์ พึงถูกต้อง คือ พึงบรรลุ สัมโพธิญาณอันไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า คือ เว้นจากธรรมที่ยิ่งกว่า กล่าวคือญาณอันเป็นผลเลิศ. บทที่เหลือ มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

๑๑. อปายสูตร

ว่าด้วยชน ๒ พวก เกิดในอบาย

[๒๒๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ชน ๒ พวกนี้ จักเกิดในอบาย จักเกิดในนรก เพราะไม่ละความประพฤติชั่วช้า ๒ พวกเป็นไฉน คือ ผู้ไม่ใช่พรหมจรรย์ ปฏิญาณว่าเป็นพรหมจรรย์ ๑ ผู้ตามก่อกำจัดชนผู้ประพฤติพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์บริบูรณ์ ด้วยอพรหมจรรย์อันไม่มีมูล ๑. ภิกษุทั้งหลาย ชน ๒ พวกนี้แล จักเกิดในอบาย จักเกิดในนรก เพราะไม่ละความประพฤติชั่วช้านี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนผู้กล่าวคำไม่จริง ย่อมเข้าถึงนรก ก็หรือชนใดทำบาปกรรมแล้วกล่าวว่า ไม่ได้ทำ แม้ชนทั้ง ๒ นั้น ย่อมเข้าถึงนรกเหมือนกัน ชนทั้ง ๒ พวกนั้นเป็นมนุษย์ผู้มีกรรมอันเลวทราม ละไปแล้วในโลกหน้า ย่อมเป็นผู้เสมอกัน สมณะเป็นอันมาก อันมักกาสาจะพันคอ มีธรรมอันลามก ไม่สำรวม ผู้สามกเหล่า่นั้น ย่อมเข้าถึงนรก เพราะกรรมอันลามกทั้งหลาย ก้อนเหล็กร้อนเปรียบด้วยเปลวไฟ อันผู้ทุศีลบริโภคแล้ว ยังประเสริฐกว่า ผู้ทุศีล ไม่สำรวม ฟังบริโภคก้อนข้าวของชาวแวนแคว้น จะประเสริฐอะไร.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

อรรถกถาอปายสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑๑ ดังต่อไปนี้.

คำว่า จักเกิดในอบาย (อาปาถิกา) ชื่อว่า อาปาถิกา เพราะ จักบังเกิดในอบาย. ชื่อว่า เนรยิกา เพราะจักบังเกิดในนรก. คำว่า เพราะ ไม่ละความประพฤติชั่วช้านี้ (อิทมปฺปทาย) ได้แก่ เพราะไม่ละความ ประพฤติชั่วช้า ๒ อย่าง อันจะกล่าวถึงในบัดนี้ อธิบายว่า เพราะไม่ สละวาจา จิต และทัญญู อันเป็นไปแล้วด้วยการปฏิบัติมาอย่างนั้น ยกย่อง มาอย่างนั้น คำว่า ผู้ไม่ใช่พรหมจรรย์ (อพฺรหฺมจรี) ความว่า ชื่อว่า พรหมจรรย์ เพราะประพฤติพรหมจรรย์ คือ ธรรมอันประเสริฐที่สุด. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า พรหมจรรย์ เพราะมีความประพฤติพรหมจรรย์อัน ประเสริฐที่สุด ชื่อว่า อพฺรหฺมจรี เพราะไม่ใช่พรหมจรรย์. อธิบายว่า คนทุศีลเป็นพรหมจรรย์ปลอม. คำว่า ปฏิญาณว่าเป็นพรหมจรรย์ (พฺรหฺม- จารีปฏิญฺญเณ) ได้แก่ ปฏิญาณอย่างนี้ว่า เราเป็นพรหมจรรย์. คำว่า อัน บริบูรณ์ (ปริปุณฺณ) ได้แก่ ไม่พิกล เพราะไม่มีความต่างพร้อยเป็นต้น. คำว่า อันบริสุทธิ (ปริสุทฺธ) ได้แก่ บริสุทธิ เพราะไม่มีอุปกิเลส. คำ ว่า อันไม่มีมูล (อมุลเกณ) ได้แก่ เว้นจากมูลมิได้เห็นแล้วเป็นต้น คือ เว้นจากมูลในการโจททั้งหลายเหล่านี้ คือ ได้เห็นแล้ว ได้ฟังแล้ว ได้ รังเกียจแล้ว. คำว่า ด้วยอพรหมจรรย์ (อพฺรหฺมจรีเยน) ได้แก่ ด้วย ประพฤติไม่ประเสริฐ. คำว่า ตามกัจจ (อนฺทฺธฺเสติ) ได้แก่ ทั้งที่รู้อยู่ว่า ผู้นี้บริสุทธิ ยังกัจจ รุกราน โจท หรือดำ ด้วยเรื่องปาปาทิก.

ในคาถาทั้งหลายมีคำอธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า ผู้กล่าวคำไม่จริง (อญฺจวาปี) ได้แก่ ยังไม่เห็นโทษของผู้อื่นเลย กล่าวมุสาวาทโดยไม่ เป็นจริง ไร้ประโยชน์ แล้วกล่าวตู่ผู้อื่น. คำว่า กระทำ (กตฺวา) ได้แก่ ก็หรือผู้ใด กระทำกรรมลามกแล้วยังกล่าวว่า "เรามีได้ทำกรรมนี้. ชื่อว่า

ชนทั้ง ๒ พวกนั้นละไปแล้ว ... เป็นผู้เสมอกัน (อุโกปิ เต เปจฺจ สมารวนฺติ) ได้แก่ ชนแม้ ๒ พวกเหล่านั้น ครั้นไปสู่โลกอื่นจากโลกนี้แล้ว เป็นผู้เสมอกันโดยคติ เพราะเข้าถึงนรก. ในนรกนั้น กำหนดคติของชน ๒ พวกไว้ แต่ไม่ได้กำหนดอายุของพวกเขาไว้. เพราะคนทำบาปมาก ย่อมไหม้ในนรกนาน คนทำบาปน้อยย่อมไหม้ในนรกตลอดกาลเล็กน้อย ก็เพราะกรรมของชน ๒ พวกเหล่านั้น ลามกเหมือนกัน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นมนุษย์ผู้มีกรรมอันเลวทราม ละไปแล้วในโลกหน้า ย่อมเป็นผู้เสมอกัน ดังนี้ ควรเชื่อมคำว่า ปฺรตุถ ด้วยคำว่า เปจฺจ ดังนี้ ชำหน้า. อธิบายว่า ผู้มีกรรมเลวทราม ละไปแล้วในโลกอื่น คือ ไปจากโลกนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้เสมอกันในโลกหน้า ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงถึงวิบากแห่งมุสาวาทอันเป็นไปแล้ว ด้วยการกล่าวตู่คำที่ไม่เป็นจริง และปกปิดโทษที่เป็นจริง บัดนี้ เพื่อให้เกิดสังเวชด้วยการเห็นวิบากแห่งกรรมชั่ว ของภิกษุชั่วมากรูปซึ่งนั่งอยู่ในที่นั้น จึงได้ตรัสคาถา ๒ คาถา ด้วยประการฉะนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า อันมีกาสาจะพันคอ (กาสาวกณฺฐา) ได้แก่มิคอพันด้วยผ้าที่ชื่อว่า กาสาวะ เพราะย้อมด้วยรสฝาด. คำว่า มีธรรมอันลามก (ปาปธมฺมา) ได้แก่ มีธรรมอันชั่วช้า. คำว่า ไม่สำรวม (อสนฺยุตฺตา) ได้แก่ เว้นจากการสำรวมทางกายเป็นต้น. คำว่า ผู้ลามก (ปาปา) ได้แก่ บุคคลลามกเห็นปานนั้น เกิดด้วยกรรมลามก ย่อมเสวยทุกข์ใหญ่ ตามนัยที่กล่าวแล้วในลักขณสังยุต มีอาทิว่า แม้ร่างกายของเขาก็ไฟติด ลุกโพล่ง โชติช่วง แม้สังขารก็ไฟติด* ดังนี้.

ในคาถาที่ ๓ พึงทราบความย่อต่อไปนี้. ชื่อว่า ผู้ทุศีลพึงบริโภค ก้อนข้าวของชาวแคว้นจะประเสริฐอะไร (ยญฺเจ ภฺยุเชยฺย ทุสฺสโธ) ความว่า บุคคลผู้ไม่มีศีล ไม่สำรวมด้วยกายเป็นต้น ปฏิญาณว่า เขาเป็นสมณะ รับก้อนข้าวที่ชาวแคว้นให้ด้วยศรัทธา แล้วบริโภค ก้อน

เหล็กร้อนมีแสงไฟอันผู้ทูลศิโรตถ์ ยังประเสริฐกว่า คือ ดีกว่า การ
บริโภคนั้น. ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะการบริโภคก่อน
เหล็กเป็นเหตุ เขาพึงไหม้ในอัฐภาพเดียวเท่านั้น. ส่วนคนทูลศิโรตถ์
ของที่เขาให้ด้วยศรัทธา พึงไปเกิดในนรกแม้หลายร้อยชาติ.

อรรถกถาสูตรที่ ๑๑ จบ

๑๒. ทิฏฐิสูตร ว่าด้วยเรื่องทิฏฐิพัวพันพาไป

[๒๒๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระ
สูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับ
มาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เทพและมนุษย์ทั้งหลาย อันทิฏฐิ ๒
อย่างพัวพันแล้ว บางพวกย่อมติดอยู่ บางพวกย่อมเล่นเลยไป ส่วน
พวกที่มีจักขุ ย่อมเห็น.

ภิกษุทั้งหลาย เทพและมนุษย์บางพวกย่อมติดอยู่อย่างใดเล่า
ภิกษุทั้งหลาย เทพและมนุษย์ทั้งหลาย มีภพเป็นที่มายินดี ยินดีแล้ว
ในภพ เพลิดเพลินด้วยดีในภพ เมื่อตถาคตแสดงธรรมเพื่อความดับภพ
จิตของเทพและมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่เล่นไป ย่อมไม่เลื่อมใส ย่อม
ไม่ดำรงอยู่ด้วยดี ย่อมไม่น้อมไป ภิกษุทั้งหลาย เทพและมนุษย์บาง
พวก ย่อมติดอยู่อย่างนี้.

ภิกษุทั้งหลาย เทพและมนุษย์บางพวก ย่อมเล่นเลยไปอย่างใดเล่า
ก็เทพและมนุษย์บางพวก อึดอัด ระอา เกลียดชังอยู่ด้วยภพนั้นแล
ย่อมเพลิดเพลินความขาดสูญว่า แน่ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ได้ยินว่า เมื่อ
ใดตนนี้ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ เบื้อง

หน้าแต่ตาย ย่อมไม่เกิดอีก นี่ละเอียบ นี่ประณีต นี่ท่องแท้ ภิกษุทั้งหลาย เทพและมนุษย์บางพวก ย่อมเล่นเลอไปอย่างนั้นแล.

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนพวกที่มีจักขุ ย่อมเห็นอย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเห็นชั้น ๕ โดยความเป็นจริง ครั้นเห็นชั้น ๕ โดยความเป็นจริง ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อดับชั้น ๕ ที่เกิดแล้ว ภิกษุทั้งหลาย ส่วนพวกที่มีจักขุ ย่อมเห็นอย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

อริยสาวกใดเห็นชั้น ๕ โดยความเป็นจริง และ
ธรรมเป็นเครื่องก้าวล่วงชั้น ๕ ย่อมโน้มไปในนิพพาน
ตามความเป็นจริง เพราะภวตัณหานามดสิ้นไป ถ้าว่า
อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ชั้น ๕ ปราศจากตัณหาในภพ
น้อยและภพใหญ่แล้วไซ้ ภิกษุทั้งหลาย ย่อมไม่
มาสู่ภพใหม่ เพราะความไม่เกิดแห่งชั้น ๕

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ปิฎกสูตร ที่ ๑๒ จบ

วรรคที่ ๒ จบ

อรรถกถาทิฏฐิสุตต^๑

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑๒ ดังต่อไปนี้.

ในคำว่า ทูริยิ ทิฏฐิคเตหิ^๒ นี้ ทิฏฐิคต ก็คือทิฏฐินั้นแหละ เหมือนในคำมีอาทิว่า **คฺคตํ มุตฺตคตํ** (คฺคต มุตฺต) ดังนี้. ทิฏฐิทั้งหลาย อันมีฐานะเป็นทิฏฐิ เพราะเป็นเพียงถึงทิฏฐิ โดยประการที่ว่างจากอาการ ถือเอา. ด้วยทิฏฐิเหล่านั้น. คำว่า **พัวพันแล้ว (ปริยฺยจิตา)** ได้แก่ ครอบงำหรือพัวพัน. ศัพท์ว่า **ปริยฺยฐาน** มีอรรถว่าพัวพัน ดุจในคำมีอาทิว่า **โจรา มคฺเค ปริยฺยจิตู** (พวกโจรชุมนุมอยู่ใกล้หนทาง) ดังนี้. คำว่า **เทพ (เทวา)** ได้แก่ อุบัติเทพ. ก็อุบัติเทพเหล่านั้น ท่านเรียกว่า เทพ เพราะเล่น คือ เล่นด้วยกามคุณอันยิ่งและสูงสุดและด้วยฌาน เป็นต้น หรือถึง คือ บรรลุประโยชน์ที่ตนปรารถนา ด้วยอำนาจแห่งฤทธิ์. ชื่อว่า มนุสฺย เพราะเป็นผู้มีใจสูง. อนึ่ง คำนี้ ท่านกล่าวด้วยการชี้แจงเป็นเยี่ยงม เหมือนอย่างที่ว่า **สตุฏา เทวมนุสฺसानํ** (เป็นศาสดาแห่งเทพและมนุษย์ทั้งหลาย). คำว่า **บางพวกย่อมติดอยู่ (โอสฺยณฺติ เอเก)** ความว่า เทพและมนุษย์บางพวก ย่อมพัวพัน ย่อมติด ย่อมถึงการชบ ย่อมไม่ออกไปจากนั้น ด้วยความเห็นว่ายั่งยืน อันเป็นการติดและการยึดมั่นในภาพทั้งหลายว่า **สสุสโต อตฺตา จ โลโก จ** (ตนและโลกเที่ยง) ดังนี้. คำว่า **ย่อมเล่นเลยไป (อติสฺวานฺติ)** ความว่า ไม่ถือความสัมพันธ์โดยความเป็นเหตุผลของสภาวะธรรมแม้มีสภาพทำลายไปโดยปรมาตฺถ์ ย่อมเล่นไปในภาพนั้น ๆ เอง ด้วยการถือมั่นอันเป็นความต่างกัน เพราะฉะนั้น ย่อมเล่นไป คือ ก้าวล่วงความเป็นธรรม ในการหักห้ามการปฏิบัติเพื่อดับภาพ ในความสัญญาว่า ตนและโลกย่อมขาดสูญ เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่มี. จ ศัพท์ในคำว่า **จกฺขฺมานโต จ ปสฺสตี** (ส่วนพวกมีจักขุย่อมเห็น) ลงในอรรถแย้งกัน. ก็เทพและมนุษย์ผู้มีปัญญาจักขุ

ด้วยความแก่กล้าของญาณแห่งการถึงพร้อมด้วยการประกอบในเบื้องต้น
ไม่อาศัยที่สุดทั้งสอง คือ ความเที่ยง และความขาดสูญ ด้วยปัญญา-
จักขุอันแล กระทำให้ประจักษ์ด้วยการเห็นข้อปฏิบัติสายกลาง. จริ่งอยู่
เทพและมนุษย์เหล่านั้น ย่อมเห็นโดยไม่ผิดว่า ธรรมชาตินี้อาศัยเพียง
นามรูปเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น เที่ยงก็ไม่ใช่ แม้ขาดสูญก็ไม่ใช่ ดังนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำมีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย ... อย่างไรเล่า
(กถาญจ ภิกขเว) ดังนี้ เพื่อทรงแสดงถึงความติดเป็นต้น โดยนุคลา-
ธิฐาน ด้วยประการฉะนี้

ในคำเหล่านั้น คำว่า ภาพ (ภาว) ได้แก่ กามภาพ รูปภาพ
อรูปภาพ. ยังมีภาพอื่นอีก ๓ คือ สัญญภาพ (ภาพของผู้มีสัญญา) อสัญญ-
ภาพ (ภาพของผู้ไม่มีสัญญา) แนวสัญญินาสัญญภาพ (ภาพของผู้มีสัญญาก็
ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่). ยังมีภาพอื่นอีก ๓ คือ เอกโวการภาพ (ภาพ
ของผู้มีขันธเดียว) จตุโวการภาพ (ภาพของผู้มีขันธ ๔) ปัญจโวการภาพ (ภาพ
ของผู้มีขันธ ๕). ชื่อว่า มีภาพเป็นเพมาภินดี เพราะยินดีพอใจด้วยภาพ
เหล่านั้น ชื่อว่า ยินดีแล้วในภาพ เพราะยินดี คือ ยินดียิ่งในภาพทั้ง
หลาย. ชื่อว่า เพลิดเพลินด้วยดีในภาพ เพราะบันเทิงด้วยดีในภาพทั้ง
หลาย. คำว่า เพื่อความดับภาพ (ภวนิโรธาย) ได้แก่ เพื่อดับภาพเหล่านี้นให้สิ้นสุด คือ เพื่อไม่ให้เกิดต่อไป. ชื่อว่า เมื่อตถาคตแสดงธรรม
อยู่ (ธมฺเม เทสิยมาเน) ได้แก่ เมื่อนิยยานิกธรรม อันพระตถาคต
ทรงประกาศแล้ว คือ ทรงบอกอยู่. คำว่า ย่อมไม่แล่นไป (น
ปฏฺชนฺหติ) ได้แก่ จิตไม่เข้าไป คือ ไม่หยั่งลง เพราะมีความหลุด
เป็นธรรมดา เพราะยึดมั่นในความเป็นของเที่ยง. คำว่า ย่อมไม่เลื่อมใส
(น ปสฺสฺหติ) ได้แก่ ไม่ถึงความเลื่อมใส คือ ไม่เชื่อธรรมนั้น. คำว่า
ย่อมไม่ดำรงอยู่ (น สนฺตฺยจฺจติ) ได้แก่ จิตไม่ดำรงอยู่ คือ ไม่ตั้งอยู่
ได้แก่ ไม่น้อมไปในเทศนาเหล่านั้น เทพและมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมติดอยู่ใน
ภาพด้วยความยึดมั่นในความเป็นของเที่ยง ด้วยอาการอย่างนี้

คำว่า อิตถัต (อฏฐิยมานา) ความว่า เทพและมนุษย์ทั้งหลาย เห็นชรา โรค และมรณะเป็นต้น และการฆ่า การจองจำ การตัดเป็นต้น แล้วถูกความทุกข์เหล่านั้นบีบคั้นด้วยภพ โดยภาวะสมังคีคือมีพร้อม คือ เป็นผู้อันทุกข์เหล่านั้นให้ลำบากอยู่. คำว่า หรายมานา คือ ลชชมานา (ระอา). คำว่า เกติยตชัง (ชิจฺจุณมานา) ได้แก่ ตั้งอยู่โดยเป็นของ ปฏิกุล. คำว่า วิภวํ คือ อุจฺจุณํ (ความขาดสูญ). คำว่า เพลิดเพลิน (อภินนฺทนฺติ) ได้แก่ ย่อมเปลิดเพลินแนบแน่น ด้วยความยินดีใน ตัณหาและทิฏฐิ. ชื่อว่า นนฺเตทํผู้เจริญ ได้ยินว่า เมื่อใด (ยโต โข กิร โภ) เป็นต้น แสดงถึงอาการยินดีของเทพและมนุษย์เหล่านั้น.

ในคำเหล่านั้น คำว่า ยโต คือ ยทา (เมื่อใด). คำว่า โภ เป็นคำร้องเรียก. คำว่า ตณฺเฑ (อัย อตฺตา) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส หมายถึงสิ่งที่พระองค์กำหนดด้วยความเป็นตัวการเป็นต้น คำว่า อฺจุณฺณชฺชติ คือ อฺปจฺจุณฺณชฺชติ (ย่อมขาดสูญ). คำว่า ยมฺพินาส (วินสฺสติ) ได้แก่ ไม่ปรากฏ คือ ถึงความพินาศ ได้แก่ ความไม่มี. ชื่อว่า เบื้องหน้า แต่ตาย ย่อมไม่เกิด (น โหติ ปรมฺมรณฺนา) ได้แก่ ตายแล้วย่อมไม่ เกิดอีก. คำว่า นีละเอียต (เอตํ สนฺต) ได้แก่ ความขาดสูญเป็นต้น ของตณฺเฑ ชื่อว่า ละเอียต เพราะสงบบจากอารมณ์ทั้งปวงและเพราะสงบ จากความเดือดร้อนทั้งปวง ชื่อว่า ประณีต เพราะความเป็นของละเอียต ชื่อว่า ถ่องแท้ เพราะไม่ผิดจากความจริง. ในคำเหล่านั้น เทพและ มนุษย์กล่าวคำทั้งสองนี้ว่า “ละเอียต ประณีต” ด้วยความยินดียิ่งใน ตัณหา. กล่าวคำว่า “ถ่องแท้” ด้วยความยินดียิ่งในทิฏฐิ. คำว่า อย่าง นี้ (เอว) คือ ด้วยยึดมั่นในความขาดสูญตามที่กล่าวแล้วอย่างนี้.

คำว่า ภูตํ ได้แก่ ชนฺธ ๕. ด้วยว่า ชนฺธ ๕ นั้น ท่านกล่าว ว่า ภูตํ เพราะเกิดด้วยปัจจัยและเพราะมีอยู่โดยปรมาตม. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภูตมิทํ ภิกฺขเว สมฺนุสฺสถ* (ภิกษุทั้ง

หลาย เธอทั้งหลายจงพิจารณาชั้น ๕ นี้). ภิกษุย่อมเห็นโดยความเป็นจริง โดยไม่วิปริต โดยมีลักษณะ และโดยสามัญลักษณะ. เพราะชั้น ๕ นี้ เป็นเพียงนามรูป. อธิบายว่า ภิกษุย่อมเห็นชั้น ๕ นี้ เป็นเพียงนามรูป ด้วยการเห็นนามรูปพร้อมด้วยปัจจัยอย่างนี้ ในนามรูปนั้น ว่า ธรรมทั้งหลายมีปฐวิธาตุเป็นต้น เหล่านี้เป็นรูป ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น เหล่านี้เป็นนาม ชั้น ๕ เหล่านี้เป็นลักษณะเป็นต้น ของนามรูปเหล่านั้น อวิชชาเป็นต้นเหล่านี้ เป็นปัจจัยของนามรูปเหล่านั้น และด้วยอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นอย่างนี้ว่า ธรรมเหล่านี้ทั้งหมด ไม่มีแล้วเกิดมีแล้วเสื่อม เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหลายจึงไม่เที่ยง เพราะไม่เที่ยงจึงเป็นทุกข์ เพราะเป็นทุกข์จึงเป็นอนัตตา ดังนี้. ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น เป็นอันทรงแสดงวิปัสสนาภูมิ อันมีตรุณวิปัสสนา (วิปัสณาอย่างอ่อน) เป็นที่สุด.

คำว่า เพื่อความเบื่อง่าย (นิพพิทหาย) ได้แก่ เพื่อความเบื่อง่ายธรรมชาติอันเป็นไปในภูมิ ๓ อันได้แก่ชั้น ๕. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพลวิปัสสนา (วิปัสสนาแรงกล้า) ด้วยคำนี้. คำว่า เพื่อคลายกำหนัด (วิราคาย) ได้แก่ เพื่อวิราคะ คือ เพื่อปราศกำหนัด. ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงมรรค. คำว่า นิโรธาย คือ นิรุชฌนตถ (เพื่อดับ). แม้ด้วยคำนี้ พระองค์ก็ทรงแสดงถึงมรรคเหมือนกัน. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เพื่อดับ (นิโรธาย) พระองค์ทรงแสดงถึงอนุภาติเสสนิพพานพร้อมด้วยปฏิบัติสัทธินิโร (การดับด้วยความสงบระงับ). ข้อว่า ผู้มีจักขุย่อมเห็นอย่างนี้แล (เอว จกฺขฺมานุโต ปสฺสนติ) ได้แก่ ผู้มีปัญญาจักขุ ย่อมเห็นจตุสัจธรรมด้วยจักขุคือมรรคปัญญา โดยส่วนอันมีในเบื้องต้นอย่างนี้.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. ข้อว่า อริยสาวกใดเห็นชั้น ๕ โดยความเป็นจริง (โย ภูตํ ภูตโต หิสฺวา) ความว่า พระอริยสาวกใด เห็นชั้น ๕ ที่เกิดแล้ว โดยความเป็นจริง คือ โดยสภาพที่ไม่วิปริต ด้วยมรรคปัญญาอันประกอบด้วยวิปัสสนาปัญญา. ด้วย

คำนี้ พระองค์ทรงแสดงถึงปริญาภิสมัย (การตรัสรู้ด้วยกำหนดรู้). ข้อว่า และธรรมเป็นเครื่องก้าวล่วงชั้น ๔ (ภูตสส จ อติกม) ได้แก่ ภาวนาภิสมัย (การตรัสรู้ด้วยภาวนา). จริงอยู่ อริยมรรคท่านกล่าวว่า "ก้าวล่วงชั้น ๔ เพราะเป็นเหตุก้าวล่วงชั้น ๔. คำว่า ตามความเป็นจริง (ยถาภูเต) ได้แก่ น้อมไป โอนไป ในนิพพานอันมีสภาพเป็น สัจจธรรมไม่วิปริต. ด้วยคำนี้ พระองค์ทรงแสดงถึงสัจฉิกิริยาภิสมัย (การตรัสรู้ด้วยการทำให้แจ้ง). คำว่า เพราะภวตัณหาหมดสิ้นไป (ภวตัณหาปริกขยา) ได้แก่ เพราะสิ้นไป คือ เพราะตัดขาดภวตัณหา ด้วยประการทั้งปวง. ด้วยคำนี้ พระองค์ทรงแสดงถึงสมุทยปทาน (การละตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์).

ก็คำว่า ถ้าว่า (สเจ) ในข้อว่า ถ้าว่า อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ ชั้น ๔ (สเจ ภูต ปริโย โย โส) นี้ เป็นเพียงนิบาต. อธิบายว่า ถ้าว่า อริยสาวกนั้น กำหนดรู้ชั้น ๔ คือ กำหนดรู้ชั้น เพราะสิ้นภวตัณหา ด้วยมรรคอันเป็นอุบายก้าวล่วงชั้น ๔ แต่นั่นก็น้อมไปในนิพพานตามเป็นจริง. คำว่า ในภavn้อยและภavnใหญ่ (ภavnเว) ความว่า ภิกษุ ปราศจากตัณหา คือ ทำลายกิเลสได้แล้ว ในภavn้อยและภavnใหญ่ หรือ ในเพราะการเห็นความขาดสูญเป็นต้น ย่อมไม่มาสู่ภavnใหม่ คือ ถึงความเป็นผู้ไม่มีบัญญัติขึ้นเอง เพราะความไม่เกิด คือ ไม่เกิดอีกต่อไป แห่งอสังขาร อันได้แก่อุปาทานชั้นที่เกิดแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจบเทศนาด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ.

พระองค์ตรัสถึงวัฏฏะในสูตรที่ ๑๑ ในวรรคนี้. ตรัสถึงวัฏฏะ และวิวัฏฏะในสูตรที่ ๓-๔-๕ และในสูตรสุดท้าย ด้วยประการฉะนี้. แม้ในสูตรที่เหลือก็พึงทราบว่าเป็นวิวัฏฏะอย่างเดียว.

อรรถกถาสุตตที่ ๑๒ จบ

พรรณนาทุกนิบาต อติวุตตกะ

แห่งอรรถกถาพุทธทศนิกาย ชื่อว่า ปรมัตถทีปนี จบ

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. วิตักกสูตร ๒. เทศนาสูตร ๓. วิชชาสูตร
๔. ปิณณาสสูตร ๕. ธรรมสูตร ๖. อชาติสูตร ๗. ธาตุสูตร
๘. สัลลทานสูตร ๙. ลิกขาสูตร ๑๐. ชาครียสูตร
๑๑. อปายสูตร ๑๒. ภิภูติสูตร.

ทุกนิบาต จบ

อิติวุตตกะ ติกนิบาต วรรคที่ ๑

๑. อกุศลมูลสูตร ว่าด้วยอกุศลมูล ๓ ประการ

[๒๒๘] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อกุศลมูล ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน คือ โสภะเป็นอกุศลมูล ๑ โทสะเป็นอกุศลมูล ๑ โมหะเป็นอกุศลมูล ๑. ภิกษุทั้งหลาย อกุศลมูล ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

โสภะ โทสะ และโมหะ เกิดแล้วในตน ย่อม
เบียดเบียนบุรุษผู้มีจิตอันลามก เหมือนชุกไฟ ย่อม
เบียดเบียนไม้ไฟ ฉะนั้น.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อกุศลมูลสูตร ที่ ๑ จบ

อรรถกถาติกนิบาต

วรรคที่ ๑

อรรถกถาอกุศลมูลสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑ แห่งติกนิบาต ดังต่อไปนี้

คำว่า ๓ (ติณิ) เป็นการกำหนดนับจำนวน. คำว่า นี้ (อิมานิ) เป็นคำชี้ชัดถึงสิ่งที่อยู่เฉพาะหน้า. คำว่า อกุศลมูล (อกุศลมูลานิ) เป็นตัวอย่างแห่งธรรมที่ทรงกำหนดไว้. ในคำว่า อกุศลมูล นั้น มีอธิบายดังต่อไปนี้ กิเลสชาติ ชื่อว่า เป็นอกุศลมูล เพราะมันเป็นทั้งอกุศล เป็นทั้งรากเหง้า (ของอกุศล). อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เป็นอกุศลมูล เพราะเป็นรากเหง้า (ของอกุศลทั้งหลาย) โดยความหมายว่าเป็นเหตุ เป็นปัจจัย เป็นปวาระ (แดนเกิดก่อน) เป็นชนกะ (ผู้ให้กำเนิด) เป็นสมุฏฐापกะ (ผู้สถาปนา) เป็นนิพพัตตกะ (ผู้ให้เกิด) แห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย. อธิบายว่า เป็นทั้งการณะ (เหตุ) แห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย. เพราะว่า การณะ ท่านเรียกว่า เหตุ เพราะเป็นแดนเป็นไปแห่งผล เรียกว่า ปัจจัย เพราะเป็นเหตุให้ผลอาศัยเป็นไป เรียกว่า ปวาระ เพราะเป็นแดนเกิดก่อนแห่งผล เรียกว่า ชนกะ เพราะยังผลของตนให้เกิด เรียกว่า สมุฏฐापกะ เพราะให้เมล็ดผล และเรียกว่า นิพัตตกะ เพราะยังผลให้เกิดขึ้น ฉะนั้น กิเลสชาติมีโลภะเป็นต้น ชื่อว่า เป็นรากเหง้า เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้ง (แห่งอกุศลทั้งหลาย) ก็ฉนั้น เพราะฉะนั้น จึงมีคำอธิบายว่า คำว่า อกุศลมูล (อกุศลมูลานิ) หมายความว่า เป็นเหตุให้อกุศลธรรมทั้งหลายสำเร็จความเป็นธรรมที่ตั้งไว้สมบูรณ์แล้ว.

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า “ความโลภที่ให้อกุศลทั้งหลายสำเร็จ

ความเป็นอกุศล เป็นมูลฐานของอกุศลทั้งหลาย มีโลกเป็นต้น เหมือนพืช (พันธุ์) ของข้าวสาลีเป็นต้น เป็นมูลฐานของข้าวสาลีเป็นต้น และเหมือนน้ำใสของแก้วมณีเป็นต้น เป็นมูลฐานของประกายของอัญมณีเป็นต้น ฉะนั้น. เมื่อเป็นเช่นนั้น ในรูปที่มีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน ไม่เพียงมีความที่อกุศลธรรมเหล่านั้น เป็นเหตุ เป็นปัจจัย. เพราะว่า รูปที่มีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐานเหล่านั้น ให้สำเร็จความเป็นอกุศลธรรมแก่มันไม่ได้ แต่ว่า ไม่ใช่จะเป็นปัจจัยไม่ได้. สมจริงดังคำที่ตรัสไว้ว่า "เหตุเป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยเหตุ และแก่รูปทั้งหลาย ที่เหตุและธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุ นั้น เป็นสมุฏฐาน ด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย."*

ก็ความที่โมหะเป็นอกุศล ไม่เพียงมีแก่อเหตุกสัตว์ เพราะไม่มีรากเหง้าอย่างอื่น ที่ให้สำเร็จความเป็นอกุศล. อนึ่ง ความที่ธรรมทั้งหลาย มีโลภะเป็นต้น เป็นอกุศลเป็นต้น สำเร็จแล้วโดยสภาวะ เพียงมีได้ แต่ความที่ธรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตด้วยโลภะเป็นต้นนั้นเป็นอกุศลเป็นต้นเป็นธรรมเนื่องด้วยโลภะเป็นต้น เพียงมีได้ ดังนี้ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ความที่กุศลธรรมทั้งหลาย แม้มีโลภะเป็นต้น เป็นกุศล สำเร็จได้โดยสภาวะเหมือนความที่โลภะ เป็นต้น เป็นอกุศล สำเร็จได้โดยสภาวะนั้น ดังนั้น โลภะเป็นต้น เพียงเป็นกุศลอย่างเดียว ไม่เป็นอัพยากฤต และไม่อยู่ด้วย. เพราะฉะนั้น นักศึกษาควรแสวงหาสภาพของกุศลธรรมเป็นต้น แม้ในรากเหง้าทั้งหลายเหมือนในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย. บัณฑิตพึงถือเอามูล (รากเหง้า) ว่า เป็นเหตุ ดุจโยนิโสมนสิการเป็นต้น เป็นเหตุแห่งความเป็นกุศล (และ) ดุจโยนิโสมนสิการเป็นต้น เป็นเหตุแห่งความเป็นอกุศล. เมื่อไม่ถือเอามูลฐานแห่งความโลภเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งการยังความเป็นอกุศลให้สำเร็จ แล้วถือเอา (มูลฐาน) ด้วยอำนาจแห่งการยังความเป็นธรรมที่ประดิษฐานไว้อย่างดีแล้วให้สำเร็จอย่างนี้ ก็ไม่มีโทษอะไร. เพราะว่า ธรรมทั้งหลายที่ได้เหตุและปัจจัยแล้ว จะ

ประดิษฐานมั่นคง เหมือนต้นไม้ที่มีรากแผ่ไพศาล ส่วนธรรมที่เว้นจากเหตุ จะไม่ประดิษฐานมั่นคง เหมือนพืชพันธุ์ของงาและสาหร่าย เพราะฉะนั้น กิเลสทั้ง ๓ อย่าง จึงชื่อว่า เป็นอกุศลมูล เพราะเป็นมูลเหตุที่เป็นอุปการะแก่อกุศลธรรมทั้งหลาย โดยความหมายมีเหตุเป็นต้น. แต่เพราะเหตุที่จิตตูปาทที่ เป็นอกุศลที่พ้นจากกิเลสที่เป็นรากเหง้า ย่อมไม่มี ฉะนั้น พึงทราบว่ ด้วยกิเลสที่เป็นมูลทั้ง ๓ พระองค์ทรงแสดงกลุ่มเอากองอกุศลทั้งหมดไว้.

เพื่อจะทรงแสดงอกุศลมูลเหล่านั้น โดยสรุป จึงตรัสคำมีอาทิว่า ความโลภเป็นอกุศลมูล ดังนี้ บรรดาคำเหล่านั้น คำที่จะต้องกล่าวในความโลภเป็นต้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้วทั้งนั้น ก็ในตอนนั้น ความโลภเป็นต้น อันมรรคที่ ๓ จะพึงฆ่า มีมาแล้ว แต่ในพระสูตรนี้ ความโลภเป็นต้น ไม่มีเหลือเลย นี่แหละเป็นข้อที่แตกต่างกัน

ในพระคาถา มีอธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า มีจิตอันลามก (ปาปเจตสี) ได้แก่ จิตชั่วช้า เพราะประกอบด้วยอกุศลธรรม. คำว่า ย่อมเบียดเบียน (หีสนฺติ) ความว่า ย่อมเบียดเบียนในขณะแห่งความเป็นไปของตน และในขณะแห่งวิบากในอนาคต. คำว่า อตฺตสมฺภูตา คือ อตฺตนิ ชาติ (เกิดแล้วในตน). คำว่า ไม่ไฟ (ตจฺสาร) ได้แก่ ไม่มีหนาม อธิบายว่า ไม่ไฟ. คำว่า ชุຍໄຟ (สมฺมล) ได้แก่ ผลของตน มีอธิบายว่า ไม่เป็นไม้มีแก่นข้างในเหมือนไม้ตะเคียนและไม้ประดู่ลายเป็นต้น (แต่) เป็นไม้ไผ่เป็นต้น ที่ได้นามว่า "ตจฺสาระ" เพราะมีแก่นอยู่ข้างนอก คือ ความโลภเป็นต้นที่เกิดในตนนั่นเอง จะยังบุคคลผู้มีจิตลามก ปราศจากแก่นคือศีลในภายในให้พินาศไป เหมือนชุຍໄຟที่เกิดในตนนั่นเอง ย่อมเบียดเบียน คือ ให้ต้นไผ่พินาศไป ฉะนั้น.

๒. ธาตุสูตร ว่าด้วยธาตุ ๓ อย่าง

[๒๒๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธาตุ ๓ อย่างนี้ ๓ อย่างเป็นไฉน คือ รูปธาตุ ๑ อรูปธาตุ ๑ นิโรธธาตุ ๑. ภิกษุทั้งหลาย ธาตุ ๓ อย่างนี้แล. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนเหล่าใดกำหนดรูปรูปธาตุแล้ว ไม่ดำรงอยู่ใน
อรูปธาตุ น้อมไปในนิโรธ ชนเหล่านั้นเป็นผู้ละมัจจุ
เสียได้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้หาอาสวะมิได้ ถูกต้อง
อมตธาตุอันหาอุปธิได้ ด้วยนามกาย แล้วกระทำให้
แจ้งซึ่งการสละคืนอุปธิ ย่อมแสดงบพอันไม่มีความโศก
ปราศจากธุลี.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้
สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ธาตุสูตร ที่ ๒ จบ

อรรถกถาธาตุสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๒ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ธาตุ (ธาตุโย) ความว่า ชื่อว่า ธาตุ เพราะอรรถว่าทรง
ไว้ซึ่งผลและสภาวะของตน. เพราะว่า บรรดาผลและสภาวะทั้ง ๒ อย่าง
นี้ สิ่งที่เกิดผล ชื่อว่า ธาตุ เพราะอรรถว่าทรงไว้ซึ่งผลของตนและ

สภาวะของตน นอกจากนี้ ชื่อว่า ธาตุ เพราะอรรถว่าทรงไว้เฉพาะ
สภาวะอย่างเดียว. รูปภพ ชื่อว่า รูปธาตุ. ที่มาของธาตุ พึงกำหนด
ด้วยภพ. ที่มาของภพ พึงกำหนดด้วยธาตุ ดังนั้น. ในที่นี้ พระผู้มี
พระภาคเจ้าจึงตรัสการกำหนดด้วยภพ. เพราะฉะนั้น รูปธาตุ คือ
รูปาวจรธรรม ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ว่า "รูปาวจรธรรม
เป็นไฉน คือ ชันธ ธาตุ อายตนะ ที่ท่องเที่ยวไปในภพนี้ คือ นับ
เนื่องในภพนี้ โดยเบื้องต่ำ กำหนดเอาพรหมโลกเป็นที่สุด เบื้องบน
กำหนดเทพ (พรหม) ชั้นอนิฏฐา ไว้ในภายใน ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า
รูปาวจร."

อรูปภพ ชื่อว่า อรูปธาตุ. ถึงในพระสูตรนี้ ก็ตรัสถึงการ
กำหนดด้วยภพ. ดังนั้น อรูปธาตุ คือ อรูปาวจรธรรม ที่พระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ว่า "อรูปาวจรธรรม เป็นไฉน คือ ชันธ ธาตุ
อายตนะ ที่ท่องเที่ยวไปในภพนี้ คือ นับเนื่องในภพนี้ โดยเบื้องต่ำ
กำหนดด้วยเทพ (พรหม) ผู้เกิดในชั้นอากาศสัญญาายตนะไว้ในภายใน เมื่อ
บนกำหนดด้วยเทพ (พรหม) ที่เกิดในชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะไว้ใน
ภายใน ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า อรูปาวจรธรรม." พระนิพพาน พึงทราบ
ชื่อว่า นิโรธธาตุ.

อีกนัยหนึ่ง ความเป็นไปแห่งธรรมที่ประกอบด้วยรูป คือ เนื่อง
ด้วยรูป ชื่อว่า รูปธาตุ ได้แก่ ปญฺจโวการภพ และเอกโวการภพ.
กามภพและรูปภพทั้งสิ้น สงเคราะห์เข้ากับปญฺจโวการภพและเอกโวการ-
ภพนั้น. ความเป็นไปแห่งธรรมที่เว้นจากรูป ชื่อว่า อรูปธาตุ ได้แก่
จตุโวการภพ. อรูปภพ สงเคราะห์เข้ากับอรูปธาตุนั้น. ดังนั้น ด้วยคำ
ทั้งสอง จึงเป็นอันทรงแสดงถึงภพ ๓ อันเป็นไปในสังสารทั้งหมด. แต่
ด้วยคำที่ ๓ ทรงสงเคราะห์อสังขตธรรมเท่านั้น. ดังนั้นในสูตรนี้ มรรค
และผลทั้งหลาย จึงชื่อว่าเป็นธรรมที่พ้นจาก ๓ ภพ. แต่อาจารย์บาง

พวกกล่าวว่า "ด้วยคำทั้งสองว่า ธรรมที่เป็นสภาวะของรูป ชื่อว่า รูป-
ธาตุ ธรรมที่เป็นสภาวะของอรูป ชื่อว่า อรูปธาตุ ดังนี้ พระผู้มีพระ
ภาคเจ้า ทรงแสดงถึงเบญจขันธ์โดยไม่มีส่วนเหลือ และว่า ธรรมที่
เป็นอารมณ์ของรูปตัณหา ชื่อว่า รูปธาตุ ที่เป็นอารมณ์ของอรูปตัณหา
ชื่อว่า อรูปธาตุ." คำทั้งหมดนั้น มิได้ทรงประสงค์เอาในสูตรนี้. เพราะ
ฉะนั้น พึงทราบเนื้อความตามนัยที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

ในคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้. ชื่อว่า กำหนดรู้รูปธาตุ
แล้ว (รูปธาตุ ปริยាយ) ความว่า กำหนดรู้ความเป็นไปแห่งธรรม
อันเนื่องด้วยรูป ด้วยปริยญา ๓ มีญาตปริยญาเป็นต้น. คำว่า ไม่ดำรง
อยู่ในรูปธาตุ (อรุเปสฺส อสณฺหิตา) ความว่า ไม่ประดิษฐานอยู่แล้ว คือ
ไม่พัวพันอยู่ในธรรมทั้งหลายที่เป็นอรูปาวจร ด้วยอำนาจวราคะ และ
ด้วยอำนาจภาวทิกฺขุ. ภิกษุทั้งหลายสดกัณว่า อรุเปสฺส อสณฺหิตา ก็มี
ความหมายก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน. ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ พระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสการกำหนดรู้ธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓. ชื่อว่า ชนเหล่าใด
... น้อมไปในนิโรธ (นิโรธเ ย วิมฺลจฺจนฺติ) ความว่า ชนผู้เป็นพระ
ชีณาสพเหล่าใด พ้นจากกิเลสโดยไม่มีเหลือในพระนิพพานที่เป็นอารมณ์
ด้วยสมุจเฉทและปฏิบัติสัทธิ ด้วยสามารถแห่งมรรคผลชั้นสูง. ชื่อว่า ชน
เหล่านั้นเป็นผู้ละมัจจุเสียได้ (เต ชนา มจฺจุหาปีโน) ความว่า ชนผู้
เป็นพระชีณาสพเหล่านั้น ล่วงพ้นความตายได้แล้ว.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงการบรรลุอมตธรรม โดยการ
กล่าวถึงธาตุทั้ง ๓ อย่างนั้นแล้ว เมื่อจะยังอุตสาหะในการบรรลุอมตธรรม
นั้นให้เกิดแก่ชนเหล่านั้นว่า ปฏิบัติด้วย ทางที่เราตถาคตดำเนินไปแล้ว
ด้วย เราตถาคตแสดงแล้วแก่เธอทั้งหลาย ดังนี้ จึงตรัสพระคาถาที่ ๒.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ด้วยนามกาย (กาเยน) ความว่า ด้วย
นามกาย (หรือ) ด้วยมรรคและผลทั้งหลาย. คำว่า ถูกต้อง (มุสยิตฺวา)
ได้แก่ บรรลุแล้ว. คำว่า อันหาอุปธิได้ (นิรูปฺธิ) ความว่า เว้นจาก

อุปธิทุกอย่างมีชั้นอุปธิเป็นต้น. คำว่า ซึ่งการสละคืนอุปธิ (อุปธิปฏิ-
นิยสสุค) ได้แก่ เหตุเป็นเครื่องสละอุปธิเหล่านั้นนั่นแหละ. เพราะว่า
อุปธิทั้งหมด เป็นอันพระรัตนาสพสละคืนแล้ว ด้วยการกระทำให้แจ้งซึ่ง
พระนิพพาน ด้วยมรรคญาณ เพราะฉะนั้น การกระทำให้แจ้งซึ่งพระ
นิพพาน ด้วยมรรคญาณนั้น จึงเป็นเหตุแห่งการสละคืนอุปธิเหล่านั้น
คำว่า กระทำให้แจ้ง (สจฺจิมกฺขวา) ความว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้หา
อาสวะมิได้ ทรงกระทำ (อมตชาตุ) ให้ประจักษ์แก่พระองค์ด้วยการเข้า
ผลสมบัติ ตามกาลที่สมควร ทรงแสดงบทคือพระนิพพานนั่นแหละ
ที่ไม่เศร้าโศก ปราศจากขุติ. เพราะฉะนั้น บัณฑิตควรทำความ
ซมฺกัสมั่น เพื่อบรรลุมรรคคือพระนิพพานนั้น.

อรรถกถาสูตที่ ๒ จบ

๓. ปฐมเวทนาสูตร ว่าด้วยเวทนา ๓ ประการ

[๒๓๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระ
สูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับ
มาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน
คือ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ อทุกขมสุขเวทนา ๑ ภิกษุทั้งหลาย
เวทนา ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สาวกของพระพุทธเจ้า ผู้มีจิตตั้งมั่น ผู้รู้ทั่ว มี
สติ ย่อมรู้ชัดซึ่งเวทนา เหตุเกิดแห่งเวทนา ย่อมรู้

ขัดซึ่งธรรมเป็นที่ดับแห่งเวทนา และมรรคอันให้ถึง
ความสิ้นไปแห่งเวทนา ภิกษุหายนิวรณ์แล้ว ดับรอบแล้ว
เพราะความสิ้นไปแห่งเวทนาทั้งหลาย.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ปฐมเวทนาสูตร ที่ ๓ จบ

อรรถกถापฐมเวทนาสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๓ ดังต่อไปนี้.

คำว่า เวทนา (เวทนา) ความว่า เจตสิกธรรม ชื่อว่า เวทนา
เพราะรู้ คือ เสวยรสแห่งอารมณ์. เพื่อจะทรงแสดงเวทนาเหล่านั้น โดย
จำแนกออกไป จึงตรัสคำมโหีว่า สุขเวทนา (สุขา เวทนา) ดังนี้.
บรรดาคัพท์เหล่านั้น สุข ศัพท์ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง ด้วย
สามารถแห่งอรรถกถารกัณฑ์.

แต่ ทุกฺข ศัพท์ มาในเรื่องของทุกฺข เช่นในประโยคมโหีว่า
ชาติปิ ทุกฺขา" (แม้ความเกิดก็เป็นทุกฺข). มาในอารมณ์ที่เป็นทุกฺข เช่น
ในประโยคมโหีว่า มหาสี เพราะเหตุที่รูปเป็นทุกฺข ถูกทุกฺขติดตาม
(และ) หยั่งลงสู่ทุกฺข." มาในการสะสมทุกฺข ดังในประโยคมโหีว่า การ
สังสมบาปเป็นทุกฺข." มาในฐานะอันเป็นเหตุแห่งทุกฺข ดังในประโยคว่า
ภิกษุทั้งหลาย เพียงเท่านั้นจะกล่าวให้ถึงกระทั่งนรกเป็นทุกฺข ไม่ใช่ทำได้ง่าย." มาแล้วในทุกขเวทนา เช่นในประโยคมโหีว่า เพราะละสุขและละทุกฺข
เสียได้." แม้ในพระสูตรนี้ก็มาแล้วในทุกขเวทนาเท่านั้น. แต่โดยอรรถ-

พจน์ ชื่อว่า สุข เพราะยังผู้สวຍให้สบาย. ชื่อว่า ทุกข์ เพราะยังผู้
 สวຍให้ลำบาก. เวทนา ชื่อว่า อทุกขมสุข เพราะไม่ทุกข์ไม่สุข. ม อักษร
 (ในคำว่า อทุกขมสุข) ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งคำสนธิ.

บรรดาเวทนาทั้ง ๓ เหล่านั้น เวทนาที่มีการสวຍอิฏฐารมณ์เป็น
 ลักษณะ ชื่อว่า สุขเวทนา. ที่มีการสวຍอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ ชื่อว่า
 ทุกขเวทนา. ที่มีการสวຍอารมณ์ที่ผิดจาก ๒ อย่างนั้น ชื่อว่า อทุกขม-
 สุขเวทนา. เพราะฉะนั้น การเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนา จึง
 ปรากฏ (ชัด) แต่อทุกขมสุขเวทนา ไม่ปรากฏ (ชัด). ด้วยว่า ในเวลาใด
 ความสุขเกิดขึ้น ในเวลานั้น ความสุขจะทำสรีระทั้งสิ้นให้หวั่นไหว ดุ่มด้า
 แผ่ซ่านไปทั่วร่างทั้งสิ้น เหมือนให้บริโภคน้ำมันที่ทุงแล้ว ๑๐๐ ครั้ง เหมือน
 ทาด้วยน้ำมันงาที่เคี่ยวตั้ง ๑๐๐ ครั้ง และเหมือนให้ความร่ำร้อนดับไป
 ด้วยน้ำ ๑,๐๐๐ หม้อ เกิดขึ้น เหมือนจะเปล่งวาจาออกมาว่า โอ ! สุข
 จริง โอ ! สุขจริง. เมื่อใด ทุกข์เกิดขึ้น เมื่อนั้น ทุกข์จะทำให้สรีระ
 ทั้งสิ้นสะท้าน กัดค้น แผ่ซ่านไปตลอดร่าง เหมือนสอດกระเบื้องร้อน ๆ
 เข้าไป และเหมือนเอาน้ำทองแดงละลายแล้วราด เกิดขึ้นเหมือนให้บัน
 เพ้อว่า โอ ! ทุกข์จริง โอ ! ทุกข์จริง ดังนี้. ดังนั้น ความเกิดขึ้น
 แห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนา จึงปรากฏชัด.

ส่วนอทุกขมสุขเวทนา รู้ได้ยาก ชี้ให้เห็นได้ยาก มิตรมณ.
 อทุกขมสุขเวทนานั้น เป็นเวทนามีอาการเป็นกลาง ๆ โดยขัดกับอารมณ์ที่น่า
 ยินดีและยินร้าย ในเวลา สุขและทุกข์ปราศไป ย่อมปรากฏชัดแก่ผู้ถือ
 เอาโดยนัยนั้นเท่านั้น. เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนทางที่มฤคผ่าน
 ไปแล้วบนแผ่นดิน โดยเป็นทางที่ทรายเข้าไปในภูมิประเทศที่มีฝุ่นใน
 ตอนต้นทางและปลายทาง ฉะนั้น ภาวะแห่งการสวຍอารมณ์ที่เป็นกลาง
 ก็ฉะนั้นเหมือนกัน จะรู้ได้ด้วยการสวຍสุขและทุกข์ ในอิฏฐารมณ์และ
 อนิฏฐารมณ์. การยึดถือเอามัชฌัตตารมณ์ เป็นเหมือนการเดินทางไปบน
 แผ่นดิน (ของมฤค) เพราะไม่มีการยึดอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์. และ

การเสวยมัจฉัตตารมณ์นั้น ก็คืออทุกขมสุขเวทนานั้นแหละ ด้วย
 ประการดังกล่าวมานี้. ในพระสูตรนี้ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเวทนา
 ไว้ ๓ อย่าง โดยเป็นสุข ทุกข์ และอทุกขมสุขเวทนา (ก็จริง) แต่ในที่
 บางแห่ง ตรัสเวทนาไว้ ๒ อย่าง โดยเป็นสุขเวทนาและทุกขเวทนา.
 เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า “อานนท์ เราตถาคตกล่าวเวทนาไว้ ๒ อย่าง
 โดยปริยาย คือ สุขเวทนาและทุกขเวทนา” ดังนี้. แม้ในที่บางแห่ง
 ตรัสไว้ ๓ อย่าง โดยแยกเป็นสุขส่วนหนึ่ง ทุกข์ส่วนหนึ่ง อทุกขมสุข
 ส่วนหนึ่ง ว่า สุขเวทนาเป็นสุขในฐิตินะ แต่เป็นวิปริณามทุกข์ (ทุกข์
 เมื่อสุขกลายเป็นทุกข์) ทุกขเวทนา เป็นทุกข์ในฐิตินะ แต่เป็นวิปริณามสุข
 (เมื่อทุกข์เปลี่ยนเป็นสุข) ส่วนอทุกขมสุขเวทนา เป็นญาณสุข (สุขเกิด
 แต่ญาณ) (แต่) เป็นอญาณทุกข์” (ทุกข์เกิดแต่ความไม่รู้). ในที่บางแห่ง
 ตรัสเวทนาแม้ทั้งหมดโดยความเป็นทุกข์. สมดังที่ตรัสไว้ว่า “การเสวย
 อารมณ์ (เวทนา) ทุก ๆ อย่าง เราตถาคตกล่าวว่า (รวมอยู่) ในทุกข์.”

ในข้อนั้น พึงมีคำท้วงว่า ถ้าในสูตรอื่น ๆ คล้ายอย่างนี้ และ
 ในพระอภิธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ได้ตรัสเวทนาทั้ง ๓ ไว้แล้วไซ้
 เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไฉนจึงตรัสไว้อย่างนี้ว่า “การเสวยอารมณ์ (เวทนา)
 ทุกอย่าง เราตถาคตกล่าวว่า เป็นทุกข์ และว่า อานนท์ และเวทนา
 ทั้งสองอย่าง เราตถาคตกล่าวไว้โดยอ้อม” ดังนี้ ? ตอบว่า พระผู้มี
 พระภาคเจ้าตรัสไว้โดยทรงหมายเอาคำทั้งสองนี้ เพราะฉะนั้น เทศนา
 นั้นจึงจัดเป็นเทศนาโดยอ้อม. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า
 “อานนท์ ความแปรปรวนของสังขาร เราตถาคตกล่าวหมายถึงความไม่
 เทียงของสังขาร ความเสวยอารมณ์ (เวทนา) ทุก ๆ อย่าง เราตถาคต
 กล่าวว่า เป็นทุกข์. และว่า อานนท์ เวทนาทั้ง ๒ อย่าง เราตถาคต
 กล่าวไว้โดยปริยาย.”

เพราะว่า ในบรรดาเวทนาทั้ง ๓ เหล่านี้ ความที่เวทนาทั้ง ๒ อย่างเหล่านี้ คือ สุขเวทนา ๑ อทุกขมสุขเวทนา ๑ เป็นทุกข์โดยตรง ไม่มี แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "เป็นทุกข์โดยปริยาย" เพื่อจะทรงแสดงแก่ผู้ไม่มีฉันทะในเวทนาทั้งสองนั้น ตามอัธยาศัยของเวไนยสัตว์. เพราะฉะนั้น เทศนาแบบนั้น จึงจัดเป็นเทศนาโดยอ้อม. ส่วนเทศนาว่า ด้วยเวทนา ๓ นี้ เป็นเทศนาโดยตรง เพราะมีอธิบายว่า กล่าวตามสภาพธรรม เพราะฉะนั้น ในข้อนี้ กถาของอาจารย์ทั้งหลาย จึงมีเพื่อความลงกัน

ส่วนผู้ที่ชอบพูดพล่อย ๆ กล่าวว่า "เทศนาว่าด้วยเวทนา ๓ เป็นเทศนาโดยอ้อมเหมือนกัน เพราะกล่าวถึงความ เป็นทุกข์ ๒ อย่าง." เขาพึงถูกหักห้ามอย่างนี้ว่า "ท่านอย่าพูดอย่างนั้น" เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเวทนาทุกอย่างว่าเป็นทุกข์ โดยมีพระประสงค์ว่า "อานนท์ ความแปรปรวนแห่งสังขาร เราตถาคดกล่าวหมายถึงความไม่เที่ยงของสังขาร ความสลายอารมณ์ (เวทนา) ทุก ๆ อย่าง เราตถาคดกล่าวว่าเป็นทุกข์." ก็ถ้าในเรื่องนี้ เทศนาที่ว่าด้วยหมวด ๓ แห่งเวทนา พึงเป็นเทศนาโดยอ้อมไซ้ คำที่ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอานี้ ก็ควรพูดได้ละชื่อว่า เวทนาเป็น ๓ แต่คำนี้ก็หาได้กล่าวไว้ไม่.

อีกอย่างหนึ่ง ข้อความนั้นนั่นเอง ควรกล่าวได้ว่า "อาวุโส ก็อะไรเล่าเป็นพระประสงค์ เพื่อจะทรงแสดงเวทนาทั้ง ๓." ถ้าหากจะมีผู้พูดว่า "เวทนา ๓ พระองค์ตรัสไว้ ตามอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ว่า ทุกขเวทนาอย่างอ่อน เป็นสุขเวทนา อย่างแรง เป็นทุกขเวทนา อย่างกลาง เป็นอทุกขมสุขเวทนา ดังนี้ไซ้ แท้จริงในเวทนาเหล่านั้น ความเจริญแห่งสุขเวทนาเป็นต้น ห้ามแก่สัตว์ทั้งหลายไม่" ดังนี้. เขาจะต้องถูกหักห้ามว่า "อาวุโส ก็อะไรเล่า เป็นสภาวะของทุกขเวทนา ที่เป็นเหตุให้เวทนาทั้งหมดถูกเรียกว่า เป็นทุกข์" ฉะนั้น เวทนาใดเกิดขึ้น สัตว์ทั้งหลายประสงค์จะให้จากไปอย่างเดียว นั่นแหละ เป็นสภาวะของ

ทุกขเวทนา. ส่วนเวทนาใดเกิดขึ้นแล้ว สัตว์ทั้งหลายไม่ประสงค์จะให้
จากไปเลย (และ) เวทนาใดเกิดขึ้น ไม่ประสงค์ทั้งสองอย่าง เวทนานั้น
จะพึงเป็นทุกขเวทนาได้อย่างไร. แท้จริง เวทนาใดตัดรอนสุขนิสัยของตน
เวทนานั้นก็เป็นทุกข์. เวทนาใดกระทำการอนุเคราะห์ (สุขนิสัยของตน)
เวทนานั้นจะพึงเป็นทุกข์ได้อย่างไร และอีกอย่างหนึ่ง พระอริยเจ้าทั้งหลาย
เห็นสภาพใดเป็นทุกข์ สภาพนั้น เป็นสภาวะของทุกขเวทนา พระ
อริยะทั้งหลาย เห็นเวทนาโดยความเป็นทุกข์ เพราะเหตุที่สังขารเป็นทุกข์
และเวทนานั้นก็เป็นสภาพที่มีอยู่เป็นประจำ เพราะฉะนั้น เวทนาเหล่านั้น
จะพึงมีภาวะเป็นทุกข์อย่างอ่อน อย่างกลาง และอย่างแรงกล้าได้อย่างไร
ไร. และถ้าเวทนาทั้งหลาย พึงมีความเป็นทุกข์ เพราะความที่สังขารเป็น
ทุกข์เท่านั้นไซ้ เหตุที่ทรงจำแนกความเป็นทุกข์ออกไปดังนี้ว่า “ภิกษุ
ทั้งหลาย ความเป็นทุกข์มี ๓ อย่างเหล่านี้ คือ ทุกขทุกขตา (ความ
เป็นทุกข์คือทุกขเวทนา) วิปริณามทุกขตา (ความเป็นทุกข์คือความ
เปลี่ยนแปลงของสุข) สจฺจารทุกขตา (ความเป็นทุกข์คือสังขาร)” ก็พึงไร
ประโยชน์ละซิ. และเมื่อเป็นเช่นนั้น พระสูตรนั้นแหละ จะพึงถูกคัดค้าน
ก็ถ้าคำว่า ทุกขเวทนาอย่างอ่อน (เป็นสุขเวทนา) ในรูปาวจรฉาน ๓
ข้างนี้ก็ถูก เพราะบังถึงสุขเวทนา. อย่างกลาง (เป็นอทุกขมสุข) ใน
จตุตถฉานและอรุณฉาน เพราะบังถึงอทุกขมสุขเวทนา เมื่อเป็นเช่นนั้น
คำว่า รูปาวจรสมาบัติ ๓ อย่างข้างต้น สงบกว่าจตุตถฉานสมาบัติและ
อรุณสมาบัติ ก็ถูกด้วยละซิ.

อีกอย่างหนึ่ง ความที่ทุกขเวทนาเป็นของยิ่งกว่ากัน ในสมาบัติ
ที่สงบและประณีตกว่ากัน จะถูกได้อย่างไร. เพราะฉะนั้น ความที่
เทศนาว่าด้วยเวทนา ๓ เป็นเทศนาโดยอ้อม จึงไม่ถูก.

ถามว่า ในสมาบัติทั้ง ๓ เบื้องต้น ก็คำใดที่ตรัสไว้ว่า สันฺนยา-
วิปลาสในทุกข์ว่า เป็นสุข^๑ คำนั้นเป็นอย่างไร ? ตอบว่า ข้อนั้น พระ

ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาสัญญาในความเป็นสุขโดยส่วนเดียว และสัญญาในทุกขนิมิตว่า เป็นสุขนิมิต เพราะทรงรู้ตามความจริง เพราะความเป็นวิปริณามทุกข์และสังขารทุกข์.

ถามว่า แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ส่วนพระพุทฺธพจน์นี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เวทนาที่เป็นสุข พึงเห็นโดยความเป็นทุกข์* ดังนี้ เป็นอย่างไร ?
 ตอบว่า คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ เพื่อทรงประกอบความให้สนิทในการทรงแสดงความเปลี่ยนแปลง เพราะความที่ทุกข์นั้น เป็นอุบายให้เข้าถึงความคลายกำหนดในสุขเวทนานั้น และเพราะความที่สุขเวทนาคล้อยไปหาทุกข์มาก. จริงอย่างนั้น บัณฑิตทั้งหลายเห็นสุขว่าเป็นทุกข์นั่นเอง ดำเนินไปแล้ว เพราะสุขเป็นเหตุของทุกข์ และเพราะสุขถูกทุกขธรรมเป็นอเนกประการติดตาม.

แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น สุขเวทนามีไม่มีเลย เพราะเหตุแห่งความสุขไม่มีกำหนดแน่นอน เพราะว่า เครื่องบริโภคและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น ที่สมมติกันว่าเป็นเหตุแห่งสุขเวทนานั้นแหละ เมื่อบริโภคและใช้สอยเกินประมาณและไม่ถูกกาล ย่อมถึงความไม่เป็นเหตุแห่งทุกขเวทนา. แต่ไม่สมควรกล่าวว่ “สุขเกิดขึ้นด้วยเหตุอันใด ความทุกข์ก็เกิดขึ้นด้วยเหตุอันนั้น” เหมือนกัน เพราะฉะนั้น เครื่องบริโภคและเครื่องนุ่งห่มเหล่านั้น จึงไม่ใช่เหตุแห่งความสุข. แต่เป็นสัญญา (เครื่องหมาย) แห่งความสุขของผู้ไม่รู้ทั้งหลาย ในเมื่อทุกข์ปรากฏไปในระหว่าง. อุปมาเหมือนผู้ยังอยู่ในอิริยาบถ (เดียว) มีการยืนเป็นต้น เป็นเวลานาน ๆ (จะมีความสำคัญว่า เป็นสุข) ในเมื่อเปลี่ยนอิริยาบถ (เป็นอิริยาบถอื่น) จากอิริยาบถนั้น และเหมือน (ความสำคัญว่า เป็นสุข) ของผู้แบกของหนัก ในเมื่อวางของหนักและเมื่อ (ร่างกาย) สงบ เพราะฉะนั้น จะไม่มีความสุขเลยหรือ. ข้อนี้ นั่น เป็นการกำหนดความที่ทุกข์ไม่มีกำหนดแน่นอน โดยไม่ได้กำหนดรู้เหตุแห่งสุข โดยถูกต้องนั่นเอง.

แท้จริง สุขเป็นเพียงอารมณ์เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้
อย่างนี้ เพราะทรงมนสิการถึงเหตุแห่งความสุขอย่างเดียว สุขนั้น
ต่างกันโดยการกำหนดสรีระที่เป็นไปในภายใน ส่วนทั้งสองอย่างนั้นที่
เกิดขึ้นพร้อมกัน เกิดขึ้นในที่เดียวกัน ฟังทราบว่าเป็นเหตุแห่งความ
สุขเป็นต้น.

ก็ทั้งสองอย่างนั้น ชนิดใดเป็นเหตุแห่งสุขเวทนา ชนิดนั้นแม้บางครั้ง
ก็ไม่ใช่เหตุแห่งทุกขเวทนา เพราะฉะนั้น เวทนาที่ท่านกำหนดไว้นั้นแหละ
เป็นเหตุแห่งความสุขเป็นต้น อุปมาเสมือนหนึ่งว่า เตโชธาตุ (จากอุณหภูมิ)
กระทบพืชชนิดใด บรรดาข้าวสาลี ข้าวยวะ พืชผัก และข้าวกล้า
เป็นต้น ระหว่างที่ตั้งลำต้นได้แล้ว ก็เป็นเหตุแห่งความยินดีและมึนสอร้อย
แต่แม้บางครั้งกระทบพืชชนิดนั้นเหมือนกัน แต่ก็ไม่เป็นเหตุแห่งความยินดี
และมึนสอร้อย ฉะนั้น ข้ออุปไมยก็ฟังทราบฉะนั้นเหมือนกัน.

แม้บางครั้ง เวทนาที่ปราศไปจากทุกข์ ได้รับสุขเวทนาอย่างอื่น.
ในกาลนั้น จะมีความสำคัญในความสุขนั้นแหละว่า เป็นสุข ไม่ใช่
เพียงความทุกข์ปราศไป เหมือนความสำคัญในความสุขว่า เป็นสุข ของ
ผู้ลำบากและเหน็ดเหนื่อยในการเดินทาง ในเพราะการนวดพั้น และการ
ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ฉะนั้น. โดยประการอื่น แม้ในระหว่างกาล สุข-
สัญญาพึงมีได้ในเวลาที่อันตรายผ่านไป แต่ในขณะที่เพียงแต่ทุกข์ผ่านไป
การกำหนดว่า เป็นสุข พึงมี เพราะไม่เข้าไปได้เวทนาพิเศษ. และข้อ
อุปไมยนี้ ก็พึงสำเร็จอย่างนั้น โดยส่วนเดียวนั่นเอง. เมื่อใด สัตว์ทั้ง
หลายปรารถนาอย่างซึ่งอารมณ์ทั้งหลายที่ประณีต ๆ ยิ่ง ในรูปอย่างเดียว
ด้วยความลำบากมาก และเมื่อนั้น ผู้ใดผู้หนึ่ง ก็ไม่สามารถทำการ
ตอบสนองสัตว์เหล่านั้นได้ ด้วยปัจจัยเพียงเท่าที่ได้มา มีแต่จะทำให้เกิด
ตัณหาขึ้น ดังนี้แล. เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิดขึ้น ก็เมื่อ
เป็นเช่นนั้น ความสำคัญว่า เป็นสุขพิเศษ เมื่อเกิดขึ้นโดยความที่วัตถุ
ทั้งหลาย มีของหอม มีรสอร่อย และสุขสัมผัสเป็นต้น เป็นอย่างอื่นไป

พึงเกิดในมานทวาร ชิวหาทวาร และกายทวารทั้งหลาย และในโสททวารอันเป็นที่รับรองเสียงแห่งดุริยางค์มีองค์ ๕ คล้ายกับทิพสังคีต เพราะทุกขพิเศษชนิดไหน ผ่านไป. เพราะเหตุนั้น ในทุกขเวทนาอย่างเดียวยุขสัญญาจึงไม่มี เพราะทุกขในระหว่างผ่านไป ถึงสุขสัญญาก็ไม่มี ในขณะเพียงแต่ทุกขผ่านไปอย่างเดียว. เวทนาทั้ง ๓ พระองค์ทรงกำหนดไว้ โดยอาคม โดยข้อยุติ เพราะฉะนั้น เทศนาว่าด้วยเวทนา ๓ หมวดของพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงเป็นนิตตตเทศนา (เทศนาที่มีเนื้อความนำออกไปแล้ว คือทรงแสดงเฉพาะบุคคล) อย่างเดียว ไม่ใช่เนยยัตตเทศนา (เทศนาที่มีเนื้อความซึ่งจะต้องนำออกแสดงแก่คนทั่วไป) ควรเข้าใจความหมายดังว่ามานี้ ถ้าผู้ใดเข้าถึงเทศนานั้น ตามที่พรรณนามานี้ไซ้ร้ ข้อนั้นเป็นการดี. ถ้าผู้ใดเข้าไม่ถึงเทศนานั้น เขาจะต้องถูกส่งไปว่า จงไปตามสบายของตน ดังนี้

เวทนา ๓ เหล่านั้น ที่มีลักษณะถูกกำหนดสภาวะที่ขัดแย้งกันดังพรรณนามานี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้แล้ว. ก็และเวทนาทั้ง ๓ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ แก่พระโยคาวจรทั้งหลายผู้ประกอบกรำเพียรวิปัสสนา เพื่อแสดงอรูปกรรมฐาน โดยมุขคือเวทนา. เพราะว่า กรรมฐานมี ๒ อย่าง คือ รูปกรรมฐาน และอรูปกรรมฐาน ในกรรมฐานทั้งสองนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสรูปกรรมฐาน ตรัสไว้ด้วยสามารตแห่งการมนสิการโดยสังเขปบ้าง ด้วยสามารตแห่งการมนสิการโดยพิสดารบ้าง ด้วยสามารตแห่งการกำหนดธาตุเป็นต้นอย่างนั้นบ้าง แต่เมื่อจะตรัสอรูปกรรมฐาน ก็ตรัสด้วยสามารตแห่งผัสสะบ้าง ด้วยสามารตแห่งเวทนาบ้าง ด้วยสามารตแห่งจิตบ้าง. เพราะว่า พระโยคาวจรบางรูปเมื่อระลึกถึงอารมณ์ที่เข้าสู่คลอง ผัสสะมีจิตและเจตสิกตกไปครั้งแรกในอารมณ์นั้น ถูกต้องอารมณ์นั้นอยู่ ก็จะปรากฏชัด. สำหรับพระโยคาวจรบางรูป เวทนาที่สลายอารมณ์นั้นเกิดขึ้น จะปรากฏชัด. (แต่) สำหรับบางรูป วิญญาณที่รู้อารมณ์นั้นเกิดขึ้น จะปรากฏชัด. เพราะ

ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสสรุปกรรมฐาน ๓ อย่าง ตามที่ปรากฏโดยอธยาศัยของบุคคลนั้น ๆ ไว้ โดยมีผัสสะเป็นต้นเป็นประธาน.

ในบุคคล ๓ ประเภทนั้น ผัสสะปรากฏชัดแก่ผู้ใด แม้ผู้นั้นจะกำหนดอารมณ์มีผัสสะเป็นที่ ๕ นั้นแหละ ว่า ไม่ใช่ผัสสะอย่างเดียวเท่านั้นเกิดขึ้น ถึงเวทนาที่ส่วยอารมณ์นั้นนั้นแหละ ก็จะเกิดขึ้นพร้อมกับผัสสะนั้น ถึงสัญญาที่จำอารมณ์นั้นอยู่ ถึงเจตนาที่คิดถึงอารมณ์นั้นอยู่ ถึงวิญญานที่รู้ชัดซึ่งอารมณ์นั้นอยู่ ก็จะเกิดพร้อมกับผัสสะนั้น. เวทนาปรากฏแก่ผู้ใด แม้ผู้นั้นจะกำหนดอารมณ์มีผัสสะเป็นที่ ๕ เหมือนกันว่า ไม่ใช่เวทนาอย่างเดียวเท่านั้นเกิดขึ้น ถึงสัมผัสที่ถูกต้องอยู่ ก็จะเกิดขึ้นพร้อมกับเวทนานั้น ถึงสัญญาที่จำได้อยู่ ถึงเจตนาที่นึกคิดอยู่ ถึงสัญญาที่รู้แจ้งอยู่ ก็จะเกิดขึ้นพร้อมกับเวทนานั้น. วิญญานปรากฏชัดแก่ผู้ใด แม้ผู้นั้นก็จะกำหนดอารมณ์มีผัสสะเป็นที่ ๕ เหมือนกันว่า ไม่ใช่แต่วิญญานอย่างเดียวเท่านั้นเกิดขึ้น แม้ผัสสะที่ถูกต้องอยู่ซึ่งอารมณ์นั้นนั้นแหละ ก็จะเกิดขึ้นพร้อมกับด้วยวิญญานนั้น แม้เวทนาที่ส่วยอารมณ์อยู่ แม้สัญญาที่จำได้อยู่ แม้เจตนาที่คิดนึกอยู่ ก็จะเกิดขึ้นพร้อมกับวิญญานนั้น.

พระโยคาวจรนั้นใคร่ครวญอยู่ว่า 'ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ เหล่านี้ อาศัยอะไรอยู่ดังนี้ จะรู้ชัดว่า อาศัยวัตถุอยู่. รัชกาย ชื่อว่า วัตถุ. คำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ก็แล วิญญานของเรา นี้ อิงอาศัยอยู่ในรัชกายนี้" เนื่องจากในรัชกายนี้ ทรงหมายเอารัชกายใด. รัชกายนั้น โดยเนื้อความ ได้แก่ ภูต และอุปาทายรูปทั้งหลาย. เธอเห็นเป็นเพียงนามกับรูปเท่านั้นว่า บรรดา ๒ อย่างนี้ วัตถุเป็นรูป ธรรมมีผัสสะเป็นที่ ๕ เป็นนาม ด้วยประการดังกล่าวมานี้. ใน ๒ อย่างนี้ รูป ได้แก่ รูปชั้น ๓ นาม ได้แก่ ชั้น ๔ ที่ไม่ใช่รูป ดังนั้นจึงรวมเป็นเพียงชั้น ๕. แท้จริง เบญจชั้นที่จะพ้นจากนามรูป หรือนามรูปที่จะพ้นจากเบญจชั้นไป เป็นไม่มี. เธอเมื่อใคร่ครวญอยู่ว่า เบญจ-

ชั้นเหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุ ก็เห็นว่า มีวิชาเป็นเหตุ แต่นั่นจะยก
เบญจชั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ด้วยสามารถแห่งนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยว่า
นามรูปนี้ เป็นทั้งปัจจัย เป็นทั้งปัจจัยเกิดขึ้น ไม่มีสัตว์หรือบุคคลอย่าง
อื่น มีเพียงกองสังขารล้วน ๆ เท่านั้น แล้วท่องเที่ยวพิจารณาตาม
ลำดับวิปัสสนาว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ดังนี้. เธอจำนงหวังปฏิเวธ
อยู่ว่า (เราจะบรรลุพระอรหัตผล) ในวันนี้ ๆ ในสมัยเช่นนั้น ได้ฤกษ์เป็น
ที่สบาย บุคคลเป็นที่สบาย โภชนะเป็นที่สบาย หรือการฟังธรรมเป็นที่
สบายแล้ว นั่งโดยบัลลังก์เดียวเท่านั้น ยังวิปัสสนาให้ถึงที่สุด ย่อม
ดำรงอยู่ในพระอรหัตผล. พึงทราบกรรมฐาน จนถึงพระอรหัตของชน ๓
เหล่านี้ ดังที่พรรณนามานี้ แต่ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อ
จะตรัสสรุปกรรมฐาน ตามอัธยาศัยของผู้ที่ตรัสรู้ ด้วยสามารถแห่งเวทนา
จึงตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งเวทนา.

ปกิณกกถา

ในพระสูตรนี้ พึงทราบปกิณกะดังนี้ คือ

ลักษณะ ๑ อธิญาณ ๑ อุปปัตติ ๑ อนุสัย ๑ ฐานะ ๑
ปวัตติกาล ๑ อินทรีย์ ๑ ทิวาหิตา ๑.

บรรดาปกิณกะ ๘ อย่างนั้น ลักษณะ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในหน
หลังแล้วทีเดียว. ผัสสะ ชื่อว่า อธิญาณ. ก็เพราะพระบาลีว่า ผสฺส-
ปจฺจุยา เวทนา (เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา) ดังนี้ ผัสสะจึง
เป็นที่ตั้งแห่งเวทนา. จริงอย่างนั้น ผัสสะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
เปรียบเทียบกับอุปมากับแม่โคที่เขาถลกหนังแล้ว เพราะผัสสะเป็นที่ตั้ง
แห่งเวทนา. บรรดาเวทนาเหล่านั้น ผัสสะที่ให้เสวยสุข เป็นที่ตั้งแห่ง
สุขเวทนา ผัสสะที่ให้เสวยทุกข์ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์เวทนา ผัสสะที่ให้
เสวยอทุกขมสุขเวทนา เป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา. อธิบายว่า ได้แก่

อาสันนการณ (เหตุใกล้).

ถามว่า เวทนา เป็นปทัฏฐานของอะไร ? ตอบว่า เวทนา เป็นปทัฏฐานของตัณหา โดยมีความปรารถนาลึกลับ ๆ ขึ้นไป โดยพระบาลีว่า เวทนาปัจจุยา ตณฺหา (เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี).

ถามว่า สุขเวทนา เป็นปทัฏฐานแห่งตัณหา จงยกไว้ก่อน แต่เวทนานอกนี้ (ทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา) เป็นปทัฏฐานแห่งตัณหาได้อย่างไร ? ข้าพเจ้าจะเฉลยต่อไป ก่อนอื่น แม้ผู้พรั่งพร้อมด้วยความสุข ยังปรารถนาความสุขเช่นนั้น หรือความสุขที่ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นอีก จะปรายกล่าวไปไปถึงผู้ที่ถูกความทุกข์ครอบงำ. และอทุกขมสุข ท่านเรียกว่า สุข เหมือนกัน เพราะเป็นความสงบ. เวทนาแม้ทั้ง ๓ จึงเป็นปทัฏฐานแห่งตัณหา.

เหตุเป็นที่เกิด ชื่อว่า อุปปัตติ. แท้จริง สัตว์และสังขารทั้งหลายที่เป็นอริยกรรม เป็นเหตุเป็นที่เกิดขึ้นแห่งสุขเวทนา. สัตว์และสังขารเหล่านั้นนั้นแหละ ที่เป็นอนิยกรรม เป็นเหตุเป็นที่เกิดขึ้นแห่งทุกขเวทนา. ที่เป็นมัชฌัตตการณ เป็นเหตุเป็นที่เกิดขึ้นแห่งอทุกขมสุขเวทนา ก็ในอุปปัตติเหตุนี้ พึงทราบความเป็นอริยกรรมและอนิยกรรม โดยการถือเอาอาการของเวทนานั้นจากวิปาก.

คำว่า อนุสัย (อนุสโย) ความว่า ในบรรดาเวทนาทั้ง ๓ เหล่านี้ เพราะสุขเวทนา ราคาอนุสัยจึงนอนเนื่องอยู่ เพราะทุกขเวทนา ปฏิฆาอนุสัย จึงนอนเนื่องอยู่ เพราะอทุกขมสุขเวทนา อวิชชาอนุสัย จึงนอนเนื่องอยู่. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

“วิสาเซผู้มีอายุ เพราะเวทนาเป็นสุขแล ราคาอนุสัย จึงนอนเนื่องอยู่” * ดังนี้เป็นต้น.

นักศึกษาพึงจัดทิวาอนุสัยและมานาอนุสัย ที่เป็นฝ่ายของราคะเข้าในราคาอนุสัยนี้ด้วย. เพราะว่าผู้มีทิวาทั้งหลาย ย่อมเชื่อมั่นในสัkkายะ

(กายของตน) โดยนัยมีอาทิว่า เป็นของยั่งยืน เพราะผลิตเพลินกับความสุข. และผู้มีมานะมาแต่กำเนิด อังมานะโดยนัยมีอาทิว่า เราเป็นผู้ประเสริฐที่สุด. ส่วนวิจิกิจจานุสสัย ที่เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งอวิชา ก็ต้องจัดเข้าไว้ด้วย. สมดังที่ตรัสไว้ในปัจจุจสมุปปาทวิภังค์ว่า เพราะเวทนาเป็นปัจจัยวิจิกิจจาจึงมี.^๑ และอนุสสัยทั้งหลาย ยังมีการดำเนินไปด้วยกำลังอยู่ เพราะภาวะที่ยังละไม่ได้ในสันดานนั้น ๆ. เพราะฉะนั้น คำว่า เพราะสุขเวทนามากาณุสสัยจึงนอนเนื่องอยู่ จึงได้ความว่า ราคะที่ควรแก่การเกิดขึ้น ในเมื่อได้เหตุที่เหมาะสม จึงเป็นเสมือนนอนอยู่ในสันดานนั้น เพราะยังละไม่ได้ด้วยมรรค. แม้ในบทที่เหลือนี้นัยนี้.

คำว่า ฐานะ (ฐาน) ความว่า กายและจิตเป็นฐานของเวทนา. สมดังที่ตรัสไว้ว่า "ในสมัยนั้น ความสุขทางกาย ความยินดี การเสวยสุข อันเกิดแต่กายสัมผัส อันใด. และว่า ในสมัยนั้น ความสุขทางใจ ความยินดี การเสวยสุข อันเกิดแต่สัมผัสทางใจ อันใด"^๒ ดังนี้

คำว่า ปวัตติกาล (ปวัตติกาโล) ได้แก่ ปวัตติชณะและการนับความเป็นไป. อธิบายว่า ความที่สุขเวทนาเป็นสุข และความที่ทุกข์เวทนาเป็นทุกข์ ท่านกำหนดแล้วด้วยปวัตติชณะ. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "วิสาขะผู้มีอายุ เวทนาที่เป็นสุขแล เป็นฐิตสุข (สุขในฐิตชณะ) แต่เป็นวิปริณามทุกข์ (ทุกข์เมื่อเปลี่ยนแปลง) วิสาขะผู้มีอายุ เวทนาที่เป็นทุกข์แล เป็นฐิตทุกข์ (ทุกข์ในฐิตชณะ) แต่เป็นวิปริณามสุข"^๓ (สุขเมื่อเปลี่ยนแปลง). อธิบายว่า ความมีอยู่แห่งสุขเวทนา เป็นความสุข ความไม่มีแห่งสุขเวทนา เป็นทุกข์ ความมีอยู่แห่งทุกข์เวทนา เป็นทุกข์ ความไม่มีอยู่แห่งทุกข์เวทนา เป็นสุข. การนับความเป็นไปแห่งอทุกขมสุขเวทนา คือ การนับ การไม่นับ ได้แก่ การรู้ การไม่รู้ ซึ่งความเป็นไปแห่ง

๑. อภ. วิ. ๓๕/๓๕๔/๒๒๓.

๒. อภ. สง. ๓๔/๓๖๑/๑๓๒-๓๔๑/๑๓๘.

๓. ม. มุ. ๑๒/๕๑๑/๕๕๒-๕๕๓.

อทุกขมสุขเวทนา เป็นเครื่องกำหนดความเป็นสุขและเป็นทุกข์. ก็แลแม้คำนี้ ท่านก็กล่าวไว้ว่า "วิสาขะผู้มีอายุ เวทนาที่ไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์แล เป็นญาณสุข (สุขเพราะรู้) แต่เป็นอญาณทุกข์* (ทุกข์เพราะไม่รู้).

คำว่า อินทรีย์ (อินทรีย์) ความว่า จริงอยู่ เวทนา ๓ มี สุขเวทนาเป็นต้นเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกไว้ โดยอินทรีย์ ๕ ประการ คือ สุนทรีย ทุกขินทรีย โสมนัสสินทรีย โทมนัสสินทรีย อุเบกขินทรีย เพราะอรรถว่า เป็นอธิบดี. อธิบายว่า ความยินดีทางกาย พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า สุนทรีย. ความไม่ยินดี ตรัสเรียกว่า ทุกขินทรีย. ส่วนความยินดีทางใจ ตรัสเรียกว่า โสมนัสสินทรีย. ความไม่ยินดี (ทางใจ) ตรัสเรียกว่า โทมนัสสินทรีย. แม้ทั้ง ๒ อย่าง ไม่ ตรัสเรียกว่า ความยินดี ความไม่ยินดี เป็นอุเบกขินทรีย. ถามว่า ใน ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุเล่า ? ตอบว่า เพราะไม่มีความแตกต่างกันว่า อทุกขมสุขเวทนา พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสจำแนกไว้ เหมือนสุขเวทนา ทุกขเวทนาทางกายและทางใจ ที่ตรัสจำแนกไว้ว่า สุนทรีย โสมนัส-สินทรีย ทุกขินทรีย โทมนัสสินทรีย ดังนี้. เพราะว่า สุขเวทนา มี การอนุเคราะห์เป็นสภาพ ส่วนทุกขเวทนา มีการแผดเผาเป็นสภาพ อย่าง หนึ่ง ทำการอนุเคราะห์กาย อีกอย่างหนึ่ง ทำการแผดเผาใจ ฉะนั้นได้อทุกขมสุขเวทนาไม่เหมือนอย่างนั้น. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงมิได้ตรัสจำแนกไว้ เพราะไม่มีความแตกต่างกัน.

คำว่า ทวิชาติตา (ทวิชาติตา) ความว่า แท้จริง เวทนาแม้ ทั้งหมด โดยความหมายว่าส่วยอารมณ์ ก็มีอย่างเดียวกันเท่านั้น แต่โดย แยกที่อาศัย ก็มี ๒ อย่าง คือ เวทนาทางกาย และเวทนาทางใจ. (โดย อารมณ์) มี ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา. โดยอำนาจกำเนิด ๔ มี ๔ อย่าง. โดยอำนาจอินทรีย์ และโดยอำนาจคติ มี ๕ อย่าง. โดยอำนาจทวารและโดยอำนาจอารมณ์ มี ๖ อย่าง. โดย

การประกอบกับวิญญานธาตุ ๗ มี ๗ อย่าง. โดยมีโลกธรรม ๘ เป็นปัจจัย มี ๘ อย่าง. โดยการจำแนกสุขเป็นต้นแต่ละอย่างออกเป็นอดีตเป็นต้น มี ๔ อย่าง. เวทนาเหล่านั้นแหละ โดยแยกเป็นภายในและภายนอก มี ๑๘ อย่าง. โดยแยกอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้นออกเป็นอย่างละ ๓ ตามอำนาจของสุขเป็นต้น ก็ (๑๘) เท่านั้นเหมือนกัน. อธิบายว่า ในรูปารมณ์ สุขบ้าง ทุกข์บ้าง อทุกขมสุขบ้าง เกิดขึ้น. แม้ในอารมณ์มีสหการมเป็นต้นนอกนี้ ก็เช่นนั้นเหมือนกัน อีกอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจมโนวิจารณ์ ๑๘ เวทนามี ๑๘. สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

“บุคคลเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ย่อมเข้าไปพิจารณารูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส ย่อมพิจารณารูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส ย่อมเข้าไปพิจารณารูปอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ได้ยินเสียงด้วยโสต ฯลฯ รู้ธรรมด้วยใจ ย่อมเข้าไปพิจารณาธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส ย่อมเข้าไปพิจารณาธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส ย่อมเข้าไปพิจารณาธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา”* ด้วยประการดังพรรณนามานี้ เวทนาจึงมี ๑๘ อย่าง. อีกประการหนึ่ง เวทนามี ๓๖ อย่างนี้ คือ เกหสิตโสมนัส (โสมนัสที่เป็นเจ้าเรือน) ๖ เกหสิตโทมนัส (โทมนัสที่เป็นเจ้าเรือน) ๖ เกหสิตอุเบกขา (อุเบกขาที่เป็นเจ้าเรือน) ๖ โสมนัสเป็นต้นที่อาศัยเนกขัมมะ ก็มีเหมือนกัน. เวทนามีถึง ๑๐๘ คือ เวทนาในอดีต ๓๖ ในอนาคต ๓๖ ในปัจจุบัน ๓๖. ในอธิการแห่งเวทนานี้ พึงทราบความที่เวทนามี ๒ อย่างเป็นต้น ดังพรรณนามานี้แล.

ปกิณกกถา จบ

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า ผู้มีจิตตั้งมั่น (สมาธิโต) ความว่า เป็นผู้ที่มีจิตตั้งมั่นด้วยสมาธิ แยกประเภทเป็นอุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ. ด้วยคำว่า ผู้มีจิตตั้งมั่น นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงการประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งสมณภavana. คำว่า ผู้รู้ทั่ว (สัมปชาโน) ความว่า รู้ชัดอยู่โดยชอบ ด้วยสัมปชัญญะ ๔ ประการ มีสาดตกสัมปชัญญะเป็นต้น. ด้วยคำว่า ผู้รู้ทั่ว นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงการประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งวิปัสสนา. คำว่า มีสติ (สโต) ความว่า เป็นผู้ตั้งสติ. ด้วยคำว่า มีสติ นั้น ธรรมทั้งหลายย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภavana โดยนัยแห่งสมถะและวิปัสสนา. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงความเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยวิปัสสนานุโยคนั้น. คำว่า ย่อมรู้ชัดซึ่งเวทนา (เวทนา จ ปชานาติ) ความว่า พุทธสาวกเมื่อกำหนดรู้ด้วยปริญญา ๓ ในส่วนเบื้องต้น โดยจำแนกตามความเป็นจริงว่า เวทนาเหล่านี้ เวทนามีเท่านั้น ดังนี้ และโดยลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นว่า เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ดังนี้แล้ว เจริญวิปัสสนา ย่อมรู้ชัดด้วยการแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ ด้วยอริยมรรค. ชื่อว่า เหตุเกิดแห่งเวทนา (เวทนานนฺจ สมฺภว) ได้แก่ สมุทฺยสัจ. ชื่อว่า ธรรมเป็นที่ดับแห่งเวทนา (ยตฺถ เจตา นิรุชฺฌนฺติ) ความว่า ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น เวทนาย่อมดับไปในที่ใด ที่นั้นเป็นนิโรธสัจ. คำว่า ให้ถึงความสิ้นไป (ชยคามินํ) เชื่อมความว่า รู้อริยมรรคที่เป็นเหตุให้ถึงความสิ้นไปแห่งเวทนาด้วย. คำว่า เพราะความสิ้นไปแห่งเวทนาทั้งหลาย (เวทนานํ ชยา) ความว่า เพราะดับโดยไม่เกิดขึ้นแห่งเวทนาทั้งหลาย ด้วยอริยมรรคที่แทงตลอดสัจจะทั้ง ๔ ดังนี้. ชื่อว่า หายนิวาสแล้ว ดับรอบแล้ว (นิจฺฉาโต ปรินิพฺพุโต) ความว่า หมดัตถนา คือ ละดับได้ เป็นผู้ปรินิพพานแล้ว ด้วยกิเลสปรินิพพาน และขันธปรินิพพาน.

๔. ทุติยเวทนาสูตร ว่าด้วยเวทนา ๓ ประการ

[๒๓๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน คือ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ อทุกขมสุขเวทนา ๑. ภิกษุทั้งหลาย พึงเห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์ พึงเห็นทุกขเวทนาโดยความเป็นอทุกข์ พึงเห็นอทุกขมสุขเวทนาโดยความเป็นของไม่เที่ยง. ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อใดแล ภิกษุเห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์ เห็นทุกขเวทนาโดยความเป็นอทุกข์ เห็นอทุกขมสุขเวทนาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เมื่อนั้น ภิกษุนั้นรากล่าวว่า เป็นอริยะผู้เห็นโดยชอบ ตัดตัณหาขาดแล้ว เพิกขังโยชน์แล้ว ได้กระทำแล้วซึ่งที่สุดแห่งทุกข์ เพราะการละมานะโดยชอบ. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุใดได้เห็นสุขโดยความเป็นทุกข์ ได้เห็น
ทุกข์โดยความเป็นอทุกข์ ได้เห็นอทุกขมสุขอันละเอียด
โดยความเป็นของไม่เที่ยง ภิกษุนั้นแลเป็นผู้เห็นโดย
ชอบ ย่อมหลุดพ้นในเวทนานั้น ภิกษุนั้นแลอยู่จบ
อภิญญา ระงับแล้ว ก้าวล่วงโยคะได้แล้ว ชื่อว่า เป็น
มุนี

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาทุติยเวทนาสูตร

ฟังทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

ชื่อว่า ฟังเห็น ... โดยความเป็นทุกข (ทุกขโต ทฎฐพพา)

ความว่า สุขเวทนา ฟังเห็นด้วยญาณจักขุว่า เป็นทุกข ด้วยอำนาจแห่ง
วิปริณามทุกข. ชื่อว่า ฟังเห็น ... โดยความเป็นลукสร (สลุโต ทฎฐพพา)
ความว่า ทุกขเวทนา ฟังเห็นว่า เป็นเหมือนลукสร เพราะความเป็น
ทุกขทุกข (เป็นทุกขเพราะทนอยู่ไม่ได้) เพราะอรรถว่านำออกไปได้ยาก
เพราะอรรถว่าทึบแหว่ง เพราะอรรถว่าบีบคั้นในภายใน. คำว่า โดยความ
เป็นของไม่เที่ยง (อนิจฺจโต) ความว่า อทุกขมสุขเวทนา ฟังเห็นว่า
ไม่เที่ยง เพราะมีแล้วกลับไม่มี เพราะมีการเกิดขึ้นแล้วเสื่อมไปในที่สุด
เพราะเป็นของชั่วคราว และเพราะเป็นของขัดแย้งกับความเที่ยง.

ก็ในเรื่องเวทนานี้ ถึงเวทนาทั้งหมด ต้องเห็นโดยความเป็นของ
ไม่เที่ยงก็จริง. แต่เพราะพระศาสดาเมื่อจะทรงแสดงเนื้อความนี้ว่า “การ
เห็นทุกขเป็นเครื่องหมายแห่งวิราคะ เป็นความยินดียิ่งกว่าการเห็นความ
ไม่เที่ยง” จึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย สุขเวทนา ฟังเห็นโดยความเป็น
ทุกข ทุกขเวทนา ฟังเห็นโดยความเป็นเหมือนลукสร.” อีกอย่างหนึ่ง
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำนี้ไว้อย่างนั้น เพื่อจะให้เกิดความเบื่อหน่ายใน
สังขารทั้งหลาย ที่ปุถุชนยึดมั่นว่าเป็นสุข. ด้วยคำว่า โดยความเป็นทุกข
นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงความที่สุขเวทนานั้นว่าเป็นทุกข เพราะ
เป็นทุกขประจำสังขาร. เพราะเหตุที่ความสุขเป็นวิปริณามทุกข โดย
พระบาลีว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ครั้นตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย สุขเวทนาต้องเห็นโดยความเป็นทุกข” ดังนี้
แล้ว เพราะเหตุที่ทุกขเวทนาเป็นทุกขทุกข (ทุกขเพราะทนอยู่ไม่ได้) สำหรับ
ชนทั้งหลายผู้คิดอยู่ว่า แม้ความสุขยังเป็นถึงเช่นนี้ ความทุกขจะถึง
ขนาดไหนเล่า ดังนี้แล้ว จึงตรัสว่า “ทุกขเวทนา ต้องเห็นโดยเป็น

เหมือนนลฺกศร." แต่เมื่อจะทรงแสดงว่า เวทนานอกนี้เป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์นั่นเอง จึงได้ตรัสว่า "อทุกขมสุขเวทนา ต้องเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ดังนี้

อนึ่ง บรรดาคำเหล่านั้น ด้วยคำนี้ว่า สุขเวทนาต้องเห็นโดยความเป็นทุกข์ ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงอุบายสำหรับถอนราคะ. เพราะว่า ราคานุสัย นอนเนื่องอยู่ (ในสันดาน) เพราะสุขเวทนา. ด้วยคำนี้ว่า ทุกขเวทนา ต้องเห็นโดยเป็นเหมือนนลฺกศร ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอุบายสำหรับถอนโทสะ. เพราะว่า ปฏิฆานุสัย นอนเนื่องอยู่ (ในสันดาน) เพราะทุกขเวทนา. ด้วยคำนี้ว่า อทุกขมสุขเวทนา ต้องเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอุบายสำหรับถอนโมหะ. เพราะว่า อวิชชานุสัย นอนเนื่องอยู่ (ในสันดาน) เพราะอทุกขมสุขเวทนา.

ท่านองเดียวกันนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงการละสังกิเลส คือ ตัณหา ด้วยพระพุทฺธพจน์ข้อแรก เพราะสังกิเลสคือ ตัณหานั้นเป็นเหตุให้พอใจในสุข. ทรงแสดงการละสังกิเลสคือ ทุจฺจิต ด้วยพระพุทฺธพจน์ข้อที่ ๒. เพราะว่า สัตว์ทั้งหลายไม่รู้จักทุกข์ตามความเป็นจริง จึงประพฤติดุจฺจิตเพื่อแก้ทุกข์นั้น. ทรงแสดงการละสังกิเลสคือ ทิณฺฐิ ด้วยพระพุทฺธพจน์ข้อที่ ๓ เพราะผู้ที่เห็นอทุกขมสุข โดยความเป็นของไม่เที่ยงอยู่ จะไม่มีสังกิเลสคือ ทิณฺฐิ. อนึ่ง ทรงแสดงอทุกขมสุขเวทนา ว่าเป็นเครื่องหมายแห่งอวิชา เพราะความที่สังกิเลสคือ ทิณฺฐิ เป็นเครื่องหมายแห่งอวิชา. อีกอย่างหนึ่ง ด้วยพระพุทฺธพจน์ข้อแรก ทรงแสดงถึงการกำหนดรู้วิปริณามทุกข์. ด้วยข้อที่ ๒ ทรงแสดงถึงการกำหนดรู้ทุกขทุกข์. ด้วยข้อที่ ๓ ทรงแสดงถึงการกำหนดรู้สังขารทุกข์. อีกอย่างหนึ่ง ด้วยพระพุทฺธพจน์ข้อแรก ทรงแสดงถึงการกำหนดรู้อฏฐารมณ. ด้วยพระพุทฺธพจน์ข้อที่ ๒ ทรงแสดงถึงการกำหนดรู้อนิฏฐารมณ. ด้วยพระพุทฺธพจน์ข้อที่ ๓ ทรงแสดงถึงการกำหนดรู้ด้วยมัชฌมัตถารมณ. เพราะ

ว่า เมื่อคลายกำหนดธรรมารมณฺ์เหล่านั้นแล้ว แม้อารมณฺ์ทั้งหลาย ก็
เป็นอันคลายไปด้วย พึงทราบดังพรรณนามานี้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า การหลุดพ้นโดยไม่มีที่ตั้ง ด้วย
ทุกขานุปัสสนา เป็นอันทรงแสดงแล้ว ด้วยการกำหนดการละราคะเป็น
ข้อแรก. การหลุดพ้นโดยไม่มีนิมิต ด้วยอนิจจานุปัสสนา เป็นอันทรง
แสดงแล้ว ด้วยการกำหนดการละโทสะเป็นข้อที่ ๒. การหลุดพ้นโดย
เป็นของว่างเปล่า ด้วยอนัตตานุปัสสนา เป็นอันทรงแสดงแล้ว ด้วย
การกำหนดการละโมหะเป็นข้อที่ ๓.

คำว่า ยโต เท่ากับ ยทา หรือ ยสฺมา (แปลว่า เมื่อใดหรือ
เพราะเหตุใด). คำว่า เป็นอริยะ (อริโย) ความว่า เป็นผู้อยู่ไกลจาก
กิเลสทั้งหลาย คือ เป็นผู้บริสุทธิ์. คำว่า ผู้เห็นโดยชอบ (สมมุตฺตโส)
ความว่า มีปกติเห็นเวทนาทั้งหมด หรือสัจจะทั้ง ๔ ไม่ผิดพลาดไป.
คำว่า ตัตตณฺหาชาตแล้ว (อจฺเจจฺฉิ ตณฺห์) ความว่า ตัตตณฺหาอันมี
เวทนาเป็นราก ด้วยมรรคเบื่องปลาย คือ ตัดขาดโดยไม่เหลือ. คำว่า
เพิกสํโยชนํแล้ว (วิวตฺตยิ สํโยชนํ) ความว่า พริกสํโยชน ๑๐ อย่าง
ออกไปแล้ว คือ ทำให้ไม่มีมูล. คำว่า โดยชอบ (สมฺมา) ได้แก่ โดย
เหตุ คือ โดยการณฺ์ คำว่า เพราะการละมานะ (มานาภิสมฺยา) ความ
ว่า เพราะละมานะได้ด้วยการเห็น หรือเพราะละมานะด้วยการปราบ.
อธิบายว่า อรหัตมรรคเห็นมานะ ด้วยอำนาจแห่งกิจ นี่เป็นการละ
มานะด้วยการเห็นมานะนั้น. ส่วนมานะที่เป็นข้าศึก ก็ย่อมถูกอริยมรรค
นั้นละได้ก่อนนั้นทีียว เหมือนชีวิตพวกสัตว์ผู้ถูกเห็นแล้ว ละไปด้วยพิษ
ที่เห็น ฉะนั้น. นี่เป็นการละมานะด้วยปหานนั้น. ข้อว่า ได้กระทำแล้ว
ซึ่งที่สุดแห่งทุกข์ (อนฺตมกาสึ ทุกฺขสฺส) ความว่า พระอริยสาวกได้ทำที่สุด
กล่าวคือเจือณ ได้แก่ที่สุดสายปลายทางแห่งวัฏฏทุกข์ทั้งหมด เพราะความที่
แห่งมานะ อันพระอริยะเห็นแล้วและละได้แล้วด้วยอรหัตมรรค ด้วยประการ
ฉะนี้. มีอธิบายว่า ได้กระทำทุกข์ให้เหลือไว้เพียงร่างกายในชาติสุดท้าย.

ในคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า โค (โย) ได้แก่ พระอริยสาวกโค. คำว่า อหุทา ได้แก่ ได้เห็นแล้ว. อธิบายว่า เห็น สุขเวทนาโดยเป็นทุกข์. แท้จริง สุขเวทนาเป็นเสมือนโภชนะที่เจือด้วย ยาพิษ ในเวลาบริโภคจะให้ความอร่อย ในเวลาเปลี่ยนแปลงไป ย่อม เป็นทุกข์อย่างเดียว. ข้อว่า ได้เห็นทุกข์โดยความเป็นลูกศร (ทุกขมพฺพทฺธิ สลฺลโค) ความว่า ทุกขเวทนาเมื่อเกิดขึ้นก็ดี ถึงฐิติขณะ (ดำรงอยู่) ก็ดี แตกดับไปก็ดี ย่อมเบียดเบียนทั้งนั้น เหมือนลูกศรกำลังเสียบเข้าศีรษะ ก็ดี หยุดอยู่ก็ดี กำลังถอนออกก็ดี ย่อมให้เกิดความเจ็บปวดทั้งนั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "เห็นทุกข์นั้นโดยเป็นลูกศร." ข้อว่า ได้เห็น ... นั้นโดยความเป็นของไม่เที่ยง (อหุทฺทฺธิ นํ อนิจฺจโค) ความว่า เห็นอทุกขมสุขเวทนานั้น แม้ที่เกิดขึ้นละเอียดกว่า เพราะ เป็นภาวะที่ละเอียดกว่าสุขและทุกข์ โดยความไม่เที่ยง เพราะมีความไม่ เที่ยงเป็นที่สุด.

ข้อว่า ภิกษุ นั้นแล เป็นผู้เห็นโดยชอบ (สเว สมฺมทฺทสฺส) ความว่า พระอริยสาวกนั่นเอง มีปกติเห็นเวทนาทั้ง ๓ โดยเป็นทุกข์ เป็นตัน โดยถูกต้องต้องแท้. คำว่า ยโค ก็เท่ากับ ยสฺมา (แปลว่า เพราะเหตุใด). คำว่า ใน ... นั้น (คตฺถ) ได้แก่ ในเวทนา. คำว่า ย่อม หลุดพ้น (วิมฺลฺลจฺจติ) ความว่า ย่อมหลุดพ้น ด้วยสามารถแห่งสมุจเฉท- วิมุตติ. มีคำอธิบายดังนี้ เพราะเหตุที่ท่านเห็นสุขเป็นตัน โดยความ เป็นทุกข์เป็นตัน ฉะนั้น ท่านจึงหลุดพ้นในเวทนานั้น ด้วยสามารถ แห่งการตัดขาด เพราะละฉันทราคะที่เนื่องด้วยเวทนานั้น. ด้วยว่า เมื่อ กล่าวถึง ยํ คัพฺปํ ก็ควรนำเอา ตํ คัพฺปํ มากล่าวไว้ด้วย.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สํรวม (ยโค) ความว่า สํรวมแล้ว คือ มีตนอันระว่างแล้ว ด้วยกาย วาจา และใจ. อีกอย่างหนึ่ง พระอริย- สาวก ข้อว่า ยโค เพราะพยายาม คือ เริ่มตั้งความเพียร. อธิบายว่า สืบต่อกันไป. คำว่า อยู่จบอภิญญา (อภิญญาไวสีโค) ความว่า เสร็จ

สิ้นแล้ว คือ ทำกิจเสร็จแล้ว ด้วยอภิญญา ๖ เพราะเจริญกรรมฐาน มีสัจจะ ๔ เป็นอารมณ์ โดยมีเวทนาเป็นหลัก. คำว่า ระวังแล้ว (สนฺโต) ได้แก่ ผู้สงบแล้ว ด้วยการสงบกิเลสมีรากะเป็นต้น. คำว่า ก้าวล่วง โยคะได้แล้ว (โยคาคีโต) ความว่า พระโยคาวจรผู้ก้าวล่วงโยคะทั้ง ๔ อย่าง มีกามโยคะเป็นต้น. ชื่อว่า มุนี เพราะรู้ประโยชน์กัฏฐทั้ง ๒ อย่าง.

อรรถกถาสูตรที่ ๔ จบ

๕. ปฐมเอสนาสูตร ว่าด้วยการแสวงหา ๓ ประการ

[๒๓๒] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย การแสวงหา ๓ ประการนี้ ๓ ประการ เป็นไฉน คือ การแสวงหากาม ๑ การแสวงหาภพ ๑ การแสวงหา พรหมจรรย์ ๑. ภิกษุทั้งหลาย การแสวงหา ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สาวกของพระพุทธเจ้า ผู้มีจิตตั้งมั่น ผู้รู้ทั่ว มี
สติ ป้อมรู้ชัดซึ่งการแสวงหาทั้งหลาย เหตุเกิดแห่ง
การแสวงหาทั้งหลาย รู้ชัดซึ่งธรรมเป็นที่ดับแห่งการ
แสวงหาทั้งหลาย และมรรคอันให้ถึงความสิ้นไปแห่ง
การแสวงหาทั้งหลาย ภิกษุหายหิวแล้ว ดับรอบแล้ว
เพราะความสิ้นไปแห่งการแสวงหาทั้งหลาย.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้
ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ปฐมเอสนาสูตร ที่ ๕ จบ

อรรถกถापฐมเอสนาสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๕ ดังต่อไปนี้.

การแสวงหา คือ การเสาะหา ได้แก่ การค้นหา ชื่อว่า เอสนา.
เพื่อจะทรงแสดงการแสวงหาเหล่านั้น โดยจำแนกออกไป จึงตรัสคำมี
อาทิว่า การแสวงหากาม (กาเมสนา).

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า การแสวงหากาม (กาเมสนา) คือ
การแสวงหากามหรือการแสวงหากล่าวคือกาม ชื่อว่า กาเมสนา. สมดัง
คำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

“บรรดาการแสวงหาเหล่านั้น การแสวงหากาม เป็นโฉน คือ
ความพอใจในกาม ความกำหนัดในกาม ความเพลิดเพลินในกาม ความ
สันทนาในกาม ความกระวนกระวายในกาม ความสยบในกาม การ
หยั่งลงสู่กาม ในกามทั้งหลาย นี้เราตถาคตรู้เรียกว่า กาเมสนา.” เพราะ
ฉะนั้น กามราคะ พึงทราบว่า เป็นกาเมสนา. แม้ในการแสวงหาภพ
ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า

“บรรดาการแสวงหาเหล่านั้น การแสวงหาภพ เป็นโฉน คือ
ความพอใจในภพ ฯลฯ การหยั่งลงสู่ภพ ในภพทั้งหลาย อันใด นี้เรา
ตถาคตรู้เรียกว่า ภเวสนา.” เพราะฉะนั้น ความกำหนัดในการแสวงหา
คือ ความปรารถนารูปภพและอรูปภพ พึงทราบว่า เป็นการแสวงหาภพ.

การแสวงหาพรหมจรรย์ ชื่อว่า พรหมจริเยสนา. เหมือนอย่างที่เรา
ตรัสไว้ว่า บรรดาการแสวงหาเหล่านั้น การแสวงหาพรหมจรรย์ เป็น
โณน ทิฏฐิ ทิฏฐิคตะ รกษัคือทิฏฐิ กัณดารคือทิฏฐิ เสียนหนามคือ
ทิฏฐิ ความดันรนคือทิฏฐิ สังโยชนคือทิฏฐิ การถือเอา การรับ การ
ยึดมั่น การอุปคล่า ทางที่ผิด ครรลองที่ผิด ความเห็นผิด ลัทธิ
การยึดถือการแสวงหาที่ผิด ชนิดนี้ใด ว่า ๑. โลกเที่ยง ๒. โลกไม่เที่ยง
๓. โลกมีที่สุด ๔. โลกไม่มีที่สุด ๕. ชีพก็อันนั้น สรรพก็อันนั้น
๖. ชีพเป็นอย่างหนึ่ง สรรพเป็นอย่างหนึ่ง ๗. สัตว์หลังจากตายแล้วยังมี
๘. สัตว์หลังจากตายแล้ว ไม่มี ๙. สัตว์หลังจากตายแล้วมีบ้าง ไม่มีบ้าง
๑๐. สัตว์หลังจากตายแล้ว มีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่ นี่เราคาดคะเนเรียกว่า
การแสวงหาพรหมจรรย์."

เพราะฉะนั้น การแสวงหาพรหมจรรย์ที่สมมติกันว่า เป็นทิฏฐิ
พึงทราบว่า ได้แก่การแสวงหาทิฏฐิพรหมจรรย์. ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น เป็น
อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงรายละเอียดและทิฏฐิ ว่าเป็นการแสวงหา.

ก็ไม่ใช่เพียงรายละเอียดที่ทรงแสดงว่าเป็นการ
แสวงหา. แม้กรรมที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกันกับรายละเอียดนั้น ก็เป็นอัน
ทรงแสดงว่า เป็นเอสนา แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า

"บรรดาการแสวงหาเหล่านั้น การแสวงหา เป็นโณน คือ
กามราคะ (และ) กายกรรม วชิกรรม มโนกรรมที่เป็นอกุศล ตั้งอยู่
ในที่อันเดียวกันกับกามราคะนั้น นี่เราคาดคะเนเรียกว่า การแสวงหา. บรรดา
การแสวงหาเหล่านั้น การแสวงหาภพ เป็นโณน คือ ภวราคะ (และ)
กายกรรม วชิกรรม มโนกรรม ที่เป็นอกุศล ตั้งอยู่ในที่อันเดียวกัน
กับภวราคะนั้น นี่เราคาดคะเนเรียกว่า การแสวงหาภพ. บรรดาการ
แสวงหาเหล่านั้น การแสวงหาพรหมจรรย์ เป็นโณน คือ อันตคาทิก-
ทิฏฐิ (และ) กายกรรม วชิกรรม มโนกรรมที่เป็นอกุศล ตั้งอยู่ในที่
อันเดียวกันกับอันตคาทิกทิฏฐินั้น นี่เราคาดคะเนเรียกว่า การแสวงหา

พรหมจรรย์ พึงทราบการแสวงหา ๓ เหล่านั้น ดังพรรณนามานี้.

ในคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้. ธรรมทั้งหลายที่มีวิชา เป็นต้น และตัณหา ที่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นแห่งการแสวงหา ชื่อว่า เหตุเกิด ในคำว่า สมภว นี้ อธิบายว่า ได้แก่ สมุทัย. ชื่อว่า เป็นที่ตั้งแห่งการแสวงหา (ยตุถ เจตา นิรุชฌนติ) ความว่า การแสวงหา พรหมจรรย์ ย่อมดับไปด้วยปฐมมรรค การแสวงหากาม ย่อมดับไปด้วยอนาคามิมรรค การแสวงหาภพ ย่อมดับไปด้วยอรหัตมรรค พึงทราบตามที่พรรณนามานี้. บทที่เลื่อมมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

อรรถกถาสูตที่ ๕ จบ

๖. ทุตติยเอสนาสูตร ว่าด้วยที่ตั้งแห่งทิฏฐิ

[๒๓๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย การแสวงหา ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน คือ การแสวงหากาม ๑ การแสวงหาภพ ๑ การแสวงหาพรหมจรรย์ ๑. ภิกษุทั้งหลาย การแสวงหา ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

การแสวงหากาม การแสวงหาภพ กับการแสวงหา
พรหมจรรย์ การยึดมั่นว่าจริงดังนี้ เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ
เป็นที่เกิดขึ้น การแสวงหาทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่ง
ทิฏฐิ พระอรหันต์ ผู้ไม่ยินดีแล้วด้วยความยินดีทั้งปวง
ผู้หลุดพ้นในเพราะธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา สละคืนเสีย

แล้ว ถอนขึ้นได้แล้ว ภิกษุเป็นผู้ไม่มีความหวัง ไม่มีความสงสัย เพราะความสิ้นไปแห่งการแสวงหาทั้งหลาย.

เนื้อความเมื่อนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ทุติยเอสนาสูตร ที่ ๖ จบ

อรรถกถาทุติยเอสนาสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๖ ดังต่อไปนี้.

ชื่อว่า กัมมการแสวงหาพรหมจรรย์ (พฺรหฺมจฺริเยสนา สห) ความว่า พร้อมกับการแสวงหาพรหมจรรย์. ศัพท์ว่า พฺรหฺมจฺริเยสนา นี้ เป็นศัพท์นิเทศด้วยการลบวิภัตติออก. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า พฺรหฺมจฺริเยสนา นี้ เป็นปฐมวิภัตติ (แต่) ลงในอรรถแห่งตติยวิภัตติ. มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ กามเมสนา ภเวสนา รวมกับพฺรหฺมจฺริเยสนา จึงเป็นเอสนา ๓ อย่าง. ในบรรดาเอสนาเหล่านั้น เพื่อจะทรงแสดงพฺรหฺมจฺริเยสนา โดยสรุป พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำนี้ไว้ว่า ภฯ ยึดมั่นว่าจริงดังนี้ เป็นที่ตั้งแห่งทิวฏฐิที่เกิดขึ้น ดังนี้.

คำนั้นมีอธิบายดังนี้ การยึดมั่นว่า สิ่งนี้เป็นจริงอย่างนี้ ด้วยประการอย่างนี้ ชื่อว่า การยึดมั่นว่าจริง ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอาการคือความเป็นไปแห่งทิวฏฐิไว้ว่า “สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเป็นโมฆะ.” ทิวฏฐินั้นแหละ ชื่อว่า เป็นที่ตั้งแห่งทิวฏฐิ เพราะเป็นเหตุแห่งอนัตตะทุกอย่าง. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตกถาว่าโทษที่จะพึงดำหนว่ามีมิจฉาทิวฏฐิเป็นอย่างยิ่ง* ดังนี้ และมีคำอธิบายว่า มิจฉาทิวฏฐิเหล่านั้นแหละ ทั้งที่เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ทั้งเป็น

* อจฺ เอก. ๒๐/๑๔๓/๔๔.

ที่เกิดขึ้น โดยเป็นที่เกิดแห่งกิเลส ฌโลภะเป็นต้น ทิฏฐิทั้งหลายที่ยึดมั่นผิด ๆ ว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเป็นโมฆะ ดังนี้ เป็นทั้งเหตุแห่งอนัตตตะทุกอย่าง เป็นทั้งเหตุแห่งการก่อทุกข์คือกิเลส จึงชื่อว่า การแสวงหาพรหมจรรย์. ด้วยคำแห่งพระศาสดาว่า การยึดมั่นว่าจริงดังนี้ เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ เป็นที่เกิดขึ้น นี้ พึงทราบว่า เป็นอันพระองค์ทรงแสดงการแสวงหาพรหมจรรย์ไว้แล้ว โดยอาการแห่งการประพฤติ และโดยความสำเร็จ.

คำว่า ผู้ไม่ยินดีแล้วด้วยความยินดีทั้งปวง (สพฺพราควิรตฺตสฺส) ความว่า ผู้คลายความกำหนัดจากกามราคะและภวราคะทั้งหลายทั้งปวง. แต่นั้นไป พระอรหันต์จึงชื่อว่า ผู้หลุดพ้น ในเพราะธรรมเป็นที่สันต์ตนหา เพราะน้อมไปในพระนิพพาน กล่าวคือธรรมเป็นที่สันไปแห่งตนหา. ชื่อว่า การแสวงหาทั้งหลาย ... พระอรหันต์สละคืนแล้ว (เอสนา ปฏิณิสฺสฺสุตา) ความว่า กามเมสนาและภวเมสนา เป็นอันท่านสลัดออกแล้ว คือ สละแล้วโดยประการทั้งปวง. ชื่อว่า อันเป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ พระอรหันต์ถอนขึ้นแล้ว (ทิฏฺฐิจฺจุจฺจนา สมฺมุตฺตา) ความว่า เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ กล่าวคือพรหมจริเยสนา และถูกถอนขึ้นด้วยปฐมมรรคนั้นเอง. คำว่า เพราะความสันไปแห่งการแสวงหาทั้งหลาย (เอสนานํ ขยา) ความว่า เพราะสันไป คือ เพราะดับไป โดยไม่เกิดขึ้น แห่งการแสวงหาทั้ง ๓ อย่างเหล่านี้. ตรัสเรียกว่า ภิกขุ เพราะทำลายกิเลสได้แล้ว ตรัสเรียกว่า นิราโธ เพราะไม่มีความหวัง โดยประการทั้งปวง และตรัสเรียกว่า อภังกธี เพราะละการกล่าวถ้อยคำว่าอย่างไร ด้วยความสงสัยที่เป็นทิฏฐิได้แล้ว.

๗. ปฐมอาสวสูตร ว่าด้วยอาสวะ ๓ ประการ

[๒๓๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อาสวะ ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน คือ กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ อวิชชาสวะ ๑. ภิกษุทั้งหลาย อาสวะ ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สาวกของพระพุทธเจ้า ผู้มีจิตตั้งมั่น ผู้รู้ทั่ว มีสติ ย่อมรู้ชัดซึ่งอาสวะทั้งหลาย เหตุเกิดแห่งอาสวะทั้งหลาย รู้ชัดซึ่งธรรมเป็นที่ดับแห่งอาสวะทั้งหลาย และมรรคอันให้ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ภิกษุหายหิวแล้ว ดับรอบแล้ว เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ปฐมอาสวสูตร ที่ ๗ จบ

อรรถกถापฐมอาสวสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๗ ดังต่อไปนี้.

อาสวะในกามทั้งหลาย ชื่อว่า กามาสวะ อีกอย่างหนึ่ง อาสวะกล่าวคือกาม ชื่อว่า กามาสวะ แต่โดยเนื้อความ กามราคะ และ

ความยินดียิ่งในรูปเป็นต้น ชื่อว่า กามาสวะ. ฉันทราคะ ในรูปภพและ
 อรูปภพ ความใคร่ในฉาน รากะอันสพรกตด้วยสัสสตทิฏฐิ และ
 ความปรารถนาในภพ ชื่อว่า ภวาสวะ. อวิชชานั้นแหละชื่อว่า อวิชชาสวะ.

ในชื่อว่า เหตุเกิดแห่งอาสวะทั้งหลาย (อาสวานนฺจ สมฺภว) นี้
 อโยนิโสมนสิการและกิเลสทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ชื่อว่า เป็นเหตุเกิด
 แห่งอาสวะทั้งหลาย. สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้ง
 หลาย อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมบังเกิดขึ้น ด้วยว่า อาสวะ
 ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญขึ้นด้วย เพราะการกระทำในใจโดยไม่แยบคาย”
 และว่า “ภิกษุทั้งหลาย อวิชชาเป็นหัวหน้าแห่งการถึงพร้อมแห่งอกุศล
 ธรรม อหิริกะและอโนตตปปะเป็นไปตาม.” ชื่อว่า และมรรคอันให้ซึ่ง
 ความสิ้นไป (มคฺคณฺจ ขยคามินิ) ความว่า ซึ่งอริยมรรคอันเป็นเหตุ
 ให้ถึงธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะด้วย. บรรดาอาสวะเหล่านั้น กามาสวะ
 จะละได้ด้วยอนาคามีมรรค ภวาสวะและอวิชชาสวะ จะละได้ด้วย
 อรหัตมรรค. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า แม้กามาสวะ ก็ถูกมรรค
 เบื้องปลายฆ่า เหมือนกามุปาทาน บทที่เลือนมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

อรรถกถาสูตที่ ๗ จบ

๘. ทุติยอาสวสูตร

ว่าด้วยผู้สิ้นอาสวะ ย่อมชนะมารพร้อมทั้งพาหนะ

[๒๓๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อาสวะ ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน คือ กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ อวิชชาสวะ ๑. ภิกษุทั้งหลาย อาสวะ ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุใดมีกามาสวะสิ้นไปแล้ว สාරอกวิชชาออก
ได้แล้ว และมีภวาสวะหมดสิ้นแล้ว ภิกษุนั้นพ้นวิเศษ
แล้ว หาอุปรมิได้ ชนะมารพร้อมด้วยพาหนะแล้ว
ย่อมทรงไว้ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุด.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ทุติยอาสวสูตร ที่ ๘ จบ

ในสูตรที่ ๘ ไม่มีข้อความที่ไม่เคยมีมาก่อน.

๙. ตัณหาสูตร

ว่าด้วยตัณหา ๓ ประการ

[๒๓๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ตัณหา ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน คือ กามตัณหา ๑ ภวตัณหา ๑ วิภวตัณหา ๑. ภิกษุทั้งหลาย ตัณหา ๓ ประการนั้นแล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนทั้งหลาย ประกอบแล้วด้วยโยคะคือตัณหา
มิจิตยินดีแล้วในภavn้อยและภavnใหญ่ ชนเหล่านั้น
ประกอบแล้วด้วยโยคะ คือปวงแห่งมาร เป็นผู้ไม่มี
ความเกษมจากโยคะ สัตว์ทั้งหลายผู้ถึงชาติและมรณะ
ย่อมไปสู่สงสาร ส่วนสัตว์เหล่าใดละตัณหาได้ขาด
ปราศจากตัณหาในภavn้อยและภavnใหญ่ ถึงแล้วซึ่งความ
สิ้นไปแห่งอาสวะ สัตว์เหล่านั้นแล ถึงฝั่งแล้วในโลก.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ตัณหาสูตร ที่ ๙ จบ

อรรถกถาคันทาสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

กิลีสชาติ ชื่อว่า คันทา เพราะอรรถว่าทะยานอยาก. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า คันทา เพราะปรารถนาต่ออารมณ์มีรูปเป็นต้น. บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงแยกคันทานั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า กามคันทา ดังนี้.

บรรดาคันทาทั้ง ๓ นั้น ราคะที่ประกอบไปด้วยเบญจกามคุณ ชื่อว่า กามคันทา. ฉันทราคะในรูปภาพและอรูปรภาพ ความใคร่ในฉันทราคะที่สหระคตด้วยสัสสตทิฏฐิ และความปรารถนาด้วยอำนาจแห่งภวราคะ ชื่อว่า ภวคันทา. ราคะที่สหระคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ ชื่อว่า วิภวคันทา. อีกอย่างหนึ่ง คันทาที่เหลือแม่ทั้งหมด เว้นคันทา ๒ อย่างข้างหลัง ชื่อว่า กามคันทาทั้งนั้น.

สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ในคันทาเหล่านั้น ภวคันทา เป็นไฉน คือ ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความกำหนัดกล้า แห่งจิตอันสหระคตด้วยสัสสตทิฏฐิ นี้ เราตถาคตเรียกว่า ภวคันทา. ในคันทาเหล่านั้น วิภวคันทาเป็นไฉน คือ ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความกำหนัดกล้า แห่งจิตที่สหระคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ นี้เราตถาคตเรียกว่า วิภวคันทา. คันทาที่เหลือเรียกว่า กามคันทา."* ก็คันทาทั้ง ๓ เหล่านี้ แยกแต่ละอย่างออกเป็น ๖ โดยประเภทอารมณ์ คือ รูปคันทา ฯลฯ ธรรมคันทา จึงเป็นคันทา ๑๘ อย่าง. คันทาเหล่านั้น รวมเป็น ๓๖ คือ คันทาในรูปภายในเป็นต้น ๑๘ คันทาในรูปภายนอกเป็นต้น ๑๘. ดังนั้น จึงรวมเป็นคันทา ๑๐๘ โดยแยกเป็นอดีต ๓๖ อนาคต ๓๖ ปัจจุบัน ๓๖. (แต่) คันทานั้น เมื่อทำการสงเคราะห์อีก จัดโดยไม่เกี่ยวกับการแยกประเภทตามกาล (ทั้ง ๓) ก็มี ๓๖ เท่านั้นเอง. เมื่อไม่ทำการจำแนกรูป (คันทา) เป็นต้น ออกเป็นภายใน ภายนอก ก็จะมี

* อภ. วิ. ๓๕/๔๓๓/๔๔๔.

๑๘ เท่านั้น เมื่อกระทำเพียงการจำแนกตามอารมณ์มีรูปเป็นต้น ก็เหลือ
๖ เท่านั้น. ตัณหาเหล่านั้น เมื่อจัดโดยไม่ทำการจำแนกไปตามอารมณ์
ก็มีเพียง ๓ เท่านั้นแล.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า ด้วยโยคะคือตัณหา
(ตณฺหาโยเคน) ความว่า ด้วยเครื่องผูกคือตัณหา ด้วยเครื่องผูกคือ
กามและด้วยเครื่องผูกคือภพ. เชื่อมความด้วยคำว่า ประกอบ (สํยुคฺคา).
อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ ถูกประกอบไว้ในภพเป็นต้น. เพราะเหตุนี้แล
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มีจิตยินดีแล้วในภavn้อยและภพใหญ่
(รตฺตจิตฺตํ ภavnํ). อธิบายว่า มีจิตชองอยู่แล้วในภavn้อยและภพ
ใหญ่. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ภโว ได้แก่ สัสสตทิฏฐิ. คำว่า อภโว
ได้แก่ อุจฺเจตทิฏฐิ. เพราะฉะนั้น ชนเหล่านั้นเป็นผู้มีจิตติดชองอยู่ใน
ภavnาวะ คือสัสสตทิฏฐิและอุจฺเจตทิฏฐิทั้งหลาย. ด้วยคำว่า ภavnาวะนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงภavnัตถาและวิภavnัตถา. ในธรรมผาสนี้
พึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงภavnัตถาอย่างเดียวไว้ ด้วย
คำนี้ว่า ด้วยโยคะคือตัณหา ดังนี้. ชื่อว่า ชนเหล่านั้นประกอบด้วย
โยคะ คือบ่วงแห่งมาร (เด โยคยฺยุตฺตา มารสฺส) ความว่า บุคคล
เหล่านั้น คือ ผู้เป็นอย่างที่ว่มานี้ ถูกประกอบแล้ว คือ ถูกผูกไว้
แล้วด้วยเครื่องผูกกล่าวคือบ่วงแห่งมาร. เพราะว่า รากะ พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าตรัสว่า “เป็นเครื่องผูกของมาร เป็นบ่วงของมาร.” สมดังที่มาร
กราบทูลว่

บ่วงนี้ใดที่มีอยู่ในใจ เทียวไปได้ในอากาศ สัญจร
ไปอยู่ เราจักผูกท่านด้วยบ่วงนั้น สมณะ ท่านจัก
ไม่พ้นทา* ดังนี้.

เหล่าสัตว์ชื่อว่า ผู้ไม่มีความเกษมจากโยคะ เพราะยังไม่ได้
บรรลุนิพพานและพระอรหัต ที่ชื่อว่เป็นแดนเกษมจากโยคะ เพราะถูก

* วิ. มก. ๔/๓๓/๔๐.

โยคะทั้ง ๔ ชัดขวาง. ชื่อว่า ชน เพราะเป็นที่เกิดกิเลสและอภิสังขารทั้งหลายติดต่อกันไป. ชื่อว่า สัตว์ เพราะติด คือ ข้องอยู่ในรูปเป็นต้น ย่อมไปสู่สงสาร กล่าวคือการเกิดขึ้นต่อ ๆ แห่งชั้นเป็นต้น ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า

ลำดับแห่งชั้น ชาติ และอายตนะทั้งหลาย เป็น
ไปอยู่ไม่ขาดสาย เรียกว่า สงสาร

คือ ย่อมไม่พ้นไปจากสงสารนั้น. เพราะเหตุไร ? เพราะประกอบด้วยเครื่องผูกคือตัณหา. สัตว์ทั้งหลาย ผู้ถึงชาติและมรณะ คือ เป็นผู้มีปกติเข้าถึงความเกิดและความตายบ่อย ๆ นั้นเอง.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงวิภูฏะด้วยคำมีประมาณเท่านั้นแล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงวิภูฏะ จึงตรัสคาถาว่า ส่วนสัตว์เหล่าใดละตัณหาได้ขาด (เย จ ตณฺหํ ปหนฺตฺวาน) ดังนี้ พระคานานั้นเข้าใจง่ายอยู่แล้ว เพราะมีนัยดังกล่าวแล้วในทนต์หลัง.

อรรถกถาสูตรที่ ๔ จบ

๑๐. มารเชยยสูตร

ว่าด้วยธรรม ๓ เครื่องก้าวล่วงบ่วงมาร

[๒๓๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการก้าวล่วงบ่วงแห่งมารแล้ว ย่อมรุ่งเรืองดุจพระอาทิตย์ ฉะนั้น ธรรม ๓ ประการเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบแล้วด้วยศีลชั้นอันเป็นของพระอเสขะ ๑ เป็นผู้ประกอบแล้วด้วยสมาธิ-

จันเธอันเป็นของพระอเสชะ ๑ เป็นผู้ประกอบแล้วด้วยปัญญาชั้นอัน
เป็นของพระอเสชะ ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบแล้วด้วยธรรม ๓
ประการนี้แล ก้าวล่วงบ่วงแห่งมารแล้ว ย่อมรุ่งเรืองดุจพระอาทิตย์ ฉะนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุใดเจริญศีลสมาธิและปัญญาดีแล้ว ภิกษุนั้น
ก้าวล่วงบ่วงแห่งมารได้แล้ว ย่อมรุ่งเรือง ดุจพระอาทิตย์
ฉะนั้น

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

มารเชยยสูตร ที่ ๑๐ จบ
วรรคที่ ๑ จบ

อรรถกถามารเชยยสูตร

สูตรที่ ๑๐ มีการเกิดขึ้นอย่างไร ? เล่ากันมาว่า วันหนึ่ง
พระบรมศาสดา มีบริษัทผู้เป็นพระเสชะเป็นส่วนมากแวดล้อมแล้ว ประทับ
นั่งตรวจดูอธบายาศัยของบริษัทเหล่านั้น เมื่อจะทรงชมเชยอเสขภูมิ จึงตรัส
พระสูตรนี้ไว้ เพื่อให้เกิดอุตสาหะในการบรรลุดุคพิเศษที่สูง ๆ ขึ้นไป.

บรรดาคำเหล่านั้น ในคำเป็นต้นว่า ก้าวล่วงแล้ว (อติกกมม)
มีความสังเขปดังต่อไปนี้. (ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓) ก้าวล่วง คือ
ล่วงเลย ได้แก่ ครอบงำ. บ่วงแห่งมาร คือ วิสัย (อารมณ์) ได้แก่
ที่ตั้งแห่งอิสริยะของมาร. ดุจพระอาทิตย์ พระอาทิตย์ที่พ้นจากความมืดมัว
มีเมฆเป็นต้น ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๓ ประการ คือ ฤทธิ์ อานุภาพ

และเดชของตน มุ่งขึ้นสู่อากาศ ย่อมรุ่งเรือง สว่างไสว แฉดแสง ช่ม
 ชับ ครอบงำ กำจัดความมืดที่อยู่ในอากาศทั้งหมด ฉนฺได ภิกษุผู้
 เป็นพระชินาสพ ก็ฉนฺนนั้นเหมือนกัน ประกอบด้วยคุณธรรม ๓ ประการ
 พ้นจากอุปกิเลสทุกอย่าง ย่อมรุ่งเรือง ครอบงำความเป็นไปแห่งธรรม
 อันเป็นไปในภูมิ ๓ กล่าวคือที่ตั้งแห่งมาร (บ่วงมาร) ฉนฺนแล.

ธรรมชื่อว่า เสขะ ในคำว่า อเสขะ (อเสกฺขะ) นี้ เพราะ
 เกิดแล้วในเพราะสิกขาทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลายชื่อว่า เสขะ
 เพราะธรรมเหล่านี้ เป็นของพระเสขะ ๗ จำพวก. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
 เสขะ เพราะกำลังศึกษาอยู่ด้วยตนเองที่เดียว โดยที่ยังศึกษาไม่สำเร็จ
 ได้แก่มรรคธรรมและผลธรรมเบื้องต่ำ ๓ อย่าง. แต่ผลธรรมอันเลิศ (อรหัต-
 ผล) ไม่เป็นเสขธรรม เพราะไม่มีศีลที่จะต้องศึกษาในเบื้องสูง เพราะ
 ฉนฺนนั้น จึงชื่อว่า อเสขะ. เพราะว่า นี่เป็นการคัดค้านในธรรมที่ยังมี
 ความสงสัยในความเป็นพระเสขะ. เพราะฉนฺนนั้น ทั้งในโลภียธรรม และ
 นิพพานธรรม พึงทราบว่า ยังไม่ควรแก่ความเป็นอเสขธรรม. เพราะว่า
 สิกขา กล่าวคือ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่พ้นแล้วจากกิเลสที่เป็น
 ปฏิปักษ์ต่อตน คือ บริสุทธฺิแล้ว ที่ควรกล่าวได้ว่า "เป็นสิกขาที่ดียิ่ง"
 เพราะไม่เข้าถึงแม้ความเป็นอารมณ์ของอุปกิเลสทั้งหลาย มีอยู่ในมรรคผลทั้ง
 ๘. เพราะเหตุฉนั้น แม้ธรรมคืออรหัตผล ก็จะเป็นธรรมเกิดขึ้นในเพราะ
 สิกขาเหล่านั้น เหมือนกับธรรมคือมรรค ๔ และผล ๓ เบื้องต่ำ ฉนฺนนั้น
 ก็เมื่อพระอรหันต์ผู้ประกอบด้วยสิกขานั้น ยังเป็นเสขะเหมือนท่านนอกนี้
 ก็จะพึงมีความสงสัยว่า ที่ชื่อว่า เสขะ เพราะอรรถว่า ธรรมเหล่านี้
 เป็นของเสขบุคคล และเพราะอรรถว่า ศีลเป็นสิกขาของท่านเหล่านี้มีอยู่
 เพราะเหตุฉนั้น เพื่อจะห้ามความสงสัยนั้นเสีย ท่านจึงกล่าวคำว่า "อเสขะ"
 ไว้ เป็นการปฏิเสธภาวะแห่งเสขบุคคลตามที่กล่าวแล้ว. เพราะว่า สิกขา
 ทั้งหมด ที่เป็นไปอยู่ในอรหัตผล จะไม่ทำกิจของการศึกษา เพราะ
 เสร็จกิจของการศึกษาแล้ว. จะเป็นไปโดยความเป็นผลของการศึกษา

อย่างเดียว. เพราะฉะนั้น สิกขาเหล่านั้น จึงไม่ควรเรียกว่า สิกขา. ทั้งผู้ที่พร้อมด้วยสิกขานั้น ก็ไม่ควรเรียกว่า เสขบุคคล. อนึ่ง ธรรมที่สัมปยุตด้วยสิกขานั้น ก็ไม่ได้มีการศึกษาเป็นปกติ. ผลธรรมอันเลิศ (อรหัตผล) ก็ไม่เป็นเสขธรรมตามความหมาย มีอาทิอย่างนี้ว่า เกิดแล้วในสิกขาทั้งหลาย. ส่วนสิกขาในผลเบื้องต่ำทั้งหลาย ยังทำกิจของการศึกษาในสกทาคามีมรรคอยู่ เพราะความเป็นอุปนิสัยของวิปัสสนาเป็นต้น เพราะฉะนั้น สิกขาทั้งหลายจึงควรเรียกว่า สิกขา และผู้ที่พร้อมเพียงด้วยสิกขานั้น ก็ควรเรียกว่า เสขบุคคล ทั้งธรรมที่สัมปยุตด้วยสิกขานั้น ก็เป็นธรรมมีการศึกษาเป็นปกติ. เสขธรรมทั้งหลาย ต้องเป็นเสขธรรมอยู่นั่นเอง ตามความหมายที่กล่าวแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง ถ้าจะมีคำห้ามว่า คำว่า เสขะ เป็นคำเรียกพระอริยะทั้งหลาย ผู้ยังไม่สำเร็จการศึกษา ดังนี้. (ส่วน) คำว่า อเสขะ เป็นคำแสดงถึงพระอริยสาวกทั้งหลายผู้สำเร็จการศึกษา. เพราะฉะนั้น โลภีย-ธรรมและนิพพานธรรม หากควรเป็นอเสขธรรมไม่. ธรรมทั้งหลายที่ถึงความเจริญ เป็นทั้งเสขธรรม เป็นทั้งอเสขธรรม ความที่ธรรมบางประเภทในบรรดาเสขธรรมทั้งหลายที่ถึงความเจริญแล้ว เป็นอเสขธรรม ก็ถูกต้อง เพราะฉะนั้น ธรรมคืออรหัตมรรคทั้งหลาย เป็นอเสขธรรมก็ถูกต้อง เพราะอธิบายอย่างนี้ว่า ถึงความเจริญแล้ว และเป็นเสขธรรมตามความหมายที่กล่าวแล้ว ดังนี้หรือ ? ตอบว่า ชื่อนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะการเรียกอย่างนั้น (มี) ในธรรมที่คล้ายกัน. เพราะว่า อรหัตผล มีการกระทำที่ไม่แตกต่างออกไปจากอรหัตมรรค เว้นไว้แต่การกระทำหน้าที่ มีปริญาเป็นต้น (ของอรหัตมรรค) และความเป็นวิปากของ (อรหัตผล). เพราะฉะนั้น เสขธรรมเหล่านั้นแหละ อาจกล่าวได้ว่า ถึงความเป็นอรหัตผล. และวิปากสุข (ความสุขที่เกิดแต่ผล) เป็นสุขประณีตกว่ากุศลสุข (สุขที่เกิดแต่กุศล) เพราะสงบกว่ากัน. เพราะฉะนั้น ธรรมที่ถึงความเจริญนั้นแหละ ยังมีอยู่ ฉะนั้นจึงเรียกว่า อเสขธรรม.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงประกาศอานุภาพของพระชินาสพ
ด้วยการถึงพร้อมด้วยธรรมเหล่านั้น โดยทรงจำแนกอเสขธรรมเหล่านั้น
ออกเป็น ๓ อย่าง ตามอำนาจของชั้นวิเวกในที่นี้ จึงตรัสคำมีอาทิว่า
ด้วยศีลชั้นอันเป็นของพระอเสขะ (อเสกฺขเณ สิลกฺขณฺณ) ดังนี้.

เนื้อความของสิลกัณฑ์ ในคำว่า สิลกฺขณฺณ นั้น ข้าพเจ้าได้
กล่าวแล้วในหนหลัง. ส่วนชั้นอัสกัณฑ์ มีประโยคที่เห็นได้ (ใช้ได้) ใน
อรรถทั้งหลายเป็นอันมาก คือ ในกอง ในบัญญัติ ในความมกกังขา
ในคุณธรรม. จริงอย่างนั้น ชั้นอัสกัณฑ์ มาในกอง ในประโยคมีอาทิว่า
น้ำที่นับไม่ถ้วน คำนวณไม่ได้ ย่อมถึงการนับว่า เป็นกอง (ห้วงน้ำ)
ใหญ่ทีเดียว. มีมาในบัญญัติ ในประโยคมีอาทิว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
ได้ทอดพระเนตรเห็นท่อนไม้ใหญ่ ที่กำลังถูกกระแสน้ำคงคาพัดมา. มา
ในความมกกังขา ดังในประโยคมีอาทิว่า จิต มโน มานัส หทัย
ปณฺธะระ มนะ มนายตนะ วิญญาน วิญญานชั้น. มาในคุณธรรม
ดังในประโยคมีอาทิว่า (ธรรมทินนาเถรึกล่าว่า) วิสาขะผู้มีอายุ ชั้นทั้ง
๓ พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ได้ทรงสงเคราะห์เข้าด้วยอริยมรรคมองค์ ๘ เลย
วิสาขะผู้มีอายุ แต่ว่า อริยมรรคมองค์ ๘ ทรงสงเคราะห์เข้าด้วยชั้นทั้ง
๓ อย่างแล." แม้ในพระสูตรนี้ ชั้นอัสกัณฑ์พึงเห็นว่า (มาแล้ว) ใน
คุณธรรมอย่างเดียวกัน. เพราะฉะนั้นจึงมีอธิบายว่า ด้วยคุณธรรมกล่าวคือ
ศีลที่เป็นอเสขะ.

คำว่า ประกอบแล้ว (สมนฺนาคโต) ความว่า ประกอบพร้อม
แล้ว คือ เป็นผู้พร้อมพร้อมแล้ว. ชื่อว่า สมาธิ เพราะเป็นเหตุตั้งมั่น
หรือเพราะตั้งมั่นเอง หรือความตั้งมั่นแห่งจิตนั่นเอง. ชื่อว่า ปัญญา เพราะ
รู้ คือ แทะตลอดตามเป็นจริง โดยประการทั้งหลาย. ชั้นคือศีลนั่นเอง
ชื่อว่า ศีลชั้น. แม้ในสมาธิและปัญญาที่เหลือ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.
สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ อันเป็นผลเลิศ ชื่อว่าศีลชั้นที่

เป็นอเสขะ โดยสภาพนั่นเอง ในบรรดาชั้นเหล่านั้น สัมมาสมาธิก็เช่นกัน (อันเป็นผลเลิศ) ชื่อว่า สมาธิชั้นที่เป็นอเสขะ. ส่วนสัมมาวายามะ และสัมมาสติ ถึงการสงเคราะห์เข้าในสมาธิชั้น เพราะเป็นอุปการะแก่สมาธิชั้นนั้น สัมมาทิฏฐิก็เช่นนั้น (อันเป็นผลเลิศ) ชื่อว่า ปัญญาชั้นที่เป็นอเสขะ. สัมมาสังกัปปะ ถึงการสงเคราะห์เข้าในปัญญาชั้น เพราะเป็นอุปการะแก่ปัญญาชั้น ด้วยประการดังพรรณนามานี้. ในข้อนี้พึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงธรรมอันเป็นอรหัตผลทั้ง ๘ สงเคราะห์เข้ากับชั้นทั้ง ๓.

ชื่อว่า ภิกษุใด เจริญศีลสมาธิและปัญญาดีแล้ว (ยสฺส เอเต สฺมาวิตา) มีการเชื่อมความว่า พระอรหันต์รูปใด อบรมตามชั้นที่เป็นอเสขะ มีศีลเป็นต้นเหล่านี้ดีแล้ว คือ เจริญดีแล้ว พระอรหันต์รูปนั้น ย่อมรุ่งเรืองเหมือนดวงอาทิตย์. บางท่านสวดว่า ยสฺส เจเต ดังนี้ก็มี. ๑ ถักข์ของคำว่า เจเต นั้น เป็นเพียงนิบาต.

ในวรรคนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสวัญะไว้ในสูตรแรก ตรัสวิวัญะไว้ในสูตรสุดท้าย ส่วนในสูตรนอกนี้ ตรัสไว้ทั้งวัญะและวิวัญะดังพรรณนามานี้

อรรคกถาสูตที่ ๑๐ จบ

อรรคกถาวรรคที่ ๑ จบ

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. อกุศลมูลสูตร ๒. ธาตุสูตร ๓. ปฐมเวทนาสูตร
๔. ทุตติยเวทนาสูตร ๕. ปฐมเอสนาสูตร
๖. ทุตติยเอสนาสูตร ๗. ปฐมอาสวสูตร ๘. ทุตติยอาสวสูตร
๙. ตัณหาสูตร ๑๐. มารเอยยสูตร.

อิติวุตตกะ ตีกนิบาต วรรคที่ ๒

๑. ปุณฺณกิริยาวัตตสูตร ว่าด้วยเรื่องทำบุญ ๓ ประการ

[๒๓๘] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณกิริยาวัตต ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน คือ ทานมัยปุณฺณกิริยาวัตต ๑ สีลมัยปุณฺณกิริยาวัตต ๑ ภาวนามัยปุณฺณกิริยาวัตต ๑. ภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณกิริยาวัตต ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

กุสบุตรผู้ใคร่ประโยชน์ พึงศึกษาบุญนั้นแล อัน
ให้ผลเลิศต่อไป ซึ่งมีสุขเป็นกำไร คือ พึงเจริญทาน
๑ ความประพฤติเสมอ ๑ เมตตาจิต ๑ บัณฑิต
ครั้นเจริญธรรม ๓ ประการ อันเป็นเหตุให้เกิดความ
สุขเหล่านี้แล้ว ย่อมเข้าถึงโลกอันเป็นสุข อันไม่มี
ความเบียดเบียน.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ปุณฺณกิริยาวัตตสูตร ที่ ๑ จบ

อรรถกถาวรรคที่ ๒

อรรถกถาปุณฺณกิริยาวัตถุสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑ แห่งวรรคที่ ๒ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ปุณฺณกิริยาวัตถุ (ปุณฺณกิริยาวัตถุญฺ) ความว่า กุศลทั้งหลายที่เกิดขึ้นในภพที่ควรบูชา หรือชำระสันดานของตน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ปุณฺณ ปุณฺณเหล่านั้นด้วย ชื่อว่า กิริยา เพราะต้องทำด้วยเหตุ ด้วยปัจจัยทั้งหลายด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ปุณฺณกิริยา. และปุณฺณกิริยานั้นเอง ชื่อว่า ปุณฺณกิริยาวัตถุ เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งอานิสงส์นั้น ๆ.

คำว่า ทานมัย (ทานมย) ได้แก่ เจตนาเป็นเครื่องบริจาคไทยธรรมของตนแก่ผู้อื่น ด้วยสมารถแห่งการอนุเคราะห์ หรือด้วยสมารถแห่งการบูชา ของผู้ที่ติดรากคือภพยังไม่ขาด. ชื่อว่า ทาน เพราะเป็นเหตุให้เขาให้. ทานนั้นเอง ชื่อว่า ทานมัย. เจตนาที่เป็นไปแล้วโดยนัยที่กล่าวแล้ว ในกาลทั้ง ๓ คือ ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น ตั้งแต่การยังปัจจัย ๔ เหล่านั้นให้เกิดขึ้น ๑ ในเวลาบริจาค ๑ ในการระลึกถึงด้วยจิตโสมนัสในภายหลัง (จากที่ให้แล้ว) ๑ ของผู้ให้สิ่งนั้น ๆ ในบรรดาปัจจัย ๔ มีจิตเป็นต้น หรือในบรรดาทานวัตถุ ๑๐ อย่าง มีข้าวเป็นต้น หรือบรรดาอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น ชื่อว่า ปุณฺณกิริยาวัตถุ ที่สำเร็จด้วยการให้ทาน.

คำว่า สิลมัย (สิลมย) ได้แก่ เจตนาที่เป็นไปแล้วแก่บุคคลผู้สมทานศีล ๕ ศีล ๘ หรือศีล ๑๐ ด้วยสมารถแห่งการกำหนดให้เป็นนิจศีลและอุโบสถศีลเป็นต้น (หรือ) ผู้ที่คิดว่า เราจะบวชเพื่อบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ ดังนี้ แล้วไปวิหาร บวช ผู้จะยังมโนรตให้ถึงที่สุด ระลึกอยู่ว่า เราบวชแล้ว เป็นการดีแล้วหนอ ดังนี้ บำเพ็ญปาฏิโมกข์ให้บริบูรณ์ด้วยศรัทธา พิจารณาปัจจัย ๔ มีจิตเป็นต้น ด้วยปัญญา

สำรวมจักขุทวารเป็นต้น ในรูปเป็นต้นที่มาสู่คลอง ด้วยสติ และชำระ
อาชีวปาริสุทธิศีล ด้วยความเพียร ย่อมตั้งมั่น เพราะฉะนั้น เจตนา นั้น
จึงชื่อว่า บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยศีล.

อนึ่ง เจตนาของภิกษุผู้พิจารณาเห็นแจ้ง ซึ่งจักขุ โสตะ มานะ
ชีวหา กาย มนะ โดยไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ด้วย
วิปัสสนามรรคที่กล่าวแล้วในปฐีสัมปทา* ๑ เจตนาของผู้พิจารณาเห็น
แจ้งรูปทั้งหลาย ฯลฯ ธรรมทั้งหลาย ฯลฯ จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ
 ฯลฯ จักขุสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส ฯลฯ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ มโน-
สัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ รูปสัญญา ฯลฯ ธรรมสัญญา ฯลฯ ชรามรรณะ โดย
เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ๑ ฉานเจตนาที่เป็นไปแล้วใน
อามรณ์ ๓๘ ประการ มีปฐวิกสิณเป็นต้น ๑ เจตนาที่เป็นไปแล้วด้วย
สามารถแห่งการสั่งสมและมนสิการเป็นต้น ในปอเกิดแห่งงาน บ่อเกิด
แห่งคิลปะ และฐานะที่ตั้งแห่งวิชา ที่ไม่มีโทษ ๑ อันใด ผู้ยังเจตนา
ทั้งหมดนั้นให้เจริญด้วยบุญกิริยานี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุญกิริยาวัตถุ
ที่สำเร็จด้วยภาวนา ตามนัยที่กล่าวแล้วดังนี้แล.

ก็ในบรรดากรรมทั้ง ๓ อย่างนี้ เมื่อกระทำการอย่างหนึ่ง ๆ
ด้วยกาย จำเดิมแต่ส่วนเบื้องต้น ตามสมควร กรรมนั้นเป็นกายกรรม.
เมื่อเปล่งวาจาอันเป็นประโยชน์แก่กรรมนั้น กรรมนั้นเป็นวจีกรรม. เมื่อ
ไม่ยั้งองค์คือกายและองค์คือวาจาให้หวั่นไหว คิดด้วยใจ (อย่างเดียว) กรรม
นั้นเป็นมโนกรรม. อีกอย่างหนึ่ง ในเวลาที่ผู้ให้ข้าวเป็นต้นให้ (ทาน) โดย
คิดว่า เราจะให้ข้าวและน้ำเป็นต้น ก็ดี โดยระลึกถึงทานบารมีก็ดี
บุญกิริยาวัตถุ เป็นทานมัย. เมื่อให้ทานโดยตรงอยู่ในข้อวัตรปฏิบัติ
บุญกิริยาวัตถุ เป็นศีลมัย. เมื่อให้โดยเริ่มตั้งการพิจารณา (นามรูป) โดย
ความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป โดยกรรม บุญกิริยาวัตถุ เป็นภาวนามัย.

บุญกิริยาวัตถุอย่างอื่นอีก ๗ คือ บุญกิริยาวัตถุ ที่สหระค

ด้วยความอ่อนน้อม ๑ ที่สพรคตด้วยการชวนชวาย ๑ การเพิ่มให้ซึ่ง
 ส่วนบุญ ๑ การพลอยอนุโมทนา ๑ สำเร็จด้วยการแสดงธรรม ๑ สำเร็จ
 ด้วยการฟังธรรม ๑ ความเห็นตรง ๑. ก็แม้การถึงพระรัตนตรัยว่าเป็น
 สรรณะ บ่อมสงเคราะห์เข้าด้วยการทำความเห็นให้ตรงนั่นเอง. ก็คำที่ควร
 กล่าวในเรื่องนี้ จักมีแจ้งข้างหน้า.

บรรดาบุญกิริยาวัตถุ ๗ อย่างนั้น บุญกิริยาวัตถุที่สพรคตด้วย
 ความอ่อนน้อม พึงทราบด้วยสามารถแห่งการเห็นภิกษุผู้แก่กว่า แล้ว
 ต้อนรับ รับบาตรและจีวร กราบไหว้ และหลีกทางให้เป็นต้น.

บุญกิริยาวัตถุที่สพรคตด้วยความชวนชวาย พึงทราบด้วยสามารถ
 แห่งการทำวัตรปฏิบัติ แก่ภิกษุผู้แก่กว่า ด้วยสามารถแห่งการที่เห็น
 ภิกษุเข้าบ้านเพื่อบิณฑบาต รับบาตร (ของท่าน) แล้ว บรรจุกิจาแม่
 ในบ้านให้เรียบร้อย นำเข้าไปถวาย และด้วยสามารถแห่งการฟังว่า จง
 ไปนำเอาบาตรของภิกษุทั้งหลายมา ดังนี้ แล้วรีบไปนำบาตรมาเป็นต้น

บุญกิริยาวัตถุ คือการให้ส่วนบุญ พึงทราบด้วยสามารถน้อมใจ
 ว่า ขอส่วนบุญจงสำเร็จแก่สัตว์ทั้งปวง เพราะการถวายปัจจัย ๔ หรือ
 เพราะกระทำการบูชาพระรัตนตรัย ด้วยดอกไม้และของหอมเป็นต้น หรือ
 เพราะการกระทำบุญเช่นนั้นอย่างอื่น.

บุญกิริยาวัตถุ คือการพลอยอนุโมทนา (บุญ) ก็อย่างนั้น พึง
 ทราบด้วยสามารถแห่งการอนุโมทนาส่วนบุญที่ผู้อื่นให้ท่านแล้ว หรือบุญ
 ที่ผู้อื่นทำแล้วทั้งสิ้นว่า สาธุ สุขุ (ดี ๆ). ข้อที่ภิกษุไม่ปรารถนาความ
 ชำของในธรรมเพื่อตน แสดงธรรมแก่ผู้อื่น ด้วยอัชฌาศัยที่เต็มไปด้วย
 ความเกื้อกูล นี้ชื่อว่า บุญกิริยาวัตถุ สำเร็จด้วยการแสดงธรรม. แต่
 การที่ภิกษุรูปหนึ่งตั้งความปรารถนาไว้ว่า ชนทั้งหลายจักรู้ว่า เราเป็น
 ธรรมกถึกด้วยวิธีอย่างนี้ แล้วอาศัยลนาสักการะและการยกย่องแสดงธรรม
 ไม่มีผลมากมาย. การที่คนฟังธรรมด้วยจิตอ่อนโยน มุ่งแผ่ประโยชน์
 เกื้อกูลเป็นเบื้องหน้า มีโยนิโสมนสิการไปว่า นี่เป็นอุบายให้ได้บำเพ็ญ

ประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น แน่นนอน นี่เป็นบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยการฟังธรรม. แต่การที่คน ๆ หนึ่ง ฟังธรรมด้วยคิดว่า ชนทั้งหลายจกัฏฐักเราว่า เป็นผู้มิศรัทธา ด้วยวิธีนี้ ไม่มีผลมากเลย. การที่ทวิฏฐิตำเนินไปตรง ชื่อว่า ความเห็นตรง. คำว่า ความเห็นตรง (ทิฏฐุชฺฌ) นี้ เป็นชื่อของสัมมาทสสนะอันเป็นไปแล้วโดยนัยมีอาทิว่า ทานที่ให้แล้วมีผล. เพราะว่า ความเห็นตรงนี้ ถึงจะเป็นญาณวิปยุตในตอนต้นหรือตอนหลัง แต่ในเวลาทำความเห็นให้ตรง ก็เป็นญาณสัมปยุตนั่นเอง.

แต่อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ทสสนะ คือ ความเห็น ด้วยอำนาจแห่งการรู้แจ้งและการรู้ชัด ๑ วิญญานที่เป็นกุศล ๑ กัมมัตสกกตาญาณเป็นต้น ๑ เป็นสัมมาทสสนะ. บรรดาธรรม ๓ อย่าง มีทสสนะเป็นต้นนั้น แม้ในเมื่อญาณยังไม่เกิดขึ้น ก็มีการสงเคราะห์เหตุที่สมควรแก่เหตุเป็นเครื่องอนุสรณ์ถึงบุญที่ตนได้ทำไว้แล้ว เข้ากับวิญญานที่เป็นกุศลได้. มีการสงเคราะห์เข้ากับกัมมัตสกกตาญาณ คือ ความเห็นชอบตามครรลองของกรรมได้. แต่ความเห็นตรงนอกนี้ มีการกำหนดธรรมทั้งปวงเป็นลักษณะ. ด้วยว่า เมื่อทำบุญอย่างใดอย่างหนึ่ง บุญนั้นก็จะมียผลมาก เพราะเหตุที่ทวิฏฐิตั้งหลายตรงนั่นเอง.

แต่ว่า มีการสงเคราะห์บุญกิริยาวัตถุ ๗ อย่างเหล่านี้ เข้ากับบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่างข้างต้นมีทานมัยเป็นต้น. อธิบายว่า บรรดาบุญกิริยาวัตถุทั้ง ๗ อย่างนั้น ความอ่อนน้อม (อปจายนมัย) ความชวนชวาย (เวทยาวัจจมัย) สงเคราะห์เข้าในศีลมัย. การเพิ่มให้ซึ่งส่วนบุญ (ปัตติทานมัย) และการพลอยอนุโมทนาส่วนบุญ (อนุโมทนามัย) สงเคราะห์เข้าในทานมัย. การแสดงธรรม (ธัมมเทศนามัย) และการฟังธรรม (ธัมมัสสวนมัย) สงเคราะห์เข้าในภาวนามัย. (ส่วน) ความเห็นตรง (ทิฏฐุชฺฌกรรม) สงเคราะห์เข้าในบุญกิริยาวัตถุทั้ง ๓ อย่าง. เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตถุเหล่านั้นมี ๓ อย่าง ๓ อย่างเป็นไฉน คือ บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยทาน

บุญกิริยาวัตรสำเร็จด้วยศีล บุญกิริยาวัตรสำเร็จด้วยภาวนา.”* ดังนี้.

ก็ในอธิการนี้ บุญกิริยาวัตรทั้ง ๓ อย่าง มีการเป็นไปด้วยอำนาจแห่งกุศลเจตนา ที่เป็นกามาวจร ๘ ดวง. อุปมาเสมือนหนึ่งว่า เมื่อบุคคลแสดงธรรมที่คล่องแคล่ว ก็ไม่คำนึงถึงอนุสนธิเลย ธรรมบางหมวดก็ดำเนินไปได้ ฉันทใด เมื่อพระโยคาวจรประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งสมณาวนา และวิปัสสนาภาวนาที่ซ้ำซ้อน มนสิการด้วยจิตที่เป็นญาณวิปยุต ก็เป็นไปในระหว่าง ๆ ฉันทนั้น. (แต่) ทั้งหมดนั้น เป็นบุญกิริยาวัตรที่สำเร็จด้วยภาวนาอย่างเดียว ด้วยสามารถแห่งกุศลเจตนาที่เป็นมหัคคตะ ทาเป็นบุญกิริยาวัตรนอกนี้ไม่ (ทานมัยและศีลมัย). เนื้อความแห่งพระคาถาข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในหนหลังทั้งนั้น.

อรรถกถาสูตที่ ๑ จบ

๒. จักขุสูตร ว่าด้วยจักขุ ๓ อย่าง

[๒๓๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย จักขุ ๓ อย่างนี้ ๓ อย่างเป็นไฉน คือ มังสจักขุ ๑ ทิพยจักขุ ๑ ปัญญาจักขุ ๑. ภิกษุทั้งหลาย จักขุ ๓ อย่างนั้นแล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้สูงสุดกว่าบุรุษ ได้ตรัสจักขุ

* อจ. อนุชก. ๒๓/๑๒๖/๒๔๕.

๓ อย่างนี้ คือ มังสจักขุ ๑ ทิพยจักขุ ๑ ปิณฺณจักขุ
 อันยอดเยี่ยม ๑ ความบังเกิดขึ้นแห่งมังสจักขุเป็นทาง
 แห่งทิพยจักขุ เมื่อใด ญาณบังเกิดขึ้นแล้ว เมื่อนั้น
 บุคคลย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง เพราะการได้เฉพาะซึ่ง
 ปิณฺณจักขุอันยอดเยี่ยม.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
 แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

จักขุสูตร ที่ ๒ จบ

อรรถกถาจักขุสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๒ ดังต่อไปนี้.

คำว่า จักขุ (จกฺขุณฺ) ความว่า ชื่อว่า จักขุ เพราะย่อมเห็น.
 อธิบายว่า จักขุย่อมเป็นไปเหมือนจะบอกทางที่ราบเรียบและไม่ราบเรียบ.
 อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า จักขุ เพราะอรธว่าชอบใจ. ถามว่า ที่ชื่อว่า ชอบ
 นี้ คืออย่างไร ? ตอบว่า ชอบใจ. จริงอย่างที่คนทั้งหลายกล่าวว่า
 “(ผิง) ชอบน้ำหวาน (คน) ชอบกับข้าว.” อีกอย่างหนึ่ง อายตนะเหล่านี้
 เมื่อเสวยรสแห่งอารมณ์ ย่อมเป็นเสมือนชอบใจอยู่ เพราะฉะนั้น จึง
 ชื่อว่า จักขุเพราะอรธว่าชอบใจ. แต่จักขุเหล่านั้น โดยสังเขปมี ๒ อย่าง
 คือ ญาณจักขุ และมังสจักขุ. บรรดาจักขุทั้ง ๒ อย่างนั้น มังสจักขุ
 ได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้วทั้งนั้น. (แต่) ในพระสูตรนี้ ญาณจักขุ ตรัส
 แยกไว้เป็น ๒ อย่าง คือ ทิพยจักขุ และปิณฺณจักขุ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ทิพยจักขุ (ทิพฺพจกฺขุ) ความว่า
 จักขุ ชื่อว่า ทิพย์ เพราะเป็นเหมือนทิพย์. อธิบายว่า จักขุของเทวดา

ทั้งหลาย ที่เกิดแต่สุจริตกรรม ไม่ถูกน้ำดี เสมหะ และเลือดเป็นต้น
 ปิดบัง เป็นจักขุที่มีประสาทเป็นทิพย์ สามารถรับอารมณ์แม้ไกลได้ เพราะ
 พ้นจากอุปกิเลส. แม้นิยามจักขุนี้ที่เกิดด้วยพลังแห่งการเจริญวิริยะ ก็
 เช่นนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทิพย์ เพราะเป็นเหมือนทิพย์.
 นิยามจักขุ ชื่อว่า ทิพย์ เพราะได้มาด้วยสามารถแห่งทิพวิหารธรรม เพราะ
 อาศัยทิพวิหารธรรมของตน เพราะรุ่งโรจน์มากด้วยการกำหนดอาโลกกสิณ
 และแม้เพราะมีการกระทำไปได้กว้างขวาง โดยการเห็นรูปที่อยู่ในที่นอก
 กำแพงเป็นต้น ทิพยจักขุทั้งหมดนั้น พึงทราบตามแนวแห่งสัตตศาสตร์.
 อายตนะ ชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่าเป็นเหมือนจักขุ โดยอรรถว่าเห็น
 คือ โดยการทำกิจคือการเห็น ดังนี้บ้าง. จักขุนั้นด้วย เป็นทิพย์ด้วย
 เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ทิพยจักขุ.

ธรรมชาติ ชื่อว่า ปัญญา เพราะรู้ชัด. รู้ชัดอะไร ? รู้ชัดอริยสัจ
 ๔ โดยนัยมีอาทิว่า นี้ทุกข์.

สมจริงตามที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ว่า “อาวุโส
 ธรรมชาติที่เรียกว่า ปัญญา เพราะรู้ทั่วแล. รู้ทั่วอะไร ? รู้ทั่วว่า นี้
 ทุกข์”^{*} ดังนี้เป็นต้น. ส่วนในอรรถกถา ท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่า ปัญญา
 ด้วยสามารถแห่งการบัญญัติ. บัญญัติว่าอย่างไร ? บัญญัติว่า อนิจจัง
 บัญญัติว่า ทุกขัง บัญญัติว่า อนัตตา. ก็แล ปัญญานั้น โดย
 ลักษณะเป็นต้น มีการแทงตลอดความจริงเป็นลักษณะ หรือมีการแทง
 ตลอดโดยไม่พลาดพลั้งเป็นลักษณะ เหมือนการแทงทะลุของลูกศรที่
 นายขมังธนูผู้ชำนาญยิงออกไป มีการส่องให้เห็นอารมณ์เป็นกิจ เหมือน
 ดวงประทีป มีการไม่หลงเป็นเครื่องปรากฏ เหมือนมัจจุเรศก็ขึ้นดี บอก
 ทางแก่ผู้ไปป่า. แต่โดยพิเศษแล้ว ในที่นี้ ทรงประสงค์เอาปัญญา กล่าว
 คืออัสวักขยญาณว่า ชื่อว่า ปัญญาจักขุ เพราะอรรถว่าเห็นสัจจะทั้ง ๔.
 พระองค์ตรัสหมายเอาว่า จักขุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญา

* ม. มุ. ๑๒/๔๔๔/๔๓๖.

ได้เกิดขึ้นแล้ว วิชาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้ว* ดังนี้.

อนึ่ง บรรดาจักขุเหล่านั้น มังสจักขุ เป็นของเล็ก (ปริตตะ) ทิพยจักขุ เป็นของใหญ่ (มหัคคตะ) นอกนี้ (ปัญญาจักขุ) หาประมาณมิได้ (อัปปมานะ). มังสจักขุ เป็นรูป สองอย่างนอกนี้ เป็นอรูป. ทั้ง มังสจักขุและทิพยจักขุ เป็นโลกียะ ยังมีอาสวะ และมีรูปเป็นอารมณ์. นอกนี้ (ปัญญาจักขุ) เป็นโลกุตระ ไม่มีอาสวะ มีสัจจะทั้ง ๔ เป็นอารมณ์. มังสจักขุ เป็นอภัยากฤต ทิพยจักขุเป็นกุศลก็มี เป็นอภัยากฤตก็มี. ปัญญาจักขุก็เหมือนกัน (เป็นกุศลก็มีเป็นอภัยากฤตก็มี). มังสจักขุ เป็นกามาวจร ทิพยจักขุ เป็นรูปาวจร นอกนี้ (ปัญญาจักขุ) เป็นโลกุตระ พึงทราบการจำแนกโดยนัยมีอาทิตังพรรณนามานี้.

ในพระคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า อันยอดเยี่ยม (อนุตฺตร) ตรีสหมายถึงปัญญาจักขุ. ด้วยว่า ปัญญาจักขุนั้น ชื่อว่า ยอดเยี่ยม เพราะเป็นอาสวักขยญาณ. ชื่อว่า ผู้สูงสุดกว่าบุรุษ ได้ตรัสแล้ว (เอกขาสี ปุริสุตฺตโม) ความว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้สูงสุด คือ เลิศกว่าคนทั้งหลาย ทรงแสดงไว้. ความเป็นไปแห่งมังสจักขุ ชื่อว่า ความบังเกิดขึ้น. อธิบายคือเหตุแห่งทิพยจักขุ ชื่อว่า เป็นทาง อธิบายว่า ทิพยจักขุเกิดขึ้นแก่ผู้มีตาดีตามปกติเท่านั้น เพราะมีการเจริญอาโลกกสิณ แล้วเกิดทิพยจักขุญาณขึ้น และอาโลกกสิณนั้น ไม่มีในมณฑลแห่งกสิณ โดยเว้นจากอุคคหนิमित ดังนี้. คำว่า เมื่อใด (ยโต) ได้แก่ ในกาลใด. คำว่า ญาณ (ฌาน) ได้แก่ อาสวักขยญาณ. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ปัญญาจักขุ เป็นจักขุยอดเยี่ยม." ชื่อว่า เพราะการได้ปัญญาจักขุ (ตสฺส จกฺขุสฺส ปฏฺฐิลาภา) ความว่า บุคคลย่อมพ้น คือ หลุดพ้นจากวัฏทุกข์ทั้งปวงได้ ด้วยภาวนา เพราะปัญญาจักขุที่ประเสริฐนั้นเกิดขึ้น.

๓. อินทริยสูตร

ว่าด้วยอินทริย์ ๓ ประการ

[๒๔๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อินทริย์ ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน คือ อนุญญัตถุญฺสสามิตินทริย์ ๑ อัญญินทริย์ ๑ อัญญาตาวิณฑริย์ ๑. ภิกษุทั้งหลาย อินทริย์ ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ปฐมญาณ (อนุญญัตถุญฺสสามิตินทริย์) ย่อมเกิดขึ้นแก่พระเสขะผู้ยังต้องศึกษาอยู่ ผู้ปฏิบัติตามทางอันตรง ในเพราะความสิ้นกิเลส อัญญินทริย์ย่อมเกิดขึ้นในลำดับจากปฐมญาณนั้น ต่อจากพระอรหันตมรรคนั้น ปัจจเวกชนญาณ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระชีณาสพ (อัญญาตาวิณฑริย์) ผู้พ้นวิเศษแล้ว ผู้คงที่ ว่า วิมุตติของเราไม่กำเริบ เพราะความสิ้นไปแห่งภวสังโยชน์ บุคคลนั้นแล ผู้ถึงพร้อมด้วยอินทริย์ ผู้ระงับแล้ว ยินดีแล้วในสันติบท บุคคลนั้น ชนมารพร้อมทั้งพาหนะแล้ว ย่อมทรงไว้ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุด.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาอินทริยสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๓ ดังต่อไปนี้.

คำว่า อินทริย (อินทริยานิ) ความว่า ชื่อว่า อินทริย เพราะ
อรรถว่าเป็นใหญ่ยิ่ง. อธิบายว่า ธรรมชาติเหล่าใด เป็นประหนึ่งว่า เป็น
ใหญ่ในสหชาตธรรมทั้งหลาย อันสหชาตธรรมเหล่านั้นจะต้องคล้อยตาม
ธรรมชาติเหล่านั้น ชื่อว่า อินทริย. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทริย เพราะ
เป็นสิ่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นใหญ่ เป็นธรรมิตร และประกอบด้วย
ความเป็นใหญ่แห่งจิตอันยอดเยี่ยม ทรงเห็นแล้ว คือ ทรงบรรลุแล้ว
ก่อนกว่าทุกคน และเพราะทรงเห็นแล้ว คือ ทรงแสดงแล้วแก่ชนเหล่า
อื่น ก่อนกว่าทุกคน และเพราะทรงเห็นแล้วด้วยอาร์มมณิกาวนา และ
เสวนา. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทริย เพราะเป็นเครื่องหมายแห่ง
บุญกรรมที่เป็นใหญ่ คือ เป็นอุปนิสัยแห่งการบรรลุมรรค ดังนี้บ้าง.

ชื่อว่า อนัญญัตตัญญูสสามิตินทริย (อนญตตญตสสามิตินทริย)
ได้แก่ อินทริยที่เกิดขึ้นในต่อนั้นนี้ ของผู้ปฏิบัติด้วยคิดว่า เราจัก
บรรลุอมตบทหรือสัจธรรมทั้ง ๔ ที่ยังไม่เคยรู้ คือ ไม่เคยบรรลุ ใน
สงสารที่มีเบื้องต้นและที่สุด อันบุคคลตามไปไม่รู้แล้ว นี่เป็นชื่อของ
ปัญญาในโสดาปัตติมรรค. คำว่า อัญญินทริย (อญญินทริย) ได้แก่
เป็นใหญ่โดยการรู้ทั่ว. ในคำว่า อัญญินทริย นี้ มีอรรถพจน์ดังต่อไปนี้.
นี้. อินทริย ชื่อว่า อัญญา เพราะรู้ทั่ว คือ รู้ไม่เกินขอบเขตธรรมที่
ได้เห็นแล้วด้วยปฐมมรรคญาณนั้นแหละ. อุปมาเหมือนปัญญาในปฐมมรรค
ย่อมเป็นไปด้วยสามารภแห่งการบรรลุด้วยปริญาภิกิจเป็นต้น ในทุกขเป็นต้น
ฉันใด แม้ปัญญานี้ ก็เป็นไปเช่นนั้นเหมือนกัน. เพราะฉะนั้น อัญญา
นั้นด้วย ชื่อว่าเป็นอินทริย ตามความหมายดังที่กล่าวมาแล้วด้วย เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า อัญญินทริย. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อัญญินทริย เพราะ
เป็นอินทริยของพระอริยบุคคลผู้ชื่อว่า อัญญะ เพราะอรรถว่ารู้ทั่วถึง.

คำว่า อัญญนทริย์ นี้ เป็นชื่อของญาณในที่ ๖ สถาน เริ่มต้นตั้งแต่ โสดาปัตติผลไป (จนถึงอรหัตมรรค). คำว่า อัญญาตาวินทริย์ (อัญญาตาวินทริย์) ได้แก่ อินทริย์ของพระอริยบุคคลผู้รู้ทั่วถึงแล้ว เพราะเกิดขึ้นแต่ท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว คือ พระชินาสพ ผู้มีกิจด้วยญาณสำเร็จแล้ว ในสัจจะทั้ง ๔ และเป็นแดนเกิดแห่งอินทริย์ ๘ (มรรค ๔ ผล ๔). ก็ในบรรดาอินทริย์ ๘ อย่างนี้ ข้อแรกและข้อสุดท้าย ฟังทราบทั่ว ตั้งอยู่ในฐานะอันเดียวด้วยมรรคที่ ๑ และผลที่ ๔ นอกนี้ฟังทราบทั่ว ตั้งอยู่ในฐานะ ๖ อย่าง ด้วยสามารถแห่งมรรคและผล นอกจากนี้ (โสดาปัตติผล จนถึงอรหัตมรรค).

ในคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า ผู้ยังต้องศึกษา (สิกขมานสฺส) ความว่า ศึกษาอยู่ คือ บำเพ็ญอยู่ ซึ่งอริสัจสี่ศึกษาเป็นต้น คำว่า ผู้ปฏิบัติตามทางอันตรง (อุชฺหมคฺคานุสาริโน) ความว่า อริยมรรค เรียกว่า ทางตรง. ผู้ชื่อว่าตามระลึกถึงทางตรง เพราะระลึกถึงทางตรงนั้นเนื่อง ๆ เหตุที่เว้นที่สุด ๒ อย่าง. อธิบายว่า ยังมรรคให้เกิดขึ้นตามลำดับ. คำว่า ในเพราะความสิ้นกิเลส (ชยสฺมิมิ) ความว่า ญาณในมรรคอันเลิศ (อรหัตมรรค) กล่าวคือธรรมเป็นที่สิ้นไป เพราะกิเลสสิ้นไปโดยไม่เหลือ เกิดขึ้นก่อน คือ แรกทีเดียว. ข้อว่า อัญญนทริย์ย่อมเกิดขึ้นในลำดับจากปฐมญาณนั้น (คโต อญฺญา อนนฺตฺรา) ความว่า ต่อจากมัคคญาณนั้นไป พระอรหัตก็เกิดขึ้น. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ผู้ปฏิบัติตามทางอันตรง (อุชฺหมคฺคานุสาริโน) ความว่า สำหรับพระโยคาวจรผู้ระลึกถึงเนื่อง ๆ คือ ติดตาม ได้แก่ ปฏิบัติมรรคขั้นต้นที่เป็นไปแล้ว ด้วยสามารถแห่งการเว้นความหดหู่ ความฟุ้งซ่าน ความชวักงัน และความกระตือรือร้นเป็นต้น แล้วเจริญสมณะและวิปัสสนา ทำให้เป็นยุคนันทธรรม (ธรรมคฺวุแผต) ในลำดับแห่งโคตรภูญาณ อนัญญนตฺตัญญุสสามิตินทริย์ คือ ญาณที่ ๑ จะบังเกิดขึ้นในโสดาปัตติมรรค. ที่ชื่อว่า เป็นที่สิ้นไป เพราะกิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกันอันท่านเห็น

แล้ว ลื่นไป. ข้อว่า อัญญินทริยย่อมเกิดขึ้นในลำดับจากปฐมญาณนั้น (คโต อญญา อนนตรา) ความว่า ต่อจากปฐมญาณ (โสดาปัตติมัคคญาณ) นั้น คือ ตั้งแต่ระยะเวลาติดต่อกันไป จนถึงอัญญาภิอมรรค เบื้องสูง (อรหัตมรรค) อัญญินทริยย่อมเกิดขึ้น.

ข้อว่า ต่อจากพระอรหันตมรรคนั้น ... ผู้หลุดพ้นแล้ว (คโต อญญา วิมุตตสฺส) ความว่า หลังจากอัญญา คือ อัญญินทริยนั้น คือต่อจากอรหัตตมัคคญาณ ปัจจเวกชนญาณย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจร ผู้หลุดพ้นแล้วด้วยอรหัตผล คือ อัญญาตาวิทริย โดยปัญญาวิมุตติ. ข้อว่า ปัจจเวกชนญาณย่อมเกิดขึ้นแก่พระชินาสพผู้คงที่ (ฉาณํ เว โหติ ตาทิโน) ความว่า ในเวลาต่อจากการบรรลุอรหัตผล ปัจจเวกชนญาณจะเกิดขึ้นแก่พระชินาสพ ผู้ถึงลักษณะของผู้คงที่ในอภิวรรณ และอนิภิวรรณเป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า วิมุตติของเราไม่กำเริบ ดังนี้ไว้ (เพื่อจะแก้ข้อสงสัย) ว่า เกิดขึ้นได้อย่างไร ? พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเหตุแห่งการที่ผู้หลุดพ้นแล้วไม่กำเริบว่า เพราะสิ้นไปแห่งภวสังโยชน์

บัดนี้ เมื่อจะทรงชมเชยพระชินาสพเช่นนั้น จึงตรัสพระคาถาที่ ๓ ไว้ว่า บุคคลนั้นแล ผู้ถึงพร้อมด้วยอินทริย.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยอินทริย (อินทริย-สมฺปนฺโน) ความว่า ผู้ประกอบด้วยโลกุตระอินทริย ๓ อย่าง ตามที่กล่าวมาแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง เป็นผู้ประกอบพร้อมแล้ว คือ บริบูรณ์แล้ว ด้วยอินทริยทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น ที่บริสุทธิ์บ้าง ที่ได้จากความสงบระงับบ้าง. ต่อจากนั้นไป ประกอบพร้อมแล้ว ด้วยอินทริยทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น ที่สงบระงับดีแล้ว ที่ปราศจากการข้องเสพที่ผิดแล้ว. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า ผู้ระงับแล้ว. อธิบายว่า สงบระงับแล้ว. ด้วยสงบความกระวนกระวายอันเกิดจากกิเลสทั้งมวล. คำว่า ยินดีแล้วในสันติบาท (สนฺติปเท รโต) ความว่า ยินดียิ่งแล้ว

คือ น้อมใจไปแล้ว ในพระนิพพาน. อนึ่ง ในพระคาถานี้ ด้วยคำว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยอินทรีย์ นี้ ทรงแสดงความรู้ที่พระชินาสพนั้น เป็นผู้มรรคอันเจริญแล้ว และความเป็นผู้มีขั้นอันกำหนดรู้แล้ว. ด้วยคำว่า ผู้ระงับแล้ว นี้ ทรงแสดงถึงความรู้ที่พระชินาสพนั้น เป็นผู้ละกิเลสได้แล้ว. แต่ด้วยคำว่า ยินดีแล้วในสันติบท ทรงแสดงความรู้ที่พระชินาสพนั้นเป็นผู้กระทำให้แจ้งซึ่งนิโรธแล้ว. บทที่เหลือ มีนัยดังกล่าวแล้วทั้งนั้น.

อรรถกถาสูตที่ ๓ จบ

๔. อัฏฐาสูต ว่าด้วยกาล ๓ อย่าง

[๒๔๑] จริงอยู่ พระสุตตันนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสุตตันนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อัฏฐา ๓ อย่างนี้ ๓ อย่างเป็นไฉน คือ อดีตอัฏฐา ๑ อนาคตอัฏฐา ๑ ปัจจุบันนอัฏฐา ๑. ภิกษุทั้งหลาย อัฏฐา ๓ อย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสุตตันนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์ทั้งหลายผู้มีความสำคัญในสิ่งที่พูดกัน ตั้งอยู่
เฉพาะแล้วในสิ่งที่พูดกัน ย่อมเข้าถึงเครื่องประกอบ
แห่งมัจจุ เพราะไม่กำหนดรู้เรื่องที่พูดกัน พระชินาสพ
ย่อมไม่สำคัญผู้บงการ เพราะกำหนดรู้เรื่องที่พูดกัน
เพราะท่านถูกต้องวิโมกข์ด้วยใจ ท่านถูกต้องสันติบท
อันยอดเยี่ยม พระชินาสพนั้นแล ผู้ถึงพร้อมแล้ว

ด้วยเรื่องที่ถูกกัน ผู้ระงับแล้ว ยินดีแล้วในสันติบท
พิจารณาแล้วมีปกติเสพ ตั้งอยู่ในธรรม ผู้ถึงฝั่งแห่ง
เวทคือสัจจะ ๔ ป่อมไม่เข้าถึงการนับว่า เป็นมนุษย์
และเทวดา.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อัทธาสูตร ที่ ๔ จบ

อรรถกถาอัทธาสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

กาล (เวลา) ชื่อว่า อัทธา. ในคำว่า อตฺตอัทธา (อติโต อทุธา)
เป็นต้น มีบรรยายไว้ ๒ อย่าง คือ บรรยายตามพระสูตร ๑ บรรยาย
ตามพระอภิธรรม ๑. ในบรรยาย ๒ อย่างนั้น โดยการบรรยายตามพระ
สูตร เวลาก่อนแต่ปฏิสนธิกาล ชื่อว่า อตฺตอัทธา. เวลาหลังจากจุติ ชื่อ
ว่า อนาคตอัทธา. เวลาในระหว่างแห่งปฏิสนธิกับจุติ รวมทั้งจุติและปฏิสนธิ
ชื่อว่า ปัจจุปฺปนอัทธา. โดยการบรรยายตามพระอภิธรรม เวลาที่ดับไป
แล้วตามธรรมดา เพราะผ่านขณะทั้ง ๓ เหล่านี้ คือ อุปาทกขณะ
ฐิติขณะ ภังคขณะ ชื่อว่า อตฺตอัทธา. เวลาที่ยังไม่ถึงขณะแม้ทั้ง ๓ ชื่อ
ว่า อนาคตอัทธา. เวลาที่พร้อมไปด้วยขณะทั้ง ๓ ชื่อว่า ปัจจุปฺปน-
อัทธา.

อีกนัยหนึ่ง ก็การจำแนกกาล มีอดีตเป็นต้นนี้ พึงทราบว่า มี
๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งอัทธา ๑ สันตติ ๑ สมัย ๑ ขณะ ๑. บรรดา
๔ อย่างนั้น การจำแนกโดยอัทธา ได้กล่าวมาแล้ว. ด้วยอำนาจแห่งสันตติ

รูปทั้งหลายที่เหมือนกัน มีอุตุเดียวกันเป็นสมุฏฐาน และมีอาหารอย่างเดียวกันเป็นสมุฏฐาน แม้กำลังเป็นไปด้วยสามารถแห่งเบื้องต้นและเบื้องปลาย เป็นปัจจุบัน รูปทั้งหลายที่มีอุตุและอาหารไม่เหมือนกันเป็นสมุฏฐาน ก่อนแต่นั้นเป็นอดีต หลังจากนั้นเป็นอนาคต. รูปทั้งหลายที่เกิดจากจิต อันมีวิถิเดียวกัน มีชวณะเดียวกัน และมีสมบัติเดียวกัน เป็นสมุฏฐาน เป็นปัจจุบัน ก่อนแต่นั้นเป็นอดีต หลังจากนั้นเป็นอนาคต. สำหรับรูปทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เฉพาะอย่าง ด้วยสามารถแห่งสันตติ ความต่างกันแห่งกาลมือดีตเป็นต้น ย่อมไม่มี. แต่พึงทราบว่ รูปเฉพาะอย่างนั้น เป็นอดีตเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งรูปเหล่านั้นนั้นแหละ ที่มีอุตุ อาหาร และจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นตัวอุปถัมภ์. (แต่) ด้วยอำนาจแห่งสมัย รูปทั้งหลายที่กำลังเป็นไปอยู่ ด้วยสามารถแห่งการสืบต่อ ในสมัย (ต่าง ๆ กัน) เช่น ครุเดียว เช้าเดียว เย็นเดียว คินเดียว วันเดียวเป็นต้น ชื่อว่าเป็นปัจจุบัน ในสมัยนั้น ๆ. ก่อนหน้านั้นเป็นอดีต หลังจากนั้นเป็นอนาคต. นี่เป็นนัยในรูปธรรมก่อน.

ส่วนในรูปธรรมทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งขณะ ธรรมทั้งหลายที่นับเนื่องในขณะทั้ง ๓ มีอุปาทกขณะเป็นต้น เป็นปัจจุบัน. ก่อนแต่นั้นเป็นอดีต หลังจากนั้นเป็นอนาคต. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลายที่ทำหน้าที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยผ่านไปแล้ว เป็นอดีต ธรรมทั้งหลายที่ทำหน้าที่เป็นเหตุเสร็จแล้ว แต่ทำหน้าที่เป็นปัจจัยยังไม่สำเร็จ เป็นปัจจุบัน ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่ถึงพร้อมด้วยกิจ (ยังไม่ทำหน้าที่) ทั้ง ๒ อย่าง เป็นอนาคต. อีกอย่างหนึ่ง ในขณะแห่งกิจของตน ธรรมทั้งหลายเป็นปัจจุบัน ก่อนแต่นั้นเป็นอดีต หลังจากนั้นเป็นอนาคต. บรรดาสภาวะทั้ง ๔ มี อัทธาเป็นต้น การกล่าวถึงขณะเท่านั้น เป็นการบรรยายโดยตรง ที่เหลือเป็นการบรรยายโดยอ้อม. ด้วยว่า ชื่นชื่อว่า ความต่างกันแห่งกาลมือดีตเป็นต้นนี้ มีสำหรับธรรมทั้งหลาย (เท่านั้น) ไม่มีสำหรับกาล. แต่ว่ กาลโดยปรมัตถ์ ถึงจะไม่มี เพราะหมายเอาธรรมที่มีอดีตเป็นต้น

เป็นประเภท แต่ในที่นี้ก็พึงทราบว่ พระองค์ตรัสไว้ โดยคำมีอาทิว่า
อดีต โดยโวหารนั่นเอง.

ในคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ผู้มีความสำคัญในสิ่งที่พูด (อกุเขยยะ-
สณฺณิโน) นี้ ดังต่อไปนี้. สิ่งทีพูด ชื่อว่า อักเขยยะ เพราะอันเขาพูด
คือ กล่าว ได้แก่ ให้ผู้อื่นรู้ (บัญญัติ) คือ กถาวัตถุ โดยเนื้อความ
ได้แก่เบญจขันธ์มีรูปเป็นต้น. สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ว่า "บุคคลพึงกล่าว
กถาปรารภอดีตอัทธาท่าง กล่าวปรารภอนาคตอัทธาท่าง กล่าวปรารภ
ปัจจุบันอัทธาท่าง" ดังนี้. อนึ่ง ในข้อนี้พึงแสดงเนื้อความแท้ด้วย
สูตรที่กล่าวถึงคลองแห่งนิรুক্তิ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า "ภิกษุ
ทั้งหลาย รูปใดที่เป็นอดีต ได้ดับไปแล้ว ได้เปลี่ยนแปลงไปแล้ว มี
การกล่าวถึงรูปนั้นว่า ได้มีแล้ว มีการร้องเรียกรูปนั้นว่า ได้มีแล้ว มี
การบัญญัติรูปนั้นว่า ได้มีแล้ว ไม่ใช่มีการกล่าวรูปนั้นว่า จักมี ไม่ใช่
มีการกล่าวรูปนั้นว่า กำลังมี" ดังนี้.

ผู้มีความสำคัญหมายในเรื่องที่จะต้องกล่าวถึง ด้วยสามารภแห่ง
ความสำคัญหมายในชั้นบัญญัติ กล่าวถึงเรื่องที่จะต้องกล่าวถึงโดย
ความเป็นกถาวัตถุ ที่เป็นไปแล้วโดยนัยมีอาทิว่า เรา ของเรา เทวดา
มนุษย์ ทนฺย และชาย ด้วยประการดังกล่าวแล้ว. อธิบายว่า เป็นผู้
มีความสำคัญในอุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ ว่าเป็นสัตว์ ว่าเป็นบุคคลเป็นต้น.
สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่แล้วในสิ่งที่จะต้องพูดถึง ด้วยสามารภแห่งการยึดถือ
ด้วยตัณหาและทิฏฐิ. อีกอย่างหนึ่ง ตั้งอยู่แล้วโดยอาการ ๘ ด้วย
สามารภแห่งราคะเป็นต้น. อธิบายว่า ผู้กำหนดแล้ว เป็นผู้ดำรงอยู่แล้ว
ด้วยสามารภแห่งราคะ ผู้อันโทสะประทุษร้ายแล้ว เป็นผู้ดำรงอยู่แล้ว
ด้วยสามารภแห่งโทสะ ผู้หลงแล้ว เป็นผู้ดำรงอยู่แล้วด้วยสามารภแห่ง
โมหะ ผู้ถูกทิฏฐิจับต้องแล้ว เป็นผู้ดำรงอยู่แล้วด้วยสามารภแห่งทิฏฐิ

ผู้มีกิเลสแรงกล้า เป็นผู้ดำรงอยู่แล้วด้วยสามารถแห่งอนุสัย ผู้ที่ถูก
กิเลสรัตรึงไว้ เป็นผู้ดำรงอยู่แล้วด้วยสามารถแห่งมานะ ผู้ที่ยังตกลงใจ
ไม่ได้ เป็นผู้ดำรงอยู่แล้วด้วยสามารถแห่งวิจิกิจฉา ผู้ที่มีความฟุ้งซ่าน
เป็นผู้ดำรงอยู่แล้วด้วยอำนาจอุทัจจะ ดังนี้.

ข้อว่า เพราะไม่กำหนดรู้เรื่องที่พูดกัน (อกุเขยฺยํ อปริณาย) ความว่า เพราะไม่รู้สิ่งที่จะต้องพูดถึงนั้น ในธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ ด้วยปริญาทั้ง ๓ เหตุที่ไม่รู้สิ่งนั้น. ข้อว่า ย่อมเข้าถึงเครื่องประกอบแห่งมัจจุ (โยคมายนติ มัจจุโน) ความว่า ย่อมเข้าถึงเครื่องประกอบ (ข่าย) ของมรณะ คือ เครื่องผูก (สัตว์) ไว้กับด้วยมรณะนั้น อธิบายว่า ไม่พราจากกัน. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เครื่องประกอบ (โยค) ได้แก่ อุบาย. ท่านอธิบายไว้ว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเข้าถึงข่ายคือความพินาศ และข่ายคือกิเลสอันเป็นที่ตั้งแห่งมารและเสนามาร ที่ดักไว้ ชิงไว้ ด้วยอุบายนั้น สมจริงดังคำที่ตรัสไว้ว่า

เพราะความมัดเพี้ยนด้วยพญามัจจุผู้มีเสนามาก
ย่อมไม่มีเลย* ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงวิภูฏะ ด้วยพระพุทฺธพจน์มี
ประมาณเท่านั้นแล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงวิวิภูฏะ จึงตรัสคำมีอาทิว่า
เพราะกำหนดรู้เรื่องที่พูดกัน (อกุเขยฺยญจ ปริณาย) ไว้.

จ ศัพท์ ในคำคาถาว่า อกุเขยฺยญจ ปริณาย นั้น ลงใน
อรรถว่า พุยติเรก (แปลกออกไป). พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังคุณพิเศษ
ที่พึงได้ด้วยการกำหนดรู้สิ่งที่กล่าว คือ ที่กำลังตรัสถึงอยู่นั้นแหละให้
แจ่มแจ้ง ด้วย จ ศัพท์นั้น. คำว่า เพราะกำหนดรู้ (ปริณาย) ความ
ว่า เพราะกำหนดรู้ว่า เป็นทุกข์ ด้วยมัคคปัญญา ที่ประกอบด้วย
วิปัสสนา คือเพราะก้าวล่วงทุกข์นั้น ด้วยการละกิเลสที่เนื่องด้วยทุกข์นั้น
หรือเพราะยังกิจแห่งปริญาแม่ทั้ง ๓ ให้ถึงที่สุด. ข้อว่า พระชินาสพ

* ม. อ. ๑๔/๕๒๗/๓๔๘. จ. ข. ๒๘/๔๔๑/๑๖๕.

ย่อมไม่สำคัญผู้บงการ (อภิสาทาร์ น มณฺณติ) ความว่า พระชินาสพชื่อว่า ไม่สำคัญหมาย (ว่ามี) ผู้บงการ เพราะละความสำคัญหมายได้โดยประการทั้งปวง อธิบายว่า ไม่เชื่ออะไร ๆ ที่เป็นสภาวะมีผู้สร้างเป็นต้น (ว่า) เป็นอัตตา. ชื่อว่า เพราะท่านถูกต้องวิโมกข์ด้วยใจ ท่านถูกต้อง สันติบทอันยอดเยี่ยม (มฺหุโจ วิโมกฺโข มนสา สันติปทมนฺนุตโร) ความว่า เพราะเหตุที่พระชินาสพถูกแล้ว คือ ต้องแล้ว ได้แก่ ถึงธรรม-คือพระนิพพาน ที่ได้ชื่อว่า วิโมกข์ เพราะพ้นจากสังขตธรรมทุกอย่าง (และ) ได้ชื่อว่า สันติบท เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความสงบระงับความเร่าร้อน อันเกิดแต่กิเลสทั้งมวล ฉะนั้น ท่านจึงไม่สำคัญหมายว่า มีผู้บงการ.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสการบรรลุทุกขสัจด้วย ปริณญากิจ และบรรลุสมุทยสัจด้วยปทานกิจแล้ว ด้วยคำว่า ปริณฺญาเย (เพราะกำหนดรู้) ดังนี้ บัดนี้ จึงตรัสการบรรลุมรรคด้วยภาวนากิจ และ นิโรธด้วยสัจฉิกิริยากิจ ด้วยคำนี้ว่า ท่านถูกต้องวิโมกข์ด้วยใจ ท่านถูก ต้องสันติบทอันยอดเยี่ยม. คำนั้นเมื่ออธิบายว่า อริยมรรค ชื่อว่า วิโมกข์ เพราะพ้นจากกิเลสทั้งมวลด้วยสามารถแห่งการตัดขาด (สมฺมจฺเจทฺทปทาน). ก็วิโมกข์นั้น ท่านถูกต้องแล้ว คือ สัมผัสแล้ว ได้แก่ เจริญแล้ว ด้วยมรรคจิต ด้วยเหตุตนเอง พระนิพพานที่เป็นสันติบท อันยอดเยี่ยม เป็นอันท่านถูกต้องแล้ว คือ สัมผัสแล้ว ได้แก่ ทำให้แจ้งแล้ว.

คำว่า ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยเรื่องที่ถูกกัน (อภฺยฺเยยฺยสมฺปนฺโน) ความว่า ผู้หลุดพ้นดีแล้ว จากอภฺยฺเยยฺยนิमितฺตํ เพราะละวิปlassในโลกที่ถูก วัชิตชนิดต่าง ๆ กำจัดแล้ว เสียได้ ชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมแล้ว ซึ่ง อภฺยฺเยยฺยนิमितฺตํ คือประกอบแล้วด้วยสมบัติทั้งหลาย ที่เกิดแล้วจากการ กำหนดรู้สิ่งที่จะต้องกล่าวถึง. คำว่า พิจารณาแล้วมีปกติเสพ (สฺยฺชาเย เสว) ความว่า เป็นผู้มีปกติพิจารณา คือ ไคร่ครวญ แล้วจึงเสพ ปิจจํยมีจิวรเป็นต้น เพราะถึงความไพบูรณ์แห่งปัญญา. อนึ่งเป็นผู้มี ปกติพิจารณาอารมณ์แม้ทุกอย่างที่มาสู่คลองช่องเสพอยู่ ด้วยสามารถ

แห่งฉฬงกุเบกขา เพราะเป็นผู้มีธรรมอันนับได้แล้ว. คำว่า ตั้งอยู่ในธรรม (ธมฺมฺโจ) ความว่า เป็นผู้ดำรงอยู่แล้วในอเสกขธรรม หรือนิพพานธรรมนั่นเอง. คำว่า ผู้ถึงฝั่งแห่งเวท (เวทฺตฺ) ความว่า ผู้ถึงเวท เพราะถึงฝั่งแห่งอริยสัจ ๔ ที่จะพึงรู้. ผู้มีคุณอย่างนี้ เป็นพระอรหันต์ ย่อมไม่เชื่อว่าเข้าถึงการนับว่า เป็นมนุษย์ หรือเทพ เพราะไม่มีภพใหม่ในบรรดาภพทั้งหลาย ภพไหน ๆ อีกต่อไป คือ ถึงความเป็นผู้หาบัญญัติไม่ได้เลย. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจบเทศนาลงด้วยอนุปาทาปรินิพพาน ด้วยประการดังพรรณนามานี้.

อรรถกถาสูตที่ ๔ จบ

๕. ทุจริตสูตร ว่าด้วยตุจริต ๓ อย่าง

[๒๔๒] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ทุจริต ๓ อย่างนี้ ๓ อย่างเป็นไฉน คือ กายตุจริต ๑ วจิตุจริต ๑ มโนตุจริต ๑. ภิกษุทั้งหลาย ทุจริต ๓ อย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลผู้มีปัญญาทราโม กระทำกายตุจริต วจิตุจริต
มโนตุจริต และกระทำกุศลกรรมอย่างอื่นอันประกอบ
ด้วยโทษ ไม่กระทำกุศลกรรม กระทำกุศลกรรมเป็น
อันมาก เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงนรก.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ทุจจิตสูตร ที่ ๔ จบ

อรรถกถาทุจจิตสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

ความประพฤตชั่ว หรือความประพฤตสิ่งเลวร้าย ชื่อว่า ทุจจิต. ความประพฤตชั่วด้วยกายหรือความประพฤตชั่วที่เป็นไปแล้วทางกาย ชื่อว่า กายทุจจิต. แม้ในคำทั้งหลายที่เหลือ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ก็ทุจจิตเหล่านี้ ควรจะกล่าวตามบัญญัติบ้าง กล่าวตามกรรมบทบ้าง. บรรดาทั้งสองอย่างนั้น จะกล่าวตามบัญญัติก่อน. การละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ ทางกายหยาบ เป็นกายทุจจิต การละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว ทางวจีหยาบ เป็นวจีทุจจิต การละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ทั้ง ๒ ทาง เป็นมโนทุจจิต นี้แล คือการกล่าวตามบัญญัติ. ส่วนเจตนา ๓ มีปาณาติบาตเป็นต้น ที่เกิดขึ้นทั้งทางกายหยาบ ทั้งทางวจีหยาบ เป็นกายทุจจิต เจตนาทั้ง ๔ มีมุสาวาทเป็นต้น ก็เช่นนั้น (ที่เกิดในทางกายหยาบและวจีหยาบ) เป็นวจีทุจจิต. ธรรมที่ประกอบด้วยเจตนา ๓ อย่าง คือ อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ เป็นมโนทุจจิต นี้แลคือการกล่าวตามกรรมบท.

ในคาถามืออธิบายดังต่อไปนี้. บาปกรรม ที่ถึงกรรมบทนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยความเป็นกายทุจจิตเป็นต้น เพราะฉะนั้น เพื่อจะทรงสงเคราะห์เอาบาปกรรมอย่างอื่นนั้นเข้าด้วย พระองค์จึงตรัสว่า อกุศลธรรมอย่างอื่นอันประกอบด้วยโทษ ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อันประกอบด้วยโทษ (โทษสมุญหิต) ได้แก่ ประกอบด้วยกิเลสมีรากะเป็นต้น. บทที่เหลือเข้าใจได้ง่ายทั้งนั้น.

อรรทกกาสูตรที่ ๕ จบ

๖. สัจจสูตร ว่าด้วยสัจจ ๓ อย่าง

[๒๔๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สัจจ ๓ อย่างนี้ ๓ อย่างเป็นไฉน คือ กายสัจจ ๑ วจีสัจจ ๑ มโนสัจจ ๑. ภิกษุทั้งหลาย สัจจ ๓ อย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลผู้มีปัญญา ละกายทุจริต วจีสัจจ มโน-
ทุจริต และละอกุศลกรรมอย่างอื่น อันประกอบด้วย
โทษ ไม่กระทำอกุศลกรรม กระทำกุศลเป็นอันมาก
เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงสวรรค์.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

สัจจสูตร ที่ ๖ จบ

อรรถกถาสุจริตสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๖ ดังต่อไปนี้.

ความประพฤติดี หรือความประพฤติงาม ชื่อว่า สุจริต. ความประพฤติดีด้วยกาย หรือความประพฤติดีที่เป็นไปแล้วทางกาย ชื่อว่า กายสุจริต. แม้ในคำทั้งหลายที่เหลือ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ก็แม้ในพระสูตรนี้ มีกล่าวถึง ๒ อย่างเหมือนกัน คือ ด้วยสามารถแห่งบัญญัติ และด้วยสามารถแห่งกรรมบถ. บรรดาทั้ง ๒ อย่างนั้น การไม่ละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว ทางกายทวาร เป็น กายสุจริต การไม่ละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว ทางวจีทวาร เป็น วจีสุจริต การไม่ละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้วทั้ง ๒ ทวาร เป็น มโนสุจริต เพราะฉะนั้น นี่เป็นการกล่าวตามบัญญัติ. ส่วนเจตนาบ้าง วิริตบ้าง ๓ อย่าง ที่เกิดขึ้นแล้วแก่บุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น เป็นกายสุจริต เจตนาบ้าง วิริตบ้าง ๔ อย่าง ที่เกิดขึ้นแก่ผู้งดเว้นจากมุสาวาทเป็นต้น เป็นวจีสุจริต. ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา ๓ อย่าง คือ อนภิชฌา อภัยบาท สัมมาทิฏฐิ เป็นมโนสุจริต เพราะฉะนั้น นี่เป็นการกล่าวตามกรรมบถ. บทที่เหลือ มีนัยดังกล่าวแล้ว.

อรรถกถาสูตรที่ ๖ จบ

๗. สัจจสูตร ว่าด้วยความสะดวก ๓ อย่าง

[๒๔๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นผู้สะดวก ๓ อย่างนี้ ๓ อย่าง เป็นไฉน คือ ความเป็นผู้สะดวกทางกาย ๑ ความเป็นผู้สะดวกทางวาจา ๑ ความเป็นผู้สะดวกทางใจ ๑. ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นผู้สะดวก ๓ อย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ได้กล่าว
บุคคลผู้สะดวกทางกาย ผู้สะดวกทางวาจา ผู้สะดวก
ทางใจ ผู้หาอาสวะมิได้ ว่าเป็นผู้สะดวก ผู้ถึงพร้อม
ด้วยความเป็นผู้สะดวก ผู้ละกิเลสทั้งปวงเสียได้.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

สัจจสูตร ที่ ๗ จบ

อรรณกกาสุจิสูตร^{*}

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๗ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ความเป็นผู้สะอาด (โสเจยฺยานิ) ได้แก่ ภาวะที่สะอาด.

คำว่า ความเป็นผู้สะอาดทางกาย (กายโสเจยฺยํ) ได้แก่ กายสุจริต. แม้ วจีโสเจยยะ และ มโนโสเจยยะ ก็ได้แก่ วจิสุจริตและมโนสุจริต นั้นเอง. สมจริงดังคำที่ตรัสไว้มีอาทิว่า บรรดาโสเจยยะ ๓ อย่างนั้น กายโสเจยยะ เป็นไฉน คือ เจตนาเป็นเครื่องงตเว้นจากปาณาติบาต.^๑

ในพระคาถา มีอธิบายดังต่อไปนี้ ชื่อว่า ความสะอาดทางกาย เพราะละกายทุจริตทุกอย่างได้แล้ว ด้วยสามารถแห่งการตัดขาด เพราะ ฉะนั้น จึงชื่อว่า ความสะอาดทางกาย. คำว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยความ สะอาด (โสเจยฺยสมฺปนฺน) ความว่า เข้าถึงแล้วด้วยโสเจยฺยสมบัติที่ บริสุทธิ์ดีแล้ว เพราะระงับกิเลสได้แล้ว. บทที่เหลื่อมมีนัยดังกล่าวแล้ว ทั้งนั้น.

อรรณกกาสูตรที่ ๗ จบ

๘. มุนีสสูตร ว่าด้วยผู้รู้ ๓ อย่าง

[๒๔๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระ สูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นมุนี ๓ อย่างนี้ ๓ อย่าง เป็นไฉน คือ ความเป็นมุนีทางกาย ๑ ความเป็นมุนีทางวาจา ๑

ความเป็นมุนีทางใจ ๑. ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นมุนี ๓ อย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระอรียเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ได้
กล่าวบุคคลผู้เป็นมุนีทางกาย ผู้เป็นมุนีทางวาจา ผู้
เป็นมุนีทางใจ ผู้หาอาสวะมิได้ ว่าเป็นมุนี ผู้ถึง
พร้อมด้วยความเป็นมุนี มีบาปอันล้างแล้ว.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

มุนีสสูตร ที่ ๘ จบ

อรรถกถามุนีสสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๘ ดังต่อไปนี้.

ในคำว่า ความเป็นมุนี (โมเนยยานิ) นี้ บุคคลชื่อว่า มุนี
เพราะรู้ทั้งโลกนี้และโลกหน้า ทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น. ได้แก่
พระเสขะบุคคล ๗ จำพวก พร้อมด้วยกัลยาณปุถุชนและพระอรหันต์.
แต่ในที่นี้ ทรงประสงค์เอาพระอรหันต์เท่านั้น. ความเป็นแห่งมุนี เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า โมเนยยะ. ได้แก่ กายสมาจาร วจีสมาจาร และ
มโนสมาจาร ของพระอรหันต์. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมคือโมเนยยปฏิบัติ
ที่ทำให้เป็นมุนี ชื่อว่า โมเนยยะ.

โมเนยยะเหล่านั้น มีความพิสดารดังต่อไปนี้ บรรดาโมเนยยะ

* อรรถกถาโมเนยยสูตร.

ทั้ง ๓ นั้น กายโมเนยยะ เป็นไฉน คือ การละกายทุจริต ๓ อย่าง
 ชื่อว่า กายโมเนยยะ กายสุจริต ๓ อย่าง ชื่อว่า กายโมเนยยะ ญาณ
 ในธรรมที่มีกายเป็นอารมณ์ ชื่อว่า กายโมเนยยะ การกำหนดรู้กาย
 ชื่อว่า กายโมเนยยะ มรรคที่สหระคตด้วยการกำหนดรู้กาย ชื่อว่า
 กายโมเนยยะ การละฉันทราคะในกาย ชื่อว่า กายโมเนยยะ การเข้า
 จตุตถฌาน มีการดับกายสังขาร ชื่อว่า กายโมเนยยะ.

บรรดาโมเนยยะทั้ง ๓ นั้น วจีโมเนยยะ เป็นไฉน คือ การละ
 วจิตุจริต ๔ อย่าง ชื่อว่า วจีโมเนยยะ วจิตุสุจริต ๔ อย่าง ชื่อว่า
 วจีโมเนยยะ ญาณในธรรมที่มีวาจาเป็นอารมณ์ ชื่อว่า วจีโมเนยยะ การ
 กำหนดรู้วาจา ชื่อว่า วจีโมเนยยะ มรรคที่สหระคตด้วยการกำหนดรู้วาจา
 ชื่อว่า วจีโมเนยยะ การละฉันทราคะในวาจา ชื่อว่า วจีโมเนยยะ การ
 เข้าทุติยฌาน มีการดับวจิตสังขาร ชื่อว่า วจีโมเนยยะ.

บรรดาโมเนยยะทั้ง ๓ อย่างนั้น มโนโมเนยยะ เป็นไฉน คือ
 การละมโนทุจริต ๓ อย่าง ชื่อว่า มโนโมเนยยะ มโนสุจริต ๓ อย่าง
 ชื่อว่า มโนโมเนยยะ ญาณในธรรมที่มีใจเป็นอารมณ์ ชื่อว่า มโนโมเนยยะ
 การกำหนดรู้ใจ ชื่อว่า มโนโมเนยยะ มรรคที่สหระคตด้วยการกำหนดรู้ใจ
 ชื่อว่า มโนโมเนยยะ การละฉันทราคะในใจ ชื่อว่า มโนโมเนยยะ การ
 เข้าสัญญาเวทียิตถนิโรธ มีการดับจิตสังขาร ชื่อว่า มโนโมเนยยะ" แล.

คำว่า มีบาปอันล้างแล้ว (นิหุโรตปาปกั)" ความว่า ผู้มีมลทิน
 คือบาปอันล้างดีแล้ว ด้วยน้ำอันเลิศคืออชฎางคิกมรรค.

อรรถกถาสุตตที่ ๘ จบ

๙. ปฐมราคสูตร ว่าด้วยผู้ถูกमारผูกไว้

[๒๔๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย รากะ โทสะ โมหะ อันบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งยังละไม่ได้แล้ว บุคคลผู้นี้ เรากล่าวว่า เป็นผู้อันमारผูกไว้แล้ว มีบ่วงมารที่สวมไว้แล้ว และถูกमारผู้มีบาปพึงกระทำได้ตามความพอใจ. ภิกษุทั้งหลาย รากะ โทสะ โมหะ อันบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งละได้แล้ว บุคคลผู้นี้เรากล่าวว่า มารผูกไม่ได้ ปลดเปลื้องบ่วงมาร และมารผู้มีบาป พึงกระทำตามความพอใจไม่ได้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ได้กล่าว
บุคคลผู้สํารอรากะ โทสะ และอวิชชาได้แล้ว ผู้มีตน
อันอบรมแล้วผู้ใดผู้หนึ่ง ว่าเป็นผู้ประเสริฐ ผู้ไปแล้ว
อย่างนั้น ผู้ตรัสรู้แล้ว ผู้ล่วงเวรและภัย ผู้ละกิเลส
ทั้งปวงได้.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถापฐมภาคสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๙ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ผู้ใดผู้หนึ่ง (ยสฺส กสฺสจ) เป็นคำกล่าวถึงบุคคลที่ไม่ได้กำหนดแน่นอน. เพราะฉะนั้น อัมบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง จะเป็นคฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม. คำว่า รากะ อัมบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งยังละไม่ได้แล้ว (ราโค อปฺปหิโน) ความว่า กิเลส ชื่อว่า รากะ เพราะอรรถว่า กำหนด อัมผู้ใดผู้หนึ่งยังละไม่ได้แล้ว ด้วยสามารถแห่งการตัดขาด (สมุจเฉตฺตพฺพาน) คือ ไม่ให้ถึงการเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ด้วยมรรค. แม้ โทสะและโมหะทั้งหลายก็มีนัยนี้เหมือนกัน. บรรดาภิเลสเหล่านั้น รากะ โทสะโมหะที่จะให้ไปอบาย จะละได้ด้วยปฐมมรรค กามรากะอย่างหยาบ และโทสะอย่างหยาบ จะละได้ด้วยทุติยมรรค กามรากะและโทสะเหล่านั้นแหละ จะละไม่มีเหลือเลย ด้วยตติยมรรค ภวรากะและโมหะที่เหลือ จะละได้ด้วยมรรคที่ ๔. เมื่อละกิเลสเหล่านี้ได้อย่างนี้ กิเลสแม้ทั้งหมด ก็ย่อมละได้เหมือนกัน เพราะตั้งอยู่ในที่เดียวกันกับกิเลสเหล่านั้น. รากะเป็นต้นเหล่านี้ ตามที่พรรณนามานี้ ผู้ใดผู้หนึ่ง จะเป็นภิกษุ ภิกษุณีก็ตาม อุบาสกอุบาสิกาก็ตาม ยังละไม่ได้แล้วด้วยมรรค.

คำว่า เป็นผู้มีอันมารผูกไว้แล้ว (พนฺโง มารสฺส) ความว่า บุคคลนี้ เราตถาคตเรียกว่า ถูกมารคือกิเลสผูกไว้แล้ว และเขาถูกกิเลสamar ผูกไว้แล้วด้วยบ่วงอันเลิศโต ก็เป็นอันถูกเมื่อภิสังขารมาเป็นต้นผูกไว้แล้ว ด้วยบ่วงอันเลิศนั้นเหมือนกัน. ชื่อว่า มีปวงมารที่สวมไว้ (ปฏิมุกฺกสฺส มารปาโส) ความว่า กิเลสกล่าวคือบ่วงแห่งมารเป็นอันเขาคือบุคคลนี้ ผู้ยังละกิเลสไม่ได้สวมไว้แล้ว เพราะยังละกิเลสไม่ได้นั้นนั่นเอง อธิบายว่า คล้องไว้แล้ว คือ สวมเข้าไปแล้ว ในจิตสันดานของตน ได้แก่ ถูกมารนั้นบังคับให้ผูกเอง. อีกอย่างหนึ่ง บ่วงมาร พึงเป็นของที่เขา

สวมแล้ว. พึงทราบอธิบายในธรรมฝ่ายขาวต่อไปนี้ คำว่า ปลดเปลื้อง (โอมุกกุตต) ความว่า บ่วงมารนั้น พึงเป็นของอันเขาเปลื้อง คือ แก้วแล้ว ได้แก้ว ตั้งอยู่ไม่ได้. บทที่เหลือ พึงทราบตามบรรยายที่ตรงข้ามจากที่กล่าวมาแล้ว.

ในพระสูตรนี้ คากามีมาแล้วด้วยสามารถแห่งธรรมที่เป็นฝ่ายขาวเท่านั้น ในพระคากานั้น มีความสังเขปดังต่อไปนี้ พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น กล่าวถึงพระอริยบุคคลผู้สารถระโทยะและอวิชชาออกแล้ว คือ ให้ดับไปแล้ว ด้วยมรรคอันเลิศ (อรหัตมรรค) ผู้มีกายอันอบรมแล้ว ว่าเป็นผู้ประเสริฐ คือ เป็นพระพรหม หรือเป็นผู้ประเสริฐสุด คือ บรรลุพระอรหัตผลแล้ว องค์ใดองค์หนึ่ง คือ องค์หนึ่ง ภายในจำนวนพระอรหันต์ทั้งหลาย ผู้ชื่อว่า อบรมตนแล้ว เพราะมีศีล สมาธิ และปัญญา พระชินาสพอื่น ๆ เป็นผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติ คือ อุบาสัยในกาลก่อนมาแล้ว และท่านเหล่านั้น ถึงแล้ว คือ บรรลุแล้ว ซึ่งพระนิพพาน ด้วยมัชฌิมาปฏิปทาที่สงเคราะห์ด้วยศีลชั้น ๘ สมาธิชั้น ๘ และปัญญาชั้น ๘ เว้นจากส่วนสุดทั้งสอง อีกอย่างหนึ่ง ท่านเหล่านั้น แท้จริงแห่งชั้นเป็นต้นตามความเป็นจริง ท่านเหล่านั้นรู้อย่างไรซึ่งทุกอย่างเป็นต้นอันเป็นธรรมที่แท้จริง โดยไม่ผิดพลาด และท่านเหล่านั้น เห็นอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ด้วยสามารถเพียงเห็นเท่านั้น อีกอย่างหนึ่ง พระอริยบุคคล ๘ จำพวกเหล่านี้ มีวาจาเป็นไปแล้วด้วยสามารถแห่งอริยโวจารอย่างเดียว โดยเว้นโวจาที่ไม่ใช่ของพระอริยะ มีกายเป็นไปแล้ว เหมาะสมแก่วาจา และมิวาจาเป็นไปแล้ว เหมาะสมแก่กาย ฉันทะ พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น กล่าว คือ เรียก ได้แก้ว สรรเสริญบุคคลนั้น ผู้ไปแล้วอย่างนั้น ว่า ท่านผู้นี้ เป็นพระอริยบุคคล ผู้ชื่อว่า ผู้ตรัสรู้แล้ว เพราะรู้ริยสิ่ง ๔, ผู้กล่าวล่วงเวรจากบุคคล เวรจากกิเลส และภัยมีการติเตียนตนเป็นต้น ชื่อว่า ผู้ล่วงเวรและภัย, ผู้ชื่อว่า ผู้ละกิเลสทั้ง

ปรังได้ เพราะละกิเลสและอภิสังขารเป็นต้นทั้งมวลได้ ฉะนั้น.

อรรทกกาสูตรที่ ๔ จบ

๑๐. ทุติยราคสูตร ว่าด้วยผู้ข้ามถึงฝั่งยืนอยู่บนบก

[๒๔๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย รากะ โทสะ โมหะ อันบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง เป็นภิกษุก็ตาม ภิกษุณีก็ตาม ยังละไม่ได้แล้ว บุคคลผู้นี้ เรากล่าวว่า ข้ามสมุทรที่มีคลื่น มีระลอก มีน่าน มีสัตว์ร้าย มีผีเสื้อ น้ำไม่ได้. ภิกษุทั้งหลาย รากะ โทสะ โมหะ อันบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง เป็นภิกษุก็ตาม ภิกษุณีก็ตาม ละได้แล้ว บุคคลผู้นี้ เรากล่าวว่า ได้ข้ามสมุทรที่มีคลื่น มีระลอก มีน่าน มีสัตว์ร้าย มีผีเสื้อแล้ว ข้ามถึงฝั่ง เป็นพราหมณ์ ยืนอยู่บนบก.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

เรากล่าวว่า ผู้ใดสำรอกรากะ โทสะ และอวิชชา
ได้แล้ว ผู้นั้นข้ามพ้นสมุทรที่มีสัตว์ร้าย ผีผีเสื้อ น้ำ มีคลื่น
น้ำสะพรั่งทั่ว ข้ามได้โดยยาก ได้แล้ว ผู้นั้นล่วง
ธรรมเป็นเครื่องข้อง ละมัจจุราชได้ หาอุปธิมิได้ ละ
ทุกข์เพื่อความไม่เกิดอีก ถึงความดับสูญแล้ว ย่อมไม่
ถึงการนับได้ เธอยังมัจจุราชให้หลงได้แล้ว.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา

แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ทุติยราคสูตร ที่ ๑๐ จบ

วรรคที่ ๒ จบ

อรรถกถาทุติยราคสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑๐ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ช้ำม ... ไม่ได้ (น อตริ) ได้แก่ ช้ำม (สมุทฺร) ไม่ได้แล้ว.

คำว่า สมุทฺร (สมุทฺท) ได้แก่ สมุทฺรคือสงสาร หรือสมุทฺรคืออายตนะ มีจักขุอายตนะเป็นต้น. สงสารและอายตนะแม้ทั้ง ๒ อย่างนั้น ชื่อว่า สมุทฺร เพราะเป็นเหมือนสมุทฺร เพราะอรรถว่าเต็มได้ยาก. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สมุทฺร เพราะอรรถว่าเป็นเหมือนสมุทฺร อธิบายว่า ชื่อว่า เป็นเหมือนสมุทฺร เพราะเป็นที่อยู่อาศัยของกิเลส คือ เพราะสันดานของสัตว์เป็นเรือนของกิเลส. คำว่า มีระลอก (สวัจ्จ) ความว่า มีระลอก โดยระลอกคือความโกรธ และความแค้น สมดังที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุ คำว่า ภัยแต่ระลอกนั้นแล เป็นชื่อของความโกรธและความคับแค้น" คำว่า มีน้ำวน (สาฆฺณ) ความว่า พร้อมด้วยน้ำวน โดยน้ำวนคือกามคุณ ๕ สมจริงตามที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุ คำว่า ภัยแต่น้ำวน นี้ เป็นชื่อของกามคุณ ๕" คำว่า มีสัตว์ร้าย มีผีเสื้อน้ำ (สคฺห์ สรฺกฺขสฺ) ความว่า ชื่อว่า ประกอบด้วยบุคคลที่เป็นวิสภาคกัน (ศัตรู) เช่นกับด้วยมังกรดูปลาร้าย และผีเสื้อสมุทร เพราะให้เกิดอนัตตะแก่ผู้ไปสู่แหล่งหากินของตน สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ภิกษุ คำว่า มีสัตว์ร้าย มีผีเสื้อน้ำนั้นแล เป็นชื่อของมัจจุคาม." คำว่า ได้ช้ำมแล้ว (อตริ) ความว่า ช้ำม

พ้นทะเลตามที่กล่าวแล้ว ด้วยเรือคือมรรคปัญญา. คำว่า ช้ามแล้ว (ติณฺโณ) ได้แก่ ช้ามพ้นไปแล้ว. คำว่า ถึงฝั่ง (ปารุคฺโค) ได้แก่ เข้าถึงฝั่ง คือฝั่งข้างโน้นของสมุทรนั้น ได้แก่ นิโรธ. คำว่า ยืนอยู่บนบก (ถเล ตฺถุจฺติ) ความว่า ต่อจากนั้นไป เราตถาคตเรียกเขาว่า เป็นพราหมณ์ผู้ลอยบาปแล้ว ยืนอยู่บนบก คือ ฝั่งโน้น ได้แก่ พระนิพพาน เพราะข้ามห้วงน้ำใหญ่คือสังสาร และห้วงน้ำใหญ่มีกามเป็นต้น.

แม้ในพระสูตรนี้ คากาก็มีมาแล้ว ด้วยสามารถแห่งธรรมที่เป็นฝ่ายขาวเหมือนกัน. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ภัยแต่คลื่น (อุมฺภิกฺข) ได้แก่ ภัยแต่คลื่นตามที่กล่าวแล้ว. คลื่นนั้นชื่อว่า เป็นภัย เพราะเป็นแดนน่าสะพรึงกลัว. คำว่า ช้ามได้ยาก (ทุตฺตร) ได้แก่ ช้ามได้ยากเหลือเกิน. คำว่า ช้ามพ้นได้แล้ว (อจฺจฺตริ) ได้แก่ ล่วงพ้นได้แล้ว. คำว่า ล่วงธรรมเป็นเครื่องข้อง (สงฺคาตฺติโค) ความว่า ชื่อว่า ผ่านเครื่องข้องไปแล้ว เพราะเป็นผู้ก้าวเลย คือ ละเครื่องข้อง ๕ อย่าง มีรากะเป็นต้นได้แล้ว. ชื่อว่า ผู้นั้นถึงความดับสูญแล้ว ย่อมไม่ถึงการนับได้ (อตุตฺตจฺจโค โส น ปมาณเมตฺติ) ความว่า ผู้นั้นเป็นอย่างนั้น คือเป็นพระอรหันต์ ชื่อว่า ผู้ถึงความดับสูญแล้ว เพราะกิเลสมีรากะเป็นต้นที่เป็นธรรมทำประมาณ ถึงความดับสูญไปโดยส่วนเดียวโดยแท้ และต่อแต่นั้นไป เป็นผู้ที่ใคร ๆ ไม่อาจจะนับได้ว่า บุคคลนั้นเป็นเช่นนี้ โดยศีล โดยสมาธิ โดยปัญญา เพราะความบริบูรณ์ แห่งธรรมชั้นนี้มีศีลเป็นต้น ชื่อว่า ไม่ถึงการนับได้. อีกอย่างหนึ่ง ท่านผู้นั้นถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ กล่าวคืออนุปาทิสเสนิพพาน ชื่อว่า ย่อมไม่ถึง คือ ไม่เข้าถึงการนับได้ เพราะเป็นผู้ที่ใคร ๆ ไม่สามารถจะนับได้ว่า พระอรหันต์นั้น เป็นผู้ดำรงอยู่แล้ว โดยคติชื่อนี้ และเป็นผู้เช่นนี้ โดยชื่อและโคตร. ต่อแต่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจบพระธรรมเทศนาลง ด้วยอนุปาทิสเสนิพพานชาตุนั้นแหละว่า เราตถาคตกล่าวว่า เธอยังมัจจุราชให้หลงได้แล้ว คือ เป็นผู้ที่มัจจุราชไม่สามารถจะติดตามได้.

ในวรรณนี้ พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสวิภูฏะไว้ในสูตร
ที่ ๑ ที่ ๕ และที่ ๖. ตรัสวิภูฏะไว้ในสูตรที่ ๒ ที่ ๗ และที่ ๘.
ตรัสทั้งวิภูฏะและวิภูฏะไว้ในพระสูตรที่เหลือ ด้วยประการดังพรรณนามานี้.

อรรถกถาสูตรที่ ๑๐ จบ

อรรถกถาวรรคที่ ๒ จบ

รวมพระสูตรที่มีในวรรณนี้ คือ

๑. ปุณณกิริยาวัตถุสูตร ๒. จักขุสูตร ๓. อินทีย-
สูตร ๔. อัทธาสูตร ๕. ทุจจิตสูตร ๖. สุจจิตสูตร
๗. สัจจสูตร ๘. มุนีสูตร ๙. ปฐมราคสูตร ๑๐. ทุติย-
ราคสูตร.

อิติวุตตกะ ติกนิบาต วรรคที่ ๓

๑. มิจฉาทิฏฐิสูตร ว่าด้วยผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิเข้าถึงนรก

[๒๔๘] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตได้เห็นสัตว์ผู้ประกอบด้วยกายหุจริต วจีหุจริต มโนหุจริต ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดมั่นการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก. ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตกล่าวคำนั้นแล้วว่า ภิกษุทั้งหลาย เราได้เห็นสัตว์ผู้ประกอบด้วยกายหุจริต วจีหุจริต มโนหุจริต ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดมั่นการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะได้ฟังขอสมณะหรือพราหมณ์อื่นก็หามิได้ก็แต่ว่า เราตถาคตรู้มาเอง เห็นมาเอง ทราบมาเอง จึงกล่าวคำนั้นแล้วว่า เราตถาคตเห็นสัตว์ผู้ประกอบด้วยกายหุจริต วจีหุจริต มโนหุจริต ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดมั่นการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลในโลกนี้ ตั้งใจไว้ผิด กล่าววาจาผิด กระทำ

การงานผิดด้วยกาย ผู้มีการสตับน้อย ทำกรรมอันไม่
เป็นบุญไว้ในชีวิตอันมีประมาณน้อย ในมนุษยโลกนี้
เขาผู้มีปัญญาพราหมณ์ เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงนรก.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สตับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

มิจฉาทิฏฐิสูตโร ๑ จบ

อรรถกถาวรรคที่ ๓

อรรถกถามิจฉาทิฏฐิสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตโร ๑ แห่งวรรคที่ ๓ ดังต่อไปนี้

คำว่า เราตถาคค ได้เห็นแล้ว (ทิจฺฐา มยา) ความว่า สัตว์
ทั้งหลาย อันเรตถาคคเห็นแล้ว คือ อันเรตถาคคเห็นแล้วด้วยจักขุ
แม้ทั้งสอง คือ ด้วยสมันตจักขุ และทิพยจักขุ ได้แก่ ทราบโดย
ประจักษ์. ด้วยคำว่า เราตถาคคได้เห็นแล้ว นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงคัดค้านการได้ฟังตาม ๆ กันมาเป็นต้น และความข้อนี้จักมากในพระ
บาลี ในบัดนี้แหละ. คำว่า ผู้ประกอบด้วยกายทฺหจฺริต (กายทฺหจฺริเคน
สมนฺนาคตา) ความว่า เป็นผู้พร้อมด้วยกายทฺหจฺริต. คำว่า ติเตยฺน
พระอริยเจ้า (อริยานํ อุปวาทกา) ความว่า เป็นผู้ว่าร้าย คือ ดำ
ได้แก่ ติเตยฺนพระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น โดยที่สุดแม้
พระโสดาบันผู้เป็นคฤหัสถ์ ด้วยการกล่าวดูที่ไม่เป็นจริง อันเป็นเหตุกำจัด
คุณความดี (ของท่าน). คำว่า เป็นมิจฉาทิฏฐิ (มิจฉาทิฏฐิกา) ได้แก่

* อรรถกถามิจฉาทิฏฐิกสูตโร.

ผู้มีความเห็นวิปริต. คำว่า ปิดมันการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฎฐิ (มิจฉาทิฎฐิกมมสมาทานา) ความว่า ผู้ได้สมาทานกรรมนานาชนิด ที่มีความเห็นผิดเป็นเหตุ นั่นแหละ จะสมาทานกรรมแม้อย่างอื่นอีก มีกายกรรมเป็นต้น ที่มีมิจฉาทิฎฐิเป็นมูลฐาน.

ก็เมื่ออริยุปวาทกรรมและมิจฉาทิฎฐิ พระองค์ทรงถือเอาแล้ว ด้วยศัพท์วิจตุจริตและมโนจตุจริตนั้นแหละ ในที่นี้แล้ว การตรัสซ้ำอีก ก็เพื่อจะทรงแสดงว่า อริยุปวาทกรรมและมิจฉาทิฎฐิมิโทษมาก ด้วยว่า บรรดา ๒ อย่างนั้น อริยุปวาท มีโทษมากเท่ากับอนันตริยกรรม. สมดังที่ตรัสไว้ว่า "สาริปุตฺร เปรียบเหมือนภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา พึงกระหิ้มพระอรหัตผลในปัจจุบันทีเดียว ฉนฺได สาริปุตฺร ช่ออุปไมยนี้ก็ฉนฺไดนั้นเหมือนกัน เราตถาคตกล่าวว่า ผู้ไม่ละวาจานั้นเสีย ไม่ละความคิดนั้นเสีย ไม่ละคตินิฎฐินั้นเสีย ก็เที่ยงแท้ที่จะตกนรก" ดังนี้.

กรรมอื่น ที่ชื่อว่า มีโทษมากกว่ามิจฉาทิฎฐิ ไม่มี. สมดังที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่งที่มีโทษมาก เหมือนมิจฉาทิฎฐินี้เลย ภิกษุทั้งหลาย โทษทั้งหลาย มีมิจฉาทิฎฐิเป็นอย่างยิ่ง" ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารภคำมีอาทิว่า ตํ โข ปน ไว้เพื่อทรงแสดงยืนยันเนื้อความตามที่ตรัสไว้ว่าเป็นธรรมที่ประจักษ์แก่พระองค์เอง. คำนั้นเข้าใจได้ง่ายอยู่แล้ว.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า ตั้งใจไว้ผิด (มิจฉามนํ ปณิธาย) ความว่า ตั้งจิตไว้โดยไม่แยบคาย ด้วยสามารถแห่งธรรมทั้งหลาย มีอภิขณาเป็นต้น. คำว่า กล่าววาจาผิด (มิจฉาวาจํ อภาสิย) ความว่า กล่าววาจาผิด ด้วยสามารถแห่งมุสาวาทเป็นต้น. คำว่า กระทำการงานผิด (มิจฉากมฺมานิ กตฺวาน) ความว่า ทำกายกรรม

ด้วยสามารถแห่งปาณาติบาตเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **ตั้งใจไว้ผิด** (มิจฺฉามนํ ปณิธาย) ความว่า ตั้งจิตไว้พลาด ด้วยสามารถแห่งมิจฉาทิฏฐิ. แม้ในคำทั้งสองที่เหลือนี้ก็นัยนี้เหมือนกัน บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงเหตุในการประพฤติดุจจริตอย่างนั้นของเขา.

คำว่า **ผู้มีการสตับน้อย** (อปปตฺสฺสโต) มีอธิบายว่า เว้นจากสุตะที่จะนำประโยชน์เกื้อกูลมาให้ตนและผู้อื่น. คำว่า **กระทำการอันไม่เป็นบุญไว้** (อบุญญกโร) ความว่า ต่อนั้นไปนั่นเอง จะทำความผิด คือ จะมีความชั่วเป็นธรรมดา เพราะความเป็นผู้ไม่ฉลาดในอริยธรรม. ข้อว่า **ในชีวิตอันมีประมาณน้อย** ในมนุษย์โลกนี้ (อปปตฺสฺมิ อธิ ชีวิเต) ความว่า ในชีวิตอันมีประมาณน้อย ในโลกนี้ คือ มนุษยโลก. สมดังที่ตรัสไว้ว่า “ผู้ที่มีชีวิตอยู่ได้นาน ก็อยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี หรือเกินไปเล็กน้อย.”* และตรัสว่า “มนุษย์ทั้งหลายมีอายุน้อย.” เพราะฉะนั้น ผู้ที่เป็นพหูสูต มีปัญญา เร่งรีบทำบุญ แล้วจะได้ไปสวรรค์ หรือดำรงอยู่ในพระนิพพาน ส่วนผู้ใดศึกษาน้อย ไม่บำเพ็ญบุญ ผู้นั้นจะเป็นคนมีปัญญาทึบ เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงนรก.

อรรถกถาสูตที่ ๑ จบ

* ทิ. มหา. ๑๐/๔๔/๖๒. ส. ส. ๑๔/๔๔๐/๑๔๘.

๒. สัมมาทิฏฐิสูตร ว่าด้วยผู้เป็นสัมมาทิฏฐิเข้าถึงสวรรค์

[๒๔๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้วอย่างนี้ ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตได้เห็นสัตว์ผู้ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ ถ่อมมั่นการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์. ก็เราตถาคตกล่าวค่านั้นแล้วว่า ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตได้เห็นสัตว์ผู้ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ ถ่อมมั่นการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เพราะได้ฟังต่อสมณะหรือพราหมณ์อื่นก็หามิได้ ก็แต่ว่า เราผู้มาเอง เห็นมาเอง ทราบมาเอง จึงกล่าวว่า เราตถาคต ได้เห็นสัตว์ผู้ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ ถ่อมมั่นการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลในโลกนี้ ตั้งใจไว้ชอบ กล่าววาจาชอบ
กระทำการงานชอบด้วยกาย ผู้มีการศรัทธามาก ผู้กระทำ
กรรมเป็นบุญไว้ในชีวิตอันมีประมาณน้อย ในมนุษยโลก
นี้ บุคคลนั้นเป็นผู้มีปัญญา เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงสวรรค์.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาสัมมาทิฏฐิสูตร*

ในสูตรที่ ๒ พึงทราบความตามบรรยายที่ตรงกันข้ามจากที่กล่าวไว้แล้วในสูตรที่ ๑.

๓. นิสสรณสูตร ว่าด้วยธาตุที่สลัดออก ๓ อย่าง

[๒๕๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธาตุเป็นที่สลัดออก ๓ อย่างนี้ ๓ อย่าง เป็นไฉน คือ เนกขัมมะเป็นที่สลัดออกซึ่งกามทั้งหลาย ๑ อรูปฌานเป็นที่สลัดออกซึ่งรูปทั้งหลาย ๑ นิโรธเป็นที่สลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้ว อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น ๑. ภิกษุทั้งหลาย ธาตุเป็นที่สลัดออก ๓ อย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคณาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุผู้มีคามเพียร รู้ธรรมเป็นที่สลัดออกซึ่งกาม และอุบายเป็นเครื่องล่องพ้นรูปทั้งหลาย ถูกต้องธรรมเป็นที่สงบระจับสังขารทั้งปวงในกาลทุกเมื่อ ภิกษุนั้นแล เป็นผู้เห็นโดยชอบ ย่อมโน้มไปในธาตุนั้น ภิกษุนั้นแล อยู่จบอภิญญา สงบระจับ ล่องพ้นโยคะได้แล้ว ชื่อว่าเป็นมุนี

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา

* อรรถกถาสัมมาทิฏฐิสูตร.

แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

นิสสรณสูตร ที่ ๓ จบ

อรรถกถานิสสรณสูตร^๑

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๓ ดังต่อไปนี้.

คำว่า เป็นที่สลัดออก (นิสสรณียา) ความว่า ปฏิสังยุตด้วย ธาตุเป็นที่สลัดออกไป. คำว่า ธาตุ (ธาตุโย) ได้แก่ สภาพที่ว่างจาก สัตว์. คำว่า กาม (กามาน) ได้แก่ กิเลสกามและวัตถุกาม. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กาม (กามาน) ได้แก่ กิเลสกาม. เพราะว่า ธาตุทั้งหลายเป็นที่ออกไปจากกิเลสกาม ถึงวัตถุกามก็ออกไปเหมือนกัน ไม่ใช่ออกไปโดยประการอื่น. สมดังที่ตรัสไว้ว่า

อารมณ์ที่วิจิตรทั้งหลายในโลก ไม่ใช่กาม แต่ความ
กำหนดที่เกิดจากความดำริของคน (ต่างหาก) เป็นกาม
อารมณ์ที่วิจิตรทั้งหลาย ก็สถิตอยู่ในโลกอย่างนั้นนั่น
แหละ แต่ธีรชนย่อมนำความพอใจในกามนั้นออกไป."

การปราศไป ชื่อว่า นิสสรณะ. คำว่า เนกขัมมะ (เนกขมม) ได้แก่ ปฐมฌาน. โดยพิเศษแล้ว เนกขัมมะนั้น พึงเห็นว่า มีอสุภะ เป็นอารมณ์. แต่ผู้ใดทำฌานนั้นให้เป็นบาท พิจารณาสังขารทั้งหลาย บรรลุรรคที่ ๓ แล้ว จึงทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานด้วยอนาคามิผล จิตของผู้นั้น จะสลัดออกจากกามทั้งหลายโดยส่วนเดียวนั้นเทียว ฉะนั้น เนกขัมมะนี้ พึงทราบว่า เป็นที่สลัดออกซึ่งกามทั้งหลาย อย่างอุกฤษฏ์. คำว่า รูปทั้งหลาย (รูปาน) ได้แก่ รูปธรรมทั้งหลาย โดยพิเศษแล้ว

ก็คือ รูปาวจรธรรมทั้งหมด แยกประเภทเป็นกุศล วิบาก และกิริยา พร้อมด้วยอารมณ์ทั้งหลาย. คำว่า อรูป (อรูป*) ได้แก่ อรูปาวจรฌาน แต่อาจารย์บางพวกกล่าวเนื้อความของคำว่า "กามทั้งหลาย" ว่า ได้แก่ "กามาวจรธรรมทั้งหมด" และกล่าวเนื้อความของคำว่า "เนกขัมมะ" ว่า ได้แก่ "รูปาวจรฌานทั้ง ๕." คำนั้นไม่มีในอรรถกถาทั้งหลาย และไม่ถูกด้วย. คำว่า ภูต* ได้แก่ เกิดแล้ว. คำว่า อันปัจจัยปรุงแต่ง (สงฺขต*) ความว่า ที่ปัจจัยทั้งหลายจัดแจงปรุงแต่งกระทำแล้ว. คำว่า อาศัยกันเกิดขึ้น (ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน*) ความว่า บังเกิดจากเหตุ. ด้วยคำแม่ทั้ง ๓ บ่อครอบคลุมไปถึงธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ โดยไม่เหลือ. พระนิพพาน ชื่อว่า นิโรธ. ก็ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการกำหนดรู้ กามไว้ด้วยธาตุแรก การกำหนดรู้รูปด้วยธาตุที่ ๒ การกำหนดรู้ธรรมที่ ปัจจัยปรุงแต่งทั้งหมดด้วยธาตุที่ ๓ จึงเป็นอันตรัสการล่วงพ้นภาพไว้ครบถ้วน.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้ ชื่อว่า รู้ธรรมเป็นที่สลัดออก ซึ่งกาม (กามนิสฺสฺสรณํ ฃตฺวา) ความว่า รู้ว่า นี่เป็นการสลัดออกจาก กาม และการสลัดออกจากกามมีโดยอาการอย่างนี้. ชื่อว่า เป็นเครื่องล่วง พ้น เพราะล่วงพ้นด้วยอุบายนั้น คือ อุบายเป็นเครื่องล่วงพ้น. รู้อุบาย เป็นเครื่องล่วงพ้นรูปนั้น คือรูป. ธรรมชื่อว่า เป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เพราะเป็นที่สงบระงับสังขารทั้งมวล ได้แก่ พระนิพพาน. เห็นอยู่ซึ่งพระ นิพพานนั้น. บทที่เหลือ มีนัยดังกล่าวแล้วในหนหลังนั่นเอง.

อรรถกถาสูตฺรที่ ๓ จบ

* บาลีเป็น อรูปป.

๔. รูปสูตร ว่าด้วยอุปสงขว่ารูป

[๒๕๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อุปสงขกว่ารูป นิโรธสงขกว่าอุป.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์เหล่าใดเข้าถึงรูป และสัตว์เหล่าใดดำรงอยู่
ในรูป สัตว์เหล่านั้นไม่รู้ชัดซึ่งนิโรธ เป็นผู้ยังต้อง
กลับมาสู่ภพใหม่. ส่วนชนเหล่าใด กำหนดรู้รูปแล้ว
ไม่ดำรงอยู่ในรูป ย่อมหม่อมไปในนิโรธ ชนเหล่านั้น
เป็นผู้ละมัจจุเสียได้. พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้หาอาสวะ
มิได้ ถูกต้องอมตธาตุอันไม่มีอุปริด้วยนามกายแล้ว
กระทำให้แจ้งซึ่งการสลัดคืนอุปริ ย่อมแสดงบพอันไม่มี
ความโศก ปราศจากธุลี.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

รูปสูตร ที่ ๔ จบ

อรรถกถารูปสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

คำว่า กว่ารูป (รูปะหิ) ความว่า กว่ารูปาวจรธรรมทั้งหลาย. คำว่า สงขกว่า (สนุตตรา) ได้แก่ สงบดีกว่า. ด้วยว่า รูปาวจรธรรม

* อรรถกถาสันตตสูตร.

ทั้งหลาย ชื่อว่า สงบแล้ว เพราะข่มกิเลสไว้ได้ เพราะละองค์ที่หยาบมี
 วิตกเป็นต้นได้ และเพราะมีภูมิมั่นคงแล้ว. ส่วนอนุรูปธรรมทั้งหลาย มี
 พุทธิกรรมสงบดีกว่ารูปธรรมแม้เหล่านั้น เพราะมีองค์สงบ และเพราะ
 มีอารมณ์สงบ เพราะฉะนั้น อนุรูปธรรมเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง
 ตรัสว่า สงบกว่า. พระนิพพาน ชื่อว่า นิโรธ. เพราะว่า ผลสมานัตถิ
 สงบกว่ารูปฌานที่ ๔ ที่แม้ยังมีความสุขุมเกิด โดยที่ยังมีสังขารเหลือ
 อยู่ เพราะสงบความกระวนกระวายอันเกิดแต่กิเลส และเพราะมีพระ
 นิพพานเป็นอารมณ์ ก็จะปรายกล่าวไปไยถึงธรรมเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง
 คือพระนิพพาน. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า นิโรธสงบ
 กว่ารูป.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า ผู้เข้าถึงรูป (รูปุปคา)
 ได้แก่ เข้าถึงรูปภพ. จริงอยู่ รูปภพในคาถานี้ พระองค์ตรัสเรียกว่ารูป
 เหมือนในประโยคมีอาทิว่า ยังมรรคให้เจริญเพื่อเข้าถึงรูป. คำว่า ดำรง
 อยู่ในรูป (อารูปปฏฐาอิโน) ได้แก่ อนุภาวจรทั้งหลาย. ด้วยชื่อว่า สัตว์
 เหล่านั้นไม่รู้ชัดซึ่งนิโรธ เป็นผู้ยังต้องกลับมาสู่ภพใหม่ (นิโรธ อปร-
 ธานนตา อาคนตาโร ปุนพทว) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า นิโรธ
 เป็นธรรมสงบกว่ารูปธรรมและอนุรูปธรรมทั้งหลายนั่นเอง. ชื่อว่า ไม่ดำรง
 อยู่ในรูป (อารูปเปสุ อสณฺธิตา) มีอธิบายว่า ชนเหล่าใดไม่ดำรงอยู่
 ในอนุภพทั้งหลายด้วยความติดในรูป คือ กำหนดรู้อยู่ แม้ซึ่ง
 อนุภพเหล่านั้น. คำว่า เย ในคำว่า นิโรเธ เย วิมฺพจฺจนฺติ (ย่อม
 น้อมไปในนิโรธ) เป็นเพียงนิบาต. บทที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วในหนหลัง
 ทั้งนั้น.

๕. ปุตตสูตร

ว่าด้วยบุตร ๓ จำพวก

[๒๕๒] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุตร ๓ จำพวกนี้ มีปรากฏอยู่ในโลก ๓ จำพวกเป็นไฉน คือ อติชาตบุตร ๑ อนุชาตบุตร ๑ อวชาตบุตร ๑.

ภิกษุทั้งหลาย กิ้อติชาตบุตร เป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย มารดาบิดาของบุตรในโลกนี้ ไม่ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ไม่งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเทจ ดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เป็นผู้ทุศีล มีกรรมอันลามก. ส่วนบุตรของมารดาและบิดาเหล่านั้น เป็นผู้ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเทจ ดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท มีศีล มีกรรมอันงาม ภิกษุทั้งหลาย อติชาตบุตรเป็นอย่างนี้แล.

ภิกษุทั้งหลาย กิ้อนุชาตบุตรเป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย มารดาบิดาของบุตรในโลกนี้ ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเทจ ดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท มีศีล มีกรรมอันงาม. ส่วนบุตรของมารดาบิดาเหล่านั้น ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเทจ ดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เป็นผู้มีศีล มีกรรมอันงาม ภิกษุทั้งหลาย อนุชาตบุตร เป็นอย่างนี้แล.

ภิกษุทั้งหลาย กิ้อวชาตบุตรเป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย มารดาบิดาของบุตรในโลกนี้ ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะ

งตเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเทจ ดม
 น้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เป็นผู้มึนเมา มี
 ธรรมอันงาม. ส่วนบุตรของมารดาบิดาเหล่านั้น ไม่ถึงพระพุทธเจ้า พระ
 ธรรม พระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ไม่งตเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติ
 ผิดในกาม พุดเทจ ดมน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท
 เป็นผู้มึนเมา มีธรรมอันลามก ภิกษุทั้งหลาย อวชาตบุตรเป็นอย่างนี้แล.
 ภิกษุทั้งหลาย บุตร ๓ จำพวกนี้แล มีปรากฏอยู่ในโลก.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระ
 ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมปรารถนาอติชาตบุตรและ
 อนุชาตบุตร ไม่ปรารถนาอวชาตบุตร ซึ่งเป็นผู้ทำลาย
 ตระกูล. ส่วนบุตรเหล่าใดเป็นอุบาสก บุตรเหล่านั้นแล
 ชื่อว่า เป็นบุตรในโลก บุตรเหล่านั้นมีศรัทธา ถึง
 พร้อมด้วยศีล ผู้รู้ความประสงค์ ปราศจากความตระหนี่
 ย่อมรุ่งเรืองในบริษัททั้งหลาย เปรียบเหมือนพระจันทร์
 หันแล้วจากเมฆ ฉะนั้น.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
 แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ปุตตสูตร ที่ ๕ จบ

อรรถกถาปุตตสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

ลูกที่เกิดจากอก คือกำเนิดจากตน หรือแม่ลูกบุญธรรม ชื่อว่า บุตร. คำว่า สนฺโต ได้แก่ มียู่. ชื่อว่า ปราภฏอยู่ในโลก (สวัชช-
มานา โลกสมัย) ได้แก่ หาได้ในโลกนี้. ชื่อว่า มียู่ เพราะ (บุตร
เหล่านั้น) มียู่ ชื่อว่า ปราภฏ เพราะ (บุตรเหล่านั้น) ปราภฏแล้ว.
คำว่า อติชาตบุตร (อติชาโต) ความว่า เกิดมาเหนือมารดาบิดาด้วยคุณ
ของตน อธิบายว่า มีคุณสูงกว่ามารดาบิดาเหล่านั้น คำว่า อนุชาตบุตร
(อนุชาโต) ความว่า เกิดมาเป็นผู้ทัดเทียมมารดาบิดาด้วยคุณทั้งหลาย.
อธิบายว่า มีคุณเสมอด้วยมารดาบิดาเหล่านั้น. คำว่า อวชาตบุตร
(อวชาโต) ความว่า เกิดมาไม่เท่ามารดาบิดาด้วยคุณทั้งหลาย. อธิบายว่า
มีคุณต่ำกว่ามารดาบิดาเหล่านั้น.

ก็บุตรผู้ประกอบด้วยคุณธรรมเหล่าใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงประสงค์เอาแล้วว่า เป็นผู้ยิ่งกว่ามารดาบิดา เสมอมารดาบิดา และ
ต่ำกว่ามารดาบิดา เพื่อจะทรงแสดงจำแนกคุณธรรมเหล่านั้น จึงทรงตั้ง
เป็นกถะกัมมตานุจนา (ถามเพื่อจะตอบเสียเอง) ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็
อติชาตบุตรเป็นไฉน” ดังนี้แล้ว จึงทรงปรารภนิเทศไว้ โดยนัยมีอาทิว่า
ภิกษุทั้งหลาย (มารดาบิดา) ของบุตรในโลกนี้ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในข้อมีอาทิว่า ไม่ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ
(น พุทฺธํ สรณํ คตา) นั้น ดังต่อไปนี้ พระพุทธเจ้าผู้มีพระคุณความดี
เกินหมุ่สัตว์ ที่คนทั้งหลายรู้จักกันทั่วแล้วว่า พุทธะ เพราะหมายเอา
พระชนนีสันดานที่ทรงอบรมแล้ว ด้วยการบรรลุวิโมกข์อันยอดเยี่ยม มี
พระญาณที่ไม่มีอะไรขัดขวางได้ในธรรมทั้งมวลเป็นนิमित หรือการบรรลุ
สัจจญาณ มีพระสัพพัญญุตญาณเป็นปทัฏฐาน.

สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระสยัมมกุ ไม่มี

อาจารย์ ตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้วซึ่งสิ่งทั้งหลายเอง ในธรรมทั้งหลาย
ที่พระองค์ไม่เคยได้ยินมาในกาลก่อน ถึงแล้วซึ่งความเป็นพระสัมพัตตัญญู
ในธรรมเหล่านั้น และถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้ชำนาญในพลธรรมทั้งหลาย”
จึงทรงพระนามว่า พุทธะ.

การขยายความคำว่า พุทธะ โดยเนื้อความ มีเพียงเท่านี้ก่อน. แต่ว่า พุทธะ โดยพยัญชนะ ฟังทราบความตามนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ท่านผู้มีความรู้มีความตื่นแล้ว โดยปราศจากความหลับคือกิเลส พร้อมทั้งวาสนาโดยส่วนเดียว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พุทธะ. อีกอย่างหนึ่ง ท่านผู้มีความเบิกบาน เป็นนักปราชญ์ โดยความเป็นผู้เบิกบานด้วยปัญญา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พุทธะ ผู้ตรัสรู้ (สัจจะทั้ง ๔) เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พุทธะ ผู้ให้ผู้อื่นรู้ ผู้ยังหมู่สัตว์ให้รู้ตาม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พุทธะ. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะอรรถว่า ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะอรรถว่า ปลุกหมู่สัตว์ให้ตื่น ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวง ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะทรงเห็นธรรมทั้งปวง ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะทรงรู้ธรรมด้วยพระองค์เอง ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะทรงเบิกบานแล้ว ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะมีธรรมกล่าวคืออาสวะสิ้นแล้ว ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะมีธรรม กล่าวคือไม่มีอุปกิเลส ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะอรรถว่า ปราศจากราคะโดยส่วนเดียว ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะอรรถว่า ปราศจากโทสะโดยส่วนเดียว ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะอรรถว่า ปราศจากโมหะโดยส่วนเดียว ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะอรรถว่า ไม่มีกิเลสโดยส่วนเดียว ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะอรรถว่า ทรงถึงแล้วซึ่งเอกายนมรรค ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะอรรถว่า ทรงเป็นผู้เดียวตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ซึ่งพระสัมมาสัมโพธิญาณอันประเสริฐ

ทรงพระนามว่า พุทธะ เพราะทรงกำจัดความไม่รู้ เพราะทรงได้ปัญญาเครื่องตรัสรู้ และพระนามว่า พุทธะ นี้ พระมารดาบิดา พี่น้องชาย พี่น้องหญิง มิตร อำมาตย์ ญาติสาโลหิต สมณพราหมณ์ เทวดา มิได้ทรงขนานพระนามให้ โดยที่แท้แล้ว พระนามนี้เป็นวิโมกขจติกนาม (พระนามที่เกิดขึ้นในที่สุดแห่งการหลุดพ้น) พระนามว่า พุทธะ เป็นสังคิภาบัญญัติ พร้อมด้วยการบรรลुสัมพัชฌญาณ ณ กวณัมโพธิ์แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลายผู้ตรัสรู้แล้ว" ดังนี้.

สิ่งที่ชื่อว่า สรณะ เพราะกำจัดทุกข์ภัยเป็นต้น. อธิบายว่า เบียดเบียน คือ ให้พินาศ ได้แก่ กำจัดอนัตตะ อบายทุกข์ทุกอย่าง (และ) สังสารทุกข์ทั้งมวลได้. คำว่า ถึง ... ว่าเป็นสรณะ (สรณํ คตา) ความว่า เป็นผู้ถึง คือ เข้าถึง (พระพุทฺธเจ้า) อย่างนี้ว่า เราทั้งหลายถึง คือ คบ ได้แก่ ชองเสพ หมายความว่า เข้าไปนั่งใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยความประสงค์นี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะ ทรงเป็นสรณะ ทรงเป็นคติ ทรงเป็นที่ดำเนินไปในเบื้องหน้า ทรงเป็นที่ยึดเหนี่ยว ทรงเป็นผู้ทำลายทุกข์ ทรงจัดแจงประโยชน์เกื้อกูล ของเราทั้งหลาย หรือเราทั้งหลายรู้ คือ ตรัสรู้ (ตาม) อย่างนี้ ดังนี้ ชื่อว่า เป็นผู้ถึงพระพุทฺธเจ้าว่าเป็นสรณะ (ส่วน) ผู้ถึงโดยนัยตรงกันข้ามกับนัยที่ว่ามาแล้วนั้น ไม่ชื่อว่า ถึงพระพุทฺธเจ้าเป็นสรณะ.

ชื่อว่า ถึงพระธรรมว่าเป็นสรณะ (ธมฺมํ สรณํ คตา) ความว่า ก็สภาพที่ชื่อว่า พระธรรม เพราะทรงไว้ซึ่งผู้ได้บรรลุอริยมรรคแล้ว ทำให้แจ้งนิโรธแล้ว ปฏิบัติตามที่ทรงสอนอยู่ ไม่ให้ตกไปในอบายทั้ง ๔. พระธรรมนั้น โดยเนื้อความได้แก่ พระอริยมรรค และพระนิพพานนั่นเอง. สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นสังขตะ (มีปัจจัยปรุงแต่ง) มีประมาณเท่าใด อริยมรรคมีองค์ ๘ เราตถาคตกล่าววว่า ล้ำเลิศกว่าสังขตธรรมเหล่านั้น"*. ดังนี้. ความพิสดาร

ควรทราบดังต่อไปนี้ พระธรรมไม่ใช่อริยมรรคและพระนิพพานเพียงเท่านั้น
ที่แท้ได้แก่พระปริยัติธรรมพร้อมทั้งพระอริยมรรคและอริยผลด้วย. สมจริง
ดังที่ตรัสไว้ในฉัตตมานวากวิมานวัตถุว่า

เธอจงเข้าถึงพระธรรมอันเป็นเครื่องคลายความ
กำหนด เป็นธรรมไม่หวั่นไหว ไม่มีความเศร้าโศก อัน
ปัจจัยอะไรปรุงแต่งไม่ได้ ไม่ปฏิรูป เป็นธรรมไพเราะ
เหมาะสม เป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนก
ดีแล้วนี้ เพื่อเป็นสรณะเกิด."

ก็บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น มรรค พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า
ธรรมเป็นเครื่องคลายกำหนด ผล (อรหัต) ตรัสเรียกว่า ไม่หวั่นไหว
ไม่มีความเศร้าโศก. พระนิพพาน ตรัสเรียกว่า อันปัจจัยปรุงแต่งไม่
ได้. ธรรมชั้นทั้งหมด ที่ทรงจำแนกไว้โดยปฏิภาณทั้ง ๓ ตรัสเรียกว่า ไม่
ปฏิรูป ไพเราะ เหมาะสม ทรงจำแนกไว้ดีแล้ว. ผู้ถึงซึ่งพระธรรมนั้น
ว่าเป็นสรณะ ตามนัยที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า ถึงพระธรรมว่าเป็นสรณะ. (ส่วน)
ผู้ถึงโดยนัยตรงกันข้ามจากที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า ไม่ถึงพระธรรมเป็นสรณะ.

ชื่อว่า พระสงฆ์ เพราะประกอบด้วยความสม่ำเสมอทั้งศีล
และทิฏฐิ. พระสงฆ์นั้น โดยใจความก็ได้แก่ ชุมนุมแห่งพระอริยบุคคล
๔ จำพวก. สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในวิมานวัตถุที่นั่นแหละว่า

บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวทานอันบุคคลถวายแล้วใน
พระอริยสงฆ์ผู้สะอาด เป็นคુંแห่งบุรุษ ๔ บุรุษบุคคล
๔ เพราะเหตุได้เห็นธรรม ว่า มีผลมาก เธอจงเข้า
ถึงพระสงฆ์นี้ เพื่อเป็นที่พึ่งเกิด" ดังนี้.

ผู้ถึงซึ่งพระสงฆ์นั้นว่า เป็นสรณะ ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า
ถึงพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ. ส่วนผู้ถึงโดยนัยตรงกันข้ามจากที่กล่าวมาแล้ว ไม่
ชื่อว่า ถึงพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ด้วยประการฉะนี้.

ก็ในเรื่องการถึงสรณคมนนี้ เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในสรณคมน
พึงทราบวิธีดังนี้ คือ สรณะ ๑ สรณคมน ๑ ผู้ถึงสรณคมน ๑
ประเภทแห่งสรณคมน ๑ ผล (แห่งสรณคมน) ๑ ความเศร้าหมอง
(แห่งสรณคมน) ๑ การขาด (แห่งสรณคมน) ๑ ความผ่องแผ้ว (แห่ง
สรณคมน) ๑.

พึงทราบวินิจฉัยในวิธีเหล่านั้น โดยอรรถพจน์ก่อน. ชื่อว่า สรณะ
เพราะกำจัด (ทุกข์ภัยเป็นต้น) อธิบายว่า รัตนะคือพระพุทธเจ้า เป็นต้น
ย่อมขจัดภัย ความหวาดกลัว ทุกข์ ทุกคติ กิเลสทั่วไปได้ คือ ยัง
ภัยเป็นต้นให้พินาศไป เพราะการถึงสรณะนั้นนั่นแหละ ของผู้ถึงสรณะ
ทั้งหลาย คำว่า สรณะ นี้ เป็นชื่อของพระรัตนตรัย. อีกอย่างหนึ่ง
พระพุทธเจ้า ชื่อว่าเป็นสรณะ เพราะกำจัดภัยของสัตว์ทั้งหลาย ด้วย
การให้หันเข้าหาประโยชน์ และให้หันออกจากสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ก็อกุส.
พระธรรม ชื่อว่าเป็นสรณะ เพราะกำจัดภัยของสัตว์ทั้งหลายได้โดยการ
ให้ข้ามพ้นกันดารคือภพ และให้ความสบายใจ. พระสงฆ์ ชื่อว่าเป็นสรณะ
(เพราะกำจัดภัยของสัตว์ทั้งหลายได้) โดยการทำให้ผู้บ่่าเพ็ญ (บุญ) แม่น้อย
ให้ได้รับผลไพบุลย์ เพราะฉะนั้น พระรัตนตรัย จึงชื่อว่าเป็นสรณะ
โดยบรรยายแบบนี้. จิตตูปบาทที่กำจัดกิเลสได้ด้วยความสามารถในพระ
รัตนตรัยนั้น และความเป็นผู้ตระหนักในพระรัตนตรัยนั้น ที่เป็นไปแล้ว
โดยอาการ คือ ความเป็นผู้มีพระรัตนตรัยนั้นเป็นที่เป็นไปในเบื้องหน้า
ชื่อว่า สรณคมน. สัตว์ผู้พร้อมเพรียงด้วยพระรัตนตรัยนั้น ชื่อว่า ถึง
สรณะ อธิบายว่า เข้าถึงด้วยจิตตูปบาทมีประการดังที่กล่าวแล้วอย่างนี้
ว่า รัตนะทั้ง ๓ เหล่านี้ เป็นสรณะของเรา รัตนะทั้ง ๓ เหล่านี้ เป็น
ที่เป็นไปในเบื้องหน้าของเรา ดังนี้. พึงทราบวิธี ๓ อย่างนี้ คือ สรณะ
๑ สรณคมน ๑ ผู้ถึงสรณคมน ๑ เท่านั้นก่อน.

ว่าโดยประเภท สรณคมนมี ๒ อย่าง คือ โลกียสรณคมน
และโลกุตตรสรณคมน ใน ๒ อย่างนั้น โลกุตตรสรณคมน โดยอารมณ์

เป็นสรณคมนีมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ โดยกิจย่อมสำเร็จ ในพระ
พระรัตนตรัยแม้ทั้งสิ้น แก่ผู้เห็นสัจจะแล้ว ด้วยการถึงสรณะและการ
ตัดขาดอุปกิเลส ในขณะที่แห่งมรรค (ส่วน) โลกียสรณคมนี โดยอารมณ์
เป็นสรณคมนีมีพุทธานิคุณเป็นอารมณ์ ย่อมสำเร็จแก่ปุถุชนทั้งหลาย
ด้วยการถึงสรณะและด้วยการข่มอุปกิเลสไว้. โลกียสรณคมนีนั้นโดย
ความหมาย ตรัสเรียกว่า เป็นการได้เฉพาะซึ่งศรัทธาในวัตถุทั้งหลายมี
พระพุทธเจ้าเป็นต้น ๑ เป็นสัมมาทิฐิ มีศรัทธาในวัตถุทั้งหลาย มี
พระพุทธเจ้าเป็นต้นเป็นมูล ๑ เป็นทิฏฐุชกรรม ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐

โลกียสรณคมนี นั้น เป็นไปแล้วโดยอาการ ๔ คือ
อิตตสันนิยยาตนะ (การมอบกายถวายตน) ๑ ตปปรายนตา (ความมี
พระรัตนตรัยนั้นเป็นที่ไปในเบื้องหน้า) ๑ สิสสภาวะคฺมณะ (การเข้าถึง
ความเป็นศิษย์) ๑ ปณิปาตะ (การนอบน้อม) ๑. ในอาการ ๔ อย่างนั้น
การพลีชีพเพื่อพระพุทธเจ้าเป็นต้น อย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าขอมอบตนแด่
พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ดังนี้
ชื่อว่า อิตตสันนิยยาตนะ.

ความเป็นผู้มีพระรัตนตรัยนั้นเป็นที่พึงอาศัย คือ ความเป็นผู้มี
พระรัตนตรัยนั้นเป็นที่ไปในเบื้องหน้า อย่างนี้ว่า ขอท่านทั้งหลายจงทรง
จำข้าพเจ้าไว้ว่า ข้าพเจ้ามีพระพุทธเจ้าเป็นที่ไปในเบื้องหน้า มีพระธรรม
เป็นที่ไปในเบื้องหน้า มีพระสงฆ์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป
ดังนี้ ชื่อว่า ตปปรายนตะ.

การเข้าถึงความเป็นศิษย์ อย่างนี้ว่า ขอท่านทั้งหลายจงจำข้าพเจ้า
ไว้อย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าเป็นอันเตวาลิกของพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์
ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ดังนี้ ชื่อว่า สิสสภาวะคฺมณะ.

การนอบน้อมอย่างยิ่ง ในพระพุทธเจ้าเป็นต้นอย่างนี้ว่า ขอท่าน
ทั้งหลายจงทรงจำข้าพเจ้าไว้ว่า ข้าพเจ้าขอกระทำการอภิวาท การต้อนรับ
อัญชลีกรรม และสามิจักรกรรม แก่วัตถุทั้ง ๓ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นนั้น

แหละ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ดังนี้ ชื่อว่า ปณิปาตะ.

จริงอยู่ ผู้ทำอาการ ๔ อย่างเหล่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ เป็นอันถือเอาสรณะคมน์แล้วทีเดียว. อีกประการหนึ่ง พึงทราบการมอบกายถวายตน แม้อย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าขอสละตน สละชีวิต เพื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อพระธรรม เพื่อพระสงฆ์ ทั้งตน ทั้งชีวิต เป็นอันข้าพเจ้าสละแล้วทีเดียว ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป จงกว่าชีวิตจะหาไม่ ขอพระพุทธเจ้าจงเป็นที่ระลึกเป็นที่กำหนดเป็นที่หลักเรือน (ทุกข์ภัย) ของข้าพเจ้า พึงเห็นการเข้าถึงความเป็นศิษย์เหมือนการเข้าถึงสรณะของพระมหากัสสปเถระอย่างนี้ว่า เราพบพระศาสดาก็เป็นอันพบพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วย เราพบพระสุคต ก็เป็นอันพบพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วย เราพบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็เป็นอันพบพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วย.^๑

พึงทราบความเป็นผู้มีพระรัตนตรัยนั้นเป็นที่ไปในเบื้องหน้าเหมือนการถึงสรณะของอฬวกยักษ์เป็นต้นอย่างนี้ว่า

ข้าพเจ้านั้นจักออกจากบ้านไปสู่บ้าน ออกจากเมือง ไปสู่เมือง เทียวนมัสการพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และ ความที่พระธรรมเป็นธรรมดี.^๒

การนอบน้อมพึงทราบอย่างนี้ว่า ครั้งนั้นแล พรหมายุพราหมณ์ ลุกจากอาสนะแล้ว ห่มผ้าเฉวียงบ่า ชบศิระะแทบพระบาทพระผู้มีพระภาคเจ้า จูบพระบาทของพระองค์ด้วยปาก ใช้มือนวดพระบาท และประกาศนาม (ของตน) ว่า ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ข้าพระองค์ชื่อพรหมายุพราหมณ์ ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ข้าพระองค์ชื่อพรหมายุพราหมณ์^๓ ก็การนอบน้อมนี้นั้นมี ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งความเป็นญาติ ๑ กลัว ๑ เป็นอาจารย์ ๑ เป็นทักษิณบุญบุคคล ๑ ใน ๔ อย่างนั้น

๑. ส. น. ๑๖/๕๒๓/๒๕๔.

๒. ส. ส. ๑๕/๔๔๖/๓๐๖.

๓. ส. ๒๕/๓๑๑/๓๖๑.

๓. ม. ม. ๑๓/๕๔๘/๕๔๔.

การถึงสรณะ มิได้ด้วยการนบนอบพระทักษิโณชฌบุคคล มิใช่ด้วยเหตุอื่น เพราะจะ คนจะถึงสรณะด้วยอำนาจแห่งคุณที่ล้ำเลิศ (ของพระรัตนตรัย) นั้นเอง จะขาดก็ด้วยสามารถแห่งการยึดสิ่งอื่นว่าประเสริฐ (กว่า) เพราะฉะนั้น ผู้ใดไหว้ด้วยคิดว่า ท่านผู้นี้เท่านั้น เป็นผู้สูงสุดกว่าสรรพสัตว์ เป็นทักษิโณชฌบุคคลผู้เลิศในโลก สรณะเป็นอันผู้นั้นถือเอาแล้ว ส่วนผู้ ไหว้ด้วยสำคัญว่า เป็นญาติ เป็นภัย เป็นอาจารย์ หาชื่อว่า ถือเอา สรณะไม่. เมื่ออุบาสกหรืออุบาสิกา ผู้ถึงสรณะอย่างนี้ เมื่อไหว้ญาติผู้ แม้นบวชในสำนักเดียรทียทั้งหลาย ด้วยคิดว่า ผู้นี้เป็นญาติของเรา สรณะ ย่อมไม่ขาด จะป่วยกล่าวไปโยถึงสรณะของผู้ที่ไหว้ผู้ที่ยังไม่ได้บวชใน สำนักเดียรทียเป็นต้น เมื่อไหว้พระราชาเพราะกลัวก็เป็นเช่นนั้น คือ สรณะไม่ขาด เพราะว่า พระราชานั้น เมื่อไม่ไหว้คงจะทำอนัตตะให้ก็ได้ เพราะเป็นผู้ที่ราชฎรฐา (กราบไหว้) ดังนี้แล. อนึ่ง ถึงเดียรทียผู้ให้ การศึกษาศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง ถึงจะไหว้ สรณะก็ไม่ขาด ประเภท ของสรณคมน์ พึงทราบด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

ก็ในสรณคมน์ ๒ อย่างนี้ โลกุตรสรณคมน์ มีสามัญผล ๔ เป็น ผลคือวิบาก มีความสิ้นไปแห่งทุกข์ทั้งมวลเป็นผลคืออานิสงส์. สมดังที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ส่วนผู้ใด ถึงพระพุทธเจ้าพระธรรมและพระสงฆ์
เป็นสรณะ ฯลฯ ผู้นั้นอาศัยพระพุทธเจ้าเป็นต้นเป็นสรณะ
จะพ้นจากทุกข์ทั้งมวล* ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ผลคืออานิสงส์แห่งโลกุตรสรณคมนั้น พึงทราบ (ด้วยสามารถแห่ง) การไม่เข้าถึงสังขาร โดยเป็นของเที่ยงเป็นต้น. สม ดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่ โอกาส ที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ จะพึงเข้าถึงสังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเป็นของเที่ยง เข้าถึงสังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเป็นสุข เข้าถึง

* พ. ธ. ๒๔/๒๔/๔๐-๔๑.

ธรรมบางอย่างโดยเป็นอัตตา ปลงชีวิตมารดา ปลงชีวิตบิดา ปลงชีวิต
พระอรหันต์ มีจิตคิดประทุษร้าย ทำพระโลหิตของพระตถาคตให้ห้อ
ทำลายสงฆ์ อ่าง (นับถือ) ศาสดาอื่น นี่ไม่เป็นที่ฐานะที่จะมีได้^๑ ดังนี้.
ส่วนโลกียสรณคมน์ มีวสมปัตติบ้าง โภคสมปัตติบ้าง เป็นผลเหมือนกัน.
สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นที่พึ่ง
ชนเหล่านั้น จักไม่ไปสู่อบายภูมิ ละร่างอันเป็นของ
มนุษย์แล้ว จักยังกายทิพย์ให้บริบูรณ์ ดังนี้.^๒

พระธรรมสังคากาจารย์ได้กล่าวคำอื่นไว้อีกว่า ครั้งนั้นแล
ท้าวสักกะจอมเทพ พร้อมด้วยเทวดา ๘๐,๐๐๐ ได้เข้าไปหาพระ
มหาโมคคัลลานะถึงที่อยู่ ฯลฯ ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้กล่าวคำนี้
กะท้าวสักกะจอมเทพผู้นั้นอยู่ ณ ที่ส่วนข้างหนึ่งว่า ขอถวายพระพรท่าน
จอมเทพ การถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง เป็นการดีแล. ท่านเทพ เพราะ
เหตุแห่งการถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะแล สัตว์บางจำพวกในโลกนี้ เบื้อง
หน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ด้วยประการฉะนี้
พวกเขาจะได้รับทิพย์อย่างอื่น ๑๐ สถาน คือ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์
สุขทิพย์ ยศทิพย์ อธิปไตยทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รส
ทิพย์ ใญ่รู้พระทิพย์^๓ ดังนี้ เพราะเหตุแห่งการถึงพระธรรมเป็นสรณะแล
 ฯลฯ เพราะเหตุแห่งการถึงพระสงฆ์เป็นสรณะแล ฯลฯ ใญ่รู้พระทิพย์
ดังนี้. พึงทราบความพิเศษแห่งผลของสรณคมน์ ด้วยสามารถแห่ง
เวลามสูตร^๔ เป็นต้น. ผลแห่งสรณคมน์ พึงทราบดังพรรณนามานี้ก่อน.

ก็ใน ๒ อย่างนี้ โลกียสรณคมน์ จักเศร้าหมองด้วยความไม่รู้
ความสงสัย และความเห็นผิด ในวัตถุ ๓ ประการ (พระรัตนตรัย)

๑. ม. ญ. ๑๔/๒๔๕/๑๗๐. ฅ. มก. ๒๐/๑๕๓-๑๖๑/๓๕-๓๖. อภ. วิ. ๓๕/๔๓๔/๔๕๔-
๔๕๕. ๒. ส. ส. ๑๕/๑๖๑/๓๗. ๓. ส. สฬ. ๑๔/๕๖๖-๕๓๐/๓๓๖-๓๓๗.
๔. ฅ. นวก. ๒๓/๒๒๔/๔๐๕.

๔๒๔ ปรมัตถทีปนี อรรถกถาสุททกนิกาย อิติวุตตกวรรณนา

เป็นต้น ไม่โชติช่วง ไม่กว้างขวาง. ส่วนโลกุตตรสรณคมน์ ไม่มีความ
เศร้าหมอง. อนึ่ง ความขาดแห่งโลกียสรณคมน์ มี ๒ อย่าง คือ ที่มี
โทษ และที่ไม่มีโทษ. บรรดา ๒ อย่างนั้น ความขาดที่มีโทษ มีได้
เพราะการมอบตนในกาสดาอื่นเป็นต้น. และความขาดที่มีโทษนั้น มีผล
ไม่น่าปรารถนา. ส่วนความขาดที่ไม่มีโทษ มีได้เพราะถึงแก่กรรม. ความ
ขาดนั้นไม่มีผล เพราะไม่มีวิบาก. ส่วนโลกุตตรสรณคมน์ ไม่มีการขาด
เลย. เพราะว่า พระอริยสาวกแม้ในภพอื่น ก็จะไม่อ้างกาสดาอื่น (ว่า
เป็นสรณะ). เพราะฉะนั้น พึงทราบความเศร้าหมองและความขาดแห่ง
สรณคมน์ ดังพรรณนามานี้

ส่วนความผ่องแผ้ว ก็มีแก่โลกียสรณคมน์นั้นเทียว. เพราะว่า
ความเศร้าหมองเกิดขึ้นแก่โลกียสรณคมน์ใด ความผ่องแผ้วก็พึงมีแก่
โลกียสรณคมน์นั้นนั้นเทียว. ส่วนโลกุตตรสรณคมน์ ผ่องแผ้วอยู่เป็นนิตย์
แล้ว ฉะนั้นแล.

การยังสัตว์มีชีวิต ซึ่งมีอันจะต้องตกไปเป็นสภาพ โดยเป็นกิจ
ของตนนั้นเอง ให้ตกไปในระหว่างนั้นแหละ ชื่อว่า อติปาตะ ในคำว่า
ปาณาติปาโต นี้. อธิบายว่า ไม่ใช่ให้ค่อย ๆ ตกไป แต่ให้ตกไปพลัน.
อีกอย่างหนึ่ง การใช้ศาสตราเป็นต้น กรอบง่าให้ล่วงตกไป ชื่อว่า
อติปาตะ. อธิบายว่า การฆ่าสัตว์มีชีวิต. อนึ่ง ชนธสันดานที่เรียกกันว่า
สัตว์ ชื่อว่า ปาณะ ในคำว่า ปาณาติปาโต นี้ ชนธสันดานนั้นโดย
ปรมัตถ์ ได้แก่ รูปชีวิตินทรีย์และอรูปชีวิตินทรีย์. แท้จริง เมื่อ
รูปชีวิตินทรีย์ที่บุคคลให้พินาศแล้ว อรูปชีวิตินทรีย์นอกนี้ก็พินาศไป เพราะ
อรูปชีวิตินทรีย์เนื่องกับรูปชีวิตินทรีย์นั้น. เจตนาคิดจะฆ่า ของผู้มีความ
สำคัญในสัตว์มีชีวิตนั้น ว่าเป็นสัตว์มีชีวิต ที่ยังความพยายามอันเข้าไป
ตัดขาดชีวิตินทรีย์ให้ตั้งขึ้น เป็นไปแล้วทางกายทวารและวจีทวาร ทวาร
ใดทวารหนึ่ง ชื่อว่า ปาณาติปาต. แท้จริง มหาภูตรูปทั้งหลายที่เกิดขึ้น
เพราะมหาภูตรูปที่เป็นเหตุให้ทำความพยายามเป็นปัจจัย ที่เหมือนกับ

มหานุตรูปก่อน ๆ จะยังไม่เกิดขึ้นในรูปเป็นที่ยอาศัยแห่งชีวิตินทรีย์ที่กำลังเป็นไป จะเกิดขึ้นเฉพาะที่ไม่เหมือนกันเท่านั้น ด้วยเจตนาอันใดเจตนาอันนั้น ที่ยังประโยชน์เช่นนั้นให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า ปาณาติบาต. เพราะว่า รูปทั้งหลายที่มีความพยายามอันได้แล้ว จะไม่ผ่องแผ้วเหมือนรูปก่อน ๆ. เพราะฉะนั้น รูปเหล่านั้น จึงไม่เป็นเหตุแห่งรูปทั้งหลายที่มีชาติเสมอกัน. คำว่า เป็นไปแล้วทางกายทวารและวจีทวาร ทวารใดทวารหนึ่งนี้ แสดงถึงความไม่มีแห่งการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป (ปาณาติบาต) ด้วยวาทเจตนาที่เป็นไปแล้วในมโนทวาร. จริงอยู่ แม้ในกลุ่มพสุตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาวิชชามยฤทธิ์ว่า สมณะ หรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ผู้มีฤทธิ์ ถึงความชำนาญทางใจ ย่อมไม่เพ่งเล็งสัตว์ที่เกิดในครรภ์ ที่อยู่ในท้องของหญิงอื่น ด้วยใจที่ไม่ต่ำ. และวิชชามยฤทธิ์นั้น ทั้งวจีทวารเสียแล้ว ไม่อาจให้เกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น วิชชามยฤทธิ์นั้น จึงสำเร็จด้วยอำนาจแห่งวจีทวารเท่านั้น. แต่วาทะของอาจารย์ที่กล่าวว่า ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยการภาวนา ท่านประสงค์เอาในกลุ่มพสุตรนั้น ผิดจากภูมิอื่นที่กล่าวไว้ในกุสลติกะ เวทนาติกะ และวิตักกติกะ.

ปาณาติบาตนั้นนั้น ชื่อว่า มีโทษน้อย ในเพราะสัตว์เดียรัจฉานเป็นต้น ที่ปราศจากคุณ สัตว์มีชีวิตตัวเล็ก ๆ. ชื่อว่า มีโทษมาก ในเพราะสัตว์มีชีวิตตัวใหญ่. เพราะเหตุไร ? เพราะมีประโยชน์ใหญ่ (มีความพยายามมาก). แม้เมื่อมีประโยชน์เท่ากัน ปาณาติบาต ชื่อว่า มีโทษมาก เพราะมีวัตถุใหญ่เป็นต้น. ในบรรดามนุษย์เป็นต้นผู้มีคุณ ในเพราะผู้มีคุณน้อย ปาณาติบาต ก็มีโทษน้อย ในเพราะมีคุณมากก็มีโทษมาก. แต่เมื่อร่างกายและคุณเสมอกัน ปาณาติบาต ชื่อว่า มีโทษน้อย เพราะกิเลสและความพยายามอ่อนกำลัง. ชื่อว่า มีโทษมาก เพราะกิเลสและความพยายามแรงกล้า.

หนึ่งในเรื่องแห่งปาณาติบาตนี้ การที่ปาณาติบาต มีโทษมาก เพราะมีประโยชน์และวัตถุใหญ่เป็นต้น ฟังทราบโดยความมีเจตนาที่เกิดขึ้น

เพราะปัจจัยเหล่านั้นมีกำลัง. ความที่ประโยคเป็นประโยคใหญ่ เพราะ
 เจตนาอันเป็นตัวให้สำเร็จ ที่ยังกิจของตนให้สำเร็จลงด้วยสามารถยังประโยค
 ตามที่ตนประสงค์ให้สำเร็จโดยเร็ว และที่ได้เสวนะด้วยชวนะทั้งหลายที่
 เป็นไปมากครั้ง. บางครั้งเมื่อประโยคเสมอกัน ทั้งในสัตว์ที่มีชีวิตตัวเล็ก
 และตัวใหญ่ แม้มืออยู่ เจตนาของผู้ฆ่าสัตว์ใหญ่ มีกำลังกล้ากว่า จะ
 เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น แม้ความที่วัตถุเป็นของใหญ่ จึงเป็นเหตุแห่ง
 ความที่เจตนามีกำลังกว่า ดังนั้นทั้ง ๒ อย่างนี้ จึงเป็นเหตุแห่งความที่
 ปาณาติบาตมีโทษมาก โดยภาวะที่เจตนามีกำลังนั่นเอง. อนึ่ง เมื่อ
 ความที่สัตว์จะต้องฆ่ามีคุณมาก ความที่ปาณาติบาตนั้นมีโทษมาก พึง
 เห็นได้ว่า แม้เจตนาที่ไม่เป็นอุปการะแก่การยังเขตพิเศษให้สำเร็จ เป็น
 เจตนาที่มีกำลังและแรงกล้ากว่า จะเกิดขึ้น เหมือนเจตนาที่เป็นอุปการะ
 ที่เป็นไปแล้วในสัตว์ที่จะต้องฆ่านั้น. เพราะฉะนั้น แม้เมื่อความที่ปัจจัย
 ทั้งหลายมีประโยคและวัตถุเป็นต้นไม้ใหญ่ ก็พึงทราบความที่ปาณาติบาต
 มีโทษมาก ด้วยสามารถแห่งความที่เจตนาเป็นเจตนามีกำลัง เพราะ
 ปัจจัยทั้งหลาย มีความเป็นผู้มีคุณมากเป็นต้นนั่นเอง.

ปาณาติบาตนั้นมีองค์ ๕ คือ ๑. ปาโณ (สัตว์มีชีวิต) ๒. ปาณ-
 สยุมิตา (รู้ยู่่ว่าสัตว์มีชีวิต) ๓. วรกจิตตัม (จิตคิดจะฆ่า) ๔. อุปกุกโม
 (ความพยายามที่จะฆ่า) ๕. เตน มรณัม (สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้น).
 ปาณาติบาตที่ประกอบไปด้วยองค์ ๕ ไม่พ้นไปจากองค์ ๕ พึงทราบว่า
 เป็นปาณาติบาต. ในองค์ประกอบ ๕ อย่างนั้น การรู้ว่าสัตว์มีชีวิต และ
 จิตคิดจะฆ่า จัดเป็นส่วนเบื้องต้น (ของปาณาติบาต). ส่วนความพยายาม
 ที่จะฆ่า เป็นองค์ประกอบให้วรกเจตนาปรากฏชัด. ปาณาติบาตนั้น มี ๖
 ประโยค คือ ๑. สาทัตถิกประโยค (ฆ่าด้วยมือตนเอง) ๒. อาณัตติก-
 ประโยค (ใช้ผู้อื่นฆ่า) ๓. นิสสัคคิกประโยค (การขว้างอาวุธไป ปล่อย
 อาวุธไป) ๔. ทวารประโยค (เครื่องมือฆ่าสัตว์ที่ทำไว้ประจำ) ๕. วิชชา-
 มยประโยค (อ่านาจอคุณและไสยศาสตร์) ๖. อิทธิมยประโยค (การ

บันดาลด้วยฤทธิ์).

บรรดาประโยคทั้ง ๖ อย่างนั้น ประโยค (การฆ่า) ที่บังเกิดขึ้นด้วยมือของตน ชื่อว่า สาทตติกประโยค ประโยคที่เป็นไปด้วยสามารถแห่งการสังขัมกับผู้อื่น ชื่อว่า อาณตตติกประโยค ประโยคที่เป็นไปด้วยสามารถแห่งการยิงด้วยธนูศร และพุ่งด้วยหอกเป็นต้นออกไป ชื่อว่า นิสสัคคิกประโยค, ประโยคที่เป็นไปด้วยสามารถแห่งการขุดหลุมพรางเป็นต้น ชื่อว่า ทวารประโยค, ประโยคที่สำเร็จด้วยการร้ายมนต์ เหมือนการร้ายเวทย์ของหมออาถรรพ์เป็นต้น ชื่อว่า วิชชามยประโยค, ประโยคที่สำเร็จด้วยฤทธิ์อันเกิดแต่กรรมวิบาก พึงเห็นเหมือนประโยคของผู้มีฤทธิ์ให้สัตว์มีพิษชบกัดเป็นต้น.

ในข้อนี้มีผู้กล่าวกันว่า ในเมื่อสังขารทั้งหลายมีการดับอยู่ทุก ๆ ขณะเป็นสภาพ ใครเล่าเป็นผู้ฆ่า หรือใครถูกฆ่า, ถ้าความสืบทอดแห่งจิตและเจตสิกมีอยู่ ความสืบทอดแห่งจิตและเจตสิกนั้น เป็นสิ่งที่ไม่สามารถจะหวั่นไหวได้ ทั้งใคร ๆ ก็ให้หวั่นไหวไม่ได้ ด้วยสามารถแห่งการสับและการทุบเป็นต้น เพราะไม่มีรูปร่างไซ้ เมื่อเป็นเช่นนั้น การสืบทอดแห่งรูปอันใดมีอยู่ การสืบทอดแห่งรูปนั้น อุปมาเหมือนดุ้นฟืนและท่อนไม้ เพราะหาเจตนามีได้ เพราะฉะนั้น จะหาปาณาติบาตไม่ได้ ในการสืบทอดแห่งรูปนั้น ด้วยการสับเป็นต้น เหมือนแม่ประโยคในร่างที่ตายแล้ว ปาณาติบาตก็จะพึงมีประโยคมีการประหารและไม่ประหารเป็นต้น ตามที่กล่าวแล้วในสัตว์และสังขารที่เป็นอดีต เป็นอนาคต หรือปัจจุบัน. ก่อนอื่นในกาลทั้ง ๓ นั้น ประโยคตามที่กล่าวแล้ว จะไม่เกิดมีในอดีตและอนาคต เพราะอดีตและอนาคตเหล่านั้นเป็นสภาวะไม่มีอยู่ ประโยคในปัจจุบัน ที่กำลังปายหน้าไปสู่ความสิ้นสูญไป ก็จะหาประโยชน์มิได้ เพราะสังขารทั้งหลายเป็นไปชั่วขณะ (และ) เพราะสังขารทั้งหลายมีการดับไปตามหน้าที่ของตนนั้นแต่ละเป็นสภาพ ความตายเป็นตัวเหตุแห่งประโยค มีการประหารและไม่ประหารเป็นต้นก็จะไม่มี เพราะเว้นจาก

เหตุแห่งการสูญในรูป และใครเล่าจะเป็นเจ้าของประโยค เพราะสังขารทั้งหลายไม่มีจิตใจ ปาณาติบาตจะเป็นกรรมพันธ์ของใครเล่า เพราะสังขารที่แตกสลายตลอดเวลาที่พอเหมาะกับการประสงค์จะฆ่ามันเอง ไม่หยุดอยู่จนให้ถึงเวลาสิ้นสุดการกระทำ เนื่องจากเป็นไปชั่วขณะ.

ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลยต่อไป กองสังขารกล่าวคือสัตว์ ที่พร้อมเพียงไปด้วยวาทกเจตนาตามที่กล่าวแล้ว (นั่นแล) เป็นผู้ฆ่า. กองแห่งรูปธรรมและอรูปธรรม ที่มีประโยคแห่งการฆ่า อันกองสังขารให้เป็นไปแล้ว เป็นเครื่องหมาย อันเป็นที่ตั้งแห่งการกล่าวว่า ชีวิตินทรีย์คือวิญญาณที่ปราศจากโอษฐ์ ตายแล้ว ซึ่งควรแก่การเป็นไปในเมืองบน (สืบต่อกันไปในอนาคต) เหมือนที่เป็นไปแล้วในกาลก่อน (นั่นแหละ) ถูกฆ่า ในเพราะกระทำประโยคแห่งการฆ่าตามที่กล่าวแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง การสืบต่อแห่งจิตและเจตสิก (นั่นเอง) ถูกฆ่า. แม้เมื่อความที่แห่งการสืบต่อแห่งจิตและเจตสิก ไม่เป็นอารมณ์ของประโยคแห่งการฆ่ามีอยู่ การสืบต่อแห่งจิตและเจตสิกเมื่อนั้น จะขาดสูญไปโดยการขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ ด้วยสามารถแห่งประโยคที่กระทำแล้วในภูตรูปทั้งหลาย เพราะความสืบต่อแห่งจิตและเจตสิกนั้น มีพฤติกรรมไม่หย่อนไปกว่าการสืบต่อแห่งรูปในปัญจโวการภพ (ชั้น ๕) เพราะฉะนั้น ปาณาติบาตจะไม่เกิดก็หาไม่ ทั้งไม่ใช่ไม่เป็นเหตุ และจะเป็นประโยคที่ไร้ประโยชน์ก็หาไม่. มรณะไม่ใช่ไม่มีเหตุ เพราะ (เหตุ ๓ ประการ) คือ ๑. เพราะสังขาร (นาม) และกลาปะ (รูป) ที่ควรจะเกิดขึ้นถัดจากนั้น ก็ไม่เกิดขึ้นเหมือนอย่างนั้น ด้วยสามารถประโยคที่ทำแล้วในสังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ๒. เพราะขณิกมรณะของสังขารทั้งหลายที่มีอยู่ชั่วขณะ พระองค์ไม่ทรงประสงค์เอาโดยเป็นมรณะในที่นี้ และ ๓. เพราะการดับแห่งสันตติ เป็นสิ่งที่มีเหตุตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว. สังขาร ท่านกล่าวว่า ทำเหตุที่มีการยังผลให้เกิดขึ้น โดยสมควรแก่ตน ๆ แน่นนอน ด้วยเหตุสักว่าความมีอยู่นั่นเอง เพราะเกิดขึ้นตามปัจจัย ในสังขารทั้งหลาย แม้ที่ปราศจากเจตนา (ไม่มี

จิตใจ) ดวงประทีปย่อมส่องสว่าง ฉะนั้น เพราะฉะนั้น การเรียกว่า การ
ฉำ ย่อมปรากฏชัด ฉะนั้น. และไม่ปรารถนาเอาปาณาติบาต แห่งจิต
เจตสิก (นาม) และกลาปะ (รูป) ที่เกิดพร้อมกับความประสงค์จะฉำ
อย่างเดียว แต่ประสงค์เอาปาณาติบาต แห่งจิตเจตสิกและกลาปะ ที่
กำลังเป็นไปด้วยความสามารถแห่งการสืบต่อเท่านั้น เพราะฉะนั้น กรรมพันธุ์
เพราะปาณาติบาต จึงมีอยู่ที่เดียว และการทำประโยชน์ย่อมปรากฏแก่
ประทีปเป็นต้น ที่กำลังส่องแสงอยู่ด้วยความสามารถแห่งการต่อเนื่องกัน ดังนี้
แล. ก็แม้ในอหินนาทานเป็นต้น ข้อวิจารณ์นี้ ควรอธิบายให้ชัดตาม
สภาพที่เป็นจริง. เป็นผู้ต้วนจากปาณาติบาตนั้น. ชื่อว่า อปปฏิวิรตา
เพราะไม่เว้นขาด.

การถือเอาของที่เจ้าของไม่ได้ให้ ชื่อว่า อหินนาทาน ท่านกล่าว
อธิบายไว้ว่า การนำของผู้อื่นไป คือ การลัก ได้แก่ ความเป็นขโมย.
บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ของที่เขาไม่ได้ให้ (อหินน) ได้แก่ ของที่ตน
อื่นหวงแหน คนอื่นเมื่อถึงความเป็นผู้ทำตามชอบใจ ในของที่ผู้อื่นหวง
แหนอันใด (แม้) ไม่ควรได้รับโทษทัณฑ์ และไม่ควรถูกตำหนิ เถยยเจตนา
(ความตั้งใจลัก) ของผู้ที่มีความสำคัญในสิ่งของที่ผู้อื่นหวงแหนนั้น ว่า
เป็นของที่ผู้อื่นหวงแหน ยังความพยายามถือเอาสิ่งของนั้นให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า
อหินนาทาน.

อหินนาทานนั้น ชื่อว่า มีโทษน้อย ในเพราะของผู้อื่นแล้ว (ราคาน้อย).
ชื่อว่า มีโทษมาก ในเพราะของผู้อื่นประณีต (ราคามาก). เพราะ
เหตุไร ? เพราะวัตถุประณีต. ชื่อว่า มีโทษน้อย ในเพราะของผู้อื่นน้อย.
ชื่อว่า มีโทษมาก ในเพราะของผู้อื่นมาก ก็เช่นเดียวกันนั้น. เพราะ
เหตุไร ? เพราะวัตถุใหญ่ และเพราะประโยชน์ใหญ่. แต่เมื่อมีวัตถุเสมอ
กัน อหินนาทาน ชื่อว่า มีโทษมาก ในเพราะวัตถุของผู้มีคุณธรรมสูง
ชื่อว่า มีโทษน้อย เพราะวัตถุของผู้มีคุณธรรมต่ำกว่าผู้มีคุณธรรมสูงนั้น ๆ
โดยหมายเอาคุณธรรมที่สูงนั้น ๆ เป็นเกณฑ์. แต่เมื่อวัตถุและคุณเท่ากัน

อหินนาทาน ชื่อว่า มีโทษน้อย เพราะความที่กิเลสและประโยชน์เป็นของ
อ่อน ชื่อว่า มีโทษมาก เพราะกิเลสและประโยชน์เป็นของกล้า.

อหินนาทานนั้น มิ่งค์ ๕ คือ ๑. **ปรปรีคณิต** (ของที่เจ้าของ
หวงแหน) ๒. **ปรปรีคณิตสยมิตา** (รู้ว่าเป็นของที่เจ้าของเขาหวงแหน)
๓. **เดยฺยจิตฺ** (จิตคิดจะลัก) ๔. **อุปกุกโม** (ทำความพยายามที่จะลัก)
๕. **เตน ทรณํ** (ลักมาได้ด้วยความพยายามนั้น). ประโยคมี ๖ อย่าง
มีสหัตตติกประโยชน์เป็นต้นเหมือนกัน ก็แล ประโยคเหล่านั้นเป็นไป
แล้วตามลำดับ ด้วยสามารถแห่งอาหารเหล่านี้ คือ **เดยฺยอาหาร** (การ
ลักด้วยความขโมย) ๑ **ปสฺยอาหาร** (ลักด้วยความข่มขู่) ๑ **ปริกปฺป-**
อาหาร (ลักตามที่กำหนดไว้) ๑ **ปฏิจฺจนฺนาอาหาร** (ลักด้วยกิริยาปกปิด) ๑
กุสฺสาอาหาร (ลักด้วยการสับเปลี่ยนสลาก) ๑. ก็ในบรรดาประโยชน์เหล่านั้น
การลักของของผู้อื่นไปด้วยการร้ายมนต์ ชื่อว่า **วิชชามยประโยชน์** การ
บันดาสมาซึ่งของของผู้อื่น ด้วยกายประโยชน์และวาจีประโยชน์ อันสำเร็จ
แล้วด้วยอำนาจของฤทธิ์เช่นนั้น เว้นจากมนต์ ฟังทราบว่ ชื่อว่า
อิทธิมยประโยชน์.

คำว่า ในภาม (กาเมสุ) ได้แก่ ในความประพฤติเมถุน. คำ
ว่า **ประพฤติผิต** (มิจุณาจาร) ได้แก่ ประพฤติอันลามก ที่ท่านตำหนิ
ไว้แล้วโดยส่วนเดียว. แต่โดยลักษณะ เจตนาที่คิดจะล่วงละเมิด
อคมนิยฺยฐาน (ฐานะที่ไม่ควรล่วงละเมิด) อันเป็นไปแล้ว ทางกายทวาร
ด้วยความประสงค์จะเสพสัทธรรม ชื่อว่า **กาเมสุมิจุณาจาร**. บรรดา
อคมนิยฺยฐานเหล่านั้น หญิง ๒๐ จำพวก คือ หญิง ๑๐ จำพวก มี
หญิงที่มารดารักษแล้วเป็นต้น และอีก ๑๐ จำพวก มีหญิงที่ซื้อมา
ด้วยทรัพย์เป็นต้น ชื่อว่า เป็นอคมนิยฺยฐานของบุรุษทั้งหลายก่อน แต่
บุรุษอื่นเป็นอคมนิยฺยฐานสำหรับหญิง ๑๒ จำพวก คือ หญิงที่มีอาภรรยา
และมีอาญารอบด้าน ๒ จำพวก และอีก ๑๐ จำพวก มีหญิงที่ซื้อมาได้
ด้วยทรัพย์เป็นต้นในจำพวกหญิงทั้งหลาย.

มิถนาคาจารย์นั้น ชื่อว่า มีโทษน้อย ในเพราะอคมนิยฐานที่เว้นจากคุณความดีมีศีลเป็นต้น ชื่อว่า มีโทษมาก เพราะถึงพร้อมด้วยคุณความดีมีศีลเป็นต้น. อนึ่ง แม้ในอคมนิยฐานที่ปราศจากคุณความดี มิถนาคาจารย์ของผู้ประพฤตินิดเพราะชมชื่นก็มีโทษมาก. แต่ชื่อว่า มีโทษน้อย เพราะคนทั้งสองมีฉันทะร่วมกัน. ถึงเมื่อคนทั้งสองจะมีฉันทะร่วมกัน กามสมุมิถนาคาจารย์ ชื่อว่า มีโทษน้อย เพราะกิเลสและความพยายามอ่อน ชื่อว่า มีโทษมาก เพราะกิเลสและความพยายามแรงกล้า.

กามสมุมิถนาคาจารย์นั้น มืองค์ ๔ คือ อคมนิยัตถุ (วัตถุที่ไม่พึงล่วงเกิน) ๑ ตตถุ เสวนจิตต์ (จิตคิดจะเสพในอคมนิยัตถุนั้น) ๑ เสวนปโยโค (พยายามในการเสพ) ๑ มคเคน มคคปฏิปัตตอิवासโน (การยังมรรคให้ดำเนินไปทางมรรคหรือหยุดอยู่) ๑. ในบรรดาองค์เหล่านี้ กามสมุมิถนาคาจารย์ของผู้ที่ให้เป็นไปตามความพอใจของตนมืองค์ ๓ ส่วนของผู้ที่ให้เป็นไปแล้วโดยผลการ มืองค์ ๓ เพราะฉะนั้น พึงเห็นว่า มืองค์ ๔ โดยถือเอาไม่ให้มีส่วนเหลือ. แต่ความสำเร็จประโยชน์จะมีได้ก็ด้วยองค์ ๓ เท่านั้น กามสมุมิถนาคาจารย์ มีประโยชน์เดียว คือ สาทัตถิก-ประโยชน์เท่านั้น.

คำว่า เหิง (มุสา) ได้แก่ กายประโยชน์ และวจีประโยชน์ ที่มุ่งหักรานประโยชน์ของผู้มุ่งจะกล่าวให้คลาดเคลื่อน เจตนาที่ยังกาย-ประโยชน์และวจีประโยชน์ในการกล่าวให้คลาดเคลื่อนต่อผู้อื่นของผู้นั้นให้ตั้งขึ้นด้วยความประสงค์จะกล่าวให้คลาดเคลื่อน ชื่อว่า มุสาวาท. อีกนัยหนึ่ง เรื่องที่ไม่เป็นจริง ชื่อว่า มุสา. การยังผู้อื่นให้เข้าใจเรื่องที่ไม่เป็นจริงนั้น ว่า จริง ว่า แท้ ชื่อว่า วาทะ. เพราะฉะนั้น เจตนาของผู้ประสงค์จะให้ผู้อื่นเข้าใจเรื่องที่ไม่จริง ว่าจริง ที่ยังประโยชน์ในการให้ผู้อื่นเข้าใจนั้น ให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า มุสาวาท.

มุสาวาทนั้น ชื่อว่า มีโทษน้อย เพราะประโยชน์ที่ตนจะหักรานนั้นมีน้อย ชื่อว่า มีโทษมาก เพราะประโยชน์ที่ตนหักรานมีมาก. อีก

อย่างหนึ่ง สำหรับคฤหัสถ์ มุสาวาทที่เป็นไปแล้วโดยนัยมีอาทิว่า ไม่มี เพราะไม่ประสงค์จะให้ของของตน (แก่ผู้อื่น) ชื่อว่า มีโทษน้อย, (แต่) ที่กล่าวโดยเป็นพยานหักล้างผลประโยชน์ ชื่อว่า มีโทษมาก. สำหรับบรรพชิต มุสาวาทที่เป็นไปแล้วโดยนัยแห่งปุรณกถาว่า วันนี้ ที่บ้าน น้ำมัน เห็นจะไหลไปเหมือนแม่น้ำ โดยประสงค์จะหัวเราะ เพราะได้น้ำมัน หรือ เนยใสชนิดหน้อย ชื่อว่า มีโทษน้อย แต่เมื่อกล่าวถึงสิ่งที่ไม่ได้เห็นเลย โดยนัยมีอาทิว่า ได้เห็น มุสาวาท ชื่อว่า มีโทษมาก อนึ่ง มุสาวาท ชื่อว่า มีโทษน้อย เพราะผู้ที่ตนหักรานประโยชน์มีคุณน้อย, ชื่อว่า มีโทษมาก เพราะผู้ที่ตนหักรานประโยชน์มีโทษมาก. และความที่มุสาวาท มีโทษน้อย หรือมีโทษมาก จะมีได้ ก็ด้วยสามารถกิเลสอ่อนและแรงกล้า นั้นเอง.

มุสาวาทนั้น มีองค์ ๔ คือ อตถัม วัตถุ (เรื่องไม่จริง) ๑ วิสวาทนจิตตัม (จิตคิดจะพูดให้คลาดเคลื่อน) ๑ ตชฺชโธ วายาโม (ความพยายามอันเกิดแต่จิตนั้น) ๑ ปรสฺส ตทตฺตวิธานนํ (การให้ผู้อื่นเข้าใจเนื้อความนั้น) ๑. จริงอยู่ แม้การให้ผู้อื่นเข้าใจเนื้อความนั้น พึงทราบว่าเป็นองค์หนึ่ง เพราะแม้เมื่อทำประโยค กล่าวโดยประสงค์จะพูดให้คลาดเคลื่อน เมื่อผู้อื่นไม่เข้าใจเนื้อความนั้น การพูดให้คลาดเคลื่อน ก็ไม่สำเร็จ. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า “มุสาวาทมีองค์ ๓ คือ อนุตฺตวณํ (พูดไม่จริง) ๑ วิสวาทนจิตตัม (จิตคิดจะพูดให้คลาดเคลื่อน) ๑ ปรสฺส ตทตฺตวิธานนํ (การให้ผู้อื่นเข้าใจเนื้อความนั้น) ๑” ก็ถ้าบุคคลอื่นพิจารณาแล้วจึงรู้ความหมายนั้น เพราะรู้ได้ชัด. เจตนาที่เป็นเหตุให้กิริยาดังขึ้น ย่อมเกี่ยวเนื่องกับมุสาวาทกรรมในชั่วขณะนั้นเอง เพราะเจตนาที่เป็นเหตุให้ตกลงใจ เป็นไปแล้ว.

คำว่า สุรา (สุรา) ได้แก่ สุรา ๕ อย่าง คือ ปิณฺธุสุรา (สุราทำด้วยแป้ง) ๑ ปูวสุรา (สุราทำด้วยขนม) ๑ โอทนสุรา (สุราทำด้วยข้าวสุก) ๑ กิณณปัณฺชิตตา (สุราที่ดื่มด้วยสาเหล้า) ๑ สัมภารสังยุตตา (สุรา

ที่ประกอบด้วยเครื่องปรุง) ๑. คำว่า เมรัย (เมรย์) ได้แก่ ของหมัก
 ดอง ๕ อย่าง คือ ปุปผาสวะ (เครื่องหมักดองด้วยดอกไม้) ๑ ผลาสวะ
 (เครื่องหมักดองด้วยผลไม้) ๑ มัชชาสวะ (เครื่องหมักดองด้วยน้ำผึ้ง) ๑
 กุฬาสวะ (เครื่องหมักดองด้วยน้ำอ้อยบง) ๑ สัมภารสังยุตตะ (เครื่อง
 หมักดองที่ประกอบด้วยเครื่องปรุง) ๑ แม้ทั้ง ๒ อย่างนั้น ชื่อว่า น้ำเมา
 (มัชชะ) เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งความเมา. เจตนาเป็นเหตุดื่มน้ำเอนั้น
 นั้น ชื่อว่า อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท (ปมาทัญฐาน) เพราะเป็น
 เหตุแห่งความประมาท. แต่โดยลักษณะ เจตนาที่ประมาท อันเป็นไป
 แล้วทางกายทวาร ด้วยสามารถแห่งความมีนเมา เริ่มแต่เชื่อน้ำเอน้ำ
 กล่าวคือสุราเมรัย ตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า น้ำเอน้ำคือสุราและเมรัยอัน
 เป็นที่ตั้งแห่งความประมาท (สุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน).

สุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน มีองค์ ๔ อย่าง คือ มชฺชภาโว
 (ความเป็นของเมา) ๑ ปาหุกมฺยตัจจุตฺตํ (จิตคิดจะดื่ม) ๑ ตชฺไซ วายาโม
 (ความพยายามอันเกิดแต่จิตนั้น) ๑ อชฺชโณหฺรณํ (กลืนให้ล่องลงใน
 ลำคอ) ๑.

ก็ภาวะที่สุราเมรยมัชชปมาทัญฐานนั้น มีโทษโดยส่วนเดียว เพราะ
 เขาดื่มด้วยจิตเป็นอกุศลอย่างเดียว. แต่สุรานั้นไม่ไหลเข้าปากของพระ
 อริยสาวกทั้งหลาย ทั้ง ๆ ที่ไม่รู้วัตถุ (ว่า เป็นน้ำเมา). จะป่วยกล่าวไป
 โยถึงที่รู้อยู่. การดื่มน้ำเอน้ำเพียงเล็กน้อยก็มีโทษน้อย การดื่มน้ำเอน้ำ
 เพียงครึ่งอาฬหกะ มากกว่าการดื่มน้ำเอน้ำเล็กน้อยนั้น มีโทษมาก. เมื่อ
 ดื่มน้ำเอน้ำมากแล้วยังสามารถให้กายเคลื่อนไหวไปทำกรรมมีการปล้นฆ่า
 ฆาตกรรมเป็นต้น มีโทษมากทีเดียว.

จริงอยู่ การทำชั่วในพระชินาสพ ถึงขั้นปาณาติบาต มีโทษมาก.
 การทำชั่วในสำนักของพระชินาสพ ถึงขั้นอนินนาทาน มีโทษมาก.
 บาปกรรมในเพราะการล่วงเกินภิกษุณีผู้เป็นพระชินาสพ ถึงขั้นมิจฉาจาร
 มีโทษมาก. การทำชั่วในเพราะการทำลายสงฆ์ (ให้แตกกัน) ด้วยมุสาวาท

ถึงชั้นมุสาวาท มีโทษมาก. กรรมมีการดื่มน้ำเมามาก ยังสามารถให้กายเคลื่อนไหวได้ แล้วปล้นฆ่าชาวบ้านเป็นต้น ถึงชั้นสุราปาน มีโทษมาก. การทำสงฆ์ให้แตกกันด้วยมุสาวาทอย่างเดียว มีโทษมากกว่าบาปกรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมด. เพราะผู้ทำสังฆเภทนั้น ย่อมหมกไหม้อยู่ในนรกตลอดกัป.

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในบาปกรรมเหล่านั้น โดยอาการ ๖ อย่าง คือ โดยสภาพ ๑ โดยอารมณ์ ๑ โดยเวทนา ๑ โดยมูล ๑ โดยกรรม ๑ โดยผล ๑.

บรรดาอาการทั้ง ๖ อย่างนั้น ว่าโดยสภาพ ปาณาติบาตเป็นต้น แม้ทั้งหมด เป็นสภาพของเจตนาอย่างเดียว. ว่าโดยอารมณ์ ปาณาติบาต มีสังขารเป็นอารมณ์ โดยมีชีวิตินทรีย์เป็นอารมณ์ อทินนาทาน มีสัตว์เป็นอารมณ์บ้าง มีสังขารเป็นอารมณ์บ้าง. มิจฉาจาร มีสังขารเป็นอารมณ์ด้วยอำนาจโณฏฐัพพะ. (แต่) อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "มีสัตว์เป็นอารมณ์" มุสาวาท มีสัตว์เป็นอารมณ์บ้าง มีสังขารเป็นอารมณ์บ้าง. การดื่มสุรา มีสังขารเป็นอารมณ์ ว่าโดยเวทนา ปาณาติบาต มีเวทนาเป็นทุกข์. อทินนาทาน มีเวทนา ๓. มิจฉาจาร มีเวทนา ๒ ด้วยอำนาจแห่งสุขเวทนาและมัชฌัตตา (อทุกขมสุขเวทนา). สุราปานก็เหมือนกัน (คือมีเวทนา ๒). แต่ทั้ง ๒ อย่าง (คือมิจฉาจารและสุราปาน) ไม่ใช่มีเวทนาเป็นกลาง ๆ (คืออทุกขมสุข) ด้วยจิตที่เป็นเหตุให้ตกลงใจ. มุสาวาท มีเวทนา ๓. ว่าโดยมูล ปาณาติบาต มีมูล ๒ ด้วยสามารถแห่งโทสะและโมหะ. อทินนาทานและมุสาวาท มีมูล ๒ ด้วยอำนาจแห่งโทสะและโมหะ หรือด้วยอำนาจแห่งโลภะและโมหะ. มิจฉาจารและสุราปาน มีมูล ๒ ด้วยสามารถแห่งโลภะและโมหะ. ว่าโดยกรรม บรรดาบาปกรรมทั้ง ๕ นี้ มุสาวาทอย่างเดียว เป็นวจีกรรม. ที่เหลือทั้ง ๔ ข้อ เป็นกายกรรมทั้งนั้น. ว่าโดยผล ทุก ๆ ข้อ มีผลให้เกิดในอบายทั้งนั้น และถึงในสุคติ ก็ให้ผลไม่น่าปรารถนานานาชนิด มีความเป็นผู้มีอายุ

น้อยเป็นต้น. เพราะฉะนั้น พึงทราบวินิจฉัยในบาปกรรมเหล่านี้ โดยสภาพเป็นต้น ดังพรรณนามานี้.

คำว่า **ไม่งดเว้น (อปปกัริตา)** ได้แก่ ไม่เป็นผู้เว้นขาด เพราะไม่มีสมาทานวิริติและสัมปตตวิริติ. คำว่า **เป็นผู้ทุศีล (ทุสสีลา)** ความว่า ถัดจากนั้นไป ก็เป็นคนไม่มีศีล เพราะไม่มีแม้เพียงเบญจศีล. คำว่า **มีกรรมอันลามก (ปาปธมฺมา)** ได้แก่ ธรรมที่ลามก คือ มีอาจารที่เลวทราม. ชื่อว่า **งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ (ปาณาติปาตา ปกัรโต)** ความว่า งดเว้น คือ ตั้งอยู่ไกล จากปาณาติบาต เพราะการสมาทานสิกขาบท. แม้ในบทที่เหลือทั้งหลาย ก็มีนัยนี้.

แม้ในที่นี้ พึงทราบวินิจฉัย โดยสภาพ ๑ โดยอารมณ์ ๑ โดยเวทนา ๑ โดยมูล ๑ โดยธรรม ๑ โดยการสมาทาน ๑ โดยการขาด ๑ โดยผล ๑ แห่งเวรมณีทั้งหลาย มีปาณาติปาตาเวรมณีเป็นต้นดังต่อไปนี้.

จริงอยู่ บรรดาอาการทั้ง ๘ อย่างนั้น โดยสภาพแล้ว เวรมณีทั้ง ๕ เป็นเจตนาบัง เป็นวิริติบัง แต่ว่า เทศนามีมาแล้ว ด้วยสามารถแห่งวิริติ. วิริติของผู้ที่งดเว้นจากปาณาติบาต ที่ประกอบด้วยกุศลจิต ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า (ในสมัยนั้น วิริตินั้น) ได้แก่ การงดเว้นจากปาณาติบาต ดังนี้ โดยปะเภทมี ๓ อย่าง คือ สัมปตตวิริติ ๑ สมาทานวิริติ ๑ สมุจเฉทวิริติ ๑. บรรดาวิริติ ๓ อย่างนั้น วิริติที่เกิดขึ้นแก่ผู้ไม่ได้สมาทานสิกขาบท (มาก่อน) แต่พิจารณาเห็น ชาติวัย และความเป็นพหูสูตเป็นต้นของตน แล้วไม่ละเมิดวัตถุที่มาประจวบเข้า ด้วยคิดว่า เรื่องนี้ไม่เหมาะแก่เราที่จะกระทำ ดังนี้ ชื่อว่า สัมปตตวิริติ. ส่วนวิริติที่เกิดขึ้นแก่ผู้สมาทานสิกขาบท (มาก่อน) แล้ว แม้สละชีวิตของตนที่มีคุณค่ายิ่งกว่าสิกขาบทนั้น ก็ไม่ล่วงละเมิดวัตถุ เพราะสมาทานสิกขาบทไว้ ชื่อว่า สมาทานวิริติ. แต่วิริติที่สัมปยุตด้วยอริยมรรค ชื่อว่า สมุจเฉทวิริติ ซึ่งเริ่มแต่เกิดขึ้นแล้ว แม้ความคิดว่า เราจักฆ่าสัตว์ ก็ไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลทั้งหลาย. ในบรรดาวิริติทั้ง ๓ นั้น ในที่นี้

ท่านประสงก์เอาสมาทานวิริติ.

ว่าโดยอารมณ์ อารมณ์ของปาณาติบาตเป็นต้นนั้นเอง เป็นอารมณ์ของปาณาติปาตาเวรมณีเป็นต้นนั้น. ด้วยว่า ขึ้นชื่อว่าการงดเว้น จะมีได้ก็เพราะมีสิ่งที่จะต้องล่วงละเมิดนั้นเอง. อนึ่ง กุศลธรรมเหล่านี้ ที่มีชีวิตินทรีย์เป็นอารมณ์นั้นเอง ย่อมละความทุจริตทั้งหลาย มีปาณาติบาตเป็นต้นได้ เหมือนนริยมรรคที่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ย่อมละกิเลสทั้งหลายได้ ฉะนั้น.

ว่าโดยเวทนา วิริติทั้งหมด เป็นสุขเวทนาทั้งนั้น.

ว่าโดยมูล กุศลธรรมเหล่านี้ ของผู้ที่งดเว้นด้วยจิตที่สัมปยุตด้วยญาณ มีมูล ๓ ด้วยสามารถแห่งอโลกะ อโหสะ และอโมหะ. ของผู้ที่งดเว้นด้วยจิตที่เป็นญาณวิปยุต มีมูล ๒ ด้วยสามารถแห่งอโลกะ และอโหสะ.

ว่าโดยกรรม การงดเว้นจากมุสาวาท เป็นวจีกรรม (ส่วน) ที่เหลือ เป็นกายกรรม.

ว่าโดยสมาทาน ผู้ไม่ได้รับการสมาทานนั้นในสำนักของผู้อื่นที่เป็นครูชานียบุคคล สมาทานศีล ๕ ด้วยตนเอง เป็นเอกัชฌสมาทาน หรือเป็นปัจเจกสมาทาน ก็ย่อมเป็นอันสมาทานแล้ว.

ว่าโดยการขาด สำหรับคฤหัสถ์ทั้งหลาย ลิกขาบทใดที่ล่วงเกินแล้ว จะขาดเฉพาะลิกขาบทนั้น ๆ เท่านั้น นอกนี้ไม่ขาด. เพราะเหตุไร ? เพราะคฤหัสถ์ทั้งหลายมีศีลไม่เกี่ยวเนื่องกัน (เป็นปัจเจกสมาทาน) รักษาเฉพาะลิกขาบทที่สามารถรักษาได้เท่านั้น. ส่วนสำหรับบรรพชิต เมื่อล่วงละเมิดลิกขาบทเดียว ก็ขาดทั้งหมด.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า โดยผล ดังต่อไปนี้ ก็บรรดาเวรมณีเหล่านี้ ปาณาติปาตาเวรมณี มีผลมีอาทิอย่างนี้ คือ ความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยอวัยวะน้อยใหญ่ ๑ ความถึงพร้อมด้วยส่วนสูงและส่วนกว้าง ๑ ความถึงพร้อมด้วยเขว้ไวไหวพริบ ๑ ความเป็นผู้มีเท้าตั้งอยู่เหมาะสม

๑ ความสวยงาม ๑ ความเป็นผู้อ่อนโยน ๑ ความสะอาด ๑ ความกล้าหาญ ๑ ความเป็นผู้มีกำลังมาก ๑ ความเป็นผู้มีถ้อยคำสละสลวย ๑ ความเป็นผู้นำรักน่าพอใจของสัตว์ทั้งหลาย ๑ ความเป็นผู้มีบริษัทไม่แตกแยกกัน ๑ ความเป็นผู้ไม่สะดุ้งหวาดเสียว ๑ ความเป็นผู้อันใคร ๆ ก่อกวนได้ยาก ๑ ความเป็นผู้ไม่ตายด้วยการปองร้ายของผู้อื่น ๑ ความเป็นผู้มีบริวารมาก ๑ ความเป็นผู้มีผิวงาม ๑ ความเป็นผู้มีทรวดทรงงาม ๑ ความเป็นผู้มีอาพาธน้อย ๑ ความเป็นผู้ไม่เศร้าโศก ๑ ความเป็นผู้ไม่พลัดพรากจากของรักของชอบใจ ๑ ความเป็นผู้มีอายุยืน ๑.

อทินนาทานา เวรมณี มีผลมีอาทิอย่างนี้ คือ ความเป็นผู้มีทรัพย์และข้าวเปลือกมาก ๑ ความเป็นผู้มีโภคะอเนกอนันต์ ๑ ความเป็นผู้มีโภคะยั่งยืน ๑ การได้โภคทรัพย์ตามที่ต้องการอย่างฉับพลัน ๑ การมีโภคะไม่สาธารณ์กับพระราชาเป็นต้น ๑ ความเป็นผู้มีโภคะโอฬาร ๑ ความเป็นหัวหน้าในที่นั้น ๆ ๑ ความเป็นผู้ไม่รู้จักคำว่า ไม่มี ๑ ความเป็นผู้อยู่อย่างสบาย ๑.

อพรหมจริยา เวรมณี มีผลมีอาทิอย่างนี้ คือ ความเป็นผู้ปราศจากข้าศึก ๑ ความเป็นที่รักเป็นที่พอใจของสรรพสัตว์ ๑ ความเป็นผู้มีปกติได้ของต่าง ๆ เช่น ข้าว น้ำ ผ้า และวัตถุเครื่องปกปิดเป็นต้น ๑ การนอนหลับสบาย ๑ การตื่นขึ้นมาสบาย ๑ การพ้นจากภัยในอบาย ๑ ความไม่ควรแก่การเกิดเป็นหญิง เป็นกะเทย ๑ ความเป็นผู้ไม่โกรธ ๑ ความเป็นผู้มีปกติทำสังจา ๑ ความเป็นผู้ไม่เก้อเขิน ๑ ความเป็นผู้มีความสุขด้วยการรับเชิญ ๑ ความเป็นผู้มีอินทรีย์บริบูรณ์ ๑ ความเป็นผู้มีลักษณะบริบูรณ์ ๑ ความเป็นผู้ปราศจากความระแวง ๑ ความเป็นผู้มี ความชวนชวายน้อย ๑ ความเป็นผู้อยู่อย่างเป็นสุข ๑ ความเป็นผู้ไม่มีภัยจากที่ไหน ๆ ๑ ความเป็นผู้ไม่มีการพลัดพรากจากของรัก ๑. แม้ผลของการงดเว้นจากมิจฉาจาร ก็รวมอยู่ในผลของการงดเว้นจากการไม่ประพฤติพรหมจรรย์. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส

ว่า อพรหมจริยา เวรมณี ดังนี้.

มูสาวาทา เวรมณี มีผลมีอาทิอย่างนี้ คือ ความเป็นผู้มี
อินทรีย์ผ่องใส ๑ ความเป็นผู้มีปกติพูดด้วยคำสละสลวย อ่อนหวาน ๑
ความเป็นผู้มีฟันเรียบเสมอ ทั้งขาว ทั้งสะอาด ๑ ความเป็นผู้ไม่อ้วน
จนเกินไป ๑ ความเป็นผู้ไม่ผอมจนเกินไป ๑ ความเป็นผู้ไม่ต่ำเกินไป ๑
ความเป็นผู้ไม่สูงเกินไป ๑ ความเป็นผู้มีสัมผัสเป็นสุข ๑ ความเป็นผู้มี
กลิ่นปากหอมเหมือนกลิ่นดอกกุบล ๑ ความเป็นผู้มีบริษัทเชื้อเพลิงตั้งอยู่
ในโอวาท ๑ ความเป็นผู้มีวาจาเชื่อถือได้ ๑ ความเป็นผู้มีลิ้นอ่อนแดง
เช่นกลีบดอกกุบล ๑ ความเป็นผู้ไม่หตหู่ ๑ ความเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน ๑.

สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานา เวรมณี มีผลมีอาทิอย่างนี้ คือ
ความเป็นผู้ไม่ประมาทในกิจและการณียกิจ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ
ปัจจุบัน ๑ ความเป็นผู้มีญาณ ๑ ความเป็นผู้มีสติปรากฏอยู่ทุกเมื่อ ๑
ความเป็นผู้มีปฏิภาณเกิดขึ้นทุกสถาน ในเมื่อมีกิจและการณียกิจเกิดขึ้น ๑
ความเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน ๑ ความเป็นผู้ไม่โง่เขลา ๑ ความเป็นผู้ไม่บ้า
ไ้ ๑ ความเป็นผู้ไม่หวาดสะดุ้ง ๑ ความเป็นผู้ไม่มีการแข่งดี ๑ ความ
เป็นผู้ไม่มีความริษยา ๑ ความเป็นผู้ไม่ตระหนี่ ๑ ความเป็นผู้มีปกติ
กล่าวคำสัตย์ ๑ ความเป็นผู้มีปกติไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ ไม่
พูดเพ้อเจ้อ ๑ ความเป็นคนกตัญญู ๑ ความเป็นผู้มีกตเวที ๑ ความ
เป็นผู้มีโภาคะ ๑ ความเป็นผู้มีศีล ๑ ความเป็นผู้ซื่อตรง ๑ ความเป็น
ผู้ไม่โกรธ ๑ ความเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยหิริและโอตตปปะ ๑ ความเป็นผู้
มีความเห็นตรง ๑ ความเป็นผู้มีใจใหญ่ ๑ ความเป็นผู้ฉลาด ๑ ความ
เป็นผู้ฉลาดในสิ่งที่เป็นประโยชน์และสิ่งมิใช่ประโยชน์) ๑. ในอธิการนี้
พึงทราบวินิจฉัยโดยสภาวะเป็นต้น แม้แห่งปาณาติปาตาเวรมณีเป็นต้น
ดังพรรณนามานี้.

คำว่า มีศีล (ศีลวา) ได้แก่ เป็นผู้มีศีล ด้วยสามารถแห่งเบญจ-
ศีลตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า มีธรรมอันงาม (กल्याณชมโม) ได้แก่ เป็น

ผู้มีธรรมอันดีงาม อธิบายว่า มีปัญญาถึงพร้อมด้วยทวิญญูสมบัติ อัน
สองถึงสรณคมน์. ก็บุตรคนใด เมื่อมารดาบิดาไม่มีศรัทธา และเป็นผู้
ทุศีล ตนเองก็เป็นเช่นนั้น แม้บุตรนั้น ฟังทราบว่า เป็นอวชาตบุตรที่
เดียว. เพราะว่า ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นต้น ท่านกล่าวว่า เป็น
ลักษณะของความเป็นอวชาตบุตรในที่นี้. และความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา
เป็นต้นนั้น มีอยู่ในอวชาตบุตรนั้น. แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียก
ความที่บุตรเป็นอติชาตบุตรเป็นต้น โดยเปรียบเทียบมารดาบิดา.

ชื่อว่า ซึ่งเป็นผู้ทำลายตระกูล (โย โหติ กุลคฺฆนโน) ได้แก่
บุตรผู้ทำลายตระกูล คือ ทำตระกูลให้พินาศ. จริงอยู่ คฺฆน กัณฑ์
ในที่นี้ มีความหมายว่า ทำลาย ดังในประโยคเป็นต้นว่า อุปลฺลคฺฆน-
ปจฺจตฺติกา* (ข้าศึกผู้ทำลายหัวใจ) ดังนี้. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า
กุลธฺสโน ดังนี้บ้าง. เนื้อความก็เช่นนั้นเหมือนกัน. ชื่อว่า บุตรเหล่านี้นั้นแล
ชื่อว่า เป็นบุตรในโลก (เอเต โห ปุตุตา โลกสมิ) ความว่า
บุตร ๓ จำพวก มีอติชาตบุตรเป็นต้น เหล่านี้แหละ ชื่อว่า บุตรมี
อยู่ในสัตว์โลกนี้ พ้นจากโลกนี้ไปจะมีก็หาไม่ได้. ก็บรรดาบุตร ๓ จำพวก
เหล่านี้ บุตรเหล่าใด เป็นอุบาสก คือ บุตรเหล่าใด เป็นอุบาสก
เพราะถึงพร้อมด้วยสรณคมน์ คือเข้าใจหลักกรรม ด้วยกัมมัสสกตาญาณ
บุตรเหล่านั้น เป็นบัณฑิต มีปัญญา ถึงพร้อม คือ บริบูรณ์ด้วยศีล ๕
และศีล ๑๐. ชื่อว่า ผู้รู้ความประสงค์ (วทัญญุ) เพราะรู้ (เข้าใจ) คำ
พูดของยาจกทั้งหลาย โดยการยังความประสงค์ของยาจกเหล่านั้นให้เต็ม
โดยเพียงเห็นสีหน้าเท่านั้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ผู้รู้ความประสงค์ เพราะ
วิเคราะห์ว่า ได้ยินคำของยาจกเหล่านั้นว่า "โปรดให้ทานเถิด" ดังนี้
ก็รู้ความหมายนั้น โดยบริจาต (ทรัพย์) แก่ยาจกเหล่านั้น ด้วยคิดว่า
คนเหล่านี้ไม่เคยให้ทานในกาลก่อน จึงเป็นเช่นนั้น ส่วนเราไม่ควรเป็น
อย่างนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ผู้รู้ความประสงค์ เพราะวิเคราะห์ว่า

เข้าใจถ้อยคำของบัณฑิตทั้งหลาย ที่แสดงถึงความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตนเป็นต้น. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ปทัฏญ." อธิบายว่า เป็นผู้ปกติบริจาสด้วยการเพิ่มให้. ชื่อว่า ปราศจากความตระหนี่ เพราะปราศจากมลทินคือความตระหนี่ ในทันใดนั้นเอง. คำว่า จากเมฆ (อพภานา) ความว่า บุตรเหล่านั้น บ่อมไฟโรจน์ คือ รุ่งเรือง ในบริษัททั้งหลายมีอุบาสกเป็นต้น และในบริษัททั้งหลายมีกษัตริย์เป็นต้น ดุจพระจันทร์ที่พ้นจากเมฆ กล่าวคือหมอก หรือจากก้อนเมฆที่หนาทึบ ฉะนั้น อธิบายว่า ปอมงดงาม.

อรรถกถาสูตที่ ๕ จบ

๖. อวภูตติกสูตร

ว่าด้วยบุคคล ๓ จำพวก เปรียบเหมือนฝน

[๒๕๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวก มีปรากฏอยู่ในโลก ๓ จำพวกเป็นไฉน คือ บุคคลผู้เสมอด้วยฝนไม่ตก ๑ ผู้จุฝนตกในที่บางส่วน ๑ ผู้จุฝนตกในที่ทั่วไป ๑.

ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลเสมอด้วยฝนไม่ตก เป็นอย่างไร บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่ให้ข้าว น้ำ ผ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พัก เครื่องอุปกรณ์แสงสว่าง แก่สมณพราหมณ์ คนกำพร้า คนเดินทาง วณิก และยากจกทุกหมู่เหล่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เสมอด้วยฝนไม่ตก เป็นอย่างนี้แล.

ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลผู้จุฝนตกในที่บางส่วน เป็นอย่างไร

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ให้ข้าว น้ำ ฝ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พัก เครื่องอุปกรณ์แสงสว่าง แก่สมณพราหมณ์ คนกำพร้า คนเดินทาง วณิก และยากบางพวก ไม่ให้แก่บางพวก ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้จุจณตกในที่บางส่วน เป็นอย่างนี้แล.

ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลผู้จุจณตกในที่ทั่วไป เป็นอย่างไร บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมให้ข้าว น้ำ ฝ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พัก เครื่องอุปกรณ์แสงสว่าง แก่สมณพราหมณ์ คนกำพร้า คนเดินทาง วณิก และยากทั้งปวง ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้จุจณตกในที่ทั่วไปเป็นอย่างนี้แล.

ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้แล มีปรากฏอยู่ในโลก.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลได้สมณะ พราหมณ์ คนกำพร้า คนเดินทาง วณิกแล้ว ย่อมไม่แบ่งข้าว น้ำ และเครื่องบริโภคให้ บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวบุคคลผู้เป็นบุรุษต่ำช้านั้นแลว่า เป็นผู้เสมอด้วยฝนไม่ตก. บุคคลย่อมไม่ให้ไทยธรรมแก่บุคคลบางพวก ย่อมให้แก่บุคคลบางพวก ชนผู้มีปัญญาทั้งหลายกล่าวบุคคลนั้นว่า จุจณตกในที่บางส่วน. บุรุษผู้มีวาจาขอได้ง่าย ผู้อนุเคราะห์สัตว์ทั่วหน้า มีใจยินดี ไปรบไทยธรรม กล่าวอยู่ว่า จงให้จงให้ ดังนี้ บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เช่นนั้น รวบรวมทรัพย์ที่ตนได้แล้วด้วยความหมั่นโดยชอบธรรม ยังวณิกทั้งหลายผู้มาถึงแล้วให้ อัมพนาด้วยข้าวและน้ำโดยชอบ เปรียบเหมือนมมขบันลือ กระพือแล้ว ย่อมยังฝนให้ตก ยังน้ำให้ไหลนองเต็ม ที่ดอนและที่ลุ่ม ฉะนั้น.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้
สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อฎฐกสูตร ที่ ๖ จบ

อรรถกถาอฎฐกสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๖ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ผู้เสมอด้วยฝนไม่ตก (อฎฐกสโม) ความว่า เช่นกับ
ด้วยเมฆที่ไม่ทำฝนให้ตก. เพราะเมฆบางกลุ่ม หนาตั้ง ๑๐๐ ขึ้น ๑,๐๐๐
ชั้น ตั้งขึ้น ร่องกระหึ่ม แลบบแลบปลาบ ไม่ให้ฝนแม้หยดเดียวตกลงมา
แล้วผ่านเลยไป พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงว่า บุคคลบาง
จำพวกก็มีอุปมาเช่นนั้น จึงตรัสว่า “บุคคลผู้เสมอด้วยฝนไม่ตก” ดังนี้.
คำว่า ผู้จุฝนตกในที่บางส่วน (ปเทศวสุสี) ความว่า เช่นกับเมฆที่ทำ
ฝนให้ตกบางท้องที่. อธิบายว่า บุคคลชื่อว่า ผู้จุฝนตกในที่บางส่วน
เพราะเป็นเหมือนกับเมฆที่ทำฝนให้ตกบางท้องที่ เมฆบางกลุ่ม เมื่อคน
ทั้งหลายยืนอยู่ในที่แห่งเดียวกันนั้นเอง ตกหยิม ๆ โดยที่คนบางพวกก็
เปียก บางพวกก็ไม่เปียก พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงบุคคลบาง
พวก ผู้มีอุปมาอย่างนั้นว่า “ผู้จุฝนตกในที่บางส่วน.” คำว่า ผู้จุ
ฝนตกในที่ทั่วไป (สพฺพตฺถวสุสี) ความว่า เสมอกับเมฆที่ให้ฝนตก
ทั่วไปในทุกแห่งหน คือ ในประเทศคือแผ่นดินที่มีพื้นปฐพี ภูเขา และ
สมุทรเป็นต้น. อธิบายว่า เมฆบางกลุ่ม กระจายไปทั่วสากลจักรวาล
ให้ฝนตกทั่วทุกหนทุกแห่งทีเดียว พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ผู้จุฝน
ตกในที่ทั่วไป” ดังนี้ โดยทรงเปรียบเทียบมหาเมฆที่ตั้งขึ้นใน ๔ ทิศนั้น
กับบุคคลบางจำพวก.

คำว่า สพฺเพสํ เท่ากับ สพฺเพสํ ได้แก่ ทุกหมู่เหล่า. อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะ (ในพระบาลี) ก็เป็นอย่างนี้แหละ. คำว่า ไม่ให้ (นทาตา โหติ) ความว่า เป็นผู้มิปกติไม่ให้ทาน. อธิบายว่า ไม่ให้อะไรแก่ใคร ๆ เพราะเป็นผู้ตระหนี่เหนียวแน่น.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงเขตและไทยธรรมแห่งทาน โดยการจำแนก จึงตรัสคำมโหีว่า สมณพราหมณ์ ดังนี้. ในคำว่า สมณพราหมณ์ นั้น พระองค์ทรงประสงค์เอาทั้งสมณะที่ลอยบาปแล้ว ทั้งสมณะเพียงสักว่าบรรพชา ทั้งพราหมณ์ผู้ลอยบาปแล้ว และพราหมณ์เพียงกำเนิด ในที่นี้. คนตกยาก คือ คนซึ้งใจ ชื่อว่า กำพร้า. คนเดินทางที่สิ้นเสบียง ชื่อว่า คนเดินทาง. คนเหล่าใด เชิญชวนคนในอาราธนา เทียวชมเขย สรรเสริญทาน โดยนัยมโหีว่า "ท่านทั้งหลาย จงมีจิตใจสูง มีจิตเลื่อมใสบริจาคนของที่น่าปรารถนา นำใคร นำพอใจ หาโทษมิได้ ตามกาล ท่านทั้งหลาย เมื่อให้อย่างนั้น จะไปสู่สุคติ จะไปสู่พรหมโลก" คนเหล่านั้น ชื่อว่า วนิพก. คนเหล่าใดเทียวขอของเล็ก ๆ น้อย ๆ อย่างเดียวว่า "ขอท่านทั้งหลายจงให้เพียงกำมือเดียว เพียงกอบเดียว เพียงขันเดียวเถิด" ดังนี้ คนเหล่านั้น ชื่อว่า ยาจก. บรรดาศัพท์เหล่านั้น ด้วยศัพท์ว่า สมณะและพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงขอบเขตของคุณความดี และขอบเขตของอุปการะ ด้วยสมณพราหมณ์ศัพท์ ทรงแสดงถึงเขตแห่งกรุณา ด้วยกปณศัพท์เป็นต้น.

คำว่า ข้าว (อนฺ) ได้แก่ ของควรเคี้ยว และของควรบริโภคอย่างใดอย่างหนึ่ง. คำว่า น้ำ (ปานํ) ได้แก่ เครื่องดื่ม มีน้ำดื่มที่คั้นจากผลมะม่วงเป็นต้น. คำว่า ผ้า (วตฺถํ) ได้แก่ เครื่องปกปิด มีผ้าห่ม และผ้าห่มเป็นต้น. คำว่า ยาน (ยานํ) ได้แก่ วัตถุที่ยังการเดินทางให้สำเร็จ มีรถและวอเป็นต้น โดยที่สุดจนถึงรองเท้า. คำว่า ดอกไม้ (มาลา) ได้แก่ ดอกไม้ทุกชนิด แยกประเภทออกเป็นดอกไม้ที่ร้อยและไม่ร้อย. คำว่า ของหอม (คนฺธํ) ได้แก่ คันธชาติอย่าง

โดยอย่างหนึ่ง และอุปกรณ์แห่งเครื่องหอม ทั้งที่บดแล้ว และยังไม่ได้
 บด. คำว่า เครื่องชุบไล่ (วิเลปน) ได้แก่ เครื่องประเทืองผิว. คำว่า
 ที่นอน (เสยยา) ได้แก่ เครื่องนอน มีเตียงและตั้งเป็นต้น และผ้าปาวาร
 ผ้าโกเชว เป็นต้น (ผ้ามีขนอ่อน และผ้าทำด้วยขนแกะ). ก็เมื่ออาสนะ
 พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาแล้ว ด้วยศัพท์ว่า เสยย ในคำว่า เสยยา-
 วสถุ นี้ คำว่า ที่พัก (อาวสถ) ได้แก่ ที่อาศัย อันเป็นเครื่อง
 บรรเทาอันตราย มีลมและแดดเป็นต้น. คำว่า เครื่องอุปกรณ์แสงสว่าง
 (ปทีเปยฺย) ได้แก่ เครื่องอุปกรณ์แห่งแสงสว่างมีประทีปและตะเกียงเป็นต้น.

คำว่า ภิกษุทั้งหลาย ... เป็นอย่างนี้แล (เอว โห ภิกฺขเว)
 ความว่า เมื่อไทยธรรมมีอยู่ บุคคลไม่ไหวของที่จะต้องให้อย่างนี้ แก่
 ปฏิคาหกทั้งหลาย โดยประการทั้งปวง ย่อมเป็นเช่นกับเมฆที่ฝนไม่ตก.
 มีพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เมฆหนา ๑๐๐ ชั้น ๑,๐๐๐ ชั้น
 ตั้งขึ้นแล้ว ไม่โปรยอะไร ๆ ลงมาเลย จางหายไป ฉนฺได คนใด
 รวบรวมสมบัติอันโอฬารและไพบุลย์ อยู่ครอบครองเรือน ก็ฉนฺนนั้น
 เหมือนกัน ไม่ให้ภิกษาแม้ทัพพีเดียว หรือข้าวยาตุเพียงกระบวยเดียว
 แก่ใคร ๆ หลีกไปเสีย. หมดอํานาจ ย่อมไปสู่ปากแห่งมัจจุ คนผู้นั้น
 ย่อมชื่อว่า เหมือนเมฆที่ฝนไม่ตก ดังนี้. แม้ในบทที่เหลือ ฟังทราบ
 พระดำรัสตรัสย้ำโดยนัยนี้.

ก็ในบุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้ บุคคลพวกแรก ฟังถูกตำหนิ
 โดยส่วนตัวเท่านั้น. คนพวกที่ ๒ นำสรรเสริญ คนพวกที่ ๓ นำ
 สรรเสริญกว่า. อีกนัยหนึ่ง บุคคลพวกแรก ฟังทราบว่า เลวกว่า
 บุคคลทุกประเภท พวกที่ ๒ ฟังทราบว่า ปานกลาง พวกที่ ๓ ฟัง
 ทราบว่า สูงสุด ดังนี้.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า สมณ เป็นพหูพจน์
 โดยเป็นหุติยาวิภัตติ. แม้ในบทที่เหลือก็เช่นนั้น. คำว่า ได้ (ลหฺฐาน)
 ได้แก่ ได้ คือ ปวารณาสมณะผู้เป็นทักษิณเอยบุคคลไว้ ถูกถามแล้วก็

ไม่จัดแบ่งให้. ข้อว่า ข้าว น้ำ และเครื่องบริโภค (อนัน ปานญจ โภชน) ความว่า ไม่จัดแบ่งข้าวหรือน้ำ หรือโภชนะอันควรแก่การ บริโภคอย่างอื่น ที่มีอยู่. ก็ในพระคาถานี้มีความสังเขปดังนี้. ก็ผู้ใด ได้สมณะผู้เป็นปฎิคาหกผู้เข้าไปหาแล้ว โดยที่ตนเองก็มีไทยธรรมอยู่ ก็ไม่กระทำแม้เพียงการแจกแบ่งวัตถุมีข้าวเป็นต้น ผู้นั้นจักให้ทานอย่าง อื่นได้อย่างไร. บัณฑิตกล่าว คือ เรียกขานหาผู้ตระหนักรู้แน่นอน เห็นปานนั้น เป็นบุรุษต่ำช้า เป็นคนเลว ว่า เป็นผู้เหมือนกับเมฆที่ฝน ไม่ตก ดังนี้.

ข้อว่า ย่อมไม่ให้แก่บุคคลบางพวก (เอกจุจัน น ททาติ) ความ ว่า แม้เมื่อของที่จะต้องให้มีย่อมมากมาย ก็ไม่ยอมให้แก่คนบางจำพวก ด้วยอำนาจแห่งความโกรธเคืองในคนเหล่านั้น หรือด้วยอำนาจแห่งความโลภ ในไทยธรรม. คำว่า ย่อมไม่ให้แก่บุคคลบางพวก (เอกจุจัน ปเวจฺจติ) ความว่า แต่ให้แก่บุคคลบางจำพวกเท่านั้น. คำว่า ชนผู้มีปัญญาทั้ง หลาย (เมธาวีโน) ได้แก่ คนที่มีปัญญา คือ เป็นบัณฑิต.

คำว่า ผู้มีวาจาขอได้ง่าย (สุภิกขวาโจ) ความว่า ผู้ใดสั่งให้ เขาให้ของนั้น ๆ แก่ยากทั้งหลายผู้เข้าไปหาแล้ว โดยนัยมีอาทิว่า ท่าน ทั้งหลายจงให้ข้าว ท่านทั้งหลายจงให้น้ำ ผู้นั้น ชื่อว่า สุภิกขวาโจ เพราะ วิเคราะห์ว่า ผู้มีวาจาขอได้ง่าย เหตุเขามีภิกษาอันบุคคลได้โดยง่าย. อาจารย์ บางพวกกล่าวว่า สุภิกขวสุสี ดังนี้ ก็มี. ชาวโลก มีภิกษาได้โดยง่าย ฉนฺได มหาเมฆที่ยังฝนให้ตกชุกทุกหนแห่ง ย่อมชื่อว่า ไปรยลงมาง่าย ฉนฺนั้น. แม้บุคคลนี้ก็ฉนฺนั้น ไปรยลงในที่ทุกหนแห่ง ด้วยมหาทาน คือ ไปรยภิกษาได้โดยง่าย. คำว่า มีใจยินดี ไปรยไทยธรรม (อาโมทมาโน ปกิเรติ) ความว่า บุคคลผู้มีมโนอันยินดีและร่าเริงแล้ว ให้ทานด้วย มือของตน ย่อมเป็นเสมือนหว่านไทยธรรมลงในนาคือปฎิคาหก แม้วาจา ก็พร่ำพูดอยู่ว่า "ท่านทั้งหลายจงให้ทานเถิด ท่านทั้งหลายจงให้ทานเถิด" ดังนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงภาวะที่เมฆให้ฝนตก ทำให้ภิกษุหาได้ง่าย จึงตรัสคำมีอาทิว่า เปรียบเหมือนเมฆ (ยดาปิ เมโฆ) ดังนี้

แม้ในพระคานานั้น มีความสังเขปดังต่อไปนี้ มหาเมฆร้องด้วยเสียงเบา ๆ ก่อน แล้วจึงร้องกึกก้องไปทั่วทุกห้วงน้ำและลำธารอีก แล้วโปรยฝนลงมา ไหลไปให้ที่ลุ่มและที่ดอนทั่วทุกหนแห่ง เต็มแจ้งไปด้วยสายน้ำ ทำให้เป็นห้วงน้ำเดียวกัน ฉนโต บุคคลที่ใจกว้างบางคนในที่นี้ คือ ในโลกนี้ ก็ฉนนัน เหมือนกัน ชื่อว่า เป็นผู้เช่นนั้น เพราะเป็นผู้มีใจเสมอในคนทั่วไป เหมือนมหาเมฆนั้น เพราะต้องให้ฝนตกลงมาเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน โดยที่ทรัพย์เป็นของได้แล้วด้วยความหมั่น คือ เกิดขึ้นด้วยความขยันหมั่นเพียรของตน รวบรวมทรัพย์นั้นไว้โดยธรรม คือ โดยชอบ ยังวนิพกทั้งหลายผู้เฒ่าแล้ว คือ มาถึงแล้ว ให้อิ่มคือให้อิ่มหน้าสำราญ โดยชอบ คือ พอเหมาะแก่กาลเทศะ และเหมาะสมแก่ความต้องการ โดยชอบทีเดียว ด้วยข้าว น้ำ และไทยธรรมอย่างอื่นที่เกิดจากทรัพย์ที่รวบรวมไว้นั้น ดังนี้.

อรรถกถาสูตที่ ๖ จบ

๗. สุขสูตร

ว่าด้วยผู้ปรารถนาสุข ๓ ประการ พึงรักษาศีล

[๒๕๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บัณฑิตเมื่อปรารถนาสุข ๓ ประการนี้ พึงรักษาศีล ๓ ประการเป็นใจน คือ บัณฑิตปรารถนาอยู่ว่า ขอความสรรเสริญจงมาถึงแก่เรา ๑ ขอโภคะจงเกิดขึ้นแก่เรา ๑ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เราจักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ๑ พึงรักษาศีล. ภิกษุทั้งหลาย บัณฑิตเมื่อปรารถนาสุข ๓ ประการนี้แล พึงรักษาศีล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

นักปราชญ์ปรารถนาสุข ๓ ประการ คือ ความสรรเสริญ ๑ การได้ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ๑ ความบันเทิงในสวรรค์ในโลกหน้า ๑ พึงรักษาศีล. ถ้าว่าบุคคล แม้เมื่อไม่กระทำความชั่ว แต่เข้าไปคบบุคคลผู้กระทำความชั่วอยู่ไซ้ร้ บุคคลนั้น เป็นผู้อันบุคคลพึงรังเกียจในเพราะความชั่ว และโทษของบุคคลผู้คบคนชั่วนี้ ย่อมงอกงาม.

บุคคลย่อมกระทำบุคคลเช่นใดให้เป็นมิตร และเข้าไปเสพสนิทกับบุคคลเช่นใด บุคคลนั้นแล เป็นผู้เช่นกับด้วยบุคคลนั้น เพราะว่า การอยู่ร่วมกันเป็นเช่นนั้น คนชั่ว เมื่อคบบุคคลอื่นผู้คบอยู่ ย่อมแปดเปื้อน คนชั่วผู้ถูกสัมผัส ย่อมแปดเปื้อนผู้สัมผัส เหมือนลูกศรที่อาบยาพิษ ย่อมแปดเปื้อนแล่งศรที่มิได้เปื้อนฉะนั้น.

นักปราชญ์ไม่พึงเป็นผู้มีคนอื่นชั่วเป็นเพื่อนเลย เพราะความกลัวแต่การเข้าไปติดเพื่อน คนใดหันปลาน้ำไว้ด้วยใบหญ้าคา แม้หญ้าคาของคนนั้น ย่อมมีกลิ่นน้ำคั่งไป การเข้าไปคบคนพาล ย่อมเป็นเหมือนอย่างนั้น ส่วนคนใดฟอกฤษณาไว้ด้วยใบไม้ แม้ใบไม้ของคนนั้น ย่อมมีกลิ่นหอมฟุ้งไป การเข้าไปคบนักปราชญ์ ย่อมเป็นเหมือนอย่างนั้น เพราะเหตุนี้ บัณฑิตรู้ความสำเร็จผลแห่งตน ดุจดั่งใบไม้แล้ว ไม่พึงเข้าไปคบอัสตบुरुข พึงคบสัสตบुरुข. เพราะว่า อัสตบुरुข ย่อมนำไปสู่นรก สัสตบुरुข ย่อมให้ถึงสุคติ.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

สุขสูตร ที่ ๗ จบ

อรรถกถาสุขสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๗ ดังต่อไปนี้.

คำว่า สุข (สุขานิ) ได้แก่ มีความสบายเป็นนิमित. คำว่า เมื่อปรารภณา (ปรตถยมาโน) ความว่า เมื่อต้องการ คือ จ्ञาณหมาย. คำว่า คีล (คีล) ได้แก่ คีลของคฤหัสถ์ และคีลของบรรพชิต. อธิบายว่า ถ้าเป็นคฤหัสถ์ ก็ต้องรักษาคีลของคฤหัสถ์ ถ้าเป็นบรรพชิต ก็ต้องรักษาจตุปาริสุทธิคีล. คำว่า พึงรักษา (รกุเขยฺย) ความว่า สมาทานแล้วไม่ล่วงละเมิด รักษาไว้ด้วยดีนั่นเอง.

* อรรถกถาสุขปัตถนาสูตร.

ชื่อว่า ขอความสรรเสริญจงมาถึงแก่เรา (ปัสสา เม อาคจฺจตุ)
 ความว่า บัณฑิต คือ ผู้มีปัญญา ปรรณนาอยู่ว่า ขอภิตติศัพท์อันดี
 งามจงมาถึงแก่เรา ดังนี้ พึงรักษาศีล. ก็อธิบายว่า ภิตติศัพท์อันดีงาม
 ของคฤหัสถ์ผู้มีศีล ย่อมพึงขจรไปในท่ามกลางบริษัท โดยนัยมีอาทิว่า
 บุตรของตระกูลโน้น ชื่อโน้น เป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม มีศรัทธา
 เลื่อมใสแล้ว เป็นผู้ให้ (ทาน) เป็นผู้บำเพ็ญ (บุญ) ดังนี้ก่อน ภิตติศัพท์
 อันดีงามของบรรพชิต ย่อมพึงขจรไปในท่ามกลางบริษัท โดยนัยมีอาทิ
 ว่า ภิกษุชื่อโน้น เป็นผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยวัตร สงบเสงี่ยม อยู่ร่วม
 ด้วยสหาย มีความเคารพ มีความยำเกรง ดังนี้. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า
 “คฤหบดีทั้งหลาย ยังมีอีกข้อหนึ่ง ภิตติศัพท์อันดีงามของผู้มีศีล สมบูรณ์
 ด้วยศีล ย่อมพึงขจรไป” ดังนี้.

อนึ่ง ดังที่ตรัสไว้มีอาทิว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากภิกษุพึงหวัง
 อยู่ว่า ขอเราพึงเป็นที่รัก เป็นที่พอใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่น่าถือ
 ของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ดังนี้ไซ้ เธอต้องเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ใน
 ศีลทั้งหลายนั่นเอง.”

พึงทราบวินิจฉัยในชื่อว่า ขอโภคะจงเกิดขึ้นแก่เรา (โภคา เม
 อฺปฺปชฺชนตุ) นี้ ดังต่อไปนี้ ก่อนอื่นเมื่อคฤหัสถ์ผู้มีศีล มีกัลยาณธรรมอยู่
 เขาเลียบชีวิตด้วยศีลปะและความหมั่นขยันใด ๆ เช่น กสิกรรม พาณิช-
 ยกรรม และรับราชการ เมื่อเป็นเช่นนั้น โภคะทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อม
 เกิดขึ้นแก่เขา และโภคะที่เกิดขึ้นแล้ว จักถึงความเจริญขึ้น เพราะ
 ความเป็นผู้ไม่ประมาทในศีลปะและความหมั่นขยันนั้น ตามกาลและตาม
 วิธี. ส่วนบรรพชิต เมื่อสมบูรณ์ด้วยศีลาจารวัตร มีปกติไม่ประมาท
 อยู่ มนุษย์ทั้งหลายผู้เลื่อมใสแล้วในความถึงพร้อมด้วยศีลและคุณมี
 ความมักน้อยเป็นต้นของบรรพชิตผู้สมบูรณ์ด้วยศีล จะนำปัจจัยมาให้

อย่างมโหฬาร เมื่อเป็นเช่นนั้น โภคะที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นแก่บรรพชิตนั้น และที่เกิดขึ้นแล้วก็จะมั่นคง.

สมดังที่ตรัสไว้ว่า "ถนุหบดีทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล จะประสบกองแห่งโภคะใหญ่ มีความไม่ประมาทเป็นเหตุ"^{*} ดังนี้. อนึ่ง สมดังที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุพึงหวังว่า เราจักเป็นผู้ได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลาณปัจจัยเภสัชบริขาร ดังนี้ไซ้ เธอต้องเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย" ดังนี้. บทที่เลื่อมมีนัยดังกล่าวแล้วทั้งนั้น.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า ปตฺตยาโน ได้แก่ ปตฺตยนฺโต (แปลว่า ปรรณนาอยู่). คำว่า ดโย สุขะ เท่ากับ ตินฺนํ สุขานิ (แปลว่า ความสุข ๓ ประการ). คำว่า การได้ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ (วิตุลลาภ) ได้แก่ ได้ทรัพย์. อธิบายว่า การเกิดขึ้นแห่งโภคทรัพย์ ก็โดยข้อที่แตกต่างกัน บรรดาความสุขทั้ง ๓ อย่างนี้ พึงทราบว่า ทรงถือเอาเจตสิกสุข ด้วยการสรรเสริญ กายิกสุข ด้วยโภคะ อุปปัตติสุข ด้วยศัพท์นอกนี้. อนึ่ง พึงทราบว่า ทรงถือเอาสุขในปัจจุบัน ด้วยศัพท์แรก สุขในสัมปรายิกภพ ด้วยศัพท์ที่ ๓ สุขทั้ง ๒ อย่าง ด้วยศัพท์ที่ ๒.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงการเว้นจากบาปมิตร และการคบหากัลยาณมิตร ที่เป็นเหตุพิเศษของการสรรเสริญเป็นต้น เหมือนศีลที่เป็นเหตุของการสรรเสริญเป็นต้น พร้อมด้วยโทษและอาณิสส จึงตรัสคำมีอาทิว่า เมื่อไม่กระทำ ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เป็นผู้อันบุคคลพึงรังเกียจ (สจฺจิกโย) ความว่า เขาพึงถูกรังเกียจในเพราะความชั่ว ว่า คนนี้ทำชั่วมาแล้ว หรือ จักกระทำต่อไปเป็นแน่. อนึ่ง เพราะเขาไปมาหาสู่อยู่กับคนชั่วทั้งหลาย.

คำว่า ของ ... นี้ (อสุส) ความว่า โทษของบุคคลผู้คบคนชั่ว

นี้แม้ไม่มี ถึงอภังขมขึ้นเพราะคบคนชั่ว. คำว่า ย่อมงอกงาม (รูปติ) ได้แก่ ถึงความงอกงามไพบูลย์ คือ แผ่ไป. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อสฺส เป็นฉนฺธิวิภัตติ ลงในอรรถแห่งสัตตมวิภัตติ ได้ความว่า ในบุคคลนั้น. ข้อว่า บุคคลนั้นแล เป็นผู้เช้นกับด้วยบุคคลนั้น (สเว ตาหิสโก โหติ) ความว่า ผู้ใดคบและเข้าไปคบหาบาปมิตรหรือกัลยาณมิตร เช่นใด บุคคลนั้นก็จะเป็นอย่างนั้น คือ มีบาปธรรม หรือมีกัลยาณธรรม เหมือนน้ำ (ที่สะอาดและสกปรก) ด้วยสามารถแห่งพื้นที. เพราะเหตุไร ? เพราะว่า การอยู่ร่วมกัน เป็นเหตุให้เป็นเช่นนั้น อธิบายว่า การอยู่ร่วมกันกับคนชั่วช้า ไม่ควรทำ เพราะการอยู่ร่วมกัน คือ การคลุกคลีกัน ได้แก่ การสนิทสนมกัน เป็นเหตุให้รับเอาภิกิริยาอาการของคนที่ยคบ อันเป็นอุปนิสัยของคน เหมือนแก้วผลึกและแก้วมณีที่อยู่ร่วมกัน ฉะนั้น.

ข้อว่า เมื่อคบบุคคลอื่นผู้คบอยู่ (เสวมาโน เสวมานิ) ความว่า คนชั่วเมื่อช่องเสพคือคบบุคคลอื่นที่บริสุทธิ์ตามปกติ ที่คบตนอยู่ตลอดเวลา หรือที่เขาคบอยู่ (ย่อมทำให้เขาแปดเปื้อน). ข้อว่า ผู้ถูกสัมผัส (ย่อมแปดเปื้อน) ผู้สัมผัส (สมมุญฺโห สมมุสฺส) ความว่า คนชั่วที่บุคคลผู้บริสุทธิ์ตามปกติสัมผัสเข้าด้วยการอยู่ร่วมกัน คือคลุกคลีกัน แม้ตนเอง ก็สัมผัสเขาอยู่อย่างนั้น. ข้อว่า เหมือนลูกศรที่อาบยาพิษ ย่อมแปดเปื้อนแล่งครที่มิได้เปื้อน ฉะนั้น (สโร พุฏฺโฐ กลาปิ ว) ความว่า ลูกศร อาบ คือ เปื้อนยาพิษ สอดแล้วในแล่งคร ย่อมแปดเปื้อนแล่งครกล่าวคือที่รวมลูกศรที่ตนสัมผัสแล้ว แม้ยังไม่แปดเปื้อน ฉนฺได คนชั่วก็ฉนฺดนั้น ย่อมแปดเปื้อนผู้ที่บริสุทธิ์โดยปกติ ด้วยความชั่ว. ข้อว่า นักปราชญ์ ... เพราะความกลัวแต่การเข้าไปติดเปื้อน (อุปเลปภยา อีโร) ความว่า คนชื่อว่า นักปราชญ์ เพราะเป็นผู้สมบูรณด้วยปัญญาเครื่องทรงจำ คือ คนที่เป็นบัณฑิต ไม่ควรมีคนชั่วเป็นสหาย.

ข้อว่า พันปลาเนาไว้ด้วยใบหญ้าคา (ปุตติมจฺฉํ กุสฺสคฺเคน) ความว่า ผู้ใดเอาใบหญ้าคาผูกปลาที่เป็นปลาเนา โดยเป็นของน่าเกลียด คือ

ผูกโดยพันให้เป็นห่อ หญาคาเหล่านั้นของผู้นั้น ถึงไม่เนา ก็ชื่อว่า เหม็น เพราะพันปลาเนาเข้าไว้ จะส่งกลิ่นเหม็นตลบไปที่เดียว ฉนโต. ชื่อว่า การเข้าไปคบคนพาล ย่อมเป็นเหมือนอย่างนั้น (เอว พาดูปเสวนา) ความว่า การคบหาสมาคมกับคนพาล พึงเห็นว่า มีอุปมาฉนโตนั้น. คำว่า การเข้าไปคบนักปราชญ์ ย่อมเป็นเหมือนอย่างนั้น (เอว อีรูปเสวนา) ความว่า การคบหาสมาคมกับบัณฑิตของผู้ไม่มีศีลตามปกติ ย่อมเป็นเหตุให้กลิ่นศีลฟุ้งซจรไป ด้วยสามารถแห่งการสมาทานศีลเป็นต้น เหมือน ใบไม้ ถึงจะไม่มิกลิ่นหอม แต่ก็ชื่อว่ามิกลิ่นหอมฟุ้งซจรไป เพราะห่อ กฤษณาไว้ ฉะนั้น.

คำว่า เพราะเหตุ นั้น (ตสุมา) ความว่า เพราะเหตุที่การคบมิตรที่ไม่ดี มีโทษเช่นนี้ และการคบมิตรที่ดี มีอานิสงส์อย่างนี้ คือ เช่นนี้ ฉะนั้น บัณฑิตรู้ผลของตน ด้วยการระคนกันแห่งวัตถุที่มีกลิ่นเหม็นและกลิ่นหอม และการคบหาสมาคมกับคนไม่ดีและคนดี ดุจห่อ (ปลาเนาและกฤษณา) ด้วยใบไม้ คือ เหมือนห่อด้วยใบไม้. คำว่า รู้ความสำเร็จผลแห่งตน (ณตฺวา สมฺปากมตฺตโน) ความว่า บัณฑิตรู้ คือทราบความสำเร็จผลของตนที่มีทุกข์เป็นกำไรและมีสุขเป็นกำไรแล้วไม่ควรคบหาอัสติบุรุษ คือ มิตรชั่ว ควรคบแต่สัสติบุรุษ คือ บัณฑิตผู้สงบระงับแล้ว ผู้มีโทษอันกายแล้ว หรือผู้ที่นักปราชญ์สรรเสริญแล้ว. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า อัสติบุรุษนำไปสู่นรก ส่วน สัสติบุรุษ ย่อมให้ถึงสุคติ.

ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงเหตุแห่งความสุข ๓ อย่างตามที่กล่าวมาแล้ว ด้วยพระคาถาแรก แล้วทรงแสดงเหตุเป็นที่มาแห่งความสุขความสรรเสริญ พร้อมกับการงดเว้นธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ (ต่อความสุข) ด้วยพระคาถา ๔ พระคาถา ต่อจากนั้นแล้ว จึงทรงแสดงความสุขสุดท้าย พร้อมด้วยเหตุเป็นที่ประสพความสุขแม้ทั้ง ๓ อย่าง

ด้วยพระคาถาสุดท้าย.

อรรถกถาสูตรที่ ๗ จบ

๘. ภินทนสูตร ว่าด้วยสิ่งที่จะต้องแตกเป็นธรรมดา

[๒๕๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว
พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้
สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย กายนี้มีความแตกเป็นที่สุด วิญญาณ
มีการคลาไพบเป็นธรรมดา อุปธิทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปร
ปรวนไปเป็นธรรมดา.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว ในพระสูตรนั้น พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุรู้กายว่ามีความแตกไปเป็นที่สุดและรู้วิญญาณ
ว่ามีความย่อยยับไป เห็นภัยในอุปธิทั้งหลายแล้ว ล่วง
ชาติและมรณะเสียได้ มีตนอันอบรมแล้ว จ्ञำนงอยู่ซึ่ง
กาลเป็นที่ดับขันธ เพราะบรรลู่ถึงความสงบอย่างยิ่ง.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ภินทนสูตร ที่ ๘ จบ

อรรถกถาภินทนสูตร^๑

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๘ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ภิกุราย^๒ ตัดคำเป็น ภิกุโร อัย (กายนี้มีความแตกดับ).

คำว่า กาย (กาโย) ได้แก่ รูปกาย. ก็รูปกายนั้น ชื่อว่า กาย เพราะ
อรรถว่า เป็นที่ประชุมแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหลาย มีผมเป็นต้นด้วย
และชื่อว่า กาย เพราะมีวิเคราะห์ว่า เป็นอายะ คือ เป็นแหล่งเกิด
แห่งของนำเกลียดน่าชังทั้งหลายอย่างนี้บ้าง. ในคำว่า กาย นั้น มี
อรรถพจน์ดังต่อไปนี้ อากาโรว่า อายะ เพราะเป็นที่มา. ถามว่า
อะไรมา ? ตอบว่า สิ่งที่น่าเกลียดมีผมเป็นต้น. ดังนั้น อากาโรว่า
กาย เพราะเป็นที่มาแห่งของนำเกลียดทั้งหลาย ดังนี้บ้าง. แต่โดย
ใจความแล้ว ได้แก่ กองแห่งธรรมทั้งหลายคือภูตรูปและอุปาทายรูปที่
เป็นไปอยู่ด้วยอำนาจแห่งสันตติ ๔ อย่าง. มีพุทธาธิบายดังนี้ว่า "ภิกษุ
ทั้งหลาย รูปกายที่สำเร็จด้วยมหากุศลทั้ง ๔ นี้ มีการแตกดับมีการแตก
สลายไปเป็นปกติ มีการพังทลายไปทุกขณะเป็นสภาพ. ปาฐะว่า ภิกุราย
ดังนี้ก็มี. เนื้อความก็อย่างนั้นนั่นแหละ. คำว่า วิญญาน (วิญญาน)
ได้แก่ กุศลจิตเป็นต้นที่เป็นไปในภุมิ ๓. ส่วนอรรถพจน์มีดังต่อไปนี้
จิตชื่อว่า วิญญาน เพราะรู้ชัดซึ่งอารมณ์นั้น ๆ. เพราะว่า การแยก
ความรู้สีกออกจากความจำได้ คือ การรู้ชัดอารมณ์ ได้แก่ อุปัตติ
(ญาณ) ชื่อว่า วิญญาน. คำว่า มีการคลายเป็นธรรมตา (วิราคณ)
คือ มีการเสื่อมคลายเป็นธรรมตา อธิบายว่า มีการแตกดับไปเป็นธรรมตา.
คำว่า อุปธิทั้งปวง (สพฺเพ อุปธิ) ความว่า อุปธิเหล่านี้คือ อุปธิคือขันธ
อุปธิคือกิเลส อุปธิคืออกิสังขาร และอุปธิคือเบญจกามคุณ ที่ทนายรู้
กันว่า อุปธิ เพราะอรรถว่า เป็นที่เข้าไปทรงทุกขไว้ แม้ทั้งหมดได้แก่
อุปาทานขันธ กิเลส และอกิสังขาร เป็นเบญจกามคุณ ชื่อว่า ไม่เพียง

เพราะอรรถว่า มีแล้วกลับไม่มี. ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า เกิดขึ้น
เสื่อมไป และบีบคั้น. ชื่อว่า มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เพราะ
อรรถว่า ละปกติ เหตุเป็นสภาวะที่ต้องเปลี่ยนแปลงไปด้วยเหตุ ๒ ประการ
คือ ชรากับมรณะ.

ด้วยประการดังที่พรรณนามานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงวาระ
แห่งการพิจารณา (สัมมัสสนญาณ) ตามอัธยาศัยแห่งบุคคลผู้รู้อย่างนั้น
โดยมุขคืออนิจจานุปัสสนา และทุกขาวิปัสสนา ทรงแยกรูปธรรมและ
วิญญาณออกจากกัน แล้วทรงรวมธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ แม้ทั้งหมด
เข้าเป็นอันเดียวกัน โดยทรงจำแนกออกเป็นอุปธิอีก เพราะบรรดา
ลักษณะทั้ง ๓ นี้ อนิจจลักษณะเห็นได้ง่าย. ก็ในบรรดาลักษณะทั้ง ๓ นี้
ลักษณะ ๒ อย่างเท่านั้น มีมาในพระบาลี ก็จริง. ถึงกระนั้น โดย
พระบาลีว่า สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา* พึงเข้าใจว่า แม้อนัตต-
ลักษณะ พระองค์ก็ทรงแสดงไว้แล้วเหมือนกัน ด้วยทุกขลักษณะนั่นเอง.

ในพระคาถามืออธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า เห็นภัยในอุปธิทั้งหลาย
(อุปธิสุ ภยํ ทิสฺวา) ความว่า เห็นภัยในอุปธิทั้ง ๓ ด้วยสามารถแห่ง
ภยตูปัฏฐานญาณ คือ เห็นความที่อุปธิเหล่านั้นเป็นของน่ากลัว. พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงวิปัสสนาที่มีกำลังไว้ ด้วยชื่อว่า เห็นภัยในอุปธิ
ทั้งหลาย นี้. เพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกภยตูปัฏฐานญาณ
นั้นแหละออกไปแล้ว ตรัสวิปัสสนาที่มีกำลัง ว่าเป็นอาทินวานุปัสสนา ๑
นิพพิทกานุปัสสนา ๑ โดยเป็นญาณที่แปลกกัน. คำว่า ล่วงชาติและ
มรณะเสียได้ (ชาติมรณมัจจุคา) ความว่า ภิกษุพิจารณาอย่างนี้อยู่
จะสืบต่อวิปัสสนาญาณด้วยมรรค แล้วจะบรรลุมรรคผล ต่อจากมรรค
นั้นไป ย่อมเชื่อว่าเป็นผู้ล่วงพ้นชาติและมรณะได้. ล่วงพ้นได้อย่างไร ?
คำว่า เพราะบรรลุถึงความสงบอย่างยิ่ง (สมุปรตฺวา ปรมํ สนฺตํ) ความ
ว่า เพราะบรรลุสันติธรรม อันยอดเยี่ยม คือ สูงสุด ได้แก่ ไม่มี

ธรรมอื่นยิ่งกว่า คือ พระนิพพานอันเป็นที่ระงับสังขารทั้งมวล และ ภิกษุนี้เป็นอย่างนี้ คำว่า มีตนอันอบรมแล้ว จำแนงอยู่ซึ่งกาล (กาล กงฺขติ ภาวิตฺตฺโต) ความว่า ภิกษุชื่อว่า มีตนอบรมแล้ว เพราะ ความเป็นผู้มีกายอันอบรมแล้วด้วยศีล สมาธิ และปัญญา เหตุที่สำเร็จ การบรรลุนาถา ด้วยสามารถแห่งอริยมรรค ๔ ไม่อาลัยถึงความตาย และความเป็นอยู่ ย่อมจำแนงหวัง คือ เล็งเห็นภากลิกิริยาด้วยขันธปรินิพพาน ของตนถ่ายเดียว. เธอไม่มีความปรารถนาในอะไร ๆ ดังนี้. ด้วยเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

เราตถาคตไม่คำนึงถึงความตาย ไม่คำนึงถึงชีวิต
มุ่งแต่ภากลิกิริยา (ขันธปรินิพพาน) อย่างเดียว เหมือน
ลูกจ้างมุ่งแต่ค่าจ้างเท่านั้น ดังนี้.

อรรณกกาสูตรที่ ๘ จบ

๙. ธาตุสูตร

ว่าด้วยสัตว์ทั้งหลายเสมอกันโดยชาติ

[๒๕๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายย่อมเทียบเคียงกัน เสมอกัน กับสัตว์ทั้งหลาย โดยธาตุแล คือ สัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุจฺติ (อริยาคัย) เลว ย่อมเทียบเคียงกัน เสมอกัน กับสัตว์ทั้งหลายผู้มี อริมุจฺติเลว สัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุจฺติดี ย่อมเทียบเคียงกัน เสมอกัน กับสัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุจฺติดี. ภิกษุทั้งหลาย แม้นในอดีตกาล สัตว์ทั้งหลายเทียบเคียงกันแล้ว เสมอกันแล้ว กับสัตว์ทั้งหลาย โดยธาตุแล

คือ สัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุตติเลว เทียบเคียงกันแล้ว เสมอกันแล้ว กับ
 สัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุตติเลว สัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุตติดี เทียบเคียงกัน
 แล้ว เสมอกันแล้ว กับสัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุตติดี. ภิกษุทั้งหลาย แม้
 ในอนาคตกาล สัตว์ทั้งหลาย จักเทียบเคียงกัน จักเสมอกัน กับสัตว์
 ทั้งหมด โดยธาตุแล คือ สัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุตติเลว จักเทียบ
 เคียงกัน จักเสมอกัน กับสัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุตติเลว สัตว์ทั้งหลายผู้
 มีอริมุตติดี จักเทียบเคียงกัน จักเสมอกัน กับสัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุตติดี.
 ภิกษุทั้งหลาย แม้ในบัดนี้ คือ ในปัจจุบันกาล สัตว์ทั้งหลายย่อมเทียบ
 เคียงกัน เสมอกัน กับสัตว์ทั้งหลาย โดยธาตุแล คือ สัตว์ทั้งหลาย
 ผู้มีอริมุตติเลว ย่อมเทียบเคียงกัน เสมอกัน กับสัตว์ทั้งหลายผู้มี
 อริมุตติเลว สัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุตติดี ย่อมเทียบเคียงกัน เสมอกัน
 กับสัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุตติดี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

กิเลสเกิดเพราะความเกี่ยวข้องบุคคล ย่อมตัดเสีย
 ได้เพราะความไม่เกี่ยวข้อง แม้บุคคลผู้มีความเป็นอยู่ดี
 แต่อาศัยบุคคลผู้เกียจคร้าน ย่อมจมลง เปรียบเหมือน
 บุคคลเกาะท่อนไม้เล็ก พิงจมลงในมหาสมุทร ฉะนั้น.

เพราะเหตุนั้น บุคคลพึงเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน
 มีความเพียรอันลวนนั้น พึงอยู่ร่วมกับบัณฑิต ผู้สงัดแล้ว
 ผู้เป็นอริยะ ผู้มีใจแน่วแน่ ผู้มีปกติเฟง ผู้ปรารภ
 ความเพียรเป็นนิตย์.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
 แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาธาตุสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ธาตุโส ได้แก่ โดยธาตุ. ธาตุคืออธยาศัย คือ สภาพของอธยาศัย ที่ตรัสเรียกว่า "อธิมุตติ" บ้าง พระองค์ทรงประสงค์เอาว่า "ธาตุ" (ในพระสูตรนี้). คำว่า เทียบเคียงกัน (สัสมนฺตฺติ) ความว่า เข้ากันได้ คือ รวมกันได้ ตามธาตุ คือ ตามอธยาศัย เพราะมีธาตุมีส่วนเสมอกันนั้น. คำว่า เสมอกัน (สเมนฺตฺติ) ความว่า เป็นผู้มีความคิดร่วมกัน สماعมกันได้ คือ คบหากันได้ ได้แก่ เข้าไปหากันได้ เพราะความเป็นผู้มีอธยาศัยเสมอกันนั้นเอง อีกอย่างหนึ่ง ปรบความชอบใจ ความอดทน และความเห็นให้เสมอกันในเรื่องนั้น ๆ. คำว่า ผู้มีอธิมุตติเลว (หีนํอธิมุตฺติกา) ความว่า ชื่อว่า มีอธิมุตติเลว เพราะมีความโน้มเอียงในธรรมที่ต่ำทราม มีกามคุณเป็นต้น คือ มีอธยาศัยเลว. คำว่า ผู้มีอธิมุตติดี (กตฺยาณํอธิมุตฺติกา) ความว่า ชื่อว่า มีอธิมุตติดี เพราะมีความโน้มเอียงในธรรมอันงามมีเนกขัมมะเป็นต้น คือ มีอธยาศัยประณีต. อธิบายว่า ถ้าอาจารย์และอุปัชฌาย์ เป็นคนไม่มีศีล แต่อันเตวาสิกและสัทธวัหาริก เป็นผู้มีศีล อันเตวาสิกและสัทธวัหาริกเหล่านั้น ย่อมไม่เข้าไปหาอาจารย์และอุปัชฌาย์ จะเข้าไปหาเฉพาะภิกษุผู้เหมาะสมเช่นเดียวกับตน. ก็ถ้าอาจารย์และอุปัชฌาย์เป็นผู้มีศีล อันเตวาสิกและสัทธวัหาริกนอกนี้ เป็นผู้ไม่มีศีล แม้อันเตวาสิกและสัทธวัหาริกเหล่านั้น จะไม่เข้าไปหาอาจารย์และอุปัชฌาย์ จะเข้าไปหาเฉพาะผู้มีอธยาศัยต่ำเช่นเดียวกับตนเท่านั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงว่า "ก็การเข้าไปหาอย่างนี้ จะมีเฉพาะในปัจจุบันอย่างเดียวก็น่ามิได้ โดยที่แท้แล้ว แม้ในอดีตและอนาคตก็น่ามิได้" ดังนี้ จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย แม้ในอดีตกาล ดังนี้ เป็นต้น.

* อรรถกถาธาตุโสสังสันทนสูตร.

โดยสังเขปแล้ว ผู้ตั้งมั่นในสังกิลธรรม ชื่อว่า ผู้มีอัธยาศัยเลว ผู้ตั้งมั่นในโฆทานธรรม ชื่อว่า มีอัธยาศัยงาม.

ถามว่า ก็การที่คนทุศีลคบคนทุศีลเท่านั้น การที่คนมีศีล คบคนมีศีลเท่านั้น การที่คนมีปัญญาทราม คบคนที่มีปัญญาทรามเท่านั้น การที่คนมีปัญญา คบคนที่มีปัญญาเท่านั้น นี่ใครกำหนด ? ตอบว่า ชาติคืออัธยาศัยกำหนด.

เล่ากันว่า ภิกษุหลายรูปเที่ยวภิกษาจารในบ้านหมู่หนึ่ง. คนเหล่านั้นนำภัตเป็นอันมากมาใส่จนเต็มบาตร กล่าวว่า "ขอพระคุณเจ้าทั้งหลายฉันตามส่วน (ที่ต้องการ)" แล้วส่งไป. ภิกษุทั้งหลายพูดกันว่า "อาวุโสทั้งหลาย คนทั้งหลายประกอบกรรมงานที่เหมาะสมกับชาติ (อัธยาศัย)" ดังนี้. ชาติคืออัธยาศัย ย่อมกำหนด (งานที่ทำ) อย่างนี้. บัณฑิตพึงแสดงเนื้อความโดยชาติสังยุต ดังต่อไปนี้. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าบรมหบนพระแท่นประจวร บรมภูเขาคิชฌกูฏ ทอดพระเนตรดูพระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะ ที่เฝ้าถวายอารักขา แต่ละรูปจงกรมอยู่กับบริษัทของตน จึงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมา ว่า "ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเห็นหรือไม่ สารีบุตรจงกรมอยู่กับภิกษุทั้งหลายจำนวนมาก." ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า "เห็น พระพุทธเจ้าข้า." ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านี้ทั้งหมดแล ล้วนมีปัญญามาก" ดังนี้. ควรรำเรื่องทั้งหมดมาแสดงโดยพิสดาร.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า เพราะความเกี่ยวข้อง (สัสสุคา) ความว่า เพราะประกอบร่วมกัน ด้วยสามารถแห่งการอยู่ร่วมกันเป็นต้น โดยสังกิล. อีกอย่างหนึ่ง เพราะคลุกคลีกันในการคลุกคลี ๕ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งอย่างนี้ คือ หัสสนสังสัคคะ (คลุกคลีด้วยการเห็น) สวนสังสัคคะ (คลุกคลีด้วยการฟัง) สมุสลาปสังสัคคะ (คลุกคลีด้วยการเจรจา) สัมโปกสังสัคคะ (คลุกคลีด้วยการใช้สอยร่วม) กายสังสัคคะ

(คลุกคลีด้วยกาย). คำว่า กิเลสเกิด (วนโธ ชาโต) ความว่า กิเลสเกิดขึ้น เพราะยังไม่ได้ถอนขึ้นด้วยมรรค. ข้อว่า ย่อมตัดเสียได้เพราะความไม่เกี่ยวข้อง (อัสสคฺเคน ฉิच्छติ) ความว่า กิเลสขาดไปในตอนต้น โดยการงตการคลุกคลีกัน มีกายวิเวกเป็นต้น แล้วขาดไป คือละได้อีก ด้วยการไม่เกี่ยวข้องโดยส่วนเดียว คือ ด้วยสมุจเฉทวิเวก. โดยสังเขป. การเกิดขึ้นและการดับไปแห่งอัสยาตย์ที่ต่ำ เป็นอันพระองค์ทรงแสดงแล้ว ด้วยพระดำรัสเพียงเท่านั้น.

ก็เพราะเหตุที่ภิกษุเหล่านั้น เป็นผู้คลุกคลีกัน และกิเลสเหล่านั้นก็เกิดขึ้นและเจริญขึ้น ด้วยอำนาจแห่งความเกียจคร้าน มิใช่ด้วยอำนาจแห่งการปรารภความเพียร ฉะนั้น ภิกษุวันบุคคลผู้มีอัสยาตย์ต่ำผู้เกียจคร้านแล้ว คบหาผู้มีอัสยาตย์งาม ผู้ประกอบความเพียร พึงตัดกิเลสอันเกิดจากการคลุกคลีกันได้ ด้วยการไม่คลุกคลีกัน ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงเนื้อความ ตามที่กล่าวแล้วโดยพิสดาร จึงได้ตรัสคำมีอาทิว่า ท่อนไม้เล็ก ดังนี้ เพื่อประกาศโทษแห่งการคบหาผู้เกียจคร้านก่อน.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ท่อนไม้เล็ก (ปริตฺตํ ทารุ) ได้แก่ ไม้ท่อนเล็ก ๆ. ข้อว่า เปรียบเหมือน ... พึงจมลงในมหรรณพ (ยถาสีเท มหณฺณเว) ความว่า เหมือนผู้ประสงค์จะข้ามมหาสมุทร โดยนำเอาแพสำเร็จด้วยไม้ท่อนเล็ก ๆ จะไม่ถึงฝั่ง คงจมลงในท่ามกลางมหาสมุทรนั่นเอง พึงตกไปเป็นภักษาของปลาและเต่า ฉนฺได. ข้อว่า แม้บุคคลผู้มีความเป็นอยู่ดี แต่อาศัยบุคคลผู้เกียจคร้าน ย่อมจมลง (เอวํ กุสิดํ อาคมฺม สาธุชีวิปี สิทฺติ) ความว่า ผู้ที่อาศัยคนเกียจคร้านปราศจากการปรารภความเพียร ตกอยู่ในอำนาจกิเลส ถูกเขาทำการคลุกคลีถึงจะมีชีวิตราบรื่น มีอาชีพรบิรสุทธิ์ (และ) มีศีลบริสุทธิ์ (แต่) ถูกกามวิตกเป็นต้นที่เกิดขึ้นจากการคลุกคลีกับคนต่ำรบกวนอยู่ ก็ไม่สามารถไปถึงฝั่งได้ จะจมอยู่ในห้วงมหรรณพนั่นเอง ฉนฺนํเหมือนกัน คำว่า

เพราะเหตุนั้น (ตสฺมา) ความว่า เพราะเหตุที่การคลุกคลีกับคนเกียจคร้าน เป็นเหตุให้นั่งตงะอย่างนี้มาให้ ฉะนั้น ภิกษุควรเว้นมิตร ที่ชื่อว่า เกียจคร้าน เพราะจมดิ่งลงสู่ความเกียจคร้าน โดยการประกอบความ เกียจคร้านเนื่อง ๆ เพราะอาศัยเขา คือ ผู้มีความเพียรต่ำกว่าบุคคล นั้นนั้นแหละ ได้แก่ไม่มีความเพียร. แต่พึงอยู่ร่วม คือ คบหา กับ ด้วยบัณฑิตทั้งหลาย คือ ผู้มีปัญญานั้นเอง ผู้สัจแล้ว ด้วยสามารถ แห่งกายวิเวกเป็นต้น และตทังควิเวกเป็นต้น โดยส่วนเดียวนั้นเอง ผู้ ชื่อว่า เป็นอริยะ คือ ผู้บริสุทธิ์ เพราะต่อแต่นั้นไปนั้นเอง จะเป็นผู้ ไกลจากกิเลส ผู้ชื่อว่า มีใจแน่วแน่ เพราะความเป็นผู้มีตนถูกส่งไป แล้วสู่พระนิพพาน ผู้ชื่อว่า มีปกติเฟื่อง (มีฉาน) เพราะเพ่งอยู่ด้วย สามารถแห่งอาร์มมณูปนิชฌานและลักขณูปนิชฌาน ผู้ชื่อว่า ปราภ ความเพียร เพราะเป็นผู้ปราภความเพียร โดยความเป็นผู้ประคอง ความเพียรได้ตลอดกาลทุกเมื่อ ดังนี้แล.

อรรถกถาสูตที่ ๔ จบ

๑๐. ปริหานสูตร

ว่าด้วยธรรม ๓ ประการ เป็นไปเพื่อความเสื่อม

[๒๕๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ ประการนี้ ย่อมเป็นไป เพื่อความเสื่อมแก่ภิกษุผู้เสาะ ๓ ประการเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ ผู้เสาะในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีการงานเป็นที่มายินดี ยินดีในการงาน ขวนขวายในความเป็นผู้มีการงานเป็นที่มายินดี ๑ เป็นผู้ชอบยุยง ยินดี

ในการคุย ชวนชวายเป็นผู้ชอบคุย ๑ เป็นผู้ชอบหลับ ยินดีในการหลับ ชวนชวายเป็นผู้ชอบหลับ ๑. ภิกษุทั้งหลาย ชรรณ ๓ ประการนี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมแก่ภิกษุผู้เสาะ.

ภิกษุทั้งหลาย ชรรณ ๓ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุผู้เสาะ ๓ ประการเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เสาะในธรรมวินัยนี้ ไม่เป็นผู้มีการงานเป็นที่มายินดี ไม่ยินดีในการงาน ไม่ชวนชวายเป็นผู้มีการงานเป็นที่มายินดี ๑ ไม่ชอบคุย ไม่ยินดีในการคุย ไม่ชวนชวายเป็นผู้ชอบคุย ๑ ไม่ชอบหลับ ไม่ยินดีในการหลับ ไม่ชวนชวายเป็นผู้ชอบหลับ ๑. ภิกษุทั้งหลาย ชรรณ ๓ ประการนี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุผู้เสาะ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุผู้มีการงานเป็นที่มายินดี ยินดีในการคุย
ชอบหลับ และฟังชาน ผู้เช่นนั้น ไม่ควรเพื่อบรรลุ
สัมโพธิญาณอันสูงสุด เพราะเหตุนี้แล ภิกษุพึงเป็น
ผู้มีกิจน้อย เว้นจากความหลับ ไม่ฟังชาน ภิกษุผู้
เช่นนั้น ควรเพื่อบรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

ปริหานสูตร ที่ ๑๐ จบ

วรรคที่ ๓ จบ

อรรถกถาปริหานสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑๐ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม (ปริหานาย ส่วตตุนติ) ความว่า ย่อมมีเพื่อความไม่เจริญ คือ มีเพื่อเป็นอันตรายต่อการบรรลุมรรค. แต่ขึ้นชื่อว่ามรรคที่ได้บรรลุแล้วเสื่อม ไม่มี. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงจำแนกธรรมที่ทรงยกขึ้นแสดงด้วยสมารถแห่งธรรมาธิษฐาน ว่า ธรรม ๓ อย่าง ดังนี้ ด้วยเทศนาที่เป็นบุคลาธิษฐาน จึงตรัสคำมีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เสาะในธรรมวินัยนี้ ดังนี้.

ใน ๓ อย่างนั้น ภิกษุชื่อว่า เป็นผู้มีการงานเป็นที่มายินดี เพราะมีการงานเป็นที่มายินดี เพราะต้องเพติดเพลินอยู่กับการงาน. ชื่อว่า ยินดีในการงาน เพราะยินดีแล้วในการงาน. ชื่อว่า ชวนชวายเป็นผู้มีการงานเป็นที่มายินดี เพราะประกอบเนื่อง ๆ คือ ชวนชวายความยินดีในงาน คือ ความยินดียิ่งในงาน. การงานที่จะต้องกระทำอย่างนี้ ชื่อว่า การงาน ในคำว่า เป็นผู้มีการงานเป็นที่มายินดี เช่น การทำอุปกณ์มีอาทิอย่างนี้ คือ การกะจิวร การทำจิวร การซ่อมแซมถูบาสตร สายโยก ประคดเอว ชมกรก เเชิงบาตร กระเบื้องรองเท้า การปิดกวาด และการปฏิสังขรณ์สิ่งที่ชำรุดและแตกหักเป็นต้นในพระวิหาร. จริงอยู่ ภิกษุบางรูป เมื่อกระทำสิ่งเหล่านี้ ย่อมกระทำสิ่งเหล่านั้นแหละตลอดทั้งวัน คำว่า เป็นผู้มีการงานเป็นที่มายินดี (กมฺมาราโม) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาการงานนั้น. ส่วนภิกษุใด ในเวลาทำงานเหล่านั้นเท่านั้น จึงจะทำงานเหล่านี้ ในเวลาเรียนอุเทศก็เรียนอุเทศ ในเวลาท่องเที่ยวบ่นก็ท่องเที่ยวบ่น ในเวลาทำวัตร มีวัตร (คือการปิดกวาดลาน) พระเจดีย์เป็นต้น .กระทำวัตร (คือการปิดกวาด) ลานพระเจดีย์ ในเวลาทำมนสิการ ก็ทำมนสิการในสัพพัตถกัมมัฏฐาน หรือในปาริหาริย-กัมมัฏฐาน. ภิกษุนั้นหาชื่อว่า เป็นผู้มีการงานเป็นที่มายินดีไม่ (ไม่

หมกมุ่นงาน) การงานของเธอนั้นย่อมเป็นการกระทำที่พระศาสดาทรงอนุญาตไว้ทีเดียว โดยนัยมีอาทิว่า "ก็เธอเป็นผู้ชยัน ไม่เกียจคร้านในกรรมกิจน้อยใหญ่ ที่เป็นของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย เป็นผู้ประกอบด้วยการใคร่ครวญ อันเป็นอุบายในกรรมกิจนั้น สามารถเพื่อจะกระทำ สามารถเพื่อจะจัดแจงได้" ดังนี้

คำว่า เป็นผู้ชอบคบ (ภตฺสาหาโม) ความว่า ภิกษุใดยังวันและคืนให้ล่วงไปด้วยสามารถแห่งการกล่าวถึงราชกถาเป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้ามไว้แล้ว ภิกษุนั้นเป็นผู้พูดไม่รู้จบ เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้ชอบคบ. ส่วนภิกษุใดพูดธรรม วิสัชนาปัญหา เวลา กลางคืนบ้าง กลางวันบ้าง ภิกษุนั้นชื่อว่า เป็นผู้พูดน้อย พูดมีสิ้นสุด. เพราะเหตุไร ? เพราะว่า เธอดำเนินตามวิธีที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้ามไว้แล้วทีเดียวว่า "ภิกษุทั้งหลาย สำหรับภิกษุทั้งหลายที่ประชุมกันแล้ว มีกิจที่จะต้องกระทำ ๒ อย่าง คือ กล่าวธรรม หรือนิ่งแบบพระอริยะ."

คำว่า เป็นผู้ชอบหลับ (นิทฺทหาโม) ความว่า ภิกษุใดฉันจนเต็มท้อง เต็มตามที่ต้องการ ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งความสุขในการนอน ความสุขในการเอน ความสุขในการหลับ และภิกษุใดเดินก็ดี นิ่งก็ดี ถูกถิ่นมิหะระครอบงำหลับอยู่ ภิกษุนั้นนั้นชื่อว่า เป็นผู้ชอบหลับ. ส่วนภิกษุใดมีจิตหยั่งลงสู่สวรรค์ เพราะอาพาธของกรรกาย ภิกษุนั้น ทุคฺชื่อว่า เป็นผู้ชอบหลับไม่. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "อภิกขเวสนะ ก็แล เราตถาคตรู้อยู่ว่า ในเดือนท้ายฤดูร้อน เราตถาคตกลับจากบิณฑบาต หลังฉันเสร็จแล้ว ปุสฺสงมาภูเป็น ๔ ชั้น แล้วเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะหยั่งลงสู่ความหลับโดยข้างเบื้องขวา" ดังนี้

ก็ในพระสูตรนี้ ถึงกัลยาณปุณฺณ ก็พึงทราบว่าเป็นพระเสขะเหมือนกัน เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ธรรม ๓ อย่างนั้น ย่อมเป็นไป

เพื่อความเสื่อมแห่งการบรรลुकุณพิเศษของกัลยาณปุถุชนแม้ทั้งหมดนั้น และการบรรลुकุณพิเศษสูง ๆ ขึ้นไป ของพระเสขะนอกนี้. พึงทราบการขยายความแห่งธรรมฝ่ายขาวตามบรรยายที่ตรงข้ามกับที่กล่าวแล้ว.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า ฟุ้งซ่าน (อุทฺธโต) ความว่า ฟุ้งซ่าน คือ ไม่สงบ เพราะอุทฺธจจะที่ทำให้จิตฟุ้งซ่าน. คำว่า เป็นผู้มึนงัว (อปรกิณฺณสฺส) ความว่า เธอเป็นผู้มึนงัวเพราะกระทำในเวลาที่ยวนวายประกอบกิจมีประการดังกล่าวแล้วเท่าที่ทรงอนุญาตไว้. คำว่า เว้นจากความหลับ (อปรมิทฺโธ) ความว่า พึงเป็นผู้เว้นจากความหลับ เพราะชาคริยานุโยค ที่ตรัสไว้โดยนัยมีอาทิว่า "ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน." คำว่า ไม่ฟุ้งซ่าน (อนฺุทฺธโต) ความว่า เป็นผู้ไม่มีการฟุ้งเป็นที่ยำยินดี ชื่อว่า เป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน คือ มีจิตสงบ อธิบายว่า มีจิตเป็นสมาธิ เพราะเว้นความฟุ้งซ่านแห่งจิตที่เกิดขึ้นเพราะความเป็นผู้มีการฟุ้งดุยเป็นที่ยำยินดี. บทที่เหลือเข้าใจได้ง่ายทั้งนั้น เพราะมีนัยเหมือนที่เคยกล่าวแล้วในก่อน.

ด้วยประการดังพรรณนามานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว้ญญะไว้ในพระสูตรที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๔ ที่ ๕ ที่ ๖ ที่ ๗ ที่ ๘ และที่ ๙ ไว้ในวรรคนี้แล้ว. (ส่วน) ในวรรคนอกนี้ ตรัสไว้ทั้งว้ญญะและวิว้ญญะ.

อรรทกกาสูตรที่ ๑๐ จบ

อรรทกกาวรรคที่ ๓ จบ

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. มิจฉาทิฎฐิสูตร ๒. สัมมาทิฎฐิสูตร ๓. นิสสรณสูตร ๔. รูปสูตร ๕. ปุตตสูตร ๖. อวฏฐิกสูตร ๗. สุขสูตร ๘. ภินทนสูตร ๙. ธาตุสูตร ๑๐. ปริหานสูตร.

อิติวุตตกะ ตีกนินิบาท วรรคที่ ๔

๑. วิตักกสูตร

ว่าด้วยอกุศลวิตก ๓ ประการ

[๒๔๘] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อกุศลวิตก ๓ ประการ ๓ ประการเป็นไฉน คือ วิตกประกอบด้วยการไม่ให้ถูกดูหมิ่น ๑ วิตกประกอบด้วยการลักการและความสรรเสริญ ๑ วิตกประกอบด้วยความเอ็นดูในผู้อื่น ๑. ภิกษุทั้งหลาย อกุศลวิตก ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลผู้ประกอบแล้วด้วยการไม่ให้ผู้อื่นดูหมิ่นตน
ผู้หนักในอาภและลักการะ มีปกติยินดีกับด้วยอำมาตย์
ทั้งหลาย เป็นผู้ห่างไกลจากความสิ้นไปแห่งสิ่งโยชน์
บุคคลใดในธรรมวินัยนี้ ละบุตร ปศุสัตว์ การให้
กระทำวิวาหะ และการหวังแทนเสียได้ บุคคลนั้น
ผู้เป็นเช่นนั้น เป็นภิกษุ เป็นผู้ควรเพื่อจะบรรลु
สัมโพธิญาณอันสูงสุด.

วิตักกสูตร ที่ ๑ จบ

อรรถกถาวรรคที่ ๔

อรรถกถาวิตกกสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑ แห่งวรรคที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

คำว่า อกุศลวิตก (อกุสลา วิตกกา) ความว่า วิตกทั้งหลาย
อันเกิดจากความเป็นผู้ไม่ฉลาด. อธิบายว่า ได้แก่ มิจฉาวิตก. คำว่า
ไม่ให้ถูกดูหมิ่น (อนวณฺณตฺตติ) ในคำว่า ประกอบด้วยการไม่ให้ถูกดูหมิ่น
(อนวณฺณตฺตติปฏิสยฺยุตฺโต) นี้ ได้แก่การไม่ให้ถูกดูหมิ่น เพราะความที่
ตนอันผู้อื่นตำหนิไม่ได้ คือ ตีเตียนไม่ได้ มีอิจฉาจารที่เป็นไปแล้วอย่างนี้ว่า
โจนหนอ คนเหล่านี้ไม่ให้ถูกดูหมิ่นเรา ดังนี้ อันประกอบ คือ เกี่ยวข้อง
ด้วยการไม่ให้ถูกดูหมิ่นนั้น หรือวิตกอันปฏิสังยุตด้วยการไม่ให้ถูกดูหมิ่น
ซึ่งปรารภอิจฉาจารนั้นเป็นไปแล้ว. เพราะฉะนั้น คำว่า ไม่ให้ถูกดูหมิ่น
นี้ เป็นชื่อของวิตกที่ผู้ดำรงอยู่ในอิจฉาจารให้เป็นไปแล้ว เพราะต้องการ
ความยกย่องว่า กระไรหนอ คนเหล่านี้ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต จะ
ไม่เพียงเหยียดหยามเราให้ต่ำต้อย. ข้อว่า ประกอบด้วยลามกการะและ
การสรรเสริญ (ลามกการะสิโลกปฏิสยฺยุตฺโต) ความว่า วิตกที่ประกอบ
ด้วยลามกมีจิวรเป็นต้น ลักการะ และเจตติศัพท์ โดยทำให้เป็นอารมณ์.
คำว่า ประกอบด้วยความเอ็นดูในผู้อื่น (ปรานฺหุทฺทตฺตาปฏิสยฺยุตฺโต) ความ
ว่า ประกอบด้วยความรักที่เป็นเจ้าเรือน อันเป็นความเอ็นดูเทียม ใน
ผู้อื่น ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็น
ผู้คลุกคลี เพลิดเพลิน โสกเศร้า อยู่กับพระราชา ราชมหาอำมาตย์
พราหมณ์ คฤหบดี เดียรถีย์ และสาวกของเดียรถีย์ ทั้งหลาย เมื่อ
เขาสุข ก็สุขด้วย เมื่อเขาทุกข์ ก็ทุกข์ด้วย ย่อมถึงการประกอบตนใน
กิจการอันบังเกิดขึ้นแล้วของเขา”* ดังนี้.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้ บุคคลผู้ประกอบด้วยการ
ไม่ให้ถูกดูหมิ่น ชื่อว่า อนุวณฺณตติสยฺยุโต. บุคคลชื่อว่า ลาภสกุการ-
การโว เพราะมีความหนักในลาภสักการะ ไม่ใช่ในธรรม. บุคคลชื่อว่า
อามาคยฺ เพราะเป็นผู้ใกล้ชิด คือ ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน ได้แก่ ผู้
อุปถัมภ์คล้ายกับสหาย. บุคคลผู้มีปกติยินดีกับด้วยอามาคยฺเหล่านั้น
ด้วยอำนาจความรักที่เป็นเจ้าเรือน ชื่อว่า ผู้มีปกติยินดีกับด้วยอามาคยฺทั้ง
หลาย. ด้วยคำว่า ผู้มีปกติยินดีกับอามาคยฺทั้งหลาย (สทนนฺที อมฺจุเจหิ)
นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงวิตกที่ประกอบด้วยความเอ็นดูผู้อื่น
ชื่อว่า เป็นผู้ห่างไกลจากความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ (อาธา สโยชนนฺกฺขยา)
ความว่า บุคคลถูกวิตกทั้ง ๓ เหล่านี้ครอบงำ ย่อมเป็นผู้ห่างไกลจาก
ความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ คือ จากพระอรหัต. อธิบายว่า พระอรหัตนั้น
เป็นของหาได้ยากสำหรับเขา.

คำว่า บุตรและปศุสัตว์ (ปุตฺตปสุ) ได้แก่ ทั้งบุตร ทั้งสัตว์เลี้ยง.
และด้วยปุตฺตศัพท์ ในคำว่า ปุตฺตปสุ นี้ ทรงสงเคราะห์เอาภรรยา
เป็นต้นไว้ด้วย. ด้วยปสุศัพท์ ทรงสงเคราะห์เอาม้า กระบือ นา และ
สวนเป็นต้นเข้าไว้ด้วย. คำว่า การให้กระทำวิวาหะ (วิวาहे) ความว่า
ในการให้กระทำวิวาหมงคล. ด้วยคำว่า วิวาหะ นี้ ทรงสงเคราะห์เอา
อาวาทมงคลเข้าไว้ด้วย. คำว่า การทรงแทน (สงฺคฺหานิ) ได้แก่ การ
ครอบครอง. อธิบายว่า ควรแก่การระมัดระวัง. แต่อาจารย์ทั้งหลาย
กล่าวว่า ได้แก่การสนิทสนม อธิบายว่า สนิทสนมกันฉันมิตร. เชื่อม
ความว่า ละทิ้งทั้งหมด. ชื่อว่า บุคคลนั้น ผู้เป็นเช่นนั้น เป็นภิกษุ
เป็นผู้ควร (ภพฺโพ โส ตาหิโส ภิกฺขุ) ความว่า บุคคลนั้น ชื่อว่าผู้
เป็นเช่นนั้น เพราะสละธรรมเป็นเครื่องเนินเข้าทุกอย่างตามที่ตรัสแล้ว หวัง
เห็นสัมมาปฏิบัติที่พระศาสดาทรัสไว้โดยประการนั้น ชื่อว่าเป็นภิกษุ เพราะ
เห็นภัยในสงสาร ย่อมควรเพื่อบรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด คือ พระอรหัต.

๒. สักการสูตร

ว่าด้วยผู้ถูกสักการะครอบงำจิต

[๒๕๔] ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตได้เห็นสัตว์ที่ถูกสักการะครอบงำงำยจิตแล้ว เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เราตถาคตได้เห็นสัตว์ที่ถูกความเสื่อมสักการะครอบงำงำยจิตแล้ว เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เราตถาคตได้เห็นสัตว์ที่ถูกสักการะและความเสื่อมสักการะทั้งสองครอบงำงำยจิตแล้ว เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก. คำที่ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตได้เห็นสัตว์ที่ถูกสักการะครอบงำงำยจิตแล้ว เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เราตถาคตได้เห็นสัตว์ที่ถูกความเสื่อมสักการะครอบงำงำยจิตแล้ว เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เราตถาคตได้เห็นสัตว์ที่ถูกสักการะและความเสื่อมสักการะทั้งสองครอบงำงำยจิตแล้ว เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก นั้น เราตถาคตหาได้กล่าวเพราะรับฟังจากสมณะหรือพราหมณ์อื่น ๆ ไม่. ภิกษุทั้งหลาย แท้จริง เราตถาคตรู้มาเอง เห็นมาเอง ทราบมาเอง จึงกล่าวคำนั้นแหละว่า ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตได้เห็นสัตว์ที่ถูกสักการะครอบงำงำยจิตแล้ว เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เราตถาคตได้เห็นสัตว์ที่ถูกความเสื่อมสักการะครอบงำงำยจิตแล้ว เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เราตถาคตได้เห็นสัตว์ที่ถูกสักการะและความเสื่อมสักการะทั้งสองครอบงำงำยจิตแล้ว เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก.

(พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนั้นแล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า)

สมาธิของบุคคลใด ผู้อันบุคคลสักการะอยู่ ผู้มี
 ปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะ
 สักการะและความเสื่อมสักการะทั้งสอง พระอริยเจ้า
 ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น กล่าวบุคคลผู้มีปกติเพ่ง
 มีความเพียรเป็นไปติดต่อกัน เห็นแจ้งด้วยทวิปัญจสนธิ
 มีความสิ้นอุปาทานเป็นที่มาอันดีนั้น ว่าเป็นสัปบุรุษ.

สักการสูตร ที่ ๒ จบ

อรรถกถาสักการสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๒ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ถูกสักการะ (สกุทาเรน) ความว่า ถูกสักการะ อันเป็น
 เหตุ. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ถูกสักการะ (สกุทาเรน) ความว่า ถูกเหตุ
 คือสักการะ หรือถูกอกุศลธรรมมีสักการะเป็นเหตุ (ครอบงำ). อธิบายว่า
 เพราะอาศัยสักการะ บุคคลบางคนในโลกนี้ มีความปรารถนาลามก ถูก
 ความอยากครองงำ ตั้งอยู่ในอิจฉาร คิดว่า เราจักให้สักการะเกิดขึ้น
 แล้วประพฤติกการแสวงหาที่ไม่เหมาะสมมากอย่าง จุตติจากโลกนั้นแล้ว จึง
 เกิดในอบายทั้งหลาย. ส่วนคนเหล่านั้นได้สักการะอย่างใดแล้ว ถึง
 ความประมาท อันมีสักการะอย่างนั้นเป็นนิमित ด้วยสามารถแห่งมานะ
 (ความถือตัว) มทะ (ความเมา) และมัจฉริยะะ (ความตระหนี่) เป็นต้น
 จุตติจากโลกนั้นแล้ว จึงเกิดในอบายทั้งหลาย ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
 หมายเอาว่า “ที่ถูกสักการะครอบงำยับยั้งจิตแล้ว” ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ถูก ... ครอบงำ (อภิวตฺตา) ความว่า
 ถูกสักการะครอบงำแล้ว. คำว่า ยับยั้งจิตแล้ว (ปริยาหิณฺณจิตฺตา) ความ

ว่า มีจิตอันสักการะบดขยี้ไปแล้ว คือ เป็นผู้มียุสสจิตถูกอิจฉาจารย์และ
 อกุศลมีมานะและมทะเป็นต้นให้ถึงความสิ้นไป. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า
 บำยิจิตแล้ว (ปริยาทินฺนจิตฺตา) ความว่า มีจิตอันสักการะบดเหนียวไว้
 รอบด้าน. อธิบายว่า เป็นผู้มียจิตสันดานถูกฝ่ายอกุศลธรรมมีประการดัง
 กล่าวแล้ว บดไว้แล้วรอบด้าน โดยไม่มีวาระแห่งกุสสจิตเกิดขึ้น. คำว่า
 ถูกความเสื่อมสักการะ (อสุกฺกาเรน) ความว่า อันเหตุคือความเสื่อม
 สักการะ ที่ผู้อื่นให้เป็นไปแล้วในตน โดยมุ่งติเตียนเย้ยหยัน หรือถูก
 อกุศลธรรมมีมานะเป็นต้น ที่มีความเสื่อมสักการะเป็นเหตุ (ครอบงำแล้ว).
 ข้อว่า ถูกสักการะและความเสื่อมสักการะ (สกุภาเรน จ อสุกฺกาเรน
 จ) ความว่า ถูกทั้งสักการะที่ใคร ๆ ให้เป็นไปแล้ว ทั้งความเสื่อม
 สักการะที่ใคร ๆ ให้เป็นไปแล้ว. อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
 หมายเอาบุคคลเช่นนั้น ที่ตอนต้น ชนเหล่าใดสักการะแล้ว ภายหลัง
 ชนเหล่านั้นนั้นแหละไม่สักการะ เพราะรู้ว่าไม่มีสารธรรม จึงตรัสว่า “ถูก
 สักการะและความเสื่อมสักการะ” ดังนี้.

ในเรื่องนี้ ควรนำเรื่องพระเทวทัตเป็นต้นที่ถูกสักการะครอบงำมา
 แสดง (เป็นตัวอย่าง). สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ผลกล้วยแล ย่อมฝาดันกล้วย ขุยไผ่ย่อมฝาดัน
 ไม้ ดอกธ้อย่อมฝาดันธ้อ สักการะย่อมฝาดคนชั่ว เหมือน
 ครรภ์ย่อมฝาดแม่ม้ายัสสร ฉะนั้น” ดังนี้.

ควรนำเรื่องพระเจ้ากรุงกัทเททกั พระเจ้ากรุงกาลิงคะ และพระเจ้า
 กรุงเมชณะเป็นต้น ถูกความเสื่อมสักการะที่พระองค์กระทำต่อคนดี
 ครอบงำแล้วมาแสดง (เป็นตัวอย่าง). สมดังคำที่สังกัจจายิกกล่าวไว้ว่า

ก็พระเจ้ากัทเททกั ทรงโปรยสุลีสไสกีสวัจฉดาบส จึง
 เป็นผู้ขาดสูญบุตราก พร้อมทั้งประชาชน พร้อมรัฐมณฑล
 หมกไหม้อยู่ในภุกุฬนรก ประกายไฟตกถูกต้องพระ

กายของพระองค์.

พระเจ้านาฬิกิระ^๑พระองค์ใด ได้เบียดเบียน
บรรพชิตทั้งหลายผู้สำรวมแล้ว ผู้กล่าวธรรม สงบระงับ
ไม่ประทุษร้าย สุนัขทั้งหลายในโลกหน้า ย่อมรวมกัด
กินพระเจ้านาฬิกิระนั้นผู้ทรนทรายอยู่.^๒

พระเจ้าเมชณะคิดประทุษร้ายในมาตังคฤาษีผู้
เรื่องยศ รัฐมนตรีของพระเจ้าเมชณะ พร้อมด้วยบริษัท
ก็ได้สูญสิ้นไปในครั้งนั้น^๓ ดังนี้.

อัญเดียรติย์ทั้งหลาย มินิครนถนาฏบุตรเป็นต้น ผู้ถูกทั้งสักการะ
และความเสื่อมสักการะครอบงำ ก็ควรนำมาแสดงด้วย.

ในคาถาทั้งหลายมีคำอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า ทั้งสอง (อุภย) ได้แก่
ทั้งสักการะและอสักการะทั้งสองอย่าง. คำว่า สมาย่อมไม่หวั่นไหว (สมาธิ
น วิกรมฺปติ) ความว่า สมาย่อมไม่หวั่นไหว คือ มีสภาพเป็นเอกนั้น
แหละตั้งอยู่. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท
(เพื่อจะทรงแก้คำถาม) ว่า "ก็สมาธิของใครเล่า ไม่หวั่นไหว?" อธิบาย
ว่า ของผู้ชื่อว่า มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท คือ เป็นพระอรหันต์
เพราะละธรรมที่เป็นเหตุแห่งความประมาทมีรากะเป็นต้นได้ด้วยดี. ด้วย
ว่า ท่านไม่หวั่นไหวเพราะโลกธรรมทั้งหลาย. คำว่า เห็นแจ้งด้วยทวิญญูอัน
สุขุม (สุขุมทวิญญูวิปัสสกะ) ความว่า ผู้ชื่อว่า เห็นแจ้งด้วยทวิญญูอันสุขุม
เพราะมีความเห็นแจ้งที่เป็นไปแล้วเนื่อง ๆ ด้วยทวิญญู คือ ปัญญาอันสุขุม
เหตุได้บรรลุผลสมบัติ. คำว่า มีความสิ้นอุปาทานเป็นที่มายินดี
(อุปาทานกฺขยาราม) ความว่า ผู้ชื่อว่า มีความสิ้นอุปาทานเป็นที่มายินดี
เพราะมีอรหัตผล อันเป็นที่สิ้นไป คือ เป็นที่สิ้นสุด แห่งอุปาทาน
ทั้ง ๔ ที่ตนจะพึงยินดี. บทที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วทั้งนั้น.

อรรถกถาสูตทที่ ๒ จบ

๓. สัททสูตร

ว่าด้วยสมัย ๓ อย่าง

[๒๖๐] ภิกษุทั้งหลาย เสียงของเทพ ๓ อย่างนี้ ย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทพเพราะอาศัยสมัยแต่สมัย ๓ อย่างเป็นไฉน.

ภิกษุทั้งหลาย ในสมัยใด พระอริยสาวกย่อมคิดเพื่อจะปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาเยะ ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในสมัยนั้น เสียงของเทพย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทพ ว่า พระอริยสาวกนี้ย่อมคิดเพื่อทำสงครามกับมาร ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นเสียงของเทพข้อที่ ๑ ย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทพเพราะอาศัยสมัยแต่สมัย.

อีกประการหนึ่ง ในสมัยใด พระอริยสาวกประกอบความเพียรในการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๗ ประการ ในสมัยนั้น เสียงของเทพย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทพ ว่า พระอริยสาวกนี้ย่อมทำสงครามกับมาร ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นเสียงของเทพข้อที่ ๒ ย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทพเพราะอาศัยสมัยแต่สมัย.

อีกประการหนึ่ง ในสมัยใด พระอริยสาวกกระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบัน เข้าถึงอยู่ ในสมัยนั้น เสียงของเทพย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทพ ว่า พระอริยสาวกนี้พิชิตสงคามชนะแล้วอยู่ครอบครองยอดแห่งสงครามนั้นนั่นเทียว ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นเสียงของเทพข้อที่ ๓ ย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทพเพราะอาศัยสมัยแต่สมัย.

ภิกษุทั้งหลาย เสียงของเทพ ๓ ประการนี้แล ย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทพเพราะอาศัยสมัยแต่สมัย.

(พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า)

แม่เทวดาทั้งหลาย เห็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ชนะสงครามแล้ว เป็นผู้ใหญ่ ปราศจากความครั่นคร้าม ย่อมมอบน้อมด้วยคำว่า ข้าแต่ท่านบุรุษอาชาไนย ขอนมอบน้อมแต่ท่านผู้ครอบงำกิเลสที่เอาชนะได้ยาก ชนะเสนาแห่งมัจจุซึ่งกางกั้นไว้มิได้ ด้วยวิโมกข์ เทวดาทั้งหลาย ย่อมมอบน้อมพระชินาสพ ผู้บรรลुความประสงค์แล้วนี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะเทวดาทั้งหลาย ไม่เห็นเหตุแม้มีประมาณน้อย ของพระชินาสพผู้เป็นบุรุษอาชาไนยนั้น ซึ่งเป็นเหตุให้บุคคลไปสู่อำนาจของมัจจุได้ ฉะนั้น จึงพากันมอบน้อมพระชินาสพนั้น

สัททสูตร ที่ ๓ จบ

อรรถกถาสัททสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๓ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ในเหล่าเทพ (เทเวสุ) ความว่า เว้นเทพที่เป็นอรุปาวจร และเทพที่เป็นอสังขยทั้งหลาย ในอุบัติเทพอื่นจากนั้น. คำว่า เสียงของเทพ (เทวสพฺพา) ได้แก่ เสียงที่เกิดขึ้นมาจากปิตีของเทพทั้งหลาย. คำว่า ย่อมเปล่งออก (นิจุจฺรณติ) ได้แก่ เปล่งออกไปด้วยสามารถแห่งการสนทนาปราศรัยกัน. ข้อว่า เพราะอาศัยสมัยแต่สมัย (สมยา สมยฺ อุปาทาย) ความว่า อาศัยสมัยที่เหมาะสม. มีคำอธิบายว่า เทวดาทั้งหลายดำรงอยู่ในกาลใด อาศัยกาลนั้น จึงเห็นอริยสาวกนั้น. ต่อจากนั้น

* อรรถกถาเทวสัททสูตร.

อาศัยสมัย คือ เวลาที่ประจวบเข้านั้น. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "หมายเอาทุกสมัย." อธิบายว่า อาศัยสมัยนั้น ๆ ของท่านเหล่านั้น.

คำว่า ในสมัยใด (ยสฺมี สมฺเย) ความว่า ในสมัยที่พระอริยสาวกเห็นโทษในกามทั้งหลาย โดยนัยมีอาทิว่า กามทั้งหลายอุปมาด้วยร่างกระดูก" ดังนี้ และโทษในการครองเรือน โดยนัยมีอาทิว่า การอยู่ครองเรือน คับแคบ" ดังนี้ และเห็นอนิสงส์ในการออกบวช โดยนัยที่ตรงข้ามกับการอยู่ครองเรือนนั้น เป็นอย่างดี. เพราะว่า เมื่อนั้นแหละจิตของพระอริยสาวกนั้น จะโน้มไปในบรรพชาโดยส่วนเดียว. คำว่า พระอริยสาวก (อริยสาวโก) ได้แก่ สาวกของท่านผู้ประเสริฐคือพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า คือ อริยสาวกผู้ประสงค์จะเข้าถึงความเป็นสาวกหรือผู้จะเป็น (อริยสาวก) โดยแน่แท้. คำปรารภนี้ (ท่านกล่าว) หมายเอาพระสาวกผู้เนื่องด้วยการตรัสรู้ซึ่งมีภาพสุดท้าย. ข้อว่า ปลงผมและหนวด (เกสมสฺสํ โสหาเรตฺวา) ความว่า ปลงผมและหนวด คือ นำออกไป. ข้อว่า นุ่งห่มผ้ากาสายะ (กาสายานิ วตฺถานิ อจุฉาเทตฺวา) ความว่า นุ่งห่มผ้าอันเหมาะสมแก่ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ข้อว่า กาสายะ เพราะย้อมด้วยน้ำฝาด. ข้อว่า คิด ... ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต (อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชฺชาย เจเตติ) ความว่า ตั้งใจคือหมายใจบวช ว่า เราออกจากอาการคือเรือนบวชเป็นบรรพชิตไม่มีเหย้าเรือน. อธิบายว่า จักบวช. ก็เพราะเหตุที่กสิกรรมและพาณิชย์กรรมเป็นต้น ที่เป็นประโยชน์แก่การครองเรือน ท่านเรียกว่าอการิยะ และกสิกรรมและพาณิชย์กรรมนั้นไม่มีในการบรรพชา ฉะนั้น การบรรพชาพึงทราบว่าเป็นอนการิยะในข้อว่า คิด ... ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต นี้.

คำว่า มาร (มาเรน) ได้แก่ กิเลสมาร. ข้อว่า ย่อมคิดเพื่อทำสงคราม (สงฺคามาย เจเตติ) ความว่า ยิงความคิดให้เกิดขึ้นเพื่อ

ต้องการรบ คือ เตรียมการเพื่อเอาชัยชนะมาร. ก็เพราะเหตุที่แม้ เทวบุตรมาร บ่อมพยายามเพื่อ (ทำ) อันตรายแก่บุคคลผู้ปฏิบัติเห็นปานนั้น ฉะนั้นพึงทราบอรรถาธิบาย ในคำว่า มาร ว่าได้แก่ เทวบุตรมาร ดังนี้ บ้าง. ถึงเทวบุตรมารนี้ ก็จักทำการขัดขวางความปรารถนาของผู้ปฏิบัติ นั้นเหมือนกัน. ก็เริ่มแต่วันบรรพชา หรือปลงผมแล้ว เธอสมათานศีล รักษาดีให้บริสุทธิ์ บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ชื่อ ว่า สกตกิเลสสมาธิได้ด้วยสามารถแห่งตักขปทานและวิภังคปทาน ตาม สมควร ยังไม่เชื่อว่า รบ เพราะยังไม่มีการประจัญบาน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "คิดทำสงครามกับมาร" ดังนี้.

คำว่า ๗ ประการ (สตฺตุนฺนํ) ความว่า โดยหมวดมี ๗. แต่ โดยข้อ (ประเภท) โพธิปักขิยธรรมนั้น มี ๓๗ ข้อ คืออะไรบ้าง ? คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘. ดังนั้น ว่าโดยประเภท (ข้อ) จึงมี ๓๗ โดยโกฏฐาสะ (หมวด) มีสติปัฏฐาน เป็นต้น จึงมี ๗ เท่านั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ๗ ประการ ดังนี้. คำว่า โพธิปักขิยธรรม (โพธิปักขิยานํ) ความว่า แห่งโพธิปักขิยธรรมที่เป็น ฝ่ายแห่งอริยบุคคลหรือมรรคญาณนั่นเอง ที่ได้ชื่อว่า โพธิ เพราะ อรรถว่าเป็นเหตุตรัสรู้. อธิบายว่า ได้แก่ธรรมที่เป็นไปในฝ่ายแห่ง พระโพธิญาณ ปาฐะว่า โพธิปักขิกานํ ดังนี้ก็มี. อธิบายว่า มีธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งโพธิ หรือ ประกอบในธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งโพธิ. คำว่า ประกอบความเพียรในการเจริญ (ภาวนานุโยคมนุชฺชโต) ความว่า ประกอบความเพียรเนื่อง ๆ ในการเจริญอริยมรรค ให้วิปัสสนาเจริญขึ้น เพราะว่า ในขณะที่แห่งวิปัสสนาญาณ สติปัฏฐานเป็นต้น ชื่อว่า เป็น ฝ่ายแห่งโพธิโดยอ้อม แต่ในขณะที่แห่งมรรคเท่านั้น สติปัฏฐาน เป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อว่า เป็นโพธิปักขิยธรรมโดยตรง.

คำว่า เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป (อาสวานํ ขยา) ความว่า

เพราะสิ้นอาสวะทั้งหมดมีกามาสวะเป็นต้น. อธิบายว่า อาสวะทั้งหลาย เมื่อสิ้นไปแล้ว ก็เลสแม้ทั้งหมดก็เป็นอันสิ้นไปด้วยเหมือนกัน. ด้วยคำว่า เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไปนั้น เป็นอันตรัสถึงพระอรหัตตมรรค ด้วย. คำว่า **อันหาอาสวะมิได้** (อนาสว) ความว่า เว้นจากอาสวะ. ในคำว่า **เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ** (เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสมาธิที่สัมปยุตด้วยอรหัตตผลนั้น ด้วยคำว่า เจโตตรัสปัญญาที่สัมปยุตด้วยอรหัตตผลนั้น ด้วยคำว่า ปัญญา. บรรดา เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ ๒ อย่างนั้น สมาธิ ฟังทราบว่าเป็นชื่อว่า เจโตวิมุตติ เพราะพ้นจากราคะ. ปัญญา ฟังทราบว่าเป็นชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ เพราะพ้นจากอวิชชา.

สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ก็สมาธิของอริยสาวกนั้น เป็นสมาธิในหิริ ภิกษุทั้งหลาย ก็ปัญญาของพระอริยสาวกนั้น เป็นปัญญานิหิริ ด้วยประการฉะนี้แล ภิกษุทั้งหลาย เจโตวิมุตติมิได้เพราะการสำรอกโรคะ ปัญญาวิมุตติมิได้เพราะการสำรอกอวิชชา."^{*}

อีกอย่างหนึ่ง ในชื่อว่า เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ นี้ ผลของสมณะ ฟังทราบว่าเป็นเจโตวิมุตติ ผลของวิปัสสนา ฟังทราบว่าเป็นปัญญาวิมุตติ. คำว่า ในปัจจุบัน (กัมมเว ชมฺเม) ความว่า ในอรรถาพจน์เอง. ชื่อว่า กระทำให้แจ้ง ... ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง (สยํ อภิญญา สจฺฉิกตฺวา) ความว่า กระทำให้ประจักษ์ ด้วยปัญญาอันพิเศษยิ่ง ด้วยตนเองนั้นนั่นแหละ คือ รู้โดยไม่มีผู้อื่นเป็นปัจจัย. ชื่อว่า เข้าถึงอยู่ (อุปสมฺมุขฺย วิหฺรติ) ความว่า ถึงคือให้ถึงพร้อมแล้วอยู่. ชื่อว่า ชนอยู่ครอบครอง ยอดแห่งสงครามนั้นนั่นที่ียว (ตเมว สจฺจคามสีลํ อภิวิชฺย อชฺฌาวสตี) ความว่า ชนมารแล้ว ครอบครองตำแหน่งแห่งความเป็นใหญ่คืออรหัตตผลสมบัติ อันเป็นประธานของอริยมรรค กล่าวคือสงคราม อัน

พระอริยสาวกนั้นทำเสร็จแล้ว เพราะมีชัยชนะอันตนชนะแล้ว อธิบายว่า
เข้าสมาบัตินั่นเอง. ก็เสียงของทวยเทพเหล่านี้ กระฉ่อนไปในหมู่เทพผู้
เห็นความจริงแล้ว. โดยพิเศษแล้ว พึงทราบว่าได้แก่ทวยเทพชั้น
สุทธาวาส.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า เป็นผู้ใหญ่ (มหันต์)
ความว่า ชื่อว่า เป็นผู้ใหญ่ เพราะใหญ่ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น. คำว่า
ปราศจากความครั่นคร้าม (วิตสาร์ห) ความว่า ปราศจากความครั่นคร้าม
คือ ปราศจากความเก้อเขิน เพราะไม่มีกิเลสที่จะทำให้สะทกสะท้าน. คำ
ว่า ข้าแต่ท่านบุรุษอาชาไนย (บุริสาชณฺณ) ความว่า บุรุษผู้สูงสุด ผู้
เป็นชาติอาชาไนย ในบุรุษทั้งหลาย เหมือนม้าที่เป็นชาติอาชาไนยเป็นต้น
ในสัตว์ทั้งหลายมีม้าเป็นต้น. คำว่า ผู้ครอบงำกิเลสที่เอาชนะได้ยาก
(ทุชฺชยมชฺฌณฺ) ความว่า ครอบงำ คือ ย้ายกองทัพคือกิเลส อันคน
ส่วนมากก็ไม่สามารถเพื่อจะชนะได้. บางอาจารย์กล่าวว่า อชฺชยิ ดังนี้ก็
มี. ความหมายก็คือ เอาชนะได้. ชื่อว่า ชนะเสนาแห่งมัจจุที่กางกั้นไว้
มิได้ ด้วยวิโมกข์ (เชตฺวา มจฺจุโน เสนํ วิโมกฺเขน อนาวร) ความ
ว่า ชนะเสนาแห่งมัจจุคือมารผู้ชื่อว่า ไม่มีใครกั้นไว้ได้ เพราะชนเหล่า
อื่นไม่สามารถที่จะขัดขวาง ทัตทานได้ เพราะเป็นเสนามีจำนวนมาก โดย
ครอบไว้ได้ทั้ง ๓ โลก และโดยจำแนกออกไปถึง ๑,๕๐๐ เป็นต้น ด้วย
วิโมกข์ คือ อริยมรรค. เชื่อมความว่า ข้าแต่บุรุษผู้อาชาไนย ขอ
นอบน้อมแด่ท่านผู้ได้ชัยชนะมาร ที่ชนะได้โดยยาก ดังนี้.

คำว่า อิติ ความว่า ด้วยประการดังกล่าวแล้ว. คำว่า นิ เป็น
เพียงนิบาต. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเนื้อความที่ตรัสไว้แล้วนั้นแหละ
ด้วยสามารถแห่งนิคมพจน์ (คำลงท้าย) ว่า “เทวดาทั้งหลายย่อมนมัสการ
พระชินาสพบุรุษความประสงค์นั้น คือ ผู้บรรลุพระอรหัตแล้ว.” อีก
อย่างหนึ่ง คำว่า อิติ ได้แก่ ด้วยเหตุนี้. ก็เหตุนี้คืออะไร ? คือ ข้อ
ที่พระอริยบุคคลมีมานัส (อรหัต) อันบรรลุแล้ว ด้วยการชนะเสนาของ

นมุจิमार ด้วยเหตุนี้. อธิบายว่า เทวดาทั้งหลายย่อมนมัสการอย่างนี้.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงเหตุ นั้น โดยผล พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า เพราะเทวดาทั้งหลายไม่เห็นเหตุของพระชินาสพน์ ซึ่ง เป็นเหตุให้บุคคลไปสู่อำนาจของมัจจุได้ ดังนี้ บาทพระคาถานั้น มี อธิบายว่า เพราะเหตุที่เทวดาทั้งหลาย แม้แสวงหาอยู่ก็ไม่เห็นเหตุของ พระชินาสพน์ ผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ผู้ประณีต แม้ประมาณเท่าอณู ซึ่งเป็นเหตุให้บุคคลไป คือ เข้าไปสู่อำนาจแห่งมัจจุคือความตาย ฉะนั้น วิสุทธิเทพทั้งหลายจึงนมัสการพระชินาสพน์.

อรรถกถาสูตที่ ๓ จบ

๔. จวมานสูตร

ว่าด้วยเทพจุติมีนิมิต ๕ ประการ

[๒๖๑] ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด เทพเป็นผู้จะต้องจุติเป็นธรรมดา จากเทพนิกาย เมื่อนั้น บุพนิมิต ๕ ประการ ย่อมปรากฏแก่เทพนั้น คือ ดอกไม้ย่อมเหี่ยวแห้ง ๑ ผ้าย่อมเสร้างหมอง ๑ เหมียวย่อมไหล ออกจากรักแร้ ๑ ผิวพรรณเสร้างหมองย่อมปรากฏที่กาย ๑ เทพย่อม ไม่ยินดีในทิพอาสน์ของตน ๑. ภิกษุทั้งหลาย เทพทั้งหลายทราบว่ เทพบุตรนี้จะต้องเคลื่อนเป็นธรรมดาจากเทพนิกาย ย่อมพลอยยินดีกะ เทพบุตรนั้นด้วยถ้อยคำ ๓ อย่างว่า แน่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจากเทวโลก นี้ไปสู่สุคติ ๑ ครั้นไปสู่สุคติแล้ว ขอจงได้ลาภที่ท่านได้ดีแล้ว ๑ ครั้น ได้ลาภที่ท่านได้ดีแล้ว ขอเป็นผู้ตั้งอยู่ด้วยดี ๑.

[๒๖๒] เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนั้นแล้ว ภิกษุรูปหนึ่ง ได้ทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอแลเป็นส่วนแห่งการไปสู่

สุดติของเทพทั้งหลาย อะไรเป็นส่วนแห่งลาภที่เทพทั้งหลายได้ดีแล้ว อนึ่ง
 อะไรเป็นส่วนแห่งการตั้งอยู่ด้วยดีของเทพทั้งหลาย พระพุทธเจ้าข้า.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นมนุษย์แล
 เป็นส่วนแห่งการไปสู่สุดติของเทพทั้งหลาย ซึ่งเทพเกิดเป็นมนุษย์แล้ว
 บ่มได้ศรัทธาในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว นี่แลเป็นส่วนแห่งลาภ
 ที่เทพทั้งหลายได้ดีแล้ว ก็ศรัทธานั้นแล เป็นคุณชาติตั้งลง มีมูลเกิด
 แล้ว ประดิษฐานมั่นคง อันสมณะ พราหมณ์ เทพ มาร พรหม
 หรือใคร ๆ ในโลก พึงนำไปไม่ได้ (ไม่กลอนแคลน) ภิกษุทั้งหลาย นี่แล
 เป็นส่วนแห่งการตั้งอยู่ด้วยดีของเทพทั้งหลาย.

(พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น
 พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า)

เมื่อใด เทพจะจุติจากเทพนิกาย เพราะความ
 สิ้นอายุ เมื่อนั้น เสียง ๓ อย่างของเทพทั้งหลายผู้
 พลอยยินดี ย่อมเปล่งออกไปว่า แน่ะท่านผู้เจริญ
 ท่านจากเทวโลกนี้ไปแล้วจงถึงสุดติ จงถึงความเป็น
 สหายแห่งมนุษย์ทั้งหลายเกิด ท่านเป็นมนุษย์แล้ว จง
 ได้ศรัทธาอย่างยิ่งในพระสัทธรรม ศรัทธาของท่านนั้น
 พึงเป็นคุณชาติตั้งลงมั่น มีมูลเกิดแล้ว มั่นคงใน
 พระสัทธรรมที่พระตถาคตประกาศดีแล้ว อันใคร ๆ
 พึงนำไปมิได้ตลอดชีพ. ท่านจงละกายทุจริต วาจทุจริต
 มโนทุจริต และอย่ากระทำอกุศลกรรมอย่างอื่นที่ประกอบ
 ด้วยโทษ กระทำกุศลด้วยกายด้วยวาจาให้มาก กระทำ
 กุศลด้วยใจ หาประมาณมิได้ หาอุปธิมิได้ แต่ท่าน
 ท่านจงกระทำบุญอันให้เกิดอุปธิ (สมบัติ) นั้นให้มาก
 ด้วยทาน แล้วยังสัตว์แม่เหล่าอื่นให้ตั้งอยู่ในพระสัทธรรม
 อันเป็นพรหมจรรย์ เมื่อใด เทพทั้งหลายผู้รู้แจ้งพึงรู้

เทพผู้จะจุติ เมื่อนั้นย่อมพลอยยินดีด้วยความอนุเคราะห์
นี้ว่า แน่เทพ ท่านจงมาบอช ะ.

จวมานสูตร ที่ ๔ จบ

อรรถกถาจวมานสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

คำว่า เมื่อใด (ยทา) ได้แก่ ในกาลใด. คำว่า เทพ (เทโว)
ได้แก่ เทพเหล่าอุปัตติเทพ.

ก็เทพมี ๓ จำพวก คือ สมมติเทพ ๑ อุปัตติเทพ ๑ วิสुทธิ-
เทพ ๑. ในเทพ ๓ จำพวกเหล่านั้น กษัตริย์ผู้เป็นพระราชาทรงหลายชื่อว่า
สมมติเทพ. เทพผู้สูงกว่านั้นเริ่มแต่เทพชั้นจาตุมาหาราชิกาเป็นต้น ชื่อว่า
อุปัตติเทพ. พระชินาสพ ชื่อว่า วิสุทธิเทพ. แต่ในพระสูตร ทรง
ประสงค์เอาเทพชั้นกามาจร. ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า คำว่า
เทพ ได้แก่ อุปัตติเทพ.

คำว่า เทพนิกาย (เทวกายา) ความว่า จากชุมนุมแห่งเทพ
หรือจากตำแหน่งแห่งเทพ. อธิบายว่า จากเทวโลก. เพราะว่า กาย
ศัพท์นี้ บ่งถึงการอยู่กันเป็นหมู่. คำว่า เป็นผู้จะต้องจุติเป็นธรรมดา
(จวนธมโม) ความว่า มีความตายเป็นธรรมดา. อธิบายว่า มีมรณะ
ปรากฏแล้ว เพราะสิ้นอายุ หรือเพราะสิ้นบุญ.

ชื่อว่า บุญนิमित ๔ ประการ ย่อมปรากฏแก่เทพนั้น (ปญจสุต
พุพพนิมิตตานิ ปาตุภวนติ) ความว่า บุญนิमितแห่งความตาย ๔ ประการ
ย่อมเกิดขึ้น หรือปรากฏแก่เทพบุตรนั้น ผู้มีมรณะปรากฏแล้ว. คำว่า

* อรรถกถาปัญจบุพพนิมิตตสูตร.

ดอกไม้ย้อมเขียวหนึ่ง (มาลา มิสยาบุนติ) ความว่า ดอกไม้ที่เทพบุตร
นั้นประดับนั้น จะเขียว คือ หมดความงดงาม เหมือนโยนไปที่แดด
ในเวลาเที่ยง.

ชื่อว่า ผ้าย้อมเส้าหมอง (วตฺถานิ กิณิสฺสนฺติ) ความว่า ผ้าที่
เทพบุตรนั้นนุ่งห่มแล้ว มีสีเหมือนพระอาทิตย์อ่อน ๆ ที่ทอแสงอยู่ใน
อากาศที่ปราศจากเมฆหมอกในสราทสมัย มีสีต่าง ๆ จางลง ไม่แวววาว
เส้าหมอง เหมือนถูกโยนลงไปในโคลนแล้วขยี้ในขณะนั้นทีเดียว.

ชื่อว่า เหยื่อข้อมไห้ลออกจากรักแร้ (กฺจฺเจนิ เสทา มุจฺจนฺติ)
ความว่า ในขณะนั้น หยาดเหงื่อ หลั่งไห้ลออกจากรักแร้ทั้งสองของ
เทพบุตร ผู้มีร่างปราศจากคราบเหงื่อไคลมาก่อน เหมือนแก้วมณีโดย
กำเนิดที่บริสุทธิ์ดี และเหมือนรูปหล่อทองคำที่ศิลปินผู้เชี่ยวชาญตกแต่ง
แล้ว ก็ไม่ใช่ไห้ลออกจากรักแร้อย่างเดียวกันเท่านั้น แม้แต่เหงื่ออาฟ ก็
จะไห้ลออกจากร่างกายทั้งสิ้นของเทพบุตรนั้น โดยที่กายของเทพบุตร
เป็นเสมือนหนังกิ้งด้วยขำที่ประดับประดาล้วนไปด้วยมุกดาที่ตนประดับ
แล้ว.

ชื่อว่า ผิวพรรณเส้าหมองย้อมปรากฏที่กาย (กาเย ทฺวพฺพนฺณํ
โอกฺกมฺติ) ความว่า ในขั้นต้นเริ่มแต่ปฏิสนธิ ร่างกายจะแผ่รัศมีพวย
พุ่งไปตลอดสถานที่ ๑ โยชน์บ้าง ๒ โยชน์บ้าง จนถึงที่ประมาณ ๑๒
โยชน์บ้าง ตามอำนาจ (ของตน) จะปราศจากชราภาพ มีพื้นหักและ
ผมหงอกเป็นต้น ความหนาว ความร้อน จะไม่เข้าไปกระทบกระทั่ง
จะเป็นเหมือนเทพธิดารุ่นสาว อายุราว ๑๖ ปี จะเป็นเหมือนเทพบุตร
รุ่นหนุ่ม อายุราว ๒๐ ปี (แต่) ในขณะนั้นเอง ความผิวดรูปผิวด่าง
(ซีเหว) จะเข้ามาแทนที่ คือ สถิตอยู่ในกายที่สิ้นรัศมี หมดเดช.

ชื่อว่า เทพย้อมไม่ยินดีในทิพอาสน์ของตน (สเก เทโว เทวสเน
นาภีรมฺติ) ความว่า จะไม่ยินดี คือ ไม่ได้ความชื่นใจในทิพอาสน์สำหรับตน
และบำเรอ กับด้วยหมู่สาวสวรรค์ของตน.

ได้ยินว่า ความตายจักมีแก่เทพบุตรนั้น โดย ๗ วัน ด้วยการนับวันในมนุษย์ เพราะฉะนั้น บุญนิमितเหล่านี้จึงปรากฏ. ด้วยการเกิดขึ้นแห่งบุญนิमितนั้น เทพบุตรนั้นย่อมถูกความโศกมีกำลังครอบงำ ด้วยคิดว่า เราต้องพลัดพรากจากสมบัติเห็นปานนี้. ด้วยเหตุนี้ ความกระวนกระวายอย่างใหญ่หลวง ย่อมเกิดขึ้นในกายของเทพบุตรนั้น. ด้วยเหตุนี้ เหงื่อจึงไหลออกจากลำตัวโดยประการทั้งปวง. เทพบุตรบางองค์ ที่มีทุกข์หาประมาณมิได้ตลอดกาลเนิ่นนานมา เมื่อไม่สามารถจะยับยั้งทุกข์นั้นไว้ได้ จึงคร่ำครวญปริเทวนาการอยู่ว่า "เราร้อนรากลุ่ม" ไม่ได้ความเข้มข้นในที่ใด ๆ ละเมอ พร่ำเพ้อ เทียวไปในที่นั้น ๆ บางองค์ตั้งสติได้ แม้ไม่ได้แสดงความผิตปกติทางกายและวาจา เมื่ออดกลั้นทุกข์คือความพลัดพรากจากของรักไม่ได้ จึงเดือดร้อนที่เียวไป.

ก็บุญนิमितเหล่านี้ ย่อมปรากฏเฉพาะเทพผู้มั่งคั่งดีทั้งหลายเท่านั้น เหมือนนิमितทั้งหลาย มีอุกกาบาต แผ่นดินไหว และจันทรคราสเป็นต้น จะปรากฏแก่ผู้มีบุญใหญ่ในโลก เช่นพระราชาและราชมหากษัตริย์เป็นต้น หาปรากฏแก่คนทั่วไปไม่. ก็เทพบางเหล่า รู้นิमितเหล่านั้นที่เกิดขึ้นแล้วว่า นิमितเหล่านี้ ชื่อว่า เป็นบุญนิमितแห่งมรณะ ไม่ใช่รู้หมดทุกองค์. ในเทพบุตรเหล่านั้น เทพบุตรที่เกิดด้วยกุศลธรรมอย่างอ่อน ก็จะกล่าวไปว่า บัดนี้ใครเล่าจะรู้ว่า เราจักเกิดในที่ไหน. ส่วนพวกที่มีบุญมาก จะไม่กล่าว ไม่หวาดหวั่นด้วยคิดว่า เราได้ให้ทาน ได้รักษาศีล ได้สั่งสมบุญไว้มากแล้ว เราจุติจากโลกนี้แล้ว เป็นอันหวังได้สุคติทีเดียว. ก็เทวดาทั้งหลาย ครั้นถือเอาบุญนิमितที่ปรากฏขึ้นอย่างนั้นนั้นแล้ว ย่อมเข้าไปสู่สวนนั้นทวัน. สวนนั้นทวัน มีประจำอยู่ในเทวโลกทุกชั้นทีเดียว.

ชื่อว่า ย่อมพลอยยินดีด้วยถ้อยคำ ๓ อย่าง (ดีนิ วาจา นิอนุโมทนา) ความว่า เทพทั้งหลายย่อมอนุโมทนา ด้วยคำ ๓ อย่างที่ข้าพเจ้าจะกล่าวในบัดนี้ คือ ย่อมยั้งความรื่นเริงบันเทิงใจให้เกิดขึ้น ย่อมให้สบายใจ หรือกระทำความบันเทิง อันสมควรแก่สภาพการณ์ในขณะ

นั้น ด้วยสามารถแห่งความสบายใจนั้น. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าว
 ความของคำว่า อนุโมทนต์ เป็น โอวทนต์. คำว่า จาก ... นี้ (อิโต)
 ได้แก่ จากเทวโลก. คำว่า โภ เป็นอาสพนะ (คำร้องเรียก). คำว่า
 สุกติ (สุคติ) ได้แก่ คติที่ดี. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวหมายถึงมนุษยโลก.
 คำว่า ไป (คจณ) ความว่า เข้าถึงด้วยสามารถแห่งการถือปฏิสนธิ.

คำว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว (เอวํ วุตเต)
 ความว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงถ้อยคำที่เทพเหล่านั้นจะฟังกล่าว
 แก่เทพบุตรนั้น โดยนัยมีอาทิว่า “ท่านจากเทวโลกนี้แล้ว จงไปสู่สุคติ
 เกิด” ในครั้งนั้นอย่างนี้ ภิกขุรูปใดรูปหนึ่ง คือ รูปหนึ่งผู้ไม่ปรากฏ
 โดยนามและโคตร นั่งอยู่ในบริษัทนั้น เป็นผู้ฉลาดในอนุสนธิ ได้
 กราบทูลคำนี้อาทิว่า “อะโรทฺถนอแล พระพุทธเจ้าข้า” นี้ ด้วยประสงค์ว่า
 พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสุคติเป็นต้นเหล่านี้ไว้โดยไม่แปลกกัน ไม่แจ่ม
 แจ้งเลย อย่างกระนั้นเลย เราจักให้พระองค์ตรัสสุคติเป็นต้นเหล่านั้น
 ให้ชัดเจน. ความเป็นมนุษย์อันเทพทั้งหลายประสงค์ยิ่งนัก โดยเป็น
 เหตุแห่งการได้เฉพาะซึ่งคุณพิเศษมีศรัทธาเป็นต้น และโดยเป็นเหตุแห่ง
 การเข้าถึงความเป็นเทวดา เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
 ภิกขุ ความเป็นมนุษย์แล เป็นส่วนแห่งการไปสู่สุคติของเทพทั้งหลาย
 ดังนี้

คำว่า ส่วนแห่งการไปสู่สุคติ (สุคติคฺคฺคณสจฺจชาตํ) ความว่า อัน
 พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วโดยชอบว่า “ไปสู่สุคติ” อธิบายว่า ทรง
 สรรเสริญ คือ ทรงชมแล้ว. คำว่า ยํ ในคำว่า ยํ มนุสฺสญฺโงโต นี้
 เป็นกิริยาปรามาส. ด้วยคำว่า ยํ นั้น ท่านทำความเข้าใจถึงกิริยาถือการได้
 เฉพาะ ในคำว่า ได้ (ปฏิลภติ) นี้. อธิบายว่า ได้เฉพาะซึ่งศรัทธา. คำ
 ว่า เป็นมนุษย์แล้ว (มนุสฺสญฺโงโต) ความว่า เกิดแล้วในมนุษย์ทั้งหลาย
 อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ถึงความเป็นมนุษย์. เพราะเหตุที่ผู้ที่เกิดในเทวโลก
 โดยมากยากที่จะได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระตถาคตเจ้า ไม่เหมือน

มนุษย์ทั้งหลาย ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “เกิดเป็นมนุษย์”
 ดังนี้. ข้อว่า ในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว (ตถาคตปฺปเวทิตะ
 ธมฺมวินย) ความว่า ในคำสอนที่สงเคราะห์ด้วยสิกขา ๓ ที่พระตถาคต
 คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว. เพราะว่า คำสอนนั้น ท่านเรียก
 ว่า ธรรมวินัย เพราะชื่อว่า ธรรม เหตุที่ไม่ปราศไปจากธรรม และ
 ชื่อว่า วินัย เพราะฝึกเวไนยสัตว์ ตามสมควรแก่กิเลส. อีกอย่างหนึ่ง
 ท่านเรียกว่า ธรรมวินัย เพราะแนะนำผู้มีกำเนิดแห่งบุคคลผู้มีนัยน์ตามี
 จุลิน้อย ที่ชื่อว่าเป็นธรรม เพราะไม่ปราศไปจากธรรม เหตุที่สมบูรณ์
 ไปด้วยอุปนิสัย. อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า ธรรมวินัย เพราะฝึก
 ด้วยธรรมอย่างเดียว ไม่ใช่ฝึกด้วยท่อนไม้และคัสตรา. อีกอย่างหนึ่ง
 ท่านเรียกว่า ธรรมวินัย เพราะการฝึกนั้นประกอบด้วยธรรม. อีกอย่างหนึ่ง
 ท่านเรียกว่า ธรรมวินัย เพราะนำเข้าปะหาธรรม เพื่อมรรค ผล และ
 นิพพานตามลำดับ. อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า ธรรมวินัย เพราะเป็น
 เครื่องแนะนำที่เป็นไปแล้วโดยธรรม มีพระมหากุณาและพระสัพพัญญุต-
 ญาณเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า ธรรมวินัย เพราะพระ
 ธรรมเป็นเครื่องนำเข้าปะหาธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นองค์ธรรม
 เป็นธรรมกาย เป็นธรรมสวามี ไม่ใช่นำเข้าปะหาธรรมของนักตรรกวิทยา
 ทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า ธรรมวินัย เพราะเป็นเครื่อง
 แนะนำที่เป็นไปแล้วในธรรม คือ มรรคผล หรือในธรรมอันเป็นวิสัยที่
 จะพึงให้สำเร็จ. ในพระธรรมวินัยนั้น.

คำว่า ย่อมได้ศรัทธา (สทฺธํ ปฏิลภติ) ความว่า ยังศรัทธาให้
 เกิดขึ้นโดยนัยมีอาทิว่า สุวากขาโต ภคฺวตา ธมฺโม (ธรรมอันพระผู้มี
 พระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว) อธิบายว่า ผู้มีศรัทธา เมื่อปฏิบัติในธรรมวินัยนี้
 ตามที่ทรงสอนไว้ ย่อมยังใจให้ยินดีในทิวฏฐัมมิกัตถประโยชน์
 สัมปรายิกัตถประโยชน์ และปรมาตถประโยชน์

ในคำว่า ส่วนแห่งลามกที่เทพทั้งหลายได้ดีแล้ว (สุตฺตทุลลามาสงฺฆา-

ค) นี้ มีอธิบายว่า การได้เงิน ทอง นา และสวนเป็นต้น ย่อมนำความสุขในการใช้สอยมาให้สรรพสัตว์ ห้ามทุกข์มีความทิวและความกระหายเป็นต้น บรรเทาความยากจนเงินทองเสียได้ นำสันตติในโลกมาให้ เหตุได้รับรัทธนะมีมุกตาเป็นต้น ฉนโต แม้ศรัทธาที่เป็นโลกียะและโลกุตระ ก็ฉนนั้น จะนำวิบากสุขที่เป็นโลกียะและโลกุตระมาให้ตามที่เกิดขึ้น จะหักห้ามทุกข์มีชาติขราเป็นต้นเสียได้ จะระงับความยากจนคุณธรรมเสียได้ จะเป็นเหตุให้ได้รับรัทธนะมีสติสัมโพชฌงค์เป็นต้น และจะนำมาซึ่งสันตติในโลก แก่เหล่าชนผู้ปฏิบัติด้วยสัทธาธุระ. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ผู้มีศรัทธา สมบูรณ์ด้วยศีล เือบอิมด้วยยศและ
โภคะ จะคบประเทศใด ๆ ก็เป็นผู้ที่เขามูชาแล้วใน
ประเทศนั้น ๆ ที่เดียว* ดังนี้.

พึงทราบความได้เฉพาะซึ่งศรัทธา เป็นลาภอันบุคคลได้ดีแล้ว
ดังพรรณนามานี้

ก็เพราะเหตุที่การได้เฉพาะซึ่งศรัทธานี้ เป็นลาภที่ติดตามตนไปได้
ไม่ทั่วไปแก่คนอื่น เป็นเหตุให้ได้สมบัติทุกอย่าง และเป็นเหตุแห่งการ
ได้โลกียทรัพย์ มีเงินทองเป็นต้น อธิบายว่า ผู้มีศรัทธาเท่านั้น จะ
ทำบุญมีทานเป็นต้นได้ แล้วจะประสบทรัพย์ที่เป็นอุปกรณ์เครื่องปลื้มใจ
อันมโหฬาร และจะยังประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นนั้นแหละให้ถึงพร้อม
ด้วยบุญนั้น แต่บุญเหล่านั้น จะไม่อำนวยความสะดวกทั้งในโลกนี้และโลกหน้า
แก่ผู้ไม่มีศรัทธาเลย. พึงทราบว่าศรัทธาเป็นลาภที่ได้ด้วยดี ด้วยประการ
ดังพรรณนามานี้. จริงอย่างนั้น ท่านพรรณนาศรัทธาไว้ ด้วยเหตุมิใช่น้อย
ในฐานะต่าง ๆ กันว่า ศรัทธารวบรวมเสปียงไว้บ้าง ศรัทธาเป็น
เพื่อนที่สองของบุรุษ* บ้าง ศรัทธาเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันประเสริฐ

๑. จ. ข. ๒๕/๓๑/๕๕.

๒. ส. ส. ๑๕/๒๑๖/๖๑-๑๑๓/๓๕.

ของบุรุษในโลกนี้* บ้าง ช้างตัวประเสริฐ มีศรัทธาเป็นวง* บ้าง ศรัทธาเป็นพิช เป็นตะบะ เป็นฝน* บ้าง ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกดำรงอยู่ในศรัทธา* บ้าง ย่อมข้ามโอฆะได้ด้วยศรัทธา* บ้าง ดังนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำมีอาทิว่า สา โห ปณสฺส ดังนี้ เพื่อจะทรงแสดงถึงศรัทธา ชนิดที่ยังลงมั่นคง อันเป็นเหตุให้ชื่อว่า เป็นผู้ดำรงมั่นในกุศลธรรม ในพระศาสนา.

บรรดาถ้อยคำเหล่านั้น ถ้อยคำที่ว่า อสฺส นี้ มีความหมายเท่ากับ ภเวยฺย (แปลว่า พึงเป็น). ถ้อยคำที่ว่า ตั้งลงแล้ว (นิวิฐฐา) ความว่า ตั้งมั่น คือ ซึมซาบเข้าไปสู่จิตสันดาน. ถ้อยคำที่ว่า มีมูลเกิดแล้ว (มุลชาตา) ได้แก่ มีรากเกิดแล้ว. ถ้อยคำที่ว่า ก็อะไรเล่า ชื่อว่าเป็นรากของศรัทธา ? ตอบว่า การทำไว้ในใจโดยอุบาย อันเป็นเหตุแห่งความเชื่อมั่น ในวัตถุที่ควรเชื่อเป็นรากของศรัทธา. อีกประการหนึ่ง พึงทราบองค์แห่งโสตาปัตติมรรค ๔ อย่างคือ การคบหาสัตบุรุษ ๑ การฟังธรรม (ของสัตบุรุษ) ๑ การทำไว้ในใจโดยแยบคาย ๑ การปฏิบัติธรรมโดยสมควรแก่ธรรม ๑ ว่า เป็นรากแห่งศรัทธา. ถ้อยคำที่ว่า ประดิษฐาน (ปติฏฐิตา) ได้แก่ หยั่งลงแล้ว โดยเป็นภาวะที่ใคร ๆ ให้อำนาจไว้ไม่ได้ เพราะบรรลุนิยามมรรค. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มั่นคง ... พึงนำไปไม่ได้ (ทพฺพา อสํหริยา) ดังนี้. ถ้อยคำที่ว่า มั่นคง (ทพฺพา) ได้แก่ หนักแน่น. ถ้อยคำที่ว่า อัน ... พึงนำไปไม่ได้ (อสํหริยา) ความว่า เป็นสิ่งที่อันใคร ๆ ไม่สามารถเพื่อจะนำไปได้ หรือให้หายไป หรือนำออกไปได้.

เทพเหล่านั้นหวังจะให้เทพบุตรนั้นได้บรรลุโสตาปัตติผล จึงกล่าวอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้. เพราะว่า เทวดาเหล่านั้น ปราภณนา พระอริยบุคคลผู้สมควรแก่การเข้าไปเสวยกามสุขในเทวโลก ของตนเท่านั้น.

๑. จ. ข. ๒๔/๓๑๑/๓๖๐. ๒. อ. จ. ฉ. ๒๒/๓๑๔/๓๘๗. จ. ม. ๒๖/๓๘๔/๓๖๘.
๓. ส. ส. ๑๔/๖๗๔/๒๔๔. จ. ส. ๒๔/๒๔๘/๓๔๑. ๔. อ. จ. ส. ๒๓/๖๔/๑๑๐.
๕. ส. ส. ๑๔/๘๔๓/๓๑๔.

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “แน่แท้ ท่านจงมาบ่อบ ะ.”

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. แม้การตายเพราะหมดบุญ ย่อมมิได้ด้วยการเข้าไปตัดขาดแห่งชีวิตินทรีย์ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า จะจุติเพราะสิ้นอายุ. คำว่า ผู้พลอยยินดี (อนุโมต) ความว่า ผู้อนุโมทนาอยู่. ชื่อว่า ความเป็นสหายแห่งมนุษย์ทั้งหลาย (มนุษย์สหาย สหุยต) ได้แก่ ถึงความเป็นอยู่ร่วมกันด้วยมนุษย์ทั้งหลาย. ชื่อว่า สหัชยะ เพราะอรรถว่า อยู่ร่วม ได้แก่ เป็นไปด้วยกัน ภาวะแห่งสหัชยะนั้น ชื่อว่า สหัชยตา (ความเป็นอยู่ร่วมกัน). คำว่า พึงเป็นคุณชาติตั้งลง (นิวิฏฐสฺส) ความว่า พึงเป็นคุณชาติตั้งมันลง. คำว่า ตลอดชีพ (ยาวชีว) ความว่า เพียงไรแต่การดำเนินไปแห่งชีวิต. อธิบายว่า จนกว่าจะถึงปรินิพพาน

คำว่า หาประมาณมิได้ (อปฺปมาณํ) ความว่า เว้นจากประมาณ ด้วยสามารถแห่งการกระทำให้มาก ให้โอฬาร และทำให้มากครั้ง ด้วยความเคารพ. คำว่า หาอุปธิมิได้ (นิรูปธิ) ความว่า เว้นจากอุปธิคือ สังกิเลสอันเป็นเหตุเกิดความเศร้าหมอง อธิบายว่า บริสุทธิ์อย่างยิ่ง คือ ปราศจากมลทินโทษ.

ก็เพราะเหตุที่เทวดาเหล่านั้น ไม่ปรารถนามหัคคตกุศล เพราะยังไม่อยากพ้นไปจากกามโลก ย่อมปรารถนาเฉพาะบุญที่เป็นกามาจรอย่างเดียว ฉะนั้น ในพระสูตรนี้ พึงทราบความอย่างนี้ว่า ท่านจุติจากเทวโลกนี้แล้ว เกิดในหมู่มนุษย์ รู้เพียงสาแล้ว ละทุจริตทุกอย่างมีกายทุจริตเป็นต้น สังสมสุจริตทั้งมวลมีกายสุจริตเป็นต้น ให้โอฬาร ให้ไพบุลย์ แล้วจึงเป็นผู้มีศรัทธาที่มาแล้วด้วยอริยมรรค. ก็เพราะเหตุที่เทวดาเหล่านั้น ยังปรารถนาปฐมมรรคบ้าง ทุตติยมรรคบ้าง ในโลกุตตรธรรมทั้งหลาย เพราะเหตุที่ตนยังล่วงการเกิดในเทวโลกไปไม่ได้ ฉะนั้น พึงทราบเนื้อความแห่งคำทั้งหลายว่า หาประมาณมิได้ หาอุปธิมิได้ ด้วยสามารถแม้แห่งกุศลเหล่านั้น. กุศล ชื่อว่า หาประมาณมิได้ เพราะ

เข้าไปตัดกิเลสทั้งหลาย มีกามราคะอย่างหยาบ ที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกันใน
ฐานะเป็นศัตรูเป็นต้น อันกระทำซึ่งประมาณ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า หา
อุปสมิได้ เพราะละชั้นอุปธิที่ควรแก่การเกิดขึ้นจากภพที่ ๗ และอภิสังขารูปิ
ที่เกิดแต่ชั้นอุปธินั้น ทั้งกิเลสอุปธิ อันมรรคนั้น ๆ พึงฆ่า และเพราะ
อาศัยพระนิพพาน กล่าวคือธรรมชาติที่ไม่มีอุปธิ เหตุที่อุปธิเหล่านั้น
เกิดขึ้นไม่ได้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ถ้วนทรงแสดงกรรมที่ปิดประตูบายนไว้ โดย
ส่วนเดียวอย่างนั้นแล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงกรรมจะให้เกิดสวรรคสมบัติ
จึงตรัสถามอีกว่า แต่นั้น ... อันให้เกิดอุปธิ ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อันให้เกิดอุปธิ (โอปธิก) ได้แก่ ให้
แผ่ผลเป็นอุปธิ อธิบายว่า ให้เกิดสมบัติคืออัตภาพ และโคธสมบัติ.
ก็อัตภาพ ท่านเรียกว่า อุปธิ. ดังที่ตรัสไว้ว่า "มีอยู่ กรรมสมათานที่
เป็นบาปบางอย่าง อันอุปธิสมบัติห้ามไว้ จึงยังไม่ให้ผล" ดังนี้. แม้
กามคุณก็ตรัสเรียกว่า อุปธิ ดังที่ตรัสไว้ว่า "ความเศร้าโศกของนรชน
มีเพราะอุปธิ."

ในคำว่า ความเศร้าโศกของนรชน มีเพราะอุปธิ นี้ มี
อรรถพจน์ดังต่อไปนี้ อัตภาพและกามคุณ ชื่อว่า อุปธิ เพราะเป็นที่
อันสัตว์ทรงไว้ซึ่งสุขและทุกข์. บุญชื่อว่าให้เกิดอุปธิ เพราะมีอุปธิเป็นเหตุ
เป็นปกติ หรือควรซึ่งอุปธิ.

ถามว่า บุญนั้นทำอย่างไร ? ตอบว่า ทำด้วยทาน. เพราะ
ทานโอฬาร คนนอกนี้ทำได้ง่าย เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวอย่างนี้. อีก
อย่างหนึ่ง ด้วยคำว่า ด้วยทาน (ทานเน) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
หมายเอาอภัยทานด้วย ไม่ใช่ตรัสอามิสทานเท่านั้น เพราะฉะนั้น พึง
ทราบว่าการสงเคราะห์เอาศีลเข้าไว้ด้วย.

ก็เพราะเหตุที่เทพเหล่านั้น ปราบณาความเสื่อมแห่งกายอสุร

และความบริบูรณ์ของกายเทพ โดยส่วนเดียวเท่านั้น ฉะนั้น เมื่อจะ
ทรงแสดงอุบายแก่เทพบุตรนั้น จึงประกอบเทพบุตรไว้ในธรรมทาน
ด้วยบาทแห่งคาถาว่า ยังสัตว์แม่เหล่าอื่นให้ตั้งอยู่ในพระสัทธรรม ใน
พรหมจรรย์ ดังนี้

คำว่า เมื่อใด .. ผู้รู้แจ้ง (ยथा วิทู) ความว่า เวลาใด เทพ
ทั้งหลายผู้รู้แจ้ง พึงทราบเทพผู้จะจุติ เวลานั้น เทพทั้งหลายจะ
อนุโมทนาด้วยความอนุเคราะห์ คือ ด้วยความเป็นผู้ไกรเพื่อนำบัดทุกข์
ตามที่กล่าวแล้วว่า "เทพ ท่านจงมา คือ จงกลับมาสู่เทวกายนี้ด้วย
อำนาจการเกิดขึ้นบ่อย ๆ" ดังนี้

อรรทกกาสูตรที่ ๔ จบ

๕. โลกสูตร

ว่าด้วยบุคคล ๓ จำพวก อุบัติขึ้นในโลก

[๒๖๓] ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้ เมื่ออุบัติในโลก
ย่อมอุบัติ เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก
เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทพ
และมนุษย์ทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกเป็นไฉน.

ภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตเสด็จอุบัติในโลกนี้ เป็นพระอรหันต์
ตรัสรู้เองโดยชอบ ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดีแล้ว ทรงรู้
แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึก ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า เป็นศาสดาของ
เทพและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค พระ
ตถาคตพระองค์นั้น ทรงแสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งาม
ในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์

สิ้นเชิง ภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ ๑ นี้ เมื่ออุบัติขึ้น ย่อมอุบัติในโลก เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย.

อีกประการหนึ่ง พระสาวกของพระศาสดาพระองค์นั้นแหละ เป็นพระอรหันตชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงแล้ว มีประโยชน์ของตนอันบริบูรณ์แล้ว มีสังโยชน์ในภาพสิ้นแล้ว หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้โดยชอบ สาวกนั้นแสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง ภิกษุทั้งหลาย แม้บุคคลที่ ๒ นี้ เมื่ออุบัติในโลก ย่อมอุบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย.

อีกประการหนึ่ง พระสาวกของพระศาสดาพระองค์นั้นแหละ ยังเป็นผู้ศึกษาปฏิบัติอยู่ มีพระปริยัติธรรมสดับมาก ประกอบด้วยศีลและวัตร แม้พระสาวกนั้นก็แสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง ภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ ๓ แม่นี้ เมื่ออุบัติในโลก ย่อมอุบัติ เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย. ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้แล เมื่ออุบัติในโลก ย่อมอุบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย.

(พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า)

พระศาสดาแล ผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ เป็นบุคคล

ที่หนึ่งในโลก พระสาวกผู้คล้อยตามพระศาสดา
พระองค์นั้น ผู้มีตนอันอบรมแล้ว ต่อมาพระสาวกอื่นอีก
แม้ยังเป็นผู้ศึกษาปฏิบัติ ได้สดับมามาก ประกอบด้วย
ศีลและวัตร.

บุคคล ๓ จำพวกเหล่านั้น เป็นผู้ประเสริฐสุดใน
เทพและมนุษย์ ส่องแสงสว่าง แสดงธรรมอยู่ ย่อม
เปิดประตูแห่งอมตนิพพาน ย่อมช่วยปลดปล่อยชน
เป็นอันมากจากโยคะ.

ชนทั้งหลายปฏิบัติตามอริยมรรคที่พระศาสดาผู้นำ
หมู่ ผู้ยอดเยี่ยม ทรงแสดงดีแล้ว เป็นผู้ไม่ประมาท
ในศาสนาของพระสุตต ย่อมกระทำสิ่งที่สุคนธ์แห่งทุกข์
ในอติภาพนั้นนั้นเทียว.

โลกสูตร ที่ ๕ จบ

อรรถกถาโลกสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๕ ดังต่อไปนี้.

ในคำว่า ในโลก (โลก) นี้ โลกมี ๓ คือ สัตวโลก ๑
สังขารโลก ๑ โอภาสโลก ๑. ในโลกทั้ง ๓ นั้น หมู่สัตว์ทั้งหลายที่เนื่อง
ด้วยอินทรีย์ ที่เป็นไปด้วยสามารถแห่งการสืบต่อแห่งรูปธรรม แห่ง
อรูปธรรม และทั้งรูปธรรมและอรูปธรรม ชื่อว่า สัตวโลก. โลกที่แยก
ประเภทออกไปเป็นพื้นดินและภูเขาเป็นต้น ชื่อว่า โอภาสโลก. ชนทั้ง
หลายในโลกทั้ง ๒ ชื่อว่า สังขารโลก. ในโลกทั้ง ๓ นั้น ในพระสูตรนี้

* อรรถกถาพุทธทศนิกาย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาสัตวโลก. เพราะฉะนั้น คำว่า ในโลก (โลก) จึงได้แก่ สัตวโลก. แม้ในโลกเหล่านั้น บุคคล ๓ ประเภท ไม่อุบัติในเทวโลก ไม่อุบัติในพรหมโลก (แต่) อุบัติในมนุษยโลก ถึงในมนุษยโลกก็ไม่อุบัติในจักรวาลอื่น อุบัติในจักรวาลนี้เท่านั้น. ถึงแม้ในจักรวาลนี้ ก็ไม่อุบัติในที่ทั่วไป พระตถาคตเจ้าเสด็จอุบัติในมัชฌิมประเทศ (ที่มีอาณาเขต) ยาว ๓๐๐ โยชน์ กว้าง ๒๕๐ โยชน์ รอบด้าน ๕๐๐ โยชน์ ที่กำหนดไว้อย่างนี้ คือ ด้านทิศบูรพา มินิคมชื่อว่า กชังกละ ถัดจากนั้นไป มีบ้านชื่อว่า มหาสาธา ถัดจากนั้นไป เป็นปัจฉันตชนบท รวมในเป็นมัชฌิมประเทศ, ด้านทิศอีสาน มีแม่น้ำชื่อว่า สัลลวดี ถัดจากนั้นไป เป็นปัจฉันตชนบท รวมในเป็นมัชฌิมประเทศ, ด้านทักษิณ มินิคมชื่อว่า เสตกัณณิกะ ถัดจากนั้นไปเป็นปัจฉันตชนบท รวมในเป็นมัชฌิมประเทศ, ด้านทิศตะวันตก มีหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อว่า ภูณคาม ถัดจากนั้นไป เป็นปัจฉันตชนบท รวมในเป็นมัชฌิมประเทศ, ด้านทิศเหนือ มีภูเขาคือว่า อุตีรชชะ ถัดจากนั้นไปเป็นปัจฉันตชนบท รวมในเป็นมัชฌิมประเทศ.* มิใช่แต่พระตถาคตเจ้าจะเสด็จอุบัติอย่างเดียวกันเท่านั้น พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอัครสาวก พระอสีติมหาเถระ พระพุทธมารดา พระพุทธบิดา พระเจ้าจักรพรรดิ และพราหมณ์คฤหบดีผู้มีหลักฐานเหล่านี้ ย่อมบังเกิดในมัชฌิมประเทศนี้เหมือนกัน. ก็ในพระสูตรนี้ ได้นัยนี้ในตถาคตวาระอย่างเดียวกัน ด้วยสามารถแห่งสหพัตถกนัย. ในพระสูตรนอกนี้ ได้นัยด้วยสามารถแห่งเอกเทศนัย.

ก็แม้คำทั้ง ๒ ว่า เมื่ออุบัติ ย่อมอุบัติ (อุปุปชชมานา อุปุปชชนติ) นี้ เป็นคำที่กล่าวให้แปลกไปเท่านั้น พึงทราบอรรถาธิบายในคำนี้ อย่างนี้ว่า บุคคล ๓ ประเภท เมื่อเกิด ย่อมเกิดขึ้น เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่มหาชน มิใช่เกิดขึ้นด้วยเหตุอื่น. เพราะในคำว่า เมื่ออุบัติ (ในโลก)

ยอมอุบัติ นี้ ใคร ๆ ไม่สามารถจะเปลี่ยน (ห้าม) ลักษณะแห่งศัพท์แบบนี้ โดยเป็นลักษณะแห่งศัพท์แบบอื่นไปได้. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลประเภท นั้น ชื่อว่า จะอุบัติ ชื่อว่า กำลังอุบัติ ชื่อว่า อุบัติแล้ว เพราะฉะนั้น พึงทราบความแตกต่างแห่งกาล ดังนี้.

จริงอยู่ พระตถาคตเจ้า เมื่อทรงบำเพ็ญมหาภิณโฑ ทรง แสวงหาพุทธการกธรรม ทรงบำเพ็ญบารมี ทรงบริจาคนหาบริจาคนทั้ง ๕ ทรงบำเพ็ญญาตัตถจริยา ยังโลกัตถจริยา พุทธัตถจริยา ให้ถึงที่สุด บำเพ็ญบารมีทั้งหลายแล้ว สถิตอยู่ในดุสิตนิพพาน จุตินิพพานนั้น แล้ว ทรงถือปฏิสนธิในภพสุดท้าย ประทับอยู่ท่ามกลางเรือน เสด็จ ออกมหาภิเนษกรรมณ์ ทรงบำเพ็ญความเพียรอย่างใหญ่หลวง มีพระญาณ แม่นยำ เสด็จขึ้นสู่โพธิมณฑล ทรงกำจัดมารและพลแห่งมาร ในปฐมยาม ทรงระลึกถึงชั้นที่ที่เคยอาศัยมาในก่อน ในมัชฌิมยามทรงชำระทิพยจักขุ ในปัจฉิมยาม ทรงหยั่งพระญาณลงในปฏิจจสมุปปาท ทรงพิจารณา สังขารทั้งปวงโดยอเนกประการ ทรงแทงตลอดโสดาปัตติมารคจนถึง กระทำให้แจ้งพระอนาคามิผล ชื่อว่า จะอุบัติ. ในขณะที่แห่งอรหัตตมคคจิต ชื่อว่า กำลังอุบัติ. แต่ในขณะที่แห่งอรหัตตผลจิต ชื่อว่า เสด็จอุบัติแล้ว. จริงอยู่ พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่มีกิจคือการยังอิทธิวิธญาณเป็นต้น ให้ เกิดขึ้นตามลำดับเหมือนพระสาวกทั้งหลาย. แต่ว่า กองพระพุทธคุณ แม้ทั้งหมด ชื่อว่า หลั่งไหลมาแล้ว พร้อมด้วยอรหัตตมารคนั่นเอง. เพราะ ฉะนั้น บุคคลทั้ง ๓ ประเภทเหล่านั้น จึงชื่อว่า อุบัติแล้วในขณะที่แห่ง อรหัตตผลจิต เพราะกิจทุกอย่างบังเกิดแล้ว. ในพระสูตรนี้ ตรัสว่า เสด็จอุบัติ ทรงหมายถึงขณะที่แห่งอรหัตตผลจิต. นี่เป็นอรรถาธิบายในคำว่า อุบัติแล้วนี้.

ถึงพระสาวกผู้ชื่อนาสพ สร้างสมบุญสมภารที่เป็นเหตุแห่งสาวก-โพธิญาณโดยชอบ บำเพ็ญคตปัจจจากตวัตร อันเป็นบุรพประโยค และ บุรพจริยา บังเกิดในภพสุดท้าย รู้เพียงสาตามลำดับแล้ว เห็นโทษใน

สงสาร จงใจบรรพชา ยังบรรพชาให้ถึงสุดยอด บำเพ็ญศีลาสิกขาเป็นต้นอยู่
ประพฤติสมาทานอุตงกรรม หมั่นประกอบความเพียรเครื่องต้น ยังฉน
ทั้งหลายให้เกิด เริ่มตั้งวิปัสสนา แม้เมื่อบรรลुซึ่งมรรคเบื้องต้น ชื่อว่า
จะอุบัติ. ในขณะแห่งอรหัตตมัคคจิต จึงจะชื่อว่า กำลังอุบัติ. แต่ใน
ขณะแห่งอรหัตตผลจิต ชื่อว่า อุบัติแล้ว. ส่วนพระเสขะตั้งแต่บุรพุนิสัย
จนถึงโคตรภูญาณ ชื่อว่า จะอุบัติ. ในขณะแห่งปฐมมรรคจิต ชื่อว่า
กำลังอุบัติ. จำเดิมแต่ขณะแห่งปฐมผล ชื่อว่า อุบัติแล้ว. ด้วยคำเพียง
เท่านั้น เป็นอันข้าพเจ้ากล่าวเนื้อความแห่งคำทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคล
๓ จำพวกเหล่านี้ เมื่ออุบัติในโลก ย่อมอุบัติ ดังนี้ ไว้สมบูรณ์แล้ว.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะวินิจฉัยในคำมีอาทิว่า เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็น
อันมาก (พหูชนนิตาย) ต่อไป. คำว่า เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก
(พหูชนนิตาย) ความว่า เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่มหาชน คำว่า เพื่อ
ความสุขแก่ชนเป็นอันมาก (พหูชนสุขาย) ความว่า เพื่อประโยชน์สุข
แก่มหาชน คำว่า เพื่ออนุเคราะห์โลก (โลกานุกมฺปาย) ความว่า อาศัย
ความอนุเคราะห์สัตว์โลก. ถามว่า สัตว์โลกประเภทไหน ? ตอบว่า
สัตว์โลกประเภทที่สดับพระธรรมเทศนาของพระตถาคตเจ้าแล้ว แห่งตลอด
ธรรม ดื่มน้ำอมฤต.

ก็พรหม ๑๘ โภฏี มีพระอัญญาโกณฑัญญะเป็นประมุข แห่ง
ตลอดธรรมด้วยการแสดงธรรมจักกัปปวัตตนสูตรของพระผู้มีพระภาคเจ้า
จนถึงทรงแนะนำสุกัทธิปริพาชก (ให้ได้บรรลุ) ด้วยอาการอย่างนี้ นับ
ไม่ถ้วน. สัตว์ที่ได้บรรลุธรรมมากสมัยในฐานะทั้ง ๔ เหล่านี้ คือ ใน
เวลาทรงแสดงมหาสมยสูตร ในเวลาทรงแสดงมงคลสูตร จุฬารุโลวาสสูตร
และสมจิตตสูตร ไม่มีกำหนดจำนวน. ทั้งนี้ก็ด้วยความอนุเคราะห์
สัตว์โลกหาประมาณมิได้นั้น. การบังเกิดขึ้นแห่งพระอรหันตสาวกและ
พระเสขบุคคล ก็เพื่อจะอนุเคราะห์สัตว์โลก. พึงทราบอรรถาธิบายเช่นนี้
ด้วยสามารถแห่งสัตว์ผู้บรรลุปุญฺเฑด้วยเทศนา ที่พระธรรมเสนาบดีเป็นต้น

และพระภะทังหลาย ผู้เป็นคลังแห่งพระธรรมแสดงแล้วบ้าง ด้วยสามารถ
 แห่งสัตว์ทั้งหลายผู้แทงตลอดด้วยเทศนาที่พระมหามหินทเถระเป็นต้น
 แสดงแล้วในกาลต่อมาบ้าง ด้วยสามารถแห่งสัตว์ทั้งหลายผู้อาศัยคำสอน
 ดำรงอยู่ในทางแห่งสวรรค์และพระนิพพาน ในอนาคตกาล เพียงไรแต่
 วันนี้ คือ ต่อแต่นี้ไป.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก (พหูชนนิตาย)
 ความว่า เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่คนเป็นอันมาก. อธิบายว่า ทรงชี้
 หิตสุขทั้งที่เป็นปัจจุบันและสัมปรายิกภาพ แก่ชนเหล่านั้น ด้วยพระปัญญา-
 สมบัติ. คำว่า เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก (พหูชนสุขาย) ความว่า
 เพื่อประโยชน์สุขแก่คนเป็นอันมาก. อธิบายว่า ทรงมอบให้ซึ่งอุปกรณ์
 แห่งความสุข ด้วยจากสมบัติ. คำว่า เพื่ออนุเคราะห์โลก (โลกานุ-
 กมฺปาย) ความว่า เพื่อทรงอนุเคราะห์แก่สัตว์โลก. อธิบายว่า รักษา
 ค้ำครองแก่สัตว์โลก ดุจมารดาบิดา ด้วยเมตตาสมบัติและกรุณาสมบัติ.
 ข้อว่า เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทพและมนุษย์
 (อตุถาย นิตาย สุขาย เทวมนุสฺसानํ) ความว่า ในพระสูตรนี้ วาระ
 แรก ได้ทรงแสดงการอุบัติแห่งพระตถาคตเจ้า เพื่อการบรรลุนิพพาน
 มรรค และผล แห่งสัตว์โลกเหล่านั้น โดยถือเอาเวไนยสัตว์ที่เป็น
 ภัทบุคคสนั่นแหละ ด้วยเทวศัพท์และมนุสศัพท์. แต่ในวาระที่ ๒ และ
 ที่ ๓ ข้อว่า เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทพและมนุษย์
 หิงประกอบด้วยสามารถแห่งพระอรหันต์และพระเสขบุคคส. บรรดาคำ
 เหล่านั้น ด้วยคำว่า เพื่อประโยชน์ (อตุถาย) นี้ มีพุทธาธิบายว่า เพื่อ
 ประโยชน์อย่างยิ่ง คือ เพื่อพระนิพพาน. ด้วยคำว่า เพื่อเกื้อกูล (นิตาย)
 มีพุทธาธิบายว่า เพื่อประโยชน์แก่มรรคที่จะให้สำเร็จพระนิพพานนั้น จริง
 อยู่ ชี้ขึ้นชื่อว่า ประโยชน์เกื้อกูลที่จะยิ่งไปกว่ามรรคที่เป็นเหตุให้บรรลุนิพ-
 พานนั้น เป็นไม่มี. ด้วยคำว่า เพื่อความสุข (สุขาย) มีพุทธาธิบายว่า
 เพื่อความสุขอันเกิดจากผลสมบัติ เพราะไม่มีความสุข (อื่น) ที่จะยิ่งไป

กว่าผลสมาบัตินั้น. สมดังที่ตรัสไว้ว่า "สมาธินี้ เป็นทั้งความสุขในปัจจุบันและเป็นทั้งมีสุขเป็นผล ในกาลต่อไป."* เนื้อความแห่งคำทั้งหลายมีอาทิว่า พระคณาตต ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรรยา (วิชา-จรรยาสมบูรณ์) ดังต่อไปนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสมบูรณ์ คือ ประกอบด้วยวิชา ๓ ตามนัยที่มาแล้ว ในภยภาวสูตรบ้าง วิชา ๖ มาแล้วด้วยสามารถแห่งอภิญญา ๖ บ้าง วิชา ๘ มาแล้วในอัมพหุสูตรบ้าง และจรรยาธรรม ๑๕ ประการ มีศีลสังวรเป็นต้น ไม่ทั่วไปแก่สาวกอื่น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทรงถึงพร้อมด้วยวิชาและจรรยา. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ทรงเสด็จไปได้แล้ว เพราะเสด็จไปดงามบ้าง เพราะเสด็จไปสู่ที่ติบ้าง เพราะเสด็จไปโดยชอบบ้าง เพราะตรัสโดยชอบบ้าง. ชื่อว่า ทรงรู้แจ้งโลก เพราะทรงรู้แจ้งโลกโดยประการทั้งปวง. ชื่อว่า ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า เพราะไม่มีผู้ยอดเยี่ยมกว่า. ชื่อว่า ทรงเป็นสารณียิกบุรุษ เพราะยังบุรุษที่ควรฝึก คือ บุรุษที่เป็นเวไนยสัตว์ให้ระลึกได้ ได้แก่ ทรงแนะนำ. ชื่อว่า ทรงเป็นศาสดา เพราะทรงพาสอนตามสมควรด้วยทิฏฐัมมิกัตถประโยชน์ สัมปรายิกัตถประโยชน์ และปรมาตถประโยชน์. ชื่อว่า ทรงเป็นพระพุทธเจ้า เพราะตรัสรู้ด้วยพระญาณที่เกิดขึ้นเองโดยอาการทั้งปวง เพื่อเวไนยสัตว์ทั้งมวล. นี่เป็นความสังเขปในคำว่า ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรรยา เป็นต้นนี้ ส่วนความพิสดาร ควรถือเอาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

ชื่อว่า พระคณาตตพระองค์นั้น ทรงแสดงธรรมงามในเบื้องต้น ฯลฯ งามในที่สุด (โส ธมฺมํ เทเสติ อาทิ ฯ เปฯ ปรีโยसानกฺขยาณํ) ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงอาศัยความกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย จึงทรงสละวิเวกสุขอันยอดเยี่ยม ทรงแสดงธรรม ก็แลเมื่อทรงแสดงธรรมนั้น น้อยก็ตาม มากก็ตาม ชื่อว่า ทรงแสดงธรรม มี

ความงามในเบื้องต้นเป็นอาทิประการเดียว. ซื่อนี้อย่างไร ? คือแม้พระคาถาคาถาเดียว ก็ชื่อว่า มีความงามในเบื้องต้น ด้วยบาทแรก. ชื่อว่า มีความงามในท่ามกลาง ด้วยบาทที่ ๒ และบาทที่ ๓. ชื่อว่า มีความงามในที่สุด ด้วยบาทสุดท้าย เพราะเป็นธรรมสงบและน่าเชื่อถือ. พระสูตรตอนเดียว ชื่อว่า งามในเบื้องต้น ด้วยนิทาน (คำเริ่มต้น) ชื่อว่า งามในปริโยสาน ด้วยคำนิคม (คำลงท้าย) ชื่อว่า งามในท่ามกลาง ด้วยบาทที่เหลือ. พระสูตรมีอนุสนธิต่าง ๆ กัน (หลายตอน) ชื่อว่า งามในเบื้องต้น ด้วยอนุสนธิต้น ชื่อว่า งามในปริโยสาน ด้วยอนุสนธิปลาย ชื่อว่า งามในท่ามกลาง ด้วยอนุสนธิที่เหลือ.

อีกประการหนึ่ง ศาสนธรรมแม้ทั้งสิ้น ชื่อว่า งามในเบื้องต้น ด้วยศีลอันเป็นประโยชน์ของตน, ชื่อว่า งามในท่ามกลาง ด้วยสมณะ วิปัสสนามรรคและผล, ชื่อว่า งามในปริโยสาน ด้วยพระนิพพาน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า งามในเบื้องต้น ด้วยศีลและสมาธิ ชื่อว่า งามในท่ามกลาง ด้วยวิปัสสนาและมรรค ชื่อว่า งามในที่สุด ด้วยผลและพระนิพพาน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า งามในเบื้องต้น เพราะพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ตรัสรู้ดีแล้ว ชื่อว่า งามในท่ามกลาง เพราะพระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว ชื่อว่า งามในปริโยสาน เพราะความปฏิบัติดีแห่งพระสงฆ์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า งามในเบื้องต้น ด้วยอภิสังขโพธิญาณ ชื่อว่า งามในท่ามกลาง ด้วยปัจเจกโพธิญาณ ชื่อว่า งามในที่สุด ด้วยสาวกโพธิญาณ ที่ผู้ปฏิบัติจะพึงได้บรรลุ เพราะพึงแล้งก็เป็นอย่างนั้น และพระธรรมนี้ ที่บุคคลพึงอยู่ ย่อมนำความดีนั้นแหละมาให้แม้ด้วยการฟัง เพราะสมาธิภาวนาได้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า งามในเบื้องต้น เมื่อปฏิบัติอยู่ ย่อมนำความสุขนั้นแหละมาให้โดยแท้ แม้ด้วยการปฏิบัติ เพราะนำความสุขอันเกิดแต่สมณะและวิปัสสนามาให้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า งามในท่ามกลาง, และผู้ปฏิบัติอย่างนั้น เมื่อผลแห่งการปฏิบัติเสร็จสิ้นแล้ว ย่อมนำความงามนั้นแหละมาให้ แม้

ด้วยผลแห่งการปฏิบัติ เพราะนำความเป็นผู้คงที่มาให้ เพราะฉะนั้น จึง
 ชื่อว่า มีความงามในปริโยสาน. อนึ่ง สารธรรม นั้น ชื่อว่า มีความ
 งามในเบื้องต้น ด้วยความบริสุทธิ์แห่งแดนเกิด เพราะเป็นแดนเกิดแห่ง
 ที่พึง. ชื่อว่า มีความงามในท่ามกลาง ด้วยความบริสุทธิ์แห่งตน. ชื่อว่า
 มีความงามในปริโยสาน ด้วยความบริสุทธิ์แห่งกิจ. ด้วยเหตุนี้ พระ
 ผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า พระตถาคตพระองค์นั้นทรงแสดงธรรมงามใน
 เบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ดังนี้

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงธรรมอันใด ย่อมทรงประกาศ
 ศาสนพหุมจรรย์และมรรคพหุมจรรย์ ทรงแสดงโดยนัยต่าง ๆ กัน
 พหุมจรรย์นั้น ชื่อว่า พร้อมทั้งอรรถ เพราะสมบูรณ์ด้วยอรรถ ชื่อว่า
 พร้อมทั้งพยัญชนะ เพราะสมบูรณ์ด้วยพยัญชนะ ตามฐานาณรูป. ชื่อว่า
 พร้อมทั้งอรรถ เพราะประกอบไปด้วยสังกาส (ทำให้รู้ชัด) ประกาศ การ
 เปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย บัญญัติ และอรรถบท ชื่อว่า
 พร้อมทั้งพยัญชนะ เพราะสมบูรณ์ด้วยอักขระ บท พยัญชนะ อากา
 นิรุตติ และนิเทศ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า พร้อมทั้งอรรถ เพราะเป็น
 ของลิกซึ่งโดยอรรถ และลิกซึ่งโดยการແທးตลอด ชื่อว่า พร้อมทั้งพยัญชนะ
 เพราะเป็นของลิกซึ่งโดยธรรม และลิกซึ่งโดยเทศนา. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อ
 ว่า พร้อมทั้งอรรถ เพราะเป็นวิสัยแห่งอรรถปฏิสัมภิกา และปฏิภาณ-
 ปฏิสัมภิกา ชื่อว่า พร้อมทั้งพยัญชนะ เพราะเป็นวิสัยของธรรมปฏิสัมภิกา
 และนิรุตติปฏิสัมภิกา. พหุมจรรย์ ชื่อว่า เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส
 ของปริกขกชน (ปัญญาชน) เพราะเป็นสิ่งที่อันบัณฑิตพึงชองเสพ เพราะ
 ฉะนั้น จึงชื่อว่า พร้อมทั้งอรรถ. พหุมจรรย์เป็นที่ยึดแห่งความเลื่อม
 ไสของโลกิยชน เพราะเป็นสิ่งที่ควรเชื่อถือ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พร้อม
 ทั้พยัญชนะ. ชื่อว่า พร้อมทั้งอรรถ เพราะมีคำอธิบายลิกซึ่ง ชื่อว่า
 พร้อมทั้งพยัญชนะ เพราะมีคำตี้น.

พหุมจรรย์ ชื่อว่า บริบูรณ์สิ้นเชิง (เกวลปบริบูรณ์) เพราะ

บริบูรณ์ไปทั้งหมด เหตุไม่มีข้อที่จะต้องนำเข้าไปเพิ่มเติม. ชื่อว่า บริสุทธิ์ เพราะไม่มีโทษ เหตุไม่มีสิ่งที่จะต้องนำออกไป. อีกอย่างหนึ่ง พรหมจรรย์ ชื่อว่า พร้อมทั้งอรรถ เพราะง่ายต่อการบรรลุด้วยการปฏิบัติ ชื่อว่า พร้อมทั้งพยัญชนะ เพราะง่ายต่อการเรียนด้วยปริยัติ. ชื่อว่า บริบูรณ์ เพราะบริบูรณ์ไปด้วยธรรมชั้นทั้ง ๕ มีศีลเป็นต้น ชื่อว่า บริสุทธิ์ เพราะปราศจากอุปกิเลส เพราะประพฤติเพื่อรื้อถอนกิเลส และเพราะไม่มุงโลกามิส. ชื่อว่า พรหมจรรย์ เพราะเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติกำหนดด้วยสิกขา ๓ เพราะผู้เป็นพรหม คือ ผู้ประเสริฐที่สุด จะต้องประพฤติ และเป็นจริยาของผู้เป็นพรหมเหล่านั้น. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ"

คำว่า ที่ ๑ (ปจโม) ได้แก่ บุคคลผู้ชื่อว่า ที่ ๑ เพราะเป็นไปตามลำดับแห่งการนับ และเพราะเป็นผู้สูงกว่าชาวโลกทั้งปวง. ชื่อว่า พระสาวกของพระศาสดาพระองค์นั้นแหละ (ตสฺเสว สจฺจุ สวโก) ได้แก่ พระสงฆ์เช่นกับพระธรรมเสนาบดี ผู้เกิดแล้วในที่สุดแห่งการฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดา คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้มีพระคุณตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ มิใช่เป็นสาวกของพระศาสดาด้วยเหตุแห่งการปฏิบัติเหมือนปุรณกัสสปะเป็นต้น. คำว่า ยังเป็นผู้ปฏิบัติ (ปาฏิปโท) ความว่า ชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติ เพราะเกิด คือ เป็นโดยอริยชาติ ด้วยอริยมรรค กล่าวคือข้อปฏิบัติ อธิบายว่า มีกิจด้วยการปฏิบัติยังไม่สำเร็จ คือ กำลังปฏิบัติอยู่. พระอริยมุคคัล ชื่อว่า สดับมามาก เพราะมีปริยัติธรรม มีสุตะและเคยยะเป็นต้น อันสดับแล้วมาก. ชื่อว่า ประกอบด้วยศีลและวัตร เพราะเข้าถึง คือ สมบูรณ์ ได้แก่ ประกอบไปด้วยศีล มีปาฏิโมกขสังวรศีลเป็นต้น และด้วยชุดงควัตรมีการอยู่ป่าเป็นวัตรเป็นต้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า พระธรรมเทศนา ชื่อว่า เป็นเทศนาอนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพราะอภัยภัยแก่อกุล. และพระธรรมเทศนา นั้น เนื่องในบุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้. ข้อความที่

เหลือ รู้ได้ง่ายทั้งนั้น.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า ผู้คล้อยตามพระ
ศาสดาพระองค์นั้น (ตสฺสทวโย) ความว่า สวากชื่อว่า ผู้คล้อยตาม
คือเกิดภายหลังพระองค์ ด้วยการดำเนินตามข้อปฏิบัติและพระธรรมเทศนา
ของพระศาสดาพระองค์นั้น. ชื่อว่า ส่องแสงสว่าง เพราะกำจัดความมืด
คืออวิชชา ส่องแสงสว่าง กล่าวคือแสงสว่างแห่งพระธรรม ในสันดาน
ของตนและสันดานของผู้อื่น. คำว่า แสดงธรรมอยู่ (ธมฺมมูทริยนฺตา)
ได้แก่ กล่าวจตุราริยสังจธรรม. คำว่า ย่อมเปิด (อปาปฺรณฺติ) ได้แก่
ย่อมเปิดออก. คำว่า อมตะ (อมตสฺส) ได้แก่ พระนิพพาน. คำว่า
ประตุ ได้แก่ อริยมรรค. คำว่า จากโยคะ (โยคา) ความว่า จาก
กามโยคะ เป็นต้น. คำว่า ผู้นำหมู่ (สคฺฉวาเหฺน) ความว่า พระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงพระนามว่า สัตถวาทะ (ผู้นำหมู่) เพราะนำหมู่คือเวไนย-
สัตว์ คือ ชนสัตว์ออกจากกันดารคือภพ. พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้นำหมู่
พระองค์นั้น ชื่อว่า ปฏิบัติตามอริยมรรคที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง
ดีแล้ว (สุเทสิตํ มคฺคมนฺทกมฺมณฺติ) ความว่า เวไนยสัตว์ย่อมคล้อยตาม
คือ ปฏิบัติซึ่งอริยมรรคที่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงแสดงแล้วโดยชอบ
ตามแนวทางแห่งเทศนาของพระองค์. คำว่า อีเฆ ได้แก่ ในอรรถภาพ
นี้นั้นเทียว. บทที่เหลือง่ายทั้งนั้นแล.

อรรถกถาสูตที่ ๕ จบ

๖. อสุภสูตร

ว่าด้วยเห็นอารมณ์ว่าไม่งามในกาย

[๒๖๔] ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้พิจารณาเห็นอารมณ์ว่าไม่งามในกายอยู่ จงเข้าไปตั้งอานาปานสติไว้เฉพาะหน้าในกายใน และจงพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่เกิด. ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอทั้งหลายพิจารณาเห็นอารมณ์ว่าไม่งามในกายอยู่ ย่อมละราคานุสัยในเพราะความเป็นธาตุว่างามได้ เมื่อเธอทั้งหลายเข้าไปตั้งอานาปานสติไว้เฉพาะหน้าในกายใน ธรรมเป็นที่มานอนแห่งวิตกทั้งหลาย (มิจฉาวิตก) ในภายนอก อันเป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความคับแค้นเหล่านั้น ย่อมไม่มี. เมื่อเธอทั้งหลายพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่ ย่อมละอวิชชาได้ วิชชาย่อมเกิดขึ้น.

ภิกษุผู้พิจารณาเห็นอารมณ์ว่าไม่งามในกาย มีสติเฉพาะในสมหทัยใจ มีความเพียรทุกเมื่อ พิจารณาเห็นสิ่งนิพพานอันเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง. ภิกษุนั้นแล ผู้เห็นโดยชอบ พยายามอยู่ ในนิพพานเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง. ภิกษุนั้นแล ผู้อยู่จบ อภิญญา สงบระจับ ล่วงโยคะได้แล้ว ชื่อว่าเป็นมุนี.

อสุภสูตร ที่ ๖ จบ

อรรถกถาสุภสูตร^๑

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๖ ดังต่อไปนี้.

คำว่า พิจารณาเห็นอารมณ์ว่าไม่งาม (อสุภานุปสฺสี) ความว่า เธอทั้งหลายเมื่อพิจารณาเห็นว่า ไม่งาม ชื่อว่าเป็นผู้พิจารณาเห็นความไม่งาม คือ อาการที่ไม่งามในกาย ด้วยสามารตแห่งอาการ ๓๒ และ ด้วยสามารตแห่งการน้อมนำเข้าไปทานิมิตที่ตนถือเอาแล้วในศพที่ขึ้นพองแล้วเป็นต้นอยู่. คำว่า อานาปานสติ (อานาปานสติ) ได้แก่ สติในลมหายใจ คือ สติที่ปรารภลมหายใจนั้นเป็นไป. อธิบายว่า สติที่กำหนดลมหายใจเข้าลมหายใจออก. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ มีอาทิว่า "ลมหายใจเข้า ชื่อว่า อานะ ไม่ใช้ลมหายใจออก. ลมหายใจออก ชื่อว่า ปานะ ไม่ใช้ลมหายใจเข้า."

คำว่า โว ได้แก่ เธอทั้งหลาย. ในคำว่า ในภายใน (อสุณฺตฺ) นี้ ท่านประสงค์เอาอารมณ์ภายใน คำว่า ปริมุข^๒ ได้แก่ เฉพาะหน้า. คำว่า เข้าไปตั้งไว้ (สุปติฏฺฐิตา) ความว่า ตั้งมั่นไว้แล้วด้วยดี. ท่านอธิบายไว้ว่า ก็อานาปานสติ จงเป็นอันธอทั้งหลายเข้าไปตั้งไว้แล้วด้วยดี เฉพาะหน้ากรรมฐาน ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เฉพาะหน้า (ปริมุข) ความว่า มีการนำออกไปตามที่กำหนดไว้แล้ว. สมจริงดังที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า "คำว่า ปริ มีความหมายว่า กำหนด คำว่า มุข มีความหมายว่า นำออก คำว่า สติ มีความหมายว่า เข้าไป ตั้งไว้ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า จงตั้งสติไว้เฉพาะหน้า" ดังนี้. ด้วยคำว่า สติเฉพาะหน้า นี้ พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงถึงการเจริญกรรมฐาน คืออานาปานสติ ๑๖ ประการ ในสติปัฏฐาน ๔.

๑. อรรถกถาสุภานุปสฺสีสูตร.

๒. ข. ปฏิ. ๓๑/๓๘๖/๒๕๘.

๓. ข. ปฏิ. ๓๑/๓๘๘/๒๖๔.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ที่เป็นสปปายะแก่ผู้มีราคะจริตและวิตกจริต ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาภายในใจว่าปฏิรูป โดยสังเขปเท่านั้น อย่างนั้นแล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงเฉพาะวิปัสสนากัมมัฏฐานล้วน ๆ จึงตรัสคำมีอาทิว่า จงพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่เถิด ดังนี้

ในวิปัสสนากัมมัฏฐาน พึงทราบหมวดทั้ง ๔ นี้ คือ อนิจจัง ๑ อนิจจลักษณะ ๑ อนิจจานุปัสสนา ๑ อนิจจานุปัสสี ๑. ชั้นบัญญัติชื่อว่า อนิจจัง เพราะมีแล้วกลับไม่มี เพราะประกอบด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป เพราะเป็นไปชั่วคราว และเพราะแย้งต่ออนิจจะ (ความเที่ยง). อาการที่มีแล้วกลับไม่มีอันใด ของชั้นบัญญัติจากนั้น อันนั้นชื่อว่า อนิจจลักษณะ. วิปัสสนาที่ปรารภอนิจจลักษณะนั้นเป็นไป ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา. พระโยคาวจรผู้เห็นแจ้งอนิจจลักษณะนั้นว่า ไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิจจานุปัสสี. ก็ในสติปัฏฐานนี้ ควรจะกล่าวอสุภกถา ๑๑ อย่าง ให้ถึงปฐมฌาน อานาปานกถาที่มีวัตถุ ๑๖ ให้ถึงจตุตถฌาน และวิปัสสนากถา โดยพิสดาร, แต่อสุภกถาเป็นต้นนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในปกรณ์พิเศษ ชื่อ วิสุทธิมรรค โดยครบถ้วนทุกอาการ เพราะฉะนั้น พึงทราบโดยนัยดังที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในปกรณ์พิเศษชื่อวิสุทธิมรรคนั้นเกิด.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงผลพิเศษที่จะพึงให้สำเร็จด้วยอสุภานุปัสสนาเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำมีอาทิว่า พิจารณาเห็นอารมณ์ว่าไม่งาม ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ในเพราะความเป็นธาตุว่างาม (สุภาย ธาตุยา) ความว่า ในเพราะความเป็นของงาม อธิบายว่า ในเพราะสุภานิमित्त. คำว่า ราคานุสัย (ราคานุสโย) ได้แก่ กามราคานุสัยนั้น ที่ควรแก่การเกิดขึ้นในเพราะสุภารมณ์. กามราคานุสัยนั้น พระโยคาวจรจะได้ด้วยอนาคามิมรรค ที่ตนถือเอาสุภานิमित्त ของผู้พิจารณาเห็นอสุภะในอาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น หรือในซากศพที่ขึ้นพองเป็นต้น แล้วยัง

ปฐมฌานให้เกิดขึ้นในพระอสุกนิมิตนั้น ทำปฐมฌานนั้นให้เป็นเบื้องบาท
เริ่มตั้งวิปัสสนาแล้วจึงบรรลุ อธิบายว่า ตัดขาดโดยประการทั้งปวง. สมจริง
ดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ควรเจริญอสุกะ เพื่อละ
กามราคะ”^{*} ดังนี้.

คำว่า ในภายนอก (พาหิรา) ความว่า อกุศลธรรมที่ชื่อว่า
ภายนอก คือ ที่ชื่อว่า มีภายนอก เพราะเป็นที่ตั้งแห่งอารมณ์ในภายนอก
และนำสิ่งไม่เป็นประโยชน์มาให้. คำว่า ธรรมเป็นที่มานอนแห่งวิตกทั้ง
หลาย (วิตกกาस्या) ได้แก่ มิจฉาวิตก มีความดำริในกามเป็นต้น. ก็
มิจฉาวิตกเหล่านั้น ที่ยังละไม่ได้ จะคล้อยตามอาสยะ (กิเลสที่นอนเนื่อง)
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ธรรมเป็นที่มานอนแห่งวิตก เพราะเมื่อมี
ความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย ก็จะเกิดขึ้นได้. ก็ในวิตกทั้ง ๓ นี้ กามวิตก
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาแล้ว ด้วยศัพท์ว่า กามราคะนั่นเอง. เพราะ
ฉะนั้น วิตกที่เหลือจากกามวิตกนั้นแหละ พึงทราบว่าเป็นพระผู้มีพระ
ภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว. คำว่า อันเป็นไปในฝ่ายแห่งความดับแค้น (วิฆาต-
ปฏิกขา) ความว่า เป็นส่วนแห่งความทุกข์ คือ กระทำการเกิดขึ้น
แห่งความทุกข์ด้วยอำนาจแห่งความอยาก. คำว่า ธรรม ... เหล่านั้น
ย่อมไม่มี (เต น โหนติ) ความว่า ละกามวิตกเหล่านั้นได้. มหาวิตก
๔ อย่าง พร้อมด้วยกามวิตก ๔ คือ พยาบาทวิตก (วิตกถึงพยาบาท)
วิหิงสาวิตก (วิตกถึงการเบียดเบียน) ญาตีวิตก (วิตกถึงหมุ่ญาติ) ชนบท
วิตก (วิตกถึงชนบท) อมราวิตก (วิตกถึงเทวดา) วิตกที่ประกอบด้วย
ความไม่ดูหมิ่น วิตกที่ประกอบด้วยลาภสักการะและความสรรเสริญ วิตก
ที่ประกอบด้วยความเอ็นดูในผู้อื่น ที่ข้ามได้ในเบื้องต้น ด้วยสมาธิที่เกิด
เพราะอานาปานสติ และด้วยวิปัสสนาที่อาศัยอานาปานสตินั้น จะละได้
โดยไม่มีเหลือ ตามสมควร ด้วยอริยมรรคที่ทำวิปัสสนานั้นให้เป็นเบื้อง
บาทแล้วจึงบรรลุ. สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “พึง

* อ. นวก. ๒๓/๒๐๕/๓๖๕. พ. อ. ๒๕/๘๔/๑๒๘.

เจริญอานาปานสติ เพื่อเข้าไปตัดเสียซึ่งวิตก"๑ ดังนี้.

ชื่อว่า ย่อมละอริชชาได้ (ยา อริชชา สา ปณียติ) ความว่า อริชชาใดที่ปกปิดสภาพแห่งความจริง ทำอนัตตะให้ทุกอย่าง เป็น มูลฐานแห่งวิมุตติทุกขทั้งสิ้น อริชชานั้น ผู้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงอยู่ จะตัดขาดได้. ได้ยินว่า ชื่อว่า ย่อมละอริชชาได้ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ด้วยสามารถแห่งพระชินาสพผู้เป็นสุขวิปัสสก ผู้อยู่จบ พรหมจรรย์ โดยอาการแห่งอนิจจลักษณะ. ชื่อนั้น มีความสังเขปดังต่อไปนี้. เมื่อพระโยคาวจรทั้งหลายเริ่มตั้งสัมมัสมณญาณ เห็นแจ้งสังขาร ทั้งปวงที่เป็นไปในภูมิ ๓ โดยความไม่เที่ยงเป็นต้น วิปัสสนาที่เป็น ฐานคามินี ที่เป็นไปอยู่ว่า ไม่เที่ยง ดังนี้ สืบต่อได้ด้วยมรรคในเวลาใด ในเวลานั้น อรหัตมรรคก็จะเกิดขึ้นตามลำดับ เมื่อท่านเหล่านั้นพิจารณา อนิจจลักษณะเนื่อง ๆ อยู่ ก็จะละอริชชาได้โดยไม่เหลือ อรหัตตมัคควิชชาจะเกิดขึ้น. ชื่อว่า เมื่อเธอทั้งหลายพิจารณาเห็นความ ไม่เที่ยง ... อยู่ (อนิจจานุปัสสีน วิหเร) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยอนิจจลักษณะ เป็นธรรมปรากฏแก่พระโยคาวจรเหล่านั้น หรือ โดยเป็นอุบายในการถือเอาลักษณะทั้ง ๒ นอกนี้ แต่ไม่ได้ตรัสไว้โดยที่ พระโยคาวจรจะพึงพิจารณาลักษณะอย่างเดียวกันเท่านั้นเนื่อง ๆ. สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใด เป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา" ดังนี้ ทั้งยังตรัสคำอื่นไว้ว่า "เมฉิยะ ก็ อนัตตสัญญาของผู้มีอนิจจสัญญา จะตั้งมั่น ผู้มีอนัตตสัญญา จะถึงการถอนอัสมิมานะขึ้นได้"๒ ดังนี้.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. ชื่อว่า มีสติเฉพาะในลมหายใจ (อานาปาเน ปฐิสฺสโต) ความว่า มีสติเฉพาะ ๆ ในอานาปานนิมิต. อธิบายว่า เข้าไปตั้งสติไว้มั่น. คำว่า เห็นอยู่ (ปฐสฺส) ความว่า เห็นอยู่ซึ่งพระนิพพานอันเป็นที่ระงับสังขาร ด้วยญาณจักขุ อันเป็นที่

สิ้นไปแห่งอาสวะ. ข้อว่า มีความเพียรทุกเมื่อ (อาดาปี สพฺพทา) ความว่า มีความเพียรอยู่เนืองๆ ในธรรมมีสุภาณุปัสสนา (การพิจารณาเห็นว่างาม) เป็นต้น โดยไม่หยุดชะงักในระหว่าง คือ ประกอบแล้ว ประกอบเล่า (ทำสม่ำเสมอ). คำว่า ยโต ได้แก่ พยายามอยู่ อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ เป็นผู้แน่นอนในธรรมนั้น คือ ในพระนิพพานอันเป็นที่ระงับแห่งสังขารทั้งปวงด้วยสัมมัตตนิยาม หลุดพ้นด้วยการหลุดพ้นด้วยอำนาจอรหัตผล. บทที่เหลือมีนัยดังที่กล่าวแล้วทั้งนั้น.

อรรถกถาสูตรที่ ๖ จบ

๗. ธรรมสูตร

ว่าด้วยปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม

[๒๖๕] ภิกษุเมื่อกล่าวว่า เป็นผู้ปฏิบัติธรรมอันสมควรแก่ธรรม ด้วยการพยากรณ์ด้วยธรรมอันสมควรใด ธรรมนี้เป็นธรรมสมควรแก่ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมอันสมควรแก่ธรรมนั้น ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมกล่าวธรรมอย่างเดียว ย่อมไม่กล่าวอธรรม ก็เมื่อจะตริก ชื่อว่า ย่อมตริกถึงวิตกที่เป็นธรรมอย่างเดียว ย่อมไม่ตริกถึงวิตกที่ไม่เป็นธรรม ภิกษุเว้นการกล่าวและการตริกถึงทั้ง ๒ นั้น เป็นผู้มิอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่.

ภิกษุมีธรรมเป็นที่มาอินดี อินดีแล้วในธรรม คั่นคว้าธรรมอยู่ ระลึกถึงธรรมอยู่เนือง ๆ ย่อมไม่เสื่อมจากพระสัทธรรม. ภิกษุเดินอยู่ก็ดี ยืนอยู่ก็ดี นั่งอยู่ก็ดี นอนอยู่ก็ดี ให้จิตถึงพร้อมซึ่งการบรรลุอยู่ ณ ภายใน ย่อมถึงความสงบอันแท้จริง.

ธรรมสูตร ที่ ๗ จบ

อรรถกถาธรรมสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๗ ดังต่อไปนี้.

โลกุตตรธรรม ๔ อย่าง ชื่อว่า ธรรม ในคำว่า ธมฺมานุสฺสมปฏี-
ปนฺนสฺส นี้ ธรรมที่สมควรแก่ธรรมนั้น คือ ธรรมที่เป็นข้อปฏิบัติ
เบื้องต้นแห่งศีลวิสุทธิ. ผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมนั้น คือ กำลัง
ปฏิบัติเพื่อบรรลุ (โลกุตตรธรรม) นั้น. ชื่อว่า ธรรมนี้เป็นธรรมอันสมควร
(อฺยมนุสฺสมโม โหติ) ความว่า ธรรมนี้เป็นธรรมมีสภาพสมควร คือ
มีสภาพเหมาะสม. คำว่า ด้วยการพยากรณ์ (เวຍฺຍាកฺกณาย) ได้แก่
ด้วยวาจาเป็นเครื่องกล่าว. คำว่า ยํ ในคำว่า ธมฺมานุสฺสมปฏีปนฺนํ นี้
ยํ เป็นปฐมวิภักติใช้ในอรรถกถาวิภักติ มีคำอธิบายว่า ภิกษุเมื่อ
พยากรณ์อยู่ว่า เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมนั้น ควรชื่อว่า พยากรณ์
อยู่โดยชอบทีเดียว ด้วยธรรมอันสมควรใด เธอไม่ควรถูกวิญญูชนตำหนิ
เพราะข้อนั้นเป็นเหตุ. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ยํ เป็นกิริยาปราชส. ด้วย
คำว่า ยํ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงการกล่าวธรรมนั้นแหละ
และการตรึกถึงธรรมวิตกด้วยเหมือนกัน ซึ่งเป็นเหตุสมควร คือ เป็น
เหตุเหมาะสมแก่วาจาเป็นเครื่องกล่าวว่า “ธรรมนี้เหมาะสมแก่ภิกษุผู้
ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ธรรมนี้สมควรอย่างนั้น” ดังนี้ ด้วยอุเบกขา
ที่สัมปยุตด้วยญาณ ในเมื่อไม่มีกิจทั้ง ๒ อย่างนั้น. ชื่อว่า เมื่อกล่าว ...
ชื่อว่า พึงกล่าวธรรมอย่างเดียว (ภาสฺमानุ ธมฺมํเยว ภาเสยฺย) ความ
ว่า ถ้าหากภิกษุพูดอยู่ ก็พึงชื่อว่า พูดธรรมคือกถาวัตถุ ๑๐ อย่าง
นั่นเอง ไม่ใช่พูดธรรมอันมีความมักมากเป็นต้น ที่ตรงข้ามกับกถาวัตถุ
๑๐ อย่างนั้น.

สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “กถาอันเป็นไปเพื่อขัดเกลา
กิเลส เป็นที่สบายในการเปิดจิตนี้ได้ ย่อมเป็นไป เพื่อนิพพิทาโดย

* อรรถกถาธมฺมานุสฺสมปฏีปนฺนสูตร.

ส่วนเดียว เพื่อสํารอกกิเลส เพื่อดับกิเลส เพื่อความสงบระงับ เพื่อ
ความรู้อย่าง เพื่อตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน คือ อปปีจณกา สันตญญิตกา
ปริเวกกกา อสัคคกกา วิริยารัมภกกา สีสกกา สมาธิกกา ปัญญาภกกา
วิมุตติกกา วิมุตติญาณทัสสนกกา ภิกษุเป็นผู้ได้ตามความปรารถนา ได้
โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก ซึ่งกตาเห็นปานนั้น.* เพราะว่า ผู้มี
ปกติได้กตาที่มีการขัดเกลาเท่านั้น จึงควรกล่าวธรรมนั้น ด้วยชื่อว่า เมื่อ
กล่าว ... ชื่อว่า ฟังกล่าวธรรมอย่างเดียว นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
แสดงถึงความถึงพร้อมด้วยกัลยาณมิตร.

คำว่า วิตกที่เป็นธรรม (ธมฺมวิทกฺก) ความว่า เมื่อภิกษุวิตก
ถึงเนกขัมมวิตกเป็นต้นที่ไม่ปราศไปจากธรรมอยู่ อุตสาหะจักเจริญยิ่ง ๆ
ขึ้นไป ด้วยคิดว่า เราจักบำเพ็ญปฏิบัติหามีสลเป็นต้นให้บริบูรณ์ แต่
วิตกนั้น ฟังทราบว่า มีมากประเภท เพราะเป็นไปด้วยสามารถแห่ง
การเว้นธรรมที่ไม่เป็นอุปการะ แล้วเพิ่มพูนธรรมที่เป็นอุปการะแก่ศีลเป็นต้น
(และ) ด้วยสามารถแห่งการนำความที่ธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม
ออกไป แต่ไม่ตั้งอยู่แม้ในความเป็นธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งความมั่นคง
แล้ว ยังความเป็นธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งคุณพิเศษและความเป็น
ธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งการชำระให้ถึงพร้อม. คำว่า ไม่ตรีกถึงวิตก
ที่ไม่เป็นธรรม (โน อธมฺมวิทกฺก) มีความว่า ไม่เพียงตรีกถึงกามวิตก.

คำว่า เว้นการกล่าวและการตรีกทั้ง ๒ นั้น (ตทฺทกฺกํ วา ปน)
ความว่า ภิกษุเว้นการพูดธรรมเพื่ออนุเคราะห์ชนเหล่าอื่น และการตรีก
ธรรมเพื่ออนุเคราะห์ตนนี้ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว. ก็อีกอย่าง
หนึ่ง เว้นขาด คือ ไม่ปฏิบัติ ได้แก่ ไม่ทำทั้ง ๒ อย่างนั้น. คำว่า
เป็นผู้มีอุเบกขา (อุเปกฺขโก) ความว่า เป็นกลางในข้อปฏิบัติอย่างนั้น
เพิ่มพูนเฉพาะสมณภวานาและวิปัสสนาภวานาเท่านั้นอยู่. อีกอย่างหนึ่ง
เป็นผู้วางเฉยแม้ในการปฏิบัติสมณะ ทำวิปัสสนากัมมัฏฐานอย่างเดียวอยู่.

* อจ. ทสก. ๒๓/๒๐๗/๓๗๐. จ. จ. ๒๕/๔๘/๑๒๗.

คือ ยังวิปัสสนาให้ก้าวสูงขึ้น วางเฉยแม้ในวิปัสสนานั้น ด้วยสามารถแห่งสังขารเปกขาญาณ พึงเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่ โดยที่วิปัสสนานั้น จะเป็นญาณแก่กล้า เข้มแข็ง ผ่องใส ไหลไป จนกว่าวิปัสสนาญาณ จะถูกสืบทอดด้วยมรรค.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. ภิกษุ ชื่อว่า มีธรรมเป็นที่มายินดี เพราะมีธรรมคือสมณะและวิปัสสนาเป็นที่มายินดี ด้วยอรรถว่าควรยินดี. ชื่อว่า ยินดีแล้วในธรรม เพราะยินดีแล้วในธรรมนั้นนั่นเอง. ชื่อว่า คั่นคว่ำธรรมอยู่ เพราะวิจัยธรรมนั้นนั้นแหละบ่อย ๆ คือ ระลึกถึงธรรมนั้น อธิบายว่า กระทำไว้ในใจ. คำว่า ระลึกอยู่เนื่อง ๆ (อนุสฺสร) ความว่า ระลึกถึงธรรมนั้นนั้นแหละเนื่อง ๆ ด้วยสามารถแห่งภาวนาที่สูง ๆ ขึ้นไป. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มีธรรมเป็นที่มายินดี เพราะมีธรรมมีศีลเป็นต้นเป็นที่มายินดี ด้วยอรรถว่าต้องยินดีด้วยสามารถแห่งการดำรงอยู่ในศีลที่เป็นบ่อเกิดแห่งวิมุตติ แล้วแสดงแก่ผู้อื่น ชื่อว่า ยินดีแล้วในธรรม เพราะยินดีแล้ว คือ ยินดียิ่งแล้ว ในธรรมนั้นอย่างนั้นนั้นแหละ. ภิกษุเมื่อแสวงหาการดำเนินแห่งธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น เหล่านั้นนั่นเอง ชื่อว่า คั่นคว่ำธรรมอยู่ เพราะคิดคั่นธรรมมีเนกขัมมสังกัปปะเป็นต้น โดยไม่ให้โอกาสแก่กามวิตกเป็นต้นเลย. อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเมื่อเฝ้าวิตกทั้ง ๒ อย่างนั้น (กามวิตก พยาบาทวิตก) โดยเป็นวิตกอย่างหยาบ วางเฉยแล้ว ระลึกถึงเนื่อง ๆ ซึ่งธรรมคือสมณะและวิปัสสนานั้นเอง ด้วยสามารถแห่งภาวนาที่สูง ๆ ขึ้นไป คือ ให้เป็นไปด้วยสามารถแห่งการเพิ่มพูน. คำว่า จากพระสัทธรรม (สัทธมฺมา) ความว่า ไม่เสื่อมจากโพธิปักขิยธรรมอันแยกประเภทออกไปเป็น ๓๗ ประการและจากโลกุตระธรรม ๔ อย่าง อธิบายว่า ไม่นานก็จะได้บรรลุโลกุตระธรรมนั้น.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงวิธีแห่งการระลึกถึงธรรมนั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า เดินอยู่ก็ดี ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เดินอยู่ก็ดี (จรี วา) ความว่า** เดินไปด้วยสามารถแห่งการเที่ยวภิกษาจาร หรือว่า ด้วยสามารถแห่งการจงกรม. คำว่า **ยืนอยู่ก็ดี (ยทิ วา ติฏฐ)** ได้แก่ ยืนอยู่หรือ หรือนั่ง. คำว่า **นอนอยู่ก็ดี (อุท วา สย)** ได้แก่ หรือไม่ก็นอน. ดำรงอยู่ในอิริยาบถแม้ทั้ง ๔ อย่างนี้. ข้อว่า **ให้จิตถึงพร้อมซึ่งการบรรลุอยู่ ณ ภายใน (อชฺฌตฺตํ สมยํ จิตฺตํ) ความว่า** ยังจิตของตนให้ถึงพร้อมซึ่งการบรรลุอยู่ในภายในอารมณ์กล่าวคือกรรมฐาน ตามที่กล่าวมาแล้ว ด้วยสามารถแห่งการระงับ คือ ด้วยสามารถแห่งการละกิเลสทั้งหลาย มีรากะเป็นต้น. คำว่า **ย่อมถึงความสงบอันแท้จริง (สนฺติเมวาธิคจฺจติ) ความว่า** ถึงความสงบโดยส่วนเดียว คือพระนิพพานนั่นเอง.

อรรถกถาสูตรที่ ๗ จบ

๘. อังการสูตร

ว่าด้วยอกุศลวิตกและกุศลวิตก ๓ ประการ

[๒๖๖] ภิกษุทั้งหลาย อกุศลวิตก ๓ ประการนี้ กระทำความมิดมน ไม่กระทำปัญญาจักขุ กระทำความไม่รู้ ปิดกั้นปัญญา เป็นไปในฝ่ายแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน อกุศลวิตก ๓ ประการเป็นไฉน คือ กามวิตก ๑ พยาบาทวิตก ๑ วิหิงสาวิตก ๑ กระทำความมิดมน ไม่กระทำปัญญาจักขุ กระทำความไม่รู้ ปิดกั้นปัญญา เป็นไปในฝ่ายแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน. ภิกษุทั้งหลาย อกุศลวิตก ๓ ประการนี้แล กระทำความมิดมน ไม่กระทำปัญญาจักขุ กระทำความไม่รู้ ปิดกั้นปัญญา เป็นไปในฝ่ายแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน.

[๒๖๗] ภิกษุทั้งหลาย กุศลวิตก ๓ ประการนี้ ไม่กระทำ

ความมิดมน กระทำปัญญาจักขุ กระทำญาณ เพิ่มพูนปัญญา ไม่
 เป็นไปในฝ่ายแห่งความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน กุศลวิตก ๓
 ประการเป็นไฉน คือ เนกขัมมวิตก ๑ อพยบาทวิตก ๑ อวิหิงสาวิตก
 ๑ ไม่กระทำความมิดมน กระทำปัญญาจักขุ กระทำญาณ เพิ่มพูน
 ปัญญา ไม่เป็นไปในฝ่ายแห่งความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน. ภิกษุ
 ทั้งหลาย กุศลวิตก ๓ ประการนี้แล ไม่กระทำความมิดมน กระทำ
 ปัญญาจักขุ กระทำญาณ เพิ่มพูนปัญญา ไม่เป็นไปในฝ่ายแห่ง
 ความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน.

พึงตรีกกุศลวิตก ๓ ประการ แต่พืงนำอกุศลวิตก
 ๓ ประการออกเสีย พระโยคาวจรนั้นแล ยังมีจณา-
 วิตกทั้งหลายที่ท่องเที่ยวไป (พืงไป) ให้สงบระงับ เปรียบ
 เหมือนฝนยังธุลีที่ลมพัดพืงขึ้นแล้วให้สงบ ฉะนั้น พระ
 โยคาวจรนั้น มีใจสงบจากวิตก ได้ถึงสันติบทคือ
 นิพพานในปัจจุบันนี้แล.

อันธการสูตร ที่ ๘ จบ

อรรถกถาอันธการสูตร*

พืงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๘ ดังต่อไปนี้.

คำว่า อกุศลวิตก (อกุศลวิตกกา) ได้แก่ วิตกทั้งหลายที่เกิด
 จากความไม่ฉลาด. พืงทราบวินิจฉัยในคำมื่อาทิว่า กระทำความมิดมน
 (อนธกรณา) ดังต่อไปนี้. วิตก ชื่อว่า กระทำความมิดมน เพราะเกิด
 ขึ้นเองแก่ผู้ใด จะทำให้ผู้นั้นมิดมน เพราะห้ามความเห็นตามความเป็น

* อรรถกถาอันธการสูตร.

จริง. ชื่อว่า ไม่กระทำปัญญาจักขุ เพราะไม่ทำให้เกิดปัญญาจักขุ. ชื่อว่า
 กระทำความรู้ เพราะทำความไม่หยั่งรู้. คำว่า ปิดกั้นปัญญา
 (ปญฺญานิโรธกา) ความว่า ชื่อว่า ปิดกั้นปัญญา เพราะปิดกั้นปัญญา ๓
 อย่างเหล่านี้ คือ กัมมัสสกตาปัญญา ๑ ฌานปัญญา ๑ วิปัสสนา-
 ปัญญา ๑ โดยทำให้ไม่เป็นไป. ชื่อว่า เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความคับ
 แค้น เพราะเป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น กล่าวคือทุกข์ เหตุที่ให้
 ผลอันไม่น่าปรารถนา. ชื่อว่า ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน เพราะไม่ยังความ
 ดับกิเลสให้เป็นไป.

คำว่า กามวิตก (กามวิตกโก) ได้แก่ วิตกที่ปฏิสังยุตด้วยกาม.
 อธิบายว่า กามวิตกนั้น เป็นวิตกที่ประกอบด้วยกิเลสกาม เป็นไปใน
 วัตถุกาม. วิตกที่ปฏิสังยุตด้วยพยาบาท ชื่อว่า พยาบาทวิตก. วิตกที่
 ปฏิสังยุตด้วยวิหิงสา ชื่อว่า วิหิงสาวิตก. และวิตกทั้ง ๒ อย่างนี้ (กามวิตก
 และพยาบาทวิตก) เกิดขึ้นในสัตว์บ้าง ในสังขารบ้าง. อธิบายว่า กามวิตก
 เกิดขึ้นแก่ผู้วิตกถึงสัตว์หรือสังขารอันเป็นที่รัก เป็นที่พอใจ. พยาบาท
 วิตก เกิดขึ้นในสัตว์หรือสังขารอันไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ ตั้งแต่
 เวลาที่โกรธ (เขา) แล้วมองดู จนถึงให้ฉิบหายไป. วิหิงสาวิตก ไม่เกิด
 ขึ้นในสังขารทั้งหลาย. (เพราะว่า) ธรรมดาสังขารที่จะให้เป็นทุกข์ ไม่มี.
 แต่จะเกิดขึ้นในสัตว์ทั้งหลาย ในเวลาที่คิดว่า ขอสัตว์เหล่านี้ จงลำบากบ้าง
 จงถูกฆ่าบ้าง จงขาดสูญบ้าง จงพินาศบ้าง อย่าได้มีเลยบ้าง.

ก็ความดำริในกามเป็นต้น ก็คือกามวิตกเป็นต้นเหล่านั้นนั่นเอง.
 อธิบายว่า โดยเนื้อความแล้ว กามวิตกเป็นต้น กับกามสังกัปปะเป็นต้น
 ไม่มีข้อแตกต่างกันเลย. ส่วนสัญญาที่สัมปยุตด้วยกามเป็นต้นนั้น ชื่อว่า
 กามสัญญาเป็นต้น. ก็ (เพราะเหตุที่) ความแปลกกัน แห่งกามธาตุเป็นต้น
 จะพึงหาได้ เพราะมาแล้วในพระบาลีว่า ความตริก ความตริกตรอง
 อันประกอบด้วยกาม ฯลฯ มิจนาสังกัปปะนี้ เรียกว่า กามธาตุ. อกุศล-

ธรรมแม้ทั้งหมด เรียกว่า กามธาตุ. ความตริก ความตริกตรอง อันประกอบด้วยพยาบาท ฯลฯ มิจาสังกัปปะ นี้เรียกว่า พยาบาทธาตุ. ความที่จิตอาฆาตในอาฆาตวัตถุ ๑๐ ความอาฆาตมาดร้าย ฯลฯ ความที่จิตไม่แช่มชื่น นี้เรียกว่า พยาบาทธาตุ. ความตริก ความตริกตรอง อันประกอบด้วยวิหิงสา ฯลฯ มิจาสังกัปปะ นี้เรียกว่า วิหิงสาธาตุ. บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเบียดเบียนสัตว์ ด้วยวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ฝ่ามือ ก้อนดิน ท่อนไม้ ศาสตรา หรือเชือก นี้เรียกว่า วิหิงสาธาตุ.*

ฉะนั้น กถา ๒ อย่างในกามธาตุทั้ง ๓ นั้น ท่านร้อยกรองไว้หมดและไม่คละกัน. บรรดาธาตุทั้ง ๓ นั้น เมื่อถือเอา กามธาตุ ธาตุทั้ง ๒ แม้นอกนี้ ก็ชื่อว่า ย่อมเป็นอันถือเอาแล้วด้วย. แต่ครั้นทรงนำออกจากกามธาตุนั้นแล้ว ก็จะทรงชี้ได้ว่า นี่เป็นพยาบาทธาตุ นี่เป็นวิหิงสาธาตุ. ฉะนั้น กถานี้จึงชื่อว่า สัพพสังคาหิกา. แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อตรัสถึงกามธาตุ ก็ทรงวางพยาบาทธาตุไว้ในตำแหน่งแห่งพยาบาทธาตุ วางวิหิงสาธาตุไว้ในตำแหน่งแห่งวิหิงสาธาตุ แล้วตรัสบอกธาตุที่เหลือว่า ชื่อว่า เป็นกามธาตุ. ฉะนั้นกถานี้จึงชื่อว่า อสัมภินนกกถา.

พึงทราบเนื้อความในธรรมฝ่ายขาว โดยปริยายที่แยกจากที่กล่าวแล้ว ดังต่อไปนี้. วิตกที่ปฏิบัติด้วยเนกขัมมะ ชื่อว่า เนกขัมมวิตก. เนกขัมมวิตกนั้น เป็นกามาวจรในส่วนเบื้องต้นที่เจริญอสุภะ เป็นรูปาวจรในฌานที่มีอสุภะเป็นอารมณ์ เป็นโลกุตระในเวลามรรคผลเกิดขึ้น เพราะทำฌานนั้นให้เป็นบาท. วิตกที่ปฏิบัติด้วยความไม่พยาบาท ชื่อว่า อพยาบาทวิตก. อพยาบาทวิตกนั้น เป็นกามาวจรในส่วนเบื้องต้นที่เจริญเมตตา เป็นรูปาวจรในฌานมีเมตตาเป็นอารมณ์ เป็นโลกุตระในเวลาที่มรรคผลเกิดขึ้น เพราะกระทำฌานนั้นให้เป็นบาท. วิตกที่ปฏิบัติด้วยอวิหิงสา ชื่อว่า อวิหิงสาวิตก. อวิหิงสาวิตกนั้น เป็นกามาวจรใน

ส่วนเบื้องตันที่เจริญกรุณา เป็นรูปาวจรในฌานที่มีกรุณาเป็นอารมณ์ เป็นโลกุตระในเวลาที่มีรรคผลเกิดขึ้น เพราะกระทำฌานนั้นให้เป็นเบื้องบาท. แต่เมื่อใด อโลภะเป็นประธาน เมื่อนั้น เมตตาและกรุณาทั้ง ๒ อย่าง นอกนี้ ก็จะคล้อยตามอโลภะนั้น. เมื่อใด เมตตาเป็นประธาน เมื่อนั้น อโลภะและกรุณาทั้ง ๒ อย่างนอกนี้ ก็จะคล้อยตามเมตตานั่น. เมื่อใดกรุณาเป็นประธาน เมื่อนั้น อโลภะและเมตตาทั้ง ๒ อย่างนอกนี้ ก็จะคล้อยตามกรุณานั้น.

เนกขัมมสังกั^{*} ะเป็นตัน ก็คือเนกขัมมวิตกเป็นตันเหล่านี้แน่นอน. อธิบายว่า โดยเนื้อความแล้ว เนกขัมมวิตกเป็นตัน กับเนกขัมมสังกัปะเป็นตัน ไม่มีข้อแตกต่างกันเลย. แต่สัญญา ที่สัมปยุตด้วยเนกขัมมวิตกเป็นตันนั้น ชื่อว่า เนกขัมมสัญญาเป็นตัน.

ก็เพราะเหตุที่เนกขัมมธาตุเป็นตัน มีความแตกต่างกัน เพราะมีมาในพระบาลีว่า ความตริก ความตริกตรอง ความดำริชอบ อันประกอบไปด้วยเนกขัมมะ นี้เรียกว่า เนกขัมมธาตุ. กุศลธรรมแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า เนกขัมมธาตุ. ความตริก ความตริกตรอง ความดำริ อันประกอบไปด้วยความไม่พยาบาท นี้เรียกว่า อพยาบาทธาตุ. ความมีไมตรี กิริยาที่มีไมตรี เมตตาเจโตวิมุตติ ในสัตว์ทั้งหลาย นี้เรียกว่า อพยาบาทธาตุ. ความตริก ความตริกตรอง ความดำริ อันประกอบด้วยอวิหิงสา นี้เรียกว่า อวิหิงสาธาตุ. ความกรุณา กิริยาที่มีกรุณา กรุณาเจโตวิมุตติ ในสัตว์ทั้งหลาย นี้เรียกว่า อวิหิงสาธาตุ.* แม้ในธรรมฝ่ายขาวนี้ กถาทั้ง ๒ อย่าง คือ สัพพสังคาหิกกถา อสัมภินนกกถา ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วนั้นแล. ข้อความที่เหลืออย่างทั้งนั้น.

ในคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า วิตกทุกเย ได้แก่ พึงตริก. คำว่า พึงนำออก (นิรากเร) ความว่า พึงนำออกจากสันดานของตน คือ พึงบรรเทา อธิบายว่า พึงละ. ชื่อว่า พระโยคาวจร

นั้นแล ยังมิจงวาทกที่ท่องเที่ยวไปให้สงบระงับ เปรียบเหมือนฝนยัง
 รุกขที่ลมพัดฟุ้งขึ้นแล้วให้สงบนั้น (สเว วิตทุกาณิ วิจาริตาณิ สมมติ
 รุกขัง รัช สมฺมุตฺต) ความว่า อุปมาเสมือนหนึ่งว่า ในเดือนท้ายฤดูร้อน
 เมื่อเมฆฝนนอกกาลเวลาก่อนใหญ่ตกลงมา ฝนจะให้ฝุ่นที่กองรวมกัน
 อยู่ที่แผ่นดินที่ลมพัดฟุ้งขึ้นโดยทั่ว ๆ ไป ให้สงบลงได้ในทันใด ฉะนั้น
 พระโยคาวจรนั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน จะให้วาทกที่ท่องเที่ยวไปในมิจงวาทก
 และวิจารณ์ที่สัมปยุตด้วยวาทกนั้น สงบ คือ ระงับลงได้ ได้แก่ ตัดขาด
 ไป. และพระโยคาวจรผู้เป็นอย่างนั้น มีใจสงบจากวาทก คือ มี
 อริยมัคคจิต ที่ชื่อว่า สงบแล้วจากวาทก เพราะระงับมิจงวาทกทุกอย่างได้
 จึงได้ถึง คือ ได้บรรลุสันติบาท คือ พระนิพพาน ในโลกนี้แหละ คือ
 ในปัจจุบันนี้ที่เดียว.

อรรถกถาสูตที่ ๘ จบ

๙. มลสูตร

ว่าด้วยมลทินภายใน ๓ ประการ

[๒๖๘] ภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรม ๓ ประการนี้ เป็นมลทิน
 ภายใน เป็นอมิตรภายใน เป็นศัตรูภายใน เป็นเพชฌฆาตภายใน เป็น
 ข้ำศึกภายใน อกุศลธรรม ๓ ประการเป็นไฉน คือ โลภะ ๑ โทสะ ๑
 โมหะ ๑ เป็นมลทินภายใน เป็นอมิตรภายใน เป็นศัตรูภายใน เป็น
 เพชฌฆาตภายใน เป็นข้ำศึกภายใน. ภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรม ๓
 ประการนี้แล เป็นมลทินภายใน เป็นอมิตรภายใน เป็นศัตรูภายใน
 เป็นเพชฌฆาตภายใน เป็นข้ำศึกภายใน.

โลภะให้เกิดอนัตตะ โลภะทำจิตให้กำเริบ ชน

ไม่รู้โลกะนั้นอันเกิดแล้วในกายในว่าเป็นภัย. คนโลก
 ย่อมไม่รู้orro คนโลกย่อมไม่เห็นธรรม โลกีย่อม
 ครอบงำนรชนในกาลใด ความมืดบอดย่อมมีในกาลนั้น
 ก็บุคคลใดละความโลภได้ขาด ย่อมไม่โลภในอารมณ์
 เป็นที่ตั้งแห่งความโลภ. ความโลภ อันอริยมรรคย่อม
 ละเสียได้จากบุคคลนั้น เปรียบเหมือนหยดน้ำที่ตกไป
 จากใบบัว ฉะนั้น

โทสะให้เกิดอนัตตะ โทสะทำจิตให้กำเริบ ชนไม่รู้
 โทสะนั้นอันเกิดแล้วในกายในว่าเป็นภัย คนโกรธย่อม
 ไม่รู้orro คนโกรธย่อมไม่เห็นธรรม โทสะย่อมครอบงำ
 นรชนในกาลใด ความมืดบอดย่อมมีในกาลนั้น ก็บุคคล
 ใดละโทสะได้ขาด ย่อมไม่ประทุษร้ายในอารมณ์เป็น
 ตั้งแห่งความประทุษร้าย. โทสะ อันอริยมรรคย่อม
 ละเสียได้จากบุคคลนั้น เปรียบเหมือนผลตาลสุกหลุด
 จากขั้ว ฉะนั้น

โมหะให้เกิดอนัตตะ โมหะทำจิตให้กำเริบ ชน
 ไม่รู้โมหะนั้นอันเกิดแล้วในกายในว่าเป็นภัย คนหลง
 ย่อมไม่รู้orro คนหลงย่อมไม่เห็นธรรม โมหะย่อม
 ครอบงำนรชนในกาลใด ความมืดบอดย่อมมีในกาลนั้น
 ก็บุคคลใดละโมหะได้ขาด ย่อมไม่หลงในอารมณ์เป็น
 ที่ตั้งแห่งความหลง บุคคลนั้นย่อมขจัดความหลงได้
 ทั้งหมด เปรียบเหมือนพระอาทิตย์อุทัยขจัดความมืด
 ฉะนั้น.

อรรถกถามลสูตร^๑

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

อนฺตรา ศัพท์ ในคำว่า อนฺตรา มลา นี้ มาในเหตุ เช่นใน
ประโยคมีอาทิว่า

ชนทั้งหลายย่อมประชุมสนทนากัน ที่ฝั่งแม่น้ำ
ในโรงที่พัก ในสภา และในถนน ส่วนเราและท่าน
มีอะไรเป็นเหตุ."

มีมาในขณะ เช่นในประโยคมีอาทิว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ
หญิงคนใดคนหนึ่ง กำลังล้างภาชนะอยู่ ได้เห็นข้าพระองค์ในขณะฟ้าแลบ"
ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง มีมาในช่อง เช่นในประโยคมีอาทิว่า ธารน้ำร้อน
ไหลมาจากช่องนรกใหญ่ ๒ ชุม."^๒ มีมาในผ้าห่ม เช่นในประโยคมีอาทิว่า

นางเทพธิดา ผู้มีผ้าห่มและธงอันล้วนแล้ว
แต่สีเหลือง ประดับประดาด้วยเครื่องอลังการสีเหลือง
เธอถึงจะไม่ได้ตกแต่งด้วยผ้าห่มสีเหลืองอันงดงามเลยก็
ยังงดงาม."

มีมาในจิต เช่นในประโยคมีอาทิว่า จิตของผู้ใด ไม่มีความ
กำเริบ" ดังนี้. แม้ในที่นี้ พึงทราบว่า อันตราศัพท์ ได้รับความหมายว่า
ในจิตนั่นเอง. เพราะฉะนั้น อกุศลธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อนฺตรา เพราะ
มีอยู่ในภายใน คือ จิต. ชื่อว่า เป็นมลทิน เพราะทำความมัวหมอง
ให้แก่สันดานที่มันเกิดขึ้น.

ขึ้นชื่อว่า มลทิน ในคำว่า อนฺตรา มลา นั้นมี ๒ อย่างคือ
มลทินของร่างกาย ๑ มลทินของใจ ๑ ในมลทิน ๒ อย่างนั้น มลทิน

๑. อรรถกถาอันตรามลสูตร.

๓. ม. ม. ๑๓/๑๗๖/๑๘๑.

๕. ขุ. วิมาน. ๒๖/๓๖/๖๔.

๒. ส. ส. ๑๕/๗๘๑/๒๕๖.

๔. วิ. มหาวี. ๑/๒๕๖/๒๑๘.

๖. ขุ. อุ. ๒๕/๖๕/๑๐๑.

ของร่างกาย ได้แก่ เหวื่อโคลเป็นต้น เกิดแล้วในร่างกาย และละออง
ธุลีที่ปลิวมาจับอยู่ที่ร่างกายนั้น. มลทินนั้น จะนำออกไปได้ก็ด้วยน้ำ (แต่)
สังกิเลส หาเป็นเช่นนั้นไม่. แต่ (เพราะ) สังกิเลสมีรากะเป็นต้น ที่
เป็นมลทินของจิต จะนำออกไปได้ด้วยอริยมรรคเท่านั้น. สมจริงดังที่
พระโบราณจารย์กล่าวคำนี้ไว้ว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นมหาฤาษีได้ตรัสไว้ว่า
เมื่อรูปเศร้าหมองแล้ว คนทั้งหลายก็จะเศร้าหมอง เมื่อ
รูปบริสุทธิ์แล้ว คนทั้งหลายก็จะบริสุทธิ์ แต่พระผู้
แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ตรัสไว้ว่า เมื่อจิตเศร้าหมอง
แล้ว คนทั้งหลายจะเศร้าหมอง เมื่อจิตบริสุทธิ์แล้ว
คนทั้งหลายก็จะบริสุทธิ์."

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย สัตว์
ทั้งหลายจะเศร้าหมอง เพราะจิตเศร้าหมอง จะบริสุทธิ์ เพราะจิตผ่อง
แผ้ว" เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงว่า "พึง
ปฏิบัติเพื่อชำระมลทินแห่งจิต" จึงตรัสไว้ในพระสูตรนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย
มลทินแห่งจิตเหล่านี้มี ๓ อย่าง" ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงว่า "ก๊อกุศลมูลมีโลภะ
เป็นต้นเหล่านี้ เกิดขึ้นแล้วในจิตของสัตว์ทั้งหลาย จะทำความเศร้าหมองให้
คือ จะเสริมสร้างความเศร้าหมองนานัปการ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็น
มลทินของใจ ฉันท โภคะเป็นต้นเหล่านั้น ก็ฉันทนั้น ครั้นเกิดขึ้นใน
สัตว์นั่นเอง จะนำอนัตตกะนานาชนิดมาให้ จะให้เกิดทุกข์นานัปการแก่
สัตว์ทั้งหลาย เหมือนอมิตรและศัตรูที่กินร่วมกัน นอนร่วมกัน ก็คอย
หาโอกาสอยู่ ฉะนั้น" จึงตรัสคำมีอาทิไว้ว่า เป็นอมิตรภายใน ดังนี้.

ในบรรดาอมิตรเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า อมิตร เพราะตรงข้ามกับ
มิตร ชื่อว่า เป็นศัตรู เพราะทำหน้าที่ของศัตรู ชื่อว่า เป็นเพชฌฆาต

เพราะเบียดเบียน ชื่อว่า เป็นข้าศึก เพราะเป็นข้าศึกโดยตรง. ในคำว่า เป็นอมิตรภายใน (อนุดรา อมิตตา) นั้น พึงทราบความที่กิเลสมีโลภะ เป็นอาทิ เป็นอมิตรเป็นต้น โดยอาการ ๒ อย่าง. อธิบายว่า บุคคลผู้มีเวร เมื่อได้โอกาสก็จะตัดศีรษะของคู่เวรด้วยศาสตราบัง ยังอนัตตะ อย่างใหญ่หลวงให้เกิดขึ้นโดยอุบายบ้าง. และโลภะเป็นต้นเหล่านี้ จะยังอนัตตะเช่นนั้น หรือมีกำลังมากกว่านั้นให้เกิดขึ้น โดยการตัดรอน ศีระคือปัญญา ๑ โดยการมอบกำเนิดให้ ๑. อย่างไร ? อธิบายว่า เมื่ออิฏฐารมณเป็นต้นมาสู่คลองในจักขุทวาร ความโลภเป็นต้นจะปรารภ อิฏฐารมณเป็นต้นเหล่านั้นเกิดตามควร. ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ศีระคือปัญญาของเขา ก็จะชื่อว่า ถูกบั่นทอนแล้ว. แม้ในโสททวารเป็นต้นก็มี นัยนี้เหมือนกัน. พึงทราบความคล้ายคลึงกันแห่งอมิตรเป็นต้น. โดยการ บั่นทอนศีระคือปัญญา ด้วยประการดังพรรณนามานี้ก่อน. แต่โลภะเป็นต้นที่เป็นอกุศล มีกรรมเป็นเหตุ จะนำเข้าไปสู่กำเนิดทั้ง ๔ มี อณชชะกำเนิดเป็นต้นเป็นประเภท. ภัยอย่างใหญ่หลวง ๒๕ ประการ ที่มีการเข้าไปสู่กำเนิดเป็นมูล และกรรมกรรม ๓๒ ประการ จะมาถึงเขาทีเดียว. ความคล้ายคลึงกันแห่งอมิตรเป็นต้น ของกิเลสมีโลภะเป็นต้นเหล่านั้น พึงทราบแม้โดยการมอบกำเนิด ๔ ให้โดยประการอย่างนี้ ดังนั้นจึงเป็นอันว่า โลภะเป็นต้น พระองค์ได้ตรัสไว้แล้ว ด้วยคำมีอาทิว่า เป็นอมิตรภายใน เพราะความคล้ายคลึงกันแห่งอมิตรเป็นต้น และเพราะเป็นธรรมที่เกิดขึ้นในจิต. อีกอย่างหนึ่ง ความโลภเป็นต้น ย่อมกระทำ ได้ ซึ่งสิ่งที่อมิตรไม่สามารถจะกระทำได้ และความเป็นอมิตรเป็นต้นก็ เกิดจากความโลภเป็นต้น เพราะฉะนั้น พึงทราบความที่อกุศลธรรม เหล่านั้นเป็นอมิตรเป็นต้น. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า

จอมโจรเห็นจอมโจร หรือคู่เวรเห็นคู่เวร แล้ว
 พึงกระทำความพินาศอันใดให้กัน จิตที่ตั้งไว้ผิด พึง

ทำให้เขาเลวร้ายไปยิ่งกว่านั้น* ดังนี้.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้ ความโลภ ชื่อว่า ให้เกิด
อนัตตะ เพราะยังอนัตตะให้เกิดขึ้นแก่ตนและผู้อื่น. สมจริงดังที่ตรัสไว้
ว่า “คนโลภ ก่อกรรมแม้ใดด้วยกายวาจาใจ แม้กรรมนั้นก็ใช่ออกุศล
คนโลภ ถูกความโลภครอบงำแล้ว มีจิตถูกความโลภกลุ้มรุมแล้ว ย่อม
ก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้อื่นโดยไม่เป็นจริง ด้วยการฆ่า ด้วยการจองจำ ด้วย
การให้เสื่อมเสีย ด้วยการตีเตียน หรือด้วยการขับไล่ ด้วยการอวดอ้างว่า
ฉันเป็นคนมีกำลัง ตั้งอยู่ในกำลัง แม้ใด แม้ข้อนั้นก็ใช่ออกุศล. ออกุศล-
กรรมอันลามกเป็นอันมาก ที่เกิดจากความโลภ มีความโลภเป็นเหตุ มี
ความโลภเป็นแดนเกิด มีความโลภเป็นปัจจัยเหล่านี้ ย่อมเกิดมีแก่บุคคลนั้น
ด้วยประการฉะนี้.”^๑

แม้คำอื่นก็ตรัสไว้มีอาทิว่า “แน่ะพราหมณ์ ผู้ที่กำหนดแล้วแล
ถูกราคะครอบงำแล้ว มีจิตถูกราคะกลุ้มรุมแล้ว คิดเพื่อเบียดเบียน
ตนเองบ้าง คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง คิดเพื่อเบียดเบียนตนเองและ
ผู้อื่นบ้าง ย่อมเสวยทุกข์ โทมนัส แม้ทางใจ”^๒ ดังนี้.

คำว่า ทำจิตให้กำเริบ (จิตตปโปภโว) ความว่า ยังจิตให้
หวั่นไหว. อธิบายว่า ความโลภเมื่อเกิดขึ้นในวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความ
โลภ จะยังจิตให้หวั่นไหว ให้กำเริบ ให้แปรปรวน ให้ถึงความวิการ
เกิดขึ้น ไม่ให้เป็นไปด้วยสามารถแห่งความเลื่อมใสเป็นต้น. ชื่อว่า ชน
ไม่รู้โลภะนั้นอันเกิดแล้วในภายในว่าเป็นภัย (ภยมนุสฺสโร โส ชนํ ตํ
ชโน นาวพฺพชฺชติ) ความว่า พาลมหาชนนี้ จะไม่รู้ คือ ไม่รู้จัก ซึ่ง
สิ่งนั้น กล่าวคือโลภะ ที่เกิดขึ้นในระหว่าง คือ ในภายใน ได้แก่ ใน
จิตของตนนั่นเอง ว่าเป็นภัย คือ เป็นเหตุแห่งภัย มีการเกิดอนัตตะ
และความกำเริบแห่งจิตเป็นต้น. ชื่อว่า คนโลภย่อมไม่รู้orro (สุทฺธโร อตฺถํ

๑. จ. อ. ๒๕/๑๓/๒๐. จ. จ. ๒๕/๔๒/๑๓๑. ๒. อ. จ. จ. ๒๐/๕๐๓/๒๕๔.

๓. อ. จ. จ. ๒๐/๔๔๓/๑๔๔.

น ชานาติ) ความว่า คนผู้โลกแล้ว ย่อมไม่รู้อรรถ คือประโยชน์
 เกื้อกูล มีประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นเป็นต้น ตามความจริง. คำว่า
 ย่อมไม่เห็นธรรม (ธมมํ น ปสฺสตี) ความว่า คนผู้โลกแล้ว คือถูก
 ความโลภครอบงำแล้ว มีจิตถูกความโลภกลุ้มรุมแล้ว ย่อมไม่เห็น คือ
 ไม่รู้โดยประจักษ์ แม้ซึ่งธรรมอันเป็นทางแห่งกุศลกรรมบถ ๑๐ จะป่วย
 กล่าวไปไยถึงจะได้เห็นอุตตริมนุสสธรรม (ธรรมอันยอดเยี่ยมของมนุษย์).
 แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคำมโหีไว้ว่า “พราหมณ์ คนผู้กำหนด
 แล้วแล อันราคะครอบงำแล้ว มีจิตถูกราคะกลุ้มรุมแล้ว ย่อมไม่รู้
 ประโยชน์ตนตามความจริงบ้าง ย่อมไม่รู้ประโยชน์ผู้อื่นตามความจริงบ้าง
 ย่อมไม่รู้ทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นทั้ง ๒ อย่างตามความจริงบ้าง”^{*}
 ดังนี้.

คำว่า ความมืดบอด (อนธตม) ได้แก่ ความมืดอันกระทำ
 ความบอด. คำว่า ยํ เท่ากับ ยตฺถ แปลว่า ในกาลใด. จริงอยู่ ก็คำว่า
 ยํ นี้ เป็นปฐมวิภักติ ใช้ในอรรถแห่งสัตตมวิภักติ อธิบายว่า ในเวลา
 ใด ความโลภครอบงำ คือ ช่มชื่นรชฺช ในเวลานั้นจะมีความมืดบอด.
 อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ยํ เป็นตติยวิภักติ. มีการประกอบความว่า เพราะ
 เหตุที่ความโลภเมื่อเกิดขึ้น ย่อมครอบงำ คือ ช่มชื่นรชฺช ฉะนั้น เมื่อ
 นั้นจะมีความมืดบอด ดังนี้ เพราะ ย ต ศัพท์ มีความเกี่ยวเนื่อง
 กันโดยส่วนเดียว. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ยํ เป็นกิริยาปรมาส. ในคำว่า
 โลภะย่อมครอบงำ (โลโภ สหเต) นี้มีความว่า การครอบงำ คือ การ
 ช่มชืแห่งโลภะนี้ใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว การครอบงำ คือ
 การช่มชืนี้ นั่น คือ การดำเนินไป ได้แก่ การเกิดขึ้นแห่งความมืด อัน
 กระทำ ความบอด. อีกอย่างหนึ่ง ในข้อนี้พึงเห็นความอย่างนี้ว่า ความ
 โลภ ย่อมครอบงำ คือ ช่มชื่นรชฺชใด ในเวลานั้น ความมืดบอด
 ย่อมมีแก่รชชนั้น และต่อแต่นั้น คนโลกแล้ว ย่อมไม่รู้อรรถ คน

* อจ. ตีก. ๒๐/๔๓๔/๒๐๑.

โลกแล้ว ย่อมไม่เห็นธรรม.

ชื่อว่า ก็บุคคลใดละความโลภได้ขาด (โย จ โลกํ ปหานฺตฺวาน) ความว่า ในขั้นต้น บุคคลผู้ใดละโลภะได้ ด้วยสมณวิปัสสนาตามสมควร ด้วยสามารถแห่งตักขกุปทาน และวิกขัมภนปทาน แล้วจะไม่โลภในรูป เป็นต้น ที่เป็นทิพย์ อันเป็นที่ตั้งแห่งความโลภที่ปรากฏแล้ว ด้วยอาณภาพแห่งวิปัสสนาที่มีกำลัง เพราะเหตุที่ละได้อย่างนั้น ชื่อว่า ความโลภ อันอริยมรรคย่อมละเสียได้จากบุคคลนั้น (โลภो ปหียเต ตมฺหา) ความว่า ความโลภ อันอริยมรรคละได้ คือ สลัดไปได้ ได้แก่ สละไปโดยส่วนเดียว จากพระอริยบุคคลนั้น. เหมือนอะไร ? (ตอบว่า) เปรียบเหมือนหยาดน้ำที่ตกไปจากใบบัว ฉะนั้น (อุทฺทพฺพันฺทฺว โปกฺขฺรา) อธิบายว่า เหมือนหยาดน้ำที่ตกลงออกจากใบบัว. แม้บรรดาภาวที่เหลือ ก็พึงทราบความตามนัยนี้.

อนึ่ง. พึงทราบความที่โทสะให้เกิดอนัตตะ และความที่โทสะเป็นเหตุแห่งความเสื่อมประโยชน์ ตามแนวแห่งพระสูตร ที่มาแล้วโดยนัยมีอาทิว่า ผู้ที่ถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว ทำกรรมแม้ใดด้วยกาย วาจา และใจ แม้กรรมนั้นก็ใช่อกุศล. ผู้ที่ถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว อันโทสะครอบงำแล้ว มีจิตถูกโทสะกลุ้มรุมแล้ว ยังทุกข์แม้ใดให้เกิดแก่ผู้อื่น โดยไม่เป็นจริง ด้วยการฆ่า ด้วยการจองจำ ด้วยการให้เสื่อมเสีย ด้วยการตีเตียน หรือด้วยการขับไล่ว่า ฉันมีกำลัง ฉันตั้งอยู่ในกำลัง ดังนี้ แม้ทุกข์นั้นก็ใช่อกุศล. อกุศลธรรมทั้งหลายที่ลามกมากอย่างที่เกิดแต่โทสะ มีโทสะเป็นเหตุ มีโทสะเป็นสมุทัย มีโทสะเป็นปัจจัย เหล่านี้ จะเกิดมีขึ้นแก่เขา* ดังนี้.

อนึ่ง. แม้พราหมณ์ ผู้อันโทสะประทุษร้ายแล้วแล อันโทสะครอบงำแล้ว ผู้มีจิตอันโทสะท่วมห่อแล้ว คิดเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง คิดเพื่อเบียดเบียนทั้งตนและผู้อื่นบ้าง

เสวยทุกข์โทมนัสทางใจบ้าง” ดังนี้

อนึ่ง แนะพราหมณ์ ผู้ที่ถูกโทสะประทุษร้ายแล้วแล ถูกโทสะครอบงำแล้ว ผู้มีจิตอันโทสะหุ้มห่อแล้ว ย่อมไม่รู้ประโยชน์ตนตามเป็นจริงบ้าง ไม่รู้ประโยชน์ผู้อื่นตามความเป็นจริงบ้าง ไม่รู้ประโยชน์ทั้ง ๒ อย่าง ตามความเป็นจริงบ้าง ดังนี้.

อนึ่ง พึงทราบความที่โมหะให้เกิดอนัตตะ และความที่โมหะเป็นเหตุแห่งความเสื่อมจากประโยชน์ ตามแนวแห่งบทพระสูตรที่มาแล้ว โดยนัยมีอาทิว่า ผู้หลงแล้ว ทำกรรมเมื่อด ด้วยกาย วาจา ใจ” ดังนี้ และโดยนัยมีอาทิว่า แนะพราหมณ์ ผู้หลงแล้วแล ถูกโมหะครอบงำแล้ว มีจิตถูกโมหะหุ้มห่อแล้ว คิดเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ดังนี้ และโดยนัยมีอาทิว่า ผู้หลงแล้ว ... ย่อมไม่รู้ประโยชน์ตน ตามความเป็นจริงบ้าง” ดังนี้.

ชื่อว่า เปรียบเหมือนผลตาลหลุดจากขั้ว ฉะนั้น (ตาลปูกั่ว พนฺธนา) ความว่า โทสะ อันพระโยคาวจรนั้นละได้ คือ สลัดออกได้จากจิต เพราะการเกิดขึ้นแห่งมรรคญาณที่ ๓ เหมือนผลตาลหลุดจากขั้ว เพราะไออุ่นเกิดขึ้น ฉะนั้น. ชื่อว่า บุคคลนั้นย่อมกำจัดความหลงได้ทั้งหมด (โมหํ วิหนฺติ โส สพฺพํ) ความว่า พระอริยบุคคลนั้น ฉำ คือ กำจัด ได้แก่ ตัดขาด ซึ่งโมหะทั้งหมด คือ ไม่ให้เหลือ ด้วยมรรคที่ ๔. ชื่อว่า เปรียบเหมือนพระอาทิตย์อุทัยขจัดความมืด ฉะนั้น (อาทิจฺโจวฺหํ ตมํ) ความว่า เหมือนพระอาทิตย์อุทัย คือแผ่ส้นกำจัดความมืด คือ อันธการ ฉะนั้น.

อรรถกถาสูตที่ ๕ จบ

๑. อจ. ตีก. ๒๐/๔๔๓/๑๔๔.

๒. อจ. ตีก. ๒๐/๕๐๕/๒๕๕.

๓. อจ. ตีก. ๒๐/๔๔๔/๒๐๑.

๑๐. เทวทัตตสูตร

ว่าด้วยพระเทวทัตเยียวยาไม่ได้เพราะอสังกรรม ๓

[๒๖๔] ภิกษุทั้งหลาย พระเทวทัตถูกอสังกรรม ๓ ประการ
ครอบงำอำยิจิตแล้ว เป็นผู้เกิดในอบาย เกิดในนรก ตั้งอยู่ตลอดกับ
เยียวยาไม่ได้ อสังกรรม ๓ ประการเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย พระ
เทวทัตถูกความเป็นผู้มีความปรารถนาลามกครอบงำอำยิจิตแล้ว เป็นผู้
เกิดในอบาย เกิดในนรก ตั้งอยู่ตลอดกับ เยียวยาไม่ได้ ๑ พระเทวทัต
ถูกความเป็นผู้มีมิตรชั่วครอบงำอำยิจิตแล้ว เป็นผู้เกิดในอบาย เกิดใน
นรก ตั้งอยู่ตลอดกับ เยียวยาไม่ได้ ๑ ก็เมื่อมรรคและผลที่ควรกระทำ
ให้ยังมีอยู่ พระเทวทัตถึงความพินาศเสียในระหว่าง เพราะการบรรลุ
คุณวิเศษมีประมาณเล็กน้อย ๑. ภิกษุทั้งหลาย พระเทวทัตถูกอสังกรรม
๓ ประการนี้แล ครอบงำอำยิจิตแล้ว เป็นผู้เกิดในอบาย เกิดในนรก
ตั้งอยู่ตลอดกับ เยียวยาไม่ได้.

ขอใคร ๆ ในโลก จงอย่ามีความปรารถนาลามก
เกิดขึ้นโดยส่วนเดียว คติประการใดของบุคคลผู้มึ
ความปรารถนาลามก ท่านทั้งหลายจงรู้คติประการนั้น
ด้วยเหตุนี้ เราได้สดับแล้วว่า พระเทวทัต โลก
รู้กันว่า เป็นบัณฑิต ยกย่องกันว่า มีตนอันอบรมแล้ว
จูงเรื่องอยู่ด้วยยศ ดำรงอยู่แล้ว. พระเทวทัตนั้น
ประพฤติดตามความประมาท เบียดเบียนพระตถาคต
พระองค์นั้น ถึงอเวจีนรกอันมีประจุ ๔ นำสะพริงกแล้ว.
ก็ผู้ใดพึงประทุษร้ายต่อบุคคลผู้ไม่ประทุษร้าย ผู้ไม่
กระทำความผิดอันลามก ผลอันลามกย่อมถูกต้องผู้นั้นแล
ผู้มีจิตประทุษร้าย ผู้ไม่เอื้อเฟื้อ. ผู้ใดพึงสำคัญสมุทราว่า
จะประทุษร้ายได้ด้วยหม้อยาพิษ ผู้นั้นพึงประทุษร้าย

ด้วยหม้อยาพินั้นไม่ได้ เพราะว่า ทะเลน้ำกล้ว ใหญ่
มาก ฉนใด. ผู้ใดย่อมเบียดเบียนพระตถาคต ผู้
ดำเนินไปโดยชอบ มีจิตสงบระงับ ด้วยความประทุษ
ร้าย ความประทุษร้าย ย่อมไม่องงามในพระตถาคต
พระองค์นั้น ฉนนั้น. ภิกษุผู้ดำเนินไปตามทางของ
พระพุทธเจ้าหรือของพระสาวกของพระพุทธเจ้าใด ฟัง
ถึงความสิ้นไปแห่งทุกข์ ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต ฟังกระทำ
ผู้เช่นนั้นให้เป็นมิตร และฟังคบหาผู้นั้น.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

เทวทัตตสูตร ที่ ๑๐ จบ
วรรคที่ ๔ จบ

อรรถกถาเทวทัตตสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑๐ ดังต่อไปนี้.

ในพระสูตร มีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย (พระเทวทัต) ถูกอสัทธิกรรม
๓ ประการครอบงำ (คิณี ภิกขเว อสทุมเมนิ อภิวโต) มีเรื่องเกิด
ขึ้นอย่างไร ?

มีเรื่องพิสดารว่า เมื่อพระเทวทัตตกอเวจีมหานรกแล้ว ภิกษุผู้
เป็นพวกของพระเทวทัต และพวกอัญญเดียรถีย์ทั้งหลายได้พากัน
โพนทะนาว่า "พระเทวทัตถูกพระสมณโคดมสาปแช่ง จึงถูกแผ่นดินสูบ."
คนทั้งหลายได้ฟังดังนั้นแล้ว พวกไม่เลื่อมใสในพระศาสนา เกิดความ
สงสัยขึ้นว่า ข้อนี้จะฟังเป็นเหมือนที่คนทั้งหลายพูดหรือไม่. ภิกษุ

ทั้งหลายได้กราบทูลพฤติการณ์นั้น แแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า. ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสปฏิเสธความเข้าใจผิดของคนเหล่านั้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย ตถาคดไม่ให้การสาปแช่งแก่ใคร ๆ เพราะฉะนั้น พระเทวทัตจึงไม่ใช่ถูกเราตถาคดสาปแช่ง พระเทวทัตตกนรกโดยกรรมของตนนั้นแหละ" ดังนี้ จึงตรัสพระสูตรนี้โดยเป็นเหตุเกิดแห่งเรื่องนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อสังกรรม (อสทฺธมฺเมหิ) ได้แก่ ธรรมของอสังคบุรุษ. คำว่า เยียวยาไม่ได้ (อเตกิจฺโณ) ความว่า เยียวยาไม่ได้ เพราะการเกิดในอเวจี ไม่มีการแก้ไข เหตุที่พระเทวทัตเป็นผู้ที่ แม้พระพุทธรเจ้าทั้งหลายก็พึงให้กลับใจไม่ได้ อธิบายว่า ไม่พึงเยียวยาได้. พระเทวทัต ชื่อว่า ปาปิฉโณ เพราะมีความปรารถนาลามกที่เป็นไป โดยประสงค์จะประกาศคุณความดี (ของตน) ที่ไม่มีอยู่. ภาวะของผู้มีความปรารถนาลามกนั้น ชื่อว่า ปาปิฉณตา. ถูกความปรารถนาลามกนั้น (ครอบงำแล้ว). พระเทวทัตนั้นจึงเกิดความปรารถนาขึ้นว่า เราจักเป็นพระพุทธรเจ้า เราจักปกครองหมู่สงฆ์. พระเทวทัตชื่อว่า มีมิตรเลวทราม เพราะมีมิตรเลวทราม คือ ลามก มีพระโกกาลิกะเป็นต้น. ภาวะของผู้มีมิตรลามกนั้น ชื่อว่า ปาปมิตฺตตา. ถูกความเป็นผู้มีมิตรลามกนั้น ครอบงำแล้ว. คำว่า ที่ควรกระทำให้อย่าง (อุตฺตรกิริณีย) ความว่า เมื่อมรรคผลอันเป็นกรรมียกิจเบื้องสูง อันบุคคลพึงบรรลุโดยฉานและอภิญญา อันตนยังไม่ได้บรรลุมีอยู่ อธิบายว่า ยังไม่ได้บรรลุมรรคผลนั้น ด้วยอาการอย่างนั้น. คำว่า มีประมาณเล็กน้อย (โอรมตฺตเกณ) ความว่า เพียงเล็กน้อย คือ เพียงฉานและอภิญญาเท่านั้น. คำว่า เพราะการบรรลุคุณวิเศษ (วิเสสาธคฺเชน) ความว่า เพราะบรรลุอุตตริมนุสสรธรรม. คำว่า ในระหว่าง (อนฺตร) ได้แก่ ในท่ามกลาง. คำว่า ถึงความพินาศ (ไวสานํ อปาหิ) ความว่า ยังไม่เสร็จกิจเลย แต่สำคัญว่าเราเสร็จกิจแล้ว จึงถึงความพินาศไปจากสมณธรรม.

ด้วยประการดังพรรณนามานี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรง

ประกาศโทษในความเป็นปฤชณโดยพิเศษด้วยพระสูตรนี้ว่า ความเป็นปฤชณของเขาหนัก เพราะเหตุที่จะยังสมบัติมีฉานและอภิญญาเป็นที่สุดให้เกิดขึ้นได้ แต่ก็ยังละเหตุแห่งทุกข์มีอย่างต่าง ๆ อันจะนำอนัตตมาให้มีใช้น้อย การอวดคุณความดีที่ไม่มีอยู่ การคบหาอสัตบุรุษ และการประกอบความเกียจคร้านเนื่อง ๆ ไม่ได้ จักได้ประสบโทษที่แก้ไขไม่ได้ ตั้งอยู่ตลอดกับ ในอเวจีมหานรก ดังนี้.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. ศัพท์ว่า มา เป็นนิบาตใช้ในอรรถว่า ปฏิเสธ. คำว่า ชาคู คือ เอกัมเสน (โดยส่วนตัวเดียว). คำว่า โกจิ เป็นคำเรียกรวมทั้งหมด. คำว่า ในโลก (โลกสมัย) ได้แก่ในสัตวโลก. ท่านอธิบายไว้ว่า ขอบุคคลไร ๆ ในสัตวโลกนี้ จงอย่ามีความปรารถนาลามกโดยส่วนตัวเดียว. ข้อว่า คติประการใดของบุคคลผู้มีความปรารถนาลามก ท่านทั้งหลายจงรู้คติประการนั้น ด้วยเหตุนี้ (คติมีนาปี ชานาถ ปาปิฉุฉานํ ยถา คติ) ความว่า คติประการใด คือ ความสำเร็จเช่นใด ได้ผลในภายหน้าเช่นใด ของบุคคลผู้มีความปรารถนาลามก เธอทั้งหลายจงรู้คตินั้น แม้ด้วยเหตุนี้ เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงอ้างพระเทวทัตเป็นตัวอย่าง จึงตรัสอย่างนี้

ข้อว่า โลกรู้กันว่า เป็นบัณฑิต (ปณฺธิโตติ สมณฺญาโต) ความว่า ที่รู้กันว่า เป็นบัณฑิต เพราะเป็นคนพาหุสัจจะในปริยัติ. ข้อว่า ยกย่องกันว่า มีตนอันอบรมแล้ว (ภาวิตฺตฺโตติ สมฺมโต) ความว่า ที่ยกย่องกันว่า มีตนอันอบรมแล้วด้วยฉานและอภิญญาทั้งหลาย. จริงอย่างนั้น พระเทวทัตนั้น ในขั้นต้นได้เป็นผู้ที่แม้พระธรรมเสนาบดีก็สรรเสริญว่า เป็นโคธิบุตร ผู้มีฤทธิ์มาก เป็นโคธิบุตร ผู้มีอำนาจมาก. ข้อว่า ปรากฏว่าพระเทวทัตดุจรุ่งเรืองอยู่ด้วยยศ ดำรงอยู่แล้ว (ชฉํ ยสฺสา อฏฺฐา เทวตฺตฺโตติ วิสฺสุโต*) ความว่า ได้มีชื่อระบือ คือ ปรากฏอย่างนี้ว่า พระเทวทัตเป็นเหมือนรุ่งเรือง เป็นเหมือนเด่นอยู่ ดำรง

* สยาม. เม สุต (เราได้สดับแล้ว).

อยู่แล้ว ด้วยเกียรติและบริวารของตน. ปาฐะว่า เม สุตํ ดังนี้ก็มี. อธิบายว่า เราได้สดับแล้ว คือ เพียงได้ฟังมา ได้แก่ การที่พระเทวทัตเป็นบัณฑิตเป็นต้นนั้น เป็นเพียงการฟังว่าพระเทวทัตเป็นบัณฑิตเป็นต้นเท่านั้น โดย ๒-๓ วันเท่านั้น.

ข้อว่า พระเทวทัตนั้นประพฤติดตามความประมาท เบียดเบียนพระตถาคตพระองค์นั้น (โส ปมาทมนุจิณฺโณ อาสซช นํ ตถาคตํ) ความว่า พระเทวทัตนั้นเป็นอย่างนี้ ไม่รู้ประมาณของตน ถึงความประมาท โดยวางพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไว้เสมอกับตนว่า ถึงพระพุทธเจ้าเป็นศากยบุตร แม้เราก็เป็นศากยบุตร ถึงพระพุทธเจ้าเป็นพระสมณะ แม้เราก็เป็นพระสมณะ ถึงพระพุทธเจ้าเป็นผู้มีฤทธิ์ แม้เราก็เป็นผู้มีฤทธิ์ ถึงพระพุทธเจ้ามีทิพพจักขุ แม้เราก็มีทิพพจักขุ ถึงแม้พระพุทธเจ้ามีทิพพโสท แม้เราก็มีทิพพโสท ถึงแม้พระพุทธเจ้าได้เจโตปริยญาณ แม้เราก็ได้เจโตปริยญาณ ถึงแม้พระพุทธเจ้ารู้ธรรมที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน แม้เราก็รู้ธรรมเหล่านั้น ดังนี้ กระทบกระหัง เบียดเบียนพระตถาคตเจ้า เพราะถูกมารดลใจ (ให้อีกเหิม) ว่า บัดนี้ เราจักเป็นพระพุทธเจ้า เราจักบริหารภิกษุสงฆ์. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ปมาทมนุจิโน ดังนี้บ้าง. คำนั้นก็มิใช่ใจความว่า เมื่อถึงความประมาทตามนัยที่กล่าวแล้ว อาศัยความประมาท เสื่อมคลายจากฉานและอภิญญา พร้อมกับจิตตูปบาทที่วางตนคู่กัน (ตีเสมอ) กับพระพุทธเจ้าทีเดียว. ข้อว่า ถึงอเวจีนรกอันมีประตู ๔ อันน่าสะพรึงกลัว (อวิจินริยํ ปตฺโต จตุทวารํ ภยานกํ) ความว่า ถึงนรกใหญ่ที่ได้ชื่อว่า อเวจี เพราะเปลวไฟหรือสัตว์ที่เกิดในนรกนั้น มีอยู่เป็นนิจรันดร์ ชื่อว่า มีประตู ๔ ประตู เพราะประกอบด้วยประตูใหญ่ ๔ ประตู ในด้านทั้ง ๔ อันน่ากลัวยิ่งนัก ด้วยสามารถแห่งการถือปฏิสนธิ. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

(ภิกษุทั้งหลาย) ก็มหานรกนั้นมีมุม ๔ มุม มีประตู ๔ ประตู แปรประมาณกันโดยสัดส่วน มีกำแพง

เหล็กเป็นขอบเขต ครอบด้วยฝาเหล็ก มีพื้นปูด้วยเหล็ก
ไฟลุกโชน ประกอบด้วยแปดแปไปไกล ๑๐๐ โยชน์
โดยรอบ ตั้งอยู่ทุกเมื่อ* ดังนี้.

คำว่า ผู้ไม่ประทุษร้าย (อทุฏฐส) ได้แก่ ผู้มีจิตไม่ถูกโทสะ
ประทุษร้ายแล้ว. คำว่า ทพฺพเก ได้แก่ ทุสเสยฺย (แปลว่า พึงประทุษ
ร้าย). ข้อว่า ผลอันลามกย่อมถูกต้องผู้นั้นแล (ตเมว ปาป มุสฺสึ)
ความว่า ผลชั่ว คือ ผลของบาปที่ตำหนิ ย่อมถูกต้อง คือ ถึง
ได้แก่ ครอบง่า ซึ่งคนเลวทราญผู้ประทุษร้ายต่อผู้ไม่ประทุษร้ายนั้นนั้น
แหละ. คำว่า นํากถฺว (นากฺสฺมา)^๑ ความว่า ทะเลเป็นเสมือนให้คนกลัว
เพราะความกว้างและความลึก อธิบายว่า ทั้งกว้างทั้งลึก. คำว่า ด้วย
ความประทุษร้าย (วาเทน) ได้แก่ ด้วยโทษ. คำว่า ย่อมเบียดเบียน
(วิหิสฺสึ) ความว่า เบียดเบียน คือ รุกราน. ข้อว่า ความประทุษร้าย
ย่อมไม่งอกงามในพระตถาคตพระองค์นั้น (วาโท ตมฺหิ น รุกฺขึ)
ความว่า โทษที่ผู้อื่นปลูกฝังในพระตถาคตเจ้านั้น จะไม่งอกขึ้น คือ
จะไม่ตั้งอยู่ อธิบายว่า จะไม่ให้เกิดวิการ (ความเปลี่ยนแปลง) แก่พระองค์
เหมือนหม้อยาพิษ จะทำให้เกิดความแปรเปลี่ยนแก่สมุทรรหาได้ไม่ ฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงว่าพระเทวทัตเป็นผู้ไม่หันไป
จากทุกข์ ด้วยการทรงแสดงว่าพระเทวทัตผู้ประกอบด้วยความปรารถนา
ลามกเป็นต้น ได้เข้าถึงนรกแล้ว ด้วยคาถา ๖ คาถาอย่างนั้นแล้ว บัดนี้
เมื่อจะทรงแสดงเหตุสิ้นทุกข์ ของผู้ประกอบด้วยธรรมที่ตรงกันข้ามกับ
ความปรารถนาลามกนั้น จึงได้ตรัสคาถาสุดท้ายไว้ว่า (พึงกระทำ) ผู้เช่น
นั้นให้เป็นมิตร เป็นต้น.

พระคาถาสุดท้ายนั้นมิเนื้อความว่า ภิกษุผู้ดำเนินไปตามทาง คือ
ดำเนินตามทางปฏิบัติของผู้ใดที่ปฏิบัติชอบแล้ว ได้แก่ ปฏิบัติโดยชอบ
แล้ว จะพึงถึงความสิ้นไป คือ ความสิ้นสุดแห่งวัฏฏทุกข์ทั้งสิ้น ด้วย

การประกอบด้วยคุณความดี มีความปรารถนาน้อยเป็นต้น ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต คือ ผู้มีปัญญา ควรทำผู้เช่นนั้น คือ พระพุทธเจ้าหรือสาวกของพระพุทธเจ้า ให้เป็นมิตรของตน คือ ทำความสนิทสนมกับท่าน และควรคบหาสมาคม คือ ควรเข้าไปนั่งใกล้ท่านนั่นเอง.

อรรถกถาสูตที่ ๑๐ จบ

เป็นอันว่า ในวรรคนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสวิวัฏฐะไว้ในสูตรที่ ๖ และที่ ๗ และตรัสทั้งวัฏฐะและวิวัฏฐะไว้ในสูตรทั้งหลายนอกจากนี้.

อรรถกถาวรรคที่ ๔ จบ

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. วิตักกสูตร ๒. สักการสูตร ๓. สัททสูตร
๔. จวมานสูตร ๕. โลกสูตร ๖. อสุภสูตร ๗. ธรรมสูตร
๘. อันธการสูตร ๙. มลสูตร ๑๐. เทวทัตตสูตร.

อิติวุตตกะ ทิกนิบาต วรรคที่ ๕

๑. ปสาทสูตร ว่าด้วยความเลื่อมใส ๓ ประการ

[๒๗๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเลื่อมใสอันเลิศ ๓ ประการนี้ ความเลื่อมใสอันเลิศ ๓ ประการเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายไม่มีเท้าก็ดี มี ๒ เท้าก็ดี มี ๔ เท้าก็ดี มีเท้ามากก็ดี มีรูปก็ดี ไม่มีรูปก็ดี มีสัญญาก็ดี ไม่มีสัญญาก็ดี มีสัญญาก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่ก็ดี มีประมาณเท่าใด บรรดาสัตว์เหล่านั้น พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า บัณฑิตกล่าวว่าเลิศ ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดเลื่อมใสในพระพุทธรเจ้า ชนเหล่านั้น ชื่อว่า เลื่อมใสในบุคคลผู้เลิศ ก็แล ผลอันเลิศย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสในพระพุทธรเจ้าผู้เลิศ.

ภิกษุทั้งหลาย สังฆตธรรมก็ดี อสังฆตธรรมก็ดี มีประมาณเท่าใด บรรดาธรรมเหล่านั้น วิราคะ คือ ธรรมเป็นที่สร้างความเมา นำไปเสียซึ่งความกระหาย ถอนขึ้นด้วยดีซึ่งอาลัย ตัดซึ่งวัฏฏะ สิ้นไปแห่งตัณหา สิ้นกำหนด ดับ นิพพาน บัณฑิตกล่าวว่าเลิศ ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดเลื่อมใสในวิราคธรรม ชนเหล่านั้น ชื่อว่า เลื่อมใสในธรรมอันเลิศ ก็แล ผลอันเลิศย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสในธรรมอันเลิศ.

ภิกษุทั้งหลาย สังฆตธรรมมีประมาณเท่าใด บรรดาธรรมเหล่านั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา

สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ
 บัณฑิตกล่าวว่เลศ ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดเลื่อมใสในธรรมคือ
 อริยมรรค ชนเหล่านั้น ชื่อว่า เลื่อมใสในธรรมอันเลศ ก็แล ผลอัน
 เลศย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสในธรรมอันเลศ.

ภิกษุทั้งหลาย หมู่ก็ดี คณะก็ดี มีประมาณเท่าใด บรรดาหมู่
 และคณะเหล่านั้น หมู่สาวกของพระตถาคต คือ คู่บุรุษ ๔ บุรุษบุคคล
 ๘ บัณฑิตกล่าวว่เลศ ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดเลื่อมใสในพระสงฆ์
 ชนเหล่านั้น ชื่อว่า เลื่อมใสในหมู่ผู้เลศ ก็แล ผลอันเลศย่อมมีแก่บุคคล
 ผู้เลื่อมใสในพระสงฆ์ผู้เลศ. ภิกษุทั้งหลาย ความเลื่อมใสอันเลศ ๓ ประการ
 นี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น
 พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

เมื่อชนทั้งหลายเลื่อมใสแล้วในพระรัตนตรัยที่เลศ
 โดยความเป็นของเลศ รู้แจ้งธรรมอันเลศ เลื่อมใส
 แล้วในพระพุทธรเจ้าผู้เลศ ซึ่งเป็นทักษิณียบบุคคลผู้
 ยอดเยี่ยม เลื่อมใสแล้วในธรรมอันเลศ ซึ่งเป็นที่สิ้น
 กำหนดและเป็นที่สงบ เป็นสุข เลื่อมใสแล้วในพระ
 สงฆ์ผู้เลศ ซึ่งเป็นบุญเขตอย่างยอดเยี่ยม ถวายทาน
 ในพระรัตนตรัยที่เลศ บุญที่เลศย่อมเจริญ อายุ วรรณะ
 ยศ เกียรติคุณ สุข และพละอันเลศ ย่อมเจริญ.
 นักปราชญ์ถวายไทยธรรมแก่พระรัตนตรัยที่เลศ ตั้งมั่น
 อยู่ด้วยธรรมอันเลศแล้ว เป็นเทพหรือเป็นมนุษย์ก็ตาม
 เป็นมุนีถึงความเป็นผู้เลศ บันเทิงอยู่.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
 แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาวรรคที่ ๕

อรรถกถาปสาทสูตร^๑

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑ แห่งวรรคที่ ๕ ดังต่อไปนี้.

อคุค กัณฑ์นี้ ในคำว่า อคุคปสาทา นี้ ปราภฏ (ในความ
 หมายถึง) เบื้องต้น ที่สุด ส่วน และประเสริฐที่สุด. จริงอย่างนั้น อคุค
 กัณฑ์นี้ ปราภฏในความหมายเบื้องต้น เช่น (ในประโยค) ว่า สหายผู้
 เฝ้าประตูล้อมๆ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป เราจะปิดประตูสำหรับนิครนถ์ และ
 นิครนถ์ทั้งหลาย.” ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป (เรา) ถึง (พระรัตนตรัย) เป็น
 ที่ระลึกตลอดชีวิต.” ปราภฏในความหมายที่สุด เช่นในประโยคมีอาทิว่า
 เอาปลายนี้วันนั้นนั้นแหละ ลูบปลายนี้วันนั้น. (และ) ปลายอ้อยและปลาย
 ไม้ไผ่.” ปราภฏในส่วน เช่นในประโยคมีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย ส่วน
 แห่งชาทนิยโกชนิยะที่มีรสเปรี้ยวก็ตาม ส่วนแห่งชาทนิยโกชนิยะที่มีรส
 หวานก็ตาม ส่วนแห่งชาทนิยโกชนิยะที่มีรสขมก็ตาม.” เราตถาคต
 อนุญาตให้แจกแบ่งกัน ตามส่วนแห่งวิหารหรือตามส่วนแห่งบริเวณ” และ
 ปราภฏในความหมายว่า ประเสริฐที่สุด เช่นในประโยคมีอาทิว่า ท่าน
 ผู้นี้ เป็นผู้เลิศ เป็นผู้ประเสริฐสุด เป็นผู้สูงสุด เป็นผู้ล้ำเลิศ กว่า
 บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้.” เราเป็นผู้ประเสริฐแห่งโลก.” แม้ในพระสูตรนี้
 อคุค กัณฑ์นี้ พึงทราบว่า ปราภฏในความหมายประเสริฐที่สุดเท่านั้น
 เพราะฉะนั้น จึงมีอธิบายว่า ความเลื่อมใสในสิ่งที่ล้ำเลิศทั้งหลาย คือ
 สิ่งที่ประเสริฐสุด จึงชื่อว่า เป็นสิ่งที่ล้ำเลิศ หรือความเลื่อมใสที่เป็นสิ่ง
 ประเสริฐสุด จึงชื่อว่า เป็นความเลื่อมใสที่ล้ำเลิศ. อนึ่ง ในความหมาย

๑. อรรถกถาอคุคปสาทสูตร.

๓. ม. ม. /๑๓/๗๑/๖๕.

๕. ส. มหา. ๑๔/๗๐๔/๒๐๐.

๗. อง. จตุกก. ๒๑/๔๕/๑๒๕.

๒. ม. ม. ๑๒/๓๕/๖๘.

๔. อภ. ก. ๓๗/๑๐๗๓/๓๔๓.

๖. วิ. จุลล. ๗/๒๗๔/๑๒๗.

๘. ที. มหา. ๑๐/๒๖/๑๗.

อย่างก่อน พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นไว้ด้วยอัครคัพพ.

ในสัตว์โลกเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า เป็นผู้ล้ำเลิศก่อน เพราะอรรถว่าไม่มีผู้เปรียบ เพราะอรรถว่าเป็นผู้วิเศษ ด้วยคุณความดี และเพราะอรรถว่าไม่มีผู้เสมอเหมือน. จริงอยู่ พระองค์ชื่อว่าเป็นผู้ล้ำเลิศ เพราะอรรถว่าไม่มีผู้เปรียบ เพราะทรงทำอภิไธยารมมาก และการสั่งสมบารมี ๑๐ ประการมาเป็นเบื้องต้น จึงไม่เป็นเช่นกับคนทั้งหลายที่เหลือ เพราะพระคุณคือพระโพธิสมภารเหล่านั้น และเพราะพุทธคุณทั้งหลาย. ชื่อว่า เป็นผู้ล้ำเลิศ เพราะเป็นผู้สูงสุดกว่าสรรพสัตว์ แม้โดยความหมายว่าเป็นผู้วิเศษด้วยคุณความดี เพราะพระองค์มีพระคุณมีพระมหากรุณาคุณเป็นต้น ที่วิเศษกว่าคุณทั้งหลายของสรรพสัตว์ที่เหลือ. ชื่อว่า เป็นผู้ล้ำเลิศ แม้เพราะอรรถว่าไม่มีผู้เสมอเหมือน เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นี้เอง เป็นผู้เสมอโดยพระคุณทางรูปกายและพระคุณทางธรรมกาย กับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในปางก่อน ผู้ไม่เสมอเหมือนกับสรรพสัตว์. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ท่านเรียกว่า เป็นผู้เลิศในโลก เพราะมีปรากฏการณ์ที่ทำได้ยาก เพราะความเป็นอัจฉริยมนุษย์ เพราะนำมาซึ่งหิตสุขแก่คนหมู่มาก และเพราะความเป็นผู้ไม่เป็นที่ ๒ และไม่มีใครเป็นสหายเป็นต้น. เช่นที่ตรัสไว้ในปาฐะ (พระบาลี) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ความปรากฏขึ้นแห่งบุคคลผู้เป็นเอก หาได้ยากในโลก. บุคคลผู้เป็นเอกคือใคร คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า. ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เป็นเอก เมื่ออุบัติในโลก จะอุบัติเป็นอัจฉริยมนุษย์ ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เป็นเอก เมื่ออุบัติในโลก จะอุบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนหมู่มาก ฯลฯ บุคคลผู้เป็นเอกนั้น คือ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เป็นเอก เมื่อเกิดขึ้นในโลก จะเกิดขึ้น ไม่เป็นที่ ๒ ไม่มีใครเป็นสหาย ไม่มีผู้

เปรียบเทียบ ไม่มีผู้เสมอเท่า ไม่มีผู้มีส่วนเปรียบ ไม่มีบุคคลเทียบ ไม่มีผู้เสมอ ไม่มีผู้เสมอเหมือน เป็นผู้ล้าเลิศกว่าสัตว์ ๒ แท้ทั้งหลาย บุคคลผู้เป็นเอก คือใคร คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า.* แม้พระธรรมและพระสงฆ์ ก็ชื่อว่า ล้าเลิศกว่าพระธรรมและพระสงฆ์เหล่านั้น (ของลัทธิอื่น) เพราะอรรถว่า ไม่มีสิ่งเหมือนและผู้ละม้าย และโดยเป็นของมีปรากฏการณ์ที่หาได้ยากเป็นต้น เพราะเป็นผู้มีคุณพิเศษ. จริงอย่างนั้น พระธรรมและพระสงฆ์เหล่านั้น จะละม้ายหรือมีความเลวน้อยกว่าคุณวิเศษ มีความที่พระธรรมเป็นสวากขาตธรรม และความที่พระสงฆ์นั้นเป็นผู้ปฏิบัติดีเป็นต้น หามิได้ คือ จะเป็นผู้ประเสริฐสุดมาแต่ไหน ก็แหละพระธรรมและพระสงฆ์ (ในพระศาสนา) ชื่อว่า ประเสริฐที่สุด กว่าพระธรรมและพระสงฆ์อื่นเหล่านั้น เพราะเป็นธรรมและเป็นหมู่ที่มีคุณวิเศษในตัวเองนั้นแหละ. อนึ่ง พระธรรมและพระสงฆ์เหล่านั้น เป็นเหตุน่าประโยชน์เกื้อกูลและความสุขมาให้ชนหมู่มาก เพราะเป็นความเกิดขึ้นที่หาได้ยากและเป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์ และมีสภาพไม่เป็นที่ ๒ และไม่มีใครเป็นสหายเป็นต้น. แท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้มีความปรากฏที่หาได้ยาก เพราะธรรมที่ล้าเลิศอันใด แม้พระธรรมและพระสงฆ์ ก็เป็นผู้มีความปรากฏที่หาได้ยาก ก็เพราะธรรมที่ล้าเลิศอันนั้น. แม้ในความเป็นอัจฉริยะเป็นต้น ก็มิฉะนั้นเหมือนกัน. ความเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ คือ สิ่งที่ประเสริฐ สูงสุด ล้าเลิศ ได้แก่ สิ่งพิเศษด้วยคุณอย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อัคคัปปสาทา (ความเลื่อมใสในสิ่งที่ล้าเลิศ).

แต่ความเลื่อมใสที่เป็นของล้าเลิศ เพราะเกิดขึ้นในพระพุทธเจ้าเป็นต้นผู้ล้าเลิศ ตามที่กล่าวมาแล้ว ในความหมายที่ ๒ ชื่อว่า เป็นความเลื่อมใสอันล้าเลิศ. ส่วนชนเหล่าใด ดำเนินมาแล้วตามทางของพระอริยเจ้า มีความเลื่อมใสหยั่งลงแล้ว ความเลื่อมใสเหล่านั้น เป็น

* อจ. เอก. ๒๐/๑๓๔/๒๘.

ความเลื่อมใสล้าเลิศโดยส่วนเดียวนั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
อัครปสาทา. ดังที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในพระศาสนานี้
เป็นผู้ประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสที่ยังลงแล้วในพระพุทธเจ้า” ดังนี้
เป็นต้น. อนึ่ง ความเลื่อมใสเหล่านี้ ชื่อว่า เป็นความเลื่อมใสอันล้าเลิศ
เพราะมีผลล้าเลิศบ้าง. สมจริงดังที่พระองค์ได้ตรัสไว้ว่า “ก็เมื่อบุคคล
เลื่อมใสในสิ่งที่เลิศแล้ว ผลเลิศก็จะมี.”

คำว่า ยาวตา คือ ยตฺตกา (มีประมาณเท่าใด). คำว่า สัตว์ทั้ง
หลาย (สตฺตา) ได้แก่ สัตว์มีชีวิตทั้งหลาย. คำว่า อปทา ได้แก่ ไม่มี
เท้า. คำว่า ทวิปทา ได้แก่ มีเท้า ๒ เท้า. แม้ใน ๒ บทที่เหลือ ก็
มีนัยนี้เหมือนกัน. วา ศัพท์ เป็นสมุจจยัตตะ ไม่ใช่เป็นวิกัลปปัตตะ (มี
ความหมายรวม ไม่ใช่แยกแปล และไม่ใช่แปลว่า หรือ). เหมือนในคำ
นี้ว่า กามาสวะที่ยังไม่เกิดขึ้นจะเกิดขึ้นบ้าง” กามาสวะที่เกิดขึ้นแล้ว จะ
เจริญขึ้นบ้าง มีความหมายว่า ยังไม่เกิดขึ้น และเกิดขึ้นแล้ว และใน
คำนี้ว่า เพื่อการดำรงอยู่แห่งสัตว์ทั้งหลายที่เป็นภูตบ้าง เพื่ออนุเคราะห์
สัตว์ทั้งหลายที่เป็นสัมภเวสีบ้าง” มีความหมายว่า ทั้งภูตทั้งสัมภเวสี
และในคำว่า จากไฟบ้าง จากน้ำบ้าง จากความแตกแยกมิตรสัมพันธ์
กันบ้าง มีความหมายว่า ทั้งจากไฟ ทั้งจากน้ำ ทั้งจากความแตกจาก
มิตรสัมพันธ์กัน ฉนฺโต แม้ในคำว่า อปทา วา ฯเปฯ อคฺคมกฺขายติ
(ไม่มีเท้าก็ตาม ฯลฯ กล่าววาลเลิศ) นี้ ก็ฉนฺตนั้น พึงทราบความหมาย
ด้วยอำนาจการรวมกันว่า ทั้งไม่มีเท้า ทั้งมี ๒ เท้า. ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้า
จึงได้กล่าวไว้ว่า วา ศัพท์ เป็นสมุจจยัตตะ ไม่ใช่เป็นวิกัลปปัตตะ.

คำว่า รูปิโน คือ รูปนฺโต (มีรูป). ชื่อว่า ไม่มีรูป (อรูปิโน)
เพราะมีรูปหาไม่ได้. คำว่า สญฺฉิโน คือ สญฺฉาวนฺโต (มีสัญญา). ชื่อ
ว่า ไม่มีสัญญา (อสญฺฉิโน) เพราะหาสัญญามีได้. สัตว์ทั้งหลายที่นับ
เนื่องในภวักพรหม ชื่อว่า มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่. ก็ด้วยคำ

เพียงเท่านั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นพระธรรมราชา ทรงแสดง
 ทำความถึงสัตว์ในภาพทั้ง ๔ โดยไม่มีเหลือ คือ กามภาพ ๑ รูปภาพ ๑
 อรูปภาพ ๑ เอกโวหารภาพ ๑ จตุโวหารภาพ ๑ ปัญจโวหารภาพ ๑
 สัญญภาพ ๑ อสัญญภาพ ๑ แนวสัญญินาสัญญภาพ ๑.

อธิบายว่า บรรดาภาพทั้ง ๔ นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดง
 กามภาพ รูปภาพ ปัญจโวหารภาพ เอกโวหารภาพไว้ด้วย รูป คัมภีร์. ทรง
 แสดงอรูปภาพ จตุโวหารภาพ ไว้ด้วย อรูป คัมภีร์. ส่วนสัญญภาพเป็นต้น
 ทรงแสดงไว้โดยสรุปนั่นเอง. ด้วย อปทา คัมภีร์เป็นต้น ทรงแสดงเอกเทศ
 (ส่วนหนึ่ง) ของกามภาพ ปัญจโวหารภาพ และสัญญภาพ.

ถามว่า ก็เหตุไฉน ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงทำการหมาย
 เอาสัตว์ไม่มีเท้าเป็นต้น โดยไม่ทรงหมายเอาสัตว์ ๒ เท้า เท่านั้น ว่า
 เป็นผู้เลิศกว่าสัตว์ ๒ เท้าทั้งหลาย เหมือนในอหุติยสูตร* (สูตรที่ว่า ด้วย
 บุคคลเอกที่ไม่เป็นที่ ๒ ของใคร) แต่ทรงหมายเอาสัตว์ไม่มีเท้าเป็นต้น ?
 ข้าพเจ้าจะกล่าวตอบในอหุติยสูตรก่อน พระองค์ทรงหมายเอาสัตว์ ๒ เท้า
 เท่านั้น ด้วยอำนาจที่เป็นผู้ประเสริฐกว่า. บุคคลผู้ชื่อว่า ประเสริฐที่สุด
 เมื่อจะอุบัติในโลกนี้ จะไม่อุบัติในจำพวกสัตว์ผู้ไม่มีเท้า หรือมี ๔ เท้า
 หรือมีมากเท้า แต่จะอุบัติในจำพวกสัตว์ผู้มี ๒ เท้าเท่านั้น. ในสัตว์มี ๒
 เท้าจำพวกไหน ? ในจำพวกมนุษย์และเทพทั้งหลายเท่านั้น. เมื่ออุบัติ
 ในจำพวกมนุษย์ จะอุบัติเป็นพระพุทธเจ้า ผู้ทรงสามารถให้สัตว์โลกทั้ง
 มวลเป็นไปในอำนาจ (ของพระองค์). แต่ในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย ท่าน
 กล่าวไว้ว่า “ทรงสามารถให้สัตว์โลก ๓,๐๐๐ โลกธาตุเป็นไปในอำนาจ.
 เมื่ออุบัติในจำพวกเทพ จะอุบัติเป็นท้าว महाพรหม ผู้ให้สัตว์ ๑๐,๐๐๐
 โลกธาตุเป็นไปในอำนาจ จนผู้เป็นกัปปิยการก หรืออารามิกชน ย่อม
 ถึงพร้อมแก่พระพุทธเจ้านั้น.” ด้วยประการดังนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ใน
 อหุติยสูตรนั้นว่า เป็นผู้เลิศกว่าสัตว์ ๒ เท้าทั้งหลาย โดยประเสริฐแม้

* อภ. เอก. ๒๐/๑๔๓/๒๔.

กว่ามนุษย์และเทพนั้นนั่นเอง. แต่ในพระสูตรนี้ตรัสไว้อย่างนี้ โดย
 ครอบคลุมไปถึงสัตว์ไม่มีเทลือว่า "ก็สัตว์ทั้งที่เนื่องด้วยอัตภาพ มี
 ประมาณทำได หาทำมิได้ก็ตาม ฯลฯ มีสัญญาหรือไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็
 ไม่ใช่ ก็ตาม บรรดาสัตว์เหล่านั้น พระตถาคตเจ้า บัณฑิตกล่าวว่า เป็น
 ผู้เลิศ." ก็คำว่า เสด็จ นี้ เป็นฉุริวัฏฏติใช้ในอรรถนิตถารณะ (สิ่งที่รวม
 กันอยู่ซึ่งจะต้องแยกออก). ม อักษร ทำการเชื่อมคำ. แยกคำออกเป็น
 อคฺโค อกฺขายติ ดังนี้.

ชื่อว่า ผลอันเลิศ ปอมมี (อคฺโค ธิปาโก โหติ) ความว่า
 ความเลื่อมใสใด ของผู้เลื่อมใสในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เลิศ ความ
 เลื่อมใสนั้นเป็นสิ่งล้ำเลิศ เป็นสิ่งประเสริฐ เป็นสิ่งสูงสุด หรือเป็นสิ่งที่
 ยอด เพราะฉะนั้น แม้ผลของความเลื่อมใสนั้น ก็เป็นสิ่งที่ล้ำเลิศ เป็น
 สิ่งประเสริฐ เป็นสิ่งสูงสุด เป็นสิ่งสุดยอด เป็นสิ่งไภยารที่สุด เป็นสิ่ง
 ประณีตที่สุด. แต่ความเลื่อมใสนั้น ยังมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็นโลกียะ
 และโลกุตระ. ใน ๒ อย่างนั้น (จะว่าถึงผล) ของความเลื่อมใส ที่เป็น
 โลกียะก่อน ควรทราบการประกอบผลพิเศษของความเลื่อมใส ด้วย
 สามารถแห่งบทสูตร มีอาทิอย่างนี้ว่า

ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ถึงพระพุทธเจ้าแล้วสิ ว่า
 เป็นสรณะ ชนเหล่านั้นจักไม่ไปอบายภูมิ พวกเขาละ
 ร่างมนุษย์ไปแล้ว จักให้กายทิพย์บริบูรณ์. เพราะว่า
 ปิตีที่มีอยู่ในกายของผู้นั้นกำหนดว่า พุทโธ เป็นสิ่ง
 ประเสริฐกว่าปิตีของชาวชมพูทวีป แม้โดยกสิณ. ช้าง
 หนึ่งแสน ม้าหนึ่งแสน รดเทียมด้วยอัสตรหนึ่งแสน
 หญิงสาวผู้สวมกุนทลแก้วมณีหนึ่งแสน ปอมไม่ถึงเสี้ยวที่
 ๑๖ (อันจำแนกแล้ว ๑๖ ครั้ง) แห่งการย่างเท้าก้าวเดียว.*

ข้าแต่ท่านจอมเทพ การถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ เป็นการดีแล

เพราะเหตุแห่งการถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะแล ข้าแต่ท่านจอมเทพ สัตว์ทั้งหลายบางจำพวกในโลกนี้ เบื้องหน้าแต่ตาย เพราะกายแตก จะเข้าถึงสุคติคือโลกสวรรค์อย่างนี้ สัตว์เหล่านั้น จะประสบสิ่งเป็นทิพย์อย่างอื่น โดยฐานะ ๑๐ อย่าง คือ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ ความสุขทิพย์ ยศทิพย์ อธิปไตยทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ โภญฐัพพทิพย์.* เพราะฉะนั้น ความเลื่อมใสนั้น พึงทราบว่า อำนวยวิบากเป็นสุข ในสัมปัตติภพ พร้อมด้วยการให้อภัยทุกข์หมุนกลับ (ห้ามอภัยทุกข์ได้). ส่วนความเลื่อมใสที่เป็นโลกุตระ ให้วิบากที่เป็นสามัญญผลด้วย ยังวัฏฏทุกข์ให้หมุนกลับด้วย (ห้ามวัฏฏทุกข์ได้). และความเลื่อมใสแม้ทั้งหมดนี้ จะให้วัฏฏทุกข์หมุนกลับได้ในสัมปรายาภพทีเดียว. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย สมัยใด อริยสาวกระลึกถึงศรัทธาของตน สมัยนั้น จิตของเธอจะไม่ถูกราคะกลุ้มรุม จะไม่ถูกโทสะกลุ้มรุม จะไม่ถูกโมหะกลุ้มรุมเลย สมัยนั้น จิตของเธอจะดำเนินไปตรงทีเดียว ผู้มีจิตดำเนินไปตรงแล้ว ความปราโมทย์จะเกิดขึ้น ผู้มีปราโมทย์แล้ว ปิติจะเกิดขึ้น จะรู้ชัดว่า ฯลฯ กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ ไม่มีอีกแล้ว."*

สภาวะธรรม ชื่อว่า ธรรม. คำว่า สังฆตธรรม (สงฺขตา) ความว่า ธรรมทั้งหลายที่ปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่งเสร็จเรียบร้อยแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ปรุงแต่งแล้ว คือ ธรรมที่มีปัจจัย. (ส่วน) ธรรมทั้งหลายที่ทั้งเหตุทั้งปัจจัยอะไร ๆ ไม่ได้ทำ คือ ไม่ได้ปรุงแต่งแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อสังฆตธรรม คือ พระนิพพานที่หาปัจจัยไม่ได้. ธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่า อสังขตะ เพราะขัดแย้งต่อสังฆตธรรมทั้งหลาย เพราะฉะนั้น (คำนี้) จึงเป็นพหูพจน์. ชื่อว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น วิราคะ บัณฑิตกล่าวว่าเลิศ (วิราโค เตสํ อคฺคณฺณกฺขายตี) ความว่า บรรดาสังฆตธรรมและอสังฆตธรรมทั้งหลายเหล่านั้น อสังฆตธรรม กล่าวคือ วิราคะ บัณฑิตกล่าวว่า เลิศ คือ ประเสริฐ ได้แก่ สูงสุด หมายความว่า

ว่า ลำเลศ เพราะเป็นสิ่งที่ละเอียดและสุขุมตามสภาพนั่นเอง เพราะเป็น
 สิ่งสงบกว่าและประณีตกว่า เพราะเป็นสิ่งที่ลึกซึ้งเป็นต้น และเพราะเป็น
 ธรรมที่สร้างมาเป็นต้น. คำว่า ยทิท เป็นนิบาต ความหมายคือ โย
 ยม (แปลว่า นีไค). คำว่า ธรรมเป็นที่สร้างความมา (มทนิมมทโน)
 เป็นต้น ทั้งหมดเป็นไวพจน์ของนิพพานเหมือนกัน. จริงอย่างนั้น ความ
 มาทุกอย่าง มีมาเพราะมานะ มาในความเป็นบุรุษเป็นต้น จะสร้างไป
 คือถูกทำลายเพราะมาถึงนิพพานนั้น ความระหายทั้งหมดมีระหายคาม
 เป็นต้น ก็จะถูกนำออกไป ถึงความอาลัยทั้งหมด มีอาลัยในคามเป็นต้น
 ก็จะถูกถอนขึ้น กรรมวัฏ กิเลสวัฏ และวิปากวัฏทั้งผอง ก็จะถูก
 ตัดขาด ตัณหาทั้งปวงที่แยกประเภทออกเป็น ๑๐๘ อย่าง ก็จะสิ้นไป
 กิเลส ก็จะสารถออกหมด ทุกข์ย่อมจะดับไปสิ้น เพราะมาถึงนิพพานนั้น
 เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มทนิมมทโน (สร้างมา) ฯลฯ
 นิโรธ (ดับทุกข์). อนึ่ง ตัณหานี้ไค ที่ท่านเรียกว่า วานะ เพราะตั้ง
 วิเคราะห์ว่า นำไป คือ ร้อยซึ่งภพเข้ากับภพ (และ) ซึ่งกรรมเข้ากับผล
 วานะนั้น ไม่มีในธรรมชาตินี้ หรือเมื่อบรรลุถึงธรรมชาตินั้นแล้ว วานะ
 นั้น ไม่มีแก่พระอริยบุคคล เพราะฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นิพพาน

แม้ในชื่อว่า ผลอันเลิศ ย่อมมี (อคุโค วิปาก โหติ) นี้
 ควรทราบผลพิเศษของความเลื่อมใสในพระธรรม ด้วยสามารถแห่งบทสูตร
 มีอาทิอย่างนี้ว่า

ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ถึงพระธรรมว่าเป็นที่ระลึก
 แล้วสี ฯลฯ เพราะว่า ปิติที่มีอยู่ในกายของผู้กำหนดว่า
 รัมโม เป็นสิ่งประเสริฐทีเดียว

ข้าแต่ท่านจอมเทพ การถึงพระธรรมเป็นสรณะ เป็นการดีแล
 ข้าแต่ท่านจอมเทพ เพราะเหตุแห่งการถึงพระธรรมเป็นสรณะแล คน
 บางจำพวกในโลกนี้ ฯลฯ โภฏฐัพพทิพย์.* เมื่อเป็นเช่นนั้น ในข้อนี้

ความเลิศจึงก็ชื่อว่ามาแล้วด้วยสามารถแห่งอสังขตธรรมเท่านั้น. แม้ความสามารถแห่งอริยมรรค ก็ได้เนื้อความนี้เหมือนกัน เพื่อแสดงถึงการออกไปแห่งสังขตธรรมทั้งหมด. สมจริงตามที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย สังขตธรรมทั้งหลายมีประมาณเท่าใด อริยมรรคมองค์ ๘ บัณฑิตกล่าวว่า เลิศกว่าสังขตธรรมเหล่านั้น" ดังนี้ และว่า บรรดามรรคทั้งหลาย อัญญิกมรรค ประเสริฐที่สุด" ดังนี้.

ชื่อว่า หมุกีดี คณะกัฏฐิ (สงฆา วา คณะ วา) ได้แก่ หมุ่หรือคณะในโลก กล่าวคือชุมชนมนุษย์ มีประมาณเท่าใด. คำว่า หมุ่สาวกของพระตถาคต (ตถาคตสาวกสงฆ) ได้แก่ สงฆ์สาวกของพระตถาคตเจ้า ผู้รวมกันด้วยความเสมอกันแห่งทิฐิและศีล กล่าวคือชุมชนพระอริยบุคคล ๘ จำพวก. ชื่อว่า บรรดาหมุ่และคณะเหล่านั้น ... บัณฑิตกล่าวว่าเลิศ (เตส อคฺคมกฺขายติ) ความว่า บรรดาหมุ่เหล่านั้น สงฆ์สาวกของพระตถาคตเจ้า บัณฑิตกล่าวว่าเลิศ คือ ประเสริฐสุด ได้แก่ สูงสุด หมายความว่า ถ้าเลิศ ด้วยคุณวิเศษ มีศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติเป็นต้นของตน. คำว่า คือ (ยทิท) ได้แก่ เหล่านี้ใด. ชื่อว่า กลุ่มบุรุษ ๔ (จตุตถาปริสยฺคานิ) ได้แก่ กลุ่มบุรุษ ๔ กลุ่ม โดยเป็นกลุ่ม ๆ อย่างนี้ คือ ท่านผู้ดำรงในมรรคที่ ๑ ท่านผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๑ นี้กลุ่มหนึ่ง จนถึงท่านผู้ดำรงอยู่ในมรรคที่ ๔ ท่านผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๔ นี้กลุ่มหนึ่ง.

ชื่อว่า บุรุษบุคคล ๘ (อฏฺฐ ปริสฺสบุคคลา) ได้แก่ บุรุษบุคคล ๘ จำพวก ด้วยอำนาจบุรุษบุคคลตามนัยนี้ คือ บุรุษบุคคลผู้ดำรงอยู่ในปฐมมรรค บุคคลหนึ่ง บุรุษบุคคลผู้ดำรงอยู่ในปฐมผล บุคคลหนึ่ง. ก็ในที่นี้ คำเหล่านี้ คือ บุรุษก็ตาม บุคคลก็ตาม มีความหมายอย่างเดียวกัน. แต่คำนี้ พระองค์ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์. ชื่อว่า นั้นสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า (เอส ภควโต สาวกสงฆ) ความ

๑. อ. จ. จตุกก. ๒๑/๓๔/๔๔.

๒. ข. ข. ๒๕/๒๗๐/๒๔๘.

ว่า โดยเป็นคู่ คู่บุรุษ ๔ คู่ เหล่านี้ โดยแยกกัน บุรุษบุคคล ๘ จำพวกนี้แหละ ชื่อว่า สงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า.

พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า อาหุเนยฺโย เป็นต้นต่อไป สิ่งของชื่อว่า อาหุณะ เพราะเขาพืงนำมาบูชา. อธิบายว่า พืงนำมาจากที่ไกล แล้วถวายแด่ท่านทั้งหลายผู้มีศีล. คำนี้เป็นชื่อของปัจจัย ๔. พระสงฆ์ชื่อว่าเป็นผู้ควรรับของที่เขาพืงนำมาบูชานั้น เพราะทำให้เป็นทานมีผลมาก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อาหุเนยฺยะ. อีกอย่างหนึ่ง แม้สมบัติทั้งมวลที่เขาพืงนำมาแม้แต่ที่ไกลแล้วบูชาไว้ในไฟคืออาหุณะนี้ หรือไฟคืออาหวนะ ควรแก่สักการะเป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อาหวนียะ. ไฟของพราหมณ์ทั้งหลายนี้ใด ชื่อว่า อาหวนียะ ที่เป็นเหตุให้พราหมณ์เหล่านั้นมีลัทธิตัว ยัญที่บูชาแล้วมีผลมาก ถ้าหากไฟนั้น ชื่อว่า อาหวนียะ เพราะภาวะที่บูชาแล้วมีผลมาก พระสงฆ์นั่นเอง ก็ชื่อว่า อาหวนียะ เพราะยัญที่บูชาแล้วในพระสงฆ์ ก็มีผลมาก. ดังที่ตรัสไว้ว่า

ก็การบูชา ของผู้บูชาท่านผู้บรมคณแล้วผู้เดียว
แม้เพียงครูเดียวเท่านั้น ประเสริฐกว่าการบูชา ของผู้
บำเรอ (บูชา) ไฟในป่า เป็นเวลา ๑๐๐ ปี การบูชา
เป็นเวลา ๑๐๐ ปี จะประเสริฐอะไรเล่า.*

คำว่า อาหวนียฺโย นี่นั้น ในนิกายอื่น โดยเนื้อความแล้ว เป็นอันเดียวกันกับคำว่า อาหุเนยฺโย ในพระสูตรนี้ แต่โดยพยัญชนะแล้วต่างกันเพียงเล็กน้อยเท่านั้น. เพราะฉะนั้น ท่านจึงทำการพรรณนาความไว้อย่างนี้.

แต่ว่า ของที่จะให้แขก (ของรับแขก) ที่จัดไว้ด้วยสักการะ เพื่อประโยชน์แก่ญาติและมิตรทั้งหลาย ผู้เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจ ที่มาแล้วจากทิศและทิศเฉียง พระองค์ตรัสเรียกว่า ปาหุณะ ในคำว่า ปาหุเนยฺโย นี้ ของที่จะให้แขกแม้นั้น เว้นคนเหล่านั้นคือ แขกประเภท

* ข. ช. ๒๕/๑๘/๒๕.

นั้นแล้ว ควรถวายแก่พระสงฆ์เท่านั้น. อนึ่ง เพราะว่า พระสงฆ์นั้น จะปรากฏแม้ในระหว่างพุทธันดรหนึ่งและไม่ดาษดิน. แต่ในที่นี้ ความหมายของคำมีดังนี้ พระสงฆ์ประกอบแล้วด้วยธรรมทั้งหลาย อันกระทำความเป็นผู้น่ารัก น่าพอใจ ดังนั้น ตามที่พรรณนามานี้ พระสงฆ์จึงชื่อว่า ปาหุเนยยะ เพราะของต้อนรับควรจะถวายแก่ท่าน และท่านควรรับของต้อนรับ. ส่วนอรรถาธิบายของอาจารย์ทั้งหลาย ที่มีบาลีว่า ปาหวนียะ มีความว่า เพราะเหตุที่พระสงฆ์ควรซึ่งการมาก่อน ฉะนั้น พระสงฆ์จึงชื่อว่า ปาหวนียะ เพราะคนทั้งหลายควรนำของมาบูชาก่อนผู้อื่น อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์ชื่อว่า ปาหวนียะ เพราะควรซึ่งการบูชา โดยประการทั้งปวง. ในพระสูตรนี้ พระสงฆ์นี้ นั่น พระองค์ตรัสเรียกว่า ปาหุเนยยะ โดยอรรถาธิบายนั้นนั่นแหละ.

คำว่า ทักขิณา (ทกฺขิณา) ความว่า พระสงฆ์ชื่อว่า ทักขิณเณยยะ เพราะควรซึ่งทานที่คนทั้งหลายเชื่อปรโลกลแล้วถวายซึ่งทักษิณานั้น หรือเป็นผู้เกื้อกูลแก่ทักษิณา เพราะให้ทักษิณาหมดจด โดยทำให้มีผลมาก. พระสงฆ์ชื่อว่า อัญชลิกรณียะ เพราะควรซึ่งอัญชลีกรรม (การไหว้) ที่ชาวโลกทั้งหมดทำโดยจบมือทั้ง ๒ วับนศีระะ. ชื่อว่า เป็นนาบุญของโลกไม่มีนาบุญอื่นยิ่งกว่า (อนุตตรํ ปุณฺณกฺขเขตฺตํ โลกสฺส) ได้แก่ เป็นสถานซึ่งอภังการแห่งบุญของสัตว์โลกทั้งมวล ไม่มีสถานที่อื่นเหมือน. อุปมาเสมือนหนึ่งว่า สถานที่ที่ข้าวสาลีแดงหรือข้าวยวะ (ข้าวเหนียว) งอกงาม ชาวโลกเรียกว่า นาข้าวสาลี นาข้าวยวะ ฉนั้นใด พระสงฆ์ก็ฉนั้นนั่น เป็นสถานซึ่งอภังการแห่งบุญของสัตว์โลก พร้อมทั้งเทวโลก. เพราะว่า บุญทั้งหลายที่ทำให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลและความสุขนานัปการแก่สัตว์โลก อาศัยพระสงฆ์แล้วจึงงอกงามขึ้น เพราะฉะนั้น พระสงฆ์จึงชื่อว่า เป็นนาบุญของสัตว์โลก ไม่มีนาบุญอื่นยิ่งกว่า.

แม้ในที่นี้ ก็ควรทราบการประกอบผลพิเศษของความเลื่อมใสในพระสงฆ์ ด้วยสามารถแห่งบทสูตร มีอาทิอย่างนี้ว่า

ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ถึงพระสงฆ์ว่าเป็นที่พึงแล้วสิ
 ๗๗ เพราะ ว่า ปิตีที่มีอยู่ในกายของผู้กำหนดอยู่ว่า สิ่งใด
 เป็นสิ่งที่ประเสริฐที่สุด

ข้าแต่ท่านจอมเทพ การถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ เป็นการดีแล

ข้าแต่ท่านจอมเทพ เพราะเหตุแห่งการถึงพระสงฆ์เป็นสรณะแล ๗๗ คน
 บางจำพวกในโลกนี้ ๗๗ โภฏฐัพพทิพย์. ด้วยพระพุทธรูปนั้น พึง
 ทราบความที่ความเลื่อมใสนั้น เป็นของล้ำเลิศ และความที่ความเลื่อม
 ไส้นั้น มีผลเลิศ. อนึ่ง พึงทราบความที่ความเลื่อมใสมีผลเลิศ ด้วย
 สามารถแห่งการให้สำเร็จผลอันโอฬาร มีอาทิอย่างนี้ว่า การตัดขาด
 วัฏฏทุกข์ เริ่มต้นแต่การเกิดในภพที่ ๗ เป็นต้น เพราะได้เฉพาะซึ่งการ
 เห็นอันยอดเยี่ยม เป็นเหตุแห่งการบรรลุความสุขที่ยอดเยี่ยม.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า โดยความเป็นของ
 เลิศ (อคฺคโต) ความว่า ผู้เลื่อมใสแล้วในพระรัตนตรัยอันล้ำเลิศ โดย
 ความเป็นของเลิศนั่นเอง. คำว่า ธรรมอันเลิศ (อคฺคํ ธมฺมํ) ความว่า
 รู้อยู่ คือ ทราบอยู่ ซึ่งสภาวะที่ล้ำเลิศ คือ ความที่พระพุทธเจ้าเป็น
 ผู้ตรัสรู้ดีแล้ว ความที่พระธรรมเป็นธรรมดี และความที่พระสงฆ์เป็นผู้
 ปฏิบัติดีแล้ว ได้แก่ สภาวะที่สูงสุดของพระรัตนตรัย ที่ไม่ทั่วไปแก่สิ่งอื่น
 หรือสภาพของคุณความดี มีทศพลญาณเป็นต้น (ของพระพุทธเจ้า) ความ
 เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว (ของพระธรรม) และความ
 เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้น (แห่งพระสงฆ์).

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงพระรัตนตรัยอันเป็นที่ตั้ง
 แห่งความเลื่อมใสอันเลิศโดยทั่วไปอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดง
 พระรัตนตรัยนั้น โดยไม่ทั่วไป ด้วยการทรงจำแนกออกไป จึงได้ตรัส
 คำมีอาทิไว้ว่า ในพระพุทธเจ้าผู้เลิศ ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เลื่อมใสแล้ว (ปสนฺนํ) ความว่า
 เลื่อมใสแล้ว คือ น้อมใจเชื่อแล้ว ด้วยความเลื่อมใสที่ตั้งมั่นแล้ว และ

ด้วยความเลื่อมใสนอกจากนี้. คำว่า เป็นที่สิ้นกำหนดและเป็นที่สงบ (วิราคุปสม) ความว่า ในธรรมเป็นที่สิ้นกำหนดและเป็นที่สงบ. อธิบายว่า (ความเลื่อมใสในธรรมอันเลิศ) เป็นเหตุคล้ายกำหนดโดยส่วนเดียวแห่งระคะทั้งหมด และเป็นเหตุสงบโดยส่วนเดียวแห่งกิเลสทั้งมวล. คำว่า เป็นสุข (สุเข) ความว่า ที่ชื่อว่า เป็นสุข เพราะพระธรรมเป็นเหตุสิ้นวัฏฏทุกข์และเพราะพระธรรมเป็นเหตุแห่งความสุข เพราะระับสังขารทั้งหลาย. ชื่อว่า ถวายทานในพระรัตนตรัยที่เลิศ (อคุคฺสมิ ทานํ ทตฺต) ความว่า ให้ทานอยู่ คือ บริจาคไทยธรรมอยู่ ในพระรัตนตรัยที่ล้ำเลิศ.

บรรดารัตนะทั้ง ๓ เหล่านั้น เหล่าชนเมื่อบารุง คือ บูชา ได้แก่ สักการะพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ยังทรงดำรงพระชนม์อยู่ ด้วยปัจจัย ๔ และบารุง คือ บูชา ได้แก่ สักการะพระธาตุเจดีย์เป็นต้น อุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เสด็จปรินิพพานแล้ว ชื่อว่า ถวายทานในพระพุทธเจ้า. คำว่า เราทั้งหลายจักบูชาธรรม (ธมฺมํ ปูเชสฺสาม) ความว่า ชนเหล่าใดอุปัฏฐาก คือ บูชา ได้แก่ สักการะอยู่ ซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้ทรงธรรม ด้วยปัจจัย ๔ และเมื่อสร้างพระธรรมไว้ให้ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน ชื่อว่า ให้ทานในพระธรรม. เมื่ออุปัฏฐาก คือ บูชา ได้แก่ สักการะพระอริยสงฆ์อย่างนั้น ด้วยปัจจัย ๔ และปฏิบัติอย่างนั้น แม้ในภิกษุนอกจากนี้ อุทิศพระอริยสงฆ์นั้น ชื่อว่า ถวายทานในพระสงฆ์.

ชื่อว่า บุญที่เลิศย่อมเจริญ (อคุคฺ ปุญฺญํ ปวทุณฺติ) ความว่า เมื่อชนทั้งหลายมีใจเลื่อมใสในพระรัตนตรัยอย่างนี้ ยังการบริจาคอย่างโอฬาร และการบูชาสักการะอย่างโอฬารให้เป็นไป เป็นอันก่อสร้างกุศลที่ล้ำเลิศคือ โอฬารทุก ๆ วัน.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงความที่บุญนั้นเป็นของล้ำเลิศ เพราะมีผลเลิศ จึงตรัสคำมีอาทิไว้ว่า อายุอันเลิศ (อคุคฺ อายุ) ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อายุอันเลิศ (อคุคฺ อายุ) ได้แก่ อายุ

(ปวทุณฺติ) ความว่า เพิ่มพูนสูง ๆ ขึ้นไป. คำว่า วรรณะ (วณฺโณ) ได้แก่ รูปสมบัติ. คำว่า ยศ (ยโส) ได้แก่ บริวารสมบัติ. คำว่า เกียรติคุณ (กิตฺติ) ได้แก่ เสียงสดุดีกึกก้อง. คำว่า สุข (สุขํ) ได้แก่ ความสุขทางกายและความสุขทางใจ. คำว่า พละ (พลํ) ได้แก่ กำลังกายและกำลังความรู้.

ชื่อว่า ถวายแด่พระรัตนตรัยที่เลิศ (อตุลสฺส ทาตา) ความว่า ถวายแด่พระรัตนตรัยอันล้ำเลิศ อีกอย่างหนึ่ง บำเพ็ญบุญในพระรัตนตรัยนั้น โดยทำการถวายไทยธรรมอันเลิศให้ไภสวโร. คำว่า ตั้งมั่นอยู่ด้วยธรรมอันเลิศแล้ว (อตุลธมฺมสมาหิต) ความว่า ตั้งมั่นอยู่แล้ว คือ ประกอบแล้ว ด้วยธรรมคือความเลื่อมใสและธรรมมีทานเป็นต้น ที่ล้ำเลิศ ได้แก่ ประกอบด้วยความเลื่อมใสที่ไม่หวั่นไหว หรือประกอบด้วยธรรมทั้งหลาย มีความรักใคร่และความพอใจของคนจำนวนมากเป็นต้น ที่เป็นผลของความเลื่อมใสนั้น. ชื่อว่า เป็นผู้ถึงความเป็นผู้เลิศ บ้านเทิงอยู่ (อตุลปฺปตฺโต ปโมหติ) ความว่า ประสพความล้ำเลิศ คือ ความประเสริฐสุด ในหมู่สัตว์ที่ตนเกิดแล้ว หรือเป็นผู้บรรลุมรรคผลที่เป็นโลกุตระแล้ว ย่อมบันเทิง คือ รื่นเริงใจ ได้แก่ พอดีใจมาก ดังนี้แล.

๒. ปิวิตสูตร

ว่าด้วยก้อนข้าวของชาวแวนแคว้น

[๒๗๑] ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นอยู่ด้วยการแสวงหาก้อนข้าวนี้เป็นกรรมที่ต่ำของบุคคลผู้เป็นอยู่ทั้งหลาย บุคคลผู้ด่าย่อมด่าว่า ท่านผู้นี้มีบาตรในมือ ย่อมเที่ยวแสวงหาก้อนข้าวในโลก. ภิกษุทั้งหลาย ก็ กุลบุตรทั้งหลาย เป็นผู้เป็นไปในอำนาจแห่งเหตุ อาศัยอำนาจแห่งเหตุ ไม่ได้ถูกพระราชาทรงให้นำไปจองจำไว้เลย ไม่ได้ถูกพวกโจรนำไปกักขังไว้ ไม่ได้เป็นหนี้ ไม่ได้ตกอยู่ในภัย เป็นผู้มีความเป็นอยู่เป็นปกติ ย่อมเข้าถึงความเป็นอยู่ด้วยการแสวงหาก้อนข้าวนั้น ด้วยคิดว่า ก็แม้พวกเราแล เป็นผู้ถูกชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสครอบงำแล้ว ถูกทุกข์ติดตามแล้ว ถูกทุกข์ครอบงำแล้ว แม้ โฉน การกระทำซึ่งที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้จะพึงปรากฏ. ภิกษุทั้งหลาย ก็ กุลบุตรผู้บวชแล้วอย่างนี้ เป็นผู้มือภิษณามาก มีความกำหนัดอันแรงกล้าในกามทั้งหลาย มีจิตพยาบาท มีความดำริแห่งใจชั่วร้าย มีสติหลงลืม ไม่รู้สึกตัว มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตหมุนไปผิด (มีจิตกระสับกระส่าย) ไม่สำรวมอินทรีย์ เรากล่าวบุคคลนี้ว่า มีอุปมาเหมือนต้นพินในที่เผาผิที่ไฟติดทั่วแล้วทั้ง ๒ ข้าง ตรงกลางเป็นนอญ จะใช้ประโยชน์เป็นไม้ในบ้าน ไหว่ก็ไม่สำเร็จ ฉะนั้น บุคคลนี้เสื่อมแล้วจากโคละแห่งคฤหัสถ์ และไม่ยังผลแห่งความเป็นสมณะให้บริบูรณ์ได้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลผู้มีส่วนชั่ว เสื่อมแล้วจากโคละแห่งคฤหัสถ์
 ย่อมขจัดผลแห่งความเป็นสมณะให้กระจัดกระจายไป
 เหมือนต้นพินในที่เผาผิพินาศไปอยู่ ฉะนั้น ก้อน
 เหล็กร้อนเปรียบด้วยเปลวไฟ อันบุคคลบริโภคนแล้ว

ยังจะดีกว่า บุคคลผู้ทุศีล ผู้ไม่สำรวม พึงบริโภค
ก่อนข้าวของชาวแวนแคว้นจะดีอะไร.

ชีวิตสูตร ที่ ๒ จบ

อรรถกถาชีวิตสูตร

สูตรที่ ๒ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ด้วยอำนาจแห่งเหตุที่
เกิดขึ้น.

ดังได้ทราบมาว่า สมัยหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่
ที่นิโครธาราม ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ ภิกษุทั้งหลายพากันปูที่นั่งที่นอน
สำหรับภิกษุอาคันตุกะทั้งหลาย กำลังเก็บบาตรและจีวรอยู่ และสามเณร
ทั้งหลายพากันรับเอาลาภของภิกษุทั้งหลายผู้มาแล้วมาถึงแล้ว ในที่ที่แจกลาภ
ได้ส่งเสียงอีกที. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสดับเสียงนั้นแล้ว ได้ทรงประณาม
(ขับไล่) ภิกษุเหล่านั้น. ได้ทราบว่า ภิกษุเหล่านั้น เป็นภิกษุใหม่ทั้งนั้น
มาสู่พระธรรมวินัยนี้ยังไม่นาน ท้าวมหาพรหมทราบพฤติการณ์นั้นแล้ว
ได้เสด็จมาแล้ว ทูลขอพระพุทธานุเคราะห์แก่ภิกษุที่ถูกประณามเหล่านั้น
ว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงทรงพอพระทัยภิกษุ
สงฆ์."* พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงเปิดโอกาสให้ท้าวมหาพรหมนั้น. ที่นั้น
ท้าวมหาพรหมได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้าได้
เปิดโอกาสให้ข้าพระองค์แล้ว" ได้ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า กระทำ
ประทักษิณแล้วได้เสด็จหลีกไป. ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงดำริว่า
ขอพระภิกษุสงฆ์จงมาเถิด แล้วได้ทรงแสดงอาการแก่พระอานนทเถระ. เมื่อ
เป็นเช่นนั้น ภิกษุเหล่านั้นจึงถูกพระอานนทเถระเรียกให้มาหา ได้พากัน

* ม. ม. ๑๓/๑๘๗/๑๘๖.

เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ยินดีแล้ว ได้นั่งอยู่ ณ ที่สมควรข้างหนึ่ง. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาหาพระธรรมเทศนาที่จะเป็นสัปปายะของ ภิกษุเหล่านั้น ทรงพระดำริว่า ภิกษุเหล่านี้ ถูกเรตถาคตประณาม เพราะเหตุแห่งอามิส ธรรมเทศนาว่าด้วยก้อนข้าวที่ทำเป็นคำ ๆ จะเป็น สัปปายะของภิกษุเหล่านั้น ดังนี้แล้ว จึงได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนา นี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย (ความเป็นอยู่ด้วยการแสวงหาก้อนข้าว) นี่เป็นกรรมที่ ต่ำ (อนุตมมัท ภิกษเว) ดังนี้ เป็นต้น.

ในพระธรรมเทศนานั้น อันตะ กัณฑ์นี้ มาแล้วในความหมายว่า ส่วน เช่นในคำทั้งหลายมีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย มีอยู่ สมณพราหมณ์ บางพวก เป็นผู้กำหนดชั้นส่วนอดีต มีทิฏฐิไปตามชั้นส่วนอดีต" มา แล้วในความหมายว่า ตัดขาด เช่นในคำทั้งหลายมีอาทิว่า ท่านได้ ตัดขาดทุกข์แล้ว โลกนี้มีที่สุดหมุนไปรอบ ๆ." มาแล้วในความหมายว่า ครอบงำ เช่นในคำทั้งหลายมีอาทิว่า ปฐวีธาตุอาศัยภูมิภาคที่ปกคลุมด้วย ของเขียว กั้นด้วยถนน มีภูเขาขวางกั้น." มาแล้วในความหมายว่า อวัยวะ ในร่างกาย เช่นในคำทั้งหลายมีอาทิว่า ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก." มาแล้ว ในความหมายว่า จิต เช่นตัวอย่างในคำทั้งหลายมีอาทิว่า

ก็คนบางจำพวก มีบริวารห้อมล้อมเที่ยวไปอยู่
ภายใน ไม่บริสุทธ์ แต่ภายนอก งดงาม."

มาแล้วในความหมายว่า ภายใน เช่นในคำทั้งหลายมีอาทิว่า อนุล ปทุม หรือบุณฑริก บางเหล่า เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ มีน้ำหล่อเลี้ยงไว้ จมและพอกพูนอยู่ในภายใน" (น้ำ). มาแล้วในความหมายว่า ต่ำ เช่น ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า

๑. ที. ส. ๔/๒๗/๑๖. ๒. ที. ส. ๔/๓๕/๓๐. ๓. ม. ม. ๑๒/๓๔๔/๓๕๕.

๔. ที. มหา. ๑๐/๒๗๗/๓๘๒. ขุ. ขุ. ๒๕/๓/๒.

๕. ส. ส. ๑๕/๓๕๘/๑๑๖. ขุ. มหา. ๒๓/๘๘๓/๕๔๘.

๖. วิ. มหา. ๔/๔/๑๑. ที. มหา. ๑๐/๔๔/๔๔.

บรรดาภคทั้งหลาย หมาจึงจอกเป็นสัตว์ต่ำทราม
บรรดาปักษีทั้งหลาย กาเป็นสัตว์ชั้นต่ำ บรรดาต้นไม้
ทั้งหลาย ต้นละหุ่งเป็นต้นไม้ชนิดเลว ของเลวทราม
ทั้ง ๓ อย่าง มาประชุมกัน.*

แม้ในพระสูตรนี้ พึงทราบความหมายในสิ่งที่ต่ำทรามเท่านั้น เพราะ
ฉะนั้น ชื่อว่า ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นกรรมที่ต่ำของบุคคลผู้เป็นอยู่ทั้ง
หลาย (อนุตมัท ภิกษุเว ชีวีกาน) จึงมีอรรถาธิบายว่า ภิกษุทั้งหลาย
ชีวิต (ความเป็นอยู่) นี้ เป็นชีวิตที่ต่ำทราม คือ ล้าหลัง ได้แก่ ลามก
หมายความว่า เลวกว่าความเป็นอยู่ทุกชนิด ของผู้เลี้ยงชีพทั้งหลาย.

คำว่า ความเป็นอยู่ด้วยการแสวงหาก่อนข้าวนี้ (ยทิทํ ปิณฺโหลยุ)
ความว่า ชีวิตของผู้เลี้ยงชีพด้วยการแสวงหาก่อนข้าว คือ ด้วยการ
เที่ยวขอเขา นี้ใด. ก็ในคำว่า ปิณฺโหลยุ นี้ มีอรรถแห่งคำดังต่อไปนี้
บุคคลชื่อว่า ปิณฺโหลละ เพราะเที่ยวไปเพื่อก่อนข้าว. กิจกรรมของผู้เที่ยว
ไปเพื่อก่อนข้าว นั้น ชื่อว่า ปิณฺโหลละ. อธิบายว่า ผู้เลี้ยงชีพด้วยการ
แสวงหาก่อนข้าว.

การดำ ชื่อว่า อภิสาปะ.^๑ อธิบายว่า มนุษย์ทั้งหลาย โกรธแล้ว
จะดำคนที่เป็นศัตรูของตนว่า แกควรจะนุ่งผ้าเก่า ๆ มีมือถือกระเบื้อง
เที่ยวแสวงหาก่อนข้าว (ขอทาน). อีกอย่างหนึ่ง จะดำอย่างนี้ทีเดียวว่า
แกไม่มีอะไรที่จะต้องทำแล้วหรือ จึงได้ละทิ้งหิริโอตตปปะทั้งที่ยังมีกำลัง
และเรี่ยวแรงอยู่อย่างนี้ เป็นคนกำพร้ามีมือถือบาตร เที่ยวแสวงหาก่อน
ข้าว.

คำว่า ความเป็นอยู่ด้วยการแสวงหาก่อนข้าว นั้น (ตณฺจ โข
เอตํ) ความว่า (ย่อมเข้าถึง) แม้ความเป็นอยู่ด้วยการแสวงหาก่อนข้าวซึ่ง
มีการสาปแช่งนั้น. ชื่อว่า กุลบุตรทั้งหลายผู้เป็นไปในอำนาจแห่งเหตุ
... ย่อมเข้าถึง (กุลปุตฺตา อุเปนฺติ อตฺถวสิกา) ความว่า กุลบุตรโดย

กำเนิด และกุลบุตรผู้มีอาจารย์ในศาสนาของเรา เป็นผู้อยู่ในอำนาจจรรก
คือ เป็นผู้อยู่ในอำนาจเหตุ อาศัยอำนาจเหตุแล้วเข้าถึง คือ ประสพ.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ไม่ได้ถูกพระราชาทรงให้นำไปจองจำ
(ราชาภินิสา) เป็นต้น (ดังต่อไปนี้) คนเหล่านี้ได้ถูกพระราชาทรงจองจำไว้
ในเรือนจำ เพราะกินของหลวง หนีไปบวช คนเหล่านั้น ชื่อว่า
ราชาภินิสา เพราะถูกพระราชาทรงนำไปยังที่จองจำ. ส่วนคนเหล่านี้ได้ถูก
พวกโจรจับในดง เมื่อบางเหล่าถูกฆ่าให้ตาย (แต่) บางเหล่าขอรับรองว่า
“นายขอรับ (ถ้า) พวกผมถูกพวกท่านปล่อยไปแล้ว จักครองเรือนแล้ว
บวช จักทำบุญใด ๆ มีพุทธบูชาเป็นต้นในที่นั้น ๆ จักให้ส่วนบุญจาก
บุญนั้น ๆ แก่ท่านทั้งหลาย” ดังนี้แล้ว เป็นผู้อันโจรเหล่านั้นปล่อยไป
แล้วบวช คนเหล่านั้นชื่อว่า โจราภินิสา เพราะเป็นผู้ถูกโจรนำไปยังที่ที่
จะถูกฆ่าให้ตาย. แต่คนเหล่านี้ได้รู้หนีแล้วไม่สามารถใช้หนีได้ หนีไปบวช
คนเหล่านั้น ชื่อว่า อธิณฺฏฐา. เชื่อมคำว่า ก็แล กุลบุตรทั้งหลายใน
ศาสนาของเราตถาคต ได้ถูกพระราชาทรงนำไป ฯลฯ เป็นผู้มีความเป็น
อยู่ตามปกติ เข้าถึงความเป็นอยู่ด้วยการแสวงหาก่อนชาวนั้น อีกอย่าง
หนึ่ง เข้าถึงด้วยคิดว่า ก็แม้พวกเราแล เป็นผู้ถูกชาติ ฯลฯ ครอบงำแล้ว
แม้โฉน ... จะพึงปรากฏ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า โอติณฺณมฺหา ตัดคำเป็น โอติณฺณา
มฺหา (เราทั้งหลาย เป็นผู้ถูกชาติ ฯลฯ ครอบงำแล้ว).

ในคำว่า ชาติ (ชาติยา) เป็นต้น (พึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้)
การก่อเกิดครั้งแรกของชนทั้งหลาย ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ชื่อว่า ชาติ. ความ
แก่หง่อม ชื่อว่า ชรา. ความแตกดับ ชื่อว่า มรณะ. ความเร่าร้อน คือ
การแผดเผาภายใน (ใจ) ของผู้ถูกความเสื่อมในเพราะญาติ โรค โภคะ
ศีล และทวิฏฐิกระทบกระทั่ง ชื่อว่า โสกะ. ความคร่ำครวญทางวาจาของ
ผู้ถูกความเสื่อมเสียกระทบกระทั่งแล้ว ชื่อว่า ปริเทวะ. การเบียดเบียน
ทางกาย ของผู้มีกายถูกโศภฏฐัพพะที่ไม่น่าปรารถนากระทบ ชื่อว่า ทุกข์.

การเบียดเบียนทางใจ ของผู้มีจิตถูกกระทบในเพราะอามาตวัตถุทั้งหลาย
ชื่อว่า โทมนัส. ความลำบากแรงกล้า ที่เกิดจากกลุ้มใจ ของผู้ถูกความ
เสื่อมแห่งญาติเป็นต้นกระทบ ผู้ไม่สามารถจะยับยั้งไว้ได้ แม้ด้วยการ
คร่ำครวญ ชื่อว่า อุปายาส. ผู้ถูกทุกข์ทั้งหลายมีชาติเป็นต้นติดตามแล้ว
ชื่อว่า ถูกทุกข์ติดตามแล้ว คือ ผู้ถูกทุกข์ทั้งหลายมีชาติทุกข์เป็นต้น
นั้นสอดแทรกเข้าไปภายใน. คำว่า ถูกทุกข์ครอบงำแล้ว (ทุกฺขปเรตฺตา)
ความว่า ผู้ถูกทุกข์และเหตุเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ครอบงำแล้ว.
อธิบายว่า ชาติเป็นต้น ชื่อว่า ทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์นั้น.
โสภปริเทวทุกฺขโทมนัสและอุปายาส ชื่อว่า ทุกข์ เพราะเป็นตัวทุกข์.
ชื่อว่า แม่โณ รลา จะพึงปรากฏ (อปฺเปวณาม ๖ เปฯ ปณฺณายเถ)
ความว่า ชื่อแม่โณ การทำการตัดขาด คือ กิริยาที่สิ้นสุดลงแห่ง
กองทุกข์ในวัฏฏะทั้งสิ้นนี้ จะพึงปรากฏ.

ชื่อว่า กุลบุตรนั้นเป็นผู้มีอภิษามา (โส จ โหติ อภิษมาตุ)*
นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ เพื่อทรงแสดงถึงกุลบุตรผู้ให้ความคิดเกิด
ขึ้นในเบื้องต้นว่า เราจักทำที่สุดแห่งทุกข์ ดังนี้ แล้วบวช แต่ภายหลัง
ไม่สามารถทำการบวชนั้นให้เป็นแบบนั้นได้(ทำที่สุดแห่งทุกข์ไม่ได้). บรรดา
คำเหล่านั้น คำว่า มีอภิษามา (อภิษมาตุ) ได้แก่ ผู้เพ่งสิ่งของ
ของผู้อื่น. คำว่า มีความกำหนัดแรงกล้า (ติพฺพสाराโค) ความว่า ผู้
มีราคะมาก. คำว่า มีจิตพยาบาท (พฺยาปนฺนจิตฺโต) ความว่า ผู้มีจิต
วิบัติ เพราะเป็นจิตเสียด้วยพยาบาท. คำว่า มีความดำริแห่งใจชั่วร้าย
(ปทุณฺเณนสงฺกมุโป) ความว่า ผู้มีจิตถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว ด้วย
สามารถแห่งการเข่นฆ่าพวกอื่น เหมือนโคตุมิชาแหลม. คำว่า มีสติ
หลงลืม (มฺฤตฺตฺสติ) ความว่า เป็นผู้มึสติหลงลืม คือ ทำ (อะโร) ไว้ที่
นี้แล้ว ก็ระลึกในที่นี้ไม่ได้ เหมือนกาซ่อนก่อนข้าวไว้ และเหมือนสุนัข
ซ่อนเนื้อไว้แล้ว นึกไม่ได้ ฉะนั้น. คำว่า ไม่รู้สึกตัว (อสมฺปชาโน)

* สยาม. กุลปุตฺโต โหติ อภิษมาตุ.

ความว่า ไม่มีปัญญา คือ เว้นจากการกำหนดชั้นเป็นต้น. คำว่า มีจิตไม่ตั้งมั่น (อสมานจิต) ความว่า หยุดนิ่งอยู่ไม่ได้ เหมือนเรือที่ผูกไว้ที่กระแสน้ำเชี่ยว. คำว่า มีจิตหมุนไปมิด (วิพภนตจิตโต) ความว่า ตื่นตกใจเหมือนเนื้อขึ้นสู่ทาง. คำว่า ไม่ส้ารวมอินทรีย์ (ปากคินุทริโย) ความว่า เป็นผู้ไม่ส้ารวมอินทรีย์ เหมือนคฤหสัทท์ทั้งหลายผู้ไม่ส้ารวมอินทรีย์ มองดูคนที่ตนหวงแหน ด้วยไม่มีการส้ารวม.

คำว่า เหมือนดุ้นพินในที่เผาผี (ฉวาลาต) ได้แก่ ดุ้นพินในที่ที่เผาศพ. ข้อว่า ที่ติดไฟทั้ง ๒ ข้าง ตรงกลางเปื้อนคูด (อุภโต ปกิตตมชฺเช คูดคต) ความว่า ดุ้นพินยาวประมาณ ๘ นิ้ว ไฟติดทั้ง ๒ ข้าง ตรงกลางก็เปื้อนคูด. คำว่า เป็นไม้ในบ้านก็ไม่สำเร็จ (เนว คาเม) ความว่า จริงอยู่ ถ้าหากไม้นั้น พึ่งเป็นของที่ใคร ๆ สามารถนำเข้าไปใช้เพื่อประโยชน์แก่เอก โท ไม้จันทน์ ไม้ผา และคานได้ไซ้ร ก็พึงสำเร็จเพื่อเป็นไม้ในบ้าน ถ้าพึ่งเป็นของที่ใคร ๆ สามารถนำเข้าไปใช้เพื่อประโยชน์แก่ไม้ปูพื้นและเตียงเป็นต้นที่กระท่อมมาได้ไซ้ร ก็พึงสำเร็จเพื่อเป็นไม้ในป่า. แต่เพราะเหตุที่แม้ประโยชน์ทั้ง ๒ อย่างนั้น ใคร ๆ ไม่อาจ (นำมาใช้ได้) ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้อย่างนี้.

คำว่า เรากล่าวบุคคลนี้ว่ามีอุปมา ... ฉะนั้น (ตถูปมาห) ความว่า เราตถาคตเรียกบุคคลตามที่กล่าวมาแล้วนี้ว่า อุปมาเหมือนอย่างนั้น คือ เช่นพินเผาศพ. ข้อว่า เสื่อมแล้วจากโคละแห่งคฤหัสถ์ (คิหิโกลา จ ปรีหิโน) ความว่า เป็นผู้เสื่อมจากโคละที่จะต้องได้เมื่อคฤหัสถ์ทั้งหลายผู้ครองเรือนอยู่ แบ่งมรดกอยู่ และโดยประการอื่นด้วย. คำว่า ผลแห่งความเป็นสมณะ (ตามญญตญฺจ) ความว่า จะไม่ยังสามัญญผลที่สัทธวิหาริกและอันเตวาสิกดำรงอยู่ในโอวาทของอุปัชฌาย์และอาจารย์ทั้งหลายแล้วจะพึงถึงด้วยสามารถแห่งปริยัติและปฏิเวธให้บริบูรณ์.

อนึ่ง พึงทราบฯ พระศาสดาไม่ได้ทรงนำอุปมานี้มา ด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้ทุศีล แต่ทรงนำมาด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้มี

ศิลปินสุทธิ ผู้เกียจคร้าน ผู้มีจิตถูกโทษทั้งหลาย มีอภิษมาเป็นต้น
ประทุษร้ายแล้ว.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า โภคะแห่งคฤหัสถ์
(คินิโภคา) ความว่า จากเครื่องอุปโภคที่ทำให้เกิดกามสุข. คำว่า เสื่อม
แล้ว (ปริหิโน) ได้แก่ เสื่อมทรมานแล้ว. คำว่า ผลแห่งความเป็นสมณะ
(สามญญตถ) ได้แก่ ทั้งพหูสูตในทางปฏิเวธ ทั้งพหูสูตในทางปริยัติ.
เพราะว่า คนเช่นนั้น ไม่สามารถจะได้ฟังเรื่องที่ยังไม่ได้ฟังและยังเรื่องที่ได้
ฟังแล้วให้แจ่มกระจ่าง เพราะเป็นผู้เกียจคร้าน. บุคคลมีส่วนแล้ว
เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า มีส่วนชั่ว คือ คนไม่มีบุญ ได้แก่ บุรุษกาลกรรณ.
คำว่า ขจัด (ปริธัสมาโน) ความว่า พินาศอยู่. คำว่า กระจัดกระจาย
(ปกิเรติ) ความว่า เรียบราย คือ กระจัดกระจายไป. คำทั้งหมดนี้ พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาการไม่เกิดขึ้นแห่งความเจริญ คือสามัญญผล
นั่นเอง. ชื่อว่า เหมือนดุ้นฟืนในที่เผาไฟพินาศไปอยู่ ฉะนั้น (ฉวาลาค์
นสฺสติ) ความว่า บุคคลนั้น คือ ชนิดนั้น จะไม่ประกอบประโยชน์
ให้แก่ใคร ๆ เลย พินาศไป เหมือนดุ้นฟืนเผาไฟดังที่กล่าวมาแล้ว
เพราะเป็นผู้พลาดจากประโยชน์ทั้ง ๒. ถึงจะไม่ได้ทำการละเมิดทางกาย
และวาจา อย่างนั้นก็จริง แต่เมื่อไม่ชำระจิตให้สะอาดก็พินาศได้ จะป่วย
กล่าวไปโยถึงได้ทำการละเมิดทางกายและทางวาจาเล่า.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงโทษในความทุจริต โดยการ
ทรงแสดงถึงส่วนแห่งทุกข์ในอธิบายของเขาแล้ว ด้วยคำว่า ผู้ทุจริต เมื่อ
ทรงพระประสงค์จะให้สัตว์ทั้งหลายสงัดจากโทษของความทุจริตนั้น จึง
ตรัสพระคาถา ๒ หมวดไว้โดยนัยมีอาทิว่า มีม้ากาสาวะพั่นคอ ดังนี้.
เนื้อความของพระคาถาทั้ง ๒ นั้น ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังทีเดียวแล.

๓. สังฆาฏิสูตร ว่าด้วยผู้ประพฤติธรรมอยู่ไกล เหมือนอยู่ใกล้พระพุทธองค์

[๒๗๒] ภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้ภิกษุจับชายสังฆาฏิแล้ว พึงเป็นผู้ติดตามไปข้างหลัง ๆ เดินไปตามรอยเท้าของเราอยู่ไซ้ แต่ภิกษุนั้นเป็นผู้มีอภิษมาเป็นปกติ มีความกำหนัดแรงกล้าในกามทั้งหลาย มีจิตพยาบาท มีความดำริแห่งใจชั่วร้าย มีสติหลงลืม ไม่รู้สึกตัว มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตหม่นไปผิด ไม่สำรวมอินทรีย์ โดยที่แท้ ภิกษุนั้นอยู่ห่างไกลเราทีเดียว และเราก็ออยู่ห่างไกลภิกษุนั้น. ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะว่าภิกษุนั้นย่อมนึกไม่เห็นธรรม เมื่อไม่เห็นธรรม ย่อมชื่อว่า ไม่เห็นเรา ภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้ภิกษุนั้นพึงอยู่ในที่ประมาณ ๑๐๐ โยชน์ไซ้ แต่ภิกษุนั้นเป็นผู้ไม่มีอภิษมา ไม่มีความกำหนัดอันแรงกล้าในกามทั้งหลาย ไม่มีจิตพยาบาท ไม่มีความดำริแห่งใจชั่วร้าย มีสติมั่น รู้สึกตัว มีจิตตั้งมั่น มีจิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว สำรวมอินทรีย์ โดยที่แท้ ภิกษุนั้นอยู่ใกล้จิตเราทีเดียว และเราก็ออยู่ใกล้จิตภิกษุนั้น ชื่อนั้น เพราะเหตุไร เพราะว่าภิกษุนั้น ย่อมเห็นธรรม เมื่อเห็นธรรม ย่อมชื่อว่า เห็นเรา.

บุคคลผู้มักมาก มีความคับแค้น ยังเป็นไปตาม ตัณหา ตัณความเร่าร้อนไม่ได้ แม้หากว่า พึงเป็นผู้ติดตามพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้หาความหวั่นไหวมิได้ ผู้ดับความเร่าร้อนได้แล้วไซ้ บุคคลนั้นผู้กำหนดยินดีชื่อว่าพึงเห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ปราศจากความกำหนัดยินดี เพียงในที่ไกลเท่านั้น. ส่วนบุคคลใดเป็นบัณฑิต รู้ธรรมด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ธรรมอันยังเป็นผู้หาความหวั่นไหวมิได้ สงบระงับ เปรียบเหมือน ห้วงน้ำที่ไม่มีลม ฉะนั้น บุคคลนั้น ผู้หาความหวั่น

โหมมิได้ ทั้งดับความร่ำร้อนได้แล้ว ผู้ไม่กำหนดยินดี
ชื่อว่าพึงเห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้หาความหวั่นโหมมิได้
ทั้งดับความร่ำร้อนได้แล้ว ปราศจากความกำหนดยินดี
ในไฟใกล้นี้.

สังฆาฏิสูตร ที่ ๓ จบ

อรรถกถาสังฆาฏิสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๓ ดังต่อไปนี้

คำว่า ชายสังฆาฏิ (สงฆาฏิกณฺเณ) ได้แก่ ที่ชายจีวร. คำว่า
จับ (คเหตฺวา) ความว่า เกาะ. คำว่า พึงเป็นผู้ติดตาม (อนุพนฺโห
อสุสฺส) ความว่า พึงติดตามไป. มีพุทธาธิบายว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ
บางรูปในพระธรรมวินัยนี้ เป็นเสมือนใช้มือของตนเกาะชายสุดตมหาจีวร
ที่เรตถาคตห่มแล้ว ติดตามเรตถาคตไป คือ เป็นผู้อยู่ใกล้ชิดเร
ตถาคตอย่างนี้.”

ชื่อว่า เดินไปตามรอยเท้า (ปาเท ปาหํ นิยุชปนฺโด) ความว่า
ย่างเท้าของตนลงที่รอยเท้าของเรตถาคตผู้กำลังเดินไป คือ ในที่ที่เรา
ตถาคตวางเท้าลง ถัดจากการยกเท้าขึ้นแล้ว. ด้วยคำทั้ง ๒ นี้ พระผู้
มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า “ผิวว่า เธอจะไม่ละทิ้ง (ห่างเหิน) ที่ยืน ที่เดิน
(ของเรตถาคต) อยู่ใกล้เรตถาคตตลอดทุกเวลาไซ้.”

ชื่อว่า ภิกษุนั้นอยู่ห่างไกลเราทีเดียว และเราก็อยู่ห่างไกลภิกษุ
นั้น (โส อารกาว มยฺหํ อหฺมจฺจ ตสฺส) ความว่า ภิกษุนั้น เมื่อไม่
บำเพ็ญปฏิบัติที่เรตถาคตกล่าวแล้วให้บริบูรณ์ ก็ชื่อว่า เป็นผู้อยู่ไกล

* อรรถกถาสังฆาฏิกณฺเณสูตร.

เราตถาคคทีเดียว เราตถาคค ก็ชื่อว่า อยู่ไกลเชอเหมือนกัน. ด้วยคำนี้ พระองค์ทรงแสดงว่า การเห็นพระตถาคคเจ้า ด้วยมังสจักขุกีติ การอยู่รวมกันทางรูปกายกีติ ไม่ใช่เหตุ (ของการอยู่ใกล้) แต่การเห็นด้วยญาณจักขุเท่านั้น และการรวมกันด้วยธรรมกายต่างหาก เป็นประมาณ (ในเรื่องนี้). ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่า ภิกษุเหล่านั้นไม่เห็นธรรม เมื่อไม่เห็นธรรม ก็ไม่เห็นเราตถาคค." ในคำว่า ไม่เห็นธรรม (ธมมํ น ปสฺสตี) นั้น มีอธิบายว่า โลกุตตรธรรม ๔ อย่าง ชื่อว่า ธรรม ก็เธอไม่อาจจะเห็นโลกุตตรธรรมนั้น ได้ด้วยจิตที่ถูกอภิขณาเป็นต้นประทุษร้าย เพราะไม่เห็นธรรมนั้น เธอจึงชื่อว่า ไม่เห็นธรรมกาย. สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า

"วักกลี จะมีประโยชน์อะไรแก่เธอ ด้วยกายอันเปื่อยเน่านี้ที่เธอได้เห็นแล้ว วักกลี ผู้ใดแล เห็นธรรม ผู้นั้น ก็เห็นเราตถาคค ผู้ใดเห็นเราตถาคค ผู้นั้น ก็เห็นธรรม" ดังนี้ และว่า "เราตถาคคเป็นพระธรรม เราตถาคคเป็นพระพรหม" ดังนี้ และว่า "เป็นธรรมกายบ้าง เป็นพรหมกายบ้าง" ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า ประมาณ ๑๐๐ โยชน์ (โยชนสเต) ความว่า ในพื้นที่มีประมาณ ๑๐๐ โยชน์ อธิบายว่า ในที่มี ๑๐๐ โยชน์เป็นที่สุด. บทที่เหลือ ฟังทราบโดยบรรยายที่ผิดจากที่กล่าวมาแล้ว. และฟังทราบความที่ท่านเป็นผู้ไม่มีการเพ่งเล็งเป็นปกติ ด้วยสามารถแห่งการบรรลุอรियมรรค.

คาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า ผู้มักมาก (มหิจฺฉ) ความว่า ชื่อว่า ผู้มีความมักมาก เพราะมีความกำหนัดแรงกล้าในกามทั้งหลาย. คำว่า มีความคับแค้น (วิฆาตวา) ความว่า ชื่อว่า ผู้มีความคับแค้น เพราะมีความดำริด้วยใจที่ถูกความอยากประทุษร้ายแล้ว เพราะเป็นผู้มีความมักมาก ด้วยอำนาจแห่งการอาฆาตในสัตว์ทั้งหลาย และ

เพราะไม่ได้ตามที่ต้องการ. คำว่า ยังเป็นไปตามตณหา (เอชานุโค) ความว่า เมื่อติดตามตณหานั้นไป เหมือนเป็นทาสของตณหา กล่าวคือ ความหวั่นไหว ยังไม่ดับ เพราะถูกความกระวนกระวายที่เกิดแต่กิเลส มีรากะเป็นต้นครอบงำแล้ว คือ ติดอยู่แล้ว ด้วยความจำนงอารมณ์มีรูปเป็นต้น. คำว่า ชื่อว่า พึงเห็น ... เพียงในที่ไกลเท่านั้น (ปสฺส ยาวญฺจ อารกา) มีอธิบายว่า บุคคลถึงอยู่แม้ใกล้พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ไม่หวั่นไหว ผู้ดับ (ทุกข์) ได้แล้ว ผู้ปราศจากความกำหนัดแล้ว โดยอำนาจโอกาส แต่ยังเป็นผู้มักมาก มีความคับแค้น เป็นไปตามตณหา ยังดับทุกข์ไม่ได้ ยังกำหนัด คือ ยังเป็นพาลปุณฺณ ชื่อว่า เห็น พระองค์มีภาวะไกลเขา เพียงที่ไกล ตามสภาพธรรม แม้การจะกราบทูล ก็ไม่ใช่ทำได้ง่าย. สมจริงตามที่ตรัสไว้ว่า

นักปราชญ์กล่าวว่า ท้องฟ้ากับแผ่นดินอยู่ไกลกัน
ผิวมหาสมุทรก็อยู่ไกลกันเหมือนกัน แต่ท่านกล่าวว่า
ธรรมของสัตบุรุษกับธรรมของอสัตบุรุษไกลกันยิ่งกว่า
นั้น*

คำว่า ด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ธรรมอันยิ่ง (ธมฺมมภิญฺเฌย) ความว่า รู้แล้วด้วยปัญญาเครื่องรู้ยิ่งซึ่งสังขารทั้ง ๔ ด้วยญาตปริญญา และ ตีรณปริญญาในส่วนเบื้องต้น ตามสมควร. คำว่า รู้ธรรม (ธมฺมมญฺเฌย) ความว่า รู้ธรรมนั้นนั่นแหละ ในตอนต่อมา ด้วยมรรคญาณตามขอบเขต ด้วยอำนาจปริญญาเป็นต้น. คำว่า เป็นบัณฑิต (ปณฺธิโต) ได้แก่ ผู้เป็นบัณฑิต เพราะเป็นพหูสูตในทางปฏิวะธ. ชื่อว่า เปรียบเหมือนห้วงน้ำที่ไม่มีอม ฉะนั้น (รหฺโหว นิวาเต จ) ความว่า เป็นผู้ไม่หวั่นไหว คือเว้นจากการหวั่นไหวเพราะกิเลส สงบระงับอยู่ เหมือนห้วงน้ำในที่สงัดลม ฉะนั้น. (อธิบายว่า) ห้วงน้ำนั้นในที่สงัดลม ไม่ถูกลมพัด จะเรียบราบอยู่ ฉนฺโต แม้ภิกษุนี้ผู้มีกิเลสสงบแล้ว เว้นจากความหวั่นไหวเพราะกิเลส

จะสงบอยู่ด้วยสมาธิที่สัมปยุตด้วยอรหัตผล ในที่ทุกแห่ง คือ จะเป็นผู้มีสภาพสงบที่เดียวตลอดกาลทุกเมื่อ. คำว่า หากความหวั่นไหวมิได้ (อเนโช) ความว่า ภิกษุนี้เป็นพระอรหันต์ มีสภาพไม่หวั่นไหวเป็นต้น โดยโอกาสถึงจะอยู่ไกลพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีสภาพไม่หวั่นไหว โดยสภาวะธรรมก็เหมือนกับอยู่ไม่ไกล คือ ในสำนักนั่นเอง ดังนี้.

อรรถกถาสูตที่ ๓ จบ

๔. อัคคิสูต ว่าด้วยไฟ ๓ กอง

[๒๗๓] ภิกษุทั้งหลาย ไฟ ๓ กองนี้ ๓ กองเป็นไฉน คือ ไฟคือราคะ ๑ ไฟคือโทสะ ๑ ไฟคือโมหะ ๑. ภิกษุทั้งหลาย ไฟ ๓ กองนี้แล.

ไฟคือราคะ ย่อมเผาสัตว์ผู้กำหนดแล้วหมกมุ่นแล้วในกามทั้งหลาย ส่วนไฟคือโทสะ ย่อมเผาบรรณผู้พยาบาท มีปกติฆ่าสัตว์ ส่วนไฟคือโมหะ ย่อมเผาบรรณผู้ลุ่มหลง ไม่ฉลาดในอริยธรรม. ไฟ ๓ กองนี้ ย่อมตามเผาหมู่สัตว์ผู้ไม่รู้สีกว่าเป็นไฟ ผู้ยินดีอิงในกายตน ทั้งในภาพนี้และภาพหน้า สัตว์เหล่านั้นย่อมเพิ่มพูนนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน อสุระ และปิตติวิสัย เป็นผู้ไม่พ้นไปจากเครื่องผูกแห่งมาร.

ส่วนท่านเหล่าใดประกอบความเพียรในพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งกลางคืนกลางวัน ท่านเหล่านั้นผู้มีความสำคัญอารมณ์ว่าไม่งามอยู่เป็นนิตย์ ย่อม

ดับไฟคือราคะได้ ส่วนท่านทั้งหลายผู้สูงสุดกว่านรชน
 ย่อมดับไฟคือโทสะได้ด้วยเมตตา ส่วนไฟคือโมหะ
 ท่านดับได้ด้วยปัญญาอันเป็นเครื่องให้ถึงความชำรุด
 กิเลส. ท่านเหล่านั้นมีปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน ไม่
 เกียจคร้าน ทั้งกลางคืนกลางวัน ดับไฟมีไฟคือราคะ
 เป็นต้นได้ ย่อมปรินิพพานโดยไม่มีส่วนเหลือ ล่วง
 ทุกข์ได้ไม่มีส่วนเหลือ บัณฑิตทั้งหลายผู้เห็นอริยสัจ
 ผู้ถึงที่สุดแห่งพระเวท รู้แล้วโดยชอบ ด้วยปัญญา
 เป็นเครื่องรู้อย่างซึ่งความสิ้นไปแห่งชาติ ย่อมไม่มาสู่ภพ
 ใหม่.

อัคคิสุตร ที่ ๔ จบ

อรรถกถาอัคคิสุตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

ชื่อว่า ไฟ เพราะอรรถว่า เผาผลาญ. ไฟคือราคะ ชื่อว่า รากัคคิ.
 เพราะราคะเมื่อเกิดขึ้น จะเผาผลาญคือไหม้สัตว์ทั้งหลาย เพราะ
 ฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า "อัคคิ." ในโทสะและโมหะ ๒ อย่างนอกจากนี้
 ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า รากัคคิ เป็นต้นต่อไป. ไฟติดขึ้น
 เพราะอาศัยเชื้ออันใด ก็จะมีเชื้อนั้น เปรี้ยงมากทีเดียว ฉะนั้น ราคะ
 เป็นต้นแม้เหล่านั้น ก็ฉะนั้นเหมือนกัน เกิดขึ้นเองในสันดานใด ก็จะมี
 เผาผลาญสันดานนั้นให้กลัดกลุ้มมากขึ้น เป็นสิ่งที่ดับได้ยาก. บรรดาสัตว์
 ที่ถูกราคะเป็นต้นเผาผลาญเหล่านั้น เหล่าสัตว์ที่ถูกความกลัดกลุ้มที่เกิด

แล้วจากราคะเผาสนหทัย ประสบความตายเพราะความทุกข์คือไม่ได้สิ่งที่ต้องการ (ไม่สมหวัง) หาประมาณมิได้. นี่เป็นการเผาผลาญของราคะก่อน แต่โดยพิเศษแล้ว ได้แก่เทพเจ้าเหล่ามโนปโทสิกา (จติเพราะทำร้ายใจ) เพราะการเผาผลาญของโทสะ. เทพเจ้าเหล่าชิตซาปโทสิกา (จติเพราะเพติดเพติดกับการเล่น) เป็นตัวอย่าง เพราะการเผาผลาญของโมหะ. เพราะว่า ความเปลอสติของเทพเจ้าเหล่านั้น มีได้ด้วยอำนาจโมหะ เพราะฉะนั้น เทพเจ้าเหล่านั้น เมื่อปล่อยเวลารับประทานอาหารให้ล่วงเลยไปด้วยอำนาจการเล่นจนท่ากาสะ นี้ คือการเผาผลาญแห่งราคะเป็นต้นที่มีผลทันตาเห็นก่อน. แต่ที่มีผลในสัมปรายภพซึ่งร้ายแรงกว่า และยับยั้งได้ยาก มีขึ้นด้วยอำนาจแห่งการเกิดขึ้นในนรกเป็นต้น. และอรรถาธิบายนี้ ควรขยายให้แจ่มชัด ตามอาทิตตปริยายสูตร.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า **หมกมุ่นในกาม** (กาเมสุ มุจฺฉิต) ความว่า ถึงการสยบ คือ ความโง่ ได้แก่ ความประมาท หมายความว่า มิจฉาจาร ด้วยอำนาจภาวะที่จะต้องดื่มด่ำในวัตถุกามทั้งหลาย. คำว่า **ผู้พยายาม** (พฺยาปนฺน) ความว่า มีจิตถึงความเสียหาย. เชื่อมความว่า ย่อมเผา. คำว่า **ย่อมเผา** ในคำว่า **ย่อมเผา** **นรชนผู้มีปกติฆ่าสัตว์** (นร ปาณาติปาทโน) นี้ เป็นกิริยาของไฟ คือโทสะ. คำว่า **ไม่ฉลาดในจริยธรรม** (จริยธมฺเม อโหวิเท) ความว่า ชนเหล่าใด เว้นการทำไว้ในใจ ซึ่งการเรียนและการซักถาม ในธรรมทั้งหลายมีขั้นและอายตนะเป็นต้น ทั่วทุกอย่าง ชื่อว่า เป็นผู้ไม่ฉลาดในธรรม ชนเหล่านั้นถูกความมกมายครอบงำแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ชื่อว่า เป็นผู้มกมายโดยพิเศษ. ชื่อว่า **ไฟ ๓ กองนี้** **ย่อมตามเผาหมุ่สัตว์ผู้ไม่รู้สีกว่าเป็นไฟ** (เอเต อคฺคี อชานนฺตา) ความว่า ไม่รู้ยู่่ว่า ไฟคือราคะเป็นต้นเหล่านี้ เเผาผลาญอยู่ทั้งในภพนั้นและในสัมปรายภพ คือ ไม่แทงตลอดด้วยอำนาจแห่งการบรรลु ด้วยปริญาภิกิจ และด้วยสามารถแห่งการบรรลुด้วยปหานภิกิจ. คำว่า **ผู้นิน্দียิ่งในกายตน**

(สกุทายาภิตา) ความว่า เพติดเพตินยินดียิ่งนักในกายของตน คือ ในอุปาทานชั้นที่ ๕ ด้วยอำนาจตักขุและทิกขุ. คำว่า ย่อมเพิ่มพูน (วฑฺฒนุนติ) ความว่า เพิ่มพูน คือ สะสมไว้ โดยการให้เกิดขึ้นบ่อย ๆ. คำว่า นรก (นิริย) ได้แก่ นรกทุก ๆ ชุม คือ นรกใหญ่ ๘ ชุม และ อุตสทนรก ๑๖ ชุม. คำว่า กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (ติริจฺฉานญจ โยนฺโย) ได้แก่ กำเนิดดิรัจฉานด้วย. คำว่า อสุระ (อสุร) ได้แก่ อสุรกาย เชื่อมความว่า เพิ่มพิตติวิสัยเข้าไปด้วย.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงวิภูฏะโดยมุขคือการแสดง ภาวะที่ไฟคือราคะเป็นต้น เพลาลาญทั้งในภพนี้และภพหน้า ด้วยพระ ดำรัสเพียงเท่านั้นแล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงวิภูฏะ ด้วยการดับไฟ คือราคะเป็นต้นเหล่านั้น จึงตรัสคำมีอาทิไว้ว่า ส่วนท่านเหล่าใด (ประกอบ ความเพียรในพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า) ทั้งกลางวันกลางวัน ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ประกอบความเพียร (ยตุตา) ความ ว่า ประกอบแล้ว ด้วยสามารถแห่งการประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งภาวนา. บรรดา ภาวนาทั้ง ๒ นั้น ในศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรง แสดงความที่ไฟคือราคะเป็นต้นดับได้ ไม่ใช่ในศาสนาอื่น. อนึ่ง เมื่อจะ ทรงแสดงวิธีดับไฟคือราคะเป็นต้นเหล่านั้น และอสุภกรรมฐานที่ไม่ ห่วงไปแก่ศาสนาอื่น โดยสังเขปเท่านั้น จึงตรัสไว้ว่า

ท่านเหล่านั้นผู้มีความสำคัญอารมณ์ว่าไม่งามอยู่ เป็นนิตย ย่อมดับไฟคือราคะได้ ส่วนท่านทั้งหลายผู้ สูงสุดกว่านรชน ย่อมดับไฟคือโทสะได้ด้วยเมตตา ส่วนไฟคือโมหะ ท่านดับได้ด้วยปัญญาอันเป็นเครื่อง ให้ถึงความช้านรกกิเลส.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ผู้มีความสำคัญอารมณ์ว่าไม่งาม (อสุภ-สณฺณิน) ความว่า ผู้ชื่อว่ามิอสุภสัญญาเป็นปกติ (มีความสำคัญหมาย

ว่า ไม่งาม) เพราะประกอบความเพียรเนื่อง ๆ ในอสุภกาวนา ด้วย
 อานาจอการ ๓๒ และด้วยอานาจอารมณฺ์ มีซากศพที่ขึ้นพองเป็นต้น.
 คำว่า ด้วยเมตตา (เมตฺตาย) ความว่า ด้วยเมตตาภาวนาที่ตรัสไว้ว่า
 “ภิกษุผู้มีจิตสทรรคด้วยเมตตา แม้ไปยังทิศหนึ่งอยู่.”* และในพระ
 คาถานี้ ผู้ศึกษาพึงทราบการดับไฟคือราคะและไฟคือโทสะ ด้วยอนาคามิ-
 มรรคที่เกิดขึ้นโดยทำฌานที่มีอสุภะเป็นอารมณ์ และ (ฌานมีเมตตาเป็น
 อารมณฺ์) ให้เป็นเบื้องบาท. คำว่า ด้วยปัญญา (ปญฺญาย) ความว่า
 ด้วยมรรคปัญญาที่ประกอบด้วยวิปัสสนาปัญญา. ด้วยเหตุ นั้น พระผู้มี
 พระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า อันเป็นเครื่องให้ถึงความช้าแรก เพราะว่า ปัญญา
 นั้นจะช้าแรกกิเลสและขันธไป คือ เป็นไป เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระ
 ภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า นิพเพรคามินี

คำว่า ย่อมปรินิพพานโดยไม่มีส่วนเหลือ (อเสสํ ปรินิพฺพนฺติ)
 ความว่า ท่านเหล่านั้นให้ไฟคือราคะเป็นต้นดับไปไม่มีเหลือ ด้วย
 อรหัตมรรคแล้วดำรงอยู่ด้วยสุภาทิเสสนิพพานธาตุ ชื่อว่า มีปัญญาเป็น
 เครื่องรักษาตน เพราะถึงความไพบูลย์แห่งปัญญา ชื่อว่า ไม่เกียจคร้าน
 ทั้งกลางคืนกลางวัน เพราะเป็นผู้ละความเกียจคร้านได้โดยเด็ดขาดมา
 ก่อนแล้วด้วยสัมมปปธาน และเพราะเป็นผู้ขยันหมั่นเพียรด้วยการเข้า
 ผลสมาบัติ ชื่อว่า ดับสนิทไม่มีเหลือ ด้วยอนุภาทิเสสนิพพานธาตุ เพราะ
 จิตดวงหลัง (สุดท้าย) ดับแล้ว และต่อจากนั้นไป ก็จะข้ามไป คือ ก้าว
 ล่วงวัฏฏทุกข์ ไม่ได้ ไม่มีเหลือ คือ ไม่เหลือไว้เลย.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงความดับด้วยอนุภาทิเสส-
 นิพพานธาตุแก่เหล่าภิกษุผู้ดับไฟคือราคะเป็นต้นได้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อ
 จะทรงชมเชย (ภิกษุเหล่านั้น) ด้วยคุณธรรมทั้งหลายที่เธอได้แทงตลอด
 กันแล้ว จึงได้ตรัสพระคาถาสุดท้ายไว้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ผู้เห็นอริยสัจ (อริยทฺทสา) ความว่า

* ม. มุ. ๑๒/๔๗/๖๔.

ท่านเหล่าใดเห็นอยู่ซึ่งธรรมที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย คือ บัณฑิตทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น พึงเห็น หรือเห็นพระนิพพาน ที่ชื่อว่า อริยะ เพราะไกลจากกิเลสทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง เห็นอยู่ซึ่งสัจจะทั้ง ๔ ที่ประเสริฐ เพราะฉะนั้น ท่านเหล่านั้นจึงชื่อว่า ผู้เห็นสัจจะอันประเสริฐ. ท่านเหล่าใดถึงที่สุดแห่งพระเวท คือ มรรคญาณ หรือถึงที่สุดแห่งสงสารด้วยพระเวท (คือมรรคญาณ) นั้น เพราะฉะนั้น ท่านเหล่านั้นจึงชื่อว่า ผู้ถึงที่สุดแห่งพระเวท. คำว่า รู้แล้วโดยชอบ (สมมุตตมตยา) ความว่า เพราะรู้กุศลธรรมเป็นต้นและชั้นเป็นต้น ที่จะต้องรู้ทุกอย่างโดยชอบนั่นเอง. บทที่เหลือมีนัยเหมือนที่กล่าวมาแล้ว.

อรรถกถาสูตรที่ ๔ จบ

๕. อุปปริกขยสูตร

ว่าด้วยผู้ตัดเครื่องข้องได้ ไม่มีภพใหม่

[๒๗๔] ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อภิกษุพิจารณาอยู่โดยประการใด ๆ วิญญาณของเธอไม่ฟุ้งซ่านไปแล้วในภายนอก ไม่ส่ายไปแล้ว ไม่หยุดอยู่แล้วในภายใน ภิกษุพึงพิจารณาโดยประการนั้น ๆ เมื่อภิกษุไม่สะดุ้ง เพราะไม่ถือมั่น ความสมภพคือความเกิดขึ้นแห่งทุกข์คือชาติ ชรา และ มรณะ ย่อมไม่มีต่อไป.

ภิกษุผู้ละธรรมเป็นเครื่องข้อง ๗ ประการได้แล้ว ตัดต้นเหตุเป็นเหตุนำไปในภพขาดแล้ว มีสงสารคือ ชาติหมดสิ้นแล้ว ภพใหม่ของเธอ ย่อมไม่มี.

อุปปริกขยสูตร ที่ ๕ จบ

อรรถกถาอุปปริกขยสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๕ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ตถา ตถา ได้แก่ โดยประการนั้น ๆ. คำว่า พิงพิจารณา (อุปปริกขเยย) ความว่า พิงพิจารณา ไตร่ตรองหรือตรวจตราดู. ข้อว่า เมื่อภิกษุพิจารณาอยู่โดยประการใด ๆ (ยถา ยถาสถ อุปปริกขโต) ความว่า เมื่อภิกษุนั้นไตร่ตรองอยู่โดยประการใด ๆ. ข้อว่า วิญญานของเธอไม่ฟุ้งซ่านไปแล้วในภายนอก ไม่สลายไปแล้ว (พหิทฺธา จสฺส วิญฺญาณํ อวิกฺขิต्तํ อวิสฺสุ) ความว่า วิญญาน (จิต) ของเธอ ข้อว่า เป็นจิตไม่ฟุ้งซ่าน เพราะไม่มีความฟุ้งซ่านที่เกิดขึ้นในอารมณ์มีรูปเป็นต้น ภายนอก คือ เป็นจิตตั้งมั่น พิงเป็นจิตไม่ซัดสลายไปจากอารมณ์กรรมฐานนั้นนั่นเอง. มีพุทธาธิบายนี้ไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุรูปนี้ ผู้ปรารถนาวิปัสสนา ไคร่ครวญ คือ พิจารณาสังขารทั้งหลาย ได้แก่ กิเลสาณามิตในสมณะ ด้วยอำนาจแห่งการกำหนดอาการที่จิตตั้งมั่นมาก่อนแล้วให้สัมมสมณญาณเป็นไปตลอดเวลาไม่มีระหว่างขึ้นโดยเคารพวิปัสสนาจิตของตนจะไม่เพียงเกิดขึ้นในอารมณ์มีรูปเป็นต้นที่นอกไปจากกรรมฐาน คือ ไม่เพียงเป็นฝักฝ่ายแห่งความฟุ้งซ่าน เพราะปรารถนาความเพียรมากเกินไป โดยประการใด ๆ ภิกษุพึงพิจารณา คือ ไตร่ตรองโดยประการนั้น ๆ" ดังนี้. ข้อว่า ไม่หยุดอยู่แล้วในภายใน (อชฺชยตุตฺตํ อสณฺหิตํ) ความว่า เพราะเหตุที่ (จิตของเธอ) ข้อว่า หยุดอยู่แล้ว เพราะหยุดอยู่ด้วยอำนาจแห่งความป็นปวน. ข้อว่า ในภายใน คือ ในอารมณ์กรรมฐาน กล่าวคืออารมณ์ที่มีอยู่ในภายใน โดยการครอบงำความเบียดครั้นไว้ได้ เพราะเหตุที่เมื่อความเพียรดำเนินไปเพลาลงแล้วสมาธิก็จะมีกำลัง แต่เมื่อพระโยคาวจรประกอบความเพียรสม่ำเสมอแล้วจิตก็ข้อว่า เป็นจิตไม่หยุดอยู่ คือ เป็นจิตดำเนินไปสู่วิถิแล้ว ฉะนั้น

* อรรถกถาอุปปริกขยสูตร.

ภิกษุ นั้น พึงพิจารณาโดยประการที่เมื่อเธอพิจารณาแล้ว วิญญาน (จิต) จะไม่พึงหยุดอยู่ในภายใน คือ จะพึงดำเนินไปสู่วิถิ. ข้อว่า ไม่สะดุ้ง เพราะไม่ถ่อมมัน (อนุปาทาย น ปริตตเสขย) มีการเชื่อมความว่า ภิกษุ นั้น ควรพิจารณาโดยประการที่เมื่อเธอพิจารณาอยู่ จะไม่ยึดถือสังขาร อะไร ๆ ในรูปเป็นต้น ด้วยอำนาจการยึดถือด้วยตัณหาและทิฏฐิว่า นั่น เป็นของเรา นั่นเป็นอัตตาของเรา ต่อแต่นั้นไปในนั่นเอง ก็จะไม่พึงหวาดสะดุ้งด้วยอำนาจการยึดถือด้วยตัณหาและทิฏฐิ. ถามว่า ก็เมื่อพิจารณาอยู่อย่างใดทั้ง ๓ อย่างนี้ (จิตไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ซัดส่าย ไม่หยุดอยู่ในภายใน) จึงจะมี ? แก้วว่า เมื่อเธอใคร่ครวญธรรมที่เป็นฝ่ายความฟุ้งซ่านและที่เป็นฝ่ายแห่งความเกียจคร้าน ประกอบความเพียรให้สม่ำเสมอ ชำระจิตให้สะอาดจากวิปัสสนูปกิเลส ในตอนต้นแล้ว (ต่อไป) ก็พิจารณาโดยที่ วิปัสสนาญาณจะดำเนินไปสู่วิปัสสนาวิถิโดยชอบนั่นเอง.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงอุบายสำหรับชำระจิตให้สะอาด จากความเพียรมากเกินไป ความเพียรหย่อนเกินไป และวิปัสสนูปกิเลส ด้วยปฏิบัติภาวนาทัสสนวิสุทธิที่ปรารภแล้ว แก่ภิกษุผู้บำเพ็ญกรรมฐานมี สัจจะทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ตามลำดับอย่างนั้นแล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงว่า เมื่อพระโยคาวจรชำระวิปัสสนาญาณให้สะอาดอย่างนั้น ไม่นานเลยก็จะ เป็นไปเพื่อสืบทอดด้วยวิปัสสนามรรคแล้วก้าวล่วงวัฏทุกข์ทั้งสิ้นได้ จึงได้ ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ... วิญญาน (ของเธอนั้นไม่ฟุ้งซ่านไป แล้ว) ในภายนอก ดังนี้. คำนั้น มีนัยดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

ส่วนพระพุทธรพจน์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า การสมภพคือ การเกิดขึ้นแห่งทุกข์คือชาติชราและมรณะ จะไม่มีต่อไป มีเนื้อความ ดังนี้ คือ เมื่อกิเลสสิ้นไปแล้วด้วยมรรคเบื้องต้น ตามลำดับมรรค โดยไม่มีเหลือเลย เพราะสืบทอดด้วยวิปัสสนามรรคอย่างนี้ การสมภพ กล่าวคือเหตุเกิดขึ้นแห่งวัฏทุกข์ทั้งสิ้น คือชาติชราและมรณะ จะไม่มี และการเกิดขึ้นแห่งวัฏทุกข์ทั้งสิ้น ก็จะไม่มีในกาลต่อไป คือ ใน

อนาคต อีกอย่างหนึ่ง เหตุเกิดแห่งทุกข์ กล่าวคือชาติ ก็จะไม่มี และ
การเกิดแห่งทุกข์ กล่าวคือชราและมรณะ ก็จะไม่มี.

ในคาถามืออธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า ผู้ละธรรมเป็นเครื่องช่อง ๗ ประการได้แล้ว (สตตสํคฺคปฺปนิสฺส) ความว่า ผู้ชื่อว่า ละเครื่องช่อง ๗ อย่างได้ เพราะละเครื่องช่อง ๗ อย่างเหล่านี้ได้ คือ เครื่องช่องคือ ตัณหา ๑ เครื่องช่องคือทิฏฐิ ๑ เครื่องช่องคือมานะ ๑ เครื่องช่องคือ โทสะ ๑ เครื่องช่องคืออวิชชา ๑ เครื่องช่องคือกิเลส ๑ เครื่องช่องคือ หุจจิต ๑. ส่วนอาจารย์บางเหล่ากล่าวว่า "เครื่องช่อง ๗ อย่าง คือ อนุสัย ๗ นั้นเอง." คำว่า ตัดตัณหาเป็นเหตุนำไปในภพชาติแล้ว (เนตฺติจฺฉินฺนสฺส) ความว่า ผู้ตัดกิเลสที่จะนำไปสู่ภพชาติแล้ว. ชื่อว่า มีสงสารคือชาติหมดสิ้นแล้ว (วิกุชฺโณ ชาติสฺสาโร) ความว่า ก็สงสาร ที่ชื่อว่า เป็นตัวชาติ เพราะเป็นเหตุของชาติ โดยการเป็นไปด้วยสามารถ แห่งการเกิดขึ้นแล้ว ๆ เล่า ๆ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีสงสารคือชาติ สงสารคือชาตินั้นสิ้นสุดแล้ว คือ สิ้นลงแล้ว เพราะตัณหาที่นำไปสู่ ภพถูกตัดขาดแล้ว ต่อแต่นั้นนั่นเอง ภพใหม่ของท่านก็จะไม่มี ดังนี้แล.

อรรถกถาสูตรที่ ๕ จบ

๖. อุปปัตติสูตร

ว่าด้วยการเข้าถึงคาม ๓ ประการ

[๒๗๕] ภิกษุทั้งหลาย การเข้าถึงกาม ๓ อย่างนี้ ๓ อย่าง เป็นไฉน คือ เหล่าสัตว์ผู้มีกามอันปรากฏแล้ว ๑ เทพผู้ยินดีในกามที่ตนเนรมิตเอง ๑ เทพผู้ให้อำนาจเป็นไปในกามที่ผู้อื่นเนรมิตให้ ๑. ภิกษุทั้งหลาย การเข้าถึงกาม ๓ อย่างนี้แล.

เหล่าสัตว์ผู้มีกามอันปรากฏแล้ว เทพผู้มีนิตใน
กามที่ตนเนรมิตเอง เทพผู้ยังอำนาจให้เป็นไป เทพ
มนุษย์และสัตว์ผู้บริโภคมกามเหล่านี้ ซึ่งเป็นผู้ฉลาด
ในการบริโภคกาม ย่อมไม่ล่วงพ้นสงสารอันมีความ
เป็นอย่างนี้และมีความเป็นอย่างอื่นไปได้ บัณฑิตพึง
สละกามทั้งที่เป็นของทิพย์ทั้งที่เป็นของมนุษย์เสียทั้งหมด
บัณฑิตทั้งหลาย ตัดกระแสตัณหาที่กำหนดยินดีใน
ปิยรูปและสาตรูปที่บุคคลล่วงได้โดยยากได้แล้ว ย่อม
ปรินิพพานโดยไม่มีส่วนเหลือ ล่วงทุกข์ได้โดยไม่มี
ส่วนเหลือ บัณฑิตทั้งหลายผู้เห็นอริยสัจ ผู้ถึงที่สุด
แห่งพระเวท รู้แล้วโดยชอบ ด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้
ยิ่งซึ่งความสิ้นไปแห่งชาติ ย่อมไม่มาสู่ภพใหม่.

อุปัตติสูตร ที่ ๖ จบ

อรรถกถาอุปัตติสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๖ ดังต่อไปนี้.

คำว่า การเข้าถึงกาม (กามุปปัตติโย) ได้แก่ การได้กาม หรือ
การช่องเสพกาม. คำว่า เหล่าสัตว์ผู้มีกามอันปรากฏแล้ว (ปจฺจุปฺภูจิต-
กามา) ได้แก่ เป็นผู้ใคร่อยู่เป็นนิตย คือ มีอารมณ์เป็นนิตย เช่น
มนุษย์ทั้งหลาย. อธิบายว่า มนุษย์ทั้งหลาย ใช้อำนาจในวัตถุเป็นนิตย
มีจิตปฏิบัติอยู่ ถึงจะนำเอามาตุคามนั้นแหละมาให้ตั้งร้อย ตั้งพัน ก็
ยังรับอยู่ได้เป็นประจำ. และเทพบางพวก (ก็เหมือนกัน). อธิบายว่า เทพ

* อรรถกถากามุปัตติสูตร.

ผู้อยู่ในเทวโลก ๔ ชั้น นับแต่เทพชั้นจาตุมหาราชิกาไป ก็เสวยอำนาจใน
 วัตถุเป็นนิตยเหมือนกัน. ก็ในข้อนี้ มีเรื่องของปัญจสิขเทพบุตรเป็นตัวอย่าง.
 ถึงสัตว์ที่เกิดในอบายที่เหลือ บางเหล่าเว้นสัตว์นรกที่เกิดในอบาย ก็เหมือน
 กัน คือใช้อำนาจในวัตถุเนื่องนิตยทั้งนั้น. แท้จริง ปลาก็ใช้อำนาจในปลา
 ตัวเมียของตน เตาก็ใช้อำนาจในเตาตัวเมียของตน เป็นอันว่าสัตว์เดียรัจฉาน
 แม้ทั้งหมด และเปรตจำพวกวินิปาติกะ ย่อมใช้อำนาจในวัตถุเนื่องนิตย
 ดังพรรณนามานี้. เพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านี้ ตั้งแต่สัตว์ที่เกิดในอบาย
 ที่เหลือ จนถึงเทพเหล่าชั้นดุสิต เว้นสัตว์นรก ชื่อว่า มีกามปรากฏแล้ว.

คำว่า เทพผู้มีอินทิในกามที่ตนนรมิตเอง (นิมมานรดีโน) ความว่า
 เทพทั้งหลาย ชื่อว่า นิมมานรดี เพราะมีความยินดีในสมบัติเนรมิตที่เนรมิต
 ขึ้นเอง. อธิบายว่า เทพเหล่านั้น ย่อมปรารถนารูปชนิดใด ด้วยสามารถ
 แห่งรูปสี่เขียว รูปสี่เหลือง เป็นต้น ก็เนรมิตรูปชนิดนั้นแล้วยินดีอยู่ เหมือน
 เทพเหล่า มนาปกาธิกา ผู้อยู่เฉพาะหน้าท่านพระอนุรุทธเถระ ฉะนั้น

คำว่า เทพผู้ให้อำนาจเป็นไปในกามที่ผู้อื่นนรมิตให้ (ปรนิม-
 มิตวสวตฺติโน) ความว่า เทพ ชื่อว่า ปรนิมมิตวสวัตติ เพราะยัง
 อำนาจให้เป็นไปในกามที่เทพเหล่าอื่นนรมิตไว้. อธิบายว่า เทพเหล่าอื่น
 รู้ใจของเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตติ แล้วเนรมิตกามโคกะให้ตามใจชอบ เทพ
 เหล่านั้น จึงเสวยอำนาจในกามโคกะที่เทพอื่นนรมิตให้ นั้น. ถามว่า เทพ
 เหล่านั้นรู้ใจของผู้อื่นได้อย่างไร ? แก้วว่า รู้ได้ ด้วยสามารถแห่งการ
 คบหากันมาเป็นประจำ. อธิบายว่า เหมือนเจ้าพนักงานห้องเครื่อง ผู้
 ฉลาด รู้พระกระยาหารที่พระราชารู้สวดย ชอบสวดย ฉ้นใด เทพ
 เหล่าอื่นก็รู้อารมณ์ที่เทพชั้นปรนิมมิตวสวัตติชอบใจ โดยปกติ ย่อม
 เนรมิตอารมณ์เช่นนั้นแหละ ฉนั้นนั้น เทพเหล่านั้นยังอำนาจให้เป็นไปใน
 อารมณ์นั้น ย่อมบริโภคมกามทั้งหลาย ด้วยสามารถแห่งการเสพเมถุน
 เป็นต้น. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า “กามกิจของเทพเหล่านั้น ย่อม
 สำเร็จด้วยเหตุเพียงยัมแย้ม ด้วยเหตุเพียงการมองดู ด้วยเหตุเพียง

สวมกอด และด้วยเหตุเพียงจับมือ” ดังนี้. ในอรรถกถา ท่านค้านคำ
นั้นไว้ว่า “ก็เหตุเพียงการยืมแย้มเป็นต้นนั้น ไม่มี.” อธิบายว่า ผู้ที่ไม่
ถูกต้องกันด้วยกาย กามกิจคือโผฏฐัพพะ ย่อมไม่สำเร็จได้เลย. สำหรับ
เทพชั้นกามาวจรทั้ง ๖ มีกามเป็นปกติเหมือนกัน. สมดังคำที่พระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

พวกเทพกามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้นเหล่านี้ เพียบ
พร้อมไปด้วยกามคุณทั้งปวง อายุของพวกเทพกามา-
จรสวรรค์ ๖ ชั้น นับรวมกันทั้งหมด เป็นเท่าไร.”*

ในพระคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า เทพมนุษย์และ
สัตว์ผู้บริโภคนกามเหล่านี้ (เข จญฺเญ) ได้แก่ เทพเหล่านี้จากเทพที่
กล่าวมาแล้ว และมนุษย์ผู้บริโภคนกาม ทั้งสัตว์ผู้เข้าถึงอบายบางเหล่า
ทั้งหมด. คำว่า อันมีความเป็นอย่างนี้และมีความเป็นอย่างอื่น (อิตฺถ-
ภาวญฺเญถาภาว) ความว่า เทพและมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่เป็นไปล่วง
คือ ไม่ล่วงพ้นสงสาร ๒ ประเภท คือ อัตภาพตามที่ได้มานี้ ๑ ความ
เป็นอย่างอื่นจากนี้ กล่าวคืออุปบัติภพอื่น ๑. ชื่อว่า พึงสละกามเสีย
ทั้งหมด (สพฺเพ ปริจฺจเซ กามे) ความว่า บัณฑิตพึงสละกามทั้งหมด
แยกประเภทเป็นกามทิพย์เป็นต้น ทั้งที่เป็นวัตถุกามและกิเลสกาม. อธิบาย
ว่า เมื่อละกิเลสกามด้วยอนาคามิมรรคนั้นแหละ ชื่อว่า สละวัตถุกาม.
คำว่า ที่กำหนดยินดีในปิยรูปและสาครูป (ปิยรูปสาครูปคจิตฺ) ความว่า
กำหนดแล้ว คือ ยินดีแล้ว ในปิยรูปทั้งหลาย ด้วยความพอใจ
สุขเวทนาในรูปเป็นต้น. คำว่า ตัดกระแสนที่บุคคลล่วงได้โดยยาก
(เนตฺวา โสตํ ทฺรจฺจยํ) ความว่า ตัดขาดกระแสตัณหาที่ผู้อื่นล่วงได้
โดยยาก คือ ข้ามได้ยาก ด้วยอรหัตมรรค. บทที่เหลือมีนัยดังกล่าว
แล้วในทนต์ทั้งนั้น ฉะนั้นแล.

๗. กามสูตร

ว่าด้วยผู้ประกอบด้วยกามไปสู่สงสาร

[๒๗๖] ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบแล้วด้วยกามโยคะ ผู้ประกอบแล้วด้วยภวโยคะ เป็นผู้ยังมา ยังต้องมาสู่ความเป็นอย่างนี้ (คืออรรถภาพแห่งมนุษย์). ภิกษุทั้งหลาย พระอริยบุคคลผู้พราກแล้วจาก กามโยคะ (แต่) ยังประกอบด้วยภวโยคะ เป็นผู้ไม่มา (อนาคามี) ไม่มาสู่ความเป็นอย่างนี้. ภิกษุทั้งหลาย พระอริยบุคคลผู้พราກแล้วจาก กามโยคะ พราກแล้วจากภวโยคะ เป็นพระอรหันตชินาสพ.

สัตร์ทั้งหลาย ผู้ประกอบแล้วด้วยกามโยคะและ ภวโยคะทั้ง ๒ ย่อมไปสู่สงสารซึ่งมีปกติถึงความเกิด และความตาย. ส่วนสัตร์เหล่าใดละกามทั้งหลายได้ เจริญ แต่ยังไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ยังประกอบ ด้วยภวโยคะ สัตร์เหล่านั้น บัณฑิตกล่าวว่า เป็น พระอนาคามี. ส่วนสัตร์เหล่าใดตัดความสงสัยได้แล้ว มีมานะและภพใหม่สิ้นแล้ว ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ทั้งหลายแล้ว สัตร์เหล่านั้นแล ถึงฝั่งแล้วในโลก.

กามสูตร ที่ ๗ จบ

อรรถกถากามสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๗ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ผู้ประกอบแล้วด้วยกามโยคะ (กามโยคยุตโต) ความว่า
 ราคะที่ประกอบด้วยเบญจกามคุณ ชื่อว่า กามโยคะ บุคคลผู้ประกอบ
 ด้วยกามโยคะนั้น ชื่อว่า กามโยคยุตโต. คำว่า ผู้ประกอบด้วย
 กามโยคะ นี้ เป็นชื่อของกามราคะ ที่ยังตัดไม่ขาดแล้ว. ความกำหนด
 ด้วยอำนาจแห่งความพอใจในรูปภาพและอรูปภาพทั้งหลาย ชื่อว่า ภวโยคะ.
 ความใคร่ในฉน และราคะอันประกอบด้วยสัสสตทัญญู ก็อย่างนั้น คือ
 ชื่อว่า ภวโยคะ (เหมือนกัน). บุคคลผู้ประกอบด้วยภวโยคะนั้น ชื่อว่า
 ภวโยคยุตโต. อธิบายว่า ยังละการราคะไม่ได้. คำว่า เป็นผู้ยังมา
 (ธาคามี) ความว่า บุคคลแม้จะดำรงอยู่ในพรหมโลก ก็ยังมาสู่มนุษยโลก
 นี้เป็นปกติ ด้วยสามารถแห่งการถือปฏิสนธิ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มี
 พระภาคเจ้าตรัสว่า "มาสู่ความเป็นอย่างนี้" ดังนี้. อธิบายว่า มีอัน
 ต้องมาสู่ความเป็นอย่างนี้ กล่าวคืออรรถภาพแห่งมนุษย์เป็นธรรมดา ได้แก่
 มีการบังเกิดในมนุษย์ทั้งหลายเป็นปกติ. เพื่อจะทรงแสดงว่า "ก็กามโยคะ
 เป็นเหตุแห่งการมาสู่ความเป็นอย่างนี้ในมนุษยโลกนี้โดยแท้ ถึงกระนั้น
 ผู้ใดประกอบด้วยกามโยคะ ผู้นั้นย่อมชื่อว่า เป็นผู้ประกอบแล้วด้วย
 ภวโยคะโดยส่วนเดียว" ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำทั้ง ๒ ไว้
 รวมกันว่า "ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบแล้วด้วยกามโยคะ และ
 ประกอบแล้วด้วยภวโยคะ" ดังนี้.

เมื่อสุภณาน ก็ชื่อว่า พราจากกามโยคะ ในคำว่า ผู้พรากแล้ว
 จากกามโยคะ (กามโยควิสยุตโต) นี้. อนาคามีมรรคที่พระอริยบุคคล
 บรรลุแล้ว โดยกระทำอสุภณานั้นให้เป็นบาท ชื่อว่า ผู้พราจาก
 กามโยคะโดยส่วนเดียวเท่านั้น เพราะเหตุนี้พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในผล

* อรรถกถากามโยคสูตร.

แห่งมรรคที่ ๓ ท่านจึงเรียกว่า พรากแล้วจากกามโยคะ ดังนี้. ก็เพราะเหตุที่ฉันทราคะในรูปภพและอรุภพ อันพระโยคาวจรยังละไม่ได้ด้วยอนาคามีมรรค ฉะนั้น พระโยคาวจรมัน ท่านจึงเรียกว่า ผู้ประกอบด้วยภวโยคะ เพราะยังละภวโยคะไม่ได้. คำว่า เป็นผู้ไม่มา (อนาคามี) ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้ไม่มาสู่โลกแห่งกาม ด้วยสามารถแห่งการถือปฏิสนธิ. อธิบายว่า พระอนาคามีบุคคล ชื่อว่า ไม่ต้องมาสู่ความเป็นอย่างนี้ เพราะสำเร็จความเป็นผู้ไม่มีสังโยชน์ในภายใน ด้วยการเพิกถอนเสียได้ ซึ่งโอรัมภาคียสังโยชน์โดยไม่มีส่วนเหลือ พร้อมกับด้วยสามารถแห่งการพรากจากกามโยคะนั่นเอง เป็นผู้ปรินิพพานในขั้นนั้นมีอันไม่กลับมาเป็นธรรมดา.

ก็ภวโยคะอันพระอริยบุคคลใดละได้แล้วโดยไม่มีส่วนเหลือ แม้กิเลสที่เหลือมีวิชาโยคะเป็นต้น ย่อมชื่อว่า เป็นอันพระอริยบุคคลนั้นละได้แล้วทีเดียว เพราะเหตุที่กิเลสเหล่านั้นตั้งอยู่ในที่เดียวกัน เพราะเหตุนั้น พระอริยบุคคลผู้มีสังโยชน์คือภพอันสิ้นแล้วนั้น ท่านจึงเรียกว่า "พระอรหันตชินาสพ." ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย พระอริยบุคคลผู้พรากแล้วจากกามโยคะ พรากแล้วจากภวโยคะ เป็นพระอรหันตชินาสพ" ดังนี้. ก็ในอธิการนี้ พึงเห็นว่า พระอนาคามีผู้พรากแล้วจากกามโยคะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เพื่อตรัสสรรเสริญุตติยมรรค ดูการละสุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส ของจตุตถฌาน (และสรรเสริญ) จตุตถมรรค ดูความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ คือ ทิฏฐิ วิจิกิฉา สิลพตปปมาส ฉะนั้น. ปุณฺชนทั้งหมด พร้อมด้วยพระโสดาบันและพระสกทาคามี พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาแล้วด้วยคำแรก. พระอนาคามีทั้งหมด ทรงถือเอาแล้วด้วยคำที่ ๒. ส่วนพระอรหันต์ ทรงถือเอาด้วยคำที่ ๓. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงยังพระเทศนาให้จบลงด้วยยอดคือพระอรหันต์.

ในพระคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า อุภย ได้แก่

อุภยาน (แปลว่า ทั้ง ๒) ความว่า ประกอบด้วยกามโยคะและภวโยคะทั้ง ๒. ข้อว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมไปสู่สงสาร (สตฺตา คจฺจนฺติ สํสาร์) ความว่า สัตว์ ๓ ประเภทเหล่านี้ คือ ปุณฺชน พระโสดาบัน พระสกทาคามี ยังต้องไป คือ ท่องเที่ยวไป เพราะยังละกามโยคะและภวโยคะไม่ได้ ต่อจากนั้นก็จะเป็นผู้ไปสู่ชาติและมรณะ.

ในบรรดาพระโสดาบันบุคคล ๓ จำพวก คือ เอกพีธี โกลังโกละ สัตตักขัตตอุปรมะเหล่านี้ พระโสดาบันผู้มีอินทรีย์อ่อนกว่าเขาทั้งหมด ชื่อว่า สัตตักขัตตอุปรมะ. ท่านย่อมไม่เกิดในภพที่ ๔ แต่ยังต้องท่องเที่ยวไป ด้วยสามารถแห่งการเกิดของตนที่ธรรมดากำหนดไว้. พระโสดาบัน แม้คนอื่นก็เหมือนกัน แม้บรรดาพระสกทาคามีทั้งหลาย พระสกทาคามีได้ บรรลุสกทาคามีมรรคในโลกนี้แล้วบังเกิดในเทวโลก มาบังเกิดในโลกนี้อีก พระสกทาคามีนั้น ชื่อว่า ท่องเที่ยวด้วยสามารถแห่งชาติของตนที่ ธรรมดากำหนดแล้ว. แต่พระสกทาคามีบุคคลเหล่าใด ย่อมบังเกิดใน เทวโลกนั้น ๆ แหละ หรือในมนุษยโลกนั้นเอง โดยเว้นไว้มิสสกนฺย พระสกทาคามีเหล่านั้น ยังต้องท่องเที่ยวไปอยู่นั่นเอง เพราะยังต้องไป บังเกิดบ่อย ๆ จนกว่าอินทรีย์จะแก่กล้า โดยได้บรรลุมรรคชั้นสูง ๆ ขึ้นไป. แต่ในปุณฺชน เรื่องที่จะต้องกล่าวถึงไม่มีเลย เพราะสังโยชนใน ภพทั้งปวงยังไม่หมดสิ้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

สัตว์ทั้งหลาย ผู้ประกอบแล้วด้วยกามโยคะและ
ภวโยคะทั้ง ๒ ย่อมไปสู่สงสารซึ่งมีปกติถึงความเกิด
และความตาย ดังนี้.

คำว่า ละกามทั้งหลายได้เด็ดขาด (กาเม ปหานฺตุวาน) ความว่า ละกิเลสกามทั้งหลาย กล่าวคือกามราคะ ด้วยอนาคามีมรรค. คำว่า ตัดความสงสัยได้แล้ว (ฉินฺนสํสยา) ความว่า มีความสงสัยอันตัดขาด แล้วด้วยดี. ก็แลการตัดความสงสัยนั้นแล จะมีได้ก็ด้วยโสดาปัตติมรรค เท่านั้น. ก็เพื่อจะทรงสรรเสริญมรรคที่ ๔ จึงตรัสไว้อย่างนี้. อธิบายว่า

พระอรหันต์ทั้งหลาย ทรงประสงค์เอวว่า "ผู้ตัดความสงสัยได้แล้ว" ในพระคณานี้. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มีมานะและภพใหม่สิ้นแล้ว ดังนี้. พระอริยบุคคล ชื่อว่า มีมานะและภพใหม่สิ้นแล้ว เพราะท่านมีมานะทั้ง ๔ และภพใหม่ต่อไปสิ้นแล้ว โดยประการทั้งปวง. ก็ในคำว่า มีมานะและภพใหม่สิ้นแล้ว (ชินมานปนพฺพาว) นี้ กิเลสอันมรรคที่ ๔ พึงฆ่าทั้งหมด พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาแล้ว ด้วยมานคัพพ์ หรือด้วยสามารถแห่งลักษณะ เพราะกิเลสมีอรรถอย่างเดียวกับมานะนั้น. ก็อุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว โดยที่พระชินาสพมมีอาสวะสิ้นแล้ว. อนุปาติเสสนิพพานธาตุ เป็นอันพระองค์ตรัสแล้ว โดยที่พระชินาสพมมีภพใหม่สิ้นแล้ว. บทที่เหลือรู้ได้ง่ายทั้งนั้น.

อรรถกถาสูตที่ ๗ จบ

๘. กัลยาณสูตร

ว่าด้วยศีลงาม ธรรมงาม ปัญญางาม

[๒๗๗] ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีศีลงาม มีธรรมงาม มีปัญญางาม เรากล่าวว่า เป็นพระอรหันตชินาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ เป็นบุรุษผู้สูงสุด ในธรรมวินัยนี้.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีศีลงามอย่างไร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มศีล ส่ำรวมแล้วด้วยความส่ำรวมในปาฏิโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษมีประมาณน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีศีลงามอย่างนี้แล. ภิกษุเป็นผู้มีศีลงาม ด้วยประการดังนี้.

ภิกษุเป็นผู้มีธรรมงามอย่างไร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยความเพียรในการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเนื่อง ๆ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีธรรมงามอย่างนี้แล. ภิกษุเป็นผู้มีศีลงาม มีธรรมงาม ด้วยประการดังนี้.

ภิกษุเป็นผู้มีปัญญางามอย่างไร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบันเข้าถึงอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปัญญางามอย่างนี้แล. ภิกษุเป็นผู้มีศีลงาม มีธรรมงาม มีปัญญางาม ด้วยประการดังนี้ เรากล่าวว่า เป็นพระอรหันตชินาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ เป็นบุรุษสูงสุด ในธรรมวินัยนี้.

ภิกษุใดไม่มีการทำชั่วด้วยกาย วาจา ใจ พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น กล่าวภิกษุผู้มีหิรินั้นแลว่า ผู้มีศีลงาม.

ภิกษุใดเจริญดีแล้วซึ่งธรรมทั้งหลาย อันให้ถึงอริยมัคคตญาณ เป็นเครื่องตรัสรู้ดีที่ตนได้บรรลุแล้ว พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น กล่าวภิกษุผู้ไม่มีกิเลสเครื่องพัวพันนั้นแลว่า ผู้มีธรรมงาม.

ภิกษุใดรู้ชัดซึ่งความสิ้นไปแห่งทุกข์ของตน ในอภัพพินั้นเทียว พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น กล่าวภิกษุผู้ไม่มีอาสวะ สมบูรณ์ด้วยธรรมเหล่านั้น ผู้ไม่มีทุกข์ ตัดความสงสัยได้แล้ว ไม่อาศัยอะไร ๆ ละกิเลสทั้งหมด ในโลกทั้งปวงนั้นแลว่า ผู้มีปัญญางาม.

อรรถกถากัลยาณสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๘ ดังต่อไปนี้.

คำว่า **ผู้มีศีลงาม** (กัลยาณสีโล) ความว่า **ผู้มีศีลอันงาม** คือ มีศีลสมบูรณ์แล้ว ได้แก่ มีศีลบริบูรณ์แล้ว. ในองค์คุณทั้ง ๓ นั้น ภิกษุชื่อว่า มีศีลบริบูรณ์ ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ด้วยการเห็นโทษแห่งศีลวิบัติโดยชอบนั่นเอง ๑ ด้วยการเห็นอานิสงส์แห่งศีลสมบัติ ๑. แต่ในข้อที่ว่า **ผู้มีศีลอันงาม** นี้ พึงทราบความที่ศีลนั้นงามด้วยสามารถแห่งมรรคศีลและผลศีล ที่พ้นจากเครื่องผูกพันทั้งหมด (และ) บริบูรณ์โดยอาการทั้งปวง.

โพธิปักขิยธรรมทั้งหมด ทรงประสงค์เอาว่า **กัลยาณธรรม**. เพราะฉะนั้น ภิกษุชื่อว่า มีกัลยาณธรรม เพราะมีโพธิปักขิยธรรม มีสติปัญญาเป็นต้น อันงดงาม.

และภิกษุผู้มีปัญญางาม ด้วยสามารถแห่งปัญญาในมรรคนั้นแล ชื่อว่า **ผู้มีปัญญางาม**. อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้นที่เป็นโลกุตตรธรรมเท่านั้น ชื่อว่า เป็นกัลยาณธรรมโดยส่วนเดียว เพราะเป็นธรรมมีอันไม่กำเริบเป็นสภาพ.

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า “ภิกษุชื่อว่า มีศีลอันงาม ด้วยสามารถแห่งจตุปาริสุทธิศีล ชื่อว่า มีธรรมอันงาม ด้วยสามารถแห่งธรรมคือวิปัสสนามรรค ชื่อว่า มีปัญญาอันงาม ด้วยสามารถแห่งปัญญาในมรรคผล.” อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “ศีล ธรรม และปัญญาเหล่านั้น ก็คืออเสชะ.” ส่วนอาจารย์เหล่าอื่น กล่าวว่า “มรรคศีลและผลศีล ของพระโสดาบันและพระสกทาคามีทั้งหลาย ชื่อว่า กัลยาณศีล” เพราะฉะนั้น ทั้งพระโสดาบันและพระสกทาคามี ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรง

* อรรถกถากัลยาณศีลสูตร.

ถือเอาแล้ว ด้วยคำว่า ผู้มีศีลงาม นี้ อธิบายว่า พระโสดาบันและพระสกทาคามีเหล่านั้น ชื่อว่า เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย ธรรมคืออนาคามีมรรคและอนาคามีผล และธรรมคือมรรคอันเลิศ ชื่อว่า เป็นกัลยาณธรรม. เพราะว่า ในบรรดาธรรมเหล่านั้น โพธิปักขิยธรรม ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา. เพราะฉะนั้น พระอริยบุคคล ๓ จำพวก นับแต่พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคที่ ๓ ไป ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาแล้ว ด้วยคำว่า ผู้มีธรรมงาม นี้ ปัญญาในผลอันเลิศ (อรหัตผล) ชื่อว่า ปัญญางาม เพราะถึงที่สุดแห่งกิจด้วยปัญญา เพราะฉะนั้น พระอรหันต์ผู้ถึงความไพบูลย์แห่งปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ผู้มีปัญญางาม. บุคคลอย่างว่ามานี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาแล้ว. เพราะฉะนั้น จะมีประโยชน์อะไรด้วย (ข้อโต้แย้ง) อันทำให้เนิ่นช้านี้ ในข้อนี้ ธรรมคือมรรคอันเลิศและผลอันเลิศ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “เป็นกัลยาณศีลเป็นต้น” ดังนั้น ข้อนี้ จึงเป็นความชอบใจของพวกเราทั้งหลาย. เพราะว่า โดยวิภาคแห่งธรรมแล้วนี้เป็นบุคคลวิภาค มิใช่ธรรมวิภาค.

พระนิพพานอันสัจจจากสังขตธรรมทุกอย่าง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ล้วน ๆ ในคำว่า เกวลี นี้ เพราะไม่มีอะไร ๆ เจือปน. พระอรหัต ชื่อว่า เกวลี เพราะท่านบรรลुพระนิพพานแล้ว. อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า เป็นพระอรหัตล้วน ๆ เพราะบริบูรณ์ด้วยปหานภาวนา และบริบูรณ์ด้วยธรรมอันหาโทษมิได้เป็นปริโยสาน และเพราะมีความสุขอันเจริญตาเจริญใจ เพราะอรรถว่ามีความงาม ชื่อว่า พระชินาสพล้วน ๆ เพราะได้บรรลुพระอรหัตนั้น. ชื่อว่า อยู่จบพรหมจรรย์ เพราะอยู่จบมรรคพรหมจรรย์ คือ ยังมรรคพรหมจรรย์ให้สำเร็จตั้งอยู่แล้ว. ภิกษุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า บุรุษสูงสุด เพราะประกอบไปด้วยอเสขธรรมที่สูงที่สุดหรือยอดเยี่ยม.

ถามว่า ในคำว่า มีศีล (ศีลวา) นี้ ที่ชื่อว่า ศีล ด้วยอรรถว่า

อะไร ? ตอบว่า ชื่อว่า คีล ด้วยอรรถว่าปกติ. ถามว่า ที่ชื่อว่า ปกติ เป็นอย่างไร ? ตอบว่า ได้แก่ สมาทาน (ความตั้งมั่น) อธิบายว่า ความเป็นผู้มีกายกรรมเป็นต้นอันเรียบร้อย ด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้มีศีล บริสุทธิ์. อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ การเข้าไปทรงไว้ อธิบายว่า ภาวะที่เข้าไปทรงไว้ ด้วยสามารถแห่งการดำรงไว้ซึ่งกุศลธรรม มีฉานเป็นต้น เพราะฉะนั้น ชื่อว่า คีล เพราะตั้งมั่น หรือ เพราะรองรับไว้. นี้ ว่า ด้วยอรรถแห่งคีล โดยนัยแห่งลักษณะของศัพท์ก่อน. ส่วนอาจารย์ พวกอื่นพรรณานาเนื้อความโดยนัยแห่งนิรุกติว่า สัลลภูระ มีสละเป็นอรรถ สัลลภูระ มีสิตละเป็นอรรถ สัลลภูระ มีสละเป็นอรรถ. บุคคล ชื่อว่า มีศีล เพราะอรรถว่ามีศีลนั้นโดยบริบูรณ์ หรือโดยดียิ่ง. อธิบายว่า สมบูรณ์ ด้วยศีล ด้วยสามารถแห่งจตุปาริสุทธิศีล. อาจารย์บางพวกให้อรรถาธิบายว่า เพื่อจะทรงแสดงศีลที่เป็นหลักในบรรดาจตุปาริสุทธิศีลเหล่านั้นให้พิสดาร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำมีอาทิว่า สारวมแล้วด้วยความसारวมใน ปาฏิโมกข์ ดังนี้.

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า “แม้โดยคำทั้ง ๒ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปาติโมกข์สังวรศีลไว้แล้ว (แต่) เพราะศีลคือปาติโมกข์สังวรนั่นเอง ในค่านอกนี้ อินทริยสังวรศีล จึงเป็นเพียงการรักษาทวาร ๖ เท่านั้น อาชีวปาริสุทธิศีล เป็นเพียงการยังปัจจัยให้เกิดขึ้นโดยธรรมอย่างเดียว ปัจจัยสันนิสิตศีล เป็นเพียงการพิจารณาปัจจัยที่ได้มาแล้ว ว่า นี่เป็น ประโยชน์ แล้วจึงบริโหมคเท่านั้น ว่าโดยตรงแล้ว ศีล ก็คือปาติโมกข์-สังวรนั่นเอง. ภิกษุใด มีศีลขาดแล้ว ภิกษุนั้น เปรียบเหมือนบุรุษผู้มี ศีรษะขาดแล้ว ไม่ต้องกล่าวถึงมือและเท้า ว่าจะต้องรักษาอวัยวะที่เหลือไว้. ส่วนภิกษุใด ศีลไม่ขาด ภิกษุนั้น เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีศีรษะยัง ไม่ขาด ย่อมสามารถรักษาศีลเหล่านั้น ทำให้เป็นปกติได้อีก. เพราะ ฉะนั้น ด้วยคำว่า มีศีล นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกศีลคือปาติโมกข์ นั้นแหละขึ้นแสดง แล้วจึงตรัสคำมีอาทิว่า สारวมแล้วด้วยความसारวม

ในปาติโมกข์* ดังนี้ เพื่อจะยังศีลคือปาติโมกข์นั้นให้พิสดาร.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ปาติโมกข์ (ปาติโมกข์) ได้แก่ ศีล คือสิกขาบท. อธิบายว่า ศีลคือสิกขาบทนั้น ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะยังสัตว์ผู้คุ้มครองรักษาศีลคือสิกขาบทนั้นให้พ้น คือ หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งหลาย มีทุกข์ที่ทำให้ต้องเกิดในอบายเป็นต้น. ความสำรวมระวัง ชื่อว่า สังวร ได้แก่ การไม่ล่วงละเมิดทางกายและทางวาจา. ความสำรวมในปาติโมกข์นั่นเอง ชื่อว่า ปาติโมกขสังวร. ภิกษุ ชื่อว่า สำรวมแล้ว ด้วยความสำรวมในปาติโมกข์ เพราะสำรวมแล้ว คือ มีกายวาจาอันปิดกันแล้ว ด้วยสำรวมในปาติโมกข์นั้น. คำว่า สำรวมแล้วด้วยความสำรวมในปาติโมกข์ นี้ เป็นเครื่องชี้ชัดถึงความที่ภิกษุนั้นตั้งมั่นแล้วในศีลนั้น. คำว่า อยู่ (วิหริ) แสดงถึงความพร้อมเพรียงแห่งการอยู่สมควรแก่ปาติโมกขสังวรนั้น. คำว่า ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร (อาจารย์โคจรสมุปนโน) แสดงถึงธรรมที่เป็นอุปการะแก่การสำรวมในปาติโมกข์ในเมืองต่ำ และแก่การตามประกอบคุณพิเศษในเมืองสูง. ชื่อว่า มีปกติเห็นภัยในโทษมีประมาณน้อย (อนุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสวํ) แสดงถึงสภาพธรรมตาของการไม่เคลื่อนจากปาติโมกขศีล. คำว่า สมาทาน (สมาทาย) แสดงถึงการถือเอาสิกขาบททั้งหลายโดยไม่มีส่วนเหลือ. คำว่า ศึกษา (สิกฺขติ) แสดงถึงภาวะคือความพร้อมเพรียงในสิกขา. คำว่า ในสิกขาบททั้งหลาย (สิกฺขาปเทสุ) แสดงถึงธรรมที่จะต้องศึกษา.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ปาติ เพราะอรรถว่า มีปกติตกไปในอบายทั้งหลาย มากครั้ง เพราะเหตุที่กิเลสทั้งหลายมีกำลังด้วย เพราะภาวะที่การทำความชั่วทำได้ง่ายด้วย และเพราะการทำบุญทำได้โดยยาก ได้แก่ ปุณฺณ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปาติ เพราะอรรถว่า ถูกแรงกรรมขัดไปในภาพเป็นต้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง ชื่อว่า มีการดำเนินไปเป็นปกติ เพราะหมุนไปรอบ โดยหาที่หยุดไม่ได้ ดุจเป็นสำหรับปั่นหม้อ. อีก

* ปาติเป็น ปาฏิมอกข์.

อย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปาติ เพราะยังอัฏฐาพให้ตกไปในสัตตตณิกายนั้น ๆ ด้วยอำนาจแห่งมรณะ ได้แก่สัตตตสันดาน คือ จิตนั่นเอง. กิล ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ผู้จะตกไปนั้น ให้พ้นจากสังสารทุกข์. อธิบายว่า สัตว์พ้นแล้ว (จากทุกข์) ด้วยความหลุดพ้นแห่งจิต. ดังคำที่ตรัสไว้ว่า สัตว์บริสุทธิ์ได้ เพราะความผ่องแผ้วแห่งจิต^๑ บ้าง ว่า จิตหลุดพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ยึดมั่นบ้าง^๒ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคล ชื่อว่า ปาติ เพราะอรรถว่า ตกไป คือ ดำเนินไป ได้แก่ เป็นไป ในสังสาร ด้วยเหตุมีอวิชชาเป็นค้ำมูล. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “เมื่อหมู่สัตว์ผู้มัววิชาเป็นพื้กางกัน มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ (ที่สุตเบื้องตัน ย่อมไม่ปรากฏ)”^๓ ดังนี้ สังวร ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุหลุดพ้นจากสังกิเลสทั้ง ๓ มีตัณหาเป็นต้น ของสัตว์ผู้จะตกไปนั้น คำนั้น พึงทราบว่าเป็นรูปเป็นสมาส เหมือนคำมโหติ ตณฺหากาโล ดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง สภาพ ชื่อว่า ปาติ เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ให้ตกไป ให้ถึงความเสื่อม คือ ให้ถึงทุกข์ ได้แก่ จิต. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า โลกอันจิตย่อมนำไป อันจิตย่อมพาไป^๔ ดังนี้ สังวร ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องพ้นของสัตว์ผู้จะตกไปนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปาติ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุตกไปในอบายทุกข์ หรือ ในสังสารทุกข์ ได้แก่ สังกิเลส มีตัณหาเป็นต้น. สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ มีอาทิว่า “ตัณหายังบุรุษให้เกิด” และบุรุษมีตัณหาเป็นเพื่อน”^๕ ดังนี้. สังวร ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะอรรถว่า พ้นไปจากกิเลสเป็นเหตุให้สัตว์ตกไปนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติชื่อว่า ปาติ เพราะเป็นที่ตกไป ได้แก่

๑. ส. ข. ๑๓/๒๕๔/๑๘๔. ๒. ม. ม. ๑๓/๒๗๔/๒๖๘. ๓. ส. นิ. ๑๖/๔๒๒/๒๑๒.
 ส. มหา. ๑๔/๑๐๒๐/๓๐๐. ๔. ส. ส. ๑๕/๑๘๑/๕๔.
 ๕. ส. ส. ๑๕/๑๗๑/๕๒. ๖. ช. อิติ. ๒๕/๑๕๓/๒๓๖.

อายตนะภายในและภายนอก ๖. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า เมื่ออายตนะ ๖ เกิดขึ้น โลกจึงเกิดขึ้น โลกย่อมทำความเชยชมในอายตนะ ๖^๑ ดังนี้. สังวร ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะอรรถว่า พ้นจากกิเลสเป็นเหตุให้ตกไป กล่าวคืออายตนะภายในและอายตนะภายนอก ๖ นั้น. อีกอย่างหนึ่ง สภาพที่ชื่อว่า ปาติ เพราะอรรถว่า มีการตกไป คือ ให้ถึงความเสื่อม ได้แก่ สงสาร. สังวร ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะพ้นจากสงสารที่ตกไปนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ธรรมิกร ชาวโลกชนานพระนามว่า บติ เพราะความเป็นผู้ยิ่งใหญ่กว่าโลกทั้งปวง. ภิกษุยอมหลุดพ้นด้วยอุบายนั้น เพราะเหตุนั้น อุบายนั้น จึงชื่อว่า โมกขะ. ชื่อว่าอุบายเครื่องหลุดพ้นของผู้ที่เป็นบติ เพราะความที่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงบัญญัติแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ปติโมกข์. ปติโมกข์นั่นเอง ก็คือ ปาติโมกข์. พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ชื่อว่า บติ เพราะอรรถว่าสูงสุด โดยความเป็นรากง่าของคุณทั้งปวงด้วย ชื่อว่า โมกขะ เพราะอรรถว่าเป็นไปตามที่กล่าวแล้วด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ปติโมกข์. ปติโมกข์นั่นเอง ก็คือปาติโมกข์. สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า คำว่า ปาติโมกข์ นี้ เป็นหัวหน้า คำว่า ปาติโมกข์ นี้ เป็นประธาน.^๒ พึงทราบความพิสดารต่อไป.

อีกอย่างหนึ่ง ป คัพพ์ ลงในอรรถว่า ประการ. อติ คัพพ์ เป็นนิบาต ใช้ในอรรถว่าเกินส่วน. เพราะฉะนั้น สังวร ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ให้พ้นเกินส่วน โดยประการทั้งหลาย. ก็ศีลนี้ตัวเองไปพร้อมกับสมาธิ ไปพร้อมกับปัญญา ด้วยสามารถแห่งตัทธกะ ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะยังสัตว์ให้พ้น คือ หลุดพ้น เกินส่วน ด้วยสามารถวิกัษมฺภานปทานและสมุจเฉทปทาน. ก็ศีลนั้น คือ ปาติโมกข์.

อีกอย่างหนึ่ง สังวร ชื่อว่า ปติโมกข์ เพราะอรรถว่า หลุด

พันเฉพา ๑. อธิบายว่า พันเฉพา คือ เป็นส่วน ๑ จากโทษที่จะพึงล่วงละเมิดนั้น ๑. ปติโมกข์นั่นเอง ก็คือ ปาติโมกข์. อีกอย่างหนึ่ง พระนิพพาน ชื่อว่า โมกขะ. สังวร ชื่อว่า ปติโมกข์ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องพันเฉพา คือ เป็นเหมือนรูปเปรียบแห่งโมกขะนั้น. อธิบายว่า ปาติโมกขสีลสังวร ย่อมเป็นเหมือนพระอาทิตย์ยามรุ่งอรุณ. และธรรมที่มีส่วนเปรียบด้วยโมกขธรรมนั้น อันเป็นแดนอุทัยแห่งพระนิพพาน เพราะยังกิเลสให้ดับตามสมควร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ปติโมกข์. ปติโมกข์นั้นแหละ คือ ปาติโมกข์.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปติโมกข์ เพราะอรรถว่า ดำเนินไปสู่ความหลุดพ้น คือ มุ่งหน้าสู่พระนิพพาน. ปติโมกข์นั่นเอง ก็คือ ปาติโมกข์. ในอธิการนี้ พึงทราบเนื้อความแห่งศัพท์ว่า ปาติโมกข์ เท่าที่พรรณนามานี้ก่อน.

กุศลธรรม ชื่อว่า สังวร เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องระวัง คือ ปิดกั้นไว้. สังวร คือ ปาติโมกข์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ปาติโมกข-สังวร. แต่โดยอรรถ ได้แก่ เจตนาเครื่องงดเว้นจากโทษที่จะพึงก่อล่วงบาปธรรมนั้น ๑. ภิกษุผู้เข้าถึง คือ ประกอบด้วยปาติโมกขสังวรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า ผู้สำรวมแล้วด้วยความสำรวมในปาติโมกข์. สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในวิภังค์ว่า "ภิกษุ ย่อมเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงพร้อมแล้ว เข้าไปใกล้แล้ว เข้าไปใกล้พร้อมแล้ว ถึงพร้อมแล้ว ประกอบแล้ว ด้วยปาติโมกขสังวรนี้ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า 'สำรวมแล้วด้วยความสำรวมในปาติโมกข์' ดังนี้."* คำว่า อยู่ (วิหริ) ความว่า ย่อมอยู่ คือ ผลัดเปลี่ยน ได้แก่ เป็นไปด้วยการอยู่ โดย (การผลัดเปลี่ยน) อริยาบถ.

คำว่า ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร (อาจารย์โคจรสมุปนโน) ความว่า ภิกษุชื่อว่า สมบูรณ์ด้วยอาจารย์และโคจร เว้นอโคจรมีหญิง

* อภ. วิ. ๓๕/๖๐๒/๓๓๑.

แพศยาเป็นต้น เพราะสมบูรณ์ด้วยอาจารย์สมบัติอันสมควรแก่ภิกษุ ดังที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ความไม่ล่วงละเมิดเป็นไปทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดเป็นไปทางวาจา" ดังนี้ เพราะเว้นอนาจารโดยประการทั้งปวง โดยไม่กระทำมิจลาอาชีวะมีการให้ไม้ไผ่เป็นต้น และการคะนองทั้งหลายมีการคะนองกายเป็นต้น และด้วยโคจร กล่าวคือสถานที่อันสมควร เพื่อจะเข้าไปเพื่อประโยชน์แก่ปณิชาตเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุใดมีความเคารพ มีความยำเกรง ในพระศาสดา มีความเคารพ มีความยำเกรง ในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ถึงพร้อมด้วยหิริและโอตตปปะ นุ่มนวลเป็นปริมณฑล ทอดตาลงต่ำ สมบูรณ์ด้วยอิริยาบถ มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย ด้วยการก้าวไป ด้วยการถอยกลับ ด้วยการเหลียวซ้าย ด้วยการแลขวา ด้วยการคู้เข้า ด้วยการเหยียดออก ที่น่าเลื่อมใส รู้ประมาณในการบริโภค ตามประกอบความเพียร ประกอบด้วยสติและสัมปชัญญะ มีความปรารถนาน้อย สันโดษ สงัดแล้ว ไม่คลุกคลี กระทำโดยเคารพในอภิสมาจาริกวัตร มากไปด้วยความเคารพยำเกรงอยู่ ภิกษุนี้ ท่านกล่าวว่า สมบูรณ์ด้วยอาจารย์.

ก็โคจรมี ๓ อย่าง คือ อุปนิสสยโคจร อารักขโคจร อุปนิพัทธโคจร. ในโคจร ๓ อย่างนั้น กัลยาณมิตร ผู้ประกอบไปด้วยคุณสมบัติคือกถาวัตร ๑๐ มีลักษณะดังกล่าวแล้ว อาศัยภิกษุใด ย่อมได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยได้ฟัง ทำข้อที่ฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง บรรเทาความสงสัยเสียได้ กระทำความเห็นให้ตรง ยังจิตให้เลื่อมใส และเมื่อติดตามศึกษาภิกษุใดอยู่ ย่อมเจริญด้วยศรัทธา เจริญด้วยศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ภิกษุนี้นั้นชื่อว่า อุปนิสสยโคจร.

ภิกษุใดเข้าไปในละแวกบ้าน เดินไปสู่ถนน ทอดตาลงต่ำ มองดูซ้ายแอก ส้ารวมแล้วเดินไป ไม่มองดูข้าง ไม่มองดูม้า ไม่มองดูรถ ไม่มองดูคนเดินเท้า ไม่มองดูสตรี ไม่มองดูบุรุษ ไม่เฟื่องดูทิศน้อยและ

ทิศใหญ่ ภิกษุนี้ฉัน ชื่อว่า อารักขโคจร.

ส่วนอุปนิพัทธโคจร ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ อันเป็นที่ซึ่งภิกษุเข้าไปผูกพันจิตของตนไว้. สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ก็อารมณ์อันเป็นของบิดาตน อันเป็นโคจรของภิกษุ คืออะไร ? คือ สติปัฏฐาน ๔”^{*} ดังนี้ ดังนั้น ภิกษุผู้ชื่อว่า สมบูรณ์ด้วยอาจารย์และโคจร เพราะประกอบด้วยอาจารย์สมบัติ ตามที่กล่าวมาแล้ว และด้วยโคจรสมบัตินี้

ชื่อว่า มีปกติเห็นภัยในโทษมีประมาณน้อย (อนุมตฺเตสุ วสุเชตุ ภยทสฺสาวิ) ความว่า มีปกติเห็นภัยในโทษทั้งหลาย ต่างด้วยอุกตลจิตตูปบาทในเสขยวัตร ที่ต้องแล้วโดยไม่ได้ตั้งใจ เป็นต้น มีประมาณน้อย คือ มีประมาณเท่าอนุ. อธิบายว่า ภิกษุใด เห็นโทษมีประมาณเท่าปรมาณู ทำให้ใหญ่เหมือนขุนเขาสิเนรุราชที่สูงถึง ๖๘ แสนโยชน์ก็ติ ภิกษุใด เห็นอาบัติเพียงทูปภาสิตอัน (มีโทษ) เบากว่าอาบัติทั้งปวง ทำให้ (หนัก) เหมือนอาบัติปาราชิกก็ติ ภิกษุนี้ ชื่อว่า มีปกติเห็นภัยในโทษทั้งหลายมีประมาณน้อย. ชื่อว่า สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย (สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ) ความว่า ในบรรดาสิกขาบททั้งหลาย สิกขาบทอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งจะต้องศึกษา สมาทานสิกขาบทนั้นหมดทุกสิ่งทุกอย่าง คือ ครอบถ้วนโดยประการทั้งปวง ได้แก่ ไม่ให้เหลือแล้วศึกษา คือ ประพฤติบำเพ็ญให้บริบูรณ์.

ชื่อว่า เป็นผู้มึสติลงามด้วยประการดังนี้ (อติ กุลฺยาณสีโล) ความว่า เป็นผู้มึสติลงามด้วยประการนี้. อธิบายว่า ศิลที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงด้วยสามารถแห่งบุคลาธิษฐาน แล้วทรงย้ำด้วยสามารถแห่งบุคลาธิษฐานที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมนับว่า เป็นผู้มึสติลงาม ด้วยประการอย่างนี้แล นั้นเอง อันพระองค์ตรัสไว้ว่า เป็นผู้มึสติลงาม ด้วยประการดังนี้” ดังนี้อีก เพื่อจะทรงแสดงว่า ศิลนี้ เป็นที่ตั้งของธรรมเหล่านั้น โดยมีพระประสงค์จะทรงแสดงธรรมที่ตรัสไว้

* ส. มหา. ๑๔/๗๐๐/๑๔๘.

แล้วในคำ ว่า มิธรรมงาม นี้. คำทั้งปวงมีอาทิว่า โพธิปักขิยธรรม ๗ (สตฺตุนัน โพธิปักขิยานัน)* มีเนื้อความดังกล่าวในหนหลังแล้วแล. คำว่า ผู้มีศีลงาม (กัลยาณสีโล) เป็นต้น เป็นคำตรัสย้ำอีก.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า ทำชั่ว (ทุกกฏ) ได้แก่ กระทำแล้วชั่ว อธิบายว่า ได้แก่ ทุกจริต. คำว่า ผู้มีหิริ (หิริมณ) ความว่า มีความละอาย คือ ถึงพร้อมด้วยหิริ. อธิบายว่า ได้แก่ สภาวะที่รังเกียจ ความประพฤติชั่วโดยประการทั้งปวง. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า หิริมณ ได้แก่ จิตที่ประกอบด้วยหิริ. ก็ในอธิการนี้ พึงทราบฯ ทรงถือเอาแม่โอดตัดปปะ ไว้ด้วยศัพท์ว่าหิริแล้วทีเดียว. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงเหตุ แห่งความเป็นผู้ทุจริต โดยประการทั้งปวง ด้วยศัพท์ว่าหิริโอดตัดปปะ ชื่อ ว่า ย่อมทรงยังความเป็นผู้มีศีลอันงามให้แจ่มแจ้งโดยเหตุ.

ภิกษุชื่อว่า สมุโพธิคามิโน เพราะถึง คือ ประสพสัมโพธิญาณ คืออริยมรรคญาณ อธิบายว่า เป็นไปในฝ่ายแห่งโพธิ. คำว่า ไม่มี กิเลสเครื่องฟุ้ง (อนุสฺสท) ความว่า เว้นจากกิเลสที่ฟุ้งมีรากะเป็นต้น. บางอาจารย์กล่าวว่า ตถาวริธฺ ดังนี้บ้าง. อธิบายว่า คำว่า หมั่นประกอบ เนื่อง ๆ ซึ่งการเจริญโพธิปักขิยธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว ในกาลก่อน อย่างไรก็ดี ก็เป็นอย่างนั้น คือ เป็นเช่นนั้น.

คำว่า แห่งทุกข์ (ทุกฺขสฺส) ได้แก่ วัฏฏทุกข์ หรือเหตุแห่ง วัฏฏทุกข์. คำว่า ซึ่งความสิ้นไป (แห่งทุกข์) ของตนในอรรถภาพนี้นั้น เทียบ (อิเชว ชยมตฺตโน) ความว่า ย่อมรู้ชัดซึ่งความสิ้นไป คือ ความ ไม่บังเกิดขึ้นแห่งซึ่งก็คือกิเลส อันเป็นเหตุแห่งวัฏฏทุกข์ของตน คือ เป็น ไปในฝ่ายแห่งสมุทัย ด้วยการบรรลुความสิ้นไปแห่งอาสวะในอรรถภาพ นี้แหละ คือ ในอรรถภาพนี้ทีเดียว. อีกอย่างหนึ่ง ย่อมรู้ซึ่งความสิ้นไป คือ ความหมดไป แห่งวัฏฏทุกข์นั้นแหละ ด้วยความดับแห่งจรมกจิต ในอรรถภาพนี้ทีเดียว.

* สยาม. สตฺตตฺตีสโพธิปักขิกาน.

ชื่อว่า สมบูรณ์ด้วยธรรมเหล่านั้น (เดहि ธมฺเมहि สมฺปนฺน) ความว่า ประกอบแล้วด้วยธรรมมีศีลตามที่กล่าวแล้วเป็นต้นเหล่านั้น. คำว่า ไม่อาศัย (อสีตฺ) ความว่า ไม่อาศัย คือ ไม่เนื่อง ในอะไร ๆ เพราะละธรรมเป็นเครื่องอาศัยคือตัณหาและทิฏฐิได้แล้ว. คำว่า ในโลก ทั้งปวง (สพฺพโลกสุตฺ) ได้แก่ ในสัตว์โลกทั้งปวง. บทที่เหลือ มีนัยดังกล่าวแล้วทั้งนั้น.

อรรถกถาสูตที่ ๘ จบ

๙. ทานสูตร ว่าด้วยทาน ๒ อย่าง

[๒๗๘] ภิกษุทั้งหลาย ทาน ๒ อย่างนี้ คือ อามิสทาน ๑ ธรรมทาน ๑ ภิกษุทั้งหลาย บรรดาทาน ๒ อย่างนี้ ธรรมทานเป็นเลิศ. ภิกษุทั้งหลาย การแจกจ่าย ๒ อย่าง คือ การแจกจ่ายอามิส ๑ การแจกจ่ายธรรม ๑ ภิกษุทั้งหลาย บรรดาการแจกจ่าย ๒ อย่างนี้ การแจกจ่ายธรรมเป็นเลิศ. ภิกษุทั้งหลาย การอนุเคราะห์ ๒ อย่างนี้ คือ การอนุเคราะห์ด้วยอามิส ๑ การอนุเคราะห์ด้วยธรรม ๑ ภิกษุทั้งหลาย บรรดาการอนุเคราะห์ ๒ อย่างนี้ การอนุเคราะห์ด้วยธรรมเป็นเลิศ.

พระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ตรัสทานใดว่า อย่างยิ่ง ยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงสรรเสริญการแจกจ่ายทานใดว่า อย่างยิ่ง ยอดเยี่ยม วิญญูชนผู้มีจิตเลื่อมใสในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอริยสงฆ์ผู้เป็นเขตอันเลิศ รู้ชัดอยู่ซึ่งผลและอานิสงส์ของทาน ใครจะไม่พึงบูชา (ให้ทาน) ในกาลอันควรเล่า ประโยชน์

อย่างยี่งนั้น ของชนเหล่านั้นผู้มีจิตเลื่อมใสในคำสั่งสอนของพระสุคต แสดงอยู่และฟังอยู่ทั้ง ๒ ผู้ไม่ประมาทแล้วในคำสั่งสอนของพระสุคต ย่อมหมดจด.

ทานสูตร ที่ ๘ จบ

อรรถกถาทานสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๘ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ทาน (ทาน) ได้แก่ สิ่งที่พึงให้. อีกอย่างหนึ่ง เจตนาพร้อมด้วยวัตถุ ชื่อว่า ทาน. คำว่า ทาน นี้ เป็นชื่อของการบริจาคสมบัติ. คำว่า อามิสทาน (อามิสทาน) ความว่า ปัจจัย ๔ ชื่อว่า อามิสทาน ด้วยสามารถแห่งความเป็นของที่จะพึงให้. อธิบายว่า ปัจจัย ๔ เหล่านั้น ท่านเรียกว่า “อามิส” เพราะเป็นเครื่องจับต้องด้วยกิเลสมีตัณหาเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง เจตนาเป็นเครื่องบริจาคปัจจัย ๔ เหล่านั้นชื่อว่า อามิสทาน.

คำว่า ธรรมทาน (ธมฺมทาน) ความว่า บุคคลบางคนในพระศาสนานี้ เมื่อจำแนกกุศลกรรมบถและอกุศลกรรมบถออกไปว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ ธรรมเหล่านี้ท่านผู้รู้ดำหนิ ธรรมเหล่านี้ท่านผู้รู้สรรเสริญ ธรรมเหล่านี้ สมาทานให้บริบูรณ์แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสิ่งไร้ประโยชน์ เพื่อทุกข์ ธรรมเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ดังนี้ กระทำกรรมและผลของกรรมให้ปรากฏ ดุจชี้ให้เห็นโลกนี้และโลกหน้า โดยประจักษ์ แสดงธรรมให้เลิกละอกุศลธรรม ให้ตั้งอยู่ในกุศลธรรมทั้งหลาย นี้ชื่อว่า ธรรมทาน ส่วนบุคคลบางคน ชี้แจงสั่งจะทั้งหลาย

ให้แจ้งชัดว่า ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมที่ควรละ ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมที่ควรเจริญ ดังนี้ แสดงธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติ เพื่อบรรลุอมตธรรม นี้ชื่อว่า ธรรมทาน ชั้นสุดยอด.

คำว่า เอตทคฺคํ ตัดคำเป็น เอตํ อคฺคํ (แปลว่า ธรรมทานนี้เป็นเลิศ). คำว่า ยทิทํ ตัดคำเป็น ยํ อิทํ ความว่า บรรดาทาน ๒ อย่างเหล่านี้ ธรรมทานที่กล่าวแล้วนั้น เป็นเลิศ คือ ประเสริฐสุดได้แก่สูงสุด. อธิบายว่า บุคคลจะหลุดพ้นจากอนัตตะทั้งปวง คือ ก้าวล่วงทุกข์ในวัฏฏะทั้งสิ้นได้ เพราะอาศัยธรรมทานอันเป็นอุบายเครื่องยังสัตว์ให้ถึงพระนิพพาน. ก็ธรรมทานที่เป็นโลกียะ เป็นเหตุแห่งทานทุกอย่าง คือ เป็นรากเง้าของสมบัติทั้งปวง. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

การให้ทาน ย่อมชนะการให้ทั้งปวง รสแห่ง
พระธรรม ย่อมชนะรสทั้งปวง ความยินดีในธรรม
ย่อมชนะความยินดีทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา
ย่อมชนะทุกข์ทั้งปวง* ดังนี้.

ในอธิการนี้ อภยทาน พึงทราบว่าเป็นการสงเคราะห์เข้ากันด้วยธรรมทานนั่นเอง. การไม่บริโภคปัจจัยทั้งหลายเสียเอง จากปัจจัย ๔ อันตนพึงบริโภค แล้วแจกจ่ายแก่คนอื่น โดยมีความประสงค์จะเผื่อแผ่แก่คนทั่วไป ชื่อว่า การแจกจ่ายอำมิส. ความเป็นผู้ไม่มีความขวนขวายน้อย แสดงธรรมที่ตนรู้แล้ว คือ บรรลุแล้วแก่คนอื่น โดยมีความประสงค์จะเผื่อแผ่ธรรมแก่คนทั่วไป ชื่อว่า การแจกจ่ายธรรม. การอนุเคราะห์ การสงเคราะห์คนอื่น ด้วยปัจจัย ๔ และด้วยสังคหวัตถุ ๔ ชื่อว่า การอนุเคราะห์ด้วยอำมิส. การอนุเคราะห์ การสงเคราะห์คนอื่นเหล่านี้ด้วยธรรม โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ ชื่อว่า การอนุเคราะห์

ด้วยธรรม. บทที่เหลือ มีนัยดังกล่าวแล้วทั้งนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยคาถาทั้งหลาย ดังต่อไปนี้. ชื่อว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ตรัสทานใดว่า อย่างยิ่ง (ยมาหุ ทานं ปรม) ความว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสทานใดว่า อย่างยิ่ง คือ สูงสุด โดยความที่จิต (เจตนา) เขต (ปฏิคาหก) และไทยธรรมเป็นของโอฬาร หรือ โดยยังโภคสมบัติเป็นต้นให้บริบูรณ์ คือ ยังโภคสมบัติเป็นต้นให้แผ่แผดผล อีกอย่างหนึ่ง ตรัสว่า “อย่างยิ่ง” เพราะย่ำยี คือ ก่าจัดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์อื่น ๆ มีโลภะและมัจฉริยะเสียได้. คำว่า ยอดเยี่ยม (อนุตตร) ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลายตรัสทานใดว่า ชื่อว่า เว้นจากทานอื่นที่ยอดเยียมกว่า และให้สำเร็จความยิ่งใหญ่ เพราะยังเจตนาสมบัติเป็นต้นให้เป็นไปดียิ่ง และเพราะความเป็นทานมีผลเลิศ โดยความเป็นยอดทาน. แม้ในคำว่า การแจกจ่าย (ยํ สรีภาค) นี้ พึงนำเอาคำทั้ง ๒ ว่า อย่างยิ่ง ยอดเยี่ยม (ปรม อนุตตร) ดังนี้ มาเชื่อมประกอบเข้าด้วย. คำว่า ได้ทรงสรรเสริญ (ฮวนฺณยิ) ความว่า ประกาศแล้ว คือ สรรเสริญแล้ว โดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย ทายกเมื่อให้โภชนะ ชื่อว่า ย่อมให้ฐานะทั้ง ๕ แก่ปฏิคาหกทั้งหลาย* ดังนี้ และโดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าสัตว์ทั้งหลายพึงรู้ผลของการจำแนกทานอย่างนี้* ดังนี้.

ก็เพื่อจะทรงแสดงทานและวิธีที่การจำแนกทาน ว่า (มีผล) อย่างยิ่ง คือ ยอดเยี่ยม นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำ มีอาทิว่า อันเลิศ ดังนี้. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อันเลิศ (อตุคมฺหิ) ความว่า ในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและในพระอริยสงฆ์ผู้ประเสริฐที่สุด คือ เป็นเนื่อนาบุญอันยอดเยี่ยม เพราะประกอบไปด้วยคุณพิเศษมีศีลเป็นต้น. คำว่า ผู้มีจิตอันเลื่อมใส (ปสนฺนจิตฺโต) ความว่า ยังจิตให้เลื่อมใส คือ กำหนดด้วยความเชื่อกรรมและผลของกรรม และความเชื่อในพระรัตนตรัย. อธิบายว่า การให้ไทยธรรมแต่น้อย ย่อมมีอานุภาพมาก คือ สว่าง

โชติช่วง แม่ไพศาลไปได้มาก เพราะความถึงพร้อมด้วยจิต (เจตนาสัมปทา) และเพราะความถึงพร้อมด้วยเขต (ปฏิคาหก). สมดังคำที่พระธรรมสังคากาจารย์กล่าวไว้ว่า (ท้าวสักกะตรัสว่า)

เมื่อจิตเลื่อมใสแล้ว ทักขิณาทาน (ที่บำเพ็ญ) ใน
พระตถาคตสัมพุทธเจ้า และในพระสาวกของพระองค์
ชื่อว่า มีมลน้อย ย่อมไม่มี* ดังนี้.

คำว่า วิญญูชน (วิญญู) ได้แก่ ผู้มีปัญญา. คำว่า รู้ชัดอยู่ (ปชาน์) ความว่า รู้ชัดซึ่งผลของท่านและอานิสงส์ของท่าน โดยชอบทีเดียว. ข้อว่า ใครจะไม่ฟังบูชาในกาลอันควรเล่า (โก น ยเซถ กาลเด) ความว่า ใครเล่าจะไม่ฟังให้ท่านในกาลเวลาที่สมควร. อธิบายว่า ท่านย่อมสำเร็จ (เกิดมีพร้อม) เฉพาะในเวลาที่เหมาะสมกับเหตุ ๓ อย่างเหล่านี้ คือ ศรัทธา ๑ ไทยธรรม ๑ ปฏิคาหก ๑ ไม่ใช่เกิดมีได้โดยประการอื่นอีกอย่างหนึ่ง จะให้ (ท่าน) แก่ปฏิคาหกทั้งหลายได้ ในกาลอันควร (เท่านั้น).

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงการจำแนกและอนุเคราะห์ด้วยอามิสทาน ด้วยพระคาถาที่ ๑ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงการจำแนกและการอนุเคราะห์ด้วยธรรมทาน จึงตรัสพระคาถาที่ ๒ ว่า แสดงอยู่ (เย เจว ภาสุนติ) ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ทั้ง ๒ (อุภย) ความว่า คนทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ผู้แสดง (และ) ผู้ฟัง (ผู้รับ) ที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า กล่าวอยู่ ฟังอยู่ (ภาสุนติ สุนนติ) ดังนี้. ก็ในคำว่า ทั้ง ๒ (อุภย) นั้น มีความบ่งดังต่อไปนี้ คนเหล่าใด มีจิตเลื่อมใสแล้วในศาสนา คือพระสัทธรรมของพระสุคต คือพระผู้มีพระภาคเจ้า ตั้งอยู่ในธรรมที่เป็นประธานคือ วิมุตตายตนะ ย่อมแสดงด้วย ย่อมฟังด้วย ประโยชน์กล่าวคือ ธรรมทาน การแจกจ่ายธรรม และการอนุเคราะห์ด้วยธรรมของผู้แสดง และปฏิคาหกเหล่านั้น ชื่อว่า อย่างยิ่ง เพราะยังปรมัตถประโยชน์ให้สำเร็จ

* ช. วิมาน. ๒๖/๔๗/๘๑.

ชื่อว่า ปอมนวิสุทธิ เพราะหมดจดจากมลทินที่ทำความเศร้าหมองทุกอย่าง มีความเศร้าหมองเพราะตัณหาเป็นต้น. ถามว่า ของคนชั้นไร ? ตอบว่า ของคนผู้ไม่ประมาทในคำสอนของพระสุคต. ก็คนเหล่าใดไม่ประมาทในคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ ในโอวาทที่ทรงพร่ำสอน ที่พระองค์ทรงประกาศแล้วโดยสังเขปอย่างนี้ว่า

การไม่ทำบาปทั้งปวง ๑ การยังกุศลให้ถึงพร้อม
๑ การยังจิตของตนให้ผ่องแผ้ว ๑ นี่เป็นคำสอนของ
พระพุทธเจ้าทั้งหลาย* ดังนี้

แล้วยังสิกขา ๓ มีอภิสัสสิกขาเป็นต้นให้ถึงพร้อมโดยเคารพ ประโยชน์ของชนเหล่านั้น ย่อมหมดจด ย่อมผ่องแผ้วเกินเปรียบ ด้วยอรรถผล-วิสุทธิ ฉะนั้นแล.

อรรถกถาสสูตรที่ ๔ จบ

๑๐. ธรรมสูตร ว่าด้วยวิชา ๓ ประการ

[๒๗๔] ภิกษุทั้งหลาย เราย่อมบัญญัติบุคคลผู้ได้วิชา ๓ ว่าเป็นพราหมณ์ โดยธรรม เราย่อมไม่บัญญัติบุคคลอื่น ว่าเป็นพราหมณ์ โดยเหตุเพียงการกล่าวตามคำที่เขากล่าวไว้แล้ว ภิกษุทั้งหลาย ก็เราย่อมบัญญัติบุคคลผู้ได้วิชา ๓ ว่าเป็นพราหมณ์ โดยธรรม เราย่อมไม่บัญญัติบุคคลอื่น ว่าเป็นพราหมณ์ โดยเหตุเพียงการกล่าวตามคำที่เขากล่าวไว้แล้ว อย่างไร.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้

* ที. มหา. ๑๐/๔๔/๔๗. จ. ป. ๒๔/๒๔/๓๔.

เป็นอันมาก คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕
 ชาติบ้าง ๑๐ ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐
 ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติบ้าง ๑,๐๐๐ ชาติบ้าง ๑๐๐,๐๐๐ ชาติบ้าง ตลอด
 สังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอด
 สังวัฏฏวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ว่าในภพโน้น เราได้มีชื่ออย่างนั้น มี
 โคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวย
 ทุกข์อย่างนั้น ๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจุติจากภพนั้นแล้ว ได้
 ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้น เราก็ได้มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น
 มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น ได้เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ
 มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจุติจากภพนั้นแล้ว ได้มาเกิดในภพนี้ ดังนี้
 เธอย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ
 ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุนั้นได้บรรลุมรรคที่ ๑ นี้ ก่การจัดอวิชชาได้แล้ว
 อวิชชาเกิดขึ้นแล้ว ก่จัดความมืดได้แล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว สมเป็น
 ผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจแน่วแนอยู่.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุย่อมเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุปบัติ
 เลว ประณีต มีวรรณะดี มีวรรณะทราม ได้ดี ตกยาก ด้วย
 ทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่วงจักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไป
 ตามกรรมว่า สัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายหจฺจริต วจฺหจฺจริต มโนหจฺจริต
 ตีเตยนพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ
 เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พวกเขาเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก
 ส่วนสัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายสุจฺจริต วจฺสุจฺจริต มโนสุจฺจริต ไม่ตีเตยน
 พระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ เบื้อง
 หน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ดังนี้ เธอย่อม
 เห็นหมู่สัตว์กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีวรรณะดี มี
 วรรณะทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของ
 มนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม ด้วยประการฉะนี้ เธอ

ได้บรรลุวิชาที่ ๒ นี้ กัจจตอวิชาได้แล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว กัจจต
ความมืดได้แล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว สมเป็นผู้ไม่ประมาท มีความ
เพียร มีใจแน่วแน่นอยู่.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุกระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ
อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองใน
ปัจจุบันเข้าถึงอยู่ เธอได้บรรลุวิชาที่ ๓ นี้ กัจจตอวิชาได้แล้ว วิชา
เกิดขึ้นแล้ว กัจจตความมืดได้แล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว สมเป็นผู้ไม่
ประมาท มีความเพียร มีใจแน่วแน่นอยู่.

ภิกษุทั้งหลาย เราย่อมบัญญัติบุคคลผู้ได้วิชา ๓ ว่าเป็นพราหมณ์
โดยธรรม ย่อมไม่บัญญัติบุคคลอื่นว่าเป็นพราหมณ์ โดยเหตุเพียงกล่าว
ตามคำที่เขากล่าวไว้แล้ว อย่างนี้แล.

ภิกษุใดรู้แล้วซึ่งชั้นที่อาศัยอยู่ในภพก่อน เห็น
ทั้งสวรรค์และอบาย ต่อแต่นั้นก็ถึงความสิ้นไปแห่งชาติ
ผู้อยู่จบพรหมจรรย์ เพราะรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง เป็นมุนี
เป็นพราหมณ์ผู้มีวิชา ๓ ด้วยวิชา ๓ เหล่านี้ เรา
กล่าวภิกษุนั้นผู้มีวิชา ๓ ว่าเป็นพราหมณ์ หาได้เรียก
บุคคลอื่นซึ่งมีการกล่าวตามคำที่เขากล่าวไว้แล้วไม่.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ธรรมสูตร ที่ ๑๐ จบ

วรรคที่ ๔ จบ

ดิกนิบาต จบ

อรรถกถาธรรมสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑๐ ดังต่อไปนี้.

คำว่า โดยธรรม (ธมฺเมน) ได้แก่ ญาຍธรรม คือ โดยเหตุ โดยการณ กล่าวคือสมาปฏิบัติ. อธิบายว่า ภิกษุย่อมเป็นผู้มีวิชา ๓ ด้วยปฏิบัติใด ปฏิปทานั้น พึงทราบว่ ธรรม ในอธิการนี้. ก็ ปฏิปทานั้น คืออะไร ? คือ จรณสัมปทา ๑ วิชชาสัมปทา ๑. คำว่า ผู้ได้วิชา ๓ (เตวิชช) ความว่า ประกอบแล้วด้วยวิชา ๓ มีบุพเพนิวาสานุสติญาณเป็นต้น. คำว่า ว่าเป็นพราหมณ์ (พฺราหฺมณ) ได้แก่ พราหมณ์ผู้ลอยบาปแล้ว. คำว่า ย่อมบัญญัติ (ปณฺญาเปมิ) ความว่า ให้รู้ทั่ว คือ แต่งตั้งให้เป็นพราหมณ์. ข้อว่า บุคคลอื่น ว่าเป็นพราหมณ์ ด้วยเหตุเพียงการกล่าวตามคำที่เขากล่าวไว้แล้ว (นาณญํ ลปิตลาปนมตฺเตน) ความว่า เราตถาคตไม่บัญญัติคนอื่น คือ ผู้เป็นพราหมณ์เพียงโดยกำเนิด ว่าเป็นพราหมณ์ โดยเหตุเพียงการกล่าวตามที่อฏฐกถาใช้เป็นต้นเรียกขานแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ด้วยเพียงการกล่าวตามคำที่เขากล่าวไว้แล้ว (ลปิตลาปนมตฺเตน) ความว่า ด้วยเหตุเพียงเล่าเรียน หรือ ให้เล่าเรียนมนต์ทั้งหลาย. ก็พราหมณ์ทั้งหลาย เรียกบุคคล ผู้ชื่อว่า มีวิชา ๓ เพราะการเล่าเรียนหมวด ๓ แห่งพระเวท มีสามเวทเป็นต้นว่าเป็นพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงคัดค้านคำของพราหมณ์นั้น. แท้จริงโดยปรมาตถแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารภเทศนาไว้ ตามอัธยาศัยของผู้ที่จะตรัสรู้อย่างนั้น เพื่อจะทรงแสดงว่า ก็พราหมณ์โกวาทิเหล่านี้ผู้อันอวิชาหุ้มห่อแล้ว เรียกขานพราหมณ์ผู้ไม่มีวิชา ๓ เลย ว่าเป็นพราหมณ์ผู้มีวิชา ๓ แต่ผู้มีวิชาตามที่กล่าวมานี้ จึงจะชื่อว่าเป็นพราหมณ์ ในอธิการนั้น พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ เพราะผู้ที่ถึงพร้อมด้วยวิชา

ยอมเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยจรรยาโดยแท้ เพราะเว้นจรรยาสมบัติเสียแล้ว จะมีวิชาสมบัติไม่ได้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า มีพระประสงค์จะทรง บัญญัติพรหมณ์ โดยหัวข้อคือวิชาเท่านั้น เพราะทำจรรยาสมบัติให้ หยั่งลงสู่ภายใน ทรงตั้งหัวข้อเทศนาไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เรายอม บัญญัติบุคคลผู้ได้วิชา ๓ ว่าเป็นพรหมณ์โดยธรรม ดังนี้ แล้วทำเป็น กฤตกรรมตามปุจฉาว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็เราทาคตยอมบัญญัติผู้ได้วิชา ๓ ว่าเป็นพรหมณ์โดยธรรม อย่างไร ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงจำแนก หมวด ๓ แห่งวิชา โดยเทศนาที่เป็นบุคลาธิษฐาน จึงตรัสคำมีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เป็นอันมาก (อเนกวิหิต) ความว่า มีอย่างมิใช่น้อย หรือ เป็นไปแล้ว คือ พรรณนาแล้ว โดยอเนก ประการ. คำว่า ชั้นที่อาศัยอยู่ในภพก่อน (ปุพฺพเพนิวาส) ได้แก่ ชั้น สันดานที่ตนเคยอยู่อาศัยแล้วในภพนั้น ๆ เริ่มต้นแต่ภพที่เป็นอดีตอันหา ระหว่างกันไม่ได้. คำว่า ที่อาศัยแล้ว (นิจุต) ความว่า อันตนเคย อยู่อาศัยแล้ว คือเป็นมาแล้วตามลำดับ ได้แก่ ชั้นที่เกิดขึ้นแล้วดับไปใน สันดานของตน. อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ ชั้นที่ตนอาศัยแล้วมีการอยู่ อาศัยแล้วเป็นธรรมดา คือว่า ชั้นที่ตนเคยอาศัยแล้ว โดยโคจรเป็นที่ อยู่อาศัย ได้แก่ ชั้นที่รู้แล้วด้วยวิญญานของตน หรือที่รู้แล้วด้วย วิญญานของผู้อื่น ในเพราะการระลึกถึงการหมุนเวียนที่ขาดไปแล้วเป็นต้น. คำว่า ย่อมระลึกถึง (อนุสฺสเรติ) ความว่า ตามระลึก โดยลำดับชาติ อย่างนี้ว่า ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง หรือได้แก่ ระลึกถึงเนื่อง ๆ คือ เมื่อจิตโน้มไปแล้ว ย่อมระลึกในลำดับแห่งภพกรรม.

ศัพท์ว่า เสขยถิห์ เป็นนิบาต ใช้ในอรรถที่แสดงถึงอาการที่ ปรารภแล้ว. ด้วยคำว่า คือ (เสขยถิห์) นั้นนั่นแหละ พระผู้มีพระภาค เจ้าเพื่อจะทรงแสดงอาการแห่งบุพเพนิวาสญาณนี้ ที่ชื่อว่า เป็นอันพระ โยคาวจรปรารภแล้ว จึงตรัสคำมีอาทิว่า ๑ ชาติบ้าง ดังนี้. บรรดาคำ

เหล่านั้น คำว่า ๑ ชาติบ้าง (เอกปี ชาติ) ได้แก่ ชั้นอสนันดานแม่อัน
หนึ่ง ซึ่งมีปฏิสนธิเป็นมูล มีจิตเป็นปริโยสาน นับเนื่องแล้วในภาพหนึ่ง.
แม่ในคำว่า ๒ ชาติบ้าง เป็นต้น ก็มีนัยนี้.

และพึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมาก**
(อเนกปี สังวัฏฏกัป) ดังต่อไปนี้. กัปที่เสื่อม ชื่อว่า สังวัฏฏกัป
กัปที่เจริญ ชื่อว่า วิวัฏฏกัป. ในกัปทั้ง ๒ อย่างนั้น สังวัฏฏกัปปะ
ทรงถือเอาแล้วด้วยสังวัฏฏกัป. และวิวัฏฏกัปปะ ทรงถือเอาแล้วด้วย
วิวัฏฏกัป เพราะมีสังวัฏฏกัปนั้นเป็นมูล. ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ อสงไขยกัป ๔
เหล่านั้นใดที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย อสงไขยกัปเหล่านี้ มี ๔. ๔ อย่าง
คืออะไรบ้าง คือ สังวัฏฏกัป (ระยะกาลที่จักรวาลเริ่มถูกทำลายด้วยไฟ
น้ำ หรือลม ทุกสิ่งในจักรวาลสลายไปสู่ธาตุเดิม ย่อยไปไม่มีเหลือ) ๑
สังวัฏฏกัปปะ (ระยะกาลที่ไม่มีอะไร ไปจนถึงเริ่มกำเนิดของและสิ่ง
ต่าง ๆ) ๑ วิวัฏฏกัป (ระยะกาลเริ่มก่อตัวขึ้นใหม่ของสิ่งทั้งหลาย จนถึง
ทุกสิ่งในจักรวาลเจริญเต็มที่) ๑ วิวัฏฏกัปปะ (ระยะกาลที่จักรวาล
สมบูรณ์จนถึงเริ่มเสื่อมสลายอีก) ๑* อสงไขยกัปเหล่านั้น ย่อมเป็นอัน
พระองค์ทรงกำหนดถือเอาแล้ว.

ในอสงไขยกัป ๔ อย่างเหล่านั้น สังวัฏฏกัป มี ๓ คือ
เตโชสังวัฏฏกัป ๑ อาโปสังวัฏฏกัป ๑ วาโยสังวัฏฏกัป ๑. เขตแห่ง
สังวัฏฏกัปมี ๓ คือ ชั้นอภัสสรพหุ ๑ สุภกีนพพหุ ๑ เวทปผล-
พหุ ๑. เวลาที่กัปพินาศด้วยไฟ ไฟไหม้ต่ำกว่าชั้นอภัสสรพหุ
เวลาที่กัปพินาศด้วยน้ำ น้ำย่อมทำลายต่ำกว่าชั้นสุภกีนพพหุ เวลาที่
กัปพินาศด้วยลม ลมพัดทำลายต่ำกว่าชั้นเวทปผลพหุ. แต่ว่า โดย
พิสดารแล้ว แสนโกฏิจักรวาล ย่อมพินาศพร้อมกันหมด.

ภิกษุเห็นปานนี้ นี้ เมื่อระลึกถึงชั้นที่ตนเคยอยู่อาศัยมาก่อน
ดังพรรณนามานี้ ย่อมระลึกได้หลายสังวัฏฏกัปบ้าง หลายวิวัฏฏกัปบ้าง

* อ. จตุกก. ๒๑/๑๕๖/๑๔๐-๑๔๑.

หลายสังวัฏฏวิวัฏฏกับบ้าง. ระลึกได้อย่างไร ? ระลึกได้โดยนัยมีอาทิวา
ในภพโน้นเราได้มี ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ในภพโน้นเราได้มี (อมุตราสี) ความ
ว่า เราได้ (มีชื่ออย่างนั้น...) ในสังวัฏฏกับโน้น หรือในภพโน้น หรือ
ในกำเนิดโน้น หรือในคติโน้น หรือในวิญญานฐิตโน้น หรือในสัตตาวาส
โน้น หรือในสัตตนิกายโน้น. คำว่า มีชื่ออย่างนั้น (เอวุนาโม) ความว่า
เรามีชื่อว่า ดิสสะ หรือมีชื่อว่า ปุสสะ. คำว่า มีโคตรอย่างนั้น (เอว
โคตโต) ความว่า เราเป็นโคตมโคตร หรือเราเป็นกัสสปโคตร. คำว่า
มีผิวพรรณอย่างนั้น (เอว วนฺโณ) ความว่า เรามีสีขาว หรือมีสีคล้ำ.
คำว่า มีอาหารอย่างนั้น (เอวมาหาโร) ความว่า เรามีข้าวสุกแห่งข้าว
สาสีและเนื้อเป็นอาหาร หรือบริโภคผลไม้ธรรมชาติ. คำว่า เสวยสุข
เสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ (เอวสุขทุกข์ขปฏิสเวทึ) ความว่า หรือเราเสวยสุข
และทุกข์ ต่างโดยเป็นสามิสสุขและนิรามิสสุขเป็นต้น อันเป็นไปทาง
กายและทางใจ มีประการมิใช่น้อย. คำว่า มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น
(เอวมายุปรินฺโด) ความว่า เรามีอายุประมาณ ๑๐๐ ปีเป็นกำหนด
หรือมีอายุประมาณ ๘๔ แสนกัปเป็นกำหนด. ข้อว่า เรานั้น ครั้นจุติ
จากภพนั้นแล้ว ได้ไปเกิดในภพโน้น (โส ตโต จุโต อมฺตร อุทฺปาที)
ความว่า เรานั้น ครั้นจุติจากภพ จากกำเนิด จากคติ จากวิญญานฐิต
จากสัตตาวาส หรือจากสัตตนิกายนั้น ๆ แล้ว ได้เกิดในภพ ในกำเนิด
ในคติ ในวิญญานฐิต ในสัตตาวาส หรือในสัตตนิกายชื่อโน้น. คำว่า
แม้ในภพนั้นเราก็ได้มี (ตฺตราปาสี) ความว่า ครั้งนั้น เราก็ได้มี (ชื่อ
อย่างนั้น...) ในภพ ในกำเนิด ในคติ ในวิญญานฐิต ในสัตตาวาส
หรือในสัตตนิกายแม้นั้นอีก. คำว่า มีชื่ออย่างนั้น (เอวุนาโม) เป็นต้น
มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะคำว่า ในภพโน้นเราได้มีแล้ว นี้ เป็นการ
ระลึกถึงตามสมควรแก่อกนิหาร ตามกำลังของตน ของพระโยคาวจรผู้

พิจารณาเจริญขึ้นไปโดยลำดับ คำว่า เรานั้นจติจากภพนั้นแล้ว นี้ เป็น
การพิจารณาของพระโยคาวจรผู้พิจารณาย้อนหลัง เพราะฉะนั้น ท่าน
จึงกล่าวว่า เราได้เกิดในภพโน้น ในลำดับแห่งการบังเกิดในภพนี้ นี้ว่า
ได้มาเกิดในภพนี้

คำว่า แม้ในภพนั้นเราได้มี (ตตฺราปาสี) ความว่า เราได้ (เกิด)
มีแล้วในภพ ฯลฯ หรือในสัตตนิกาย แม่นั้น. คำว่า มีชื่ออย่างนั้น
(เอวณฺนาโม) ความว่า เราชื่อ ทัตตะ หรือชื่อ มิตตะ. คำว่า มี
โคตรอย่างนั้น (เอวโคตฺโต) ความว่า เราเป็นวาสิฏฐโคตร หรือกัสสป-
โคตร. คำว่า มีผิวพรรณอย่างนั้น (เอวณฺโณ) ความว่า เรามีสีดำ
หรือสีขาว. คำว่า มีอาหารอย่างนั้น (เอวมาหาโร) ความว่า เรามี
อาหารบริสุทธ์ หรือมีข้าวสุกแห่งข้าวสาละเป็นต้น เป็นอาหาร. คำว่า เสวย
สุขเสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ (เอวสุขทุกฺขปฏิสเวทී) ความว่า เราเสวยสุข
อันเป็นทิพย์ หรือเสวยสุขและทุกข์อันเป็นของมนุษย์. คำว่า มีกำหนด
อายุเพียงเท่านั้น (เอวมายุปรียนฺโต) ความว่า เรามีอายุเท่านั้น ๆ เป็น
อย่างยิ่งเป็นกำหนดอย่างนี้. ข้อว่า เรานั้น ครั้นจติจากภพนั้นแล้ว (โส
คโต จูโต) ความว่า เรานั้น จติจากภพเป็นต้นนั้น ๆ. คำว่า ได้เกิด
ในภพนี้ (อิธุปฺปนฺโน) ความว่า เราเกิดเป็นมนุษย์ในภพสุดท้ายนี้.

คำว่า อิติ คือ เอว (ด้วยประการฉะนี้). ข้อว่า พร้อมทั้ง
อาการ พร้อมทั้งอุเทศ (สากาโร สอุทฺทโส) ความว่า พร้อมทั้งอุเทศ
ด้วยสามารถแห่งนามและโคตรเป็นต้น พร้อมทั้งอาการ ด้วยสามารถ
แห่งวรรณะเป็นต้น. อธิบายว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมเรียกร้องกันว่า ดิสสะ
ว่า โคตมะ โดยชื่อและโคตร ย่อมปรากฏโดยความแตกต่างกันว่า เป็น
คนผิวคล้ำ เป็นคนผิวขาว โดยวรรณะเป็นต้น. เพราะฉะนั้น นาม
และโคตร จึงเป็นอุเทศ นอกนี้เป็นอาการ.

ข้อว่า ภิกษุนั้นได้บรรลुวิชาที่ ๑ นี้ (อยมสฺส ปจฺมา วิชฺชา
อริคฺตา) ความว่า วิชานี้ ชื่อว่า ที่ ๑ โดยเป็นวิชาที่ภิกษุนี้ได้บรรลु

เป็นครั้งแรก คือ วิชา ย่อมเชื่อว่าเป็นอันภิกษุบรรลุแล้ว กระทำให้
 แจ่มแล้ว เพราะอรรถว่า กระทำให้ปรากฏ. ถามว่า ก็ภิกษุนี้ กระทำ
 อะไรให้แจ่มแจ่ม ? ตอบว่า กระทำบุพเพนิวาสญาณให้แจ่มแจ่ม. โมหะ
 อันปกปิดเสียซึ่งวิชานั้น ท่านเรียกว่า อวิชา เพราะอรรถว่ากระทำ
 บุพเพนิวาสญาณนั้นแหละไม่ให้ปรากฏ. คำว่า มืด (ตโม) ความว่า
 โมหะนั้นแหละ ท่านเรียกว่า ความมืด เพราะอรรถว่าปกปิดไว้. คำว่า
 แสงสว่าง (อาโลโก) ความว่า วิชานั้นแหละ เชื่อว่า แสงสว่าง เพราะ
 อรรถว่ากระทำความกระจ่าง. ก็ในคำว่า แสงสว่าง นี้ ได้ความดังนี้ว่า
 วิชา อันภิกษุนั้นบรรลุแล้ว. บทที่เหลือเป็นการกล่าวสรรเสริญ. ก็ใน
 อธิการนี้ บัณฑิตพึงประกอบความว่า วิชานี้แล อันภิกษุนั้นบรรลุแล้ว
 คือ ความไม่รู้ซึ่งวิชาที่ภิกษุนั้นบรรลุแล้ว อันเชือกมัดแล้ว คือ ทำให้
 พินาศแล้ว. ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะวิชาบังเกิดแล้ว.
 แม้ในคำทั้ง ๒ ที่เหลือ ก็มีนัยนี้แหละ.

คำว่า ยถา ในคำว่า ยถาคต นี้ ใช้ในอรรถว่า อุปมา. คำว่า
 คต เป็นเพียงนิบาต. อธิบายว่า เชื่อว่า ผู้ไม่ประมาท เพราะไม่อยู่ปราศ
 จากสติ. เชื่อว่า มีความเพียร เพราะมีความเพียรเครื่องยังกิเลสให้เร่าร้อน.
 เชื่อว่า ผู้มีใจแน่วแน่ คือ มีจิตอันส่งไปแล้ว เพราะไม่อาลัยในร่างกาย
 และชีวิต. ท่านกล่าวคำอธิบายไว้ดังนี้ เมื่อภิกษุ ผู้ไม่ประมาท มี
 ความเพียร มีจิตอันส่งไปแล้วอยู่ อวิชาพึงถูกกำจัด วิชาพึงบังเกิด
 ขึ้น ความมืดพึงถูกกำจัด แสงสว่างพึงเกิดขึ้น ฉะนั้น อวิชาอันภิกษุ
 นั้นกำจัดแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว ความมืดอันภิกษุนั้นกำจัดแล้ว แสงสว่าง
 เกิดขึ้นแล้ว ฉะนั้นเหมือนกัน เธอได้ผลอันสมควรแก่การตามประกอบ
 ความเพียรนั้นแล้วอยู่ ดังนี้.

ในคำว่า ด้วยทิพยจักขุ (ทิพฺพเพณ จกฺขุณา) นี้ คำใดที่ควร
 กล่าว คำนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้หมดแล้วในหนหลัง. คำว่า อันบริสุทธี
 (วิสุทฺเฐน) ความว่า ทิพยจักขุ เชื่อว่า ย่อมบริสุทธี เพราะเป็นเหตุ

แห่งทิฏฐิวิสุทธิ โดยมองเห็นสัตว์ผู้จติและอุปบัติ. อธิบายว่า ภิกษุใด
 เห็นเพียงสัตว์ที่จติเท่านั้น ไม่เห็นสัตว์ที่อุปบัติ ภิกษุนั้น ย่อมถือเอาซึ่ง
 อัจฉาททิฏฐิ. ภิกษุใดเห็นเพียงสัตว์ที่อุปบัติเท่านั้น ไม่เห็นสัตว์ที่จติ ภิกษุ
 นั้น ย่อมถือเอาฉนวนสัจตปาตุภาวทิฏฐิ (ทิฏฐิคือความปรากฏในสัตตาวาส
 ๔) ก็เพราะเหตุที่ภิกษุผู้เห็นทั้ง ๒ อย่าง ย่อมก้าวล่วงทิฏฐิแม้ทั้ง ๒ ได้
 ฉะนั้น ทัสสนะนั้นของภิกษุนั้น จึงเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิ. ก็ภิกษุผู้เป็น
 พุทธบุตรนี้ ย่อมเห็นทั้ง ๒ อย่าง (ทั้งสัตว์ที่กำลังจติ และสัตว์ที่กำลัง
 อุปบัติ). ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ทิพยจักขุ ชื่อว่า วิสุทธิ เพราะ
 ความเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิ โดยมองเห็นสัตว์ผู้จติและอุปบัติ." อีก
 อย่างหนึ่ง ทิพยจักขุ ชื่อว่า วิสุทธิ เพราะเว้นจากอุปกิเลส ๑๑ อย่าง.
 เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ทิพยจักขุ ชื่อว่า บริสุทธิแล้ว เพราะไม่
 เข้าไปเศร้าหมองด้วยอุปกิเลส ๑๑ อย่าง ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้
 แล้วอย่างนี้ว่า อนุรุธะ เพราะเรารู้ว่า วิจิกิจฉาเป็นอุปกิเลสแห่งจิต
 ดังนี้ แล้วพึงละวิจิกิจฉาอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตเสีย รู้ว่า อโยนิโสมนสิการ
 ถีนมิทธะ ความหวาดเสียว ความเย่อหยิ่ง ความชั่วร้าย ความเพียร
 ที่ปรารภเกินไป ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป ตัณหาที่คอยกระชับ
 ความสำคัญสภาวะว่าต่างกัน ลักษณะที่เพ่งเล็งรูปเกินไป เป็นอุปกิเลส
 แห่งจิต ดังนี้แล้วพึงละอโยนิโสมนสิการ ถีนมิทธะ ฯลฯ ลักษณะที่เพ่ง
 เล็งรูปเกินไป อันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตเสีย"* ดังนี้. ชื่อว่า ก้าวล่วงจักขุ
 อันเป็นของมนุษย์ เพราะเห็นรูปได้ไกลเกินกว่า (ทัสสนวิสัย) อันเป็น
 อุปจารของมนุษย์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ล่วงพ้นจักขุอันเป็นของมนุษย์
 เพราะล่วงพ้นมังสจักขุอันเป็นของมนุษย์. ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่วง
 เสียซึ่งจักขุของมนุษย์นั้น. คำว่า ย่อมเห็นหมู่สัตว์ (สตุเต ปสฺสตี)
 ความว่า ย่อมเห็น คือ มองดู ได้แก่ เล็งเห็นหมู่สัตว์ทั้งหลาย เหมือน
 มนุษย์มองดูด้วยมังสจักขุ.

ในข้อ กำลังจติ กำลังอุปบัติ (จมานะ อุปปชฺชมานะ) นี้ ท่านแสดงว่า ในขณะที่จติ หรือในขณะที่อุปบัติ พระอริยบุคคลไม่สามารถเพื่อจะเห็นได้ แม้ด้วยจักขุอันเป็นทิพย์ แต่สัตว์เหล่าใดใกล้จะจติ (หรือ) จักจติในบัดนี้ สัตว์เหล่านั้น ท่านประสงค์เอวว่า กำลังจติ. และสัตว์เหล่าใด ถีอปฏิสนธิแล้ว หรือเกิดแล้วในบัดเดี๋ยวนี้ สัตว์เหล่านั้น ท่านประสงค์เอวว่า กำลังอุปบัติ. พระอริยบุคคลย่อมเห็นสัตว์เหล่านั้น ผู้กำลังจติและผู้กำลังอุปบัติเห็นปานนี้. คำว่า เลว (หีนะ) ความว่า น่าดูหมิ่น น่าดูแคลน ด้วยสามารถแห่งชาติ ตระกูล และโคละเป็นต้นที่เลว เพราะประกอบไปด้วยผลของโมหะ. คำว่า ประณีต (ปณีเต) ความว่า ตรงข้ามกับความเลวทรามนั้น เพราะประกอบไปด้วยผลของอโมหะ. คำว่า มีวรรณะดี (สุวณฺณะ) ความว่า ประกอบแล้วด้วยวรรณะอันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เพราะประกอบด้วยผลของอโทสะ. คำว่า มีวรรณะทราม (ทุพฺพณฺณะ) ความว่า ประกอบไปด้วยวรรณะอันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ เพราะประกอบไปด้วยผลของโทสะ. อธิบายว่า มีรูปงาม มีรูปชั่ว. คำว่า ได้ดี (สุคเต) ความว่า ไปสู่สุคติ หรือมั่งคั่ง มีทรัพย์มาก เพราะประกอบไปด้วยวิบากคืออโลภะ. คำว่า ตกยาก (ทุคฺคเต) ความว่า ไปสู่ทุคติ หรือยากจน มีน้ำและข้าวไม่บริบูรณ์ เพราะประกอบไปด้วยผลคืออโลภะ. คำว่า ผู้เป็นไปตามกรรม (ยถากมฺมูปเค) ความว่า ในหมู่สัตว์ผู้ไปตามกรรม ตามที่ตนสั่งสมไว้.

บรรดาคำเหล่านั้น กิจของทิพยจักขุ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วด้วยคำก่อน มีอาทิว่า กำลังจติ ดังนี้. ก็ด้วยคำนี้ เป็นอันพระองค์ตรัสถึงกิจของญาณที่เข้าไปกำหนดว่าสัตว์ทั้งหลายต้องเป็นไปตามกรรม.

ลำดับแห่งการบังเกิดขึ้นนี้ของญาณนั้น ดังนี้. ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญอาโลกกสิณ มุ่งหน้าตรงไปยังนรกเบื้องล่าง ย่อมเห็นเหล่าสัตว์นรก กำลังเสวยทุกข์อย่างมหันต์ การเห็นนี้ เป็นกิจของทิพยจักขุญาณอย่างเดียว. ก็ภิกษุเหล่านั้น มนสิการอยู่อย่างนี้ว่า สัตว์

เหล่านี้กระทำการอะไรหนอแล จึงเสวยทุกข์เช่นนั้น. ลำดับนั้น ญาณมิกกรรมนั้นเป็นอารมณ์ว่า กระทำการชื่อนี้ จะเกิดแก่ภิกษุนั้น. ในเมืองบนก็เหมือนกัน ภิกษุเจริญอาโลกกสิณ มุ่งหน้าตรงไปยังเทวโลก ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลายในสวนนั้นทวัน มิสสกวัน และปารุสกวันเป็นต้น กำลังเสวยสมบัติอยู่ แม้การเห็นนี้ ก็จัดเป็นกิจของทิพพจักขุญาณเหมือนกัน. ภิกษุนั้นมนสิการอยู่อย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้กระทำการอะไรหนอแล จึงเสวยสมบัตินี้ ลำดับนั้น ญาณที่มีกรรมนั้นเป็นอารมณ์ว่า กระทำการชื่อนี้ จะเกิดขึ้นแก่ภิกษุนี้. นี้ชื่อว่า ยถากัมมุปคญาณ (ญาณที่เข้าไปกำหนดว่าสัตว์ทั้งหลายต้องเป็นไปตามกรรม). และแม้ยถากัมมุปคญาณนี้ ก็ไม่มีการแยกบริกรรม. แมื่อนาคตั้งสญาณ ก็ไม่มีการแยกบริกรรม เหมือนกับยถากัมมุปคญาณฉะนั้น. อธิบายว่า ญาณเหล่านี้ มีทิพพจักขุเป็นบาททั้งนั้น ย่อมสำเร็จพร้อมกันกับทิพพจักขุ. คำใดที่จะต้องกล่าว ในคำมโหิตว่า ด้วยกายหุจจิต คำนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้หมดแล้วในหนหลัง. ในวาระนี้ วิชชาที่สัมปยุตด้วยทิพพจักขุญาณชื่อว่า วิชชา. อวิชชาที่ปกปิดจติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายไว้ ชื่อว่า อวิชชา. บทที่เหลือ มีนัยดังกล่าวแล้วทั้งหมด.

ในตติยวาร วิชชาที่สัมปยุตด้วยอรหัตตมัคคญาณ ชื่อว่า วิชชา. อวิชชาที่ปกปิดสังขารทั้ง ๔ ไว้ ชื่อว่า อวิชชา. บทที่เหลือเข้าใจได้ง่ายทั้งนั้น เพราะมีนัยดังกล่าวไว้แล้วในหนหลัง. คำว่า อย่างนี้ แล (เอว โข) เป็นต้น เป็นคำลงท้าย.

ในพระคาถาทั้งหลาย มีความย่อดังต่อไปนี้ ภิกษุใดได้รู้แล้ว คือ บรรลุซึ่งบุพเพนิวาสญาณ ตามที่กล่าวแล้ว ได้แก่ รู้โดยกระทำให้ปรากฏ ตามนัยที่กล่าวแล้ว. ปาฐะเป็น โย เวทิมิ. อธิบายว่า ภิกษุใด ได้รู้แล้ว คือ กระทำบุพเพนิวาสญาณให้ปรากฏ ดำรงอยู่แล้ว. ภิกษุย่อมเห็นสวรรค์ กล่าวคือเทวโลก ๒๖ ชั้น และอบาย ๔ อย่าง ด้วย

ทิพยจักขุ โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ. คำว่า ต่อแต่นั้น (๑๓) ความว่า ต่อแต่นั้น เธอถึง คือ บรรลุพระอรหัต กล่าวคือความสิ้นไปแห่งชาติ หรือพระนิพพานนั่นเอง ลำดับนั้น ชื่อว่า อยู่จบพรหมจรรย์ คือ ประสบความสำเร็จแล้ว โดยเสร็จกิจแล้ว เพราะรู้อย่าง คือ เพราะรู้สังขารทั้ง ๔ อันพระอริยบุคคลพึงรู้ด้วยมรรคปัญญาอันพิเศษยิ่ง. ชื่อว่า เป็นมุณี คือ เป็นพระชินาสพ เพราะประกอบด้วยโมโหในธรรม ย่อมชื่อว่าเป็นพราหมณ์ผู้มีวิชา ๓ เพราะประกอบด้วยวิชา ๓ ตามที่กล่าวแล้วเหล่านี้ และเพราะลอยบาปได้แล้ว โดยประการทั้งปวง ด้วยวิชาที่ ๓ ต่อแต่นั้น เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น เราตถาคตจึงเรียกภิกษุเหล่านั้นแหละผู้มีวิชา ๓ ว่าเป็นพราหมณ์ แต่เราตถาคตไม่เรียกบุคคลอื่นที่มีการกล่าวตามที่เขาเรียกขาน คือ ผู้มีวิชา ๓ อย่างอื่นมีการทองบทแห่งมนต์ มียศูเพทเป็นต้น ว่าเป็นพราหมณ์ (โดยธรรม).

ด้วยประการดังพรรณนามานี้ พึงทราบว่า ในวรรคนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสวิญญะไว้ในสูตรที่ ๒ ตรัสวิญญะไว้ในสูตรที่ ๕ ที่ ๘ และที่ ๑๐ ตรัสทั้งวิญญะและวิญญะไว้ในพระสูตรนอกนี้.

อรรถกถาสูตรที่ ๑๐ จบ

อรรถกถาวรรคที่ ๔ จบ

พรรณนาติกนิบาต อิติวุตตกะ

แห่งอรรถกถาขุททกนิกาย ชื่อว่า ปรมัตถทีปนี จบ

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. ปสาทสูตร ๒. ชีวัตสูตร ๓. สังฆาฏิสูตร
๔. อัคคิสูตร ๕. อุปปริกษยสูตร ๖. อุปปัตติสูตร
๗. กามสูตร ๘. กัลยาณสูตร ๙. ทานสูตร
๑๐. ธรรมสูตร.

อิติวุตตกะ จตุกนิบาต*

๑. พรหมมณสูตร ว่าด้วยการให้ทาน ๒ อย่าง

[๒๔๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคต เป็นพรหมณ์ผู้ควรด้วยการขอ มีมืออันล้างแล้วทุกเมื่อ ทรงไว้ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุด เป็นหมอยา เป็นหมอผ่าตัดผู้ยอดเยี่ยม เธอทั้งหลายจงเป็นบุตรผู้เนื่องในอกของเรานั้น เกิดจากปาก เกิดจากธรรม อันธรรมนิรมิตแล้ว เป็นทายาททางธรรม ไม่เป็นทายาททางอำิส. ภิกษุทั้งหลาย ทาน ๒ อย่างนี้ คือ อามิสทาน ๑ ธรรมทาน ๑ บรรดาทาน ๒ อย่างนี้ ธรรมทานเป็นเลิศ. ภิกษุทั้งหลาย การแจกจ่าย ๒ อย่างนี้ คือการแจกจ่ายอามิส ๑ การแจกจ่ายธรรม ๑ บรรดาการแจกจ่าย ๒ อย่างนี้ การแจกจ่ายธรรม เป็นเลิศ. ภิกษุทั้งหลาย การอนุเคราะห์ ๒ อย่างนี้ คือ การอนุเคราะห์ด้วยอามิส ๑ การอนุเคราะห์ด้วยธรรม ๑ บรรดาการอนุเคราะห์ ๒ อย่างนี้ การอนุเคราะห์ด้วยธรรม เป็นเลิศ. ภิกษุทั้งหลาย การบูชา ๒ อย่างนี้ คือ การบูชาด้วยอามิส ๑ การบูชาด้วยธรรม ๑ บรรดาการบูชา ๒ อย่างนี้ การบูชาด้วยธรรมเป็นเลิศ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น

* มีวรรคเดียว.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์ทั้งหลาย ย่อมมอบน้อมพระตถาคตผู้ได้บูชา
ธรรม ผู้ไม่มีความตระหนี่ ผู้มีปกติอนุเคราะห์สัตว์ทุก
หมู่เหล่า ผู้ประเสริฐสุดในเทพและมนุษย์ ผู้ถึงฝั่งแห่ง
ภาพเช่นนั้น

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้
สดับมาแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

พราหมณสูตร ที่ ๑ จบ

อรรถกถาจตุกนิบาต

อรรถกถาพราหมณสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑ แห่งจตุกนิบาต ดังต่อไปนี้.

คำว่า เรา (อหํ) เป็นคำแสดงถึงอัตตา (ตัวเรา). อธิบายว่า
อัตตา กล่าวคือสันดานอันเป็นของตนไม่ใช่บุคคลอื่น เรียกว่า เรา. ก็
พระศาสดาทรงปฏิญาณอยู่ว่า "เราเป็น." คือเมื่อทรงปฏิญาณความเป็น
พราหมณ์โดยปรมาตม ที่กำลังตรัสถึงว่า "เรา" ว่ามีอยู่ในพระองค์ จึง
ได้ตรัสว่า "เราตถาคตมึ" และคำว่า "เราตถาคตเป็น" พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าก็มีได้ตรัสเหมือนอย่างทีปฤชทั้งหลายผู้ยังละอนุสัยคือทิฏฐิและ
มานะไม่ได้ แล้วพูดแบ่งด้วยอำนาจการยึดมั่นด้วยทิฏฐิมานะและความดู
หมิ่นของตนว่า "เรามี เราเป็นพราหม เป็นมหาพราหม เราประเสริฐกว่า."
แต่ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงละทิฏฐาอนุสัยและมานาอนุสัยได้แล้วโดย

* พราหมณสัมมยาคสูตร.

ประการทั้งปวง ไม่ทรงเล่นเลยสมัญญา ทรงยังธรรมให้ประดิษฐานอยู่ในสันดานของเวไนยสัตว์โดยไม่ขัดขวางกับสมัญญาโลก ทรงปฏิญาณว่า คุณเช่นนั้นมิอยู่ในพระองค์อย่างครบถ้วน จึงตรัสว่า เราคาดคิดเป็นคำ่ว่า พราหมณ์ (พราหมโณ) มีความว่า ชื่อว่า พราหมณ์ เพราะลอยบาปแล้ว และเพราะสาธยายถึงพระพรหม. ก็ในพระดำรัสนี้มีอธิบายดังนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราเป็นพราหมณ์โดยปรมาตม.” เพราะว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถึงฝั่งแห่งการสมาทานวัตร มีทานและสัจญมะเป็นต้น ซึ่งบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง ด้วยการประพฤติดบะไม่มีเหลือ ทรงอยู่จบพรหมจรรย์แล้วด้วยดีทีเดียว ทรงถึงที่สุดแห่งเวททั้งหมด ทรงมีวิชาและจรรยาบริสุทธีดีแล้ว ทรงล้างมลทินคือบาปได้โดยประการทั้งปวง ตรัสถึง คือ ตรัสบอกพราหมณ์ กล่าวคืออริยมรรคอันยอดเยี่ยม และทรงประกาศศาสนพรหมจรรย์อันบริสุทธีดีแล้ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “พระองค์ ชื่อว่า เป็นพราหมณ์โดยปรมาตม เพราะทรงลอยบาปได้แล้ว โดยประการทั้งปวง และเพราะตรัสถึง คือ ตรัสบอกพระพรหม (คือพระสัทธรรมอันยอดเยี่ยม).”

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงประกาศความเป็นพราหมณ์อันยอดเยี่ยมของพระองค์ ในโลกกับทั้งเทวโลกอย่างนี้แล้ว เพื่อจะทรงแสดงว่า กรรม ๖ มีทานเป็นต้น ที่พราหมณ์บัญญัติไว้สำหรับพราหมณ์ ซึ่งบริสุทธีดี มิอยู่ในพระองค์อย่างอุกฤษฏ์ จึงตรัสคำว่า ผู้ควรด้วยการขอเป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ผู้ควรด้วยการขอ (ยาจโยโค) ได้แก่ ทรงประกอบด้วยภาวะที่ควรแก่ผู้ขอ. ชนเหล่าใด ขอ เหตุนั้น ชนเหล่านั้น ชื่อว่า ผู้ขอ. ก็ในที่นี้ ผู้ขอเหล่านั้น พึงทราบว่า ได้แก่ เวไนยสัตว์. อธิบายว่า ผู้ขอเหล่านั้นเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ทูลขอให้ทรงแสดงธรรมว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงทรงแสดงธรรมเถิด ขอพระสุคตเจ้าจงทรงแสดงธรรมเถิด.” ก็

พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ทรงทำการรื้อถอนความปรารถนาของผู้ขอเหล่านั้น แสดงธรรมตามความพอใจ (ของผู้ขอ) ทรงประทานธรรมทาน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ทรงมีความเหมาะสมแก่ผู้ขอ. พระองค์ไม่ทรงเห็นห่างจากผู้ขอเหล่านั้นในกาลทุกเมื่อ คือ ตลอดเวลา. อีกประการหนึ่ง คำว่า ยาสโยโค ความว่า เป็นผู้สมควรเพื่อการขอ. อธิบายว่า พระองค์ชื่อว่า เป็นผู้ควรเพื่อจะขอ เพราะทรงสนองความต้องการ (ของผู้ขอ) ได้. ปาฐะว่า ยาสโยโค ดังนี้ก็มี. ในคำว่า ยาสโยโค นั้น มีอธิบายว่า มหาทาน เรียกว่า ยาสะ. อธิบายว่า การบูชา. แต่ในที่นี้ พึงทราบว่าได้แก่ ธรรมทาน. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประกอบในทาน เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า ยาสโยคะ (เป็นผู้ประกอบในทาน). คำว่า ในกาลทุกเมื่อ (สทา) ได้แก่ ในกาลทั้งปวง. อธิบายว่า ทรงมีวัตรที่พึงอนุสรณ์ถึงและทรงมีพระสัทธรรมเป็นมหาทาน. อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกอบด้วยยาสะ (ทาน) เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ยาสโยคะ. อธิบายว่า ทรงประกอบสัตว์ทั้งหลายด้วยยาสะกล่าวคือทาน ๓ อย่างตามสมควร คือ ทรงประกอบสัตว์ไว้ในทานนั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ยาสโยโค สดค์ ดังนี้ก็มี.

คำว่า มีมืออันล้างแล้ว (ปยตปาณิ) ได้แก่ พระองค์ทรงมีพระหัตถ์บริสุทธิ์. อธิบายว่า บุคคลใด น้อมไปในทาน เมื่อจะให้อำมิสทาน ย่อมเป็นผู้ล้างมือในกาลทุกเมื่อทีเดียว เพื่อให้ไทยธรรมโดยเคารพ ด้วยมือของตน บุคคลนั้น ท่านเรียกว่า ปยตปาณิ (ผู้ล้างมือแล้ว). แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงน้อมไปในธรรมทาน ทรงประกอบ ขวนขวายในธรรมทานตลอดกาลทุกเมื่อโดยเคารพ เพราะเหตุตั้งว่ามานี้ ท่านจึงกล่าวว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงล้างมือแล้ว." และคำว่า ทุกเมื่อ พึงประกอบเข้ากับคำว่า มีมืออันล้างแล้ว นี้ด้วย. คำว่า มีมืออันล้างแล้วทุกเมื่อ (สทา ปยตปาณิ) มีอธิบายว่า ก็พระศาสดาทรงยังการให้พระสัทธรรมให้เป็นไปแก่สัตว์โลกผู้เป็นเวไนยสัตว์ในกาลทุกเมื่อ คือ ทุก

เวลา โดยไม่ทรงแบ่งแยก ชื่อว่า ทรงประกอบชวนชวายเป็นธรรมทาน นั้นอยู่.

อีกนัยหนึ่ง ภาวนาเรียกว่า โยคะ. เหมือนดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ปัญญา ย่อมเกิดจากโยคะ (การเจริญ).” เพราะเหตุนั้น ในคำว่า ยาสโยโค จึงมีอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งยาชภาวนา คือ บริจาภาวนา. จริงอยู่ ในกาลก่อนแต่การตรัสรู้ พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้เป็นพระโพธิสัตว์ อันพระกรุณากระตุ้นแล้วทรงเพิ่มพูนทาน โดยไม่มีส่วนเหลือ ทรงบำเพ็ญบารมีถึงขั้นอุกฤษฏ์ในทานนั้นแล้ว บรรลุพระอภิสมโพธิญาณ แม้เป็นพระพุทธเจ้าแล้วยังทรงเพิ่มพูนทาน ๓ อย่าง ทรงประทานพระธรรมทานโดยพิเศษ ทั้งยังทรงแนะนำผู้อื่นไว้ในธรรมทานนั้น. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงประทานคุณทรัพย์ตามความประสงค์ แก่ผู้ขอที่เป็นเวไนยสัตว์ ให้เป็นธรรมทาน ซึ่งแยกเป็นโลกียทรัพย์และโลกุตระทรัพย์มีอาทิอย่างนี้ คือ ได้ทรงประทานสรวงให้บางคน ได้ทรงประทานศีล ๕ ให้บางคน ได้ทรงประทานศีล ๑๐ ให้บางคน ได้ทรงประทานปาริสุทธิศีล ๔ ให้บางคน ได้ทรงประทานสุตธรรมให้บางคน ได้ทรงประทานฌาน ๔ ให้บางคน ได้ทรงประทานสมบัติ ๘ ให้บางคน ได้ทรงประทานอภิญา ๕ มรรค ๔ สามัญผล ๔ วิชา ๓ ปฏิสัมภิทา ๔ ให้บางคน และทรงแนะนำบุคคลอื่นว่า “ท่านทั้งหลายจงให้” ชื่อว่า ทรงเพิ่มพูนบริจาภาวนา. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งบริจาภาวนา.” อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปยตปาณิ ได้แก่ มีพระหัตถ์ยื่นออกแล้ว. อธิบายว่า ทรงประกอบชวนชวายในการให้พระสัทธรรม ไม่ทรงทำกำมือแห่งอาจารย์ (ไม่หวง) เหมือนบุคคลผู้ยื่นมือออกเพื่อจะให้อะไร ๆ ที่อยู่ในมือ พร้อมทั้งพูดว่า “เชิญมารับเอาเถิด” ฉะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปยตปาณิ ได้แก่ มี

พระหัตถ์ที่อุตสาหะ อธิบายว่า ทรงกระทำความอาจหาญในการทรง
ประทานพระธรรม เหมือนบุคคลผู้มีมืออุตสาหะ เพื่อให้ให้อามิสถาน
ฉะนั้น.

คำว่า ทรงไว้ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุด (อนติมเทหโร) ความว่า
(พระผู้มีพระภาคเจ้า) ทรงไว้ซึ่งอัตภาพครั้งสุดท้าย เพราะธรรมทั้งหลาย
ที่ทำให้เป็นพราหมณ์บริบูรณ์ด้วยการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์. อธิบายว่า
สำหรับบุคคลผู้ยังมีได้อยู่จบพรหมจรรย์ ยังจะพึงมีคติที่มีสมัญญาว่า-
ต่ำต้อยเป็นต้น เพราะละธรรมทั้งหลายที่ทำให้เป็นคนต่ำต้อยยังไม่ได้ คือ
ยังจะพึงมีการนอนอยู่ในครรภ์ต่อไป. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงทรงแสดงเวลาที่พระองค์ทรงเป็นพราหมณ์ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว
อย่างแท้จริง.

ชื่อว่า เป็นหมอยา เป็นหมอผ่าตัดผู้ยอดเยี่ยม (อนุตฺตโร ภิสโก
สลฺลกตฺโต) ความว่า (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ชื่อว่า เป็นหมอยาผู้ยอดเยี่ยม
เพราะทรงเยียวยาโรคคือวัฏฏทุกข์ ที่เยียวยาได้โดยยาก ชื่อว่า เป็นหมอ
ผ่าตัดผู้ยอดเยี่ยม เพราะตัด คือ ถอนขึ้นได้โดยเด็ดขาดซึ่งลูกศรมิ
ราคะเป็นต้น ที่คนอื่นยังถอนไม่ขึ้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการทำให้
บุคคลเหล่านั้นให้เป็นพราหมณ์ได้โดยทรงประดิษฐานธรรมทั้งหลายที่ทำให้
(บุคคล) ให้เป็นพราหมณ์ได้โดยตรง ซึ่งประดิษฐานอยู่แล้วในพระองค์
ไว้ในสันตติของบุคคลอื่น ด้วยคำว่า เป็นหมอยา เป็นหมอผ่าตัดผู้ยอด
เยี่ยม นี้.

ชื่อว่า เธอทั้งหลายจงเป็นบุตร ... ของเรานั้น (ตสฺส เม
ตุมฺห ปุตฺตา) ความว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นบุตร คือ
จงเป็นผู้เกิดจากตนของเราตถาคตนั้น คือ ผู้เห็นปานนี้. คำว่า เนื่องใน
อกเรา (โอรสา) ได้แก่ ผู้ผูกพันอยู่ในอก. เหมือนอย่างว่า บุตรผู้
เนื่องในอก คือ ผู้เกิดจากตน ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นผู้มีส่วน
แห่งความเป็นทายาททรัพย์สินสมบัติที่เป็นของบิดาเป็นพิเศษ ฉนฺได แม

พระอริยบุคคลเหล่านี้ก็ฉันนั้น เกิดแล้วในอริยชาติ ในที่สุดแห่งการฟังธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงชื่อว่า เป็นโอรส เพราะเป็นผู้มีส่วนแห่งวิมุตติสุขและวิตนะคือพระอริยธรรมซึ่งเป็นของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นอย่างแน่นอน. อีกประการหนึ่ง พระอริยสาวกทั้งหลาย ที่กำลังก้าวลงและก้าวลงแล้วสู่อริยภูมิ ด้วยอำนาจแห่งธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ย่อมควรเป็นผู้ที่ใคร ๆ จะพึงกล่าวว่า "เป็นบุตรเนื่องในอก" โดยตรง เพราะท่านมีอภิชาติ (การเกิด) อันความพยายามให้เกิดแล้วที่พระอุระของพระศาสดา. จริงอย่างนั้น พระอริยบุคคลเหล่านั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำไว้ในพระหฤทัย ด้วยการตรวจดูอัสยะ อนุสัย จริยา และอริยมุตติ เป็นต้น และด้วยการทรงคิดถึงสิ่งที่เป็นโทษเนื่อง ๆ ทรงกันออกจากสิ่งที่เป็นโทษแล้ว ให้ประดิษฐานอยู่ในสิ่งที่ไม่เป็นโทษ ทรงเลี้ยงดูให้เติบโตโดยการเลี้ยงดูร่างกายด้วยธรรมมีศีลเป็นต้น.

คำว่า เกิดจากปาก (มุขโต ชาดา) ความว่า พระอริยบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่า เกิดจากพระโอษฐ์ เพราะเกิดในอริยชาติ ด้วยพระธรรมเทศนาที่เกิดจากพระโอษฐ์. อนึ่ง พระอริยบุคคลทั้งหลาย เกิดแล้วโดยอริยมรรคชาติ จากปากทางแห่งกุศลธรรมทั้งหมด คือ จากปาดิโมกข์ที่ไม่หวั่นไปกับธรรมอื่น หรือจากวิโมกขมุข กล่าวคือวิปัสสนา อันเป็นเหตุให้ถึงการออกไป(ญาณคามินีวิปัสสนา) เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า เกิดจากพระโอษฐ์. พระอริยบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่า เกิดจากธรรม เพราะว่า เกิดแล้วในเพราะศาสนธรรม หรือในเพราะธรรมคืออริยมรรคซึ่งประมวลไตรสิกขาไว้. พระอริยบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่า อันธรรมนิรมิต เพราะหมายความว่า อันธรรมนั้นนั่นเองนิรมิตคือสร้างแล้ว. พระอริยบุคคลทั้งหลาย เป็นทายาททางธรรมมีสติและธรรมวิจยะเป็นต้น ไม่ใช่เป็นทายาททางอำิสมิลนาและสักการะเป็นต้น. อธิบายว่า เป็นธรรมทายาท ไม่ใช่เป็นอำิสทายาทนั้นเทียว.

ธรรมในชื่อว่า เป็นธรรมทายาท ไม่ใช่เป็นอำมิตทายาทนั้นทีเดียว นั้น มี ๒ อย่าง คือ นิปปริยายธรรม (ธรรมโดยตรง) ๑ ปริยายธรรม (ธรรมโดยอ้อม) ๑. แม้อามิสก็มี ๒ อย่าง คือ นิปปริยายามิส (ามิสโดยตรง) ๑ ปริยายามิส (ามิสโดยอ้อม) ๑. มีอธิบายอย่างไร ? มีอธิบายว่า โลกุตตรธรรม ๔ อย่าง แยกประเภทเป็นมรรค (๔) ผล (๔) นิพพาน (๑) จัดเป็นนิปปริยายธรรม คือธรรมที่พระอริยสาวกทำให้เกิดขึ้นแล้วโดยแท้ หากจัดเป็นธรรมโดยปริยาย คือ โดยเหตุหรือโดยเลศอะไร ๆ ไม่. ส่วนกุศลที่เข้าไปอาศัยวิภังคะนี้ได คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ เมื่อปรารภนาวิภังคะ จึงให้ทาน สมาทานศีล ทำอุโบสถกรรม ทำการบูชาพระคาสตาด้วยของหอมและมาลาเป็นต้น ฟังธรรม แสดงธรรม ทำทานสมาบัติให้บังเกิด เขาเมื่อทำอยู่อย่างนี้ ย่อมได้ นิปปริยายธรรม คือ อมตนิพพาน โดยลำดับ กุศลนี้ ชื่อว่า ปริยายธรรม. อนึ่ง ปัจจัย ๔ มีจิวรเป็นต้น ชื่อว่า นิปปริยายามิสเหมือนกัน หากใช้ เป็นอำมิตโดยปริยาย คือ โดยเหตุหรือโดยเลศอย่างอื่นไม่. ส่วนกุศลที่เป็นเหตุให้ถึงวิภังคะนี้ได คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ เมื่อปรารภนาวิภังคะต้องการภาพที่พร้อมด้วยสมบัติ จึงให้ทาน ฯลฯ ทำสมาบัติให้บังเกิด เขาเมื่อทำอยู่อย่างนี้ ย่อมได้สมบัติของเทพและมนุษย์ตามลำดับ กุศลนี้ ชื่อว่า ปริยายามิส.

บรรดาธรรม ๒ อย่างนั้น แม้นิปปริยายธรรม ก็เป็นของพระผู้มีพระภาคเจ้าทีเดียว. อธิบายว่า เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอก ภิกษุทั้งหลายจึงได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน. สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า

“พราหมณ์ ก็พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงยังมรรคที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ทรงยังมรรคที่ไม่เกิดพร้อมให้เกิดพร้อม ฯลฯ ส่วนสาวกทั้งหลายในบัดนี้ ที่มาในภายหลัง เป็นผู้ดำเนินไปตามมรรคอยู่.”* และ

ว่า “ผู้มีอายุ ก็พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เมื่อทรงรู้ (ก็ทรงบอกว่า) รู้ เมื่อทรงเห็น (ก็ทรงบอกว่า) เห็น ทรงมีพระจักขุ ทรงมีพระญาณ ทรงมีธรรม ทรงเป็นพรหม ทรงบอก ทรงขยาย ทำให้ผู้ฟังน้อมไปสู่อรรถ ทรงประทานอมตะ ทรงเป็นเจ้าของธรรม ทรงเป็นพระตถาคต.”

แม้ปริยายธรรม ก็เป็นของพระผู้มีพระภาคเจ้าเหมือนกัน. อธิบายว่า เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกนั่นเอง สาวกทั้งหลายจึงทราบว่าเป็นบุคคลผู้ปรารถนาวิวิธณะ ให้ทาน ฯลฯ ทำสมาบัติให้บังเกิด ย่อมได้อมตนิพพานโดยลำดับ. แม้นิปปริยายอามิส ก็เป็นของพระผู้มีพระภาคเจ้าเหมือนกัน. อธิบายว่า เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาต ภิกษุทั้งหลายจึงได้จิวรอันประณีต มีเรื่องของหมอชีวกเป็นต้น. สมด้วยพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตอนุญาตคหบดีจิวร ภิกษุรูปใดปรารถนา ภิกษุรูปนั้นจงเป็นผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ภิกษุรูปใดปรารถนา ภิกษุรูปนั้นจงยินดีคหบดีจิวร ภิกษุทั้งหลาย ก็เราตถาคตสรรเสริญความสันโดษ ด้วยปัจจัยตามมีตามได้.”

เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตไว้แล้วเช่นนั้น ภิกษุทั้งหลายจึงได้บริโภคปัจจัยแก่นอกนี้ ดังพรรณนามาฉะนี้. แม้ปริยายอามิส ก็เป็นของพระผู้มีพระภาคเจ้าเหมือนกัน. อธิบายว่า เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกนั่นเอง สาวกทั้งหลายจึงทราบว่าเป็นบุคคลผู้ปรารถนาภพที่สมบูรณ์ด้วยสมบัติ ให้ทาน สมาทานศีล ฯลฯ ทำสมาบัติให้บังเกิดแล้ว ย่อมได้ปริยายอามิส คือ ทิพยสมบัติ (และ) มนุษยสมบัติ โดยลำดับ. เพราะเหตุที่ทั้งนิปปริยายธรรม ทั้งปริยายธรรม ทั้งนิปปริยายอามิส ทั้งปริยายอามิส เป็นของพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งนั้น ฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงว่าพระองค์ทรงเป็นเจ้าของในธรรมและอามิสนั้น เมื่อจะทรง

๑. ม. มุ. ๑๒/๒๔๗/๒๒๕. จุ. จุฬ. ๓๐/๔๔๒/๒๓๘.

๒. วิ. มห. ๕/๑๓๕/๑๔๑.

ประกอบสาวกเหล่านั้นไว้เฉพาะ ในธรรมและอามิสที่ประเสริฐกว่า ซึ่ง
นำประโยชน์สุขมาให้โดยส่วนเดียว จึงตรัสอย่างนี้ว่า "เธอทั้งหลาย จง
เป็นบุตรผู้เนื่องในอกของเรา ฯลฯ ไม่เป็นทาสาททางอามิส."

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศความเป็นพราหมณ์โดยปรมาตถ์
ของพระองค์ และความที่พระอริบสาวกทั้งหลาย เป็นบุตรผู้เกิดแต่อก
เป็นต้นของพระองค์ ผู้มีการสมาทานวัตรอันบริบูรณ์ ผู้ทรงบำเพ็ญตบะ
ทรงอยู่จบพรหมจรรย์แล้วโดยชอบทีเดียว ทรงสมบูรณ์ด้วยวิชาและ
จรรยาอันบริสุทธิดีแล้ว ทรงถึงฝั่งคือที่สุดแห่งเวทไม่มีส่วนเหลือ ทรง
ลอยบาปทั้งปวงได้แล้ว ทรงเป็นผู้ควรแก่การขอตลอดกาลเป็นนิตย์ ทรง
ถึงความเป็นทักษิณโดยบุคคลผู้ยอดเยี่ยมในโลกกับทั้งเทวโลก ด้วยประการ
ดังพรรณนามาฉะนี้.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงพระองค์ว่าเป็นเหมือนราชสีห์ ใน
ประโยคนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย คำว่า สีหะ นั้นแล เป็นชื่อของพระ
ตถาคตผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า" ว่าเป็นเหมือนบุรุษผู้ชี้ทาง
ในประโยคนี้ว่า "ติสสะ คำว่า บุรุษผู้ฉลาดในทาง นั้นแล เป็นชื่อ
ของพระตถาคต" ว่าเป็นเหมือนพระราชา ในประโยคนี้ว่า "เสละ เรา
ตถาคต เป็นพระราชา" ว่าเป็นเหมือนนายแพทย์ ในประโยคนี้ว่า
"สุนักขัตตะ คำว่า แพทย์ผู้เยียวยาผู้ผ่าตัดนั้นแล เป็นชื่อของพระตถาคต"
ว่าเป็นเหมือนพราหมณ์ ในประโยคนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย คำว่า พราหมณ์
นั้นแล เป็นชื่อของพระตถาคต." แม้ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัส
พระองค์ว่าเป็นเหมือนพราหมณ์.

พราหมณ์ทั้งหลาย ย่อมสำคัญพราหมณกิจของพราหมณ์ภายใน
นอกจากศาสนานี้ ผู้ประกอบด้วยคุณมีทานเป็นต้น เหล่าใดว่า บริบูรณ์

๑. อจ. ปญจก. ๒๒/๔๔/๑๗๗.

๒. ส. ข. ๑๗/๑๔๗/๑๓๒.

๓. ม. ม. ๑๓/๖๐๔/๔๔๔.

๔. ม. อ. ๑๔/๗๗/๗๒.

๕. อจ. อญจก. ๒๓/๑๔๒/๓๔๒.

เพื่อจะทรงประกาศว่าคุณมีทานเป็นต้นของพระองค์เลิศ และประเสริฐกว่า
คุณเหล่านั้น บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงเริ่มคำว่า ภิกษุทั้งหลาย ทาน
๒ อย่างนี้ เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า การบูชา (ยาคา) ได้แก่ มหายัญ.
อธิบายว่า มหาทาน ซึ่งท่านเรียกว่า ขอนบูชา ดังนี้บ้าง. บรรดาอัย ๒
อย่างนั้น อัยคืออามิส พึงทราบว่าเป็นเหมือนทานของเวลามพราหมณ์
ทานของพระเวสสันดร และอัยของพระเจ้ามहाวิชิตราช. อัยคือธรรม
พึงทราบว่าได้แก่ การที่ทรงแสดงมหาสมยสูตร มงคลสูตร จูฬราหู-
โลวาสสูตร สมจิตตสูตร เป็นต้น. บทที่เหลือนั้นยังดังกล่าวก่อนในตอน
ต้นนั้นแล.

ในคาถามืออธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า ได้บูชาแล้ว (อสขุช) ได้แก่
พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงให้แล้ว. คำว่า ผู้ไม่มีความตระหนี่ (อมจฺฉริ)
ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ทรงปราศจากความตระหนี่ เพราะ
ทรงละความตระหนี่ทั้งหมดได้แล้วอย่างเด็ดขาด ณ โคนโพธิ์นั้นเอง.
คำว่า ผู้มีปกติอนุเคราะห์สัตว์ทุกหมู่เหล่า (สพฺพสฺสตุตฺตานุกมฺปิ) ความว่า
(พระผู้มีพระภาคเจ้า) ทรงมีปกติอนุเคราะห์สรรพสัตว์ด้วยพระมหากรุณา
เหมือนบิดาอนุเคราะห์บุตรสุดที่รัก ฉะนั้น. สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้
ดังนี้ว่า

พระมหามุนี ทรงมีพระหฤทัยสม่ำเสมอ ใน
นายขมังธนู ในพระเทวทัต ในโจรองคุลิมาล ใน
ช้างธนบาล และในพระราหูล.*

บทที่เหลือ เข้าใจได้โดยง่ายนั้นเทียว.

๒. จัตตาริสุตร

ว่าด้วยปัจจัยน้อย หาได้ง่าย ไม่มีโทษ ๔

[๒๘๑] ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัย น้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ ๔ อย่างนี้ ๔ อย่างเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย บรรดาจีวร ผ้าบังสุกุล น้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ. บรรดาโกชนะ คำข้าวที่ได้ด้วยปลีแข้ง น้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ. บรรดาเสนาสนะ โคนไม้ น้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ. บรรดาเภสัช มูตรเน่า น้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ. ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัย น้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ ๔ อย่างนี้แล. ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตกถาวรรวมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของภิกษุซึ่งเป็นผู้สันโดษด้วยปัจจัยที่น้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษว่า เป็นองค์แห่งความเป็นสมณะ.

ความคับแค้นแห่งจิต ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้สันโดษ ด้วยปัจจัยน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ เพราะปรารภเสนาสนะ จีวร ปานะ และโกชนะ หิศก็ไม่ได้ร้อน ภิกษุผู้สันโดษ ไม่ประมาท ยึดเหนี่ยวเอาไว้ได้ซึ่งธรรมอันสมควรแก่ธรรมเครื่องความเป็นสมณะ ที่พระตถาคตตรัสบอกแล้วแก่เธอ.

อรรถกถาจัฏฐาสูต*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๒ ดังต่อไปนี้.

คำว่า น้อย (อปฺปานิ) ได้แก่ (ปัจจย ๔) เล็กน้อย. คำว่า หาได้ง่าย (สุลภานิ) คือ อัมบุคคหิงได้โดยง่าย ได้แก่ สามารถจะหาได้ในที่ใดที่หนึ่ง. คำว่า ไม่มีโทษ (อนวชฺชานิ) ได้แก่ ชื่อว่า เว้นจากโทษ คือ ชื่อว่า ไม่มีโทษ เพราะบริสุทธิ์โดยที่มา และเพราะไม่มีภาวะเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสมีการประดับกายเป็นต้น. ในคำว่า น้อย หาได้ง่าย และคำว่า ไม่มีโทษ นั้น มีอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงความไม่มีทุกข์อันเกิดจากการแสวงหาไว้ เพราะความที่ปัจจย ๔ หาได้ง่าย. ทรงแสดงความไม่มีทุกข์อันต้องจัดการรักษา เพราะความที่ปัจจย ๔ มีน้อย. ทรงแสดงความที่ปัจจย ๔ เป็นของสมควรแก่ภิกษุ เพราะใคร ๆ ตีเตือนไม่ได้ เหตุที่เป็นของไม่มีโทษ. ทรงแสดงความที่ปัจจย ๔ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความสะดุ้ง เพราะเป็นของมีน้อย. ทรงแสดงว่าปัจจย ๔ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความละโมภ เพราะหาได้ง่าย. ทรงแสดงว่าปัจจย ๔ เป็นที่ตั้งแห่งนิสสรณปัญญา ด้วยอำนาจแห่งโทษ เพราะหาโทษมิได้. ปัจจย ๔ ไม่ยังโสมนัสให้เกิด เพราะลาภตามที่ได้ เนื่องจากมีน้อย. ไม่ยังโทมนัสให้เกิดเพราะไม่ได้ เนื่องจากหาได้ง่าย. ไม่ยังอัญญาณุเบกขาซึ่งมีความเดือดร้อนเป็นนิमितให้เกิด เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความไม่เดือดร้อนเนื่องจากไม่มีโทษ.

คำว่า ผ้าบังสุกุล (ปิสฺสุกุล) ความว่า จีวรที่เลือกเก็บเอาเศษผ้าที่หล่นตามถนนเป็นต้นมาทำ ซึ่งได้นามอย่างนี้ว่า บังสุกุล เพราะว่า เป็นเหมือนกองฝุ่น โดยความหมายว่าฟุ้งขึ้น เนื่องจากอยู่บนฝุ่นทั้งหลายในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง มีถนน ป่าช้า และกองขยะเป็นต้น และเพราะหมายความว่า ไป คือ ถึงความเป็นของน่าเกลียด เหมือนฝุ่น.

คำว่า คำข้าวที่ได้ด้วยปลีแข็ง (ปณฺธิยาโลโป) ความว่า โภชนะที่ตน
 เทียวไปด้วยพลีปลีแข็งแล้วได้มา กะประมาณเพียงเรือนหลังละคำ. คำ
 ว่า โคนไม้ (รุกขมุถ) ความว่า ที่ใกล้ต้นไม้แห่งใดแห่งหนึ่ง ซึ่งเหมาะ
 แก้วเวก. คำว่า มูตรเน่า (ปติมุตฺต) ได้แก่ น้ำมูตรโคชนิดใดชนิดหนึ่ง.
 อธิบายว่า ร่างกายแม้มีผิวพรรณตวจทองคำ ก็เป็นร่างกายที่เปื่อยเน่าอยู่
 นั้นเอง ฉนฺใด น้ำมูตรแม้จะใหม่ก็เป็นน้ำมูตรเน่า ฉนฺนั้นเหมือนกัน.
 ในเรื่องนั้น อาจารย์บางพวกเรียกขึ้นสมอที่ตองด้วยมูตรโคว่า "มูตรเน่า."
 อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "ภสฺสชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่เขาสละ คือ ทิ้ง
 ได้แก่ นำออกมาจากร้านตลาด เป็นต้น เพราะเป็นของเสีย ประสงค์
 เอาว่าเป็นมูตรเน่า."

คำว่า ยโต โห เป็นปัญจมีวิภคฺติลงในปัจจัตตะ. มีคำอธิบาย
 ว่า ยํ โห. ด้วยเหตุนั้น คำว่า ยโต โห จึงคลุมถึงกิริยาที่ท่าน
 กล่าวไว้ว่า จฺญโร โหติ. คำว่า ผู้สันโดษ (ตฺถุโ) ได้แก่ ผู้ยินดี.
 คำว่า เรากล่าว ... ของภิกษุนี้ (อิทฺทมสฺสํ) ความว่า ความสันโดษ
 ด้วยปัจจัย ๔ ตามที่กล่าวแล้ว เล็กน้อย หาได้ง่าย ไฉ เราตถาคต
 กล่าวความสันโดษนี้ว่า เป็นองค์แห่งความเป็นสมณะ คือ องค์ที่ทำให้
 เป็นสมณะ องค์ใดองค์หนึ่ง คือ องค์หนึ่ง ในองค์ทั้งหลายมีศีลสังวร
 เป็นต้นของภิกษุนี้. เพราะว่า จตฺตปาริสฺสทธิศีลของภิกษุผู้สันโดษ ย่อม
 บริบูรณ์ดี สมณภาวนาและวิปัสสนาภาวนา (ของภิกษุนั้น) ย่อมถึงความ
 บริบูรณ์. อีกประการหนึ่ง อริยมรรค ชื่อว่า สามัญญะ (ความเป็น
 สมณะ) ว่าโดยย่อ สามัญญะนั้น มีองค์ ๒ คือ องค์ภายนอก ๑ องค์
 ภายใน ๑. บรรดาองค์ทั้ง ๒ นั้น องค์ภายนอก ได้แก่ สปัปฺริสุปฺปัสสยะ
 (การเข้าไปคบหาสัตบุรุษ) ๑ สัทธัมมัสสวณะ (การฟังพระสัทธรรม) ๑.
 ส่วนองค์ภายใน ได้แก่ โยนิโสมนสิการ (การทำไว้ในใจโดยแยบคาย)
 ๑ ฌมมานุฌมมปฏิบัติ (การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม) ๑. บรรดา
 ธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุที่ธรรมเหล่านั้น เป็นตัวฌมมานุฌมมปฏิบัติด้วย

เป็นมูลรากแห่งอัมมานุอัมมปฏิบัตินั้นด้วย ตามสมควร ได้แก่ ธรรมทั้งหลายมีอาทิวาสนี้ คือ อับปิณฑตา (ความมกน้อย) สันตญูจิตา (ความสันโดษ) ปวีริตตตา (ความเป็นผู้สัจ) อสังสัจจตา (ความเป็นผู้ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ) อารัททวิริยา (ความเป็นผู้ปรารถนาความเพียร). ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า “เราตถาคตกถ่าวสันโดษนี้ว่า เป็นองค์แห่งความเป็นสมณะองค์ใดองค์หนึ่งของภิกษุหนึ่ง.”

พึงทราบความในพระคาถา ดังต่อไปนี้

คำว่า เพราะปรารถนาเสนาสนะ (เสนาสนमारพฺภ) ได้แก่ อาศัยเสนาสนะมีวิหารเป็นต้น และเสนาสนะมีเตียงและตั้งเป็นต้น. ในคำว่า จีวรปานะและโกชณะ (จีวร ปานโกชน) มีการเชื่อมความว่า ปรารถนาจีวรมีสบงเป็นต้น น้ำดื่มมีน้ำมะม่วงเป็นต้น และวัตถุที่พึงบริโภคมิชาทานียะและโกชนียะเป็นต้น มีวาจาประกอบความว่า ความคับแค้น คือ ภาวะที่ใจถูกกระทบกระทั่ง ได้แก่ ความทุกข์ใจ ไม่มี. ก็ในข้อนี้มีความย่อดังนี้ว่า ความคับแค้นแห่งจิตอันใด เพราะไม่ได้ปัจจัยที่ต้องการ ย่อมมีแก่ภิกษุผู้ไม่สันโดษผู้แสวงหาปัจจัยมีเสนาสนะเป็นต้น ด้วยการไปสู่ที่ที่จะพึงได้ ด้วยหวังว่า ในอาวาสชื่อโน้น ปัจจัยทั้งหลายหาได้ง่าย ก็ดี ด้วยการได้เตียงกันว่า ปัจจัยนี้ถึงแก่ผม ไม่ถึงแก่ท่าน ก็ดี ด้วยการก่อสร้างใหม่เป็นต้น ก็ดี ความคับแค้นนั้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้สันโดษในปัจจัยเหล่านั้น. คำว่า ทิศก็ไม่เดือดร้อน (ทิสํ นปฺปฎิหฺนฺยตฺติ) ความว่า เพราะสันโดษ ทิศทั้งหลายจึงไม่เดือดร้อน เนื่องจากภิกษุผู้สันโดษ เป็นผู้อยู่สบายทั้ง ๔ ทิศ. สมด้วยพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

ภิกษุผู้สันโดษด้วยปัจจัยตามมีตามได้ ย่อมเป็น
ผู้อยู่สบายทั้ง ๔ ทิศ และไม่เดือดร้อน.*

อธิบายว่า ภิกษุใดเกิดความคิดขึ้นว่า เราไปที่โน้นแล้วจักได้

ปัจจัยมีจิวรเป็นต้น ทิศของภิกษุหนึ่ง ชื่อว่า กระทบกระเทือน. ส่วน
ภิกษุใด ไม่เกิดความคิดอย่างนี้ขึ้นมา ทิศของภิกษุหนึ่ง ชื่อว่า ไม่
กระทบกระเทือน.

คำว่า ธรรม (ธมฺมา) ได้แก่ ธรรมที่เป็นข้อปฏิบัติทั้งหลาย.
คำว่า ธรรมอันสมควรแก่ธรรมเครื่องความเป็นสมณะ (สามญฺญสฺสา-
นุโลมิกา) ได้แก่ ธรรมทั้งหลายมีความมักน้อยเป็นต้น ซึ่งเหมาะสม
แก่สมณธรรม แก่สมณภavanaและวิปัสสนาภาวนา หรือแก่อริยมรรคนั้นแล.
คำว่า ยึดเหนี่ยวเอาไว้ได้ (อริคฺคหิตา) ความว่า ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด
ย่อมเป็นอันภิกษุผู้มีจิตยินดีแล้ว คือ ภิกษุผู้มีจิตสันโดษแล้ว บรรลุ
แล้ว คือ ครองบำราฐธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ ยึดไว้ได้แล้ว ได้แก่ เป็น
ธรรมมีอยู่ภายใน ไม่ใช่มีอยู่ภายนอก.

อรรทกกาสูตรที่ ๒ จบ

๓. ชานสูตร ว่าด้วยรู้อะไรเห็นอะไร

[๒๘๒] ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตกล่าวความสิ้นไปแห่ง
อาสวะทั้งหลาย ของภิกษุผู้รู้อยู่เห็นอยู่ เราตถาคตไม่กล่าวความสิ้นไป
แห่งอาสวะทั้งหลาย ของภิกษุผู้ไม่รู้ไม่เห็นอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อ
ภิกษุรู้อะไร เห็นอะไร อาสวะทั้งหลายจึงสิ้นไป. เมื่อภิกษุรู้อยู่เห็นอยู่ว่า
นี้ทุกข์ อาสวะทั้งหลายจึงสิ้นไป. เมื่อภิกษุรู้อยู่เห็นอยู่ว่า นี้ทุกขสมุทัย
อาสวะทั้งหลายจึงสิ้นไป. เมื่อภิกษุรู้อยู่เห็นอยู่ว่า นี้ทุกขนิโรธ อาสวะ
ทั้งหลายจึงสิ้นไป. เมื่อภิกษุรู้อยู่เห็นอยู่ว่า นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา
อาสวะทั้งหลายจึงสิ้นไป ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรู้อยู่เห็นอยู่อย่างนี้แล

อาสวะทั้งหลายจึงสิ้นไป.

มรรคญาณที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระเสขะผู้ศึกษา
อยู่ ผู้ดำเนินไปตามทางตรง. ในเพราะความสิ้นไป
แห่งอาสวะทั้งหลาย อรหัตผลอันยอดเยี่ยม ย่อมเกิด
ต่อจากมรรคญาณที่ ๔ นั้น ตั้งแต่อรหัตผลนั้น วิมุตติ-
ญาณอันสูงสุด ย่อมเกิดขึ้นแก่พระชินาสพผู้พ้นวิเศษ
แล้ว ญาณในเพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะและสังโยชน์
ทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นว่า สังโยชน์ทั้งหลายสิ้นไปแล้ว.
คนพาลผู้เกียจคร้าน ไม่รู้แจ้ง ไม่พึงบรรลุนิพพาน
อันเป็นที่ปลดปล่อยกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งปวงนี้ได้เลย.

ชานสูตร ที่ ๓ จบ

อรรถกถาชานสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๓ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ชานโต คือ ชานนตสฺส (ผู้รู้อยู่). คำว่า ปสฺสโต คือ
ปสฺสนนตสฺส (ผู้เห็นอยู่). ก็คำว่า ทั้ง ๒ คำนี้ มีความหมายเป็นอย่าง
เดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้นไซ้. เมื่อเป็นเช่นนี้ พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าจึงทรงอาศัยลักษณะแห่งญาณ แสดงอรรถบุคคล ด้วยคำว่า ชานโต.
เพราะว่า ญาณ มีการรู้เป็นลักษณะ. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัย
อำนาจของญาณ แสดงอรรถบุคคล ด้วยคำว่า ปสฺสโต. เพราะว่าการ
ผู้พร้อมเพรียงด้วยญาณ อาศัยอำนาจของการเห็น จึงจะเห็นวิวัฏฐกรรม
ทั้งหลายด้วยญาณ เปรียบเหมือนคนมีตาดี มองเห็นรูปทั้งหลายด้วยตา

* อรรถกถาอาสวกชสูตร.

ฉะนั้น. อีกประการหนึ่ง คำว่า ผู้รู้ (ชานโต) ได้แก่ รู้ด้วย
อนุโพชฌาณ (ญาณเป็นเครื่องรู้ตาม). คำว่า ผู้เห็น (ปสสโต) ได้แก่
เห็นด้วยด้วยปฐวีชฌาณ (ญาณเครื่องแทงตลอด). อีกอย่างหนึ่ง เมื่อ
ว่าโดยปฐวีโลม ได้แก่ เห็นด้วยด้วยทัสสนมรรค รู้ด้วยภาวนามรรค.
ฝ่ายอาจารย์บางพวกกล่าวว่า “รู้ด้วยญาณปริณญา ตีรณปริณญา และ
ปหานปริณญา เห็นด้วยด้วยวิปัสสนาชั้นยอด. อีกประการหนึ่ง รู้ทุกข
โดยการรู้ด้วยการกำหนดรู้ เห็นนิโรธโดยการรู้ด้วยการทำให้แจ้ง และ
เมื่อญาณทั้ง ๒ นั้น มีการรู้ด้วยการละและการเจริญ ก็เป็นอันสำเร็จ
ด้วยทีเดียว ดังนั้น จึงเป็นอันตรัสถึงการบรรลุซึ่งจะทั้ง ๔. แต่ในเรื่องนี้
เมื่อใด ท่านประสงค์เอาวิปัสสนาญาณ เมื่อนั้น พึงเห็นว่คำทั้ง ๒ คือ
ผู้รู้ ผู้เห็น เป็นการแสดงถึงเหตุของมรรค แต่เมื่อใด ประสงค์
เอามรรคญาณ เมื่อนั้น พึงเห็นว่คำทั้ง ๒ แสดงกิจของมรรค.

คำว่า อาสวะทั้งหลายจึงสิ้นไป (อาสวานํ ขย) มีอธิบายดัง
ต่อไปนี้. การละ ความสิ้นไปอย่างเด็ดขาด ความไม่เกิดขึ้น อาการ
สิ้นไป ความไม่มี แห่งอาสวะทั้งหลาย เรียกว่า ความสิ้นอาสวะ ดังใน
สัพพาสวสังวรปริยายสูตร ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคค
กล่าวความสิ้นอาสวะสำหรับบุคคลผู้รู้ ผู้เห็น* และดังในบทสูตรมี
อาทิว่า เจโตวิมุตติ ที่ไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไปแล้ว.”
ผล เรียกว่า ความสิ้นอาสวะ ดังในประโยคเป็นต้นว่า บุคคล ชื่อว่า
เป็นสมณะ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป.” นิพพาน เรียกว่า ความ
สิ้นอาสวะ (ดัง) ในประโยคเป็นต้นว่า

อาสวะทั้งหลาย ป่อมเจริญแก่บุคคลนั้น ผู้มีปกติ
ตามเห็นโทษของบุคคลอื่น ผู้มีความมุ่งหมายในอัน
ยกโทษเป็นนิตย์ บุคคลนั้น ชื่อว่า เป็นผู้ห่างไกล

๑. ม. ม. ๑๒/๑๑/๑๒. ส. ข. ๑๗/๒๖๐/๑๘๕.

๒.-๓. ม. ม. ๑๒/๔๘๒/๕๑๘.

จากความสิ้นอาสวะ."

มรรค เรียกว่า ความสิ้นอาสวะ ในอินทริยสูตรและในสูตรนี้
ที่มาอย่างนี้ว่า

มรรคญาณที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระเสขะผู้ศึกษาอยู่
ผู้ดำเนินไปตามทางตรง. ในเพราะความสิ้นไปแห่ง
อาสวะทั้งหลาย อรหัตผลย่อมเกิดขึ้นตามลำดับต่อจาก
มรรคญาณที่ ๔ นั้น. ตั้งแต่อรหัตผลนั้น ปัจจเวก-
ชนญาณย่อมมีแก่ผู้หลุดพ้นแล้ว ผู้คงที่แล."

เพราะเหตุนั้น จึงมีคำอธิบายว่า เราคาดคะเนกล่าวถึงการบรรลุ
อริยมรรค สำหรับบุคคลผู้รู้ อยู่ เห็นอยู่ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว.

ชื่อว่า ผู้ไม่รู้ ไม่เห็นอยู่ (โน อชานโต โน จ อปสฺสโต)
ความว่า ก็บุคคลใด ไม่รู้ไม่เห็น เราคาดคะเนไม่กล่าวการบรรลุอริยมรรค
ไว้สำหรับบุคคลนั้น. บุคคลเหล่าใด กล่าวความหมดจดจากสังสารวัฏ
ไว้สำหรับบุคคลผู้ไม่รู้ไม่เห็น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปฏิเสธบุคคลเหล่านั้น
นั้น ด้วยข้อนี้ว่า ผู้ไม่รู้ ไม่เห็นอยู่. อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาค
เจ้าตรัสอธิบายไว้ด้วย ๒ คำแรก ตรัสปฏิเสธสิ่งที่มีใช้ขยายด้วยชื่อว่า ผู้
ไม่รู้ ไม่เห็นอยู่ นี้. อนึ่ง เมื่อว่าโดยย่อ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง
ไว้ในสูตรนี้ว่า ญาณเป็นเครื่องทำอาสวะให้สิ้นไป ที่เหลือเป็นบริวารของ
ญาณนั้น.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงญาณที่บุคคลรู้ อยู่ เห็นอยู่เป็นเหตุให้สิ้น
อาสวะ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเริ่มปุจฉาว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อ
ภิกษุรู้ อะไร (กิณฺจ ภิกฺขเว ชานโต) ดังนี้.

ในคำว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อภิกษุรู้ อะไร นั้น มีอธิบายดังต่อ
ไปนี้. ความรู้มีมากอย่าง. อธิบายว่า ภิกษุบางรูปเป็นผู้มีปัญญา รู้จัก

๑. พ. ธ. ๒๕/๒๘/๔๔.

๒. อง. ตก. ๒๐/๕๒๕/๒๔๗. พ. อิติ. ๒๕/๒๔๐/๒๗๑.

ทำร่ม บางรูปรู้จักทำจีวรเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อภิกษุเหล่านั้นดำรงอยู่ในข้อวัตรปฏิบัติ ทำงานเช่นนี้ ความรู้นั้น ไม่ควรกล่าวว่า "ไม่เป็นปฏิกฐานของมรรคและผล." ส่วนภิกษุใดบวชในศาสนาแล้ว รู้จักทำเวชกรรมเป็นต้น อาสวะทั้งหลายย่อมเจริญแก่ภิกษุเหล่านั้นนั่นเองผู้รู้อยู่อย่างนี้. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงเฉพาะเรื่องที่รู้เรื่องที่เห็น ซึ่งเป็นเหตุให้อาสวะทั้งหลายสิ้นไป จึงตรัสคำว่า นี่ทุกข์เป็นต้น.

ในคำนัน มีอธิบายดังต่อไปนี้ สัจจกัมมัฏฐาน ๔ อันใดที่ควรกล่าวไว้สัจจกัมมัฏฐานนั้น ได้กล่าวไว้แล้วโดยสังเขปแล ในโยนิโสมนสิการสูตรในตอนต้น. อนึ่ง ในคำนัน ท่านได้ทำการขยายความไว้โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุทำไว้ในใจโดยแยบคายว่า นี่ทุกข์ เพราะ (มีหลักฐาน) มาแล้วว่า "ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อทำไว้ในใจโดยแยบคาย ย่อมละอกุศล เจริญกุศลได้." ในที่นี้ พึงประกอบเข้าตามนัยมีอาทิว่า สำหรับภิกษุผู้รู้ อยู่ เห็นอยู่ โดยมรรคญาณ ด้วยอำนาจการแทงตลอด ด้วยปริญญา คือ ด้วยอำนาจการตรัสรู้ด้วยปริญญาว่า นี่ทุกข์ เพราะ (มีหลักฐาน) มาแล้วว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุรู้ อยู่ เห็นอยู่ ว่า นี่ทุกข์ อาสวะทั้งหลายย่อมสิ้นไป." อนึ่ง พึงทราบว่ ในอาสวะทั้งหลาย ทิฏฐาสวะสิ้นไป เพราะปฐมมรรค (โสดาปัตติมรรค) กามาสวะสิ้นไป เพราะตติยมรรค (อนาคามิมรรค) ภาวาสวะและอวิชชาสวะสิ้นไป เพราะจตุตถมรรค.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า วิมุตติญาณ (วิมุตติญาณ) ได้แก่ ปัจจเวกขณะญาณในวิมุตติ นิพพาน และผล. คำว่า สูงสุด (อุตตม) ได้แก่ ชื่อว่า สูงสุด เพราะมีธรรมขั้นสูงสุดเป็นอารมณ์. คำว่า ญาณในเพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะ (ชเย ญาณ) ได้แก่ ญาณ (ความรู้) ในเพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะและสังโยชน์ คือ

ในเพราะอริยมรรคอันทำอาสวะและสังโยชนให้สิ้นไป. ควรนำมาเชื่อมไว้
แม้ในที่นี้ว่า ญาณ ว่า สังโยชนทั้งหลายสิ้นแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงแสดงการพิจารณาภิเลสที่ละได้แล้ว ด้วยคำว่า ญาณ ... ว่าสังโยชน
ทั้งหลายสิ้นแล้ว นั้น.

ปัจจุเวกชนญาณทั้ง ๔ เป็นอันกล่าวไว้แล้วในที่นี้ ดังพรรณนา
มาฉะนี้ แท้จริง ในสูตรนี้ ไม่มีการพิจารณาถึงกิเลสที่ยังเหลืออยู่ เพราะ
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมุ่งถึงการบรรลุอรหัตผล. อนึ่ง ในคำว่า ผู้รู้
เห็นอยู่ (ชานโต ปสฺสโต) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกิจของสัมมาทิฐิ
ว่าสำคัญยิ่งในการบรรลุนิพพาน ฉนฺโต เมื่อจะทรงแสดงว่า แม้กิจ
ของสัมมปปธาน ก็จำต้องปรารถนาให้อย่าง ฉนฺตํนั้นเหมือนกัน จึงตรัส
คาถาสุดท้ายว่า คนพาลผู้เกียจคร้าน (ไม่รู้แจ้ง) ไม่พึงบรรลุ ... นี้ได้โดย
ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า น เจววิทํ ตัดคำเป็น น ตฺว เอว อิห.
ตฺว ักพฺทํ เป็นเพียงนิบาต. ม อักษรในคำว่า พาเลนมวิชานตา ทำการ
เชื่อมคำ. ก็ในคำนี้ มีความย่อตั้งนี้ว่า นิพพานนี้เป็นเครื่องเปลื้องคันธธุระ
(กิเลสเครื่องร้อยรัด) ทั้งหมด มีอภิขณากายคันธธุระเป็นต้น คือ เป็นนิमित
(เครื่องหมาย) แห่งการเปลื้องซึ่งจะพึงบรรลุได้ด้วยเสขมรรคและอเสขมรรค
อันบุคคลผู้ไม่รู้แจ้งสัจจะ ๔ ตามความเป็นจริง โดยนัยเป็นต้นว่า นี้ทุกข์
ผู้ชื่อว่า เป็นคนโง่ คือ ผู้ไม่เข้าใจ เพราะไม่รู้แจ้งนั้นนั่นแล ไม่สามารถ
บรรลุได้ ฉนฺโต แม้บุคคลผู้เกียจคร้านไม่มีความเพียร ก็ไม่สามารถ
บรรลุได้ ฉนฺตํ เพราะเหตุนั้น จึงต้องปรารถนาความเพียรเพื่อบรรลุนิพพาน
นั้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

ธรรมนี้เป็นธรรมของบุคคลผู้ปรารถนาความเพียร
ไม่ใช่ของบุคคลผู้เกียจคร้าน ขอเธอทั้งหลายจงปรารถนา
จงบากบั่น จงประกอบอยู่ในคำสอนของพระพุทธเจ้าเกิด
ขอเธอทั้งหลาย จงทำลายเสนามฤคยู ให้เหมือนช้าง

ทำลายเรือนไม้ธ้อ ฉะนั้นเกิด.

อรรคกถาสูตที่ ๓ จบ

๔. สมณสูตร ว่าด้วยสมณะหรือพราหมณ์ไม่รู้จริง

[๒๘๓] ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา. สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น เราตถาคตหา บกย่องว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ หรือว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ไม่ และท่านเหล่านั้น หาได้ทำให้แจ้งซึ่งผลคือความเป็นสมณะ และผลคือ ความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในปัจจุบันเข้าถึงอยู่ไม่. ส่วน สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา. ก็สมณะ หรือพราหมณ์เหล่านั้นแล เราตถาคตยกย่องว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ และยกย่องว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ และท่านเหล่านั้นย่อมกระทำ ให้แจ้งซึ่งผลคือความเป็นสมณะ และผลคือความเป็นพราหมณ์ด้วย ปัญญาอันยิ่งในปัจจุบันเข้าถึงอยู่.

สมณพราหมณ์เหล่าใดไม่รู้ชัดซึ่งทุกข์ เหตุเกิด แห่งทุกข์ ธรรมชาติเป็นที่ดับทุกข์ไม่มีส่วนเหลือโดย ประการทั้งปวง และไม่รู้ชัดซึ่งมรรคอันให้ถึงความสงบ แห่งทุกข์ สมณพราหมณ์เหล่านั้น เสื่อมแล้วจาก เจโตวิมุตติและจากปัญญาวิมุตติ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อทำ ที่สุดแห่งทุกข์ได้ สมณพราหมณ์เหล่านั้นแล เป็นผู้

เข้าถึงชาติและชรา.

ส่วนสมณพราหมณ์เหล่าใดรู้ชัดซึ่งทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ธรรมชาติเป็นที่ดับแห่งทุกข์ไม่มีส่วนเหลือ โดยประการทั้งปวง และรู้ชัดซึ่งมรรคอันให้ถึงความสงบแห่งทุกข์ สมณพราหมณ์เหล่านั้น ถึงพร้อมด้วย เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เป็นผู้ควรเพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ไม่เข้าถึงชาติและชรา.

สมณสูตร ที่ ๔ จบ

อรรถกถาสมนสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

ชื่อว่า เหล่าใดเหล่าหนึ่ง (เย นี เกจิ) ได้แก่ (สมณะหรือพราหมณ์) เหล่าใดเหล่าหนึ่ง. ชื่อว่า ย่อมไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ (อิหํ ทุกขนฺติ ยถาภูตํ นปฺปชานนฺติ) ความว่า ไม่รู้ คือ ไม่แทงตลอด ทุกขสัจอันไม่วิปริต ด้วยมรรคปัญญาที่ประกอบด้วยวิปัสสนาปัญญา โดยสภาวะและลักษณะแห่งกิจที่แท้จริงว่า นี้ทุกข์ ทุกข์มีเพียงเท่านั้น ไม่มีทุกข์ยิ่งไปกว่านี้. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้แล. ในคำว่า ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น เราตถาคคฺ ทา ... ไม่ (น เม เต ภิกฺขเว) เป็นต้นมีความย่อตั้งนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลทั้งหลายผู้มีได้ ประกอบกัมมัญฐานมีสัจจะ ๔ เป็นอารมณ์ จะเป็นสมณะได้ก็เพียงโดย การบรรพชา และจะเป็นพราหมณ์ได้ก็เพียงโดยชาติ บุคคลเหล่านั้น เรา

* อรรถกถาสมนพราหมณสูตร.

ตถาคตมิได้ยอมรับคือรับรองว่า เป็นสมณะในหมู่สมณะผู้มีบาปอันสงบแล้ว และว่า เป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ผู้ลอยบาปแล้ว. เพราะเหตุไร ? เพราะบุคคลเหล่านั้น ไม่มีธรรมที่ทำให้เป็นสมณะและทำให้เป็นพราหมณ์. ด้วยเหตุนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำว่า และท่านเหล่านั้น หาได้ทำให้แจ้ง (ซึ่งผลคือความเป็นสมณะและผลคือความเป็นพราหมณ์) เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ซึ่งผลคือความเป็นสมณะ (สามญฺยตถ) ได้แก่ ผล กล่าวคือคุณเครื่องเป็นสมณะ. อธิบายว่า ได้แก่ สามัญญผล ๔. คำว่า ผลคือความเป็นพราหมณ์ (พฺรหฺมญฺยตถ) เป็นไวพจน์ของคำว่า ผลคือความเป็นสมณะ (สามญฺยตถ) นั้นนั้นแล. ฝ่ายอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า คำว่า ผลคือความเป็นสมณะ (สามญฺยตถ) ได้แก่ อริยมรรค ๔ คำว่า ผลคือความเป็นพราหมณ์ (พฺรหฺมญฺยตถ) ได้แก่ อริยผล ๔. บทที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล. ในสุกกปักร์ (ธรรมฝ่ายขาว) พึงทราบความหมาย โดยบรรยายตรงข้ามจากที่กล่าวมาแล้ว.

ในคาถาทั้งหลาย คำที่ไม่เคยมี (อธิบายไว้) ไม่มี.

อรรถกถาสูตที่ ๔ จบ

๕. สีสสูตร

ว่าด้วยภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีลเป็นต้น

[๒๘๔] ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดถึงพร้อมแล้วด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ เป็นผู้กล่าวสอน ให้รู้แจ้ง ให้เห็นแจ้ง ให้สมาทาน ให้อาจหาญ ให้ร่าเริง เป็นผู้สามารถบอกพระสัทธรรมได้อย่างดี. ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตกล่าวว่าการเห็นภิกษุเหล่านั้นก็ดี การฟังภิกษุเหล่านั้นก็ดี การเข้าไปหาภิกษุเหล่านั้นก็ดี การไปนั่งใกล้ภิกษุเหล่านั้นก็ดี การระลึกถึงภิกษุเหล่านั้นก็ดี การบวชตามภิกษุเหล่านั้นก็ดี ว่ามีอุปการะมาก. ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะเมื่อภิกษุช่องเสพคบหา เข้าไปนั่งใกล้ภิกษุเห็นปานนั้น ศีลชั้น ศมาธิชั้น ปัญญาชั้น วิมุตติชั้น วิมุตติญาณทัสสนชั้น แม้ที่ยังไม่บริบูรณ์ ก็ถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุผู้เห็นปานนั้นนั้น เราตถาคตกล่าวว่า เป็นศาสดาบ้าง ผู้นำหมู่บ้าง ละชาศีกคือกิเลสบ้าง บรรเทาความมืดบ้าง กระทำแสงสว่างบ้าง กระทำโอภาสบ้าง กระทำ ความรุ่งเรืองบ้าง กระทำรัศมีบ้าง ทรงคบบเลิงไว้บ้าง เป็นอริยะบ้าง มีจักขุบ้าง ดังนี้

การได้เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลายผู้มีตนอันอบรมแล้ว ผู้มีปกติเป็นอยู่โดยธรรม ย่อมเป็นเหตุแห่งการกระทำ ซึ่งความปราโมทย์แก่บัณฑิตทั้งหลายผู้รู้แจ้ง บัณฑิตทั้งหลาย ฟังคำสอนของพระอริยเจ้าเหล่านั้นผู้กระทำ รัศมี ผู้กระทำแสงสว่าง เป็นนักปราชญ์ ผู้มีจักขุ ผู้ละชาศีกคือกิเลส ประกาศพระสัทธรรม ยังโลกให้สว่าง แล้วรู้โดยชอบซึ่งความสิ้นไปแห่งชาติด้วยปัญญา อันยิ่ง ย่อมไม่มาสู่ภพใหม่.

อรรถกถาสีลสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๔ ดังต่อไปนี้

ในคำว่า ถึงพร้อมแล้วด้วยศีล (สีลสมุปปนา) นี้ มีอธิบายว่า โลภียศีลและโลกุตระศีลของพระชินาสพทั้งหลาย ชื่อว่า ศีล. ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่าสมบูรณ์ด้วยศีล เพราะหมายความว่า สมบูรณ์ คือ ประกอบด้วยศีลนั้น ๆ. แม้ในสมาธิและปัญญาก็มีนัยนี้แล. ส่วน วิมุตติ ได้แก่ ผลวิมุตตินั้นแล. วิมุตติญาณทัสสนะ ได้แก่ ปัจจเวกขณญาณ ในอิการนี้ ธรรม ๓ มีศีลเป็นต้น เป็นทั้งโลกียะและโลกุตระ. วิมุตติเป็นโลกุตระอย่างเดียว วิมุตติญาณทัสสนะ เป็นโลกียะอย่างเดียว.

ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า ผู้กล่าวสอน เพราะหมายความว่า กล่าวสอน คือ พรา้สอนบุคคลเหล่านั้น ด้วยทิฏฐุชัมมิกัตถประโยชน์ สัมปรายิกัตถประโยชน์และปรมัตถประโยชน์ตามควร. คำว่า ให้รู้แจ้ง (วิญญาปกา) ได้แก่ ช่วยบุคคลเหล่านั้นให้เข้าใจกรรมและผลของกรรม. อนึ่ง ในคำว่า ให้รู้แจ้ง (วิญญาปกา) นั้น มีอธิบายว่า ช่วยบุคคลเหล่านั้นให้เข้าใจ คือ ให้รู้ซึ่งธรรมทั้งหลาย ด้วยนัย ๓ อย่าง ตามลักษณะของตน คือ ตามสามัญญลักษณะ โดยการจำแนกเป็นกุศลเป็นต้น โดยการจำแนกเป็นชั้นเป็นต้น โดยนัยเป็นต้นว่า ธรรมเหล่านี้ เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ. คำว่า ให้เห็นแจ้ง (สนฺทสฺสกา) ได้แก่ แสดงธรรมเหล่านั้นแล ให้บุคคลอื่นเห็นได้ชัด เหมือนจับธรรมเหล่านั้นด้วยมือ. คำว่า ให้สมาทาน (สมาทปกา) ได้แก่ ทำให้บุคคลเหล่านั้นสมาทานศีลเป็นต้น ที่ยังมีได้สมาทาน คือ ทำบุคคลเหล่านั้นให้ดำรงอยู่ในศีลเป็นต้นนั้น. คำว่า ให้อาจหาญ (สมุตฺเตชกา) ความว่า ทำจิตของบุคคลทั้งหลายผู้ดำรงอยู่ในกุศลธรรมอย่างนี้ให้อาจหาญด้วยดี ด้วยการแนะนำในการบำเพ็ญอธิจิตขั้นสูงขึ้นไป

* อรรถกถาสีลสัมปन्नสูตร.

คือ ทำจิตของเขาให้ผ่องใสด้วยการพิจารณา โดยประการที่เขาจะบรรลุ
คุณวิเศษได้. คำว่า ให้รำเริง (สมุพหังสกา) ความว่า ทำจิตของบุคคล
เหล่านั้นนั้นให้รำเริงด้วยดี ด้วยคุณวิเศษตามที่ได้แล้ว และที่จะพึงได้ใน
ขั้นสูง คือ ทำจิตของเขาให้ยินดีด้วยดี ด้วยอำนาจความพอใจที่ได้แล้ว.
คำว่า เป็นผู้สามารถบอกพระสัทธรรมได้อย่างดี (อลัมมกุกขาตาโร) ได้แก่
เป็นผู้สามารถบอกปริยัติคือพระสัทธรรมตามที่กล่าวไว้ไม่ให้เสื่อม โดย
ประสงค์อนุเคราะห์โดยชอบทีเดียว.

อีกประการหนึ่ง. คำว่า ให้เห็นแจ้ง (สนฺทสฺสกา) ความว่า
ภิกษุเมื่อแสดงธรรม ก็แสดงด้วยดีทีเดียว ทั้งปวัตติ (ความเป็นไป) และ
นิวัตติ (ความทวนกลับ) ตามสภาวะลักษณะกิจที่แท้จริง. คำว่า ให้สมาทาน
(สมาทปกา) ความว่า ยังผู้ฟังให้ยึดถือเนื้อความนั้นแน่นแล โดยให้
เนื้อความนั้นตั้งมั่นอยู่ในจิต. คำว่า ให้อาจหาญ (สมุตเตชกา) ความว่า
ยังผู้ฟังให้ผ่องใสหรือรุ่งเรืองด้วยดีทีเดียว ด้วยการให้เกิดอุตสาหะใน
การรับเอาเนื้อความนั้น. คำว่า ให้รำเริง (สมุพหังสกา) ความว่า ยังผู้
ฟังให้รำเริง คือ ให้ยินดีด้วยดีทีเดียว ซึ่งเนื้อความนั้น ด้วยการแสดง
อานิสงส์ในการปฏิบัติ. คำว่า เป็นผู้สามารถบอกพระสัทธรรมได้อย่างดี
(อลัมมกุกขาตาโร) ความว่า เป็นผู้สามารถที่จะบอกได้ ตามนัยที่กล่าว
แล้ว. คำว่า พระสัทธรรม (สทฺธมฺมสฺส) ได้แก่ เป็นผู้แสดงปฏิวะสัทธรรม
หรือสัทธรรมทั้ง ๓ อย่าง.

คำว่า ทสฺสนมฺพนํ ตัดคำเป็น ทสฺสนํ ปี อหํ (เราตถาคตกล่าว
การเห็น ... ก็ดี). ก็การเห็นนี้นั้นมี ๒ อย่าง คือ การเห็นด้วยจักขุ ๑
การเห็นด้วยญาณ ๑. บรรดาการเห็นทั้ง ๒ อย่างนั้น การมองดูพระ
อริยเจ้าทั้งหลายด้วยดวงตา (แสดงความ) เลื่อมใส ชื่อว่า การเห็นด้วย
จักขุ. ส่วนว่า การบรรลุธรรมทั้งหลายที่ทำให้เป็นพระอริยะและความ
เป็นพระอริยะ ด้วยวิปัสสนา มรรค และผล ชื่อว่า การเห็นด้วยญาณ.
แต่ในความหมายนี้ ท่านประสงค์เอาการเห็นด้วยจักขุ. เพราะว่า แม้

การมองดูพระอริยเจ้าทั้งหลาย ด้วยดวงตา (แสดงความ) เลื่อมใส ก็มีอุปการะมากทีเดียว แก่สัตว์ทั้งหลาย. คำว่า การฟัง (สวณ) ได้แก่ การได้ยินด้วยหู เมื่อคนทั้งหลายพูดกันว่า “พระชินาสพชื่อนั้น อยู่ในรัฐหรือชนบท ในคามหรือนิคม ในวิหารหรือในถ้ำ ชื่อนั้น” แม่นี่ก็มีอุปการะมากเหมือนกัน. คำว่า การเข้าไปหา (อุปสงฺกมณ) ความว่า การเข้าไปหาพระอริยเจ้าทั้งหลาย ด้วยความคิดเห็นแบบนี้ว่า เราจักถวายทาน จักถามปัญหา จักฟังธรรม หรือจักทำสักการะ. คำว่า การเข้าไปนั่งใกล้ (ปิริยฺยาสน) ได้แก่ การเข้าไปนั่งใกล้เพื่อถามปัญหา อธิบายว่า การได้สดับคุณความดีของพระอริยเจ้าทั้งหลาย เข้าไปหาพระอริยเจ้าเหล่านั้น นิมนต์แล้วถวายทาน หรือทำวัตร แล้วถามปัญหาโดยนัยเป็นต้นว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ อะไรคือกุศล ? การทำการรับใช้เป็นต้น จัดเป็นการเข้าไปนั่งใกล้เหมือนกัน. คำว่า การระลึกถึง (อนุสฺสตี) ได้แก่ การที่บุคคลผู้นั่งในที่พักกลางคืนและที่พักกลางวัน ระลึกถึงเนื่อง ๆ ซึ่งคุณวิเศษมีทิพวิหารธรรมเป็นต้น ของพระอริยเจ้าเหล่านั้น เป็นอารมณ์ว่า บัดนี้ พระอริยเจ้าทั้งหลาย กำลังยับยั้งอยู่ในสถานที่ทั้งหลายมีพุ่มไม้ ถ้าและมณฑปเป็นต้น ด้วยความสุขอันเกิดจากฉันท วิปัสสนา มรรคและผล.

อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ น้อมนึกถึงโอวาทที่ได้จากสำนักของพระอริยเจ้าเหล่านั้น แล้วระลึกถึงเนื่อง ๆ อย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสศีลไว้ในที่นี้ ตรัสสมาธิไว้ในที่นี้ ตรัสวิปัสสนาไว้ในที่นี้ ตรัสมรรคไว้ในที่นี้ ตรัสผลไว้ในที่นี้.

คำว่า การบูชาตาม (อนุปฺพุพฺพช) ได้แก่ การทำจิตให้เลื่อมใสในพระอริยเจ้าทั้งหลาย แล้วออกจากเรือนบวชในสำนักพระอริยเจ้าเหล่านั้น. อธิบายว่า การทำจิตให้เลื่อมใสในพระอริยเจ้าทั้งหลาย แล้วบวชในสำนักของพระอริยเจ้าเหล่านั้นนั้นแลเที่ยวไปจำนงหวังอยู่ซึ่งโอวาทานุสาสนีของพระอริยเจ้าเหล่านั้น ชื่อว่า การบูชาตาม. การบูชาแม่ของบุคคลผู้เที่ยวหวังโอวาทานุสาสนีในสำนักบุคคลเหล่านั้น ก็ชื่อว่า บวชตาม. การ

บวชแม่ของบุคคลผู้บวชในสำนักอื่น เพราะความเลื่อมใสในพระอริยเจ้าทั้งหลาย แล้วเที่ยวจำนงหวังโอวาทานุสาสนีในสำนักพระอริยเจ้าทั้งหลาย ก็ชื่อว่า บวชตามเหมือนกัน. ส่วนการบวชแม่ของบุคคลผู้บวชในสำนักบุคคลอื่น เพราะความเลื่อมใสในบุคคลอื่น แล้วเที่ยวจำนงหวังโอวาทานุสาสนีของบุคคลอื่นเหมือนกัน ไม่ชื่อว่า เป็นการบวชตาม. ก็บรรดาบุคคลที่บวชตามนัยดังกล่าวแล้ว ก่อนอื่น ผู้บวชตามพระมหากัสสปเถระ มีจำนวน ๑๐๐,๐๐๐ รูป. ผู้บวชตามพระจันตคุตตเถระผู้เป็นสัทธวัหาริกของพระเถระนั้นแล ก็มีจำนวนเท่ากัน พระสุริยคุตตเถระผู้เป็นสัทธวัหาริกของพระจันตคุตตเถระ แม่นั้น พระอัสสคุตตเถระผู้เป็นสัทธวัหาริกของพระสุริยคุตตเถระแม่นั้น พระโยนกัมมรักชิตเถระผู้เป็นสัทธวัหาริกของพระอัสสคุตตเถระแม่นั้น ก็มีผู้บวชตามจำนวนเท่ากัน. ฝ่ายพระกนิษฐภาดราของพระเจ้าอโศก ผู้เป็นสัทธวัหาริกของพระโยนกัมมรักชิตเถระนั้น ได้มีชื่อว่า ติสสเถระ. บุคคลผู้บวชตามพระติสสเถระนั้น ได้มีจำนวนนับได้ ๒๕ ล้าน ส่วนบุคคลผู้บวชตามพระมหามหินทเถระผู้ยังชาวเกาะให้เลื่อมใส นับจำนวนไม่ได้. ในเกาะลังกา บุคคลผู้บวชด้วยความเลื่อมใสในพระศาสดา จนตราบเท่าทุกวันนี้ชื่อว่า บวชตามพระมหามหินทเถระทั้งนั้น.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงถึงเหตุที่พระองค์ตรัสว่า "การเห็นพระอริยเจ้าเหล่านั้นเป็นต้น มีอุปการะมาก" พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำว่า ผู้เห็นปานนั้น เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ผู้เห็นปานนั้น (ตถารูป) ได้แก่ พระอริยเจ้าเช่นนั้น คือ ผู้สมบูรณ์ด้วยคุณมีศีล เป็นต้น.

เพราะเหตุที่การเห็น การฟัง และการหมั่นระลึกถึง เป็นฐานของการเข้าไปหาและการเข้าไปนั่งใกล้ ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงเฉพาะการเข้าไปหาและการเข้าไปนั่งใกล้ ไม่พาดพิงถึงการเห็น การได้ยิน และการหมั่นระลึกถึง พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ช่องเสฟ คบหา เข้าไป

นั่งใกล้ ดังนี้. ก็เพราะได้เห็น ได้ฟังและระลึกถึงเนื่อง ๆ กุลบุตรจึงเกิดศรัทธาในพระอริยเจ้าทั้งหลาย แล้วเข้าไปหา เข้าไปนั่งใกล้พระอริยเจ้าเหล่านั้น ตามปัญหา ได้สวณานุตตริยะแล้ว ก็จับบาเพญญคุณมีศีลเป็นต้นที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ ดังนี้แล. สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า "กุลบุตรผู้เกิดศรัทธาย่อมเข้าไปหา เมื่อเข้าไปหา ย่อมนั่งใกล้" * ดังนี้ เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ช่องศพ (เสวโต) ได้แก่ เข้าไปหาตามเวลาอันสมควร ด้วยการท้าวไตรและวัตรตอบ. คำว่า คบหา (ภชโต) ได้แก่ คบอยู่ด้วยอำนาจความรักและภักดี. คำว่า เข้าไปนั่งใกล้ (ปยิรุปาสโต) ได้แก่ เข้าไปนั่งใกล้ด้วยการตามปัญหาและทำตามข้อปฏิบัติ. นักศึกษาพึงทราบการจำแนกความหมายของคำทั้ง ๓ ดังว่ามานี้ ความบริบูรณ์แห่งวิมุตติญาณทัสสนะ พึงทราบได้โดยการเกิดขึ้นแห่งปัจจุเวกขณะญาณที่ ๑๙.

ในชื่อว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุผู้เห็นปานนี้นั้น (เอวรูปา จ เต ภิกขเว ภิกขุ) เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้. ภิกษุเหล่าใดเห็นปานนี้ คือ เป็นเช่นนี้ ได้แก่ ทำลายกิเลสได้หมดสิ้น เพราะประกอบด้วยคุณที่กล่าวแล้ว. ภิกษุเหล่านั้น เรียกว่า ศาสตรา เพราะพร่ำสอนโดยการประกอบสัตว์ทั้งหลายไว้ในประโยชน์เกื้อกูล มีบุญธรรมมีกัตถประโยชน์เป็นต้นบ้าง เรียกว่า ผู้นำหมู่ เพราะช่วยสัตว์ให้ข้ามพ้นจากกันดารคือชาติเป็นต้นบ้าง เรียกว่า ผู้ละข้าศึกคือกิเลส เพราะละข้าศึกคือกิเลสมีรากเป็นต้นได้ด้วยตนเอง และสอนคนอื่นให้ละตามบ้าง เรียกว่า ผู้บรรเทาความมืด เพราะบรรเทาความมืดคืออวิชชาด้วยตนเอง และสอนผู้อื่นให้บรรเทาตามบ้าง เรียกว่า ผู้กระทำแสงสว่างเป็นต้น เพราะทำให้เกิดแสงสว่างคือปัญญา โอกาสคือปัญญา และความโชติช่วงคือปัญญาในสันดานของตนและบุคคลอื่นบ้าง อนึ่ง เรียกว่า ผู้กระทำวิเศษ

บ้าง ผู้ทรงคบเพลิงบ้าง เพราะทำกรรมให้แผ่ไปด้วยรัศมีคือญาณ เรียกว่า พระอริยะ เพราะเป็นผู้ห่างไกลจากกิเลสทั้งหลาย ๑ เพราะไม่ดำเนินไปในทางที่ไม่ควรดำเนิน ๑ เพราะดำเนินไปในทางที่ควรดำเนิน ๑ เพราะเป็นเหตุให้เป็นอย่างนั้นของชนเหล่าอื่น ๑ เพราะอันชาวโลกกับทั้งเทวโลกพึงดำเนินตาม ๑ เรียกว่า ผู้มีจักษุ เพราะได้ปัญญาจักษุและธรรมจักษุอย่างดียิ่ง.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า เป็นเหตุแห่งการกระทำซึ่งความปราโมทย์ (ปามุชฺชกรณญาณ) ได้แก่ ที่ตั้ง คือ เหตุให้บังเกิดความบันเทิงใจที่ปราศจากอามิส. ท่านกล่าวถึงตัวอย่างที่จะพึงกล่าวในบัดนี้ว่า เอต. คำว่า ผู้รู้แจ้ง (วิชานต์) ได้แก่ รู้จักความเศร้าหมองและความผ่องแผ้ว ตามความเป็นจริง. คำว่า ผู้มีตนอบรมแล้ว (ภาวิตตุดาน) ได้แก่ ผู้มีสภาวะ (จิต) อบรมแล้ว. อธิบายว่า ผู้มีสันดานอบรมแล้วด้วยการอบรมกายเป็นต้น. คำว่า ผู้มีปกติเป็นอยู่โดยธรรม (ธมฺมชีวิน) ความว่า ชื่อว่า ผู้มีปกติเป็นอยู่โดยธรรม เพราะละมิจฉาชีพแล้วเลี้ยงชีวิตโดยธรรม คือ ด้วยญายธรรม เพราะนำอัธยาไปด้วยธรรม คือ ด้วยญายธรรมบ้าง เพราะเป็นอยู่ด้วยผลธรรมอันเลิศ เนื่องจากมากด้วยสมาบัติบ้าง. ในคำนี้มีความย่อตั้งนี้ว่า การเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลายผู้อบรมตนแล้ว ผู้สำเร็จสมาธิภาวนาและปัญญาภาวนาแล้ว, ผู้ชื่อว่า เป็นอยู่โดยธรรม เพราะการอบรมตนและสำเร็จภาวนานั้นนั่นเอง. ชื่อว่า เป็นเหตุแห่งปีติและปราโมทย์โดยส่วนเดียวเท่านั้นสำหรับบุคคลผู้มีปัญญารู้แจ้ง เพราะเป็นเหตุแห่งความบริบูรณ์แห่งคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้น ซึ่งมีความไม่เดือดร้อนเป็นนิมิต.

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงความที่การเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลายนั้นเป็นเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสองคาถาท้ายว่า (พระอริยเจ้า) เหล่านั้น ... ประกาศ (พระสัทธรรม).

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เหล่านั้น (เต) ได้แก่ พระอริยเจ้า

เหล่านั้น ผู้อบรมตนแล้ว มีปกติอยู่โดยธรรม. คำว่า ประกาศ (โชต-
ยนฺติ) ได้แก่ แสดง. คำว่า ยังโลกให้สว่าง (ภาสยนฺติ) ได้แก่ ทำ
โลกให้สว่างด้วยแสงสว่างแห่งพระสัทธรรม. อธิบายว่า แสดงธรรม. คำ
ว่า เหล่าใด (เยส) ได้แก่ พระอริยเจ้าเหล่าใด. คำว่า คำสอน (สาสน์)
ได้แก่ โอวาท. คำว่า รู้โดยชอบ (สมุมทญฺเญย) ได้แก่ รู้โดยชอบ
ทีเดียว ด้วยญาณอันเป็นส่วนเบื้องต้น. บทที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วแล.

อรรถกถาสูตรที่ ๕ จบ

๖. ตัณหาสูตร ว่าด้วยที่เกิดตัณหามี ๔ อย่าง

[๒๘๕] ภิกษุทั้งหลาย ตัณหาเมื่อเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ย่อมเกิดขึ้น
ในที่ที่เป็นที่เกิดแห่งตัณหา ๔ อย่างนี้ ๔ อย่างเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย
ตัณหา เมื่อเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ย่อมเกิดขึ้นเพราะเหตุแห่งจิวร ๑ เพราะ
เหตุแห่งบิณฑบาต ๑ เพราะเหตุแห่งเสนาสนะ ๑ หรือเพราะเหตุแห่ง
สมบัติและวิบัติ ๑ ด้วยประการฉะนี้. ภิกษุทั้งหลาย ตัณหาเมื่อเกิด
ขึ้นแก่ภิกษุ ย่อมเกิดขึ้นในที่ที่เป็นที่เกิดแห่งตัณหา ๔ อย่างนี้แล.

บุรุษผู้มีตัณหาเป็นเพื่อน ท่องเที่ยวไปอยู่สัน
กาลนาน ย่อมไม่ล่วงพ้นสงสารอันมีความเป็นอย่างนี้
และความเป็นอย่างอื่นไปได้. ภิกษุรู้โทษนี้แล้วว่าตัณหา
เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นผู้มีตัณหาปราศจากไปแล้ว
ไม่ถือมั่น มีสติ พึงเว้นรอบ.

ตัณหาสูตร ที่ ๖ จบ

อรรถกถาตันหาสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๖ ดังต่อไปนี้.

ในคำว่า เป็นที่เกิดแห่งตันหา (ตณฺหุปปาทา) นี้ มีอธิบายว่า ที่ชื่อว่า อุปฺปาทะ เพราะหมายความว่า เป็นที่เกิดขึ้น. ถามว่า อะไรเกิดขึ้น ? ตอบว่า ตันหา (เกิดขึ้น). ความเกิดขึ้นแห่งตันหา ชื่อว่า ตณฺหุปปาทะ. อธิบายว่า เป็นที่ตั้งแห่งตันหา คือ เป็นเหตุแห่งตันหา. คำว่า ยตฺถ ได้แก่ ในอารมณ์เหล่าใดที่เป็นนิमित. คำว่า เมื่อเกิดขึ้น (อุปฺปชฺชมานา) ได้แก่ มีปกติเกิดขึ้น. ในคำว่า เพราะเหตุแห่งจิวร (จิวรเหตุ) นี้ มีอธิบายว่า ตันหาย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุแห่งจิวรว่า เราจักได้จิวรที่น่าชอบใจ. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้แล. อนึ่ง ถิ่นที่ว่า อิติ ในคำว่า อิติ ภวากเหตุ นี้ เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่า นิทฺสสนะ. เหมือนอย่างที่มีความหมายว่า แม้เพราะเหตุแห่งจิวรเป็นต้น. อนึ่ง ในคำว่า ภวาก นี้ ท่านประสงค์เอาเนยใสและเนยข้นเป็นต้นที่ประณีต ๆ เพราะหมายความว่า เป็นเหตุให้มีความไม่มีโรค. บรรดาสมบัติและภาพทั้งหลาย สมบัติและภาพที่ประณีตและประณีตกว่า ท่านเรียกว่า ภวากะ ดังนี้บ้าง. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ภโว ได้แก่ สมบัติ. คำว่า อภโว ได้แก่ วิบัติ. คำว่า ภโว ได้แก่ วุฑฺฒิ (ความเจริญ). คำว่า อภโว ได้แก่ หานิ (ความเสื่อม). และตันหา ก็มีภวากะนั้นเป็นนิमित จึงเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เพราะเหตุแห่งสมบัติและวิบัติ (ภวากเหตุ วา) ดังนี้.

คาถาทั้งหลายมีความหมายดังกล่าวแล้วในตอนต้นนั้นแล. อนึ่ง คำว่า มีตันหาเป็นเพื่อน (ตณฺหาหุติโย) ได้แก่ มีตันหาเป็นสหาย. อธิบายว่า สัตว์นี้ เมื่อท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏ ซึ่งมีที่สุดเบื้องตันอันใด ๆ ตามรู้ไม่ได้ ก็มีได้ท่องเที่ยวไปคนเดียว แต่ว่า ได้ตันหาเป็นที่

* อรรถกถาตันหุปปาทานสูตร.

สอง คือ เป็นเพื่อนท่องเที่ยวไป. จริงอย่างนั้น ตณหานั้น ไม่ให้สัตว์ได้คิดถึงการตกไปในเหวนั้น ให้เห็นแต่เฉพาะอานิสงส์ในภาพทั้งหลาย แม้อากุลด้วยโทษเป็นอเนก เหมือนพราณตีผึ้ง ฉะนั้น จึงให้สัตว์หมุ่นอยู่ในข่ายที่ไร้ประโยชน์. ข้อว่า รู้โทษนี้แล้ว (เอตมาทึนว อยตวา) ความว่า รู้โทษนั้น คือ ที่หมายรู้ว่าเป็นอย่างนี้และเป็นอย่างอื่น ในชั้นทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน. ข้อว่า ตณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ (ตณหา ทุกขสส สมภว) ความว่า รู้ว่า ตณหาเป็นบ่อเกิด คือ เป็นแดนเกิด ได้แก่ เป็นเหตุ แห่งภัยและวัฏทุกข์.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงการที่ภิกษุรูปหนึ่งเจริญวิปัสสนาแล้ว บรรลุอรหัต ด้วยคำเพียงเท่านั้น. บัดนี้ เมื่อจะทรงชมเชยภิกษุผู้ชื่อนาสพนั้น จึงตรัสคำว่า เป็นผู้มิตณหาปราศจากไปแล้ว เป็นต้น.

ส่วนคำใดที่มีได้กล่าวไว้ในที่นี้ คำนั้นมีนัยดังกล่าวแล้วในตอนต้นนั้นแล.

อรรถกถาสูตที่ ๖ จบ

๗. พรหมสูตร

ว่าด้วยตระกูลมีบุตรบุษามารดาบิดา

[๒๘๖] ภิกษุทั้งหลาย ตระกูลเหล่าใด บุตรบุษามารดา และบิดาอยู่ในเรือนของตน ตระกูลเหล่านั้นชื่อว่า มีพรหม มีบุรพเทวดา มีบุรพาจารย์ มีอาหุไนยบุคคล. ภิกษุทั้งหลาย คำว่า พรหม เป็นชื่อของมารดาและบิดา. คำว่า บุรพเทวดา เป็นชื่อของมารดาและบิดา. คำว่า บุรพาจารย์ เป็นชื่อของมารดาและบิดา. คำว่า อาหุไนยบุคคล เป็นชื่อของมารดาและบิดา. ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะมารดาและบิดาเป็นผู้

มีอุปการะมาก เป็นผู้ทะนุถนอมเลี้ยงดู เป็นผู้แสดงโลกนี้แก่บุตร.

มารดาและบิดา เราคาดคิดว่า เป็นพรหม เป็นบูรพาจารย์ เป็นอาหุไนยบุคคลของบุตร เพราะเป็นผู้อนุเคราะห์ประชา เพราะเหตุนั้นแหละ บัณฑิตพึงนอบน้อมและพึงสักการะมารดาและบิดาทั้งสองนั้น ด้วยข้าว น้ำ ผ้า ที่นอน การอบ การให้อาบน้ำ และการล้างเท้า บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญบุคคลนั้นในโลกนี้ทีเดียว เพราะการปรนนิบัติในมารดาและบิดา บุคคลนั้นละไปแล้ว ย่อมบันเทิงในสวรรค์.

พรหมสูตร ที่ ๗ จบ

อรรถกถาพรหมสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๗ ดังต่อไปนี้.

คำว่า มีพรหม (สพฺรหมกานิ) ความว่า ชื่อว่า เป็นตระกูลที่มีผู้ประเสริฐที่สุด. คำว่า เหล่าใด (เยสฺส) ความว่า ของตระกูลเหล่าใด. คำว่า บุตร (ปุตฺตานํ) ความว่า อันบุตรทั้งหลาย. ก็คำว่า ปุตฺตานํ นี้เป็นฉฏฐีวิภัตติ ใช้ในความหมายของตติยวิภัตติ เพราะประกอบเข้ากับปุชิตกัณฑ์. คำว่า ในเรือนของตน (อชฺชมาคาเร) ความว่า ในเรือนอันเป็นของตน. คำว่า บุชา (ปุชิตา โหนติ) ความว่า เป็นผู้ซึ่งบุตรทั้งหลายปรนนิบัติแล้วด้วยสิ่งของที่มีอยู่ในเรือน คือ บำรุงแล้ว ด้วยสิ่งที่พึงพอใจและด้วยสิ่งที่เป็นประโยชน์อันเป็นไปทางกายและเป็นไปทางวาจา. พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงสรรเสริญตระกูลที่บุตรบุชามารดา

* อรรถกถาสพฺรหมกสูตร.

บิดาว่า ชื่อว่า เป็นตระกูลที่มีพรหม อย่างนั้นแล้ว เมื่อจะทรงแสดงภาวะ
ที่ตระกูลเหล่านั้นเป็นตระกูลที่น่าสรรเสริญยิ่งขึ้นไป จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า
ชื่อว่า มีบุรพเทวดา.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า พรหม (พฺรหฺมา) เป็นต้น พระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสไว้ เพื่อจะทรงให้มารดาบิดาเหล่านั้นสำเร็จความเป็น
พรหมเป็นต้น. ในข้อนั้น มีการอธิบายความให้แจ่มชัด ดังต่อไปนี้.

คำว่า พรหม (พฺรหฺมา) เป็นชื่อของผู้ประเสริฐที่สุด. อธิบายว่า
มารดาและบิดาทั้งหลายจะไม่ละทิ้งภาวนา ๔ อย่าง คือ เมตตา กรุณา
มูทิตา อุเบกขาในบุตรทั้งหลาย เหมือนท้าวมหาพรหมไม่ละทิ้งภาวนา ๔
อย่างฉะนั้น. ภาวนา ๔ อย่างนั้น พึงทราบได้ในกาลนั้น ๆ คือ เมื่อ
บุตรยังอยู่ในอุทร มารดาบิดาจะเกิดเมตตาคิดขึ้นว่า เมื่อไรหนอ เรา
จักได้เห็นบุตรน้อยไม่มีโรค มีอวัยวะน้อยใหญ่ครบบริบูรณ์. แต่เมื่อใด
บุตรน้อยนั้นยังอ่อน นอนแบบเบาะอยู่ ถูกไรหรือเรือดกัด หรือถูกการ
นอนไม่สบายบีฑา ร้องไห้สะอึกสะอื้นอยู่ เมื่อนั้น มารดาบิดาได้ยิน
เสียงบุตรแล้ว จะเกิดความกรุณาขึ้น. แต่เวลาบุตรวิ่งเล่นไปมา หรือ
เวลาอยู่ในวัยที่สวयมา (รุ่นหนุ่มสาว) มารดาบิดามองดูลูกน้อยแล้ว จิตใจ
จะอ่อนโยน รื่นริงบันเทิง เหมือนผ้าฝ้ายที่ฟอกแล้ว ๑๐๐ ครั้ง ที่หย่อน
ลงไปแล้วในฟองเนยใส เมื่อนั้น มารดาบิดา จะมีมูทิตา. แต่เมื่อใด
บุตรของมารดาบิดาเหล่านั้น รับประทานที่เลี้ยงภรรยา แยกเรือนไปอยู่ต่าง
หาก เมื่อนั้น มารดาบิดาจะเกิดความมีใจเป็นกลสงขึ้นว่า บัดนี้ บุตร
น้อยของเรา สามารถเลี้ยงชีพได้ตามธรรมดาของตนแล้ว เมื่อเป็นอย่างนี้
ในเวลานั้น (มารดาบิดา) จะมีอุเบกขา. คำว่า ภิกษุทั้งหลาย คำว่า
พรหม นี้ เป็นชื่อของมารดาบิดา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ เพราะ
มารดาบิดาทั้งหลายเป็นเหมือนพระพรหม เหตุที่ได้พรหมวิหารทั้ง ๔ อย่าง
ในบุตรทั้งหลายตามกาลเวลา ดังที่พรรณนามานี้แล.

เทพ ๓ เหล่า คือ สมมติเทพ (เทวดาโดยสมมติ) ๑ อุปปัตติ-

เทพ (เทวดาโดยกำเนิด) ๑ วิสุทธิเทพ (เทวดาโดยความบริสุทธิ์) ๑ ชื่อว่า เทพ ในคำว่า บุรพเทพ นี้. บรรดาเทพ ๓ จำพวกเหล่านั้น กษัตริย์ผู้เป็นพระราชา ชื่อว่า สมมติเทพ. เพราะว่า กษัตริย์ผู้เป็นพระราชาเหล่านั้นที่ชาวโลกเรียกกันว่า เทพ (และ) เทวี เป็นผู้ทรงข่มและทรงอนุเคราะห์ชาวโลกได้เหมือนเทพเจ้า. เหล่าสัตว์ที่อุบัติขึ้นในเทวโลก ตั้งแต่เทพชั้นจาตุมหาราชิกา จนถึงภวคคพรหม ชื่อว่า อุปปัตติเทพ. พระชินาสพ ชื่อว่า วิสุทธิเทพ เพราะหมดจดจากกิเลสทั้งมวล. ในข้อนี้มีอรรถพจน์ดังต่อไปนี้. เหล่าสัตว์ ชื่อว่า เทพ เพราะเล่น สนุกสนานเยชา รุ่งเรืองอยู่ และชนะฝ่ายตรงข้าม.

บรรดาเทพ ๓ จำพวกเหล่านั้น วิสุทธิเทพประเสริฐกว่าเทพทุกเหล่า. วิสุทธิเทพเหล่านั้นมุ่งแต่ความเสื่อมไปแห่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ และการเกิดขึ้นแห่งประโยชน์แก่เขาเหล่านั้น โดยส่วนเดียว ไม่คำนึงถึงความผิดที่พาลชนทำไว้เลย ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข โดยการประกอบพรหมวิหารธรรมตามที่กล่าวแล้ว และนำความที่สักการะมีผลมากและอานิสงส์มากมายมาให้ชนเหล่านั้น เพราะเป็นทักษิณียบบุคคล ฉนฺได แม้มารดาบิดาทั้งหลาย ก็ฉนฺนนั้นเหมือนกัน มุ่งแต่ความเสื่อมไปแห่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ และการเกิดขึ้นแห่งประโยชน์แก่เขาเหล่านั้น โดยส่วนเดียว ไม่คำนึงถึงความผิดของบุตรทั้งหลาย เป็นทักษิณียบบุคคลผู้ยอดเยี่ยม ปฏิบัติอยู่เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข เพราะได้พรหมวิหารทั้ง ๔ อย่าง โดยนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว นำมาซึ่งความที่อุปการะที่บุตรทำแล้วในตนให้เป็นอุปการะมีผลมากและอานิสงส์มาก. และมารดาบิดาเหล่านั้นเป็นเทพมาแต่ต้นทีเดียว เพราะมีอุปการะแก่บุตรเหล่านั้น ก่อนกว่าเทพทั้งมวล. เพราะเหตุนี้ บุตรเหล่านั้น รู้จักเทพเหล่าอื่นว่า เป็นเทพ ให้เทพเหล่านั้นพอใจ เข้าไปนั่งใกล้เทพเหล่านั้น ครั้นรู้วิธีให้เทพพอใจแล้ว ปฏิบัติอยู่อย่างนั้น ก็ได้ประสบผลของข้อปฏิบัตินั้น ด้วยอำนาจของมารดาบิดาเหล่านั้นก่อน ฉนฺน

เทพเหล่านั้น จึ่งชื่อว่า เป็นปัจฉาเทพ (เทพองค์หลัง). ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย คำว่า บุรพเทพ นี้ เป็นชื่อของมารดาบิดาทั้งหลาย."

คำว่า บุรพจารย์ (บุพพจารย์) ได้แก่ อาจารย์คนแรก อธิบายว่า มารดาบิดาเมื่อจะให้ลูกสำเหนียก ก็ให้เรียนให้สำเหนียก ตั้งแต่ยังเล็ก ๆ ว่า จงนั่งอย่างนี้ จงเดินอย่างนี้ จงยืนอย่างนี้ จงนอนอย่างนี้ จงเคี้ยวอย่างนี้ จงกินอย่างนี้ คนนี้เจ้าควรเรียกว่าพ่อ คนนี้ควรเรียกว่าพี่ชาย น้องชาย คนนี้ควรเรียกว่าพี่สาว น้องสาว สิ่งนี้ควรทำนะ สิ่งนี้ไม่ควรทำนะ ที่ไหนควรเข้าไปนะ ที่ไหนไม่ควรเข้าไปนะ ดังนี้. ต่อมา แม้อาจารย์อื่น ๆ จึ่งจะให้ศึกษาศิลปะ มีอาทิอย่างนี้ คือ การคำนวณชั้นสูง อาจารย์อื่น ๆ ให้สธนะ ให้ตั้งอยู่ในศีล ให้บรรพชา ให้เรียนธรรม ให้อุปสมบท และให้บรรลุโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ดังนั้น อาจารย์เหล่านั้นทั้งหมด จึ่งชื่อว่า เป็นปัจฉาจารย์ (อาจารย์คนหลัง) ส่วนมารดาบิดา ชื่อว่า เป็นอาจารย์ก่อนกว่าทุกคน ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย คำว่า บุรพจารย์ นี้ เป็นชื่อของมารดาบิดาทั้งหลาย."

คำว่า อาหุไนยบุคคล (อาหุเนยฺยา) ความว่า สิ่งของชื่อว่า อาหุณะ เพราะเขาต้องนำมาบูชา คือ ผู้หวังผลวิเศษต้องนำมาจากที่ไกลแล้ว จึ่งให้ในท่านผู้มีคุณทั้งหลาย. คำว่า อาหุณะ นี้ เป็นชื่อของข้าว น้ำ และผ้าสำหรับปกปิดกายเป็นต้น มารดาบิดาย่อมควรซึ่งของควรบูชา นั้น เพราะเป็นเขตแห่งอุปการธรรม เพราะฉะนั้น จึ่งชื่อว่า อาหุเนยฺยะ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย คำว่า อาหุเนยฺยะ นี้ เป็นชื่อของมารดาบิดาทั้งหลาย."

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงเหตุ ในภาวะที่มารดาบิดาเหล่านั้นเป็นพรหมเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะ (มารดาบิดา) มีอุปการะมาก.

ชื่อว่า ชื่อนั้นเพราะเหตุไร (คํ กิสุส เหตุ) มีอรรถาธิบายว่า ถ้าหากมีคำถามว่า เพราะเหตุไร คำว่า พรหม เป็นต้นนั้น จึงเป็นชื่อของมารดาบิดา. คำว่า พนุการา คือ พนุปลการา (มีอุปการะมาก). คำว่า เป็นผู้ทะนุถนอม (อาปาทกา) ได้แก่ ผู้ถนอมกล่อมเกลี้ยง คือ เลี้ยงดูชีวิต. อธิบายว่า ชีวิตของบุตรทั้งหลาย มารดาบิดาถนอม คือ เลี้ยงดู ได้แก่ สืบต่อ ให้เป็นไป คือ ให้ถึงพร้อม โดยการผูกพันกันไปเนื่อง ๆ. คำว่า เลี้ยงดู (โปสกา) ความว่า เลี้ยงดูโดยให้ดื่มเลือดในหทัย ให้มือเท้าเจริญเติบโตขึ้น. ชื่อว่า เป็นผู้แสดงโลกนี้ (อิมสุส โลกสุส ทสเสตาริ) ความว่า ขึ้นชื่อว่า การเห็นอภิหารมณฺเฑและอภิหารมณฺเฑในโลกนี้ เกิดมีแก่บุตรทั้งหลายได้ เพราะอาศัยมารดาบิดา เพราะฉะนั้น มารดาบิดาเหล่านั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้แสดงโลกนี้แก่บุตรเหล่านั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงความรู้ที่มารดาบิดาเหล่านั้นเป็นผู้มีอุปการะมาก (และ) เหตุแห่งความเป็นพรหมเป็นต้น ด้วยประการดังนี้ ที่เป็นเหตุให้บุตรไม่สามารถจะทำการตอบแทน (คุณ) มารดาบิดาให้สิ้นสุดได้ด้วยโลกียอุปการะ โดยปริยายไร ๆ เลย. เพราะว่า ถ้าหากบุตรตั้งใจว่า เราจักทำการตอบแทนอุปการคุณแก่มารดาบิดา แล้วพยายามอย่างขยันขันแข็ง ให้มารดาสถิตอยู่บนบ่าขวา ให้บิดาสถิตอยู่บนบ่าซ้าย ถึงมีอายุ ๑๐๐ ปี ก็ต้องประคองประหงมท่านตลอดเวลาหมดทั้ง ๑๐๐ ปี ท่านบำรุงท่านด้วยปัจจัย ๔ และด้วยเครื่องอบ การนวดพั้น การให้อาบน้ำ และการตัดกายเป็นต้น ตามที่ท่านชอบใจ ไม่รังเกียจแม้แต่มูตรและกรีส (ปัสสาวะอุจจาระ) ของท่านเหล่านั้น.

ด้วยการปรนนิบัติถึงเพียงนี้ ก็ไม่ชื่อว่า บุตรได้ทำการตอบแทนมารดาบิดา เว้นแต่จะให้ท่านดำรงอยู่ในคุณความดีพิเศษมีศรัทธาเป็นต้น. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคต ไม่เรียกว่า เป็นการตอบแทนที่ดีแก่ท่านทั้ง ๒ นั้น ท่านทั้ง ๒ นั้น คือ ใคร คือ มารดาและบิดา ภิกษุทั้งหลาย (ถ้า) บุคคลจะเอาบ่าข้างหนึ่ง

แบกมารดาไว้ เอาอีกข้างหนึ่งแบกบิดาไว้ มีอายุยืนตั้ง ๑๐๐ ปี มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี ทั้งปรนนิบัติท่านด้วยการอบ การนวด การให้อาบน้ำ และการตัดกายท่านทั้ง ๒ และให้ท่านถ่ายมูลและกริสบนบ้านนั้นนั่นเอง ก็หาได้ชื่อว่าปรนนิบัติหรือทำการตอบแทนคุณมารดาบิดาไม่เลย ภิกษุทั้งหลาย และจะสถาปนามารดาบิดาไว้ในไอศวรรยาธิปัตย์ราชสมบัติ ในพื้นมหาปรุพีนี้ ที่มีรัตนะทั้ง ๗ มากมาย ก็ไม่ชื่อว่าปรนนิบัติหรือทำการตอบแทนคุณมารดาบิดาได้เลย ภิกษุทั้งหลาย ชื่อนั้นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะมารดาบิดามีอุปการะมาก เป็นผู้กล่อมเลี้ยงดูบุตร แสดงโลกนี้แก่บุตรทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย บุตรคนใดแล ชักชวนมารดาบิดา ผู้ไม่มีศรัทธาให้ตั้งมั่น ให้ประดิษฐานอยู่ในสัทธาสัมปทา ผู้ไม่มีศีล ในศีลสัมปทา ... ผู้ตระหนี่ ... ในจาคสัมปทา ชักชวนท่านผู้ทราหมปัญญาให้ตั้งมั่นให้ประดิษฐานอยู่ในปัญญาสัมปทา ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล ภิกษุทั้งหลาย การปรนนิบัติเป็นอันบุตรได้ทำแล้ว ได้ตอบแทนแล้ว และได้ทำให้ยิ่งแล้วแก่มารดาบิดาทั้งหลาย."

อนึ่ง พึงทราบพระสูตรที่ให้สำเร็จความที่มารดาบิดาเป็นผู้มีอุปการะมากแก่บุตร มีอาทิอย่างนี้ว่า การบำรุงมารดาบิดา การสงเคราะห์บุตร และภรรยา และว่า ภิกษุทั้งหลาย การบำรุงมารดาบิดา บัณฑิตบัญญัติไว้ ดังนี้

ในคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า เราตถาคคกล่าว (วุจฺจเร) ได้แก่ เราตถาคตเรียก คือ บอก. คำว่า เป็นผู้อนุเคราะห์ ประชา (ปชา ย อนุมฺปกา) ความว่า มารดาบิดาบันทอนชีวิตผู้อื่นบ้าง เสียสละสิ่งของของตนบางสิ่งบางอย่างบ้าง ประคับประคอง ค้ำครอง ประชา (คือบุตร) ของตนไว้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้เอ็นดู คือ อนุเคราะห์ประชาคือบุตร. คำว่า พึงนอบน้อม (นมสฺสเสยฺย) ความว่า พึงไปยังที่บำรุงเข้าเย็น ทำความนอบน้อม ด้วยคิดว่า นี่เป็นนาบุญที่สูงสุดของเรา คำว่า พึงสักการะ (สกุกระยฺย) ความว่า พึงบูชาด้วย

สักการะ

บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงสักการะนั้น จึงได้ตรัสคำมีอาทิว่า ด้วย
ข้าว ดังนี้ บรรดาเหล่านั้น คำว่า ด้วยข้าว (อนุเนน) ความว่า ด้วย
ข้าวยาสุ ข้าวสวย และของขบเคี้ยว คำว่า น้ำ (ปาเนน) ความว่า
ด้วยน้ำปานะ ๘ อย่าง คำว่า ผ้า (วตฺเตน) ความว่า ด้วยผ้าห่มผ้าห่ม
คำว่า ที่นอน (สยเนน) ความว่า ด้วยที่นอนมีเตียงตั้งฟูกละหมอน
เป็นต้น คำว่า การอบ (อุจฺฉาตเนน) ความว่า ด้วยเครื่องอบที่กำจัด
กลิ่นเหม็นแล้วทำให้มีกลิ่นหอม คำว่า การให้อาบ (นหาปเนน) ความ
ว่า ด้วยการให้อาบน้ำ โดยใช้ น้ำอุ่นรดร่างกายในหน้าหนาว และใช้น้ำ
เย็นรดร่างกายในหน้าร้อน ข้อว่า การล้างเท้า (ปาทานํ โธวเนน จ)
ความว่า ด้วยการล้างเท้าด้วยน้ำอุ่นและน้ำเย็น และด้วยการชโลมด้วย
น้ำมัน

คำว่า น ในข้อว่า คาย นํ ปาริจรียาย นี้ เป็นเพียงนิบาต
คำว่า เพราะการปรนนิบัติ (ปาริจรียาย) ได้แก่ ด้วยการบำรุงบำเรอ
ดังที่กล่าวมาแล้ว อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เพราะการปรนนิบัติ (ปาริจรียาย)
ความว่า (บัณฺฑิตย่อมสรรสเรญฺ) เพราะการทะนุบำรุงด้วยวิธี ๕ อย่าง
มีการเลี้ยงดู การทำกิจให้ และการดำรงวงศ์สกุลเป็นต้น สมจริงตาม
ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า คหบดีบุตร มารดาบิดาผู้เป็นทิศ
เบื้องหน้า (สำคัญอันดับแรก) บุตรควรทะนุบำรุงด้วยสถาน ๕ คือ

๑ ท่านได้เลี้ยงเรามาแล้ว เราจักเลี้ยงดูท่านเหล่านั้น

๒. เราจักทำกิจของท่าน

๓. เราจักดำรงวงศ์สกุลไว้

๔. เราจักปฏิบัติตนเป็นผู้รับมรดก

๕. เมื่อมารดาบิดาล่วงลับไปแล้ว เราจักเพิ่มทักษิณาทานให้

คหบดีบุตร มารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้า ที่บุตรทะนุบำรุง
ด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้วแล ย่อมอนุเคราะห์บุตรด้วยสถาน ๕ คือ :-

๑. ห้ามบุตรจากความชั่ว
๒. ให้บุตรตั้งมั่นอยู่ในความดี
๓. ให้บุตรศึกษาเล่าเรียน
๔. หาภรรยาที่เหมาะสมให้
๕. มอบทรัพย์สมบัติให้ในสมัย."

อีกอย่างหนึ่ง บุตรคนใดบำรุงมารดาบิดาโดยทำให้เลื่อมใสอย่าง
ยิ่งในวัตถุทั้ง ๓ (พระรัตนตรัย) ให้ดำรงอยู่ในศีล หรือให้ประกอบใน
การบรรพชา บุตรนี้ พึงทราบว่า เป็นผู้ล้ำเลิศ บรรดาผู้บำรุงมารดา
บิดาทั้งหลาย.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงว่า กิจการบำรุงนี้นั้น เป็น
เหตุนำประโยชน์เกื้อกูลและความสุขในโลกทั้ง ๒ มาให้แก่บุตร จึงได้
ตรัสไว้ว่า

คนทั้งหลายจะพากันสรรเสริญเขาในโลกนี้นั้นเทียว

เขาละโลกนี้ไปแล้ว ก็ย่อมบันเทิงใจในสวรรค์ ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ใน ... นี้ (อิธ) ได้แก่ ในโลกนี้

อธิบายว่า มนุษย์ผู้เป็นบัณฑิตทั้งหลาย จะสรรเสริญ คือ ยกย่อง
ได้แก่ ชมเชย ซึ่งบุคคลผู้อุปัฏฐากมารดาบิดา ด้วยการบำรุงบำเรอท่าน
และถึงเขาเป็นทัญฐานาคติ (เป็นเยี่ยงอย่าง) แม้ตนเองก็ปฏิบัติในมารดา
บิดาของตนอย่างนั้นแล้ว ย่อมเกิดบุญมากมาย คำว่า ละไปแล้ว (เปจฺจ)
ความว่า ผู้บำรุงมารดาบิดา ไปสู่ปรโลกแล้ว สถิตอยู่ในสวรรค์ ย่อม
จะรื่นเริงบันเทิงเพลิดเพลินใจ ด้วยทิพยสมบัติทั้งหลาย

อรรถกถาสูตที่ ๗ จบ

๘. พหุการสูตร ว่าด้วยผู้มีอุปการะมาก

[๒๘๗] ภิกษุทั้งหลาย พราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลายเป็นผู้มีอุปการะมากแก่พวกเขา บำรุงพวกเขาด้วยจีวรบิณฑบาตเสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริวาร แม้พวกเขาก็จะเป็นผู้มีอุปการะมากแก่พราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย จงแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้นงามในท่ามกลางงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง แก่พราหมณ์และคฤหบดีเหล่านั้น. ภิกษุทั้งหลาย คฤหัสถ์และบรรพชิตทั้งหลาย ต่างอาศัยซึ่งกันและกันด้วยอำนาจอามิสทานและธรรมทาน อยู่ประพติพรหมจรรย์นี้ เพื่อต้องการสลัดโอฆะ เพื่อจะทำสิ่งที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบ ด้วยประการอย่างนี้

พวกครองเรือนและพวกไม่ครองเรือนทั้ง ๒ ฝ่าย ต่างอาศัยกันและกัน ย่อมยังพระสัทธรรมอันเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมให้สำเร็จได้ พวกไม่ครองเรือน ย่อมรับจีวร บิณฑบาต ที่นอน ที่นั่ง และคิลานปัจจัย อันเป็นเครื่องบรรเทาเสียซึ่งอันตราย จากพวกครองเรือน ส่วนพวกคฤหัสถ์ผู้แสวงหาเรือน อาศัยพระอริยบุคคล ผู้ปฏิบัติชอบแล้ว เชื้อถ้อยคำของพระอรหันต์ทั้งหลาย มีปกติเฟื่องด้วยอริยปัญญา ประพติธรรมอันเป็นทางไปสู่สุคติ ในศาสนานี้ มีปกติเฟิดเฟิลิน เป็นผู้ไคร่กาม บันเทิงอยู่ในเทวโลก.

อรรถกถาพุทฺทการสูตร

ฟังทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๘ ดังต่อไปนี้.

คำว่า พราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย (พฺราหมณคฺคหบดีกา) ได้แก่ ทั้งพราหมณ์ ทั้งคฤหบดี. ทุกจำพวก เมื่อครองเรือน ยกเว้น พวกพราหมณ์ ฟังทราบว่า ชื่อว่า เป็นคฤหบดี ในที่นี้. คำว่า เย เท่า ความถึงผู้ที่อ้างมาโดยไม่แน่นอน. คำว่า เต เป็นหุติยาวิภคตติพหฺวจะ. ก็ในข้อนี้มีเนื้อความย่อต่อไปนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย พราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลายผู้มีอุปการะมากแก่พวกเธอ ซึ่งได้แก่ ทั้งพราหมณ์ทั้งผู้ครองเรือนที่เหลือ พวกเธอเท่านั้นที่เขาพากันทะนุบำรุงด้วยปัจจัยทั้งหลายมีจีวร เป็นต้น โดยคิดว่า (นี้) เป็นบุญเขตของเราทั้งหลาย ซึ่งพวกเราจะพากันประดิษฐานไว้ซึ่งทักษิณา ให้มีค่าสูง มีผลอันงามเลิศ มีวิบากเป็นสุข เป็นไปเพื่อให้เกิดในสวรรค์.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงว่า คฤหัสถ์ทั้งหลายเป็นผู้มีอุปการะแก่พวกภิกษุ โดยการถวายอามิส คือ โดยการแจกแบ่งอามิส ได้แก่ โดยการอนุเคราะห์ด้วยอามิส อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงว่า แม้พวกภิกษุ ก็มีอุปการะแก่คฤหัสถ์เหล่านั้น (เหมือนกัน) ด้วยการให้ธรรม คือ การแจกแบ่งพระธรรม ได้แก่ อนุเคราะห์ด้วยพระธรรม จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย แม้พวกเธอ. คำนั้นก็มีนัยดุจที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง.

ด้วยคำนี้ พระองค์ตรัสถึงอะไร ? ตรัสถึงความอ่อนน้อมต่อ บิณฑบาต (เคารพบิณฑบาต). ก็ในข้อนี้มีอธิบายดังต่อไปนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่พราหมณ์และคฤหบดีเหล่านี้ ไม่ใช่ญาติ ไม่ใช่มิตร ไม่ใช่ลูกหนี้ ของพวกเธอ โดยที่แท้แล้ว พวกเขาดต้องการผลพิเศษ โดยเข้าใจว่า สมณะเหล่านี้เป็นผู้ประพฤติดชอบ ปฏิบัติชอบ บุญที่เราทั้งหลายทำในสมณะเหล่านี้ จักมีผลานิสงส์มาก ดังนี้ จึงทะนุบำรุงพวก

เชอด้วยปัจจัย ๔ มีจิวรเป็นต้น. ฉะนั้น เชอทั้งหลายควรให้ความ
ประสงค์นั้นของพวกเขาเต็มเปี่ยม ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเกิด
แม้ธรรมเทศนา ก็จะงดงามและน่าถือเอาสำหรับเขาเหล่านั้นผู้ทำตามอยู่
นั้นแหละ ไม่ใช่สำหรับคนเหล่านั้นนอกจากนี้ พวกเขอพึงทำความไม่
ประมาทในสัมมาปฏิบัติ ดังที่พรรณนามานี้แล.

ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย คฤหัสถ์และบรรพชิต ...
ด้วยประการอย่างนี้ (เอวมิทํ ภิกษเว) มีความย่อดังต่อไปนี้ว่า ภิกษุ
ทั้งหลาย คฤหัสถ์และบรรพชิตทั้งหลาย ต่างก็อาศัยกันด้วยอำนาจ
อาμισถานและธรรมทานมีประการดังที่กล่าวมานี้อย่างนี้แล้ว อยู่ประพฤติ
ศาสนพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์นี้ ด้วยอำนาจการนิยมนุโบสถศีล
เป็นต้น และด้วยอำนาจปาริสุทธิศีล ๔ เป็นต้น เพื่อต้องการถอนโอฆะ
ทั้ง ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งกาม (โอฆะ) เป็นต้น และเพื่อทำที่สุด
แห่งวัฏทุกข์แม้ทั้งหมด โดยชอบนั่นเอง.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า พวกครองเรือนนี้
(สาครา) ได้แก่ พวกคฤหัสถ์. คำว่า พวกไม่ครองเรือน (อนาครา)
ได้แก่ ผู้สละเรือนออกบวช. คำว่า ทั้ง ๒ ฝ่ายต่างอาศัยกันและกัน
(อุโภ อญฺโฆณฺณนิสฺสิตา) ความว่า ทั้ง ๒ ฝ่ายเหล่านั้นต่างก็อาศัยกัน.
อธิบายว่า คฤหัสถ์ผู้มีเรือน อาศัยธรรมทานของบรรพชิตผู้ไม่มีเรือน
และบรรพชิตผู้ไม่มีเรือน ก็อาศัยการถวายปัจจัยของคฤหัสถ์ผู้มีเรือน. คำ
ว่า ย่อม ... ให้สำเร็จ (อาราธยन्ติ) ความว่า ให้สำเร็จ คือ ให้ถึง
พร้อม. คำว่า ยังพระสัทธรรม (สทฺธมฺมํ) ได้แก่ ปฏิบัติสัทธรรม
และปฏิบัติสัทธรรม. พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงพระธรรมที่
สูงสุด ในบรรดาพระสัทธรรมเหล่านั้น จึงได้ตรัสว่า อันเกษมจากโยคะ
อันยอดเยี่ยม (โยคกฺุเกษมํ อนุตฺตรํ) คือ พระอรหัตและพระนิพพาน.
คำว่า สาคาเรสุ คือ สาคาเรหิ (จากคฤหัสถ์ผู้มีเรือนทั้งหลาย). คำนี้
เป็นสัตตมิมิวักตติ ใช้ในความหมายปัญจมิมิวักตติ. อีกอย่างหนึ่ง (หมายความว่า

ว่า) ในสำนักของคฤหัสถ์ทั้งหลายผู้มีเรือน. คำว่า ปัจจย (ปัจจุย) ได้แก่ ปัจจย ๒ อย่าง ที่เหลือจากที่กล่าวมาแล้ว คือ บินชาบาตและเภสัช. คำว่า อันเป็นเครื่องบรรเทาซึ่งอันตราย (ปริตฺตยวิโนทฺ) ได้แก่ ที่อยู่อาศัยมีวิหาร เป็นต้น ที่บำบัดอันตรายมีอันตรายที่เกิดจากฤดู เป็นต้น.

คำว่า ผู้ปฏิบัติชอบแล้ว (สุคตฺ) ได้แก่ พระอริยบุคคล ๔ จำพวกพร้อมด้วยกัลยาณบุรุษทั้งหลาย ผู้ปฏิบัติชอบแล้ว. ความจริง พระสาวก พระองค์ทรงประสงค์เอาว่า สุคต ในพระคานนี้. คำว่า ชรเมสิโน ตัดคำเป็น ชรฺ เสิโน (ผู้แสวงหาเรือน). อธิบายว่า ผู้มีปกติอยู่บ้านครอบครองเรือน แสวงหาอุปกรณ์แห่งโภคทรัพย์และคุณธรรมมีศีลของคฤหัสถ์ เป็นต้น. ชื่อว่า เชื่อถ้อยคำของพระอรหันต์ทั้งหลาย (สทฺทหนฺตา อรหตฺ) ความว่า ผู้เชื่อถ้อยคำของพระอริยเจ้าทั้งหลายผู้เป็นพระอรหันต์ หรือเชื่อข้อปฏิบัติชอบของท่านเหล่านั้น. อธิบายว่า เชื่อมั่นอยู่ว่า ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ปฏิบัติชอบแน่นอนสำหรับผู้ปฏิบัติตามที่ท่านเหล่านั้นบอก การปฏิบัตินั้นก็จะเป็นไปเพื่อสรวรรคสมบัติและนิพพานสมบัติ. ปาฐะว่า สทฺททาตา ดังนี้ก็มี. คำว่า ด้วยอริยปัญญา (อริยปญฺญา) ความว่า ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ดีแล้ว. คำว่า มีปกติเฟ่ง (มามีโน) ความว่า ผู้เฟ่งด้วยฌานทั้ง ๒ คือ อารัมมณูปนิชฌานและลักขณูปนิชฌาน.

ชื่อว่า ประพฤติธรรมในศาสนานี้ (อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน) ความว่า กระ้นปฏิบัติธรรมมีศีลเป็นต้น ที่เป็นทางแห่งโลกียสุขและโลกุตระสุข ในอภินิหารนี้ หรือในศาสนานี้แล้ว จะไปสู่สุคติตลอดเวลาที่ยังไม่บรรลุปรินิพพาน. คำว่า มีปกติเพิลิตเพลิน (นฺนฺกิโน) ความว่า ชื่อว่า ผู้มีปกติเพิลิตเพลิน เพราะประกอบด้วยปีติและโสมนัส. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่า ประพฤติธรรมอันเป็นทาง (ธมฺมํ จริตฺวาน มคฺตฺ) ความว่า บรรลุโสดาปัตติมรรค. คำว่า ในทวโลก (เทวโลกฺ) ความว่า ในทวโลกชั้นกามาพจรทั้ง ๖ ชั้น. คำว่า เป็นผู้ไคร่กาม บันเทิงอยู่ (โมหนฺติ กามกามิโน) ความว่า ชื่อว่า เป็นผู้ไคร่กาม คือ เป็นผู้มี

ความประสงค์ บรรเทาอยู่ เพราะสำเร็จตามวัตถุประสงค์แล้ว.

อรรถกถาสูตที่ ๘ จบ

๙. กุหนาสูต ว่าด้วยการหลอกลวง

[๒๔๘] ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นผู้หลอกลวง มีใจกระด้าง ประจบประแจง มีคำพูดดุจเขาสัตว์ มีกิเลสสูงล้ำสูงชัน มีใจไม่ตั้งมั่น. ภิกษุเหล่านั้น เป็นผู้ไม่นับถือเราตถาคต ภิกษุเหล่านั้น ปราศไปแล้วจากธรรมวินัยนี้. และภิกษุเหล่านั้น ย่อมไม่ถึงความเจริญ ความมั่งคั่ง ความไพบูรณ์ ในธรรมวินัยนี้. ภิกษุทั้งหลาย ส่วน ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้ไม่หลอกลวง ไม่ประจบประแจง เป็นนักปราชญ์ มีใจไม่กระด้าง มีใจตั้งมั่นดี ภิกษุเหล่านั้นแล เป็นผู้นับถือเราตถาคต ไม่ปราศไปแล้วจากธรรมวินัยนี้ และย่อมถึงความเจริญ มั่งคั่ง ไพบูรณ์ ในธรรมวินัยนี้.

ภิกษุเหล่าใดเป็นผู้หลอกลวง มีใจกระด้าง ประจบประแจง มีคำพูดดุจเขาสัตว์ มีกิเลสสูงล้ำสูงชัน มีใจไม่ตั้งมั่น ภิกษุเหล่านั้นย่อมไม่มั่งคั่ง ในธรรมอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ส่วน ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้ไม่หลอกลวง ไม่ประจบประแจง เป็นนักปราชญ์ มีใจไม่กระด้าง มีใจตั้งมั่นดี ภิกษุเหล่านั้นแล ย่อมมั่งคั่งในธรรมอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว.

กุหนาสูต ที่ ๙ จบ

อรรถกถากุณาสูต^๑

พึงทราบวินิจฉัยในสูตที่ ๔ ดังต่อไปนี้.

คำว่า เป็นผู้หลอกลวง (กุหา) ได้แก่ เป็นผู้หลอกลวง ด้วยเรื่องหลอกลวงมีการข่มขืนเป็นต้น อธิบายว่า เป็นผู้ทำการลวง เพื่อต้องการประกาศคุณความดีที่ตนไม่มี แล้วให้ผู้อื่นสนทน^๒. คำว่า มีใจกระด้าง (ถทุธา) ความว่า เป็นผู้ที่มีใจกระด้าง เพราะความโกรธและมานะ คือ เป็นผู้ไม่ทำความยำเกรงอย่างยิ่งในครูทั้งหลายผู้ควรทำความเคารพ ไม่อ่อนน้อมเทียวไปมา เหมือนกลืนขี้เหล็กเข้าไปแล้วยืนแข็งที่อยู่ออยู่ ฉะนั้น เพราะความโกรธที่ตรัสไว้แล้วอย่างนี้ว่า “คนมักโกรธ เป็นผู้มากด้วยความแค้นใจ ถูกว่าแม้นิดเดียวก็ขឹងใจ โกรธ พยาบาทแผ่อ่านาใจไป”^๓ ดังนี้ด้วย เพราะความเป็นผู้ว่ายากที่ตรัสไว้แล้วอย่างนี้ว่า “คนว่ายาก เป็นผู้ประกอบด้วยธรรมที่ทำให้ว่ายาก ไม่อดทน ไม่รับเอาอนุสาสนีด้วยความเคารพ”^๔ ดังนี้ด้วย เพราะความเม่าซึ่งแยกออกเป็นความเม่าในชาติเป็นต้น ที่ตรัสไว้แล้วอย่างนี้ว่า “ความเม่าในชาติ ความเม่าในโคตร ความเม่าในเพศ ความเม่าในความไม่มีโรค ความเม่าในความหนุ่มสาว (และ) ความเม่าในชีวิต”^๕ ดังนี้ด้วย. คำว่า ประจบประแจง (ลปา) ความว่า เป็นผู้ประจบประแจง คือ เป็นผู้สงเคราะห์ตระกูลด้วยอำนาจมิจฉาชีพ. อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า เป็นผู้พูดเพื่อปัจจัย ด้วยสามารถถ้อยคำที่ประติษฐ์ประดอยแล้ว และด้วยสามารถแห่งความล่อลวง.

คำว่า มีคำพูดดุจเขาสัตว์ (สิงคิ) ความว่า วาจาที่ประกอบด้วยกิเลสที่เด่นชัดเช่นกับเขาสัตว์ ที่ตรัสไว้แล้วอย่างนี้ว่า “คำพูดดุจเขาสัตว์ เป็นไฉน. การพูดดุจเขาสัตว์ คือ ภาวะที่พูดแรงแอน การพูดเป็น

๑. อรรถกถากุณาสูต.

๒. อจ. จิก. ๒๐/๔๖๔/๑๕๕. อภ. ๑. ๓๖/๔๕/๑๖๖

๓. ม ม. ๑๒/๒๒๒/๑๔๓.

๔. อภ. ๖. ๓๕/๔๔๔/๔๖๗.

สีเหลี่ยมสี่คม กิริยาที่พูดเป็นสีเหลี่ยมสี่คม การพูดมีเหลี่ยมมีจุด ภาวะที่พูดมีเหลี่ยมมีจุด อันใด นี้เรียกว่า คำพูดดุจเขาสัตว์* (มีแกงอน). คำว่า มีกิเลสดุจไม้ธ้อสูงชัน (อุณณฟ้า) ความว่า ผู้เป็นเหมือนไม้ธ้อที่ชูขึ้น คือ เทียบยกตนที่มีใจว่างเปล่าจากคุณวิเศษ เช่นกับไม้ธ้อ. คำว่า มีใจไม่ตั้งมั่น (อสมานิตา) ความว่า เป็นผู้ไม่ได้แม้เพียงเอกัคคตาจิต.

ชื่อว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นไม่นับถือเราตถาคต (น เม เต ภิกษเว ภิกษุ มามกา) ความว่า ภิกษุเหล่านั้นของเราตถาคต ไม่ใช่เป็นคนของเราตถาคต. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า ของเราตถาคตนี้ เพราะภิกษุเหล่านั้นบวชอุทิศพระองค์. แต่เพราะเหตุที่ภิกษุเหล่านั้นไม่ปฏิบัติชอบ โดยประกอบการหลอกลวงเป็นต้น ฉะนั้น พระองค์จึงไม่ตรัสเรียกว่า เป็นคนของเราตถาคต." ด้วยคำว่า ไปปราศแล้ว (อปคตา) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า ถึงแม้ว่า ภิกษุเหล่านั้นบวชแล้ว ในศาสนาของเราตถาคต แต่เพราะไม่ปฏิบัติตามที่เราตถาคตสอน จึงเท่ากับไปแล้วจากพระธรรมวินัยนี้นั่นเอง คือ ภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่า อยู่ไกลแสนไกลจากศาสนานี้. สมจริงดังที่ตรัสคำนี้ไว้ว่า

ห้องฟ้ากับพื้นปฐพี นักปราชญ์กล่าวว่า อยู่ไกลกัน และฝั่งมหาสมุทร (ทั้ง ๒) นักปราชญ์ก็กล่าวว่า อยู่ไกลกัน ข้าแต่พระราชา แต่ธรรมของสัตบุรุษกับของอสัตบุรุษ นักปราชญ์กล่าวว่า ไกลกันยิ่งกว่านั้นเสียอีก."

ชื่อว่า ย่อมถึงความเจริญ งามงาม ไพบูรณ์ (วฑฺฒนํ วิรูปฺหิ เวบุद्धํ อาปชฺชนฺติ) ความว่า ซึ่งความเจริญตามอำนาจของความเจริญด้วยคุณความดีมีศีลเป็นต้น ซึ่งความงามงามตามสภาพ ด้วยความไม่หวั่นไหว ในคุณความดีมีศีลเป็นต้นนั้น ซึ่งความไพบูรณ์ ด้วยความบริบูรณ์ด้วยธรรมชั้นรมมีศีลเป็นต้น โดยความแผ่ไปในที่ทุกแห่ง และภิกษุเหล่านั้นผู้

มีสภาพหลอกลวงเป็นต้น จะไม่เข้าถึง อธิบายว่า ไม่ประสบ

ชื่อว่า ภิกษุเหล่านั้นแล เป็นผู้นับถือเราตถาคต (เต จ โห เม ภิกษเว ภิกษุ มามกา) ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย แม้นอกนี้ว่า “ของเราตถาคต” เพราะบวชอุทิศพระองค์. อนึ่ง ตรัสเรียกว่า “เป็นคนของเราตถาคต” เพราะเป็นผู้ปฏิบัติชอบแล้ว. ธรรมฝ่ายขาว พึงทราบโดยบรรยายที่ผิดไปจากที่กล่าวมาแล้ว. ภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่า งอกงามอยู่ในธรรมมีศีลเป็นต้นนั้น จนถึงอรหัตตมรรค. แต่เมื่อ บรรลุอรหัตตผลแล้ว จึงจะชื่อว่า ถึงความงอกงามไพบุลย์. คาถา เข้าใจ ได้โดยง่ายนั้นเทียว.

อรรทกกาสูตรที่ ๔ จบ

๑๐. ปุริสสูตร

ว่าด้วยเหมือนบุรุษถูกกระแสน้ำพัดไป

[๒๘๕] ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษพึงถูกกระแสน้ำแห่งแม่น้ำคือปิยรูปและสาตรูปพัดไป บุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่ที่ฝั่ง เห็นบุรุษนั้น แล้ว พึงกล่าวอย่างนี้ว่า แน่ะบุรุษผู้เจริญ ท่านถูกกระแสน้ำแห่งแม่น้ำคือปิยรูปและสาตรูปพัดไปแม้โดยแท้ แต่ท่านจะตกถึงห้วงน้ำที่มีอยู่ภายใต้แห่งแม่น้ำนี้ ซึ่งมีคลื่น มีน้ำวน มีสัตว์ร้าย มีรากษส (ผีเสื้อน้ำ) ย่อมเข้าถึงความตายบ้าง ความทุกข์ปางตายบ้าง. ลำดับนั้นแล บุรุษนั้นได้ พึงเสียงของบุรุษนั้นแล้ว พึงพยายามว่ายทวนกระแสน้ำด้วยมือทั้ง ๒ และ ด้วยเท้าทั้ง ๒. ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตแสดงข้ออุปมานี้แล เพื่อจะให้แจ่มแจ้งซึ่งเนื้อความ. ก็ในอุปมานี้มีเนื้อความดังต่อไปนี้ ภิกษุทั้งหลาย คำว่า กระแสน้ำแห่งแม่น้ำนี้แล เป็นชื่อแห่งตัณหา คำว่า ปิยรูปและ

สาตรูป เป็นชื่อแห่งอายตนะภายใน ๖ คำว่า ห้วงน้ำในกายได้ เป็นชื่อแห่งโอรัมภาคียสังโยชน์ ๕ คำว่า มีกลิ่น เป็นชื่อแห่งความโกรธและความคั่งแค้น คำว่า มีน้ำวน เป็นชื่อแห่งกามคุณ ๕ คำว่า มีผู้จับ คือรากษส เป็นชื่อของมาตุคาม. คำว่า ทวนกระแสน เป็นชื่อของเนหาخمมะ คำว่า พยายามด้วยมือทั้ง ๒ และด้วยเท้าทั้ง ๒ เป็นชื่อแห่งการปรารภความเพียร คำว่า บุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่ที่ฝั่ง เป็นชื่อของตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า.

ภิกษุพึงละกามทั้งหลายแม้กับด้วยความลำบาก เมื่อปรารภความเกษมจากโยคะต่อไป พึงเป็นผู้รู้โดยชอบ มีจิตหลุดพ้นแล้วด้วยดี ถูกต้องวิมุตติในกาลเป็นที่บรรลุมรรคและผลนั้น ภิกษุนั้น ผู้ถึงเวท อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ถึงที่สุดแห่งโลก เรากล่าวว่า เป็นผู้ถึงฝั่งแล้ว.

ปริสสูตร ที่ ๑๐ จบ

อรรถกถาปริสสูตร*

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑๐ ดังต่อไปนี้.

ศัพท์ว่า เสยฺยถาปี เป็นนิบาต ใช้ในอรรถแสดงการเปรียบเทียบ. ความหมายว่า ชื่อฉันใด. ข้อว่า พึงถูกกระแสน้ำ ... พัดไป (นทียา โสเตน โอวฺยุเหยฺย) ความว่า พึงถูกกระแสน้ำของแม่น้ำที่มีกระแสน้ำไหลเชี่ยวพัดลงไปข้างใต้ คือ นาลงไปข้างล่าง. คำว่า คือปิยรูป และสาตรูป (ปิยรูปสาตรูปเณ) ความว่า เขาคิดว่า เราจักเก็บเอาแก้ว

* อรรถกถาที่โสตสูตร

มณีและทองคำเป็นต้น หรือของที่น่ารัก คือ สิ่งของที่เป็นอุปกรณ์แก่ ทรัพย์เครื่องปลื้มใจที่มีอยู่ในแม่น้ำนั้น หรือบนฝั่งนอกของแม่น้ำนั้น กระโดดลงไปในแม่น้ำแล้ว ถูกคร่าไปตามกระแสน้ำที่เป็นตัวการ ที่มี สภาพน่ารัก น่าชื่นใจ.

ศัพท์ว่า กิณฺจปิ เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่า ยอมรับแต่ ไม่สรรเสริญ. ยอมรับอะไร ? ไม่สรรเสริญอะไร ? ยอมรับสิ่งของที่ น่ารัก ที่ชายคนนั้นต้องประสงค์ว่า มีอยู่ ณ ที่นั้น แต่ไม่สรรเสริญ การไปอย่างนั้น เพราะเป็นสิ่งที่มิใช่. มีคำอธิบายนี้ไว้ว่า แม้บุรุษผู้ เจริญ แม้ว่าสิ่งของที่น่ารัก ที่ท่านต้องประสงค์จะหาได้ในที่นั้นไซ้ แต่ ในเพราะการไปอย่างนี้ จะมีโทษอย่างนี้ คือ ท่านจะต้องตกถึงห้วงน้ำ ข้างล่าง แล้วถึงความตายหรือความทุกข์ปางตาย.

ชื่อว่า ห้วงน้ำที่มีอยู่ในภายใต้แห่งแม่น้ำนี้ (อตุติ เจตฺต เภฏชา รหฺโท) ความว่า ในภูมิภาคตามกระแสน้ำด้านใต้แห่งแม่น้ำนี้ลงไป มี สระใหญ่สระหนึ่ง ลึกและกว้างเหลือเกิน และสระนั้น ชื่อว่า มีคลื่น เพราะคลื่น คือ ระลอกขนาดมโหฬาร คล้ายกับยอดเขาแก้วมณี ที่ก่อ ตัวขึ้นเพราะถูกลมพัดมารอบด้าน ชื่อว่า มีน้ำวน พร้อมกับเกลียวอัน เป็นเช่นกับปากที่ทรงพลัง เหตุที่มีห้วงน้ำใหญ่ไพศาลยไพหลวนอยู่ในที่นั้น ๆ ด้วยห้วงมหรรณพของแม่น้ำที่ไหลเชี่ยวกรากมาก่อนในภูมิประเทศที่ไม่เสมอ ชื่อว่า มีผู้จับคือรากษส เพราะผีเสื่อน้ำ มีใจดุร้าย ดุน่ากลัวเหลือเกิน ครอบครองอยู่ ทำสัตว์ทั้งหลายที่ลงสู่ห้วงน้ำนั้นนั้นเองให้เป็นเหยื่อของ ตนเป็นประจำ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มีสัตว์ร้าย โดยปลาร้ายและมังกร เป็นต้น ชื่อว่า มีรากษส เพราะผีเสื่อน้ำตามที่กล่าวแล้ว.

คำว่า ยํ ได้แก่ ห้วงน้ำที่มีภัยพร้อมเฉพาะอย่างนี้. คำว่า อมุโก ปุริส เป็นอาลปนะ (คำร้องเรียก). ชื่อว่า ย่อมเข้าถึงความตาย บ้าง (มรณํ วา นิคฺจฺจสิ) ความว่า ชายคนนั้น ถูกคลื่นเหล่านั้นซัด แล้ว หรือตกไปในน้ำวนเหล่านั้นแล้ว ไม่สามารถจะไพล่ศีรษะขึ้นได้ (จัก

ถึงความตาย). อีกอย่างหนึ่ง ตกเข้าปากปลาร้ายหรือมังกรเหล่านั้น หรือ ตกอยู่ในเงื้อมมือผีเสื้อน้ำนั้นแล้ว จักถึงความตายบ้าง. ก็อีกอย่างหนึ่ง เมื่อยังมีอายุ (ชีวิต) เหลือ รอดพ้นความตายนั้นไปได้ ก็จะเข้าถึงความทุกข์ปางตาย คือ ความทุกข์ มีความตายเป็นประมาณ โดยถูกคลื่นเป็นต้นเหล่านั้นที่เกิดขึ้นแล้วและติष्ठแล้ว.

ชื่อว่า พึงพยายามว่ายทวนกระแสน้ำ (ปฏิสโต วายเมยฺย) ความว่า เขา เมื่อก่อนลอยไปตามกระแสน้ำ แต่พอได้ยินคำพูดของชายคนนั้นแล้ว เกิดความกลัวเป็นกำลังขึ้นว่า ได้ทราบว่า อนัตตะปรากฏแก่เราแล้ว ดูเหมือนว่า เราจะกลิ้งเข้าปากมัจจุราช จึงควรหมุนตัวกลับพยายามใช้มือและเท้า โดยเพิ่มอุตสาหะขึ้นเป็นทวีคูณ ไม่ช้าเลยก็จะถึงฝั่ง.

ชื่อว่า เพื่อจะให้แจ่มแจ้งซึ่งเนื้อความ (อตุตฺสฺส วิญญาปนาเย) ความว่า เราตถาคคทำการเปรียบเทียบไว้ เพื่อให้เข้าใจเนื้อความที่เกื้อกูลแก่การแทงตลอดสัจจะทั้ง ๔.

ชื่อว่า ก็ในอุปมานี้มีเนื้อความดังต่อไปนี้ (ออยฺยเจเวตฺต อตุโถ) ได้แก่ ข้อความอุปไมยที่ชักเอาอุปมา (คำเปรียบเทียบ) มาเพื่อให้เข้าใจนี้นั่นเอง คือ ที่กำลังกล่าวอยู่ในบัดนี้ ได้แก่ ที่เราตถาคคประสงค์เอาแล้วในที่นี้.

ในคำว่า นั้นเป็นชื่อแห่งตณฺหา (ตณฺหาเยตํ อริวงฺนํ) นี้ พึงทราบความคล้ายคลึงกันแห่งกระแสตณฺหา โดยอาการ ๔ อย่าง คือ โดยการหลั่งไหลออกไปตามลำดับ ๑ โดยการไหลทะยอยกันไปไม่ขาด ๑ โดยเป็นเหตุให้จมลง ๑ โดยข้ามได้โดยยาก ๑. อุปมาเสมือนหนึ่งว่า เมื่อมหาเมฆเบื้องบนหลั่งฝนลงมา น้ำจะเต็มลำธารละหานห้วย เคลื่อนจากลำธารเป็นต้นนั้นแล้ว ก็จะเต็มหนอง เคลื่อนจากหนองนั้นแล้ว ก็จะเต็มลำน้ำน้อย จากลำน้ำน้อยนั้น ก็จะไหลเข้าสู่ลำน้ำใหญ่ กลายเป็นห้วงน้ำห้วงเดียวไหลไป ชาวโลกเรียกว่า นทีโสตะ (กระแสน้ำ) ฉนฺได ความ

โลกในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นมีประเภทเป็นอนันต ด้วยสามารถแห่ง
อารมณ์ที่มีอยู่ในภายในและภายนอกเป็นต้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เกิด
ขึ้นแล้วก็ถึงความพอกพูนขึ้นตามลำดับ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า
“กระแสตัณหา.” อนึ่ง กระแสน้ำตั้งแต่ไหลมาจนถึงตกสู่สมุทร เมื่อไม่มี
ปัจจัยที่จะให้มันขาด ก็จะยังไม่ขาด ไหลติดต่อกันไปตามลำดับ ฉนใด
แม้กระแสตัณหาที่เช่นนั้นเหมือนกัน เริ่มต้นแต่ไหลมา เมื่อไม่มีปัจจัยที่
จะให้มันขาด ก็จะไม่ขาดลง จะมุ่งหน้าสู่สมุทรคืออภัย ไหลไปโดย
ไหลทะยอยกันไปไม่ขาด. แต่กระแสน้ำจะให้สัตว์ที่ตกลงไปภายในกระแส
จมลง ไม่ให้ไหลลี้กระษัยขึ้นมาได้ ให้ถึงความตายบ้าง ความทุกข์ปาง
ตายบ้าง ฉนใด ถึงกระแสตัณหาที่ฉันนั้น จะให้สัตว์ผู้ตกลงไปภายใน
กระแสของตนจมลงไป ไม่ให้ไหลลี้กระษัยคือปัญญาขึ้นมาได้ ให้ถึงความ
ตายบ้าง ความทุกข์ปางตายบ้าง โดยการตัดรากกุศลธรรมให้ขาดไป
และโดยการเข้าไปสู่สังกิเลสธรรม.

อนึ่ง กระแสของแม่น้ำไหลไปอยู่ โดยความเป็นห่วงมหรณพ
ชื่อว่า ช้ำมได้โดยยาก เพราะ (ผู้จะช้ำม) ต้องอาศัยบุรุษฉลาด เพื่อผูก
แพหรือต่อเรือ และเพื่อนำส่ง สร้างอศยาศัย (ความตั้งใจ) เพื่อจะไป
ฝั่งนอกแล้ว ทำความพยายามที่เกิดจากอศยาศัยนั้น จึงช้ำมไปได้ ไม่ใช่
คนพอดิพอร้ายก็ช้ำมไปได้ ฉนใด แม้กระแสตัณหาที่เป็นเหมือนห่วงน้ำ
คือกามและห่วงน้ำคือภพก็ฉันนั้น ชื่อว่า ช้ำมได้ยาก เพราะผู้มีปัญญา
เครื่องรักษาตน เพื่อจะบำเพ็ญศีลสังวร สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนา-
กัมมัฏฐาน ต้องตั้งอศยาศัย (ตั้งใจ) ไว้ว่า เราจักบรรลอรหัต แล้วอาศัย
กัลยาณมิตร ลงเรือคือสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ทำความ
พยายามโดยชอบจึงจะช้ำมได้ ไม่ใช่คนพอดิพอร้ายก็ช้ำมได้. ควรเข้าใจ
ความที่ตัณหาเป็นเสมือนกระแสของแม่น้ำ โดยอาการ ๔ อย่าง คือ โดย
การหลั่งไหลออกไปตามลำดับ ๑ โดยการไหลทะยอยกันไปไม่ขาด ๑
โดยเป็นเหตุให้จมลง ๑ โดยช้ำมได้โดยยาก ๑ ดังที่พรรณนามานี้.

คำว่า ปิยรูปและสาตรูป (ปิยรูปสาตรูป) ความว่า รูปที่มีสภาพน่ารัก ในกำเนิดที่น่ารัก ชื่อว่า ปิยรูป รูปที่มีสภาพอร่อย (ชื่นใจ) ในกำเนิดที่อร่อย ชื่อว่า สาตรูป. อธิบายว่า มีสภาพน่าปรารถนา. คำว่า ฉนฺนํ ตัดคำเป็น ฉนฺนํ เอตํ (คำนี้เป็นชื่อของอายตนะภายใน ๖ อย่าง).

พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า อายตนะภายใน ๖ (อชฺชัตติกานํ) นี้ต่อไป. อายตนะทั้งหลาย ชื่อว่า อชฺชัตติกะ เพราะเหมือนเป็นไปแล้ว โดยทำตนเองให้เป็นใหญ่ ด้วยความประสงค์นี้ว่า เราทั้งหลายจักถึงการยึดถือว่า เป็นอัตตาอย่างนี้. ในคำว่า อชฺชัตติกะ นั้น อชฺชัตตะ ภายในมี ๔ อย่าง คือ โคจรอชฺชัตตะ (อารมณ์ภายใน) ๑ นิยกอชฺชัตตะ (ภายในอันเป็นของตน) ๑ วิสยอชฺชัตตะ (วิสัยภายใน) ๑ อชฺชัตตอชฺชัตตะ (ภายในจริง ๆ) ๑. บรรดาอชฺชัตตะ ๔ อย่างนั้น อชฺชัตตะนี้ที่ตรัสไว้ในคำทั้งหลาย มีอาทิอย่างนี้ว่า “ผู้ยินดีแล้วในภายใน เป็นผู้ตั้งมั่นแล้ว” ชื่อว่า โคจรอชฺชัตตะ. อชฺชัตตะนี้ที่มาแล้วว่า “ความผ่องใส (แห่งใจ) ภายใน” ชื่อว่า นิยกอชฺชัตตะ. อชฺชัตตะนี้ที่มาแล้วอย่างนี้ว่า “เพราะไม่ได้มนสิการถึงนิमितทั้งหมด พระโยคาวจรจึงเข้าถึงความว่างภายในอยู่” ชื่อว่า วิสยอชฺชัตตะ. อชฺชัตตะที่ตรัสไว้ในคำนี้ว่า “ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปภายใน ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปภายนอก” ชื่อว่า อชฺชัตตอชฺชัตตะ. แม้ในที่นี้ ก็ทรงประสงค์เอาอชฺชัตตะข้อนี้เท่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า “อชฺชัตตะนั้นเอง ชื่อว่า อชฺชัตติกะ.” อีกอย่างหนึ่ง อายตนะทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น ที่มีอยู่ในภายในเหล่านั้น เหมือนในประโยคทั้งหลายมีอาทิว่า “ธรรมภายใน ธรรมภายนอก” ชื่อว่า อชฺชัตติกะ เพราะอรรถตามที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ. คำว่า อายตนะ (อายตนาณํ) นั้น เป็นชื่อของอายตนะที่เป็นไปภายในเหล่านั้น.

ในคำว่า อายตนะ (อายตนาณํ) นี้ มีอธิบายว่า ธรรมชาติทั้ง

หลาย ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นที่เกิด ๑ เพราะเป็นที่ขยายไปแห่ง
 สิ่งน่าชื่นใจ เพราะนำไปสู่วิมูฏะที่ยาวนิต ๑. เพราะว่า ธรรมทั้งหลาย
 คือจิตและเจตสิกมีทวารนั้น ๆ บรรดาจักขุทวารเป็นต้น เป็นที่ตั้งจิต
 ย่อมเกิดขึ้น คือ ตั้งขึ้น ได้แก่ สืบต่อ หมายความว่า พยายามไป
 ตามหน้าที่ของตน ๆ มีการสวอยอารมณ์เป็นต้น และอายตนะเหล่านี้
 ย่อมต่อ คือ ขยายธรรมเหล่านั้นที่เป็นสิ่งน่าชื่นใจ อนึ่ง วิมูฏะคือ
 ที่หมุนไปในสงสารที่มีเบื้องต้นและที่สุดที่บุคคลรู้ไม่ได้ คือ ยิตยาวเหลือเกิน
 อายตนะทั้งหลายจะนำไป คือ เป็นไปสู่วิมูฏะทุกชั้น ดังนั้น ธรรมเหล่านี้
 พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า อายตนะ โดยประการทั้งปวง เพราะ
 เป็นที่เกิด เพราะขยายสิ่งที่น่าชื่นใจ และเพราะนำไปสู่วิมูฏะที่ยิตยาว.
 อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า ชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นสถานที่
 อยู่อาศัย ๑ เพราะอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ๑ เพราะอรรถว่าเป็นสถานที่
 ชุมนุมกัน ๑ เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นกำเนิด ๑ และเพราะอรรถว่าเป็นเหตุ
 ๑. จริงอย่างนั้น ในทางโลก สถานที่เป็นที่อยู่อาศัย เรียกกันว่า อายตนะ
 (ถิ่นที่อยู่) เช่นในประโยคทั้งหลายมีอาทิว่า อิสสรายตนะ (ถิ่นของพระ
 อิสสร) เทวายตนะ (ถิ่นของเทพ). บ่อเกิด เรียกว่า อายตนะ เช่น
 ในประโยคทั้งหลายว่า บ่อทอง บ่อแก้ว.

แต่ในทางศาสนา สถานที่ประชุมกัน เรียกว่า อายตนะ เช่น
 ในคาถาทั้งหลายมีอาทิว่า

นภทั้งหลายประชุมกันในที่อันเป็นที่รื่นรมย์ใจ.

ถิ่นกำเนิด เรียกว่า อายตนะ เช่นในประโยคทั้งหลายมีอาทิว่า
 ทักขินาบท เป็นที่กำเนิดของโคทั้งหลาย. เหตุ เรียกว่า อายตนะ เช่น
 ในประโยคทั้งหลายมีอาทิว่า เขาถึงภาวะที่จะต้องศึกษาในที่นั้น ๆ นั้นแหละ
 เมื่อมีเหตุ (ที่สมควร). อนึ่ง ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น ๆ อาศัย
 อยู่ที่จักขุทวารเป็นต้น เพราะมีพฤติกรรมเกี่ยวเนื่องกับจักขุทวารเป็นต้น
 นั้น เพราะเหตุานั้น จักขุทวารเป็นต้นนั้น จึงชื่อว่า เป็นสถานที่อยู่

อาศัยของธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น. และธรรมเหล่านั้นกลาดเกลื่อนอยู่ในจักขุทวารเป็นต้นเหล่านั้น เพราะอาศัยจักขุทวารเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น จักขุทวารเป็นต้นจึงชื่อว่า เป็นบ่อเกิดของธรรมเหล่านั้น. आयตนะชื่อว่า เป็นสถานที่ชุมนุม เพราะเป็นที่มารวมกัน (แห่งธรรมทั้งหลาย) ในจักขุทวารเป็นต้นนั้น โดยเป็นที่ตั้งและเป็นประจักษ์ และชื่อว่า เป็นถิ่นกำเนิด เพราะธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้นที่จักขุทวารเป็นต้นนั้นนั่นเอง โดยเป็นที่อาศัยของธรรมเหล่านั้น ทั้งชื่อว่า เป็นเหตุ เพราะเมื่อจักขุเป็นต้นไม่มีธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้นก็ไม่มี. จึงเป็นอันว่า จักขุทวารเป็นต้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า आयตนะ เพราะเหตุเหล่านี้ คือ เพราะอรรถว่าเป็นสถานที่อยู่อาศัย เพราะอรรถว่าเป็นบ่อเกิด เพราะอรรถว่าเป็นสถานที่ชุมนุม ๑ เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นกำเนิด ๑ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุ ๑. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “คำว่า आयตนะนี้ เป็นชื่อของอายตนะภายในทั้ง ๖” ดังนี้.

คำว่า ธรรมทั้งหลายแม้มีรูปเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยเป็นปิยรูปและสาตรูป (รูปเป็นที่รัก เป็นที่ชื่นใจ) เพราะเป็นที่ตั้งแห่งตณหา ว่า ตณหานี้ เมื่อจะเกิด ก็เกิดขึ้นที่รูปอันเป็นปิยรูปและสาตรูปในโลกแล้วไซ้ ถึงกระนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้แล้วว่า “ภิกษุทั้งหลาย คำว่า ปิยรูปและสาตรูป นี้แล เป็นชื่อของอายตนะภายใน ๖” ดังนี้ เพื่อจะทรงแสดงว่า จักขุเป็นต้น เหมาะที่จะขยายความ (นิเทศ) ว่า เป็นปิยรูปและสาตรูปที่ดีเหลือเกิน เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความเสนาหาอย่างยิ่ง โดยนัยมีอาทิว่า จักขุของเรา โสภของเรา เพราะพ้นจักขุเป็นต้นไปแล้ว การบัญญัติว่า อตตะ ก็จะมีไม่ได้.

กามธาตุ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่าเป็นของต่ำ ในคำว่า แห่งโอรัมภาคิยะ (โอรัมภาคิยาน) นี้. (อภุศลธรรม) ที่เนื่องด้วยกามธาตุนี้ ชื่อว่า โอรัมภาคะ (เป็นส่วนเบื้องต่ำ). สังโยชน์ที่ประกอบด้วยส่วนเบื้องต่ำ (โอรัมภาคะ) นั้น โดยความเป็นปัจจัย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า

โอรัมภาคิยะ. กิเลสชาติ ชื่อว่า สังโยชน์ เพราะประกอบบุคคลผู้มี กิเลสชาติไว้ในวัฏฏะ. คำนี้เป็นชื่อของสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพต-
ปราชยา กามราคะ และพยาบาท. อธิบายว่า สังโยชน์เหล่านั้น เป็น
ปัจจัยของสังขารทั้งหลายที่เข้าถึงกามภพ ผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ด้วยกามภพ
ซึ่งเป็นส่วนต่ำ เพราะเป็นของต่ำ คือ เป็นของเลวกว่ารูปธาตุและอรุ-
ธาตุ. ด้วยคำว่า โอรัมภาคิยะ นั้นนั่นเอง ฟังทราบวา พระองค์ได้
ทรงแสดงถึงความที่สังโยชน์เหล่านั้น เป็นเช่นกับด้วยห่วงน้ำที่อยู่ภายใต้.

คำว่า ภิกษุทั้งหลาย คำว่า ภัยคือคลื่น นี้แล เป็นชื่อของ
ความโกรธและความคั่งแค้น. ชื่อว่า ภัย เพราะเป็นแดนกลัว. ภัยคือ
คลื่น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อุมมิภัย. ชื่อว่า โภชะ เพราะอรรถว่า
โกรธเคือง. ความโกรธนั่นเอง ชื่อว่า อุปายาส เพราะอรรถว่าเกาะไว้
แน่น โดยการบีบบังคับใจและกายและการเกิดความสั่นสะท้านขึ้น. และ
ในคำว่า อุปายาสนี้ ฟังทราบความที่ความโกรธและความคั่งแค้น เป็น
เช่นกับคลื่น เพราะมันไปท่วมทับสัตว์ที่มีกำลังเสมอดนหลายวาระ ไม่
ให้ผกศิระขึ้นมากได้แล้วให้ถึงความพินาศย่อยยับไป.

อนึ่ง ฟังทราบความที่กามคุณทั้งหลาย เป็นเช่นกับด้วยน่านวน
เพราะให้สัตว์ทั้งหลายที่ถูกกิเลสครอบงำแล้ว ท่องเที่ยวไปในอัตตา (ตน)
กล่าวคืออารมณ์มีรูปที่สนใจเป็นต้นอย่างนี้ คือ จากรูปนี้ ไปรูปนั้น และ
จากรูปนั้นมารูปนี้ แล้วให้เวียนวนไปโดยไม่ให้แม้จิตเกิดขึ้นในแนกขัมมะ
ที่เป็นสิ่งนอกจากกามคุณนั้นแล้วให้ถึงความเสื่อมเสียไป. อุปมาเสมือน
หนึ่งว่า แม้ราชสจจับกุมสัตว์กิน ช่มชู้จับคนผู้เข้าไปในแดนที่หากินของ
ตน ผู้เว้นจากการระมัดระวัง ถึงคนผู้อยู่ในที่ที่ไม่ใช่แดนหากิน (ของ
มัน) ก็นำเอาไปสู่แดนหากิน (ของมัน) ด้วยเล่ห์ของราชสแล้วทำเขาผู้
หมดอำนาจ ให้ไม่สามารถจะช่วยเหลือตัวเองได้ ด้วยการแสดงรูปที่น่ากลัว
เป็นต้น พะเน้าพะนอ ปราณินัตติ แม้ด้วยวรรณะ พละ โภคะ ยศ
และความสุข ให้ถึงความพินาศย่อยยับอย่างใหญ่หลวง ฉนโต แม้

มาตุคามก็ฉนั้น ช่มชู้จับชายผู้ไม่เข้มแข็ง เว้นจากโยนิโสมนสิการ ด้วยความมงดงามคือการหัวเราะของตน ที่เป็นเล่ห์กระเท่ห์ของหญิง ถึงชายชาติผู้เข้มแข็ง ก็พะเน้าพะนอด้วยมายาหญิง โดยการประเล้าประโลมด้วยรูปของตนเป็นต้น ทำชายผู้หมดอำนาจให้เป็นผู้ไม่สามารถจะยังธรรมที่เป็นอุปการะแก่ตนมิสละเป็นต้น ให้ถึงพร้อมได้ ประนปรีอด้วยการสรรเสริญคุณความดีเป็นต้น แล้วให้ถึงความพินาศย่อยยับอย่างใหญ่หลวง. พึงทราบความที่มาตุคามเป็นเช่นกับด้วยรากษสจับกุมสัตว์ ดังที่พรรณนามานี้. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย คำว่า มิน้ำวน นี้แล เป็นชื่อของกามคุณทั้ง ๕ และคำว่า รากษสผู้จับกุมนี้แล เป็นชื่อของมาตุคาม.”

ในข้อว่า ภิกษุทั้งหลาย คำว่า ทวนกระแสนี้แล เป็นชื่อของเนกขัมมะ (ปฏิโสโตติ โข ภิกษเว เนกขมมสฺสเสต อธิวณฺ) นี้ การบรรพชา ปฐมฌานพร้อมด้วยอุปจาร วิปัสสนาปัญญา และนิพพานชื่อว่า เนกขัมมะ. กุศลธรรมแม้ทั้งหมด ก็ชื่อว่า เนกขัมมะ. สมจริงดังที่พระองค์ได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า

กุศลธรรมแม้ทั้งหมด คือ บรรพชา ปฐมฌาน

นิพพาน และวิปัสสนา เราตถาคตเรียกว่า เนกขัมมะ.

ก็ผู้ศึกษาพึงทราบความที่บรรพชาเป็นต้นเหล่านี้ เป็นเช่นกับการทวนกระแส โดยการทวนต่อกระแสแห่งตัณหา. เพราะว่า โดยความไม่แปลกกันแล้ว ธรรมวินัย ชื่อว่า เนกขัมมะ. การตั้งใจของเขา ๑ การบรรพชาของเขา ๑ ธรรมวินัย ๑ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ทวนกระแสตัณหา. สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า

ผู้กำหนดแล้วด้วยอำนาจราคะ ถูกกองแห่งความ

มืดปิดบังไว้แล้ว จะไม่เห็นพระธรรมที่ไปทวนกระแส

ที่ละเมียดละไม ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก และละเอียด.*

* ที. มหา. ๑๐/๔๒/๔๑. ม. มุ. ๑๒/๓๒๑/๓๒๔.

คำว่า การปรามความเพียร (วิริยารมฺภสฺส) ความว่า ผู้มีความเพียรประกอบด้วยสัมมปปธาน ๔ อย่าง. ความคล้ายคลึงกันของการข้ามพ้นกระแสนัดนา แยกออกเป็นกามโสมะเป็นต้น แห่งพระโยคาวจร นั้น (กับ) ความพยายามเพื่อข้ามพ้นกระแสน้ำของจตุรงคิกเสนา ด้วยมือด้วยเท้า เป็นที่ปรากฏชัดแล้วทีเดียว. ความคล้ายคลึงกันของบุรุษผู้มีจักขุ ยืนริมฝั่งแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยว (กับ) พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระจักขุโดยจักขุ ๕ ประการ ผู้เสด็จข้ามโสมะทั้ง ๔ มีกามโสมะเป็นต้นได้แล้ว ประทับยืนบนบกคือพระนิพพาน ที่เป็นฝั่งนอกของท้วงน้ำนั้น เป็นสิ่งที่ปรากฏชัดแล้วเช่นกัน ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า บุรุษผู้มีจักขุ ฯลฯ สัมมาสัมพุทธเจ้า.

ในเรื่องนั้น มีคำเปรียบเทียบกับอุปไมยดังต่อไปนี้ กระแสนัดนาที่กำลังไหลไป โดยการไหลทยอยกันเหมือนกระแสน้ำในแม่น้ำ. สัตว์ที่ถูกกระแสนัดนาพัดไป โดยการหมุนเวียนไปในสังสารวัฏที่มีเบื้องต้นและที่สุดที่บุคคลรู้ไม่ได้ เหมือนบุรุษที่ถูกกระแสน้ำพัดไป. ความยึดมั่นในจักขุเป็นต้นของพระโยคาวจรนี้ เหมือนความยึดมั่นในปิยรูปและสาตรูปนั้น ของบุรุษนั้น. การขมขมแห่งสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ อย่าง ที่คับคั่งไปด้วยความโกรธ ความกั๊กแค้นใจ กามคุณ ๕ และมาตุคาม เหมือนท้วงน้ำภายใต้ที่มีคลื่น มีน้ำวน และมีผู้จับคือรากษส. พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงมีสมันตจักขุ (ทรงเห็นได้รอบด้าน) ทรงทราบโทษของสงสารวัฏทั้งหมด และญะยธรรมทั้งมวลแล้ว เสด็จประทับยืนบนบกคือพระนิพพานที่เป็นฝั่งนอกแห่งกระแสนัดนา เหมือนบุรุษผู้มีจักขุทราบเนื้อความนั้นตามความจริงแล้ว ยืนอยู่ที่ฝั่งนอกแห่งกระแสของแม่น้ำนั้น. การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายตัตถาเป็นต้นและโทษของตัตถานั้นให้แจ่มชัดด้วยพระมหากรุณาแก่สัตว์ผู้ถูกกระแสนัดนาพัดพาไป เหมือนการที่บุรุษผู้มีจักขุ บอกท้วงน้ำและโทษของท้วงน้ำ ด้วยความกรุณาแก่บุรุษคนนั้นผู้ถูกพัดพาไปในกระแสแห่งแม่น้ำนั้น. การเข้าถึงอบายก็ดี การเข้าถึง

ทุกข์ในสุคติก็ดี ของผู้ไม่รับเอาพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า เหมือน การถึงความตายและการประสบความทุกข์ปางตายในห้วงน้ำนั้น ของบุรุษ คนนั้นผู้ไม่เชื่อฟังถ้อยคำของบุรุษผู้มีจักขุนั้นแล้วไปตามกระแสน้ำ. อนึ่ง การรับเอาพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ปรรภาความเพียรด้วย สามารถแห่งเนกขัมมะมีการพิจารณาโทษในตัณหาเป็นต้น แล้วบรรพชน กระแสแห่งตัณหาเป็นต้น และการล่องพ้นกระแสตัณหา ด้วยการ ปรรภาความเพียรนั้นนั่นเอง ของผู้ปรรภาความเพียร คือ การถึงฝั่ง คือพระนิพพาน แล้วอยู่อย่างสบายตามชอบใจ ด้วยอำนาจอรหัตผลสมบัติ เหมือนการเชื่อถ้อยคำของบุรุษคนนั้น (ผู้ชี้โทษให้เห็น) แล้ว ทำความ พยายามด้วยมือและเท้า และเหมือนการถึงฝั่งนอกด้วยความพยายามนั้น แล้วไปสู่สถานที่ที่ตนต้องการได้อย่างสะดวกสบาย ดังนี้.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. ข้อว่า พึงละกามทั้งหลาย แม้กับด้วยความลำบาก (สหาปี ทุกฺเซน ชนฺเหยฺย กาม) ความว่า ภิกษุเมื่อทำความเพียรเนื่อง ๆ ในสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพื่อบรรลุฉานและมรรค ถ้าหากบรรดาข้อปฏิบัติเหล่านั้น บุปผาคปฏิบัติ สำเร็จได้โดยยากโดยลำบาก คือ ลงสู่วิถิไม่ได้โดยสะดวก ด้วย บุปผาคภาวนา เพราะกิเลสทั้งหลายยังมีกำลัง หรือเพราะอินทรีย์ทั้ง หลายยังไม่แก่กล้าไซ้ร้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็พึงละกามได้แม้พร้อมด้วย ความลำบาก คือ พึงใช้ปฐมฉานซึมไว้ ใช้มรรคที่ ๓ ตัดขาดไป จะ ละกามกิเลสได้. ด้วยคำว่า พึงละกามทั้งหลายแม้กับด้วยความลำบาก นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงฉานและมรรคที่เป็นทุกขาปฏิบัติ. ข้อ ว่า เมื่อปรรภาความเกษมจากโยคะต่อไป (โยคกฺขเม อายตี ปตุตฺยา-โน) ความว่า ปรรภณา คือ มุ่งหวัง ซึ่งพระอรหัตผลที่ตนยังไม่ถึง.

จริงอยู่ ในข้อนี้ มีอธิบายดังต่อไปนี้ เชอปปรรภณาอยู่ว่า แม้ ถ้าหากว่า เราจะบรรลุฉานและมรรคเบื้องสูงได้โดยยากโดยลำบากใน บัดนี้ไซ้ร้ แต่เราก็จะอาศัยฉานนี้และมรรคเบื้องสูงนี้แล้วบรรลุอรหัตผล

จักเป็นผู้เสร็จกิจละทุกข์ทั้งปวงเสียได้ ดังนี้แล้ว พึงละกามทั้งหลาย ด้วยฌานเป็นต้นแม้กับด้วยความลำบาก. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใด มาก ด้วยกามวิตก บวชปฏิบัติการชำระศีลหรือข้อปฏิบัติเบื้องต้นของฌาน เป็นต้นอยู่ ด้วยอำนาจของกัลยาณมิตร มีน้ำตานองหน้าร้องไห้ไป ช่ม วิตกไป โดยยากโดยลำบาก พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาบุคคลนั้นว่า พึงละกามพร้อมด้วยความลำบาก. เพราะว่า กุลบุตรนั้น เมื่อละกามได้ แม้โดยยากเย็น ให้ฌานเกิดขึ้นแล้ว ทำฌานนั้นให้เป็นบาท พิจารณาเห็น แจ่มอยู่ พึงดำรงอยู่ในอรหัตผลตามลำดับ. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า "ปรารถนาธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะต่อไป."

คำว่า เป็นผู้มีสุขโดยชอบ (สมมุปปชาโน) ความว่า รู้ทั่วถึงโดย ชอบนั่นเอง ด้วยมรรคปัญญาที่ประกอบด้วยวิปัสสนา. คำว่า มีจิตหลุด พ้นแล้วด้วยดี (สุวิมุตตจิตโต) ได้แก่ เป็นผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว ด้วยดี ด้วยผลวิมุตติ ในลำดับแห่งการบรรลุวิมุตตินั้น. ข้อว่า ถูกต้อง วิมุตติในกาลเป็นที่บรรลุมรรคและผลนั้น (วิมุตติยา มสฺสเย ตตฺถ ตตฺถ) ความว่า พึงสัมผัส คือ ถูกต้อง คือ ถึง ได้แก่ บรรลุ หมายความว่า ทำให้แจ้งซึ่งวิมุตติ คือ พระนิพพาน ในเวลาบรรลุมรรคผลนั้น ๆ. แท้จริงคำว่า วิมุตติยา นี้ เป็นฉัฏฐวิภัตติ ใช้ในความหมายของหุตติยา- วิภัตติ. อีกอย่าง พึงสัมผัส คือ ถูกต้อง ได้แก่ ถึง ซึ่งมรรคและ ผลจิตของตน ด้วยวิมุตติที่เป็นอารมณ์ ในเวลานั้น ๆ คือ ในเวลาเข้า ผลสมาบัตินั้น ๆ อธิบายว่า พึงอยู่ด้วยผลสมาบัติที่ยังลงสู่พระนิพพาน. คำว่า ภิกษุหนึ่งผู้ถึงเวท (ส เวทคุ) ความว่า ผู้นั้น ชื่อว่า เป็นผู้จบ พระเวท เพราะถึง คือ เพราะแทงตลอดสัจจะ ๔ อย่าง ด้วยมรรคญาณ กล่าวคือพระเวท. คำว่า ถึงที่สุดแห่งโลก (โลกนตฺถ) ความว่า ผู้ ถึงที่สิ้นสุดแดนชั้นธโลก. บทที่เหลือ พึงเข้าใจได้โดยง่ายนั้นเทียว.

๑๑. จรสูตร

ว่าด้วยวิตก ๓ อย่าง

[๒๕๐] ภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้มากมวิตก พยาบาทวิตก หรือ วิหิงสาวิตก ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้เที่ยวไปอยู่ หากว่า ภิกษุยอมรับ กามวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตกนั้นไว้ ไม่ละเสีย ไม่บรรเทาเสีย ไม่ทำให้สิ้นสุดเสีย ไม่ให้ถึงความไม่มีอะไร ภิกษุแม้เที่ยวไปอยู่ เป็นแล้วอย่างนี้ เราตถาคตกล่าวว่า เป็นผู้ไม่มีความเพียร ไม่มีอุตตปปะ เกียจคร้าน มีความเพียรแล้ว ตลอดกาลเป็นนิตย์. ภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้มากมวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตก ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้นอนอยู่ ... ผู้นั่งอยู่ ... ถ้าแม้มากมวิตก พยาบาทวิตก หรือ วิหิงสาวิตก ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้นอนอยู่ ตื่นอยู่ หากว่า ภิกษุยอมรับกามวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตกนั้นไว้ ไม่ละเสีย ไม่บรรเทาเสีย ไม่กระทำให้สิ้นสุดเสีย ไม่ให้ถึงความไม่มีอะไร ภิกษุผู้นอนอยู่ ตื่นอยู่ เป็นแล้วอย่างนี้ เราตถาคตกล่าวว่า เป็นผู้ไม่มีความเพียร ไม่มีอุตตปปะ เกียจคร้าน มีความเพียรแล้ว ตลอดกาลเป็นนิตย์.

[๒๕๑] ภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้มากมวิตก พยาบาทวิตก หรือ วิหิงสาวิตก ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้เที่ยวไปอยู่ หากว่า ภิกษุไม่ยอมรับ กามวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตกนั้นไว้ ละเสีย บรรเทาเสีย ทำให้สิ้นสุดเสีย ให้ถึงความไม่มีอะไร ภิกษุแม้เที่ยวไปอยู่ เป็นแล้วอย่างนี้ เราตถาคตกล่าวว่า เป็นผู้มีความเพียร มีอุตตปปะ ปราศจากความเพียร มีใจแน่วแน่ ตลอดกาลเป็นนิตย์. ภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้มากมวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตก ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้นอนอยู่ ... ผู้นั่งอยู่ ... ถ้าแม้มากมวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตก ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้นอนอยู่ ตื่นอยู่ หากว่า ภิกษุไม่ยอมรับกามวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตก นั้นไว้ ละเสีย บรรเทาเสีย ทำให้สิ้นสุดเสีย ให้ถึงความไม่มีอะไร ภิกษุ

แน่นนอนอยู่ ตื่นอยู่ เป็นแล้วอย่างนี้ เราตถาคตกล่าวว่า เป็นผู้มีความเพียร มีโอตตัมปะ ประารภความเพียร มีใจแน่วแน่ ตลอดกาลเป็นนิตย์.

หากว่าภิกษุใดเที่ยวไปอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ หรือนอนอยู่ ย่อมตรีกถึงวิตกอันลามกอันอาศัยแล้วซึ่งเวรอนไชร์ ภิกษุนั้น ชื่อว่า ดำเนินไปตามทางผิด หมกมุ่นอยู่ในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความหลง ภิกษุเช่นนั้น เป็นผู้ไม่ควรเพื่อจะถูกต้องซึ่งสัมโพธิญาณอันสูงสุด หากว่าภิกษุใดเที่ยวไปอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ หรือนอนอยู่ สงบระงับวิตกได้แล้ว ยินดีในธรรมเป็นที่สงบวิตกไชร์ ภิกษุเช่นนั้นนั้น เป็นผู้ควรเพื่อจะถูกต้องซึ่งสัมโพธิญาณอันสูงสุด.

จรสูตร ที่ ๑๑ จบ

อรรถกถาจรสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑๑ ดังต่อไปนี้.

คำว่า ผู้เที่ยวไปอยู่ (จรโต) ได้แก่ กำลังเดินหรือกำลังจงกรมอยู่. ชื่อว่า กามวิตกย่อมเกิดขึ้น หรือ (อุปฺปชฺชติ กามวิตกโก วา) ความว่า ถ้าว่า คือ ฉิว่า วิตกที่ประกอบด้วยกาม หรือ ... จะเกิดขึ้นเพราะปัจจัยเช่นนั้น เพราะยังไม่ปราศจากราคะในวัตถุทุกามทั้งหลายไชร์. ชื่อว่า พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตก (พฺยาปาทวิตกโก วา วิหิงสาวิตกโก วา) มีการเชื่อมความว่า ถ้าหาก วิตกที่ประกอบด้วยความพยาบาทที่มีความอาฆาตเป็นนิमित หรือ วิตกที่ประกอบด้วยวิหิงสา ด้วยอำนาจแห่งการเบียดเบียนผู้อื่นด้วยก้อนดินและตะพดเป็นต้น เกิดขึ้นไชร์.

คำว่า ยอมรับ (อริยาเสติ) ความว่า ถ้ายังกามวิตกเป็นต้นตามที่กล่าว
 แล้วนั้น ที่เกิดขึ้นในจิตของตนตามปัจจัยให้พักอาศัยอยู่ คือ ขกจิต
 ของตนขึ้นแล้วให้มันพักอาศัยอยู่ เพราะไม่มีการพิจารณา โดยนัยมีอาทิว่า
 วิตกนี้ เป็นของเลวแม้ด้วยเหตุนี้ เป็นอกุศลแม้ด้วยเหตุนี้ เป็นสิ่งมี
 โทษแม้ด้วยเหตุนี้ ก็วิตกนั้นแล ย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ดังนี้
 ไซ้ และเมื่อให้มันพักอาศัยอยู่นั้นแหละ ก็ยังละมันไม่ได้ คือ ยัง
 สลัดออกไปไม่ได้ ด้วยอำนาจตักขณูปาทานเป็นต้น เพราะสลัดออกไปไม่ได้
 นั้นนั้นแหละ ก็จะบรรเทาไม่ได้ ได้แก่ นำออกไปจากจิตสันดานไม่ได้
 เพราะบรรเทาไม่ได้อย่างนั้น ก็จะทำให้สูญสิ้นไปไม่ได้ คือ ทำกามวิตก
 เป็นต้นนั้นให้ปราศจากที่สุดไปไม่ได้. อธิบายว่า ผู้มีความเพียร มีใจ
 แน่วแน่ จะทำโดยวิธีที่แม้ที่สุดของวิตกเหล่านั้นจะไม่เหลืออยู่ โดยที่
 สุดแม้เพียงแต่ความแตกหัก แต่ภิกษุนี้หาทำเหมือนอย่างนั้นไม่. ภิกษุ
 เป็นเช่นนั้นทียาว ไม่ให้ถึงความไม่มี คือ ไม่ให้ถึงความไม่มีต่อภายหลัง.
 ผู้ศึกษาควรทราบเนื้อความโดยประกอบ เจ ศัพท์เข้าด้วยคำมี
 อาทิว่า นปฺปชหติ เจ น วิโนเทติ เจ. คำว่า จรํ คือ จรฺนโต (แปล
 ว่า เทียวไปอยู่). คำว่า เป็นอยู่แล้วอย่างนี้ (เอวํภูโต) ได้แก่ เป็นผู้
 พร้อมพร้อมด้วยวิตกที่เลวมีกามวิตกเป็นต้นอย่างนี้. ชื่อว่า เป็นผู้ไม่มี
 ความเพียร ไม่มีโอตตปปะ (อนาตาปี อโนตตปปี) ความว่า ผู้ชื่อว่า
 ไม่มีความเพียร เพราะไม่มีความเพียรที่เป็นเหตุแผดเผากิเลส ชื่อว่า ไม่
 มีโอตตปปะ เพราะไม่มีความเกรงกลัวที่มีลักษณะสะดุ้งกลัว ร้อนรน
 และรุ่มร้อนต่อบาป. คำว่า ตลอดกาลเป็นนิตย์ (สตตํ สมิตํ) ความว่า
 ตลอดกาลทุกเมื่อเป็นนิจ. ชื่อว่า เป็นผู้เกียจคร้าน มีความเพียรเลว
 (กุสีโต หีนวีริโย) ความว่า ภิกษุนี้ เราตถาคตเรียก คือ กล่าวว่
 ชื่อว่า เป็นผู้เกียจคร้าน เพราะเสื่อมจากกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว จมสู่
 ธรรมเลวในฝ่ายอกุศล และเพราะประกอบพร้อมด้วยความเกียจคร้าน
 ชื่อว่า เป็นผู้เสื่อมจากความเพียรแล้ว คือ เว้นจากความเพียรแล้ว เพราะ

ไม่มีความเพียรคือสัมมัปปธาน. คำว่า ผู้ยืนอยู่ (จิตตสฺส) ความว่า ผู้ยืนอยู่เพราะงดการเดิน เพื่อจะทรงแสดงวิธีที่วิตกทั้งหลายเกิดขึ้นอยู่แก่ผู้พร้อมมูลด้วยความเกียจคร้านนั้น จึงได้ตรัสไว้ว่า ผู้ตื่นอยู่ เพราะทรงเพิ่มอิริยาบถนอนเข้าในความเกียจคร้าน เป็นพิเศษ.

พึงทราบวินิจฉัยในธรรมฝ่ายขาวต่อไป. ข้อว่า หากว่า ภิกษุไม่ยอมรับกามวิตก พยาบาทวิตก หรือ วิหิงสาวิตกนั้นไว้ (ตณฺเฏ ภิกษุ นาริสาเสติ) ความว่า ถ้าหากกามวิตกเป็นต้น เกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นผู้แม้ปรารภความเพียรแล้วอยู่ เพราะการประกอบพร้อมมูลด้วยปัจจัยเช่นนั้นที่อบรมมาตลอดกาลนาน ในสงสารที่ไม่รู้เบื้องต้น หรือเพราะสติพินเือนไสร้ คือ ถ้าหากภิกษุยกจิตของตนนั้นขึ้นแล้ว แต่ไม่ให้กามวิตกเป็นต้นนั้นยับยั้งอยู่ไสร้ อธิบายว่า ไม่ให้มันยับยั้งอยู่ในภายในไสร้. ถามว่า เมื่อไม่ให้มันยับยั้งอยู่ จะทำอย่างไร ? ตอบว่า ละไป ทิ้งไป. ถามว่า ทิ้งไป เหมือนเทพยดาหนีด้วยตะกร้าจะนั้นหรือ ? ตอบว่า ห้ามมิได้. อีกอย่างหนึ่ง บรรเทา คือ กำจัด ได้แก่ นำออกไปซึ่งกามวิตกนั้น. ถามว่า นำออกไป เหมือนนำโคพลีฬาทิ้งออกไปด้วยปฏักหรือ ? ตอบว่า ห้ามมิได้ โดยที่แท้แล้ว ทำให้สิ้นสูญไป คือ ทำให้ปราศจากที่สุด ได้แก่ ทำกิเลสเหล่านั้น โดยวิธีที่แผ่แต่ที่สุดของวิตกเหล่านั้นก็ไม่เหลืออยู่ โดยที่สุดแม้แต่เพียงความแตกหัก.

ถามว่า ก็เธอจะทำวิตกเหล่านั้นให้เป็นอย่างนั้นได้ อย่างไร ? ตอบว่า ให้ถึงความไม่มี คือ ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง. มีคำอธิบายว่า ไม่กระทำโดยประการที่กามวิตกเป็นต้น ถูกข่มไว้แล้วอย่างสบายด้วยวิกัมมกนปทาน.

ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า เป็นแล้วอย่างนี้ (เอวํภูโต) มีเนื้อความว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า เป็นผู้มียาสยกิเลสหมดจดดีแล้ว เพราะกามวิตกเป็นต้นไม่ครองอยู่ (ในใจ) และชื่อว่า เป็นผู้มียศบรียุทธิ์แล้ว เพราะอาสยสมบัตินั้นด้วย เพราะประโยชน์สมบัติที่มีอาสยสมบัตินั้นเป็น

นิमितด้วย เป็นผู้มีความพร้อมอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย เป็นผู้รู้
 ประมาณในโภชนะ เป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ประกอบเนื่อง ๆ
 ซึ่งความเพียรเป็นเครื่องตั้งอยู่ เราตถาคตเรียก คือ กล่าวว่่า ชื่อว่า
 เป็นผู้มีความเพียรที่ยังกิเลสให้เหวห่าง เพราะประกอบด้วยความเพียร
 ที่มีลักษณะเผาลนกิเลสทั้งหลาย ด้วยอำนาจตั้งค้ำปหานเป็นต้น ชื่อว่า
 เป็นผู้มืเอดตัปปะ เพราะประกอบด้วยความสะดุ้งต่อบาปโดยประการทั้ง
 ปวง ชื่อว่า เป็นผู้ปรารภความเพียรแล้ว เพราะความสำเร็จแห่งสัมมัตตปธาน
 ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งการประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งสมณภาวนาและ
 วิปัสสนาภาวนาติดต่อกัน คือ ทั้งคิณทั้งวันติดต่อกันไปเป็นนิจนิรันดร์
 ชื่อว่า เป็นผู้มืเอดนัณเณร คือ เป็นผู้มืเอดจิตส่งไปแล้วสู่พระนิพพาน. บทที่
 เหลือ มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. วัตถุคาม ตรัสเรียกว่า
 “เรือน” ในคำว่า อันอาศัยแล้วซึ่งเรือน นี้ เพราะผู้ครองเรือนทั้งหลาย
 ยังสละทิ้งไม่ได้ คือ เพราะเป็นสภาพของผู้ครองเรือนทั้งหลาย หรือ
 เพราะเป็นธรรมเนียมประจำเรือน. อีกอย่างหนึ่ง. กามวิตกเป็นต้น ชื่อว่า
 อาศัยแล้วซึ่งเรือน เพราะเป็นสถานที่อาศัยอยู่หรือเป็นที่ตั้งของกิเลสคาม
 ทั้งหลาย โดยที่เป็นสิ่งผูกพันอยู่กับเรือน. คำว่า ดำเนินไปตามทางผิด
 (กุมมคค์ ปฏิปนโน) ความว่า เพราะเหตุที่อกิษณาเป็นต้น และ
 ธรรมที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกันกับอกิษณาเป็นต้น เป็นทางที่ต่ำช้า เพราะ
 นอกทางของอริยมรรค ฉะนั้น บุคคลผู้มากด้วยกามวิตก เป็นต้น ชื่อ
 ว่า ดำเนินไปสู่ทางต่ำช้า. ชื่อว่า หมกมุ่นอยู่ในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่ง
 ความหลง (โมหเนยฺยเยสุ มุจฺฉิโต) ความว่า สยบ คือ มัวเมา ได้แก่
 หมกมุ่นอยู่แล้ว ในรูปเป็นต้น ที่เป็นไปพร้อมเพื่อโมหะ. คำว่า สัมโพธิ-
 ญาณ (สมฺโพธิ) ได้แก่ อริยมรรคญาณ. คำว่า เพื่อจะถูกดอง (มุจฺจุ)
 ได้แก่ เพื่อจะสัผัส คือ เพื่อจะถึง อธิบายว่า ผู้เช่นนั้น นั้น มี
 ความดำริผิดเป็นโคจร เป็นผู้ไม่ควร คือ ไม่ว่ากาลไหนก็จะไม่บรรลุ

สัมโพธิญาณนั้น.

ชื่อว่า สงบระจันวิตกได้แล้ว (วิตกํ สมยิตวาน) ความว่า
ระจันมิจฉาวิตก ตามที่กล่าวแล้ว ด้วยกำลังแห่งภาวนามีปฏิสังขานะ
เป็นอารมณ์. คำว่า ยินดีในธรรมเป็นที่สงบวิตก (วิตกกุปสม รโต)
ความว่า ยินดีแล้ว คือ ยินดีเฉพาะแล้ว โดยอัธยาศัยในพระอรหัต
หรือในพระนิพพานนั่นเอง ที่เป็นธรรมระจันมหาวิตกทั้ง ๔ ประการสิ้น
เชิง. ชื่อว่า ภิกษุเช่นนั้นนั้นเป็นผู้ควร (ภพฺโพ โส ตาฬิโส) ความว่า
บุคคลปฏิบัติชอบอยู่ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น ระจันวิตกทุกอย่างได้ ด้วย
กำลังแห่งสมณะและวิปัสสนา ในส่วนเบื้องต้น ด้วยอำนาจของตัทธกุปทาน
เป็นต้น ตามสมควร ดำรงอยู่ ครั้นเลื่อนวิปัสสนาให้สูงขึ้นไปแล้ว จะ
เป็นผู้ควร คือ สามารถ เพื่อสัมผัส คือ เพื่อบรรลุซึ่งสัมโพธิญาณ
อันยอดเยี่ยม กล่าวคืออรหัตตมัคคญาณ และกล่าวคือพระนิพพาน
ตามลำดับแห่งมรรค ดังนี้แล.

อรรทกกาสูตรที่ ๑๑ จบ

๑๒. สัมปันนสูตร ว่าด้วยสมบูรณ์ด้วยธรรมปฏิบัติ

[๒๔๒] ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์ มี
ปาติโมกข์สมบูรณ์ สรรวมแล้วด้วยปาติโมกขสังวร ถึงพร้อมด้วย
อาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษอันมีประมาณน้อย สมาทาน
ศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลายเกิด. ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอทั้งหลายมีศีล
สมบูรณ์ มีปาติโมกข์สมบูรณ์ สรรวมแล้วด้วยปาติโมกขสังวร ถึง
พร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษอันมีประมาณน้อย

สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย จะมีกิจอะไรที่เธอทั้งหลายพึง
 กระทำให้ยิ่งขึ้นไป ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเมื่อภิชณา พยาบาท ถินมิทชะ
 อุทัจจกุกกุจจะ ของภิกษุผู้เที่ยวไปอยู่ เป็นธรรมชาติปราศไปแล้ว อัน
 ภิกษุผู้เที่ยวไปอยู่ ละวิจิกิจณาได้แล้ว ปรรภความเพียร ไม่ย่อหย่อน
 ตั้งสติไว้มั่น ไม่หลงลืม กายระงับแล้ว ไม่ระส่ำระสาย ตั้งจิตมั่น มี
 อารมณ์อันเดียว ภิกษุผู้เที่ยวไปอยู่ เป็นแล้วอย่างนี้ เราตถาคตกล่าวว่า
 เป็นผู้มีความเพียร มีโอตตปปะ ปรรภความเพียร มีใจแน่วแน่ ตลอด
 กาลเป็นนิตย. ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเมื่อภิชณา พยาบาท ถินมิทชะ อุทัจจ-
 กุกกุจจะ ของภิกษุผู้นอนอยู่ เป็นธรรมชาติปราศไปแล้ว ภิกษุผู้นอนอยู่
 ละวิจิกิจณาได้แล้ว ปรรภความเพียร ไม่ย่อหย่อน ตั้งสติไว้มั่น ไม่
 หลงลืม กายระงับแล้ว ไม่ระส่ำระสาย ตั้งจิตมั่น มีอารมณ์อันเดียว
 ภิกษุผู้นอนอยู่ เป็นแล้วอย่างนี้ เราตถาคตกล่าวว่า เป็นผู้มีความเพียร
 มีโอตตปปะ ปรรภความเพียร มีใจแน่วแน่ ตลอดกาลเป็นนิตย. ภิกษุ
 ทั้งหลาย ถ้าเมื่อภิชณา พยาบาท ถินมิทชะ อุทัจจกุกกุจจะ ของ
 ภิกษุผู้นั่งอยู่ เป็นธรรมชาติปราศไปแล้ว ภิกษุผู้นั่งอยู่ ละวิจิกิจณาได้
 แล้ว ปรรภความเพียร ไม่ย่อหย่อน ตั้งสติไว้มั่น ไม่หลงลืม กาย
 ระงับแล้ว ไม่ระส่ำระสาย ตั้งจิตมั่น มีอารมณ์อันเดียว ภิกษุผู้นั่งอยู่
 เป็นแล้วอย่างนี้ เราตถาคตกล่าวว่า เป็นผู้มีความเพียร มีโอตตปปะ
 ปรรภความเพียร มีใจแน่วแน่ ตลอดกาลเป็นนิตย. ภิกษุทั้งหลาย
 ถ้าเมื่อภิชณา พยาบาท ถินมิทชะ อุทัจจกุกกุจจะ ของภิกษุผู้นอนอยู่
 ตื่นอยู่ เป็นธรรมชาติปราศไปแล้ว อันภิกษุผู้นอนอยู่ ตื่นอยู่ ละ
 วิจิกิจณาได้แล้ว ปรรภความเพียร ไม่ย่อหย่อน ตั้งสติไว้มั่น ไม่
 หลงลืม กายระงับแล้ว ไม่ระส่ำระสาย ตั้งจิตไว้มั่น มีอารมณ์อันเดียว
 ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุแม้ผู้นอนอยู่ ตื่นอยู่ เป็นแล้วอย่างนี้ เราตถาคต
 กล่าวว่า เป็นผู้มีความเพียร มีโอตตปปะ ปรรภความเพียร มีใจ
 แน่วแน่ ตลอดกาลเป็นนิตย.

ภิกษุเพียรอยู่ พึงเดิน ยืน นั่ง นอน คู้เข้า เหยียด
ออกซึ่งอวัยวะมือและเท้าเป็นต้นนี้ อนึ่ง ภิกษุ
พิจารณาโดยชอบ ซึ่งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป
แห่งธรรมชั้นในเบื้องบน เบื้องขวาง เบื้องต่ำ จน
ตลอดภูมิเป็นที่ไปแห่งสัตว์ผู้สัญจรไปบนแผ่นดิน พระ
อรียเจ้าทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ได้กล่าว
ภิกษุผู้มีปกติอยู่อย่างนั้น มีความเพียร มีความ
ประพฤติดัง ไม่พุ้งชาน มีญาณทัสสนวิสุทธิสมควร
แก่ธรรมเป็นเครื่องสงบใจ ศึกษาอยู่ มีสติทุกเมื่อ
อย่างนั้นว่า เป็นผู้มึใจแน่วแน่นตลอดกาลเป็นนิตย์.

สัมปันนสูตร ที่ ๑๒ จบ

อรรถกถาสัมปันนสูตร^๑

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑๒ ดังต่อไปนี้.

ในคำว่า มีศีลสมบูรณ์ (สมฺปนฺนศีลา) นี้ สมบูรณ์ มี ๓ อย่าง
คือ เต็มบริบูรณ์ ๑ พรั่งพร้อม ๑ หวานอร่อย ๑. บรรดาสัมปันนศัพท์
ทั้ง ๓ อย่างนั้น สัมปันนศัพท์ที่มีความหมายว่า เต็มบริบูรณ์ เช่นใน
ประโยคนี้ว่า

ข้าแต่ท่านท้าวโกสีย์ นกนกกเต้าทั้งหลายพากัน
จิกกินรวงข้าวสาลีที่ (มีเมล็ด) เต็มบริบูรณ์ ข้าแต่
ท่านพระพรหม ข้าพเจ้าขอประกาศให้ท่านทราบ
ข้าพเจ้าไม่สามารถจะห้ามพวกมันได้.^๒

๑. อรรถกถาสีลสัมปันนสูตร.

๒. ขุ. ขา. ๒๗/๑๘๗๒/๓๖๖.

สัมปन्नศัพท์ที่มีความหมายว่า พรั่งพร้อม เช่นในประโยคนี้นว่า ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงพร้อม เข้าไปใกล้ เข้าไปใกล้ชิด พรั่งพร้อม ประกอบด้วยปาติโมกขสังวรนี้.* สัมปन्नศัพท์ที่มีความหมายว่า ทวน อร่อย เช่นในประโยคนี้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พ้นล่วงมหาปฐพีนี้ มีรสอร่อย เป็นสิ่งที่ชอบใจ เหมือนน้ำผึ้งหวานที่ไม่มีโทษ. แต่ในที่นี้ สัมปन्नศัพท์ เหมาะในความหมายว่าเต็มบริบูรณ์บ้าง ในความหมายว่า พรั่งพร้อมบ้าง. เพราะฉะนั้น พึงทราบเนื้อความในที่นี้เป็นอย่างนี้ว่า คำว่า มีศีลสมบูรณ์ (สมฺปนฺนศีลา) ได้แก่ เป็นผู้ที่มีศีลบริบูรณ์บ้าง เป็นผู้พรั่งพร้อมด้วยศีลบ้าง.

บรรดาความหมายทั้ง ๒ อย่างนั้น ตามความหมายนี้ว่า มีศีล บริบูรณ์แล้ว มีอธิบายว่า ศีลชื่อว่า เป็นศีลสมบูรณ์แล้ว เหมือน ความบริบูรณ์ของนา เพราะปราศจากโทษของนา (วัชพืช). ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงได้กล่าวไว้ว่า “ความบริบูรณ์ของศีล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ เพราะปราศจากโทษของศีล เหมือนความบริบูรณ์ของนา เพราะปราศจากโทษของนา.” ส่วนตามความหมายนี้ว่า เป็นผู้พรั่งพร้อมด้วยศีล มี พุทธาธิบายไว้ว่า “เธอทั้งหลายจงเป็นผู้พรั่งพร้อม ถึงการรวมลง เป็นผู้ประกอบด้วยศีลอยู่เกิด.” ในจำนวน ๒ อย่างนั้น ความเป็นผู้มีศีล สมบูรณ์ มีได้ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ด้วยการเห็นโทษของศีลวิบัติ ๑ ด้วยการเห็นอานิสงส์ของศีลสมบัติ ๑. โทษและอานิสงส์ทั้ง ๒ อย่างนั้น พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรค. คำใดที่ข้าพเจ้าควร จะกล่าวในที่นี้ โดยนัยมีอาทิว่า บรรดาคำเหล่านั้น ด้วยคำเพียงเท่านั้นว่า “ผู้มีศีลสมบูรณ์แล้ว” ได้ทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งจะทรงแสดง ปาริสุทธิศีล ๔ จึงทรงแสดงศีลที่เป็นหลักไว้ด้วยคำนี้ว่า เป็นผู้สำรวม แล้วด้วยปาติโมกขสังวร. คำนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแล้ว.

ชื่อว่า จะมีกิจอะไรที่เธอทั้งหลายพึงกระทำให้อย่างขึ้นไป (กิมสุส

อุตฺตริ กรณีย) มีเนื้อความว่า ถ้าหากจะมีคำถามว่า เธอทั้งหลายผู้มี
ศีลสมบูรณ์แล้วอยู่อย่างนี้ จะพึงมีอะไรที่จะต้องทำ คือ จะต้องปฏิบัติ
ให้ยิ่งขึ้นไปเล่า ? ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงประกอบ
ภิกษุทั้งหลายไว้ในศีลสัมปทา พร้อมด้วยอุบายที่จะเป็นเหตุให้ถึงพร้อม
ด้วยคำมโหฬารว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงพากันมีศีลสมบูรณ์อยู่
อย่างนี้เถิด ดังนี้ ได้ทรงเริ่มพระธรรมเทศนา ยกบุคคลจำนวนมากขึ้น
เป็นที่ตั้งแล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงพระธรรมเทศนานั้น ด้วยสามารถ
แห่งการยกบุคคลคนเดียวขึ้นเป็นที่ตั้ง เพราะเหตุที่พระธรรมเทศนาของ
พระผู้มีพระภาคเจ้าถึงจะเป็นไปแล้ว โดยการยกบุคคลคนเดียวขึ้นเป็นที่
ตั้ง แต่ก็ยังเป็นพระธรรมเทศนาที่ยกบุคคลเป็นอเนกขึ้นเป็นที่ตั้งแท้ เพราะ
เป็นสาธารณะแก่สรรพสัตว์ จึงตรัสคำมโหฬารว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้
อภิชฌา ... ของภิกษุผู้กำลังเกี่ยวไปอยู่.

พึงทราบวินิจฉัยในคำเหล่านั้นต่อไป. กิเลสชาติ ชื่อว่า อภิชฌา
เพราะเป็นเหตุแห่งเล็ง. คำว่า อภิชฌา นี้ เป็นชื่อของโลภะที่มีลักษณะ
แห่งเล็งสิ่งของของผู้อื่น. อกุศลธรรม ชื่อว่า พยาบาท เพราะเป็นเหตุ
ให้จิตถึงความพินาศ คือ เป็นจิตเสีย. คำนี้เป็นชื่อของโทสะที่มีอามาต-
วัตถุ ๑๔ อย่างเป็นอารมณ์ ที่เป็นไปแล้วโดยนัยมโหฬารว่า เขาได้ประพฤติ
อนัตตะแก่เราแล้ว. พึงทราบความพิสดารของอภิชฌาและพยาบาททั้ง ๒
อย่างนั้น โดยนัยมโหฬารว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น กามฉันท์เป็นไฉน
คือ ความพอใจกาม ความเสน่หากาม ความกระหายกาม ความ
ร้อนรนเพราะกาม ความสยบอยู่กับกาม การหยั่งลงสู่กาม ในกามทั้ง
หลาย* ดังนี้ อนึ่ง คือ ความโลภ ความละโมภ ภาวะของผู้ละโมภแล้ว
ความกำหนัดมาก ความกำหนัดจัด ภาวะของผู้กำหนัดมาก ความเพ่ง
เล็งโลภะ อกุศลมูล* ดังนี้ และโดยนัยมโหฬารว่า ความพยาบาท คือ
ความร้ายกาจ ความใจร้าย ภาวะของผู้มีจิตถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว

ความพยาบาท ความถึงความพินาศแห่งจิต ภาวะของผู้พยาบาท ความ
 พิโรธ ความพิโรธตอบ ความดูร้าย การให้ผู้อื่นหลังน้ำตา ความไม่
 พอใจแห่งจิต* ดังนี้. คำว่า เป็นธรรมชาติปราศไปแล้ว (วิคโค โหติ)
 ความว่า ทั้งอภิขณาทั้งพยาบาทนี้ เป็นของปราศไปแล้ว คือ ไปปราศ
 แล้ว อธิบายว่า ละได้แล้ว. ด้วยคำเพียงเท่านั้น เป็นอันพระองค์ทรง
 แสดงถึงการละกามฉันทนิเวรณะและพยาบาทนิเวรณะได้แล้ว.

คำว่า ถีนมิทชะ (ถีนมิทฐ) ได้แก่ ทั้งถีนะทั้งมิทชะ. บรรดา
 ถีนะและมิทชะทั้ง ๒ อย่างนั้น ภาวะที่จิตไม่ควรแก่การงาน ชื่อว่า ถีนะ.
 คำว่า ถีนะ นี้ เป็นชื่อของความเกียจคร้าน. ความที่ชั้นทั้ง ๓ มี
 เวทนาชั้นเป็นต้น ไม่ควรแก่การงาน ชื่อว่า มิทชะ. คำว่า มิทชะ นี้
 เป็นชื่อของความเป็นผู้โง่งม.

ผู้ศึกษาพึงทราบความพิสดารของถีนะและมิทชะทั้ง ๒ ศัพท์ โดย
 นัยมีอาทิว่า บรรดาถีนะและมิทชะทั้ง ๒ นั้น ถีนะเป็นไฉน คือ ความ
 ที่จิตไม่เหมาะสม ความที่จิตไม่ควรแก่การงาน ความหดหู่ ความโง่
 ง่วงแห่งจิต. บรรดาถีนะและมิทชะ ๒ อย่างนั้น มิทชะ เป็นไฉน คือ
 ความที่นามกายไม่เหมาะสม ความที่นามกายไม่ควรแก่การงาน ความ
 ปกคลุม ความหุ้มห่อ.^๑

คำว่า อุทธัจจกุกกุจจะ (อุทธจจกุกกุจจ) ได้แก่ ทั้งความฟุ้ง
 ซ่านทั้งความรำคาญใจ. บรรดาอุทธัจจะและกุกกุจจะนั้น อาการของจิตที่
 ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า อุทธัจจะ. ความเดือดร้อนเพราะบาปที่ทำไว้เป็นปัจจัย
 ของผู้ไม่ได้ทำความดีไว้ ทำแต่ความชั่วไว้ ชื่อว่า กุกกุจจะ. ผู้ศึกษาพึง
 ทราบความพิสดารของอุทธัจจะและกุกกุจจะทั้ง ๒ นั้น โดยนัยมีอาทิว่า
 บรรดาอุทธัจจะและกุกกุจจะทั้ง ๒ นั้น อุทธัจจะเป็นไฉน คือ ความฟุ้ง
 ความไม่สงบแห่งจิต ความซัดส่ายแห่งจิต ความวกวนแห่งจิต." พึง

๑. อภ. สง. ๓๔/๓๒๖/๑๒๓.

๒. อภ. สง. ๓๔/๓๕๑/๒๔๖.

๓. อภ. สง. ๓๔/๓๕๒/๒๔๖.

ทราบอาการที่เป็นไป (พฤติกรรมของนิรวันทั้ง ๒ นั้น) โดยนัยมีอาทิว่า เราไม่ได้ทำความดีไว้ เราไม่ได้ทำกุศลไว้ เราไม่ได้ทำการต้านทานสิ่งที่น่ากลัวไว้ เราทำบาปไว้แล้ว เราทำกรรมชั่วช้าไว้แล้ว เราทำความผิดไว้แล้ว" ดังนี้.

คำว่า วิจิกิจฉา (วิจิกิจฉา) ได้แก่ ความสงสัยในพระพุทธเจ้า เป็นต้น. ผู้ศึกษาพึงทราบความพิสดารของวิจิกิจฉานั้น โดยนัยมีอาทิว่า ย่อมเคลือบแคลง คือ ลังเลใจ ได้แก่ ไม่น้อมใจเชื่อ หมายความว่า "ไม่เลื่อมใสในพระศาสดา" ดังนี้ และโดยนัยมีอาทิว่า บรรดานิรวันเหล่านั้น วิจิกิจฉาเป็นไฉน คือ ความกังขา กิริยาที่เคลือบแคลง ภาวะของผู้เคลือบแคลง ความกินแหนง ความแคลงใจ ความคิดสองเงื่อน ความเห็นสองทาง ความสงสัย ความยึดถือหลายอย่าง ความคิดสับสน ความคิดวุ่นวาย ความคิดไม่เที่ยงลง ความครั่นคร้ามแห่งจิต มีรอยขีดในใจ" ดังนี้.

และในที่นี้ พระองค์ทรงประสงค์เอากการช่อมภิษณาและพยายาม เป็นต้นเหล่านั้นเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งการพราศออกไป และด้วยอำนาจแห่งการละอภิษณาและพยายาม เป็นต้น ซึ่งพระองค์ตรัสหมายเอาว่า "เธอละความโลภคืออภิษณาแล้ว มีจิตปราศจากอภิษณาอยู่ ชื่อว่า ชำระจิตให้หมดจดจากอภิษณา, ละความประทุษร้ายคือพยายามแล้ว เป็นผู้มีจิตไม่พยายามอยู่ ชื่อว่า ชำระจิตให้หมดจดจากความประทุษร้ายคือพยายาม, ละกีนมิททะแล้ว เป็นผู้ปราศจากกีนมิททะ มีอาโลกสัญญา (หมายรู้แสงสว่าง) มีสติสัมปชัญญะอยู่ ชื่อว่า ชำระจิตให้หมดจดจากกีนมิททะ, ละอุทัจจกุกกัจจะ ได้ ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบอยู่ในภายใน ชื่อว่า ชำระจิตให้หมดจดจากอุทัจจกุกกัจจะ, ละความสงสัยได้แล้ว เป็นผู้ขมความสงสัยได้ เป็นผู้หายสงสัย ไม่สงสัยในกุศลธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า

ชำระจิตให้หมดจดจากความสงสัย.” บรรดาการละและการเกิดขึ้นนั้น การละนิรวณมีอยู่โดยวิธีใด การทราบวิธีนั้น (ต่อไป).

ก็การละนิรวณเหล่านั้น มีอย่างไร ? การละกามฉันท มีโดย การทำให้ในใจโดยแยบคายในอสุณนิมิต. ส่วนการเกิดขึ้น (แห่งกามฉันท) มีโดยการทำให้ในใจโดยไม่แยบคายในอสุณนิมิต ด้วยเหตุนี้ พระผู้มี พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

“มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย สุกนิมิต การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในอสุณนิมิตนั้น เป็นเหตุ นำผลมาให้ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกามฉันทที่ยัง ไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อความเจริญยิ่งขึ้น เพื่อความไพบุลย์แห่งกามฉันทที่ เกิดขึ้นแล้วบ้าง.”

การละกามฉันท ที่เกิดขึ้นโดยโยนิโสมนสิการในอสุณนิมิตอย่างนี้ มีอยู่โดยโยนิโสมนสิการในอสุณนิมิต โดยตรงกันข้ามกับโยนิโสมนสิการ ในอสุณนิมิตนั้น. บรรดานิมิตทั้ง ๒ อย่างนั้น อสุกะบ้าง อสุภารมณ์บ้าง ชื่อว่า อสุณนิมิต. การมนสิการโดยอุบาย คือมนสิการในทาง ได้แก่ มนสิการว่า ไม่เที่ยง ในสิ่งที่ไม่เที่ยง บ้าง ว่า เป็นทุกข์ ในสิ่งที่ เป็นทุกข์ บ้าง ว่า เป็นอนัตตา ในสิ่งที่ เป็นอนัตตา บ้าง ว่า ไม่งาม ในสิ่งที่ ไม่งาม บ้าง ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ. เมื่อให้มนสิการนั้นเป็นไป มากครั้งในนิมิตนั้น ย่อมละกามฉันทได้ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระ ภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า

“มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย อสุณนิมิต การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในอสุณนิมิตนั้น นี้เป็นเหตุ นำผลมา เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งกามฉันทที่ ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อละกามฉันทที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.”

ธรรมสำหรับละกามฉันท์ ๖ ข้อ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันท์
คือ :-

๑. การเวียนนอสมณินิเทศ
๒. การประกอบความเพียรเนื่อง ๆ ในอสมณาวนา
๓. ความเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทริยทั้งหลาย
๔. ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. ถ้อยคำที่เป็นสัพปาเย.

ผู้กำลังเวียนนอสมณินิเทศ ๑๐ อย่างอยู่ ย่อมละกามฉันท์ได้ ผู้กำลังเจริญนอสมณินิเทศอยู่ ก็ละกามฉันท์ได้ ผู้ปิดทวารในอินทริยทั้งหลายแล้วก็ได้ ผู้รู้ประมาณในการฉันอาหาร เพราะความเป็นผู้มีปกติยังอัตภาพให้เป็นไปได้โดยดีมน้ำ (ก่อน) ทั้ง ๆ ที่ยังมีโอกาส (ฉันได้อีก) ๔-๕ คำ ก็ละกามฉันท์ได้ ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า

ควรงดฉันข้าว ๔-๕ คำไว้แล้วดีมน้ำ เพียงพอ

เพื่อจะอยู่อย่างสบายสำหรับภิกษุผู้มีใจแน่วแน่.*

ผู้กำลังคบหากัลยาณมิตรเช่นกับพระตีสสเถระผู้เจริญอสมณัมมัญฐาน ละกามฉันท์ได้ก็มี. ละได้ด้วยกถาที่เป็นสัพปาเยอาศัยอสมณะ ๑๐ ในสถานที่เย็นและที่แห้งเป็นต้นก็มี. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า "ธรรม ๖ อย่าง ย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันท์."

การเกิดขึ้นแห่งพยาบาท มีโดยอโยนิโสมนสิการในปฏินิमित. ปฏินิเทศ ชื่อว่า ปฏินิเทศ ในคำว่า โดยอโยนิโสมนสิการในปฏินิเทศนั้น แม้ปฏินิเทศก็คือปฏินิเทศ. อโยนิโสมนสิการ (การทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย) ในปฏินิเทศนั้น มีลักษณะเดียวกันในที่ทุกแห่งทีเดียว.

พยายามย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ให้อโยนิโสมนสิการเป็นไปมากครั้งในนิมิตนั้น ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสไว้ว่า

“มียอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ปฏิฆนิมิต การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในปฏิฆนิมิตนั้น เป็นอาหารปัจจัย (เหตุนำมา) เพื่อการเกิดขึ้นแห่งพยายามที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อความเจริญยิ่งขึ้น เพื่อความไพบูลย์แห่งพยายามที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.”^๑

ส่วนผู้ทำไว้ในใจโดยแยบคาย ซึ่งเมตตาเจโตวิมุตติ จะมีการละ (พยายาม) ได้. บรรดาคำว่า เมตตาและเจโตวิมุตตินั้น เมื่อกล่าวคำว่า “เมตตา” ก็ใช้ได้ (หมายถึง) ทั้งอุปปนาทั้งอุปจาร แต่เมื่อกล่าวว่า “เจโตวิมุตติ” ก็ใช้ได้ (หมายถึง) เฉพาะอุปปนาเท่านั้น. โยนิโสมนสิการมีลักษณะดังที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง. เมื่อให้อโยนิโสมนสิการนั้นเป็นไปมากครั้งในเมตตานี้ ก็ละพยายามได้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสไว้ว่า

“มียอยู่ ภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติ การทำไว้ในใจให้มาก โดยอุบายอันแยบคายในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น นี่เป็นอาหารปัจจัย (เหตุนำมา) เพื่อการไม่เกิดขึ้นแห่งพยายามที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อการละพยายามที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.”^๒

ธรรมสำหรับละพยายาม ๖ ข้อ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละพยายาม คือ

๑. การเรียนเอาเมตตานิมิต
๒. การเจริญเมตตา
๓. การพิจารณาความที่สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน
๔. ความเป็นผู้มากไปด้วยการพิจารณา

๕. ความมีกัลยาณมิตร

๖. ถ้อยคำที่เป็นสัพปาเย.

ผู้กำลังเรียนเมตตา ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปทั่วทิศทั้งโดยเจาะจง ทั้งโดยไม่เจาะจง อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมละพยาบาทได้. แม้ผู้กำลังเจริญเมตตา ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปทั่วทิศโดยเจาะจง โดยไม่เจาะจง ก็ละพยาบาทได้. ผู้กำลังพิจารณาถึงความมีกรรมเป็นของตน ของคน ทั้ง ๒ คือ ของตนเองและของผู้อื่น อย่างนี้ว่า ตัวเจ้าโกรธคนคนนั้น แล้ว จักทำอะไร (เขา) ได้ จักสามารถให้คุณธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น ของเขาพินาศไปได้หรือ ตัวเจ้ามาแล้วตามกรรมของตน ก็จักไปตามกรรมของตนมิใช่หรือ ธรรมดาความโกรธผู้อื่น ก็เหมือนกับความประสงค์ จะหยิบถ่านไฟที่ปราศจากเปลว ท่อนหลักแดง และอุจจาระแล้วขว้างคนอื่น ถึงคนนั้นโกรธเจ้าก็จักทำอะไร (เจ้า) ได้ เขาจักสามารถให้ธรรมทั้งหลาย มีศีลเป็นต้น ของเจ้าพินาศไปได้หรือ คนนั้นเขามาตามกรรมของตน ก็จักไปตามกรรมของตนนั้นแหละ ความโกรธนั้น จักตกลงบนกระหม่อม ของเขานั้นแหละ เหมือนไม่รับเอาบรรณาการ และเหมือนชัฏก่าฐลีทวน ลม ดังนี้ ได้พิจารณาแล้ว ยืนอยู่ที่ที่พิจารณา ย่อมละพยาบาทได้ คบหากัลยาณมิตรผู้ยินดีในเมตตาภาวนา เช่นกับพระอัสสสุตตเถระ ย่อมละพยาบาทได้. ย่อมละพยาบาทได้ แม้ด้วยกถาที่เป็นสัพปาเยอาศัยเมตตาในที่ที่ยืนและที่ที่นั่งเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า "ธรรม ๖ ประการ เป็นไปเพื่อละพยาบาท."

การเกิดขึ้นแห่งถีนมิทธะ มีโดยอโยนิโสมนสิการในอกุศลธรรม มีอรติเป็นต้น. ความเอือมระอา ชื่อว่า อรติ. ความเกียจคร้านทางกาย ชื่อว่า ตันทิ. การปิดกาย ชื่อว่า วิชัมภิกา. ความมีนซึมเพราะกัต คือ ความอืดอาดเพราะกัต ชื่อว่า กัตตสัมมทะ (ความเมาอาหาร). อาการที่จิตห่อเหี่ยว ชื่อว่า ความหดหู่จิต. เมื่อยังอโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมาก ครั้งในอกุศลธรรมเหล่านี้ ถีนมิทธะ ย่อมเกิดขึ้น. ด้วยเหตุนี้ พระ

ผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสไว้ว่า

“มียอยู่ ภิกษุทั้งหลาย อรติ (ความเอือมระอา) ตันหิ (ความ
เกียจคร้านทางกาย) วิชัมภิกา (ความบิตกาย) ความเมาอาหาร ความ
หตหุใจ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในอรติเป็นต้นเหล่านั้น นี้ เป็น
เหตุนำผลมาให้ เพื่อการเกิดขึ้นแห่งถีนมิทตะที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อ
ความเจริญยิ่ง เพื่อความไพบูลย์แห่งถีนมิทตะที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.”*

ส่วนการละถีนมิทตะ มีโดยโยนิโสมนสิการในอาร์มภธาตุ
เป็นต้น. ความเพียรที่เริ่มต้น ชื่อว่า อาร์มภธาตุ. ความเพียรที่มีกำลัง
มากกว่านั้น เพราะออกไปแล้วจากความเกียจคร้าน ชื่อว่า นิกขมธาตุ.
ความเพียรที่มีกำลังมากกว่านั้น เพราะก้าวไปสู่สถานะข้างหน้า ชื่อว่า
ปรักกมธาตุ. ผู้ยังโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมากครั้ง ในวิริยะ ๓ ประเภท
นี้ จะละถีนมิทตะได้. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า

“มียอยู่ ภิกษุทั้งหลาย อาร์มภธาตุ ๑ นิกกมธาตุ ๑ ปรักกม-
ธาตุ ๑ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในธาตุเหล่านั้น นี้ เป็นเหตุ
นำผลมา เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งถีนมิทตะที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อละ
ถีนมิทตะที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.”

ธรรมสำหรับละถีนมิทตะ ๖ ข้อ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการเหล่านั้น ย่อมเป็นไปเพื่อละ
ถีนมิทตะ คือ :-

๑. การบริโภคนิโคชนะที่เหลือเพื่อแต่พอประมาณ
๒. การผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ
๓. การมนสิการอาโลกสัญญา
๔. การอยู่แต่ในที่แจ้ง

* ส. มหา. ๑๔/๓๖๑/๔๔.

๕. ความมีกัลยาณมิตร

๖. ถ้อยคำที่เป็นสัพปาเย.

ผู้บริโภคนิโภชนะเยี่ยงอาหารหัตถกพราหมณ์ ภูตตวัมมิกพราหมณ์ ตัตถวัฏฏกพราหมณ์ อสังสญกพราหมณ์ และกาณาสกพราหมณ์แล้ว
นั้น ณ ที่พักกลางคืนและที่พักกลางวัน กระทำสมณธรรมอยู่ ความ
ง่วงเหงาหาวนอนจะมากับตนเหมือนช้างใหญ่มากับ. แต่เมื่อภิกษุเว้นโอกาสไว้
๔-๕ คำ แล้วดื่มน้ำ ยังอรรถภาพให้เป็นไปตามปกติ ความง่วงเหงา
หาวนอนนั้นจะไม่มี. ผู้รับโภชนะที่เหลือเพื่อแต่พอประมาณอย่างนี้ ย่อม
ละถิ่นมิตะได้. ผู้เปลี่ยนอิริยาบถอื่นไปจากอิริยาบถที่ตนก้าวลงสู่ความ
ง่วงเหงาหาวนอนบ้าง ในเวลากลางคืน มนสิการถึงแสงพระจันทร์ แสง
ประทีป แสงคบเพลิง เวลากลางวัน มนสิการถึงแสงพระอาทิตย์บ้าง
อยู่ ณ ที่กลางแจ้งบ้าง คบหาสมาคมกัลยาณมิตรผู้ปราศจากความง่วงเหงา
หาวนอน เช่นพระมหากัสสปเถระบ้าง ก็ย่อมละถิ่นมิตะได้. ย่อมละ
ถิ่นมิตะได้ แม้ด้วยกถาที่เป็นสัพปาเยอาศัยชุดงค์ ในที่นี้และที่นอน
เป็นต้น ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า "ธรรม ๖
ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละถิ่นมิตะ."

อุทัจจกุกกุจจะ มีการเกิดขึ้นเพราะมนสิการโดยไม่แยบคายใน
ความไม่สงบแห่งจิต. อากาโร (จิต) ไม่สงบแล้ว ชื่อว่า อรูปสมะ. โดย
เนื้อความ ได้แก่ อุทัจจกุกกุจจะนั้นนั่นเอง. ผู้ยังอโยนิโสมนสิการใน
ความไม่สงบแห่งจิตให้เป็นไปมากครั้ง อุทัจจกุกกุจจะจะเกิดขึ้น. ด้วย
เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า

"มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ความไม่สงบแห่งจิต การกระทำให้มาก
ซึ่งอโยนิโสมนสิการในความไม่สงบแห่งจิตนั้น นี้ เป็นเหตุนำผลมาให้
เพื่อการเกิดขึ้นแห่งอุทัจจกุกกุจจะที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อความเจริญยิ่ง
เพื่อความไพบูลย์แห่งอุทัจจกุกกุจจะที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง."*

แต่เมื่อมนสิการโดยแยบคายในความสงบแห่งใจกล่าวคือสมาธิอยู่ การละ (อุทัจจกุกกุจจะ) ก็จะมี. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสไว้ว่า

“มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ความสงบแห่งจิต การกระทำให้มาก ซึ่ง โยนิโสมนสิการในความสงบแห่งจิตนั้น นี้ เป็นเหตุนำผลมาให้ เพื่อการ ไม่เกิดขึ้นแห่งอุทัจจกุกกุจจะที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อละอุทัจจกุกกุจจะ ที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.”*

ธรรมสำหรับละอุทัจจกุกกุจจะ ๖ ข้อ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละอุทัจจกุกกุจจะ คือ :-

๑. ความเป็นพหูสูต
๒. การสอบถาม
๓. ความรอบรู้ในพระวินัย
๔. การคบหาสมาคมผู้เจริญ
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. ถ้อยคำที่เป็นสัพปายะ.

ผู้เรียน ๑, ๒, ๓, ๔ หรือ ๕ นิกาย ด้วยสามารถแห่งบาลี และ ด้วยสามารถแห่งเนื้อความ (อรรถกถา) โดยความเป็นพหูสูตอยู่ ย่อม ละอุทัจจกุกกุจจะได้. ผู้มากไปด้วยการสอบถามสิ่งที่เป็นกับปิยะและ อักกับปิยะบ้าง ผู้รอบรู้ เพราะความเป็นผู้ประพจน์มาจนชำนาญ ใน พระวินัยบัญญัติบ้าง ผู้เข้าไปหาพระเถระผู้เจริญ คือ ผู้ใหญ่บ้าง ผู้ คบหากัลยาณมิตรผู้ทรงพระวินัย เช่นกับพระอุบาลีเถระบ้าง ย่อมละ อุทัจจกุกกุจจะได้. ย่อมละอุทัจจกุกกุจจะได้ แม้ด้วยคาถาที่เป็น

* ส. มหา. ๑๔/๕๓๘/๑๔๗.

สัปปายะที่อาศัย...สิ่งที่ดีและไม่ควร ณ ที่นั้นและที่นั่นเป็นต้น. ด้วยเหตุ
นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า “ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็น
ไปเพื่อละอุทซจกุกกัจจะ.”

วิจิกิจฉา มีการเกิดขึ้นโดยอโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลายที่เป็น
ที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉา. ความสงสัยนั้นเอง ชื่อว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกิจฉา
เพราะเป็นเหตุให้สงสัยบ่อย ๆ เมื่อให้อโยนิโสมนสิการในวิจิกิจฉานั้น
เป็นไปบ่อย ๆ วิจิกิจฉาก็เกิดขึ้น. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง
ได้ตรัสไว้ว่า

“มียอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย การ
กระทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัยนั้น นี้
เป็นเหตุ นำผลมาให้ (อาหารปัจจัย) เพื่อการเกิดขึ้นแห่งวิจิกิจฉาที่ยังไม่
เกิดขึ้นบ้าง เพื่อความเจริญยิ่ง เพื่อความไพบูรณ์แห่งวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้น
แล้วบ้าง.” ส่วนการละวิจิกิจฉา มีได้ด้วยโยนิโสมนสิการในธรรมทั้ง
หลายมีกุศลเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า

“มียอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและอกุศลธรรม
ทั้งหลายที่มีโทษและไม่มีโทษ ธรรมทั้งหลายที่ควรเสพและไม่ควรเสพ
ธรรมที่หยาบ ที่เลว และประณีต ธรรมทั้งหลายที่เป็นส่วนดำส่วนขาว
การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นเหตุ นำผลมาให้
(อาหารปัจจัย) เพื่อการไม่เกิดขึ้นแห่งวิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อ
การละวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.”

ธรรมสำหรับละวิจิกิจฉา ๖ ข้อ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อการละวิจิกิจฉา
คือ :-

๑. ความเป็นพหูสูต
๒. การซักถาม
๓. ความรอบรู้ในพระวินัย
๔. ความเป็นผู้มากไปด้วยอริโมกข์
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. ถ้อยคำที่เป็นสัพปาเย.

ผู้เรียนเอานิกาย ๑ บ้าง ฯลฯ ๕ นิกายบ้าง ด้วยอำนาจแห่งบาลี และด้วยอำนาจแห่งเนื้อความ (อรรถกถา) ย่อมละวิจิกิจฉาได้ ด้วย ความเป็นพหูสูตบ้าง. ผู้สอบถามมาก ในธรรมทั้งหลาย มีประเภท กุศลเป็นต้น ปรรวาทพระไตรรัตน์บ้าง ผู้รอบรู้ เพราะความเป็นผู้ ประพฤติจนชำนาญในพระวินัยบ้าง ผู้มากไปด้วยอริโมกข์ กล่าวคือความ เชื่อที่พึงกำหนดแนในพระรัตนตรัยบ้าง ผู้คบหาสมาคมกัลยาณมิตรผู้ น้อมไปในศรัทธาเชนกับพระวักกกลิเถระบ้าง ย่อมละวิจิกิจฉาได้. ย่อม ละวิจิกิจฉาได้ด้วยถ้อยคำที่เป็นสัพปาเย อาศัยคุณของพระรัตนตรัย ณ ที่ยืนและที่นั่งเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า “ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละวิจิกิจฉา.”

ก็ในอธิการนี้ บรรดานิรวรณเหล่านี้ ที่ละได้แล้วด้วยอำนาจการ ช่มไว้ด้วยธรรมเหล่านั้น ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว กามฉันทนิรวรณ มีการ ละได้เด็ดขาด ด้วยอหัตตมรรคก่อน. ถีนมิตถนิรวรณและอุททัจจนิรวรณ ก็อย่างนั้น (คือ มีการละได้เด็ดขาดด้วยอหัตตมรรค). ส่วนพยาบาทนิรวรณ และกุกกุจจนิรวรณ มีการละได้เด็ดขาดด้วยอนาคามิมรรค. วิจิกิจฉานิรวรณ มีการละได้เด็ดขาดด้วยโสตาปัตติมรรค. เพราะฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดง ธรรมที่เป็นอุปการะแก่การละนิรวรณเหล่านั้น อย่างนั้น จึงได้ทรงปรารภ คำมีอาทิไว้ว่า ปรารภความเพียร. อีกอย่างหนึ่ง การละนิรวรณมี อภิชฌาเป็นต้น ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็คือวิริยะที่ได้ปรารภแล้วนั้นนั่นเอง. เพราะเหตุที่แต่ไหนแต่ไรมา ผู้ชื่อว่า เกียจคร้านแล้ว เพราะปราศจาก

ความเพียร, ชื่อว่า มีสติหลงลืมแล้ว เพราะไม่เข้าไปตั้งสติไว้ ชื่อว่า มีกายมีความกระวนกระวาย เพราะว่าจะับความกระวนกระวายยังไม่ได้, ชื่อว่า มีจิตฟุ้งซ่าน เพราะว่ามีจิตยังไม่ได้ตั้งมั่นแล้ว ไม่อาจจะยังธรรมเหล่านั้นให้เกิดขึ้นได้ จะป่วยกล่าวไปไยถึงจะยังธรรมนอกจากนี้ให้เกิดขึ้นได้ ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงถึงวิถีทางการไปปราศ คือ การละอภิชฌาเป็นต้นนั้น จะสำเร็จแก่ผู้ปฏิบัติได้ จึงได้ทรงปรารภคำมีอาทิไว้ว่า **ปรารภความเพียร.**

คำนั้นมีเนื้อความว่า ความเพียรเป็นอันชอบปรารภแล้ว คือ ประคองไว้แล้ว มีอธิบายว่า เป็นไปแล้วโดยไม่ย่อหย่อน เพื่อละนิวรณ์เหล่านั้น คือ เพื่อประโยชน์แก่การตัดขาดสังกิเลสธรรมแม้ทั้งหมด. และความเพียร ชื่อว่า เป็นอันไม่ย่อหย่อนแล้ว เพราะไม่ถึงความหดหู่ในระหว่าง เหตุที่ปรารภแล้วนั่นเอง.

ชื่อว่า ตั้งสติไว้มั่นไม่หลงลืม (อุปปฐิตา สติ อปฺปมฺภฺชา) ความว่า ไม่ใช่เพียงความเพียรอย่างเดียวก่อน (ที่ปรารภแล้ว) ถึงสติก็เป็นอันเข้าไปตั้งไว้แล้ว เพราะความมุ่งหน้าต่ออารมณ์ หนึ่ง ชื่อว่า ไม่หลงลืมแล้ว เพราะเข้าไปตั้งไว้แล้วนั่นเอง และเพราะความสามารถระลึกถึงเรื่องที่ทำและคำที่พูดไว้นานแล้วได้. คำว่า ระวังแล้ว (ปสุสฺสุโ) ความว่า แม้กายของเธอก็เป็นอันสงบระวังแล้ว เพราะระวังความกระวนกระวายกายและจิตได้. เพราะเหตุที่บรรดานามกายและรูปกายทั้ง ๒ อย่างนั้น เมื่อนามกายสงบแล้ว แม้รูปกายก็เป็นอันสงบไปด้วยทีเดียว ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า กายระวังแล้ว โดยไม่ให้แปลกไปว่า นามกาย รูปกาย. คำว่า ไม่ระส่ำระสาย (อสาธุโ) ความว่า และผู้นั้น ชื่อว่า ไม่ระส่ำระสายแล้ว เพราะเป็นผู้สงบแล้วนั่นเอง. มีคำอธิบายไว้ว่า เป็นผู้มีความกระวนกระวายปราศไปแล้ว. ชื่อว่า ตั้งจิตมั่น มีอารมณ์อันเดียว (สมาธิตํ จิตฺตํ เอกคฺคํ) ความว่า แม้จิตของเธอ เป็นเสมือนตั้งมั่นแล้วโดยชอบ คือ เสมือนตั้งไว้แล้วด้วยดี ได้แก่ เป็นเสมือนแนบแน่นแล้ว และเพราะตั้งมั่นแล้วนั่นเอง

จึงมีอารมณ์แลศเป็นอันเดียว คือ ไม่หวั่นไหว ได้แก่ ไม่ดิ้นรน หมายความว่า ไม่สะเทือน. ด้วยคำเพียงเท่านั้น เป็นอันพระองค์ตรัสถึงปฏิปทาอันเป็นเบื้องต้นแห่งฉานและมรรค. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เป็นอย่างนี้ ถึงกำลังเดินไป เราคาดตีกกล่าวว่า เป็นผู้มีความเพียร มีโอตตปปะ ปรรภาความเพียร มีใจแน่วแน่ ตลอดกาลเป็นนิตย์.”^๑ เนื้อความแห่งพระพุทธพจน์นั้น ได้กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแล้ว.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. คำว่า เพียรอยู่ พึงเดิน (ยत् จเร) หมายความว่า ภิกษุพึงเดินไปเพียรไป. อธิบายว่า แม้กำลังสำเร็จการเดินด้วยสามารถจงกรมเป็นต้น คือ เพียรสืบต่อพยายามอยู่ ด้วยสามารถแห่งความเพียรคือสัมมัปปธาน ดังที่กล่าวแล้วโดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุยังฉันทะให้เกิดขึ้นพยายามอยู่ เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งธรรมที่เป็นบาปอกุศลที่ยังไม่เกิด^๒ ควรสำเร็จการเดินไปเป็นต้น โดยวิธีที่จะละอกุศลธรรมทั้งหลายได้ กุศลธรรมทั้งหลาย จะถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา. แม้ในบททั้งหลายที่เหลือก็มีนัยนี้.

ส่วนอาจารย์บางเหล่ากล่าวเนื้อความของคำ ยत् นี้ว่า ได้แก่ สยโต (สำรวมแล้ว). คำว่า พึงยืน (ติฏฺเฐ) ได้แก่ พึงยืน คือ พึงสำเร็จการยืน. คำว่า อจุเณ คือ นิสีเทยฺย (แปลว่า พึงนั่ง). คำว่า สเย คือ นิปชฺเชยฺย (แปลว่า พึงนอน). ข้อว่า ภิกษุเพียรอยู่ พึงเหยียดมือและเท้าเป็นต้นนั้นออกไป (ยตฺเมนํ ปสารये) หมายความว่า ภิกษุเพียร คือ หมั่นอยู่ ได้แก่ เป็นผู้พร่งพร้อมด้วยความเพียร ตามที่กล่าวมาแล้ว พึงเหยียดออกไปซึ่งมือและเท้าเป็นต้นนั้นที่ควรเหยียดออกไป. อธิบายว่า พึงละทิ้งความประมาทในที่ทุกสถาน.

๑. จ. อิติ. ๒๕/๒๕๐/๓๑๗.

๒. ส. มหา. ๑๔/๑๐๕๐/๓๑๔. อภ. วิ. ๓๕/๔๖๕/๒๗๔.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงข้อปฏิบัติ ที่ภิกษุเมื่อปฏิบัติอยู่ ชื่อว่า เป็นผู้เพียร คือ หมั่นอยู่ จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า เบื้องบน (อุทฺธ). บรรดาตำแหน่งนั้น คำว่า อุทฺธ ได้แก่ อุปริ (แปลว่า เบื้องบน). คำว่า ตริย ได้แก่ ตริยโต (แปลว่า เบื้องขวาง). อธิบายว่า ในทิศาภาครอบด้านด้วยสามารถแห่งทิศตะวันออกเป็นต้น. คำว่า เบื้องต่ำ (อปาจิณ) ได้แก่ ทิศเบื้องล่าง. ชื่อว่า ภูมิเป็นที่ไปแห่งสัตว์ผู้สัญจรไปบนแผ่นดิน (ยาวตา ชคตา คติ) ความว่า ความเป็นไปของสัตว์โลก ที่จำแนกออกเป็นสัตว์และสังขาร มีประมาณเท่าใด ในความเป็นไปมีประมาณเท่านั้น อธิบายว่า ในที่ทุกแห่งหน ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงโดยทรงสงเคราะห์เอาอารมณ์ของสัมมสมณญาณเข้าใจ โดยไม่มีเหลือ. คำว่า พิจารณาโดยชอบ (สมเวกฺขิตา) ความว่า ได้พิจารณาแล้วโดยชอบ คือ โดยเหตุ ได้แก่ โดยนัย. มีคำอธิบายว่า เป็นผู้พิจารณาเห็นแจ้ง ด้วยอำนาจแห่งอนิจจลักษณะเป็นต้น. คำว่า ธรรม (ธมฺมาน) ได้แก่ สภาวะที่ว่างจากสัตว์. คำว่า ฐาน (ชฺนฺธาน) ได้แก่ ฐาน ๕ มีรูปเป็นต้น. คำว่า ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป (อุทฺทพฺพย) ได้แก่ ทั้งความเกิดขึ้น ทั้งความเสื่อมไป. มีคำอธิบายไว้ดังนี้ว่า ภิกษุพึงเป็นผู้พิจารณา คือ พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความเกิด โดยอาการ ๒๕ อย่าง และความเสื่อมสิ้นไป โดยอาการ ๒๕ อย่าง ด้วยอุทฺทพฺพยญาณที่บรรลุได้ด้วยการพิจารณาความไม่เที่ยงเป็นต้นแห่งรูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหมด กล่าวคืออุปาทานฐานทั้ง ๕ ที่แตกต่างกันโดยจำแนกออกเป็นอดีตเป็นต้น ในสัตว์โลกแม้นทั้งหมดที่สงเคราะห์เป็น ๓ คือ เบื้องบน ด้านขวาง เบื้องล่าง.

คำว่า สมควรแก่ธรรมเป็นเครื่องสงบใจ (เจโตสมถสามิจี) ได้แก่ ญาณทัสสนวิสุทธิ ที่เป็นปฏิปทาสมควรแก่อริยมรรค กล่าวคือเจโตสมถะ เพราะสงบระงับสังกิเลสแห่งจิตได้สิ้นเชิง. คำว่า ศึกษาอยู่ (สิกฺขมาน) ความว่า ปฏิบัติอยู่ คือ เจริญอยู่ ได้แก่ ยังญาณที่สูง ๆ ขึ้นไปให้

เกิดขึ้น. คำว่า ทุกเมื่อ (สทา) ความว่า ตลอดกาลทุกเมื่อ คือ ทั้ง กลางคืนทั้งกลางวัน. คำว่า มีสติ (สตฺ) ความว่า ผู้ทำสติ ด้วยสติที่ ประกอบด้วยสัมปชัญญะ ๔. ข้อว่า เป็นผู้มีใจแน่วแน่นตลอดกาลเป็นนิตย์ (สตตฺ ปหิตตฺโต) ความว่า พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ได้กล่าว คือ ย่อมบอก ได้แก่ ย่อมกล่าวภิกษุอย่างนั้นว่า เป็นผู้มี ใจแน่วแน่นตลอดกาลทุกเมื่อ คือ เป็นผู้สนใจไปสู่นิพพาน. บทที่เหลือ มีนัยดังที่กล่าวแล้วนั้นแล.

อรรถกถาสูตโร ๑๒ จบ

๑๓. โลกสูตร

ว่าด้วยตรัสรู้โลกพร้อมเหตุเกิดและความดับ

[๒๕๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตตรัสรู้โลกแล้ว พรากแล้วจาก โลก ตรัสรู้เหตุเกิดโลกแล้ว ละเหตุเกิดโลกได้แล้ว ตรัสรู้ความดับโลก แล้ว ทำให้แจ้งความดับโลกแล้ว ตรัสรู้ปฏิบัติเครื่องให้ถึงความดับโลก แล้ว เจริญปฏิบัติเครื่องให้ถึงความดับโลกแล้ว. ภิกษุทั้งหลาย สิ่ง ที่โลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์ พร้อมทั้ง สมณพราหมณ์ เทพและมนุษย์ เห็นแล้ว ฟังแล้ว ทราบแล้ว รู้แล้ว ถึงแล้ว แสวงหาแล้ว คำนึงถึงแล้วด้วยใจ เพราะสิ่งนั้นตถาคตตรัสรู้แล้ว ฉะนั้น บัณฑิตจึงกล่าวว่า พระตถาคต. ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตย่อม ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณในราตรีใด และย่อมปรินิพพานด้วย อนุภาติเสสนิพพานธาตุในราตรีใด ย่อมบอกแสดงซึ่งพุทธพจน์อันใด ใน

ระหว่างนี้ พุทธพจน์นั้นทั้งหมด ย่อมเป็นอย่างนั้นนั่นเอง ไม่เป็นไป
อย่างอื่น ฉะนั้น บัณฑิตจึงกล่าวว่า เป็นพระตถาคต. ภิกษุทั้งหลาย
ตถาคตกล่าวอย่างใด ทำอย่างนั้น ทำอย่างใด กล่าวอย่างนั้น เพราะ
กล่าวอย่างใด ทำอย่างนั้น ทำอย่างใด กล่าวอย่างนั้น ฉะนั้น บัณฑิต
จึงกล่าวว่า พระตถาคต. ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตครอบงำโลกพร้อมทั้ง
เทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทพ
และมนุษย์ อันใคร ๆ ครอบงำไม่ได้ เห็นโดยต่องแท้ ยังอำนาจให้
เป็นไป เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงกล่าวว่า พระตถาคต.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. ในพระสูตรนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ตถาคตตรัสรู้ยิ่งสิ่งโลกทั้งหมด ในโลกทั้งปวง
ตามความเป็นจริง พราศแล้วจากโลกทั้งหมด ไม่มีผู้
เปรียบในโลกทั้งปวง เป็นนักปราชญ์ ครอบงำมาร
ทั้งหมด สังขารทั้งหมด ปลดเปลื้องกิเลสเครื่องร้อย
รัดได้ทั้งหมด. ความสงบอย่างยอดเยี่ยม คือ นิพพาน
ซึ่งไม่มีภัยแต่ที่ไหน ๆ อันตถาคตสัมผัสแล้ว. ตถาคต
นี้มีอาสวะสิ้นแล้ว เป็นพระพุทธเจ้า ไม่มีทุกข์ ตัด
ความสงสัยได้แล้ว ถึงความสิ้นไปแห่งกรรมทั้งหมด
หลุดพ้นแล้วในพระธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธิ ตถาคต
นี้นั้น เป็นพระผู้มีพระภาค เป็นพระพุทธเจ้า เป็น
สัพพัญญูยอดเยี่ยม ประกาศพรหมจักรแก่โลก พร้อม
ทั้งเทวโลก. เพราะเหตุดังนี้ เทพและมนุษย์ทั้งหลาย
ผู้ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ ย่อมมาประชุมกัน
นอบน้อมตถาคตนั้น ผู้มีคุณใหญ่ ผู้ปราศจากความ
ครั่นคร้าม. บรรดาบุคคลผู้มีกมลอยู่ ตถาคตฝึกแล้ว เป็น
ผู้ประเสริฐสุด บรรดาบุคคลผู้สงบอยู่ ตถาคตผู้

แสงหาคุณ ผู้สงบแล้ว เป็นผู้ประเสริฐสุด บรรดา
บุคคลผู้พ้นอยู่ ตถาคคพันธ์แล้ว เป็นผู้เลิศ บรรดา
บุคคลผู้ข้ามอยู่ ตถาคคข้ามพันธ์แล้ว เป็นผู้ประเสริฐ.
เพราะเหตุนี้แล เทพและมนุษย์ทั้งหลายย่อมมอบน้อม
ตถาคคนี้ ผู้มีคุณใหญ่ ผู้ปราศจากความครั่นคร้าม.
บุคคลผู้เปรียบด้วยตถาคค ย่อมไม่มีในโลกพร้อมทั้ง
เทวโลก.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

โลกสูตร ที่ ๑๓ จบ
จตุกนิบาต จบ

อรรถกถาโลกสูตร

พึงทราบวินิจฉัยในสูตรที่ ๑๓ ดังต่อไปนี้.

คำว่า โลก (โลโก) ความว่า ชื่อว่า โลก เพราะอรรกว่าย่อยยับ
ไป สลายไป. โดยเนื้อความ ได้แก่อริยสัจ ๒ ข้อต้น. แต่ในที่นี้ พึง
ทราบว่า ได้แก่ ทุกขอริยสัจ. โลกนี้นั้น ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง
ทั้งโดยจำแนกออกไป และโดยสรุปว่า สัตวโลก สังขารโลก และ
โอกาสโลก.

อีกอย่างหนึ่ง โลกมีมากอย่าง ด้วยสามารถแบ่งชั้นโลกเป็นต้น.
ถามว่า โลกคืออะไร ? คือ ชั้นขโลก ธาตุโลก อายตনโลก วิปตติ-
ภวโลก วิปตติสัมภวโลก สัมปตติภวโลก สัมปตติสัมภวโลก โลก ๑
คือ สัตว์ทั้งมวล ดำรงอยู่ด้วยอาหาร โลก ๒ คือ นาม ๑ รูป ๑ โลก

๓ คือ เวทนา ๓ โลก ๔ คือ อาหาร ๔ โลก ๕ คือ อุปาทานชั้น
๕ โลก ๖ คือ อายตนะที่เป็นไปภายใน ๖ โลก ๗ คือ วิญญาณฐิติ
๗ โลก ๘ คือ โลกธรรม ๘ โลก ๙ คือ สัตตาวาส ๙ โลก ๑๐ คือ
อายตนะ ๑๐ โลก ๑๑ คือ อายนะ ๑๑ โลก ๑๒ คือ ชาติ ๑๒.*

โลกแม้จำแนกออกไปมากอย่าง ดังที่พรรณนามานี้ ย่อมถึง
การสงเคราะห์ คือ การรวมลงในอุปาทานชั้น ๕ เท่านั้น. และอุปาทาน-
ชั้น ก็เป็นทุกขอริยสัจ คือแม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ ฯลฯ โดยย่อ
แม้อุปาทานชั้น ๕ ก็เป็นทุกข์. ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวไว้ว่า
“โดยเนื้อความ ได้แก่อริยสัจ ๒ อย่างข้างต้น” แต่ในพระสูตรนี้ พึง
ทราบว่า ได้แก่ ทุกขอริยสัจ.

ถามว่า ก็ความหมายว่า ย่อยยับไป สลายไป ย่อมมีอยู่ในชั้น
๕ โดยไม่แปลกกัน ไม่ใช่หรือ ? ตอบว่า มีอยู่จริง แต่สิ่งใดที่ยึดถือ
ไว้ว่า จะไม่ย่อยยับไป สิ่งนั้นหาเป็นอย่างนั้นไม่ ย่อมย่อยยับ สลาย
ไปโดยส่วนเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น สภาพนั้นจึงชื่อว่า โลก. โลก
ศัพท์ พึงทราบว่า กำหนดลงไปแน่นอนแล้วในอุปาทานชั้นทั้งหลายเท่านั้น
เพราะเหตุนี้ คำว่า โลก จึงเป็นทุกขสัจเท่านั้น.

แม้คำว่า เนื้อความแห่งตถาคตศัพท์ ข้าพเจ้าได้จำแนกไว้แล้ว
โดยนัยต่าง ๆ อย่างพิสดาร ในตถาคตสูตร ในเบื้องหลังไซ้ ถึงอย่าง
นั้น ในที่นี้ก็จะมีการขยายความให้ชัด โดยมุขคือการพรรณนาเนื้อความ
ของพระบาลี ดังต่อไปนี้.

คำว่า **ตรัสรู้แล้ว (อภิสัมพุทฺธ)** ความว่า ก่อนอื่นโดยไม่แปลกกัน
ตามการจำแนกที่ได้กล่าวไว้แล้วแต่ตอนก่อนว่า **อภินิเวชิต** (โดย
ธรรมที่ควรรู้อย่าง) **ปริณิเวชิต** (โดยธรรมที่ควรกำหนดรู้) หรือโดยการ
จำแนกเป็นกุศลและอกุศลเป็นต้น ที่แยกออกเป็นอัสยกิเลส อนุสยกิเลส
จริยา และอริมุตติเป็นต้น ก็หรือว่า โดยแปลกกันที่แยกเป็นประมาณ

* จ. มหา. ๒๔/๑๔/๑๐. จ. จุฬ. ๓๐/๕๔/๘.

แห่งวรรณะและสถานเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้ คือ ทรงทราบ ได้แก่ ทรงกระทำประโยชน์ที่ตนทั้งหลายพึงรู้โดยประการใด ๆ ให้ประจักษ์แก่พระองค์ โดยประการนั้น ๆ โดยชอบ คือ ไม่ผิดพลาดด้วยสัมมญาณที่ยังยวด มีอาทิว่า ผู้นี้มีอาสยะยังยิน (อชยาคัยเป็นสัสสตะ) ผู้นี้มีอาสยะชาตสุญ (อชยาคัยเป็นอุจเฉทะ) และมีอาทิว่า ปฐวีธาตุ มีลักษณะแข็งแข็ง อาโปธาตุ มีลักษณะไหลไป เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า อภิสัมพุทฺธะ.

คำว่า จากโลก (โลกสุมา) ความว่า จากโลกตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า พรากแล้ว (วิสยุตโต) ความว่า ไม่เกี่ยวข้องแล้ว. อธิบายว่า พ้นไปจากโลกนั้น เพราะตัดขาดสังโยชน์ทั้งหมดที่เนื่องด้วยโลกนั้นออกไปได้โดยชอบทีเดียว.

คำว่า เหตุเกิดโลก (โลกสมุทโย) ได้แก่ จันทา ตามสูตรต้นตัญญ แต่ตามอภิธรรมนัย ได้แก่ กิเลส ๑,๕๐๐ พร้อมด้วยอภิสังขารทั้งหลาย. คำว่า ละได้แล้ว (ปหิโน) ได้แก่ ทรงละกิเลสพร้อมทั้งवासนาได้ ด้วยอำนาจสมุจเฉทปหาน ด้วยอรหัตมรรคญาณ ที่โพธิมณฑล. คำว่า ความดับโลก (โลกนิโรธ) ได้แก่ พระนิพพาน. คำว่า ทำให้แจ้งแล้ว (สจฺฉิกโต) ได้แก่ ทำให้ประจักษ์แก่พระองค์เอง. คำว่า ปฏิปทาเครื่องให้ถึงความดับโลก (โลกนิโรธคามินี ปฏิปทา) ได้แก่ อชฺฌางคิกมรรค อันเป็นอริยะ สงเคราะห์ลงในชั้น ๓ มีศีลชั้นเป็นต้น. เพราะว่า ทางนั้นไปถึง คือ บรรลุถึงพระนิพพานอันเป็นที่ดับโลก หรืออันพระอริยะเจ้าทั้งหลายดำเนินไปเพื่อพระนิพพานนั้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า โลก-นิโรธคามินีปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับโลก).

ด้วยคำเพียงเท่านั้น เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเนื้อความนี้ว่า ชื่อว่า ตถาคค เพราะตรัสรู้อย่าง คือถึงตามความเป็นจริง ซึ่งสิ่งที่แท้จริง. อธิบายว่า อริยะสัจ ๔ ชื่อว่า ตถะ (สิ่งที่แท้จริง). ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เกิดขึ้น ไม่ผิดพลาด

ไม่เป็นอย่างอื่นเหล่านี้มี ๔ อย่าง ๔ อย่างเป็นไหน ? คือ ภิกษุทั้งหลาย
 คำว่า นี่ทุกข์ นั้นเป็นสิ่งที่แท้จริง นั้นเป็นสิ่งที่ไม่ผิดพลาด นั้นเป็นสิ่งที่
 ไม่เป็นอย่างอื่น.* ฟังทราบความพิสดารต่อไป.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปเพื่อสิ่งที่แท้จริง. ชื่อว่า
 ตถาคต เพราะทรงถึงสิ่งที่แท้จริง. อนึ่ง คำว่า ไป (คโต) ได้แก่ ทรง
 บรรลุแล้ว คือ ทรงผ่านมาแล้ว หมายความว่า ทรงถึงแล้ว. อธิบายว่า
 ทรงปฏิบัติแล้ว. มีคำอธิบายไว้ดังนี้ว่า เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
 เสด็จถึง คือ บรรลุแล้ว ซึ่งสากลโลก ด้วยจิรณปริญญา ที่เป็น
 ความจริง ไม่ผิดพลาด ฉะนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า ตถาคต
 เพราะพระตถาคตตรัสรู้โลกแล้ว. ทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะเสด็จ
 ถึง คือ เสด็จผ่านโลกสมุทัย (เหตุเกิดโลก) แล้ว ด้วยปหานปริญญา
 ที่ เป็นความจริง ไม่ผิดพลาด. ทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะเสด็จถึง
 คือ ทรงถึงโลกนิโรธ (ความดับโลก) ด้วยการทำให้แจ้ง ที่ เป็นความ
 จริง. และทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะทรงถึง คือ ทรงปฏิบัติข้อ
 ปฏิบัติให้ถึงความดับโลก ที่แท้จริง ไม่ผิดพลาด. ผู้ศึกษาฟังทราบเนื้อ
 ความแห่งพระบาลีนี้ ด้วยอำนาจการแสดงถึงความที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
 เป็นพระตถาคต ด้วยประการอย่างนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงประกาศความที่พระองค์เป็นพระ
 ตถาคต ด้วยอำนาจแห่งการตรัสรู้ริยสัจ ๔ ด้วยประการดังนี้แล้ว บัดนี้
 เพื่อจะทรงแสดงถึงความที่พระองค์เป็นพระตถาคตนั้น แม้ด้วยอำนาจ
 แห่งการตรัสรู้ธรรมที่พระองค์ทรงเห็นแล้วเป็นต้น ในสัจจะ ๔ เหล่านั้น
 จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใด. แต่ในอรรถกถาอังคุตตร-
 นิกาย ท่านกล่าวคำมีอาทิไว้ว่า “ครั้นตรัสความที่พระองค์เป็นพุทธเพราะ
 สัจจะทั้ง ๔ แล้ว” ดังนี้. คำนั้น ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ศัพท์ว่า
 ตถาคต และศัพท์ว่า พุทธ โดยเนื้อความแล้วไม่มีเหตุแตกต่างกันเลย.

อนึ่ง ความจริงพระบาลีก็เป็นไปแล้วอย่างนั้นเหมือนกัน.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า สิ่ง ... เห็นแล้ว (ปิฎก) ได้แก่ อายตนะคือรูป. คำว่า สิ่งซึ่งฟังแล้ว (สุต) ได้แก่ อายตนะคือเสียง. คำว่า สิ่งซึ่งทราบแล้ว (มุต) ได้แก่ อายตนะคือกลิ่น อายตนะคือรส และ อายตนะคือโผฏฐัพพะ เพราะจะต้องประจวบเข้า จึงจะรับเอาได้. คำว่า สิ่งซึ่งรู้แล้ว (วิญญาต) ได้แก่ ธรรมารมณ์ มีสุขทุกข์เป็นต้น. คำว่า ถึงแล้ว (ปตฺต) ได้แก่ ที่มาประจวบเข้าโดยได้แสวงหาหรือไม่ได้แสวงหา ก็ตาม. คำว่า แสวงหาแล้ว (ปริเยสิต) ได้แก่ แสวงหาอารมณ์ที่มา ประจวบเข้าบ้าง ที่ไม่มาประจวบเข้าบ้าง. คำว่า คำนึงถึงแล้วด้วยใจ (อนุวิจิริต มนสา) ได้แก่ อารมณ์ที่คำนึงถึงด้วยใจ. ใครคำนึงถึง ด้วยใจ ? ควรเชื่อมความว่า โลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ พร้อมทั้งเทพ และมนุษย์.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า โลกพร้อมทั้งเทวโลก (สเทวกสุส โลกสุส) ต่อไป. สัตวโลกพร้อมด้วยเทวโลกทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึง ชื่อว่า สเทวกะ. สัตวโลกพร้อมทั้งเทวโลกนั้น. แม้ในบทที่เหลือ ก็มี นัยนั้นเหมือนกัน. ก็ด้วยคำว่า พร้อมทั้งเทวโลก (สเทวกะ) ในพระ สูตรนี้ พึงทราบว่าทรงถือเอาเทพชั้นกามาพจร ๕ ชั้น. ด้วยคำว่า พร้อม ทั้งมารโลก (สมาภะ) พึงทราบว่าทรงถือเอาเทพชั้นกามาพจรชั้นที่ ๖. ด้วยคำว่า พร้อมทั้งพรหมโลก (สพฺรหมกะ) พึงทราบว่าทรงหมายเอาชั้น พรหมมีพรหมกายิกะเป็นต้น. ด้วยคำว่า พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ (สัสสมณพราหมณ) พึงทราบว่าทรงถือเอาสมณพราหมณ์ผู้เป็นข้าศึกต่อ พระศาสนา และทรงถือเอาสมณพราหมณ์ผู้รับบาปและลอยบาปได้แล้ว. ด้วยคำว่า หมู่สัตว์ พึงทราบว่าทรงถือเอาสัตวโลก. ด้วยคำว่า พร้อม ทั้งเทพและมนุษย์ (สเทวมนุสสะ) พึงทราบว่าทรงถือเอาสมมติเทพและ มนุษย์ที่เหลือ. เมื่อเป็นเช่นนี้ สัตวโลกพร้อมด้วยเทพมารและพรหม ในพระสูตรนี้ พึงทราบว่าทรงถือเอาแล้วด้วยคำทั้ง ๓. สัตวโลกเท่านั้น

พึงทราบว่ ทรงถือเอาแล้วด้วยคำทั้ง ๒ ด้วยอำนาจประชา (หมู่สัตว์).

อีกนัยหนึ่ง เทวโลกชั้นอรุณาพจร พระองค์ถือเอาด้วยศัพท์ว่า สเทวกะ. เทวโลกชั้นฉกามาพจร ด้วยคำว่า สมารกะ. พรหมโลกชั้นที่มีรูป ด้วยคำว่า สพรหมกะ. สัตวโลกที่เหลืพร้อมด้วยสมมติเทพทั้งหลาย ทรงถือเอาแล้วด้วยคำว่า สัสสมณพราหมณกัณฑ์เป็นต้น

ก็อีกอย่างหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงมีสัตวโลกทั้งหมดเป็นอารมณ ได้ทรงประกาศความเป็นผู้ได้ตรัสรู้แล้ว โดยการกำหนดอย่างอุกฤษฏ์ ด้วยคำว่า สเทวกะ ในพระสูตรนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ชนเหล่านี้จะพึงมีความเข้าใจผิดว่า ชนชื่อว่า มารชื่อว่า สัตติ มีอาณภาพมาก เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นฉกามาพจร มีอยู่. แต่พระพรหมมีอาณภาพมากแม้ว่ามารนั้น ใช้นี้ทั้ง ๑๐ สองแสงสว่างไปในหมื่นจักรวาล เสวยสุขอันเกิดจากมานสมบัติชั้นสูง มีอยู่. และสมณพราหมณจำนวนมากผู้มีฤทธิ์ มีทิพยจักขุ รู้จิตใจของผู้อื่น มีอาณภาพมาก ยังมีอยู่ ทั้งหมู่สัตว์นี้ ที่ไม่มีที่สิ้นสุด หาประมาณมิได้ ก็ยังมี อารมณของสัตว์เหล่านี้ทั้งหมดนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงรู้แล้วโดยไม่มีเหลือเทียวหรือ. พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงจัดความเข้าใจผิดของชนเหล่านั้น จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า โลกพร้อมทั้งเทวโลก.

ส่วนโบราณจารย์ได้กล่าวไว้ว่า คำว่า พร้อมทั้งเทวโลก (สเทวกสฺส) กลุ่มถึงสัตวโลกไม่มีเหลือ พร้อมด้วยเทวดาทั้งหลาย คำว่า พร้อมทั้งมาร (สมารกสฺส) กลุ่มถึงสัตวโลกไม่มีเหลือ พร้อมด้วยมาร คำว่า พร้อมทั้งพรหม (สพฺรหมกสฺส) กลุ่มถึงสัตวโลกไม่มีเหลือ พร้อมด้วยพรหมทั้งหลาย. พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงใส่สัตว์แม้ทั้งหมดผู้เข้าถึงภพทั้ง ๓ ลงใน ๓ คำอย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงใช้ ๒ คำกลุ่มอีก จึงได้ตรัสไว้ว่า สสฺสมณพฺราหฺมณียา ปชาย สเทวมนุสฺสาย (อันหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ พร้อมทั้งเทพและมนุษย์). พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงครอบคลุมสัตว์ทั้งหมด ที่กำหนดด้วยชั้นทั้ง ๓ ไว้ ด้วยทั้ง ๕

คำอย่างนี้.

ด้วยชื่อว่า เพราะเหตุนี้ ตถาคตรู้แล้ว (ยสฺมา ตํ ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธํ) พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงคำนี้ไว้ คือ รูปารมณอันใด มีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้น มาสู่คลองในจักขุทวารของสัตว์โลกพร้อมทั้งเทวโลก ในโลกธาตุที่หาประมาณมิได้ รูปารมณนั้นทั้งหมด พระตถาคตเจ้าได้ทรงรู้แล้วอย่างนี้ว่า สัตว์นี้เห็นรูปารมณนี้ในขณะนั้นแล้ว ดีใจหรือเสียใจ หรือเกิดมีใจเป็นกลาง. สัททารมณมีเสียงกลองและเสียงตะโพนเป็นต้นอันใด ก็เช่นนั้น มาสู่คลองในโสตทวารของสัตว์โลกพร้อมทั้งเทวโลก ในโลกธาตุที่หาประมาณมิได้ คันธารมณมีกลิ่นเกิดแต่รากเหง้าและเปลือกเป็นต้น (อันใด) มาสู่คลองในฆานทวาร ... รสารมณมีรสเกิดแต่รากเหง้าและรสเกิดแต่ลำต้นเป็นต้น (อันใด) มาสู่คลองในชีวนทวาร ... โภญฺฐพฺพารมณแยกออกเป็นปฐวีธาตุ เตโชธาตุและวาโยธาตุ มีแข็งและอ่อนเป็นต้น (อันใด) มาสู่คลองในกายทวาร (ของสัตว์โลกพร้อมทั้งเทวโลก ในโลกธาตุที่หาประมาณมิได้) พระตถาคตเจ้าได้ทรงทราบโภญฺฐพฺพารมณอันนั้นทั้งหมดอย่างนี้ว่า สัตว์นี้ถูกต้องโภญฺฐพะชนีในขณะนั้นแล้ว เป็นผู้ดีใจหรือเสียใจ หรือเกิดมีใจเป็นกลาง.

ธรรมารมณที่แยกออกเป็นสุขเป็นต้น (อันใด) ก็เช่นนั้น มาสู่คลองในมโนทวารของสัตว์โลก พร้อมทั้งเทวโลกนี้ ในโลกธาตุอันหาประมาณมิได้ ธรรมารมณนั้นทั้งหมด พระตถาคตเจ้าได้ตรัสรู้แล้วอย่างนี้ว่า สัตว์นี้รู้ธรรมารมณชื่อนี้ ในขณะนั้นแล้ว เป็นผู้ดีใจหรือเสียใจ หรือเกิดมีใจเป็นกลาง. เมื่อเป็นเช่นนี้ สิ่งที่สัตว์โลกพร้อมทั้งเทวโลกนี้เห็นแล้ว ได้ยินแล้ว ได้ทราบแล้ว ได้รู้แล้ว พระตถาคตเจ้าจะไม่ทรงเห็น ไม่ทรงได้ยิน ไม่ทรงทราบ หรือไม่ทรงรู้ ย่อมไม่มี. แต่รูปเป็นต้น ที่มหาชนนี้แสวงหาแล้ว แต่ไม่ได้ประสบ มียูบ้าง ที่ไม่ได้แสวงหาก็ไม่ประสบ มียูบ้าง ที่แสวงหาแล้วได้ประสบ มียูบ้าง ที่ไม่ได้แสวงหาแต่ได้ประสบ มียูบ้าง. รูปเป็นต้น แม้ทั้งหมด ที่ชื่อว่า พระตถาคตเจ้าไม่ทรง

ประสบแล้ว คือ ไม่ทรงทำให้แจ้งด้วยญาณแล้ว ย่อมไม่มี. เพราะเหตุที่นั่นแหละ ขึ้นชื่อว่า รูปารมณ์อันใด ที่มาสู่คลองในจักขุทวารของสัตว์ทั้งหลาย หาประมาณมิได้ ในโลกธาตุทั้งหลายหาประมาณมิได้ มีอยู่ รูปารมณ์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้ทรงเห็นโดยอาการสิ้นเชิง. ก็รูปารมณ์นั้นอันพระผู้มีพระภาคเจ้านี้ ผู้ทรงรู้ทรงเห็นอยู่อย่างนี้ เมื่อทรงจำแนกออกไปตามชื่อมากมาย ตามวาระ ๑๓ วาระ ตามนัย ๕๒ นัย โดยนัยมีอาทิว่า รูปเป็นไฉน ? คือ รูปายตนะ ซึ่งได้แก่รูปที่อาศัยมหากุศรูปทั้ง ๔ แสดงออกเป็นสี่แสง มีสีเขียว สีเหลือง (เป็นต้น) มีการกระทบได้* ดังนี้ ด้วยสามารถอิฐฐารมณ์และอนิฐฐารมณ์เป็นต้น หรือด้วยสามารถแห่งคำที่ได้ในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส และ โผฏฐัพพะที่ได้ทราบ และธรรมารมณ์ที่ได้รู้แล้ว ก็เป็นอย่างนั้นนั่นเอง ไม่มีผิดไปจากนั้น. ในเสียงเป็นต้น ที่มาสู่คลอง ในโสททวารเป็นต้น ก็มีนัยนี้.

ชื่อว่า เพราะเหตุที่นั่น บัณฑิตจึงกล่าวว่า พระตถาคต (ตสฺมา ตถาคโตติ วุจฺจติ) ความว่า พระพุทธเจ้า บัณฑิตเรียกว่า ตถาคต เพราะสิ่งที่ชาวโลกกล่าวแล้วโดยประการใด ก็ตรัสแล้วโดยประการนั้นเหมือนกัน. ส่วนคำใดที่ตรัสไว้ในพระบาลีว่า อภิสมพุทธํ (ตรัสรู้แล้ว) คำนั้นมีความหมายเท่ากับตถาคตศัพท์. ด้วยคำว่า ตถาคต นี้ เป็นอันทรงแสดงเนื้อความนี้ไว้ว่า ชื่อว่า ตถาคต เพราะความเป็นผู้ทรงแสดงอย่างนั้นเป็นปกติ. สมจริงตามที่ท่านพระธรรมเสนาบดี (สาริบุตร) ได้กล่าวไว้แล้วว่า

ไม่มีอะไรในโลกนี้ ที่พระตถาคตเจ้าพระองค์นั้น
ไม่ทรงเห็น และที่ควรรู้ แต่ไม่ทรงรู้ พระองค์ทรงรู้
ยิ่งทุกสิ่งที่ยควรแนะนำ เพราะเหตุที่นั่น พระองค์จึงทรง

เป็นผู้มีพระจักรรอบด้าน" (สมันตจักขุ).

ถึงในพระสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตรู้สิ่งที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ ที่หมู่สัตว์พร้อมทั้งเทพและมนุษย์ได้เห็น ได้ยิน ได้ทราบ ได้รู้ ได้ประสบ ได้แสวงหา ได้คำนึงถึงแล้วด้วยใจ เราตถาคตได้รู้สิ่งนั้นแล้ว ตถาคตได้ทราบสิ่งนั้นแล้ว สิ่งนั้นได้ปรากฏแก่ตถาคตแล้ว."

ข้อว่า ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตย่อมตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในราตรีใด (ยฉฺจ ภิกฺขเว รตฺตี ตถาคโต อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธิํ อภิสมฺพุชฺฌติ) ความว่า ก็ในราตรีที่มีพระจันทร์เพ็ญในวิสาขมาสใด พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะอรรกว่าเสด็จมาแล้วอย่างนั้นเป็นต้น ประทับนั่งบนบัลลังก์ที่ไม่มีใครพิชิตได้ ที่ควงโพธิ์ ทรงทำลายกิเลสของมารทั้ง ๓ แล้ว ทรงบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม เพราะไม่มีญาณอื่นยิ่งกว่า คือ พระสัพพัญญุตญาณ พร้อมด้วยอาสวักขยญาณ. ข้อว่า และย่อมปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุในราตรีใด (ยฉฺจ รตฺตี อนุปาติเสสํ นิพฺพานธาดุยาปรินิพฺพายติ) ความว่า ก็ในราตรีที่มีพระจันทร์เพ็ญในวิสาขมาสใดนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จปรินิพพาน ด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ในระหว่างต้นรังคู่ ที่ศาลวโนทยานอันเป็นสถานที่พักผ่อนของชาวมัลละ ในเมืองกุสินารา. ข้อว่า ซึ่งพุทธพจน์อันใด ในระหว่างนี้ (ยํ เอตสฺมี อนุตฺตเร) ความว่า ในท่ามกลางระหว่างสอนุปาติเสสนิพพานธาตุและอนุปาติเสสนิพพานธาตุทั้ง ๒ อย่างนี้ คือ ในปฐมโพธิกาลบ้าง ในมัชฌิมโพธิกาลบ้าง ในปัจฉิมโพธิกาลบ้าง ในระยะเวลาประมาณ ๔๕ ปี พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระธรรมแยกประเภทเป็นสุตตะและคเณยยะเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งการชี้แจง คือ ตรัสบอกด้วยอำนาจแห่งการ

๑. ชุ. มหา. ๒๔/๗๒๗/๔๓๖. ชุ. จุฬ. ๓๐/๔๔๒/๒๔๒.

๒. อัง. จตุกก. ๒๑/๒๔/๓๓.

ยกขึ้นแสดง ทรงแสดงใช้ด้วยสามารถแห่งการจำแนกออกไป. คำว่า พุทธ-
พจน์นั้นทั้งหมด ย่อมเป็นอย่างนั้นนั่นเอง (สพฺพํ ตํ ตเถว โหติ) ความ
ว่า พระพุทธพจน์ทั้งหมด คือ ที่มืองค์ ๔ มีสุตตะและคเณยยะเป็นต้น
นั้น คือ ที่ทรงแสดงแล้วในระหว่างนี้ โดยอรรถและโดยพยัญชนะแล้ว
ไม่มีที่น่าตำหนิ ไม่บกพร่อง ไม่เกิน บริบูรณ์โดยอาการทุกอย่าง สร้าง
จากเมาคือรากะ ฯลฯ สร้างจากเมาคือโมหะ ไม่มีข้อพลั้งพลาด แม้
เพียงเท่าปลายขนทราย ในพระพุทฺธพจน์นั้น เป็นอย่างนั้นเท่านั้น เหมือน
สิ่งที่ประทับด้วยดวงตราดวงเดียวกัน เหมือนสิ่งที่ทวงด้วยท่อนานเดียวกัน
และเหมือนสิ่งที่ชั่งด้วยเครื่องชั่งอันเดียวกัน ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะ
ตรัสสอนเพื่อประโยชน์แก่ผู้ใด ก็ยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่ผู้นั้น โดยส่วน
เดียวนั่นเอง เพราะฉะนั้น พระพุทฺธพจน์นั้น จึงเป็นของแท้ ไม่แปรผัน
ไม่เป็นอย่างอื่น. ท่านแสดงว่า ชื่อว่า ตถาคต เพราะเป็นผู้มีปกติตรัส
อย่างนั้น ด้วยคำนั้น. คต ศัพท์นี้ มีความหมายเท่า คหะ เพราะแปลง
ท อักษรให้เป็น ค อักษร. เพราะฉะนั้น จึงมีอธิบายว่า ชื่อว่า ตถาคต
เพราะตรัสอย่างนั้น. อีกอย่างหนึ่ง การกล่าว ชื่อว่า อากโห. ความ
หมายว่า การตรัส. การตรัสอย่างนั้น คือ ไม่ผิดพลาด มีอยู่แก่พระ
ผู้มีพระภาคเจ้านั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงชื่อว่า ตถาคต
เพราะแปลง ท อักษรให้เป็น ค อักษร. ผู้ศึกษาควรทราบคำสำเร็จรูป ใน
คำว่า ตถาคต นี้ ตามที่พรรณนามานี้เกิด.

คำว่า ตรัสอย่างไร ทำอย่างนั้น (ยถาวาที ตถากาโร) ความว่า
พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงธรรมแก่ชนเหล่าอื่น ตรัสธรรมเหล่า
ใดว่า "ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล มีโทษ วิญญูชนตำหนิ ที่บุคคลสมათาน
ครบถ้วนแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ก็อกุศล เพื่อความทุกข์
พระองค์ทรงละธรรมเหล่านั้นได้เอง โดยส่วนเดียวนั้นแหละ." ส่วน
ธรรมเหล่าใด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ไม่มี
โทษ วิญญูชนสรรเสริญ ที่บุคคลสมათานครบถ้วนแล้ว ย่อมเป็นไป

เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข” พระองค์ทรงเข้าถึงธรรมเหล่านั้น ด้วยพระองค์เองอยู่แล้ว โดยส่วนตัว. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า พึงทราบว่า ตรัสอย่างใด ก็ทรงทำได้อย่างนั้น. คำว่า ทำอย่างใด ตรัสอย่างนั้น (ยถากาโร คถาวาที) ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงปฏิบัติชอบแล้ว ด้วยสามารถแห่งการยังคิดเป็นต้นให้บริบูรณ์โดยชอบนั้นเทียว ชื่อว่า ทรงทำอย่างใดด้วยพระองค์เอง ก็ตรัสอย่างนั้น ด้วยสามารถแห่งการยังผู้อื่นให้ดำรงอยู่ในธรรมมีคิดเป็นต้นเหล่านั้น ด้วยพระธรรมเทศนา. อธิบายว่า พระวรกายของพระผู้มีพระภาคเจ้าอนุโลมตามพระวาจา แม้พระวาจาก็ทรงอนุโลมตามพระวรกาย. เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงเชื่อว่าเป็นผู้ตรัสอย่างใด ก็ทรงทำอย่างนั้น และทรงทำอย่างใด ก็ตรัสอย่างนั้น. อนึ่ง อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงเป็นอย่างนั้น มีพระวาจาอย่างใด แม้พระวรกายก็ไปแล้ว คือเป็นไปแล้วอย่างนั้น และพระวรกายของพระองค์เป็นไปแล้ว (ทรงทำ) อย่างใด แม้พระวาจาก็ไปแล้ว คือ เป็นไปแล้วอย่างนั้น.

คำว่า **ครอบงำ ... อันใคร ๆ ครอบงำไม่ได้ (อภิง อภิงฺโงโต)** ความว่า เบื้องบนจรดภวักคพรหม เบื้องล่างจรดอเวจีนิรท เป็นที่สุดด้านขวาง ในโลกธาตุหาประมาณมิได้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงครอบงำสัตว์ทั้งมวล ด้วยศีลบ้าง ด้วยสมาธิบ้าง ด้วยปัญญาบ้าง ด้วยวิมุตติบ้าง ด้วยวิมุตติญาณทัสสนะบ้าง พระองค์ไม่มีใครขัง ไม่มีประมาณ ไม่มีผู้เสมอ ไม่มีผู้เสมอเท่า ไม่มีผู้เสมอเหมือน ไม่มีผู้เทียม ไม่มีบุคคลเทียบ ไม่มีผู้เท่า ไม่มีผู้เปรียบเทียบ ทรงเป็นพระธรรมราชา ไม่มีผู้ยิ่งกว่า ทรงเป็นเทพเหนือเทพ ทรงเป็นท้าวสักกะเหนือท้าวสักกะ ทรงเป็นพระพรหมเหนือพระพรหม. เพราะเหตุนี้นั่นเอง จึงไม่มีใครครอบงำพระองค์ได้ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า อันใคร ๆ ครอบงำไม่ได้. ศัพท์ว่า **อญฺเฏหตฺตํ** เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่า โดยถ่องแท้. อธิบายว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ชื่อว่า เนยยะ (ควรแนะนำ ควร

รู้) สิ่งนั้นทั้งหมด จะเห็นได้ เหมือนเห็นผลมะขามป้อมในอุ้งมือ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทสสะ (ผู้ทรงเห็น). พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า วสวัตดี เพราะทรงให้สัตว์ทั้งหลายเป็นไปในอำนาจ ด้วยการทรงทราบอาสยะเป็นต้น (ของเขา) ไม่มีผิดพลาด และด้วยการทรงนำเขาให้เข้าไปหาประโยชน์เกื้อกูล ทรงให้สังขารทั้งหลายเป็นไปในอำนาจ ด้วยสามารถแห่งการนำไปสู่ความเป็นอย่างอื่นตามภาวะ (ทรงบังคับพระกายได้) ทรงยังสมบัติและจิตให้เป็นไปในอำนาจ เพราะทรงประพจน์มาจนช้านาน โดยอาการทุกอย่าง. ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ทรงแสดงความที่พระองค์ทรงเป็นพระตถาคต เพราะอรรถว่าทรงครอบงำ.

ในข้อนั้น พึงทราบคำสำเร็จรูป ดังต่อไปนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงเป็นเสมือนมียานานวิเศษ จึงทรงพระนามว่า อคตะ. ก็ยานานวิเศษนั้น ได้แก่อะไร ได้แก่ ความงามแห่งพระธรรมเทศนาและความหนาแน่นแห่งบุญ. อธิบายว่า ด้วยเหตุที่นั่นนั่นเอง พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น จึงทรงมีอำนาจมาก ทรงครอบงำผู้ใส่ร้ายทุกคนและสัตว์โลกพร้อมทั้งเทวโลกได้ เหมือนหมองูปราบงูด้วยยาทิพย์ ฉะนั้น. ยานานวิเศษ คือ ความงามแห่งพระธรรมเทศนาและความหนาแน่นแห่งบุญที่เป็นยานานที่แท้ คือ ไม่ปลอม ในการทรงครอบงำ (รักษา) สัตว์โลกของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น มีอยู่ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น พึงทราบว่า ทรงพระนามว่า ตถาคต โดยแปลง ท อักษรให้เป็น ต อักษร ด้วยประการดังนี้. ด้วยเหตุที่นั่น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตครอบงำสัตว์โลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ ยังอำนาจให้เป็นไป เพราะเหตุที่นั่น บัณฑิตจึงเรียกว่า พระตถาคต.”

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้ ชื่อว่า ตรัสรู้ซึ่งโลกทั้งหมด (สัพพโลก อภิญญา) ความว่า ทรงตรัสรู้ชั้นเป็นที่อยู่อาศัยในโลกธาตุทั้ง ๓. ชื่อว่า ในโลกทั้งปวง ตามความเป็นจริง (สัพพโลกยตถัตถ) ความว่า ทรงตรัสรู้ทุกสิ่งทุกอย่างที่ควรรู้ในชั้นเป็นที่อยู่อาศัย

ในโลกธาตุทั้ง ๓ นั้น ตามที่เป็นจริง คือ ไม่ผิด. คำว่า พราภแล้ว
จากโลกทั้งหมด (สพฺพโลกวิสยฺโต) ความว่า ทรงพราภไป คือ ทรง
พ้นไปแล้วจากโลกแม่ทั้งหมด ด้วยการทรงละโยคะ ๔ อย่างโดยไม่มีเหลือ.
คำว่า อนุสโย* ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ไม่ทรงมีอุสยกิเลส
(กิเลสที่หนาแน่น) โดยอุสยกิเลส คือ ตัณหา และทิฏฐิ คือทรงละ
เว้นจากอุสยกิเลสเหล่านั้น ในโลกแม่ทั้งหมด. คำว่า ครอบงำมารทั้งหมด
(สพฺพพาริก) ความว่า ทรงครอบงำอารมณ์ทั้งหมด มีรูปเป็นต้น คือ
สังขารทั้งหมด ได้แก่ มารแม่ทั้งหมด แล้วดำรงอยู่. คำว่า เป็นนัก
ปราชญ์ (ธโร) ได้แก่ ทรงถึงพร้อมด้วยพระปัญญา. คำว่า ปลดเปลื้อง
กิเลสเครื่องร้อยรัดได้ทั้งหมด (สพฺพคณฺถปฺปโมจโน) ความว่า พระผู้
มีพระภาคเจ้าทรงเปลื้องกิเลสมีกายคันถะคืออกิขณาเป็นต้นทั้งหมด เสด็จ
ดำรงอยู่แล้ว ชื่อว่า ทรงเปลื้องกิเลสคือคันถะทั้งหมดออกไปได้ เพราะ
ทรงเปลื้องกิเลสเหล่านั้นออกจากสันดานของเวไนยสัตว์ ด้วยพระธรรม
เทศนาที่สละสลวยของพระองค์. คำว่า อนุสสุ ตัดคำเป็น อนุสา อสฺส
(แปลว่า อันตภาคตสัมผัสแล้ว). คำว่า อสฺส นี้ เป็นฉนฺธิวิภคฺติ ใช้
ในความหมายของตติยาวิภคฺติ. ความหมายว่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
พระองค์นี้ ทรงสัมผัสแล้ว. คำว่า ความสงบอย่างยอดเยี่ยม (ปรมา
สนฺติ) ได้แก่ พระนิพพาน. เพราะว่า พระนิพพานนั้น อันพระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงสัมผัสแล้วด้วยการสัมผัสด้วยญาณนั้น. ด้วยเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า "พระนิพพานซึ่งไม่มีภัยแต่ที่ไหน ๆ."

อีกอย่างหนึ่ง. คำว่า ความสงบอย่างยอดเยี่ยม (ปรมา สนฺติ)
ได้แก่ ความสงบอย่างสูงสุด. ถามว่า ความสงบอย่างยอดเยี่ยมนั้น คือ
อะไร ? ตอบว่า พระนิพพาน. ก็เพราะเหตุที่ในพระนิพพาน จะมีภัย
มาแต่ไหน ฉะนั้น พระนิพพานนั้น พระองค์จึงตรัสว่า ไม่มีภัยแต่
ที่ไหน. คำว่า ไม่มีทุกข์ (อนฺโฆ) ได้แก่ ทรงปราศจากทุกข์. คำว่า

* สยาม. เป็น อนุปโม - ไม่มีผู้เปรียบ.

ถึงความสิ้นไปแห่งกรรมทั้งหมด (สพฺพกมฺมกฺขยปฺปตฺโต) ความว่า ทรง
ถึงความสิ้นไป คือ ความสิ้นสุด ได้แก่ ความไม่มีโดยส่วนเดียว แห่ง
กรรมทั้งมวล. คำว่า หลุดพ้นแล้วในเพราะธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธิ
(วิมุตฺโต อุปธิสฺงฺขเย) ความว่า ทรงหลุดพ้นแล้วด้วยผลวิมุตติ ที่มี
พระนิพพานนั้นเป็นอารมณ์ ในเพราะพระนิพพาน กล่าวคือธรรมเป็นที่
สิ้นไปแห่งอุปธิ. คำว่า เอส โส เท่ากับ เอโส โส (แปลว่า นั้นนั้น).
คำว่า เป็นสีหะผู้ยอดเยี่ยม (สีโห อุนฺนตโร) ความว่า พระตถาคตเจ้า
ทรงพระนามว่า เป็นสีหะผู้ยอดเยี่ยม เพราะอรรถว่า ทรงย่ำยี
อันตรายทั้งหลายได้ และเพราะอรรถว่าทรงฆ่ากิเลสได้. คำว่า พรหม
(พฺรหฺม) ความว่า ประเสริฐสุด. คำว่า จักร (จกฺก) ได้แก่ พระ
ธรรมจักร. คำว่า ประกาศ (ปวตฺตยิ) ความว่า ทรงหมุน (แสดง)
พระธรรมจักรให้ได้ ๓ รอบ มีอาการ ๑๒. คำว่า เพราะเหตุดังนั้น
(อิติ) ได้แก่ ทราบพระคุณของพระตถาคตอย่างนี้แล้ว. คำว่า ประชุม
กัน (สํคมฺม) ได้แก่ มาชุมนุมกัน. คำว่า ย่อมนอบน้อมตถาคตนั้น
(ตํ นมสฺสฺสนฺติ) ความว่า เทพและมนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้น ผู้ถึงพระ
พุทธเจ้าเป็นสรณะ พวกเขานอบน้อมพระตถาคตเจ้าพระองค์นั้น ผู้ชื่อว่า
มีพระคุณใหญ่ เพราะทรงประกอบด้วยคุณความดี มีศีลเป็นต้นมากมาย
ผู้ชื่อว่า ปราศจากความครั่นคร้าม เพราะทรงประกอบด้วยพระธรรมที่
ทำให้ทรงแก่กล้า ๔ อย่าง.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ที่เทพและ
มนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้นพากันเฝ้าถึงพลาสนมัสการ จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้
ว่า ฝึกแล้ว. คำนั้นมีเนื้อความง่ายอยู่แล้วแล.

ในจตุกนิบาตนี้ พึงเข้าใจว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสวิญญะไว้ในสูตรที่ ๖ และที่ ๗ ได้ตรัสวิญญะไว้ในสูตรที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๑๒ และที่ ๑๓ ได้ตรัสทั้งวิญญะทั้งวิวิญญะไว้ในสูตรที่เหลือ ด้วยประการดังนี้.

พรรณนาจตุกนิบาต อิติวุตตกะ
อรรถกถาขุททกนิกาย ชื่อปรหมัตถทีปนี
จบด้วยประการดังนี้แล.

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้

๑. พราหมณสูตร ๒. จัดตาริสูตร ๓. ชานสูตร
๔. สมณสูตร ๕. สีลสูตร ๖. ตัณหาสูตร ๗. พรหม-
สูตร ๘. พหุการสูตร ๙. กุหนาสสูตร ๑๐. ปริสสูตร
๑๑. จรสูตร ๑๒. สัมปันนสูตร ๑๓. โลกสูตร.

อิติวุตตกะ จบ

นิคมคาถา

ก็ด้วยกถามรรคเพียงเท่านั้น

พระอริยเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ทั้งหลาย ผู้
เชี่ยวชาญในอภิญา ๖ ประการ ผู้แตกฉานใน
ปฏิสัมภิทา ผู้รับธุระพระศาสนา ร้อยกรองพระธรรม-
วินัยไว้ในปางก่อน ได้รวบรวมพระสูตร ๑๑๒ สูตรไว้
ที่พระมเหสีสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นธรรมิสราธิบดีใน
แผ่นดิน ทรงเห็นแจ้งทั้งธรรมทั้งโลก ผู้ทรงทราบวิธี
แสดงธรรม แก่เหล่าสัตว์ผู้ควรจะรู้พระธรรมทั้งหลาย
ผู้ทรงแสวงหาประโยชน์ที่เกื้อกูลแก่สัตว์โลกทั้งมวล
ทรงอาศัยเหตุนั้น ๆ แล้วทรงแสดงไว้ โดยแยกออก
ไปเป็นเอกกนิบาตเป็นต้น ตามประเภทธรรมที่กล่าวไว้ว่า
อติวุตตกะนั้นใด เพื่อจะประกาศเนื้อความแห่งอติวุตตกะ
นั้น การสังวรรณนาเนื้อความอันใด ที่ข้าพเจ้า (พระ
ธรรมปาလာจารย์) ได้ปรารภดีแล้ว โดยได้อาศัยนัย
แห่งอรรถกถาเก่า. การสังวรรณนาอันนั้น โดยชื่อแล้ว
ชื่อว่า ปรมัตถทีปนี เป็นเครื่องประกาศปรมัตถธรรม
ในพระสูตรทั้งหลาย ในอติวุตตกะนั้นตามสมควร ไม่มี
การวินิจฉัยค้างไว้ ถึงความสำเร็จเสร็จสิ้นลงไปแล้ว
โดยภาณวารแห่งพระบาลี ประมาณ ๓๘ ภาณวาร.

ด้วยเหตุดังนี้ ด้วยอานุภาพแห่งบุญที่ข้าพเจ้า
ผู้แต่งอรรถกถานั้นได้รับแล้ว ขอสรรพสัตว์จงยังพระ
ศาสนาของพระโลกนาถให้รุ่งเรือง ด้วยข้อปฏิบัติมีศีล
เป็นต้นที่บริสุทธิ์ จงเป็นผู้มีส่วนแห่งวิมุตติรส. ขอ
พระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงสถิตอยู่ในโลก

ตลอดจิรกาล. ขอสรรพสัตว์จงมีความเคารพในพระ
ศาสนานั้น ตลอดกาลเนื่องนิตย์. แม้ฝนก็ขอจงตก
ต้องตามฤดูกาล ขอให้ท่านผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน ผู้
ยินดีในพระสัทธรรม จงทรงปกครองโลก โดยธรรม
เทอญ.

อรรถกถาอิติวุตตกะ ที่ข้าพเจ้าพระธรรมपालาจารย์
วัดปทรดิษฐวิหาร แต่งไว้ จบลงแล้ว ด้วยประการดังนี้แล.

ครุฑ

อักษร ก

กชังคละ	๔๔๗
กถาวัตถุ ๑๐	๕๑๓
กเถตุกัมยตาปจณา	๖๕
กปิลพัสดุ์,กรุง	๕๕๓
กระแสดัณฑา	๖๖๒
กรัชกาย	๑๘๗,๓๔๓
กองกระดุก	๑๕๘
กองธรรม	๑๑
กัลยาณธรรม	๕๘๒
กัลยาณมิตร	๑๑๘
กัลยาณะ	๑๕๑
กากมาสกพราหมณ์	๑๘๔
กาม	๔๑๓
กามฉันท์	๖๘๑
กามตัณฑา	๓๖๕
กามธาตุ	๕๑๘
กามโยคะ	๕๗๖,๕๗๗
กามวิตก	๖๗๓
กามวิตก ๘	๕๐๕

กษมาสยะ	๒๓๔
กษมาสวะ	๓๖๑
กามสมุจฉาจาร	๔๓๔
กามสมุจฉาจารมืองค์ ๔	๔๓๕
กาย	๑๘๕, ๔๕๘
กายแตก	๑๓๔
กายทุจจิต	๓๔๓
กายปัสสัทธิ	๑๘๗
กายโมเนยยะ	๓๕๔
กายสหุตา	๑๘๗
กายสุจจิต	๓๕๕
กายโสเจยยะ	๓๕๗
การเห็น ๒	๖๓๖
กาลิงคยะ, พระเจ้ากรุง	๔๗๕
กำเนิด	๒๑๕
กำพรว้า	๔๔๗
กำสังอุปัธิ	๔๔๘
กิณณปักกจิตตา	๔๓๖
กิลินนยะ	๔๐
กิเลศพันเครื่อง	๒๓๖
กิสวัจฉดาบส	๔๗๕
กุกกุฏเศวชฐี	๕๔
กุกกุฏวิตก ๓	๕๑๖
กุกกุฏวิตก ๓ อย่าง	๒๐๗
เกวสี	๕๘๓
เกวสมจากโยคยะ	๑๑๔

เกียรติคุณ	๔๔๑
แก้วมณี	๑๔๖
โกนฐาสะ	๑๔
โกธะ	๘๒,๑๐๑
โกธังโกธะ	๔๗๔

อักษร ข

ขณะ ๓	๓๘๗
ขมังธนู,นาย	๑๒๔
ขันติสังวร	๒๐๘
ขันธโลก	๖๔๘
ข้าศึกภายใน	๔๒๐
ชีณาสพ	๒๔๖
ชูชชูตตารา,นาง	๔๐
ชุยไผ่	๓๓๐,๔๗๔
เขตแห่งสังวัฏฏกับมี ๓	๖๐๒
เขมวิทก	๒๒๐,๒๔๔,๒๖๓
เขมะ	๒๐๐

อักษร ค-ม

คติ ๕	๒๓๗
คนเดินทาง	๔๔๗
คนกักต	๑๖
คมนะ	๔๐
คยาสีสประเทศ	๑๒๔

กลิ่น	๔๐๓,๔๐๕
ควัมปติ,พระพุทธรเจ้า	๒๒๓
ความเพียรเป็นเครื่องตื่น	๓๑๑
คหบดีแก้ว	๑๔๖
คำข้าว ๔-๕ คำ	๗๒
คำข้าวคำหลัง	๑๖๔
คำพูดดุจเขาสัตว์	๖๕๖
คำว่า บุญ	๑๓๕
คิซณภูฏ.ภูเข	๑๕๔
คุ่มครองทวาร	๑๘๘
คุฬาสวะ	๔๓๗
คุ่มบุษ ๔	๕๓๗,๕๔๖
เครื่องช้อง ๗	๕๗๒
เกฬลิตอุเบกขา	๓๔๘
โคจรอัชฌัตตะ	๖๖๔
โคนไม้	๖๒๓
ฆานะ	๑๘๕
โฆลิตเสรฐฐิ	๕๔

อักษร จ

งามในท่ามกลาง	๕๐๒
งามในเมืองต้น	๕๐๒
งามในปรีโยสาน	๕๐๒
จตุปฏิสัมภิทาญาณ	๒๓๒

อักษร จ

จตุโวหารภาพ	๓๒๒
จริยาธิมุตติ	๒๖๘
จะตฺถุบัติ	๔๕๘
จักรแก้ว	๑๔๖
จักรพรรดิ	๑๔๔
จักขุ	๑๘๔, ๔๐๘
จักขุ ๒	๑๘๔
จักขุ ๓	๓๗๘
จักขุ ๕	๒๕๕
จาตุมหาราชิกา	๔๗๔
จิตฺตจมานวิกา, นาง	๑๖๓
จิตฺตจมนว	๑๓๒
จิตฺตจมนว	๑๓๗
เจตฺตวิมุตติ	๔๘๑
เจตฺตวิมุตตาทา	๑๖๕
เจตฺตวิมุตตาทาจิต	๑๓๕
โจรภินิศา	๔๕๖

อักษร ฅ-ณ-ญ

ฅน	๓๖๗
ฅน ๒ พวก	๓๑๖
ฅนกะ	๓๒๘
ฅน	๔๕๖
ฅนบุญ	๔๖๘

ขอบหลัง	๔๖๘
ข้างแก้ว	๑๔๖
ชาติ	๔๔๖
ขายสังฆาฏิ	๔๖๐
ชีวหา	๑๘๔
ชื่อว่า ตถาคต	๒๒๓,๒๔๔,๒๔๕
ชื่อว่า พุทธะ	๒๖๗
เชิงบาตร	๔๖๗
ฉาน ๒ อย่าง	๒๐๒,๓๐๘
ญาณจักขุ	๑๘๔,๓๗๕
ญาณกาย	๑๔๑
ญาณสมนุปัสสนา	๑๐๔
ญาณสังวร	๒๐๘
ญาตปริญญา	๕๑
ญาบรรรม	๖๐๐

อักษร ฐ-ค

ฐานะ	๓๔๖
ดอกอ้อ	๔๗๔
ดาวประกายพรึก	๑๖๕,๑๗๒
ดุจแม่น้ำ	๖๕
ดุจสิงติดั่ง	๖๕
ดุจสีแห่งน้ำมัน	๖๕
ดุนฟันในที่เผาผิ	๔๔๒,๔๔๘
ดูหมิ่น	๑๒๗

เดินไปตามรอยเท้า	๕๖๐
เดือนร้อน	๑๕๐
เดือนกัฏติกะ	๑๗๑
เดือนอัสสยุชะ	๑๗๑

อักษร ศ

ตถาคตศัพท์	๒๒๒
ตหังคปหาน	๖๕
ตันรัง	๒๐๔
ตรัสบุคคลกถา ด้วยเหตุ ๘ ประการ	๑๕๖
ตั้งอยู่ตลอดกับ	๑๒๘
ตณหา	๑๐๘, ๓๖๕, ๖๔๑
ตณหา ๑๐๘	๓๖๕
ตณหา ๓	๓๖๔
ตัดแก้วฎกพราหมณ์	๑๘๔
ตันทิ	๖๘๗
ตปปรายนตา	๔๒๔
ติดติริยะะ, พรหมจรรย์	๒๐๕
ติรจฉานคติ	๒๓๘
ติรณปริญญา	๕๑
ตึน	๓๐๕

อักษร ฌ

ถาวรประโยค	๔๓๐
ถินมิหระ	๖๘๒, ๖๘๗

อุงบาตร

๔๖๗

อุณคาม

๔๕๗

อักษร ท

ทักษิโณยบุคคล

๑๖๗

ทักษิณา

๔๔๘

ทักษิณาทาน

๑๖๗

ทัณฑกั,พระเจ้ากรุง

๔๗๔

ทัณฑภัย

๒๘๔

ทาน

๑๖๔

ทาน ๒

๔๕๒,๖๑๐

ทานมัย

๓๗๔

ทัญสังสันทนาปุจฉา

๖๘

ทัญ

๓๑๔

ทัญ ๓

๑๔๖

ทัญดี

๑๔๗

ทัญสมนุปัสสนา

๑๐๔

ทิพย์ ๑๐

๔๒๗

ทิพย์จักขุ

๑๘๔,๓๗๔

ทุกซ์

๔๔๗

ทุกซ์มี ๓

๓๓๔

ทุดติ

๑๓๔

ทุดติภัย

๒๘๔

ทุจวิต

๑๔๒

ทุจวิต ๓

๓๔๒

ทิวาฑิตา	๓๔๗
เทพ	๔๘๕
เทพ ๓	๖๔๕, ๖๔๖
เทพนิกาย	๔๘๕
เทพและมนุษย์	๗๐๒
เทวดา	๒๓๘
เทวทัต, พระ	๑๒๔, ๕๒๔, ๕๓๐
เทวโลก	๗๐๒
เทศนา ๒	๑๕๕
โถมันส	๕๕๗
โทะสะ	๗๕, ๕๘

อักษร ๘

ธมกรก	๔๖๗
ธรรม	๕๑๒
ธรรม ๒ อย่าง	๖๑๗
ธรรม ๓ เป็นไปเพื่อความเสื่อม	๔๖๕
ธรรม ๖	๗๒
ธรรม ๖ เป็นไปเพื่การละวิจิกิจฉา	๖๕๑
ธรรม ๖ เป็นไปเพื่อละกามฉันท	๖๘๕
ธรรม ๖ เป็นไปเพื่อละกามมิตะ	๖๘๘
ธรรม ๖ เป็นไปเพื่อละพยาบาท	๖๘๖
ธรรม ๖ เป็นไปเพื่อละอุทัจจกุกกัจจะ	๖๕๐
ธรรมขันธ	๕
ธรรมงาม	๕๙๐
ธรรมจักขุ	๖๘๖

ธรรมชาติอันไม่เกิด	๒๕๒
ธรรมทาน	๔๕๓
ธรรมเทศนา ๒	๒๗๑
ธรรมะจับความอาฆาต ๕	๗๗
ธรรมราชา	๑๔๔
ธรรมวินัย	๔๘๕
ธรรมอย่างหนึ่ง	๖๒
ธรรมาธิษฐาน	๑๕๑
ธัมมปฏิสัมภีทา	๒๓๓
ธัมโม	๔๔๔
ธาตุ	๔๑๓, ๔๖๐
ธาตุ ๓	๓๓๑
ธาตุเป็นที่สลัดออก ๓	๔๑๒
ธาตุโลก	๖๕๘

อักษร น

นรกา	๑๓๔, ๑๔๒
นวังคสัตตฤตาสน์	๔
นอบน้อม ๔ อย่าง	๔๒๔
นันทโคฆาตกร์	๑๕๒
นันทมานพ	๑๕๒
นันทมูลกะ	๔๔
นันทยักร์	๑๕๒
นาฬาคีรี,ช้าง	๑๒๔
น้ำวน	๔๐๓, ๔๐๔, ๖๖๐

นิคมธาตุ	๖๘๘
นิกาย ๕	๕
นิโครธาราม	๕๕๓
นิบาต ๔	๕
นิปปเทสวิสัย	๕๐
นิพพาน	๕๕๕
นิพพานธาตุ ๒	๒๕๔
นิพัตตกะ	๓๒๘
นิมมานรดี	๕๗๔
นียกอัชฌัตตะ	๖๖๔
นिरยคติ	๒๓๘
นิรคคพะ	๑๖๕, ๑๗๗
นिरุตติปฏิสัมภิทา	๒๓๓
นิโรธ	๔๑๔
นิโรธธาตุ	๓๓๒
นิวรรณ	๑๐๓
นิวรรณคืออวิชา	๑๐๓
นิสสรณพทาน	๖๖
นิสสรณะ	๔๑๓
นิสสัคคิยประโยค	๔๓๐
เนกขัมมธาตุ	๕๑๕
เนกขัมมวิตก	๕๑๘
เนกขัมมะ	๔๑๓, ๖๖๘
เนกขัมมมาสยะ	๒๓๕
แนวสัญญาณีนาสัญญูปภาพ	๓๒๒

อักษร บ

บริบูรณ์	๕๐๔
บริภาษ	๑๒๗
บริสุทธิ์	๕๐๔
บัวงาม	๓๖๗,๕๐๐
บวชตาม	๖๓๗
บาดหมาง	๑๒๗
บาป	๒๗๓
บาปกรรมโดยอาการ ๖ อย่าง	๔๓๘
บารมี	๔๔๘
บารมี ๑๐	๑๒,๒๒๓
บำเพ็ญ	๒๒๓
บุคคล ๓ จำพวก	๔๔๔
บุคคลาธิษฐาน	๑๔๑
บุญกิริยาวัตถุ	๑๖๘,๑๗๐
บุญกิริยาวัตถุ ๓	๑๕๐,๓๗๓
บุตร ๓	๔๑๗
บุตรควรทะนุบำรุงด้วยสถาน ๕	๖๕๐
บุตรบุชามารดาบิดา	๖๔๓
บุพนิมิต ๕ ประการ	๔๘๓
บุรพเทพ	๖๔๖
บุรพเทวดา	๖๔๓
บุรพาจารย์	๖๔๓,๖๔๗
บุรุษบุคคล	๕๓๗
บุรุษบุคคล ๘	๕๓๘-๕๔๖

อักษร ป

ปกิณกะ ๘ อย่าง	๓๔๔
ปฏิคาหก	๑๖๔
ปฏิมะ	๒๓๔
ปฏิจจสมุปบาท	๑๑๐
ปฏิญาณ	๓๑๗
ปฏิปัสสัทธิปทาน	๖๖
ปฏิภาณปฏิสัมภิตา	๒๓๓
ปฏิสนธิในพระครรภ์	๒๔๖
ปฏิสัมภิตา ๔	๒๓๓
ปณิปาตะ	๔๒๔
ปติสสะ	๑๒๒
ปเทสัปปพิสัย	๕๐
ปภาวะ	๓๒๘
ปยตปาณิ	๖๑๓
ปโยคะ	๑๕๖
ปรนิมมิตาस्वัตติ	๔๗๔
ปรมัตตเทศนา	๑๔๔
ปรมัตตบารมี ๑๐	๒๒๓
ปรมัตตสัจ	๑๔๖
ประคตเอาจ	๔๖๗
ประจบ	๒๐๓, ๒๑๒
ประดิษฐานพระบาททั้งสอง	๒๒๓
ประตุเมือง	๑๘๓
ประโยคมี ๖ อย่าง	๔๓๔
ประโยชน์ทั้ง ๒	๑๔๔

ปรักกมชาตุ	๖๘๘
ปรัชญาสยะ	๕๙
ปรานุวาทภัย	๒๘๕
ปรารกนาสุข ๓	๔๕๑
ปริญญา ๓	๗๑,๕๑
ปริณายกแก้ว	๑๕๖
ปริเทวะ	๕๕๗
ปวัตติกาล	๓๔๖
ปวิเวกกถา	๑๒๑
ปวิเวกวิตก	๒๕๕,๒๖๓
ปสาทกาย	๑๘๗
ปหานปริญญา	๕๑
ปหานะ ๕	๖๕,๒๐๙
ปัจจัย	๓๒๘,๖๒๑
ปัจจัย ๔	๒๐๗,๖๒๑
ปัจจัยปรุงแต่ง	๒๕๐
ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง	๒๕๐
ปัจจุปันนอัทธา	๓๘๗
ปัจเจกมุนี	๒๖๕
ปัญจโวการภพ	๓๒๒
ปัญญา	๓๗๑
ปัญญากถา	๑๒๑
ปัญญาชั้นธ	๓๗๒
ปัญญาางาม	๕๘๐
ปัญญาจักขุมิ ๕	๑๘๕
ปัญญาวิมุตติ	๔๘๑

ปัญฐานันย	๕๙
ปัสสาวมรรค	๒๑๕
ปาฏิโมกข์	๕๘๕
ปาฏิหาริย์	๓๖
ปาณาติบาต	๔๒๘
ปาณาติบาตมี ๖ ประโยค	๔๓๐
ปาณาติบาตมีองค์ ๕	๔๓๐
ปาติ	๕๘๕
ปาติโมกข์สมบูรณ์	๖.๗๗
ปาติโมกขสังวร	๒๐๘
ปารค	๒๖๙
ปาวาริกเทวขฐี	๕๔
ปาหวนียะ	๕๔๘
ปาหุเนยยะ	๕๔๘
ปิฎก ๓	๕
ปิฎกสูตร	๔๓๖
ปิณโฑลยะ	๕๕๕
ปิยรูปและสาตรูป	๖๖๔
ปุจฉา ๕	๖๘
ปุจฉาวลิกะ	๕๙
ปุณณภาภิสังฆาร	๒๓๙
ปุณณกชาดก	๒๐๔
ปุปผาสวะ	๔๓๗
ปุริสเมธะ	๑๖๙, ๑๗๖
ปุวสุรา	๔๓๖
เปตคตติ	๒๓๘

อักษร ผ

ผลกล้าย	๔๗๕
ผลาสวะ	๔๓๗
ผ้าบังสุกุล	๖๒๒
ผีเสื่อน้ำ	๔๐๓,๔๐๔
ผู้ตุงฝนตกในที่ทั่วไป	๔๔๖
ผู้ตุงฝนตกในที่บางส่วน	๔๔๖
ผู้ไม่คุ้มครองทวาร	๑๘๐
ผู้ยึดถือประมาณ ๔	๑๗
ผู้รับรอง	๖๗
ผู้เสมอด้วยฝนไม่ตก	๔๔๖

อักษร พ

พยาบาท	๖๘๑
พยาบาทธาตุ	๕๑๘
พยาบาทวิตก	๖๗๓
พรหม	๖๔๓,๖๔๕
พรหมจรรย์ศัพท์	๒๐๔
พรหมจารี	๓๑๗
พระเวโลก	๗๐๒
พรหมโลกชั้นอนัสสระ	๑๓๕,๑๔๔
พรหมายุพราหมณ์	๔๒๕
พร้อมทั้งพยัญชนะ	๕๐๓
พร้อมทั้งอรรถ	๕๐๓
พระจริยา	๑๓

พระเจ้าจักรพรรดิ	๑๔๖
พระผู้มีพระภาคเจ้า	๒๑
พระพุทธรูปดา	๔๔๗
พระพุทธรูปมารดา	๔๔๗
พระมหามายาเทวี	๒๔๖
พระมหาโพธิสัตว์	๑๗๓
พระโสดาบัน	๑๖๑
พระโสดาบัน ๓ จำพวก	๑๖๑
พระโสดาบันบุคคล ๓ จำพวก	๔๗๔
พระอนาคามี	๑,๗๕,๘๐,๘๒,๘๓,๘๕
พระอนาคามี ๕	๘๗
พระอรหันต์	๒๑
พระอัครสาวก	๑๒๔,๔๔๗
พราหมณ์	๖๑๒
พราหมณ์และคฤหบดี	๖๕๒
พละ	๔๕๑
พิจารณา	๔๖๔
พุทธรูปธรรม	๑๒
พุทธรูปการธรรม	๔๔๘
พุทธรูปจักขุ	๑๘๕
พุทธรูป	๔๑๔
พุทธรูป	๔๔๓
เพชฌมมาตมภายใน	๔๒๐
โพชฌงค์ ๗	๒๔๑
โพธิปักขิยธรรม ๓๗	๔๘๐
ไฟ ๓ กอง	๔๖๔

ไฟคือราคะ	๕๖๕

อักษร ก

ภาคธรรม	๑๕.๑๘
ภาควา	๘
ภาพ	๓๒๒
ภาพ ๔	๕๔๒
ภาพน้อยและภาพใหญ่	๓๖๔
ภยตูปัญฐานญาณ	๔๔๙
ภวตัณหา	๓๖๕
ภวโยคะ	๕๗๖
ภวาสวะ	๓๖๒
ภังคญาณ	๑๑๗
ภัตตสัมมทะ	๖๘๗
ภัย ๒	๑๔๑
ภาคธรรม	๑๑,๑๔,๑๙
ภาระ ๓	๒๙๖
ภาวนามัย	๓๗๕
ภาษาทมิฬ	๑๕๕
ภาษาอันธกะ	๑๕๖
ภิกษุ	๑๑๗
ภิกษุวัชชีบุตร ๕๐๐ รูป	๑๒๔
ภุตจวัมมิกพราหมณ์	๑๘๔
โภชนะ	๖๒๓

อักษร ม

มนะ	๑๘๕
มนุสสคติ	๒๓๘
มโนเหตุจิต	๓๕๓
มโนโมเนยยะ	๓๕๔
มโนสุจิต	๓๕๕
มโนโสเจยยะ	๓๕๗
มรณะ	๕๕๖
มรรค	๑๖๐
มรรคญาณ	๒๓๒, ๖๒๖
มรรคญาณที่ ๑	๒๑๗
มรรคญาณที่ ๔	๒๑๗
มรรคปัญญา	๒๗๘
มลทินภายใน	๕๒๐
มหาธรรมपालชาดก	๒๐๖
มหาปริจาค	๔๕๘
มหาปริจาค ๕	๑๓, ๒๒๓
มหาพรหม	๑๔๔
มหาภินิหาร	๔๕๘
มหาภูตรูป ๔	๑๑๖
มหาวิตก ๔ อย่าง	๕๐๕
มหาศาลา	๔๕๗
มักขะ	๘๓, ๑๐๒
มังสจักษุ	๓๗๕
มังสจักษุ ๒	๑๘๖

มังสโสดะ ๒	๑๘๗
มัชฌิมประเทศ	๔๕๗
มัชวาสระ	๔๓๗
ม้าแก้ว	๑๔๖
มานสะ	๑๑๓
มานะ	๘๕,๘๖,๘๔
มานะ ๓	๘๖
มานะ ๔	๘๖
มาร	๓๐๘,๔๗๔
มารดาบิดาอนุเคราะห์บุตรด้วยสถาน ๕	๖๕๐
มารโลก	๗๐๒
มิจฉาหฺนฺธิ	๔๐๗
มุณีมุณี	๒๖๔
มุณี	๒๖๘,๓๕๐,๓๕๘,๕๐๖
มุณี ๓	๓๕๗
มุสาวาท	๔๓๕
มุสาวาทมืองค์ ๕	๔๓๖
มูตรเน่า	๖๒๓
เมษณะ,พระเจ้ากรุง	๔๗๕
เมตตาคิต	๑๔๓
เมตตาคเฏโฏวิมุตติ	๑๖๘,๑๗๐
เมรีย	๔๓๗
แม่น้ำคือปิยรูป	๖๕๔
แม่น้ำคือสาตรูป	๖๕๔
แม่น้ำอัสตร	๔๗๕
โมกษะ	๕๘๗

โมเนยยะ	๓๕๘
โมหะ	๘๐,๑๐๐
ไม่รู้จักประมาณในโกชณะ	๑๘๐

อักษร ธ

ยถากัมมุปกญาณ	๑๓๔,๖๐๘
ยถากุตญาณ	๒๓๕
ยมกปาฏิหาริยญาณ	๒๓๕
ยศ	๕๕๑
ยอดภูเขาทิน	๒๖๕
ยาจก	๔๔๗
ยาชโยคะ	๖๑๓
ยินดีในการทำงาน	๔๖๗
โยคะ	๖๑๔
โยนิโสมนสิการ	๑๑๒,๑๑๕

อักษร ร

รอยเท้าช้าง	๑๕๒
ระลอก	๔๐๓,๔๐๔
รัตนะ ๗ ประการ	๑๕๖
รากษส	๖๖๐
ร่างกระดูก	๑๕๔
ราชา	๑๔๕
ราชภินิศา	๕๕๖
รู้จักประมาณในโกชณะ	๑๘๘

รูปธาตุ	๓๓๒

อักษร ล

ลมกรรมชวาท	๒๑๕
ละกามราคะ	๗๒
ละเอียดยด้วยนัยต่าง ๆ	๓๕
ลักขณูปนิชฌาน	๒๐๒,๓๐๘
ลักขณะ	๓๔๔
เลื่อมใส	๔๓๖
โลก	๖๕๖
โลก ๑	๖๕๘
โลก ๑๐	๖๕๘
โลก ๑๒	๖๕๘
โลก ๑๘	๖๕๘
โลก ๒	๖๕๘
โลก ๓	๔๕๖,๖๕๘
โลก ๔	๖๕๘
โลก ๕	๖๕๘
โลก ๖	๖๕๘
โลก ๗	๖๕๘
โลก ๘	๖๕๘
โลก ๙	๖๕๘
โลกสันนิวาส	๒๖๑
โลกียสรณคมน์	๔๒๔
โลกุตตรสรณคมน์	๔๒๔

โลกะ

๑.๖๕,๕๗

โลหิตุปปาท

๑๒๔

อักษร ว

วจิตุจจิต

๓๕๓

วจิตุมนะยะ

๓๕๔

วจิตุจจิต

๓๕๕

วจิตุสเจยะ

๓๕๗

วณิก

๔๔๗

วลัย

๕๓

วัตถุ ๕ ประการ

๑๒๔

วาจาเปยะ

๑๗๗

วาชเปยะ

๑๖๕,๑๗๘

วานะ

๕๔๕

วิกัมภานพทาน

๖๕

วิกิกิจฉา

๖๘๓

วิชา

๒๗๔,๖๐๘

วิชา ๓

๕๔๗

วิชาที่ ๑

๕๔๘

วิชาที่ ๒

๕๔๙

วิชาที่ ๓

๕๕๐

วิชามยประโยค

๕๓๐

วิชาและจรณะ

๕๐๑

วิชัมภิกา

๖๘๗

วิตก ๒

๒๒๐,๒๕๔

วินิบาต	๑๓๕
วิปัสสนาภาวโลก	๖๕๘
วิปัสสนาสัมภาวโลก	๖๕๘
วิปัสสนาปัญญา	๒๗๘
วิมุตติเจตนาปุจฉา	๖๘
วิมุตติ ๒	๒๕๗
วิมุตติกถา	๑๒๑
วิมุตติญาณ	๖๒๕
วิมุตติญาณทัสสนะ	๖๓๕
วิมุตติญาณทัสสนกถา	๑๒๑
วิโมกข์	๓๕๑
วิริติ ๓	๔๓๕
วิราคธรรม	๔๓๖
วิริยารัมภกถา	๑๒๑
วิวัฏฏกัม	๖๐๒
วิวัฏฏฐายิกัม	๖๐๒
วิเวก ๓	๒๖๓
วิเวก ๕	๒๖๓
วิเวกวิตก	๒๒๐
วิสยอัชฌัตตะ	๖๖๕
วิสสุตะ	๔๐
วิสสุทธี	๖๐๖
วิสสุทธีเทพ	๔๘๕, ๖๔๖
วิหิงสาธาตุ	๕๑๘
วิหิงสาวิตก	๖๗๓
วุดตคัมภีร์	๖

เวทนา	๓๔๗
เวทนา ๑๐๘	๓๔๘
เวทนา ๑๘	๓๔๘
เวทนา ๓	๓๓๔,๓๔๐
เวทนา ๓๖	๓๔๘
เวทนาโดยแยกที่อาศัย ๒	๓๔๗
เวทนาโดยอารมณ์ ๓	๓๔๗
เวทนาโดยอำนาจกำเนิด ๔	๓๔๗
เวทนาโดยอำนาจทวารและโดยอำนาจอารมณ์ ๖	๓๔๗
เวปุลลະ	๑๕๕
เวปุลลະ, ฏุชา	๑๕๔
เวสัชชฎาณ	๕๗

อักษร ศ

ศรัทธา	๔๙๐
ศัตรุภายใน	๕๒๐
ศีลขันธ	๓๗๑
ศีลงาม	๕๘๐
ศีลดี	๑๕๗
ศีลสมบูรณ์	๖๗๗

อักษร ส

สงสาร	๓๖๗
สติสังวร	๒๐๘
สเทวกะ	๗๐๒

สมณพราหมณ์	๔๔๗,๗๐๒
สมณะ	๖๓๑
สมณุปัสสนา ๒	๑๐๔
สมบัติ ๓	๑๖๓
สมมติเทพ	๔๘๔,๖๔๖
สมมติเทศนา	๑๔๔
สมมติสัง	๑๔๖
สมันตจักขุ	๑๘๔
สมัย ๓	๔๗๗
สมาทานวิริติ	๔๓๔
สมาธิ	๓๗๑
สมาธิกถา	๑๒๑
สมาธิฉันท์	๓๗๒
สมุจเฉทปทาน	๖๖
สมุจเฉทวิริติ	๔๓๔
สมุฏฐาปกะ	๓๒๘
สมุทรา	๔๐๔
สรณคมน์ ๒	๔๒๔
สรณะ	๔๒๑,๔๒๓
สสังฆาปริณิพพายี	๘๗
สสัมภารจักขุ	๑๘๖
สัทพยะ	๔๔๒
สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ	๒๔๔
สะอาต ๓	๓๔๖
สัkkายสัพพวิสัย	๔๐
สัkkาระ	๔๗๔

สักการะครอบงำยำยิจิต	๔๗๓
สังกิลีสภาคิยะ	๕๕
สังขตธรรม	๕๕๔
สังขารโลก	๔๙๖
สังคหวัตถุ ๔	๑๗๖
สังฆบาท	๑๒๓
สังฆสามัคคี	๑๒๕
สังโยชน์	๑๐๘,๒๕๗
สังโยชน์คือตัณหา	๑๐๗
สังวร	๕๘๗
สังวร ๕	๒๐๘
สังวัณณกัป ๓	๖๐๒
สังวัณณวิวัณณกัป	๑๓๕,๑๔๓
สังวัณณภูมิกัป	๖๐๒
สังจะ ๒	๑๕๖
สัญญาอันเป็นนิพเพชภาคี ๖ อย่าง	๒๐๑
สัตตักขัตตอุปรมะ	๕๗๕
สัตว์	๓๖๗
สัตว์ร้าย	๔๐๓,๔๐๔
สัตว์โลก	๔๙๖
สันติบท	๓๕๑
สันตุฏฐิกถา	๑๒๑
สัปปฏิสสะ	๑๒๒
สัปปเทสวิสัย	๕๐
สัปบุรุษ	๔๗๔
สัพพวิทู	๒๕๗

ศัพท์บัญญัติญาณ	๒๔๐,๒๔๕
สัมปชานมุสสาวาท	๑๖๑
สัมปตตวิวัติ	๔๓๕
สัมปตติภาวโลก	๖๕๘
สัมปตติสัมภาวโลก	๖๕๘
สัมภาวสังยุตตะ	๔๓๗
สัมภาวสังยุตตะ	๔๓๖
สัมมาทิฏฐิ	๔๑๑
สัมมาปาสะ	๑๖๕,๑๗๗
สัลลวดี	๔๔๗
สัสสมะระ	๑๗๖
สามัญญะ	๖๒๓
สามัญญะ ๒	๖๒๓
สามาวดี,พระนาง	๔๒
สายโยก	๔๖๗
สารัชชภัย	๑๔๑
สหัตตติกประโยค	๔๓๐
สิกขา	๓๐๕
สิกขา ๓	๓๐๖
สิสสภาวูปคมนะ	๔๒๔
สีลกถา	๑๒๑
สีลมัย	๓๗๔
สีลสังวร	๒๐๘
สุกธรรม	๒๘๒
สุกธรรม ๒	๒๘๑
สุข	๒๑๓,๔๔๑

สุข ๒ อย่าง	๔๔๔
สุข ๓ อย่าง	๔๔๔
สุขเวทนา	๓๓๖
สุจริต ๓	๓๕๔
สุญญาการ	๓๐๒
สุปปพุทธสักกะ	๑๕๓
สุภาควัน	๒๐๔
สุภัททปริพาชก	๔๕๔
สมังคลวิลาสินี	๕
สุรา ๕ อย่าง	๔๓๖
สุราเมรยมัชฌปมาทฎฐานมืองค์ ๔	๔๓๗
เสขมุนี	๒๖๕
เสชะ	๑๑๓,๓๖๕
เสตกัณณิกะ	๔๕๗
เสนามาร	๓๐๘
เสียงของเทพ ๓ อย่าง	๔๗๗
เลี้ยวที่ ๑๖	๑๖๘
แสวงหา ๓	๓๔๕
แสวงหากาม	๓๔๖
แสวงหาพรหมจรรย์	๓๔๗
โสกะ	๔๕๖
โสต	๑๘๕
โสตทวารานุสารีวิญญาตะ	๔๐
โสตวิญญะยยะ	๔๐
โสตะ ๒	๑๘๖
โสมนัส	๒๑๓

อักษร ห

หญิง ๑๐ จำพวก	๔๓๔
หญิง ๒๐ จำพวก	๔๓๔
หญิงแก้ว	๑๔๖
หญิงค่อม	๕๓
หมุ่สัตว์	๗๐๒
หลอกลวง	๒๐๓,๒๑๒
หลีกเร้น	๓๐๐
หังส วดี,เมือง	๕๓
หิริ	๒๘๓
เหตุ	๓๒๘
เหตุแห่งการทำลายสงฆ์ ๕	๑๒๖
เหมือนคนจับถูก	๘๔

อักษร อ

อกนิษฐคามิ ๔	๔๗
อกุศลธรรม ๓	๕๒๐
อกุศลมูล ๓	๓๒๗
อกุศลวิตก ๓	๔๗๐,๕๑๕
อคมนิยัตถุ	๔๓๕
อคมนิยฐาน	๔๓๔
อชาตศัตรู,พระเจ้า	๑๒๔
อติชาตบุตร	๔๑๗
อติตัทธา	๓๘๗
อทิฏฐิโชตนาปุจฉา	๖๘

อหินนาทาน	๔๓๓
อหินนาทานเมืองค์ ๕	๔๓๔
อหุภมมสุขเวทนา	๓๓๖
อัญชัน	๓๔๔
อริมุตติ	๒๓๕
อริมุตติดี	๔๖๐,๔๖๒
อริมุตติเลว	๔๖๐,๔๖๒
อริชฐานธรรม ๔	๒๓
อนันตญัตตญญัสสามิตินทรีย์	๓๘๓
อนาคตอัทธา	๓๘๗
อนาคามี	๖๗
อนาคาริยมุนี	๒๖๕
อนาตาปี	๑๕๕
อนาวรรณญาณ	๒๔๐,๒๕๕
อนิจจลักษณะ	๕๐๘
อนิจจัง	๕๐๘
อนิจจานุปัสสนา	๕๐๘
อนิจจานุปัสสี	๕๐๘
อนุเคราะห์ ๒	๖๑๐
อนุชาตบุตร	๔๑๗
อนุปัสสนา ๗	๓๐๒
อนุปาทิสเสสนิพพานธาตุ	๒๕๔
อนุมติปุจฉา	๖๘
อนุยุตตะ	๔๐
อนุสยา	๒๖๘
อนุสัย	๓๔๕

อเนกชาภิสังขาร	๒๓๕
อโนตตปิ	๑๕๙
อนาย	๑๓๔
อปฺปญฺญาภิสังขาร	๒๓๕
อพยบาทธาตุ	๕๑๕
อพยบาทวิตก	๕๑๘
อพรหมจารี	๓๑๗
อภิขณา	๖๘๑
อภิธรรม ๔	๒๑๖
อมิตรภายใน	๕๒๐
อรติ	๖๘๗
อริยปญฺญา	๒๗๗
อริยมรรคมีองค์ ๘	๕๓๖
อริยสัจ	๑๖๐
อริยสัจ ๔	๑๑๕
อริยะะ	๑๖๐
อริยุปวาทกรรม	๔๐๕
อรุปธาตุ	๓๓๒
อรุปสงบกกว่ารูป	๔๑๕
อรุปาวจรณาน	๔๑๔
อสังสณฺฑกพรหมณ์	๑๘๔
อวชาตบุตร	๔๑๗
อวหาร	๔๓๔
อวิชชา	๑๐๕, ๖๐๘
อวิชชาสวะ	๓๖๒
อวิหิงสาธาตุ	๕๑๕

อวิหิงสาวิตก	๕๑๘
อเวจันรก	๕๓๓
อสงไขยกัป ๔	๖๐๒
อสังขตธรรม	๕๔๔
อสังขารปรีนิพพายี	๘๗
อสังสัคคกถา	๑๒๑
อสังญูปภาพ	๓๒๒
อสังฆธรรม ๓	๕๒๔
อสีติมหาเถระ	๔๔๗
อสุกนิมิต ๑๐	๗๒
อเสขมุนี	๒๖๔
อเสชชะ	๓๖๔
อัคคัปปสาทา	๕๔๐
อัชฌัตตอัชฌัตตะ	๖๖๔
อัชฌัตติกะ	๑๑๔, ๖๖๔
อัชฌาสัย	๓๕
อัญญะ	๓๘๓
อัญญา	๓๘๓
อัญญาโกณทัญญะ.พระ	๔๔๔
อัญญาตาวิสุทธิ	๓๘๔
อัญญินทริย์	๓๘๔
อัตตสันนิยยาตนะ	๔๒๔
อัตตัสสมาสยะ	๕๔
อัตตานุวาทกัย	๒๘๕
อัตตปฏิสัมภิตา	๒๓๓
อัตตูปปิตติกะ	๕๔

อัทธา ๓	๓๘๖
อันทราปรีนิพพายี	๘๗
อปปฎิหตญาณ	๒๓๒
อปปิจจกถา	๑๒๑
อัสสเมธะ	๑๖๕, ๑๗๗
อาการ ๔	๔๒๔
อาคาริยมุณี	๒๖๕
อาฆาตวัตถุ	๗๖
อาณัตติกประโยค	๔๓๐
อาตาปี	๑๕๕
อาณนทเถระ, พระ	๕
อานาปานสติ	๕๐๗
อามิส ๒ อย่าง	๖๑๗
อามิสทาน	๕๕๓
อายตนะโลก	๖๕๘
อายตนะสหพวิสัย	๕๐
อายตนะ	๖๖๔
อายะ	๔๕๘
อารักขโคจร	๕๕๐
อาร์มภาธาตุ	๖๘๘
อาร์มมณูปนิชฌาน	๒๐๒, ๓๐๘
อาวณิยธรรม	๒๐๒
อาสยะ	๑๕๖
อาสยานุสยญาณ	๒๓๔
อาสวะ	๒๑๕, ๒๑๖
อาสวะ ๓	๒๑๖, ๓๖๑, ๓๖๓

อาสวะ ๕	๒๑๖
อาสวะมากในวินัย ๒	๒๑๖
อาหวนียะ	๕๔๗
อาหารที่ตลกพราหมณ์	๑๘๔
อาหุไนยบุคคล	๖๔๓, ๖๔๗
อาหุเนยยะ	๕๔๗
อาฬวกยักษ์	๔๒๕
อิติวุตตกะ	๕
อิทธิมยประโยค	๔๓๐
อินทรี	๓๔๗
อินทรี ๓	๓๘๒
อินทรี ๕	๓๔๗
อิณฺฏา	๕๕๖
อุกกันฺฐะ, เมือง	๒๐๔
อุทธังโสโตกนิฏฐคามิ	๘๗
อุทธัจจกุกกุจจะ	๖๘๒
อุทยัพพยญาณ	๑๑๗
อุเทน, พระเจ้า	๕๔
อุบัติแล้ว	๔๕๘
อุปจิตะ	๔๐
อุปธิ	๔๕๓
อุปธิสมบัติ	๑๖๔, ๑๗๐
อุปนิสสยโคจร	๕๘๔
อุปบัติเทพ	๔๘๕
อุปบารมี ๑๐	๒๒๓
อุปปัตติ	๓๔๕

อุปบัติติเทพ	๖๔๖
อุปหัจจปรินิพพายี	๘๗
อุปาทารูป	๑๑๖
อุปาทิ	๒๙๖
อุปายาส	๕๕๗
อุสิรรชะ.ฏฺเฆ	๔๕๗
เอกพีชี	๕๗๔
เอกโวการภพ	๓๒๒
เอโกทิ	๓๑๕
เอสนา	๓๕๖
โอกาสโลก	๔๙๖
โอดตัมปะ	๒๘๓
โอดตัมปิ	๑๙๔
โอดนสุรา	๔๓๖
โอบธิกะ	๑๗๐
โอรัมภากิยะ	๖๖๖
โอสธิ	๑๗๒